Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav českých dějin

Historické vědy – české dějiny

Markéta Seligová

„Gott Wolle Geben Gesundheit in Leben, Brot, Geldt, Frieden und Ruh. Endlich dem Himml derzur."

Demografické, hospodářské, sociální a rodinné aspekty života venkovských poddaných v 18. století

Demographic, economic, social and family aspects of the life of the rural subjects in the 18th centutry

Disertační práce

Vedoucí práce: Prof. PhDr. Eduard Maur, CSc.

2009

Prohlašuji, že jsem předloženou disertační práci vypracovala samostatně s využitím uvedených pramenů a literatury.

.....Markéta Kligová.....

OBSAH

I. Úvod 5

1.1 Studium demografických, rodinných a sociálních aspektů života v raném novověku 8
1.2 Prameny a jejich kritika 23
1.2.1 Poddanské seznamy 23
1.2.2 Matriky 36
1.3 Zkoumané lokality v raném novověku 50
1.3.1 Majetkové a správní poměry 50
1.3.2 Přírodní poměry 52
1.3.3 Hospodářské poměry 53
1.4 Tabulky k I. kapitole 71

II. Populační poměry na panství 82

2.1 Demografický vývoj v 17. a 18. století 82
2.2 Struktura poddaného obyvatelstva podle pohlaví a věku 89
2.3 Vliv geografické mobility a úmrtnosti na populační strukturu 94
2.4 Sňatečnost 126
2.4.1 Míra sňatečnosti 132
2.4.2 Sňatky podle rodinného stavu snoubenců 136
2.4.3 Sňatkový věk 138
2.4.4 Sňatky vdovců a vdov 148
2.4.5 Věkové rozdíly mezi manželi 155
2.4.6 Definitivní celibát 156
2.5 Manželská plodnost 162
2.6 Nemanželské děti 168
2.7 Tabulky k II. kapitole 181

III. Formy rodinného soužití 203

3.1 Skladba domácností na Policku 209
3.2 Role příbuzenství ve složení domácností 218
3.3 Kdo se skrýval v podruží? 227
3.4 Rozšíření jednotlivých typů domácností v závislosti na zahrnutí či nezahrnutí podruhů 233
3.5 Rodinný cyklus a typy domácností 234
3.6 Tabulky k III. kapitole 239

IV. Životní cykly 251

4.1 Dětství 253
4.2 Dospívání a mládí 263
4.2.1 Služba 265
4.2.2 Alternativy k pobytu ve službě 288

4.3 Dospělost....299
4.4 Stáří, odchod na odpočinek....325
4.5 Tabulky k IV. kapitole....340

V. Závěr....353

Seznam literatury....370
Seznam pramenů....384
Seznam tabulek....386
Seznam příloh....390
Přílohy....391

I. Úvod

Přípisem na přídeští jedné z hornopolických matrik, použitým v titulu předložené práce, vyjádřil tehdejší farář navýsost pregnantně životní přání i obavy prostého člověka raného novověku, který se pohyboval v souřadnicích tradiční venkovské společnosti: hrůza z nemocí, hladu, bídy, válek a rozbrojů se odrazila ve vroucí touze po zdraví, dostatku chleba, penězích, po klidu a míru. Ovšem neméně důležitou byla i starost o posmrtnou spásu vlastní duše, která překračovala touhu po pozemských statcích a pokojném životě a zrcadlila zcela samozřejmě prožívaný náboženský rozměr lidské existence. Citovaná slova výstižně odkazují na to, čím se ve své práci zabývám: tématem ekonomických, demografických a sociálních podmínek života poddaných v Čechách v první polovině 18. století.

Výzkum vyšel především z předpokladu, že v době před nástupem industrializace a urbanizace, kdy společnost byla uspořádána podle stavovských principů, ovlivňoval život jedince - daleko významněji než je tomu dnes - hospodářský a společenský kontext, v němž se člověk ocitnul v okamžiku svého příchodu na svět. Místní přírodně-ekonomické podmínky, sociální, právní a rodinné postavení spoluurčovaly, jak se bude jeho život odvíjet. Nepochybně i v rámci tradiční, předprůmyslové společnosti se otvíraly určité možnosti volby, které v konečném důsledku dotvářely či dokonce podstatně formovaly životní osudy jednotlivců, ale lze předpokládat, že i přes pestrou škálu individuálních osudů prostých aktérů dějin lze vysledovat pro jednotlivé sociální vrstvy genderově podmíněné typické průběhy života, tzv. životní cykly.

Klíčovým bodem práce je tedy výzkum okolností, které podstatně ovlivňovaly životní osudy jedinců: mezi takové okolnosti lze zahrnout hospodářské poměry v regionu, odvíjející se ve sledované době především od přírodních a klimatických podmínek, charakter sídlišť v dané oblasti, právní postavení člověka (převážná většina obyvatelstva měla statut poddaných), pozici jedince resp. jeho rodičů ve společenské hierarchii, jež tradičně souvisela s držbou nemovitosti a dostupností půdy coby výrobního prostředku, populační poměry v regionu, často úzce provázané s ekonomickou situací (především se to týká dostupnosti sňatku ve společnosti), a v neposlední řadě poměry uvnitř rodiny, určované jak demografickými poměry, tak sociálním statutem rodiny a rázem dědického práva. Prostřednictvím výzkumu těchto okolností se v práci snažím dospět k charakteristice životních cyklů jakožto modelových průběhů života poddaných a posoudit, nakolik se v individuálních životních osudech uplatnila jistá schémata, která vyplývala právě ze spolupůsobení shora jmenovaných faktorů, a nakolik se v praxi životy jednotlivců odvíjely nezávisle na takovýchto ideálně-typických modelech a byly výslednicí spíše náhod a svobodné volby.

Nastíněné otázky jsem zkoumala na vzorku poddanského obyvatelstva severočeského panství Horní Police. Toto nevelké panství se v druhé polovině 17. a první polovině 18. století nacházelo v rukách knížecího rodu sasko-lauenburského, v období, do něhož spadá těžiště mého výzkumu, zosobněného kněžnou Annou Marií Františkou, vévodkyní toskánskou. Prostřednictvím této vrchnosti bylo hornopolické panství po správní a politické stránce součástí rozsáhlého dominia, které vedle Horní Police zahrnovalo panství Zákupy, Ploskovice, Svádov a statky ve středních Čechách. Výběr panství Horní Police byl podmíněn dvěma okolnostmi: jednak mou badatelskou zkušeností s populačními, hospodářskými a sociálními poměry na nedalekém panství Děčín v polovině 17.století, které jsem nabyla v minulosti, v rámci vyhotovení své diplomové práce, a které jsem chtěla volbou geograficky blízkého regionu dále využít; jednak dochovaností hornopolických poddanských seznamů, pramene, který se pro výzkum životních cyklů jevil jako principiální.

Časově se práce zaměřuje na první polovinu 18. století. Začátkem 18. století byly na jedné straně již plně konsolidovány poměry po skončení třicetileté války a na druhé straně až do poloviny 18. století vykazovala česká společnost, opírající o agrárně-nevolnický systém, tradiční, stavovský charakter v míře neztenčené zásahy osvícenského státu. Plánu zmapovat poměry v období před nástupem osvícenských reforem vyhovoval i časový záběr hornopolických poddanských seznamů, jejichž víceméně souvislá řada začíná rokem 1709. Analýzu populačních a sociálních poměrů a geografické mobility jsem založila na plošném zpracování údajů poddanských seznamů, týkajících se poddanského obyvatelstva čtyř vybraných lokalit na panství od roku 1709 resp. 1710 až do roku 1729. Pro detailní studium životních cyklů jsem pak využila kombinaci plošného zpracování poddanských seznamů pro uvedené dvacetiletí a dlouhodobějšího sledování osudů vybraného okruhu osob. Hospodářské poměry v regionu jsem sledovala prostřednictvím Berní ruly z roku 1654 a Tereziánského katastru, který odráží situaci v desátých a dvacátých letech 18. století. Výzkum forem rodinného soužití a struktury domácností na panství Horní Police jsem postavila na rozboru poddanského seznamu z roku 1771, který jako jediný z celé série udává, v jakém domě konkrétní podruzi žili, a umožňuje tak rekonstruovat osazenstvo jednotlivých usedlostí.

Časový záběr práce tak v konečném důsledku zahrnuje více než půl druhého století. Kvalitativní analýza poddanských seznamů, doplňovaná studiem matrik má za následek významné prodloužení zkoumaného období zejména za rok 1729, ale i před rok 1709 (nejstarší využité matriční údaje jsou datovány do 60. let 17. století, nejmladší poddanské seznamy a záznamy v matrikách, prostřednictvím nichž jsem sledovala životní osudy vybrané kohorty, spadají do 90. let 18. století). Kromě toho jsem se studiem údajů Berní ruly dostala až na samotný počátek poválečného údobí.

Tato práce je výsledkem mého mnohaletého lopotného úsilí a ohleduplné a laskavé vstřícnosti mého okolí. Samotné téma práce se vynořilo někdy v roce 1996, kdy mne na existenci souvislejších řad poddanských seznamů pro některá severočeská panství v děčínské pobočce Státního oblastního archivu v Litoměřicích upozornil prof. PhDr. Eduard Maur, CSc., pod jehož vedením jsem posléze zahájila postgraduální studium. Při excerpci stěžejního pramene jsem se však záhy dostala do slepé uličky: „ruční" zpracování tak velkého objemu dat (přepis údajů z poddanských seznamů na papírové kartičky) se ukázalo jako neschůdné. Spád věcí mimořádně ovlivnilo uvolnění grantových prostředků, vázaných na výzkum týmu historiků na Filosofické fakultě University Karlovy, prostřednictvím kterých bylo možné vytvořit ve spolupráci s odborníky na realizaci softwarů sofistikovanou počítačovou databázi pro zpracování údajů z poddanských seznamů. Tato dynamická databáze byla od počátku koncipována jako univerzální, tak aby mohla posloužit i dalším zájemcům o badatelské využití poddanských seznamů. Za tento mimořádně vstřícný krok v podobě poskytnutí grantových prostředků vděčím svému školiteli, prof. Eduardu Maurovi. Samotné plnění databáze obnášelo více než rok a půl velmi intenzivní práce. Dalším krokem bylo – opět ve spolupráci s osvědčenými specialisty na počítačový software, z nichž bych na tomto místě ráda jmenovala pana Martina Doležela - definování konkrétních výstupů z této databáze, které by bez počítačového zpracování nebyly dosažitelné. V této fázi mi další finanční prostředky laskavě poskytl můj zaměstnavatel, Fakulta humanitních studií University Karlovy, za což patří můj dík především doc. Zdeňku Pincovi. Tyto výstupy již představovaly samotný podklad pro mou disertační práci a v upravené podobě je výběr z nich je v této práci k dispozici mezi přílohami.

Největší dík v souvislosti se vznikem práce patří v prvé řadě vedoucímu práce a mému školiteli v rámci postgraduálního studia, prof. PhDr. Eduardu Maurovi, CSc., jemuž vděčím za cenné rady, podněty a v neposlední řadě také trpělivost. Za četné připomínky, podněty a rovněž dlouhodobou podporu bych na tomto místě ráda vyjádřila svůj dík i kolegovi PhDr.

Janu Horskému, PhD. Za účinnou pomoc při propočtech manželské plodnosti děkuji také paní PhDr. Pavle Horské, CSc. V neposlední řadě bych ráda vyjádřila svůj vděk i týmu pracovníku děčínské pobočky Státního oblastního archivu v Litoměřicích, jmenovitě ředitelce archivu, paní PhDr. Heleně Smíškové, za ochotné dočasné zapůjčení studovaných poddanských seznamů do pražských archivů, bez kterého by práce pravděpodobně vůbec nemohla vzniknout, a za vstřícnost a ochotu při mých studijních pobytech v děčínském archivu. Při technických úpravách konečného textu a tabulek pro publikaci práce mi byl podstatně nápomocen pan Aleš Bílý, jemuž rovněž patří můj dík.

1.1 Studium demografických, rodinných a sociálních okolností života v raném novověku

Předložená práce se snaží tématizovat některé aspekty života poddaných na panství Horní Police v první polovině 18. století, nastínit charakter populace tohoto regionu Čech v době tradiční, předprůmyslové společnosti a tyto poznatky uvést do kontextu českého a evropského vývoje. Klade si za cíl jednak poměřit zjištění plynoucí z informací zvoleného okruhu pramenné základny s některými obecnějšími teoriemi o souvislostech mezi a sociálně ekonomickými jevy a makroprocesy na jedné straně a konkrétními projevy demografického a sociálního jednání našich předků v 17. a 18.století na straně druhé, jednak porovnat právní rámec života tehdejších poddaných s dobovou životní realitou. Základním zřetelem této studie jsou životní cykly, tj. obvyklý průběh života tehdejších lidí s důrazem na ty životní etapy a mezníky, které byly záležitostí dětství a mládí (služba, vstup do manželství, vymanění se z působnosti rodičovské autority apod.), a formy rodinného života. Co se teoretických východisek týče, práce se opírá především o část velmi bohaté odborné produkce historiků rodiny a historických demografů.

Tato práce má tedy ambici pohybovat se na poli tématiky, v rámci níž se stýká několik směrů historické vědy (sociální, hospodářské, právní resp. kulturní dějiny) a jež je napojena na celou řadu speciálních disciplín (např. historická demografie, dějiny rodiny, dějiny mentalit, dějiny každodennosti, etnografie resp. etnologie), dějezpytných přístupů (historickoantropologický, mikrohistorický, makrohistorický) a metod (kvantitativní analýza, rekonstrukce rodin, studium životních cyklů). Byť je jejím základním východiskem pohled historickodemografický, předložená studie užívá do značné míry i přístupu historickoantropologického, když si všímá určitých fází životního cyklu poddaných v 18.století a rázu tehdejší rodiny;[1] koncentrací na obyvatelstvo malého regionu se pak hlásí k postupům mikrohistorickým.

Ať už máme na mysli pojetí historické antropologie jako zevně deskribujícího studia mikrostruktur typu rodiny či životních cyklů, tak jak se prosadilo v německojazyčných odborných kruzích a jehož významnými představiteli se stali např. Jochen Martin[2] či Michael Mitterauer[3], anebo jako orientaci na porozumění sociálním praktikám a každodenním zkušenostem lidí studované doby a kultury, popis těchto praktik[4] a snahu rekonstruovat postoje a hodnoty samotných jednajících v rámci studované kultury, což jsou základní rysy

---

[1] Rodinu a příbuzenství resp. životní fáze, dětství a mládí jmenuje mezi výsostnými tématy historické antropologie Gert Dressel, přičemž zejména na tématice rodiny lze podle něj demonstrovat, jak je historicko-antropologický výzkum mnohavrstevnatý. Srov. Gert Dressel, Historische Anthropologie. Eine Einführung, Wien – Köln – Graz 1996, s.84-95, 102-108.

[2] Jochen Martin, Der Wandel des Beständigen. Die Überlegungen zu einer historischen Anthropologie, in: Freiburger Universitätsblätter 126, 1994, s.35-46. Martin zde tuto badatelskou orientaci zároveň spojuje s komparativní metodou: tzv. „funkcionální ekvivalenty" (např. ženské a mužské prostory v domácnostech, osudy osob určité věkové skupiny, postavení vdovců a vdov) prosazuje jako kritéria porovnávání jednotlivých světových kultur v minulosti.

[3] Michael Mitterauer, Historisch-anthropologische Familienforschung. Fragestellungen und Zugangsweisen, Wien – Köln – Graz 1990.

[4] Pro zachycení sociálních praktik se v této souvislosti obvykle užívá metody tzv. „zhušťěného popisu (thick description, dichte Beschreibung), kdy je velmi podrobně a „objektivně" popisován průběh sociálních jednání ve snaze vyvarovat se vnášení měřítek naší kultury do kultury studované. Tento specifický způsob pozorování cizí či minulé kultury vychází od amerického antropologa Clifforda Geertze. Srov. Clifford Geertz, Interpretace kultur, Praha 2000.

historické antropologie podle Rebekky Habermas a Nielse Minkmara[5], lze historickou antropologii užitečně napojit na historickodemografická bádání: některé demografické jevy lze chápat jako indikátory určitých kulturních postojů a hodnot.

Vedle dnes dominující, z Geertzova pojetí historické antropologie odvozené metodiky, která odmítá jakoukoliv objektivní sociální strukturaci, k níž by se jednající pomocí kulturních významů vztahovali[6], je k dispozici rovněž metoda Thompsonova, k níž se hlásil např.Richard van Dülmen. Ta naopak existenci takových sociálních struktur předpokládá: zaměřuje se především na studium způsobu, jakým si jedinci a sociální skupiny tyto struktury, do nichž patřili, osvojovali a jakým vytvářeli - skrze své jednání - sociální skutečnost.[7] Ve spojení s historickou demografií se spíše než Geertzova metoda zdá být produktivnější zmíněná Thompsonova či Dülmenova koncepce, neboť struktura populace a demografická chování v jejich vzájemné konfiguraci mají vůči postojům a myšlení aktérů sledované kultury přece jen povahu jakési „objektivity".

Historická antropologie se programově hlásí k mikrohistorii, která usiluje „na malých prostorech a malých jednotkách – které většinou představují životní prostor konkrétních lidí - demonstrovat vzájemné prolínání různých obsáhlých oblastí skutečnosti a vůbec odkrýt životní souvislosti, které jsou makroanalýzou nezachytitelné".[8] V souvislosti s historickodemografickým bádáním a studiem historické rodiny se skutečně nejčastěji uplatňuje to pojetí mikrohistorie, které přenáší optiku makroanalytických výzkumů do menšího regionu (např. G.Levi[9] či H.Medick[10]) ve snaze odkrýt na malém prostoru souvislosti, makrohistorii unikající. V tomto smyslu hovoří o mikrohistorii také Gert Dressel. Rozlišuje dva způsoby tzv. nahlížení v malém („das In-Kleinen-Schauen"), které má za jednu ze základních metod historické antropologie: tzv. případové studie („Fallstudien"), čímž rozumí sledování představ určité skupiny lidí o různých projevech lidské přirozenosti (sexualita, porod, plodnost, dospívání atd.), a mikrodějiny („Mikrogeschichten"), jež se snaží rekonstruovat kompletní síť sociálních vztahů („soziale Beziehungsgeflecht") v rámci jedné lokality nebo určité sociální skupiny. Tyto pokusy o „histoire totale" Dressel z části kritizuje pro jejich neproveditelnost: vždyť již každé vymezení otázek, na které se má hledat odpověď, znamená selekci a zároveň platí, že samotné prameny jsou omezené a nikdy neumožňují rekonstruovat dějiny v jejich úplnosti.[11] Vedle chápání mikrohistorie jako aplikace makrohistorické optiky na malý prostor či malou societu je však třeba zmínit i pojetí mikrohistorie jako uplatnění antropologické metody „zhuštěného popisu" v dějepisném

---

[5] Rebekka Habermas – Niels Minkmar, Einleitung, in: R.Habermas – N.Minkmar (eds.), Das Schwein des Häuptlinks. Sechs Aufsätze zur Historische Anthropologie, Berlin 1992, s.7-19.

[6] Georg G.Iggers, Dějepisectví ve 20.století, Praha 2002, s.115-117.

[7] Richard van Dülmen, Gesellschaft der frühen Neuzeit: Kulturelles Handeln und sozialer Prozess, Wien – Köln – Weimar 1993, s.19-20.

[8] Richard van Dülmen, Historická antropologie. Vývoj, problémy, úkoly. Praha 2002, s.44-46.

[9] Giovani Levi, On Microhistory, in: Peter Burke (ed.), New Perspectives of Historical Writing, Oxford 1991, s.93-113.

[10] Hans Medick, Entlegene Geschichte? Sozialgeschichte und Mikro-Historie im Blickfeld der Kulturanthropologie, in: Soziale Welt. Zeitschrift für sozialwissenschaftliche Forschung und Praxis VI, 1992, s.167-178. Medick vidí v mikrohistorii příležitost „rekonstruovat...komplexní síť sociálních, ekonomických, kulturních a politických vztahů", v nichž se nalézal člověk, žijící ve sledované době ve zvoleném malém prostoru.

[11] Gert Dressel, Historische Anthropologie. Eine Einführung, Wien – Köln – Graz 1996, s.188 a 248.

bádání, o něž se pokusil Hans Medick[12], resp. jako studia mezních situací, v nichž se jak v očích lidí studované doby, tak i z pohledu historika neustále odkrývaly a ustanovovaly sociální a kulturní meze průchodnosti určitého jednání a myslitelnosti určitých idejí (studium „neobvyklého normálního").[13]

Téma historické rodiny a jejich nejrůznějších aspektů bylo však podrobováno historickoantropologickému a mikroanalytickému pohledu až od druhé polovice 70.let, kdy se v západní Evropě historická antropologie v reakci na vývoj tehdejšího sociálního dějepisu etablovala jako svébytný a programový přístup k dějinné skutečnosti, orientující se na analýzu a popis světa zkušenosti a praxe „normálních" lidí.[14] Do té doby byla problematika rodiny pojednávána především z hlediska historickodemografického.

K charakteru forem rodiny v preindustriální Evropě se již v 60.letech vyslovil John Hajnal.[15] Na základě nápadných rozdílů mezi demografickým chováním a podobou rodiny v oblastech jižní, jihovýchodní a východní Evropy na straně jedné a v oblastech západní, severní a střední Evropy na straně druhé formuloval teorii o existenci dvou modelů sňatečnosti resp. dvou způsobů evropského rodinného utváření v dobách fungování starého demografického režimu. Dělítko mezi těmito dvěma typy rodiny měla představovat pomyslná linie Petrohrad – Terst.

Na východ od této linie byla podle Hajnala typická spíše početnější rodina, tvořená výlučně příbuznými osobami. Charakteristické zde bylo soužití i několika manželských párů, uspořádaných alespoň z části laterálně (alespoň dva páry náležely k jedné a téže generaci), přičemž struktura a složení rodiny byly určovány principy patrilinearity (synové si přiváděli na statek nevěsty, zatímco dcery odcházely sňatkem z domu) a patrilokalismu (vznik nového manželského páru neznamenal konstituování nové domácnosti, pouze jeho začlenění do původní ženichovy rodiny). Důležitou roli stran charakteru rodinného utváření hrálo dědické právo, které bylo založeno na rodinném nedílu, kdy veškerý nemovitý majetek vlastnili rukou nedílnou všichni příslušníci rodiny (ženy dědily pouze v případě, že nebyl k dispozici žádný mužský dědic). V oblastech jihovýchodní Evropy nebyla známa instituce čelední služby (potřeba pracovní síly v rámci hospodářství byla pokrývána výlučně příslušníky pokrevně tvořené rodiny), ani instituce podruží (díky dědické praxi nevznikaly žádné „populační přebytky", které by se musely uchylovat do podruží). Hajnal shledává v rámci východního typu rodiny silnou tendenci k doživotnímu setrvání v čele hospodářství, jež souvisela se značnou silou otcovské autority.

---

[12] Hans Medick, „Missionare im Ruderboot"? Ethnologische Erkenntnisweisen als Herausforderung an die Sozialgeschichte, in: Alf Lüdke (Hg.), Alltagsgeschichte. Zur Rekonstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen, Frankfurt a.M. – New York 1989, s.48-84. Podle Medika skýtá mikrohistorie příležitost, jak se ubránit pokušení zbrkle identifikovat jevy, které ve studované kultuře zaznamenáme, s tím, co vyplývá z našich teorií o sociokulturních procesech a strukturách, jež jsou samozřejmě formulovány ve vztahu k našim kulturním hodnotám. Podle Medicka se může jednat o cestu, jak eliminovat podstatný problém, že historik při zkoumání cizí kultury nikdy nedokáže beze zbytku abstrahovat od zakořeněnosti ve své vlastní kultuře a vědomě či nevědomě aplikuje na onu studovanou kulturu kulturní hodnoty, v nichž se sám nachází.

[13] Srov. Jan Horský – Zdeněk R. Nešpor, Historická antropologie? Metodologické problémy a paradoxy na pomezí dějepisectví, sociologie a sociální antropologie, Kuděj. Časopis pro kulturní dějiny, 1/2004, s. 61-81; Georg G. Iggers, Dějepisectví ve 20.století, Praha 2002, s.103-105

[14] Richard van Dülmen, Historická antropologie. Vývoj, problémy, úkoly. Praha 2002, s.79-80. Dülmen spatřuje základní podnět pro rozvoj historické antropologie v zájmu o dětství a mládí (zde má na mysli především Ariès ovu práci k dějinám dětství, srov. Philippe Ariès, Geschichte der Kindheit, München 1975) a o dějiny žen.

[15] John Hajnal, European marriage patterns in perspective, in: D.V.Glass – D.E.C.Eversley (eds.), Population in history, 1969; týž, Two Kinds of Pre-industrial Household Formation Systém, in: R.Wall (ed.), Family Forms in Historic Europe, Cambridge 1983.

Naproti tomu na západ od spojnice Petrohrad – Test měla podle Hajnala převládat jednoduchá domácnost tvořená zpravidla jedním manželským párem a jeho potomky, přičemž rodina nebyla založena výlučně na principu příbuznosti jejích příslušníků, ale patřily do ní i osoby s hlavou rodiny nepříbuzné, totiž služebnictvo popř. podruzi. Mladí lidé, kteří vstoupili do manželství, se obvykle tímto krokem vymaňovali ze závislosti na rodičích a zakládali novou domácnost (neolokalismus). Založení rodiny však nebylo zdaleka takovou samozřejmostí jako v jihovýchodní Evropě, protože bylo vázáno na způsobilost budoucí rodinu zaopatřit. Sňatek tak mohl uzavřít v podstatě jen ten, kdo byl vlastníkem či držitelem nějaké nemovitosti anebo kdo provozoval nějakou prosperující živnost. Z toho důvodu byl i průměrný sňatkový věk o poznání vyšší než v jihovýchodní Evropě, kde zájemci o uzavření sňatku nebyli nuceni čekat na ekonomicko-sociální způsobilost k tomuto aktu (převzetí gruntu, zakoupení se, získání statutu mistra uvnitř řemeslnického cechu apod.). Princip patrilinearity byl sice převládající, nikoliv však výlučný: nástupcem hospodáře se mohl stát i jeho zeť a včele domácnosti mohla stanout i žena. Podle Hajnala tyto rysy západního typu rodiny vyplývaly do značné míry z dědické praxe, která byla určována principem jednonástupnictví (část usedlé populace byla tak systematicky vytěsňována do neusedlých vrstev) a dědickým právem žen.

Hajnal se ve svém modelu evropských rodinných poměrů pokusil zohlednit vedle struktury rodiny i a) jednotlivé demografické ukazatele jako je sňatkový věk, úroveň manželské plodnosti či podíl trvale svobodných osob v populaci, b) sociální situaci snoubenců při vstupu do manželství, spočívající v založení či nezaložení nového místa na bydlení v souvislosti se sňatkem (neolokalismus, patrilokalismus) a c) otázku, zda jsou v daných poměrech děti využívány jako čeleď.

Rozšiřující se okruh dílčích sond do rodinných poměrů - zejména z různých regionů západní Evropy - však postupně ukázal, že lze stěží mluvit o jednotné podobě rodiny na západ od Hajnalem stanovené linie: zejména strukturální stránka západní rodiny se začala jevit mnohem diferenciovanější než by vyplývalo z Hajnalovy teorie.

Základní formy evropské rodiny se později pokusil jemnějším způsobem definovat Peter Laslett.[16] Primárními kritérii, podle nichž rozmanitost rodinného života v evropě roztřídil, byl sňatkový věk, věkové rozdíly mezi partnery, porodnost a sňatky vdovců a vdov; sekundárně pak zohlednil rovněž způsob utváření domácností, strukturu domácností a regionální sociálně-ekonomické poměry. Laslett stanovil čtyři základní typy evropské raněnovověké rodiny: a) „západoevropský typ", rozšířený v severozápadní Evropě a vyznačující se pozdním sňatkovým věkem, ze strany nově vzniklých manželských párů zakládáním domácností v novém bydlišti (neolokalita), jednoduchými rodinnými formami a službou dětí, b) „středo-západoevropský typ", vyskytující se v německojazyčných oblastech střední Evropy, který se od předešlého typu odlišuje zřetelnou tendencí ke kmenové rodině, c) „mediterránní typ", charakteristický pro oblast Středomoří, jehož typickými rysy byl nízký sňatkový věk žen, velké věkové rozdíly mezi manželi, jistá nevole ke sňatkům ovdovělých osob a tendence ke komplexním rodinám, d) „východoevropský typ", který v podstatě odpovídá Hajnalovu jihovýchodnímu typu evropské rodiny.

Vůči Laslettovu geografickému rozmístění jednotlivých typů rodin lze vznést četné výhrady, jak učinil např. A. Burguière.[17] Burguière poukázal na řadu příkladů, kdy v oblastech, kde by se podle Lasletta měl vyskytoval jeden z jeho modelů rodiny, nacházíme

[16] Peter Laslett, Family and Household as Work Group and Kin Group: Areas of Traditional Europe Compared, in: R.Wall (ed.), Family Forms in Historic Europe, Cambridge 1983.

[17] André Burguière, Christiane Klapisch-Zuber – Martine Segalen – Françoise Zonabend, Geschichte der Familie, Band 3: Neuzeit, s. 56-58.

struktury či charakteristiky, které by vyhovovaly modelu zcela jinému (jihofrancouzskou rodinu s její tendencí ke kmenovému uspořádání by bylo daleko výstižnější přiřadit k Laslettovu středo-západoevropskému typu než k typu mediterránnímu; mediterránní typ se hodí pro jih Apeninského poloostrova, ale méně už pro jeho sever a jen těžko ho lze aplikovat na Pyrejský poloostrov atd.). Burguière upozorňuje, že tak jako jiné společenské indikátory i rodinné struktury a jejich geografické rozmístění odrážejí mocenské vztahy a protikladnosti, jejich vliv a působnost jsou závislé na tom, zda sledujeme celý kontinent, jednotlivé státní útvary, regiony či mikroregiony.

Peter Laslett je i autorem hojně využívané typologie domácností, která do určité míry vychází vstříc potřebě jemněji rozlišit struktury rodiny v Evropě.[18] Laslettova typologie se snaží postihnout nejrůznější formy domácností, od domácností jednotlivců až po složité struktury zahrnující několik manželských párů. Prvotně rozlišuje mezi nerodinnými (1. a 2.typ) a rodinnými (3., 4. a 5.typ) domácnostmi (6.typ je vyhrazen pro nejasná uskupení se stopami příbuzenských vazeb). Rodinné domácnosti dále dělí na a) jednoduché, jež jsou tvořeny jedním manželským párem (s dětmi či bez dětí) nebo alespoň pozůstatkem po manželském páru (vdovec nebo vdova s dětmi), b) rozšířené, kdy spolu s rodinným jádrem žije ještě další osoba resp.osoby, které však netvoří další rodinné jádro, a c) složené, jež sestávají dvou či více rodinných jader. Jednotlivé podtypy uvnitř 5.typu se snaží vystihnout rozmanitost složitějších rodinných struktur v rámci celé Evropy: typ 5a odpovídá v českých a rakouských zemích rozšířenému soužití manželského páru aktuální hlavy domácnosti s manželským párem vysloužilého hospodáře (instituce výměnku), typ 5b odráží strukturu rodiny, s níž se lze setkat v řadě oblastí západní a střední Evropy od Francie, přes Německo až po Čechy a Rakousy a jež spočívá v soužití manželského páru hospodáře a jeho ženatého syna, typ 5c představuje konfiguraci s laterálním uspořádáním manželských párů a lze jím, podobně jako typem 5e („Other multiple families"), vystihnout poměry v jihovýchodní Evropě, kde v rámci jedné rodiny žilo i několik sourozeneckých párů v kombinaci s ascedentně situovaným manželským párem hlavy domácnosti. Typ 5d je vyhrazen formě soužití dvou ženatých bratrů, která se vyskytuje v některých oblastech Francie: Laslett zde přejímá francouzský termín „Frérèches".[19]

Na Laslettovy závěry navázal Michael Mitterauer, když definoval jednotlivé typy evropské rodiny.[20] Mitterauerovy rodinné typy se snaží reflektovat nejen strukturu rodiny a uspořádání manželských párů, ale i právní charakter jednotlivých typů soužití. Tzv. jednoduchá rodina (Kernfamilie) odpovídá Laslettově 3. typu, se 4. typem Laslettovy typologie koresponduje Mitterauerova rozšířená rodina. Struktury zahrnující více než jedno rodinné jádro jsou označeny jako komplexní rodiny, přičemž jsou odlišovány tři podtypy: a) rodina s výměnkem (Ausgedingefamilie), jež odpovídá typu 5a u Lasletta, b) rodina kmenová (Stammfamilie, famille souche, stem family), jejíž struktura koresponduje s Laslettovým typem 5b, c) tzv. joint-family, vyznačující se kombinací linearity a laterality v uspořádání manželských párů (autorita zde spočívá v rukou starší generace zastoupené jedním manželským párem, jíž jsou podřízeny manželské páry ženatých synů hlavy rodiny).

Obecně lze říci, že výše uvedená typologie byla zformulována vlastně v návaznosti na starší terminologii sociologů z poloviny 19. století, především Le Playův pojem „famille souche"

---

[18] Peter Laslett – Richard Wall (ed.), Household and Family in Past Time, Cambridge 1972, s. 1-86.

[19] „If no parent or other member of an earlier generation is present, and the siblings are connected entirely through the filial linkage of aech to a conjugal unit no longer represented in the household, then the arrangement is given the title *frérèche*, adopted from the French." Citováno dle P. Laslett – R. Wall (ed.), c.d., s. 30.

[20] Michael Mitterauer, Historisch-antropologische Familienforschung. Fragestellungen und Zugangweisen, Wien – Köln 1990, zejména s. 26-31.

(Stammfamilie, rodina kmenová) a Riehlův pojem „das ganze Hauss" (celý dům). Tito autoři spatřovali v návratu k těmto idealizovaným institucím tradiční společnosti lék na problémy své doby: sociální krizi a nestabilitu, zapříčiněnou moderní industrializací, individualismem a rozkladem tradičních forem života.[21] Romantické pojetí Frédérica Le Playe a Wilhelma Heiricha Riehla se sice z těchto pojmů ve 20. století do značné míry vytratilo, ale výrazů samotných se užívá nadále coby výstižných kategorií, popisujících určitý typ rodinného života v předprůmyslové společnosti. Na podobnost novějších rodinných typologií s původními termíny zmíněných sociologů upozorňuje např. M.Miterauer, A.Gestrich či R.Dürr.[22]

Jak už bylo řečeno, řada historiků se ve snaze vystihnout charakter forem rodinného soužití v tradiční společnosti, které - na rozdíl od moderní rodiny - není určováno příbuzenským vztahem mezi rodinnými příslušníky, začala v návaznosti na starší autory vracet k pojmu „celého domu" (ganzes Haus)[23]. Tento pojem je doložitelný (např. v dobových kázáních) již pro 18.století, ale jako sociologický termín jej zavedl až v druhé polovině 19.století W. H. Riehl. Zatímco však výraz „celý dům", tak jak byl užíván v 18.století, neobsahuje žádné a priori pozitivní konotace (anonym z počátku 18.století dokonce pokládá, vzhledem zkaženosti tehdejších čeledínů a děveček, společné soužití hospodářovy rodiny s nepříbuznou čeledí za něco škodlivého a nepřirozeného a velebí prostou, příbuzenským poutem spojenou rodinu bez služebnictva, která své vlastní děti do služby neposílá), Riehl předkládá prostřednictvím stejného pojmu romanticko idylický obraz jakési „přirozené" instituce, která je projevem „zdravého selského hospodářství".[24]

Do sociálního dějepisu uvedl pojem „das ganze Haus" v návaznosti na Riehlovo pojetí německý historik Otto Brunner. Brunner však odmítl Riehlovu sentimentální stylizaci celého domu a chápe ho jako jednotný princip života a hospodářství předprůmyslových společností („einheitliches Wirtschafts- und Lebensprinzip vorindustrieller Gesellschaften")[25] a instituci propojující morálku a ekonomii. Preindustriální společnost se podle O.Brunnera v tomto ohledu liší od moderní průmyslové společnosti.[26]

---

[21] Michael Mitterauer – Reinhard Sieder, Vom Patriarchat zur Partnerschaft. Zum Strukturwandel der Familie, München 1977, s. 46 - 49.

[22] M.Mitterauer – R.Sieder, c.d. 1977, s.46 – 49; Andreas Gestrich, Geschichte der Famile, Neuzeit, in: A.Gestrich – J.U.Krause - M.Mitterauer, Geschichte der Familie, Stuttgart 2003, s. 364 – 386; Renate Dürr, Mägde in der Stadt. Das Beispiel Schwäbisch Hall in der Frühen Neuzeit, Franfurkt a.M. – New York, 1995, s. 11 – 21.

[23] Nejnověji srov. R. Dürr, c.d., 1995, s. 11-21. V podobném smyslu užito v angličtině termínu „houseful", srov. Peter Laslett, Household and Family in Past Time, Cambridge 1972, s. 36 – 39.

[24] Srov. R.Dürr, c.d., s. 10-12. Srov. též: M. Mitterauer – R. Sieder, c.d., 1977, s. 29-31.

[25] Otto Brunner, Das „ganze Haus" und die alteeuropäische Ökonomik, in: Neue Wege der Verfassungs- und Sozialgeschichte, 2.vyd., Göttingen 1968, s.103 – 127, citováno podle R.Dürr, c.d., s. 15.

[26] Toto Brunnerovo pojetí celého domu jako instituce spojující ekonomický a nábožensko-etický rozměr a představující zároveň základní princip tradiční předprůmyslové společnosti vykazuje shodné rysy s pozdějším oceňováním role domácnosti v tradiční společnosti u Petera Lasletta. Podle P.Lasletta došlo na počátku industriální sféry k „disociaci rodiny a podniku", tj. oddělení intimní rodinné sféry, postavené na principu příbuzenství, a výrobní sféry (např. dílny) v rámci domácností, což vedlo k posunu v chápání služebnictva (od osob všestranně integrovaných do domácnosti k pouhým zaměstnancům, jejichž vztah k hospodáři pozbyl emocionálního rozměru) a ve svých důsledcích ke ztrátě sociální stability ve společnosti. Rovněž Brunner klade důraz skutečnost, že moderní společnost se od společnosti předprůmyslové liší právě v absenci celého domu jako instituce spojující příslušné osoby nejen ekonomicky, ale i morálně. Srov. Peter Laslett, The World We Have Lost, London 1965.

Současný sociální dějepis má sklon užívat termínu „celý dům" jako analytické kategorie, kterou je historik oprávněn zavést coby nástroj popisu minulé skutečnosti, přestože se ve zkoumané době takového výrazu neužívalo. V tomto duchu zachází s pojmem „das ganze Haus" německá historička Renate Dürr: zřetelně si uvědomuje mnohovrstevnatost tohoto pojmu, která do značné míry představuje nebezpečí nejednoznačnosti a rozpornosti v jeho uplatnění. Využívá však kategorii celého domu jakožto jednotu sociální, hospodářskou a náboženskou (Lebens-, Wirtschafts- und Religiönseinheit) k odkrytí konfliktního potenciálu v ní obsaženého.[27]

Z výše uvedeného vyplývá postupné zesilování snahy napojit různé „objektivní" ukazatele spojené s rodinným životem, jako je průměrný sňatkový věk, míra definitivního celibátu, specifická manželská plodnost, počet a konfigurace koresidujících manželských párů apod. na problematiku kulturních dějin.

Starší historicko-demografická literatura se snažila rozšířit demografický rámec výkladu o aspekty ekonomické: od 40.let 20.století se autoři typu Pierre Gouberta zaměřovali na zjišťování korelací mezi demografickými poměry a ekonomickou situací (např. Goubertem shledaná souvislost mezi růstem obilních cen a růstem úmrtnosti v Beauvais[28]). Pracovalo se převážně s malými vzorky populace, takže studie měly v podstatě regionální ráz, a využívalo se zejména pramenů evidenční povahy. Trendy v oblasti historie se posunuly v průběhu 50. a 60. let směrem k zkoumání základních demografických ukazatelů (mortalita, natalita), charakteru mechanismů uvnitř demografického systému (studium průběhu demografických krizí) a věkové a pohlavní skladby populace. Vycházelo se při tom z velkých vzorků ve snaze činit závěry s obecnější platností.

Ovšem již během 50. let se v historické demografii začaly uplatňovat mikroanalytičtější přístupy, které předznamenaly trendy 70. a 80.let: francouzský demograf Louis Henry spolu s Michelem Fleurym podrobně propracovali metodiku, na jejímž základě bylo možné z matriční evidence získávat cenná data o populaci příslušné farnosti.[29] Ty pak posloužily k výpočtu různých demografických ukazatelů, především manželské plodnosti. Tzv. metoda rekonstrukce rodin z matrik umožnila na poměrně úzkém okruhu osob rozkrýt charakter demografického chování sledované populace. Byla tím poprvé vytvořena svébytná historicko-demografická metoda, která se ukázala být všeobecně nosnou pro studium režimu reprodukce obyvatelstva. A přestože v reakci na její vysokou pracnost a časovou náročnost byly záhy navrhnuty – především ze strany Cambridgské skupiny pro dějiny populace a sociálních struktur - jiné metody pro využití matriční evidence (tzv. agregativní metoda)[30], zůstává Henryho metoda rekonstrukce rodin z matrik dodnes klíčovým pracovním postupem historických demografů.

Studium populace a instituce rodiny se pod vlivem historické antropologie a kulturní historie zřetelněji přiklonilo k mikroanalytickým postupům až v 70. a 80. letech minulého století. Při studiu rodiny a jejího demografického rámce se před rozsáhlými kvantitativními výzkumy

---

[27] Renate Dürr, Mägde in der Stadt. Das Beispiel Schwäbisch Hall in der Frühen Neuzeit, Franfurkt a.M. – New York, 1995, zejména s. 11-22.

[28] Pierre Goubert, Beauvais et le Beauvaises de 1600 á 1730, Paris 1958.

[29] Michel Fleury – Louis Henry, Des registres paroissiaux á l'histoire de la population: manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état civil ancien, Paris 1956; Michele Fleury – Louis Henry, Nouveau manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état civil ancien, Paris 1965; Eduard Maur, Na okraj francouzských metod historickodemografického bádání, Historická demografie 2, 1968, s.72 - 83; Pavla Horská, Metody současné historické demografie pro analýzu archivních pramenů, Archiv český 26, 1976, s.140 - 148.

[30] Pavla Horská – Milan Kučera - Eduard Maur – Milan Stloukal, Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy, Praha 1990, s. 256-257.

opět dala přednost menším vzorkům obyvatelstva (např. obyvatelstvu jedné farnosti); po metodické stránce se pak uplatňovaly komparativní postupy a hledaly se příčiny odlišností mezi jednotlivými soubory. Uvedené postupy jsou zřetelné např.v německojazyčné odborné produkci. Ať už se jedná o Hanse Medicka či Jürgena Schlumbohma, příslušející k okruhu göttingenské školy (téma charakteru populace a rodiny v protoindustrializačních oblastech)[31], anebo o propagátory historicko-antropologických přístupů v bádání o sociálních poměrech v době předprůmyslové, Richarda van Dülmena (zejména téma lidové kultury a každodennosti v raném novověku)[32], Davida Sabeana (téma příbuzenských aspektů, vztahu mezi vlastnictvím, výrobou a rodiným životem v 18. a 19. století)[33] a Michaela Mitterauera (téma forem rodinného života v Evropě před nástupem industrializace a proměna charakteru rodiny v 18. a 19.století)[34], tito autoři vždy vyvozují svá obecnější tvrzení o povaze rodiny a jejích vazbách na místní ekonomicko-sociální resp. právní poměry z rozboru a vzájemného porovnávání většího množství vzorků populace či většího množství pramenných zpráv rozličného místního a časového původu. V souvislosti s tím se ve srovnání s 50.-60.lety rozšiřuje okruh kladených otázek: nejde už jen o geografické rozšíření jednotlivých typů rodin resp. domácností či míru platnosti principu neolokalismu. Studované oblasti jsou charakterizovány i z hlediska míry definitivního celibátu, popř. z hlediska míry kojenecké úmrtnosti a specifické manželské plodnosti.

V tomto duchu se francouzský historik Jacques Dupâquier vyslovuje k povaze tzv. starého demografického režimu jakožto „demografického systému evropských populací před zobecněním prevence porodů", byť vyvozuje svá tvrzení především ze studií pro francouzské prostředí v 17. a 18.století.[35] Starý demografický režim charakterizuje jako směs vitality, spočívající v silné manželské plodnosti, a křehkosti, jejímž znakem byla vysoká úmrtnost. Ta byla dána jednak - v porovnání s dnešními poměry - všeobecně vysokou úmrtností, která postihovala hlavně dětskou složku populace (a v tom zejména děti do 1 roku věku), jednak vysokou citlivostí tohoto demografického systému na četné poryvy hospodářského vývoje (neúroda, růst cen potravin), jež se zpravidla projevila jako demografická krize. Autor uvádí jednotlivé demografické charakteristiky tohoto režimu reprodukce obyvatelstva: vysokou míru sňatečnosti (8 – 9 sňatků na 1000 obyvatel za rok), pozdní sňatkový věk (u žen kolem 25 let, u mužů kolem 27 let), který limitoval míru manželské plodnosti a určoval počet porodů v rodině při průměrném meziporodním intervalu 2 roky (vdaná žena absolvovala během trvání manželství průměrně 8 porodů, ovšem v důsledku vysoké kojenecké a dětské úmrtnosti přežilo dětský věk pouze 5 až 6 potomků). Dále je pro tento režim typický, tvrdí Dupâquier, relativně vysoký podíl osob (kolem 10 %), které během svého života nikdy do manželství nevstoupily. Ačkoliv je zřejmé, že Dupâquierovy závěry nelze bez dalšího vztáhnout ani na

---

[31] Hans Medick, Weben und Überleben in Laichingen: 1650-1900. Lokalgeschichte als Allgemeine Geschichte, Göttingen 1996; Jürgen Schlumbohm, Lebensläufe, Familien , Höfe. Die Bauern und Heuerleute des osnabrückischen Kirchspiels Belm in der protoindustriellen Zeit, 1650-1860, Göttingen 1994.

[32] Richard van Dülmen, Kultur und Alltag in der Frühen Neuzeit, Bd.1: Das Haus und seine Menschen 16.-18. Jahrhundert, München 1990 (česky: Kultura a každodenní život v ranném novověku I. (16.-18.století): Dům a jeho lidé, Praha 1999); týž, Fest der Liebe. Heirat und Ehe in der früher Neuzeit, in: R.van Dülmen (ed.), Armut, Liebe, Ehre. Studien zur historischen Kulturforschung, Franfurkt 1988.

[33] David Warren Sabean, Property, Production and Family in Neckerhausen, 1700-1870, Cambridge 1990; týž, Kinship in Neckerhausen, 1700-1870, Cambridge 1998;

[34] Michael Mitterauer, Historisch-antropologische Familienforschung. Fragestellungen und Zugangsweissen, Wien –Köln 1990; týž, Familie und Arbeitsteilung. Historisch vergleichende Studien, Wien 1992.

[35] Jacques Dupâquier, Pour la démographie historique, Paris 1984, s. 72 – 73.

poměry celoevropské a dokonce ani na poměry západoevropské, v jejichž rámci je opakovaně zjišťována vysoká variabilita jednotlivých demografických ukazatelů, přesto představuje Dupâquierův pokus o obecnou charakteristiku demografického rámce života lidí v 16.-18. století významnou ukázku ambice vykročit z užšího demografického rámce a vtáhnout do výkladu i otázky, jež mají i rozměr sociálně-ekonomický a kulturní (rozšířenost staropanenství a staromládenectví).

V podobném duchu je koncipována např. i práce Jürgena Schumbohma, opírající se o podrobnou analýzu populačního chování obyvatelstva vestfálské farnosti Belm, která byla v sociálně ekonomické rovině zasažena procesem protoindustrializace.[36] Porovnáním se vzorkem populace wüttemberské farnosti Laichingen, jež díky významnému zastoupení domáckého plátenictví nesla rovněž rysy protoindustrializačního regionu, dospěl J.Schlumbohm v návaznosti na A.Imhofa[37] k vyslovení hypotézy o dvou vzorcích chování ve vztahu k novorozencům před nástupem industrializace. Na jedné straně jde o systém „vážení si života", typický pro Belm, na druhé straně o systém „mrhání životem", jehož prvky jsou příznačné pro Laichingen. Pro prvně jmenovaný model chování je typická nízká míra kojenecké úmrtnosti, delší meziporodní intervaly a delší doba kojení novorozenců, naproti tomu druhý ze systémů se vyznačuje krátkými meziporodními intervaly, kratší dobou kojení a vysokou mírou kojenecké úmrtnosti. Protože oba vzorky populace jsou spjaty s podobným, domáckou industrií poznamenaným typem ekonomiky, nelze napojit jeden nebo druhý charakterizovaný systém pouze na jistý ekonomicko-sociální rámec života a nutno se posunout na pole kulturně dějinné interpretace. Mentalita obyvatelstva plynoucí z odlišného kulturního vývoje obou sledovaných populací má tedy v tomto výkladu větší váhu pro průběh demografického chování, nežli hospodářsko-sociální poměry.

Od 80. let se historická demografie stýká s mnoha tématy z oblasti dějin kultury, majících významný vliv na metodiku oboru. Důležitou roli ve formulování konkrétních badatelských úkolů sehrály kulturně dějinné teorie, které se snaží vystihnout vývojové tendence v kultuře: jednak obecnější teze německého sociologa Norberta Eliase o postupném procesu civilizace v dějinách lidstva[38], jenž spočívá ve zniterňování původně vnějších zákazů a příkazů, zvyšování prahu citlivosti a růstu schopnosti sebekontroly člověka, jednak speciálnější teze o povaze evropského raněnovověkého vývoje, které by se daly chápat jako ozvuk Eliasových teorií. Mám zde na mysli především Schindlerovu tezi o disciplinaci lidové kultury[39] a van Dülmenovu tezi o zcírkevnění uzavírání sňatků.[40] N. Schindler vykládá proces disciplinace v sociálním jednání lidí během 16.-18. století jako postupné prosazování povědomí o závaznosti a hodnotové (zejména náboženské) relevanci veškerého jednání člověka. Podobně R.van Dülmen: na základě zjištění, že ještě v 16. století byl dle všeobecného mínění pro uzavření manželství konstituující veřejný slib manželství a jeho církevní stvrzení – pokud k němu vůbec došlo – bylo až záležitostí druhotnou, dochází Dülmen k závěru, že v průběhu

[36] Jürgen Schlumbohm, Lebensläufe, Familien , Höfe. Die Bauern und Heuerleute des osnabrückischen Kirchspiels Belm in der protoindustriellen Zeit, 1650-1860, Göttingen 1994;

[37] Arthur E. Imhof, Unterschiedliche Säuerligssterblichkeit in Deutschland, 18. bis 20. Jahrhundert – warum?, in: Zeitschft für Bevölkerungswissenschaft 7, 1981, s. 343-382.

[38] Norbert Elias, Über den Prozess der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen, Basel 1939 (2.vyd. Franfurkt a.M. 1976), srov. též J. Šubrt, Civilizační teorie Norberta Eliase, Praha 1996.

[39] Norbert Schindler, Widerspenstige Leute. Studien zur Volkskultur in der frühen Neuzeit, Franfurkt a.M. 1992.

[40] Richard van Dülmen, Gesellschaft der Frühen Neuzeit. Kulturelles Handeln und sozialer Prozess, Wien – Köln – Weimar 1993.

16. a 17. století se podařilo jak katolické církvi, tak církvím protestantským prosadit v laické kultuře představu o církevním obřadu jako jediné akceptovatelné formě uzavření manželství. Zatímco v 15.-16.století nebylo veřejností morálně nijak problematizováno sexuální soužití dvou osob, které sice ještě nedostaly církevní požehnání, ale vzájemně si daly manželský slib, v 18. století by bylo v lidovém prostředí takové jednání nahlíženo jako hříšné, nemravné a sociálně diskvalifikující.

V rámci tématizace jednotlivých rysů raně novověké kultury je tendence chápat určité demografické chování jako indikátor výše uvedených procesů. Např. Susanna Burghartz sleduje v reformační Basileji 20. a 30.let 16.století odstup mezi manželským slibem a uzavřením manželství v církevním sboru; rychlé zkracování tohoto intervalu je jí známkou úspěchu reformátorů v prosazování církevně stvrzeného manželství jako jediného legitimního místa pohlavního styku.[41]

Vysokou vypovídací hodnotu z hlediska kulturních dějin může mít i podíl předmanželských koncepcí resp. nemanželských porodů.

Ilegitimitu nahlíží jako významný kulturní fenomén např. Peter Laslett[42] nebo Michael Mitterauer[43]. Jürgen Schlumbohm sleduje závislost mezi počtem nemanželských porodů resp. předmanželských koncepcí a konfesijní příslušností matky resp. rodičů a shledává silnou tendenci k předmanželským početím a následné legitimizaci potomků zejména u konfesijně smíšených párů (dokonce platí, že čím je konfesijně heterogeních svazků v populaci méně, tím vyšší je podíl předmanželských koncepcí u těchto párů).[44]

Rolf Sprandel na základě zpráv z aristokratického prostředí usuzuje, že v pozdním středověku mohla být až třetina všech dětí nemanželského původu a že i církev byla k nemanželským dětem vcelku shovívavá. Tendence diskriminovat všechny osoby narozené mimo manželství se u církve začala objevovat především po vytvoření učení o manželské svátosti, tedy od 12.století, přičemž je doložitelné, že podstatně více vycházely vstříc těmto církevním postojům příslušníci nižších měšťanských vrstev nežli aristokracie a městský patriciát: v těchto vrstvách byla ilegitimita běžným jevem ještě na počátku novověku.[45] V tomto případě je klesající podíl nemanželských dětí směrem k novověku chápán jako indikátor postupného prosazení (církevně požehnaného) manželství co by jediné legitimní instituce k plození a výchově dětí.

Ve své studii o vytváření mateřského citu vůči dětem v průběhu 18. – 20. století klade autor Eduard Shorter do souvislosti nechtěnost nemanželských dětí a jejich vyšší úmrtnost ve srovnání s manželskými dětmi.[46] Shorter tvrdí, že děti narozené v manželství byly chtěné a

---

[41] Susanna Burghartz, Jungfräulichkeit oder Reinheit? Zur Änderung von Argumentationsmuster vor dem Basler Ehegericht im 16. und 17.Jahrhundert, in: R. van Dülmen (ed.), Dynamik der Tradition. Studien zur historischen Kulturforschung IV., Franfurkt a.M. 1992.

[42] Peter Laslett, Introduction: Comparing Illegitimacy over Time and between Cultures, in: P.Laslett – K.Oosterveen – R.M.Smith (eds.), Bastardy and its Comparative History, London 1980, s.1-64; týž, Long Term Trends in Bastardy in England, in: Family Life and Illicite Love in Earlier Generations, Cambridge 1977.

[43] Michael Mitterauer, Ledige Mütter. Zur Geschichte illegitimer Geburten in Europa, München 1983; týž, Illegitimität in Europa. Historische Bedingungen in Familienverfassung, Wertsystem und Arbeitsorganisation, in: E.W.Müller (Hg.), Geschlechtsreife und Legitimation zur Zeugung, Freiburg 1985, s.551 – 682.

[44] Jürgen Schlumbohm, Lebensläufe, Familien, Höfe. Die Bauern und Heuerleute des osnabrückischen Kirchspiels Belm in der protoindustriellen Zeit, 1650-1860, Göttingen 1994, s.123-140.

[45] Rolf Sprandel, Die Diskriminierung der unehelichen Kinder im Mittelalter, in: J.Martin – A.Nitschke (Hg.), Zur Sozialgeschichte der Kindheit, Freiburg – München 1986, s.487 – 502.

[46] Eduard Shorter, Die grosse Umwältzung in den Mutter-Kind-Beziehungen vom 18. bis zum 20. Jahrhundert, in: J.Martin – A.Nitschke (Hg.), Zur Sozialgeschichte der Kindheit, Freiburg – München 1986, s. 503 – 524.

tudíž lépe pečované, což se promítlo do jejich nižší úmrtnosti. Rozdíl v míře úmrtnosti mezi dětmi manželskými a nemanželskými je zde tudíž presentován jako příznak mateřského citu vůči chtěným manželským dětem. Jako doklady slabého mateřského citu v tradiční evropské společnosti bývají uváděny i hodnoty dětské a kojenecké úmrtnosti vůbec resp. brzký odchod dětí z domu, ovšem k tomu se autor staví spíše kriticky, protože má za to, že samy o sobě ještě nesvědčí o absenci mateřské lásky vůči dětem.

Toto zhodnocení demografických údajů v obecném kulturně dějinném výkladu se objevuje např. u André Burguièrea, když ve výkladu o proměně vztahu k sexualitě hovoří o třech etapách: a) 15. a 16. století (do roku 1560) má za období permisivity a relativní volnosti v otázkách předmanželské sexuality, ovšem s tím, že tato volnost byla vůči ženám spíše násilím, nikoliv rovností, b) období po Tridentském koncilu až do roku 1740 se vyznačovalo podle Burguièrea striktností v otázkách mimomanželské sexuality, která vedla k poklesu nemanželských porodů, c) od roku 1740, kdy se začal prosazovat ideál lásky jako základu manželství, pak došlo k dalšímu uvolnění v tomto směru a podíl ilegitimních dětí opět narostl.[47]

Otázka ilegitimity se překrývá i s tématem infanticidia. Vraždy nemanželských dětí jsou sice z hlediska demografického jevem dosti okrajovým, nicméně z hlediska kulturně historického velmi zajímavým. Studium dějinného rámce fungování raněnovověké rodiny se tu přesouvá na pole trestně právních dějin a dějin kriminality. Pojednání této otázky lze najít např. u Richarda van Dülmena[48] nebo u Daniely Tinkové[49].

Historická demografie je prostřednictvím tématu rodiny napojitelná i na problematiku hospodářských a sociálních dějin: v odborné literatuře je vedle poměrně nového tématu sociální mobility[50] frekventována zejména otázka vazeb mezi demografickým režimem a rodinnými formami na straně jedné a sociálně ekonomickým jevem zvaným protoindustrializace na straně druhé.

Do světového hospodářského a sociálního dějepisectví zavedl pojem „proto-industrializace" americký historik Franklin F.Mendels ve snaze systémově popsat ekonomicko-sociální fenomén předcházející moderní kapitalistickou industrializaci.[51] Protoindistrializaci charakterizoval jako rychlý růst tradičními formami organizované, tržně zaměřené a převážně venkovské industrie v některých evropských zemích v 16.-18.století. V oblastech, kde se vedle agrární produkce zaměřené na místní spotřebu začala „zahušťovat" podomácky

---

[47] Srov. překlad do němčiny z francouzského originálu Histoire de la famille (vyd.1986): André Burguière – François Lebrun, Der Priester, der Fürst und die Familie, in: A.Burguière – Ch.Klapisch-Zuber – M.Segalen – F.Zonabend (Hg.), Geschichte der Familie, sv. 3 (Neuzeit), Kapitel 2, Frankfurkt a.M. 1997, s. 119 -194.

[48] Richard van Dülmen, Frauen vor Gericht. Kindsmord in der frühen Neuzeit, Frankfurt 1990.

[49] Daniela Tinková, Předcházet či trestat? Problém infanticidia v osvícenské společnosti, Český časopis historický 1/2003, s.27-76. Dále k tématu ilegitimity táž, Ilegitimita a „nová ekonomie života" v osvícenské Habsburské monarchii. Problém svobodných matek a nemanželských dětí mezi sociální kontrolou a sociální péčí na prahu občanské společnosti, Historická demografie 27, Praha 2003.

[50] Např. Alice Velková, Výzkum sociální mobility na příkladu generace narozené v letech 1791 – 1800 na panství Šťáhlavy, Historická demografie 27, Praha 2003, s. 173 – 224.

[51] Franklin F.Mendels, Industrialization and Population Pressure in Eighteenth-Century Flanders. A Thesis submittel in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy (Economics), Wisconsin 1970. Mendelsova disertační práce byla jako celek publikována až roku 1981 v New Yorku pod uvedeným názvem. Srov. týž, Proto-industrialization: Theory and Reality. General Report, in: Eight International Economic History Congress Budapest 1982 – A „Themes", Budapest 1982.

provozovaná rukodělná průmyslová výroba (autor užívá charakteristiku „industrializace bez mechanizace a urbanizace"), mohl se podle Mendelse později za určitých podmínek vyvinout moderní tovární průmysl: protoindustrializace mu připravila sociální a demografické podmínky rozvoje.[52]

Již Mendels si povšiml specifických rysů demografického chování populace v oblastech vysokou koncentrací domáckého řemesla, ale tuto rovinu protoindustrializace systematicky pojednali až göttingenští historici Peter Kriedte, Hans Medick a Jürgen Schlumbohm v rámci svého modelu protoindustrializace.[53] Demografické chování v protoindustrializačních oblastech je podle Hanse Medicka charakteristické vysokým tempem růstu, daným vysokou manželskou plodností. Vysokou míru fertility určují jednak relativně krátké meziporodní intervaly, jednak dlouhé trvání manželství, které je důsledkem nízkého sňatkového věku. Pravděpodobnost zapojení do reprodukčního procesu je vysoká: jen malému procentu osob je osudem definitivní celibát. Úmrtnost (a to i dětská a kojenecká) obvykle nepřekračuje běžnou míru v porovnání s klasickými agrárními oblastmi, což je nezbytný předpoklad pro to, aby se celkově populace dlouhodobě rozrůstala. Z hlediska charakteru forem rodinného života platí, že pro oblasti s vysokým podílem domáckého řemesla je typická jednoduchá domácnost tvořená zpravidla nukleární rodinou.

Platnost uvedeného modelu ověřoval Medick na konkrétním případu protoindustrializačního regionu, kterým byl württemberský Laichingen. Ovšem už Schlumbohmovy poznatky ze studia demografických a sociálních poměrů ve vestfálské farnosti Belm, nesoucí podobné ekonomickosociální rysy jako Laichingen, ukázaly, že je poměrně problematické hovořit o jednotném modelu demografického chování v protoindustrialičních oblastech: ve vestfálském Belmu byl shledán podstatně vyšší sňatkový věk. Z odlišné míry kojenecké úmrtnosti a delších meziporodních intervalů pak J.Schlumbohm usoudil na opodstatněnost teze o dvou demografických systémech s odlišným postojem k (dětskému) životu, o níž byla řeč v předchozích odstavcích.

Přes stále zřetelnější fakt, že průběh demografického a sociálního chování napojeného na industrializaci je v rámci Evropy velmi diferencovaný, zůstává tento fenomén velkou výzvou pro sociální dějepis[54] a při studiu českých sociálních poměrů v raném novověku ho nelze obejít či pominout.[55] Jedním z ústředních problémů svého studia učinil téma protoindustrializace projekt „Soziale Strukturen in Böhmen", který probíhal v 90. letech a do něhož se zapojila řada badatelů z Čech a Rakouska.[56] Na základě zpracování vybraného

---

[52] Přehled o průběhu diskuse nad fenoménem protoindustrializace podává Milan Myška, Proto-industrializace (Čtvrtstoletá bilance jednoho historiografického paradigmatu), Český časopis historický 4, Praha 1994.

[53] Peter Kriedte – Hans Medick – Jürgen Schlumbohm, Industrialisierung vor der Industrialisierung. Gewerbliche Warenproduktion auf dem Land in der Formationsperiode des Kapitalismus, Göttigen 1977. Později titíž autoři provedli jakousi bilanci diskuse, která se rozvinula po vydání jejich předešlé práce, srov. Sozialgeschichte in der Erweiterung –Proto-Indistrialisierung in der Verengung? Demographie, Sozialstruktur, moderne Hausindustrie: eine Zwischenbilanz der Proto-Industrialisierungs-Forschung I, II, Geschichte und Gesellschaft 18, 1992, s.70 – 87, 231 – 255.

[54] Zájem o problematiku protoindustrializace pokračoval v 90. letech, srov. Sheilagh C. Ogilvie – Markus Cerman (ed.), European proto-industrialization, Cambridge 1996; Sheilagh C.Ogilvie, Proto-industrialization in Europe, in: Continuity and change 8, 1993, s. 169-175.

[55] Z regionálních studií tématizujících v nedávné době roli místního domáckého řemesla srov. např. Jaroslav Čechura, Broumovsko 17. století – neznámá kapitola evropské protoindustrie, in: Historický obzor 6, Praha 1995, s. 223 – 228; týž, Broumovsko 1615-1754: nový rozměr evropské protoindustrie, in: Časopis Národního muzea 164, 1995, s. 61-88.

[56] Výsledky projektu „Soziale Strukturen in Böhmen" shrnuje sborník: M. Cerman – H. Zeitlhofer (Hg.), Soziale Strukturen in Böhmen. Ein regionaler Vergleich von Wirtschaft und Gesellschaft in Gutsherrschaften, 16.-19.

okruhu pramenů k hospodářským a sociálním dějinám (především Berní ruly, Tereziánského katastru a obyvatelských soupisů, z toho především Soupisu podle víry) pro soubor panství, která pro období raného novověku representují geograficko-klimaticky a ekonomicky různorodé typy regionů v Čechách, se tento podnik pokusil zhodnotit dlouhodobé trendy v sociálním rozvrstvení obyvatelstva v Čechách a zohlednit při tom odlišnosti ve vývoji jednotlivých regionů v závislosti na tamních hospodářských poměrech. Vedle dílčích studií pro jednotlivá panství vznikly v rámci projektu i souhrnné studie z pera Markuse Cermana, Eduarda Maura a Hermanna Zeitlhofera, zobecňující sebrané poznatky a načrtávající směry sociálního vývoje v raněnovověkých Čechách.[57]

Vedle problematiky kulturních a ekonomicko-sociálních dějin lze historickodemografická témata propojit i s problematikou právních dějin: v prvé řadě se nabízí možnost osvětlit prostřednictvím demografických dat a studia rodiny otázku reálného dopadu institucí tzv. druhého nevolnictví na život poddaných, především jejich sociální a geografickou mobilitu.

Např. Andreas Gestrich spojuje různé typy majetkové držby v Evropě s mírou dostupnosti sňatku a tím i s mírou definitivního (sociálního) celibátu. Gestrich rozlišuje tři typy majetkové držby v Evropě: a) oblasti s převahou usedlostí nad 200 ha na východ od Labe (Slezsko, SV Německo), b) oblasti s platností principu jednonástupnictví („Anerbengebiete"), pro něž je typická držba v rozsahu 20 – 200 ha (SZ Německo, Bavorsko, Habsburská monarchie, Anglie, Skandinávie, částečně J Francie), c) oblasti s volnou dělitelností statku („Realteilungsgebiete"), které se vyznačují malými držbami do 20 ha (J Německo, Francie, Španělsko, části Itálie). Autor se domnívá, že právě oblasti s fungováním jednonástupnictví vykazují v závislosti na dědickém právu nejvyšší míru definitivního celibátu, protože držba půdy, která v tradiční společnosti do značné míry podmiňovala založení rodiny, zde byla nejméně dostupná. Pro některé alpské země, uvádí Gestrich, se míra definitivního celibátu pohybovala až do počátku 19. století kolem 30-40%. S tím souvisel i vysoký podíl nemanželských porodů (v 19. století dosahoval v německo – rakouském alpském prostoru místy až 60-80%!).[58]

Základy tematizace právních aspektů poddanství, potažmo i rodinného života poddaných položili v české historiografii především Josef Pekař[59] a Kamil Krofta[60]. Původní důvěru ve výpovědní hodnotu normativních pramenů (selské řády, patenty, zemská sněmovní snesení apod.) co se zachycení skutečného života poddaných v raném novověku týče, vystřídala

---

Jahrhundert, Wien – München 2002. Kromě toho byla publikována celá řada dílčích studií na stránkách českých odborných periodik, především časopisu Historická demografie. Srov. např. Josef Grulich – Herrman Zeitlhofer, Migrace jihočeského obyvatelstva v období před třicetiletou válkou a po jejím ukončení, Historická demografie 22, Praha 1998, s. 79 – 105; Alice Klášterská, Forma sociálního zabezpečení na vesnici v 18. a první polovině 19. století (Výměnek v pozemkových knihách vesnice Lhůty u Šťáhlav), Historická demografie 21, Praha 1997, s. 95 – 132;

[57] Markus Cerman – Eduard Maur – Hermann Zeitlhofer, Wirtschaft, Sozialstruktur und Besitztransfer in frühneuzeitlichen gutsherrschaftlichen Gesellschaften in vergleichender Perspektive: Ergebnisse des Projekts „Soziale Strukturen in Böhmen", in: M. Cerman – H. Zeitlhofer (Hg.), Soziale Strukturen in Böhmen. Ein regionaler Vergleich von Wirtschaft und Gesellschaft in Gutsherrschaften, 16.-19. Jahrhundert, Wien – München 2002, s. 262 – 285. Srov. též Markus Cerman – Eduard Maur, Proměny vesnických sociálních struktur v Čechách 1650-1750, Český časopis historický 4, Praha 2000, s.737 – 774.

[58] Andreas Gestrich, Geschichte der Familie, Neuzeit, in: A. Gestrich – J.U. Krause – M. Mitterauer, Geschichte der Familie, Stuttgart 2003, s. 364 n.

[59] Josef Pekař, Kniha o Kosti. Kus české historie, 4.vyd., Praha 1970; týž, České katastry 1654-1789 se zvláštním zřetelem k dějinám hospodářským a ústavním, Praha 1916 (2.vyd.: Praha 1932).

[60] Kamil Krofta, Dějiny selského stavu, Praha 1949.

postupně pochybnost, zda samotné právní instituce hodnověrně zrcadlí realitu života a vypovídají o tvrdosti dopadu jednotlivých právních norem na tehdejší prosté lidi. V 50.-60.letech se pozornost právního dějepisu obrátila k původu a podobě tzv. druhého nevolnictví u nás[61] a v této souvislosti začala být věnována větší pozornost majetkovému právu poddaných k nemovitostem. Na evropské úrovni byla velká pozornost dědickému právu, jeho druhům a uplatňování v různých regionech, věnována vod 60.let.[62] U nás provedl rekonstrukci poddanského majetkového a dědického práva na základě rozboru gruntovních knih přibližně v téže době Vladimír Procházka.[63] Josef Tlapák se zabýval problematikou původu a rozsahu nezákupní držby poddaných v pobělohorských Čechách.[64] V poslední době se problematikou dědického práva poddaných zabývala např. Dana Štefanová.[65]

Otázkám právního rámce života poddaných v podmínkách tzv. druhého nevolnictví, forem soužití mezi vrchností a poddanými či mimoekonomických nástrojů, jimiž vrchnosti v pobělohorských Čechách ovlivňovaly život poddaných se věnoval v řadě studií Eduard Maur.[66] Právní postavení poddaných v pobělohorských Čechách a představu o míře finančního a robotního zatížení poddaných, kterou si lze učinit na základě vrchnostenských instrukcí či znění robotních patentů, je pak možno poměřit také s konkrétními případy robotních povinností a s konkrétními projevy sebevědomí poddaných, jak to učinil např. Jaroslav Čechura ve své práci o průběhu nevolnických bouří v roce 1680 na Broumovsku.[67]

V souvislosti s diskusemi o formách a intenzitě raněnovověkého nevolnictví v českých zemích resp. o oprávněnosti zahrnutí českých zemí do evropského prostoru, od dob Georga von Belowa charakterizovaného jako *Gutsherrschaft*, je velmi zajímavá též otázka prostorové mobility poddanského obyvatelstva. Podněty evropského bádání o migracích v době preindustriální[68] začíná od 90. let rozvíjet i české dějepisectví: objevují se pramenně založené studie, sledující míru migrací z panství na panství či uvnitř panství a motivy této migrace

---

[61] Do diskuse na toto téma se zapojila celá řada historiků, srov. např. Josef Válka, Druhé nevolnictví a původní akumulace v 16. století, in: Československý časopis historický 6, Praha 1958, s. 316 – 324; týž, K otázce práva v postavení poddaných, in: Sborník prací filosofické fakulty Brněnské university XI, C 9, Brno 1962, s. 51 – 66; Alois Míka, Poddaný lid v Čechách v první polovině 16. století, Praha 1960; Josef Petráň, Poddaný lid na prahu třicetileté války, Praha 1964.

[62] Srov. cambridgský sborník k tématu rodina a dědictví Jack Goody – Joan Thirsk – Edward Palmer Thompson (ed.), Family and Inheritance: Rural Society in Western Europe 1200-1800, Cambridge 1976.

[63] Vladimír Procházka, Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. století, Praha 1963.

[64] Josef Tlapák, K některým otázkám poddanské nezákupní držby v Čechách v 16.-17. století, in: Právně historické studie 19, Praha 1975, s.177 – 209.

[65] Dana Štefanová, K aspektům role příbuzenských vztahů a majetkových transakcí. Situace na frýdlantském panství v letech 1558 – 1750, Historická demografie 22, Praha 1998, s. 107 – 144.

[66] Starší články publikované v českých odborných periodikách v 70. a 80. letech byly souborně vydány vídeňskou universitou. Srov. Eduard Maur, Gutsherrschaft und „zweite Leibeigenschaft" in Böhmen. Studien zur Wirtschafts-, Sozial- und Bevölkerungsgeschichte (14.-18. Jahrhundert). Sozial- und wirtschtshistorische Studien 26, Wien – München 2001.

[67] Jaroslav Čechura, Broumovská rebelie, Praha 1997.

[68] Souhrn literatury k tématu migrací je k dispozici v bibliografii, sestavené J. Oltmerem a M. Schubertem, srov. Jochen Oltmer – Michael Schubert, Migration und Integration in Europa seit der frühen Neuzeit. Eine Bibliographie zur historischen Migrationsforschung, Osnabrück 2005. K teoretickým problémům studia migrací srov. Jan Lucassen – Leo Lucassen (edd.), Migration, Migration History, History, Old Paradigms and New Perspectives, Bern ad. 1997.

(pohyb poddaných v souvislosti se sezónními pracemi, dočasnou službou či trvalý odchod z panství v souvislosti se sňatkem, pracovním uplatněním jinde), i když na pokus o syntetické zpracování této problematiky se teprve čeká.[69]

Historická demografie je konečně do určité míry napojitelná i na genderová témata, která se i u nás postupně dostávají do popředí zájmu. Lze např.sledovat problematiku specifik a hodnocení ženské práce na selských usedlostech[70] nebo téma žen v čele domácností v raném novověku[71] (frekvence ženských domácností, délku setrvání žen v čele domácností, rodinnou situaci uvnitř domácností se ženou v čele apod.).

Je patrné, že mezi jednotlivými tématy a přístupy lze sotva vést nějaké zřetelné dělítko a že jednotlivé aspekty rodinného života – právní, ekonomický, sociální, kulturní či náboženský – se vzájemně prolínají. V uvedeném náčrtu jsem se pokusila alespoň z části postihnout širokou škálu zorných úhlů, z nichž je problematika rodinného života nahlédnutelná, bez toho, že bych si činila ambice podat vyčerpávající výčet všech stěžejních prací, které k danému tématu v českém a evropském dějepisu vznikly. Šlo mi spíše o nastínění trendů v bádání o rodině, které se v průběhu posledního půlstoletí v historiografii uplatnily. Podrobnější referenci o konkrétních pasážích některých odborných titulů uvádím v příslušných kapitolách, kde lze užít závěrů jiných autorů jako srovnávacích dat.

Z hlediska metodického mám za vhodné na tomto místě ještě uvést, že ve své práci vycházím z představy raného novověku jako epochy „dlouhého trvání", která umožňuje chápat celou etapu 16.-18.století v oblasti západoevropského kulturního okruhu jako období utvářené jednotnými sociálními, hospodářskými a kulturními trendy či principy. V konkrétním výkladu se to projevuje užíváním dat z různých místních a časových souřadnic uvnitř tohoto „dlouhého trvání" jako hodnot vzájemně porovnatelných. Z hlediska demografického jsou tedy předpokládány v zásadě jednotné principy utvářející populační chování obyvatelstva v široké oblasti střední a západní Evropy (jednota tzv. starého demografického režimu). V rámci tohoto přístupu je tedy legitimní srovnávat např. míru definitivního celibátu, jež byla zjištěna pro Francii v 17. a 18.století, s podíly svobodných osob ve vyšších věkových kategoriích v mnou sledovaném vzorku populace na severočeském panství Horní Police v první polovici 18.století anebo postavit vedle sebe hodnoty kojenecké úmrtnosti z vestfálské farnosti Belm z let 1650-1860 a z farnosti Horní Police z let 1709-1729.

---

[69] Problematice migrací v českých zemích v novověku bylo nedávno věnováno celé číslo sborníku Historická demografie. V jeho rámci se možnostmi a problémy studia raněnovověkých migrací v českých zemích zabýval E. Maur. Srov. Eduard Maur, Problémy studia migrací v českých zemích v raném novověku, in: E.Maur – J.Grulich (edd.), Dějiny migrací v českých zemích v novověku, Historická demografie 30, Suplement, Praha 2006, s. 7-18. V tomto sborníku cenné pramenné studie k otázkám pohybu poddanského obyvatelstva v souvislosti se sňatkem či souvislosti migrací s věkem migrujících. Srov. Josef Grulich, Sňatkové migrace na jihu Čech (1750-1824), s. 19-72; Alice Velková, Migrace a životní cyklus venkovského obyvatelstva na Šťáhlavsku v letech 1750-1850, s. 73-98.

[70] Michael Mitterauer, „Als Adam grub und Eva spann...". Geschlechtsspezifische Arbeitsteilung in vorindustrieller Zeit, in: B. Bolognese-Leuchtenmüller – M. Mitterauer (eds.), Frauen-Arbeitswelten. Zur historischen Genese gegenwärtiger Probleme, Wien 1993, s. 17 – 42.

[71] Srov. např. Sheilagh Ogilvie – Jeremy Edwards, Ženy a „druhé nevolnictví" v Čechách na požátku novověku, Historická demografie 22, Praha 1998, s. 5 – 49.

1.2 Prameny

1.2.1 Poddanské seznamy

Poddanské seznamy představují jeden z nejvýznamnějších produktů vrchnostenské agendy po třicetileté válce, jehož prostřednictvím je nám dovoleno nahlédnout do sociálních, ekonomických a demografických poměrů na jednotlivých panstvích.

Na většině českých dominií byly poddanské seznamy coby soupisy všech dědičných poddaných vrchnosti každoročně sestavovány v 2. polovině 17. a v 18. století, jejich původ však spadá ještě do doby předbělohorské. Již v první polovině 16.století byly na některých velkých panstvích a državách předních českých rodů s vyspělou patrimoniální správou pořizovány sirotčí registra, z nichž se poddanské seznamy v podobě, jak ji známe z pobělohorského období, vyvinuly.[72] Evidence poddanských sirotků vyplývala z povinnosti vrchnosti pečovat o osiřelé děti dědičných poddaných do doby jejich dospělosti, a to jak po stránce jejich hmotného zabezpečení, tak po stránce dočasné správy jejich majetku po zemřelých rodičích. K zajištění sirotčí péče se vrchnosti zavazovaly při přijímaní slibu člověčenství z úst svých poddaných a svůj závazek zpravidla realizovaly jednak umístěním osiřelého dítěte do péče jiného poddaného, často sirotkova nejbližšího příbuzného (to v případě malých dětí přibližně do věku 10 let) resp. do služby na vlastní sídlo nebo sídlo vrchnostenských úřadů resp.do služby na poddanský grunt či vrchnostenský dvůr (to v případě starších dětí), jednak správou pozůstalosti po nežijících hospodářích do doby, kdy jejich potomci dospějí a budou schopni převzít dědictví.[73] Na menších statcích, kde se do podobné situace dostalo ročně nejvýše několik jednotlivců, nebyla pociťovaná potřeba vést zvláštní evidenci osiřelých dětí, ale na rozsáhlejších panstvích, kde nebylo možno takovou věc zvládnout pamětně, přistupovalo se již před polovinou 16.století k sestavování zmíněných sirotčích register. Sirotci byli povinni dostavit se každoročně v obvyklém termínu do vrchnostenské kanceláře, kde bylo rozhodnuto o jejich „přistavení" do služby vrchnosti či některému poddanému - odtud také obvyklé dobové názvy těchto sirotčích register: „Knihy stavění sirotků", „Knihy stavůňků", německy „Waisenstellungs-Register" - a právě při té příležitosti se sestavovaly jejich jmenné seznamy, do nichž se poznamenalo místo, kde sirotek pobývá, resp.slouží a některé další související údaje.

Z původních předbělohorských soupisů, platných pro delší časové období, do nichž se v průběhu několika let poznamenávaly nastalé změny, se v druhé polovici 17.století vyvinuly každoroční seznamy. Ty už neevidovaly pouze osiřelé poddanské děti, ale postupně všechny dědičné poddané. Ještě před třicetiletou válkou se většina sirotčích register transformovala v seznamy všech poddanských dětí ve snaze podchytit nejmladší věkové kategorie, které

---

[72] Podrobnější nástin vývoje sirotčích register v poddanské seznamy podává Josef Křivka, Význam poddanských seznamů pro demografické bádání, Historická demografie 4, Praha 1970, s.50-58. J.Křivka upozorňuje, že termínu sirotčí registra se před polovinou 16.století užívalo i pro zvláštní typ pozemkové knihy, do níž se zapisovaly inventáře sirotčích statků a pozůstalostí, finanční částky, které byly převedeny do sirotčí truhlice, a jejich postupné vyplácení. Tato evidence pořízení o usedlostech, kde zemřel hospodář, pomáhala zajistit další chod postižených hospodářství, což bylo nejen v zájmu sirotků, ale i samotné vrchnosti, vůči níž mělo každé poddanské hospodářství své závazky. Srov. též Eduard Maur, Základy historické demografie, Praha 1978, s.64-67. Zde upozorněno, že již v roce 1526 byl vydán příkaz k evidenci všech poddanských dětí na statcích pana Zdeňka Lva z Rožmitálu.

[73] Kamil Krofta, Dějiny selského stavu, Praha 1949.

představovaly rezervoár pracovních sil pro vrchnostenské a poddanské hospodářství.[74] Již v této fázi bylo nezbytné uvést u všech evidovaných dětí i jejich rodiče, nicméně údaj o rodičích byl zatím jen podružný a sloužil k přesné identifikaci zachycené mládeže. Svědčí o tom i to, že věk, zaměstnání či místo pobytu bylo uvedeno jen u dětí, u rodičů nikoliv. Po vestfálském míru se však prosadil typ poddanského seznamu, který evidoval již programově všechny dědičné poddané. J.Křivka vysvětluje postupné rozšíření okruhu osob evidovaných v registrech z výhradně osiřelých poddanských dětí na všechny dědičné poddané sociálně-ekonomickými změnami, způsobenými třicetiletou válkou. Místy citelné úbytky obyvatelstva vedly vrchnosti ke striktnější kontrole pohybu vlastních poddaných a k ambici trvale postihovat přírůstky a úbytky obyvatelstva na svých dominiích.[75] Pravdou ovšem je, že intenzivnější snahu vrchností dostat pod kontrolu okruh dědičných poddaných, zejména jejich migraci mimo panství, můžeme zaznamenat již v poslední třetině 16.století.[76] Jejím dokladem jsou sněmovní snešení ze 60. a 70.let, která stanovují jak pro osoby svobodné, tak pro osoby poddané citelné finanční postihy za přechovávání cizích zběhlých poddaných bez výhostních listů.[77] Tyto tendence uvnitř české stavovské společnosti, které po třicetileté válce vyústily v to, co bývá označováno tzv. druhým nevolnictvím nebo také tělesným (Leibeigenschaft) či dědičným poddanstvím,[78] vedly od konce 70. let 16.století do Bílé hory mimo jiné k pořízení jednorázových jmenných seznamů poddaných na některých českých panstvích.[79] Poddanské

---

[74] J.Křivka, c.d., s.51.

[75] J.Křivka, c.d., s.52. Právě s proměnou motivace, proč byly seznamy poddaných pořizovány, podle Křivky souvisí i větší pozornost evidenčnímu podchycení neosedlých poddaných, ve kterých vrchnosti spatřovaly zásobárnu námezdních sil jak pro námezdní práci na vrchnostenských velkostatcích, tak pro návalové sezónní práce na poddanských gruntech.

[76] Eduard Maur, Základy historické demografie, Praha 1978, s.68.

[77] Srov. Kamil Krofta, Dějiny selského stavu, Praha 1949, zejména s.196-197. Jde o ustanovení Zemského sněmu z let 1567 a 1575, v rámci nichž byla pokuta pro příslušníky stavovské obce a pro svobodné osoby, přechovávající cizí poddané, určena na 25 kop, pro osoby poddané, které se dopustily stejného přestupku, na 5 kop grošů českých. Uvedená sněmovní snešení navazují na předpisy Zemského zřízení z roku 1564, kde byly podobné finanční sankce stanoveny poprvé. Článek tohoto druhu se pak znovu opakuje v Obnoveném zřízení zemském (1627) a boji proti přechovávání a přijímání cizích poddaných bez výhostního listu je věnován i císařský patent z roku 1650.

[78] K této problematice nejnověji Eduard Maur, Gutsherrschaft und „zweite Leibeigenschaft" in Böhmen, Studien zur Wirtschafts-, Sozial- und Bevölkerungsgeschichte (14.-18.Jahrhundert), Wien – München 2001. V práci řada odkazů na další literaturu.

[79] K nejstarším patří soupis poddaných pro panství Vimperk (1577), město Prachatice (1585) a pro část panství Třeboň (1586), z období po roce 1600 do Bílé hory je poddanských soupisů dochováno již více, např. pro panství Vysoký Chlumec (1602) nebo Libějovice (1607); podobných soupisů mohla ve své době vzniknout celá řada, pravděpodobně se však nedochovaly. K zpracování a vyhodnocení těchto pramenů srov. Josef Grulich – Hermann Zeitlhofer, Struktura jihočeských venkovských domácností v 16. a 17.století (Příspěvek k dějinám sociální každodennosti poddaných v období ranného novověku), Historická demografie 23, Praha 1999, s.31-84. Zejména třeboňský soupis poddaných z roku 1586 byl podroben důkladnějšímu zpracování; srov. Josef Petráň, Pohyb poddanského obyvatelstva a jeho osobní právní vztahy v době předbělohorské, Československý časopis historický 5, Praha 1957, s.52-53 a s.444-445 (autor sleduje velikost domácností a porovnává věkovou a sociální strukturu třeboňské populace k roku 1586 na straně jedné s populací třeboňského panství, tak jak se jeví na základě Soupisu podle víry z roku 1651, na straně druhé; věkové kategorie však vymezuje velmi netradičně, což znemožňuje další srovnání); E.Čáňová, Population of the Třeboň dominium (An analysis of the List of Subjects of 1586), Historická demografie 13, Praha 1989, s.32-58; též Jan Horský – Miloš Sládek, Rodinné, sociální a demografické poměry v poddanských vsích na panstvích Třeboň v letech 1586 a 1651, Historická demografie 17, Praha 1993, s.71-110.

seznamy z druhé poloviny 17. a z 18.století jsou tak produktem již předválečných tendencí k prohlubování roviny osobní závislosti poddaných na vrchnosti a jejího přerůstání do nevolnictví;[80] třicetiletá válka se svými důsledky tyto tendence bezpochyby urychlila a vyhrotila.

Poddanské seznamy, v oblastech, kde byla vrchnostenská agenda vedena německy, nazývané Mannschaftsbücher[81], zdomácněly v druhé polovině 17.století na většině panství v Čechách (na Moravě vzniklaly podle všeho mnohem sporadičtěji). V tomto období bylo již obvyklé sestavovat seznamy poddaných každoročně a do aktuálního seznamu vnést všechny nastalé změny. Princip, na základě kterého byly poddanské seznamy sepisovány, totiž poddanská příslušnost k té které vrchnosti, zakládá možnosti využití tohoto pramene: seznamy podchycují všechny dědičné poddané bez ohledu na to, zda jsou či nejsou fyzicky na panství přítomni, evidenci naopak logicky unikají osoby, které statut poddaných dotyčné vrchnosti neměly (cizopanští poddaní, svobodníci a lidé osobně svobodní). Eduard Maur upozorňuje na nesnáze, které s sebou tento princip evidence nese.[82] Jednak si můžeme učinit pouze přibližnou představu o tom, kolik lidí a jakého druhu evidenci uniká (např.na základě rozboru zápisů ve farních matrikách, které podchycují takový okruh osob, který se rámcově kryje s populací panství, jehož poddanské seznamy sledujeme: lze si všímat, zda jsou jedinci, zmiňovaní v matričních zápisech, vedeni zároveň v seznamech, a v dlouhodobější perspektivě vytipovat okruh osob, který dle matriky pochází z panství a přesto v seznamech nefiguruje) a tak poznat, jaká populace na panství ve skutečnosti žila. Tento problém je tím závažnější, čím obvyklejší bylo ve sledované populaci migrovat za službou, za prací či za sňatkem za hranice panství a naopak přijímat imigranty podobného druhu z bližších i vzdálenějších oblastí.[83] Kromě toho platí, že mezi poddanými jsou v seznamech vedeni lidé, kteří se na rodném panství nevyskytují dlouhá léta, ba několik desetiletí, a není o nich žádných zpráv. Řada z nich patrně už vůbec nebyla naživu a u těch, kteří přece jen žili, nebylo pravděpodobné, že by se na dominiu ještě někdy objevili. E.Maur konstatuje tendenci tyto „mrtvé duše" jednorázově vyřazovat ze seznamu, což při hrubém kvantitativním zpracování seznamů může budit neoprávněný dojem nárůstu úmrtnosti v příslušném roce.

Studiu a rozboru poddanských seznamů, které se po třicetileté válce staly běžnou součástí agendy většiny českých panství, nebyla dosud věnována dostatečná pozornost ani ze strany historické demografie, pro jejíž účely byly poddanské seznamy přece jen několikrát využity, tím méně ze strany sociálního dějezpytu či historické antropologie. Na tento ojedinělý typ pramene sice upozorňují v obecné rovině některé syntetizující práce a přehledové studie již od 50.let 20.století[84] a již od konce 60.let se objevují i pobídky k hojnějšímu využívání a

---

[80] V tomto smyslu mluví již Kamil Krofta, Dějiny selského stavu, Praha 1949, s.171-286, nejnověji pak Eduard Maur, Gutsherrschaft und „zweite Leibeigenschaft" in Böhmen, Studien zur Wirtschafts-, Sozial- und Bevölkerungsgeschichte (14.-18.Jahrhundert), Wien – München 2001.

[81] K rozličným označením poddanských seznamů srov. J.Křivka, c.d., s.58 (poznámka č.5).

[82] E.Maur, Základy historické demografie, Praha 1978, s.64-67; týž, Populační vývoj českých komorních panství po válce třicetileté, Acta Universitatis Carolinae – philosophica et historica 3, Studia historica VIII, Praha 1972, s.17-19.

[83] Migrace za sňatkem byla již od 16.století spojena s uvolněním z poddanství na jednom panství a vstupem do poddanského poměru na druhém panství.

[84] Otto Placht, Lidnatost a společenská skladba českého státu v 16.-18.století, Praha 1957; Josef Petráň, Poddaný lid v Čechách na prahu třicetileté války, Praha 1964; Eduard Maur, Problémy demografické struktury Čech v polovině 17.století, Československý časopis historický 19, Praha 1971, s.839-870, nověji pak Jana Pražáková, La reconstruktion des familles et les registres des serfs, Historická demografie 13, Praha 1989, s.25-31.

detailnějšímu zpracování poddanských seznamů[85], ale podrobnějšího studia respektive publikace jeho závěrů - především ze zorného úhlu historické demografie (studium proměny věkové a pohlavní struktury) a studia rodinných struktur - se dočkaly v podstatě jen unikátně dochované poddanské seznamy pro panství Třeboň a panství Česká Kamenice.[86] Přitom J.Křivka hodnotí poddanské seznamy jako prameny, které „pro poznání demografického vývoje v předstatistickém období zaujímají přední místo", a připisuje jim mimořádnou hodnotu pro řešení některých základních otázek demografického vývoje naší země.[87] Nověji Helena Smíšková hodnotí poddanské seznamy jako pramen, který by mohl vhodně doplnit historicko-demografická zkoumání vývoje populace určitého regionu a navrhuje využít poddanských seznamů v kombinaci s matrikami, popř. dalšími prameny evidenční povahy, pro řešení otázek rodinných struktur či sociálních vztahů uvnitř populace.[88] Při užití poddanských seznamů pro řešení populačních otázek je však nutné mít neustále na paměti, že zkoumáme obyvatelstvo příslušné, nikoliv reálně přítomné, což jistě přestavuje určitý limit pro využití seznamů historickou demografií. Další možnosti užití tohoto pramene se otvírají na poli zkoumání sociální problematiky. Kromě sledování dobového sociálního členění k určitému datu nabízí periodický charakter soupisů poddaných příležitost zkoumat sociální mobilitu evidovaných osob, tj.změny sociálního postavení během jejich života.
Z poddanských seznamů lze jistě posoudit i úroveň geografické mobility na daném panství, zejména míru migrace příslušného poddanského obyvatelstva za hranice panství a její důvody. Dosud nikdy, alespoň pokud je mi známo, nebyly poddanské seznamy důsledně vystaveny otázkám historicko-antropologické povahy, které se snaží dostat do centra pozornosti jedince dob minulých. A právě v tomto ohledu mohou poddanské seznamy nabídnout zajímavé informace, týkající se životního cyklu evidovaných osob, zejména osvětlit problematiku čelední služby, otázky převzetí a předání hospodářství, možnosti zakoupit se, podmíněnosti sňatku převzetím usedlosti apod.[89]

---

[85] Eduard Maur upozorňoval již v roce 1968 na potřebu souborné evidence seznamů poddaných, k níž se, bohužel, nikdy nepřikročilo, dále srov. Josef Křivka, Význam poddanských seznamů pro demografické bádání, Historická demografie 4, Praha 1970, s.50-56.

[86] Karel Dudáček – Ludmila Fialová – Pavla Horská – Marie Répásová, Miloš Sládek, On using the 1661-1839 lists of subjects of the Třeboň dominion to study the age structure of the population, Historická demografie 13, Praha 1989, s.59-124; Pavla Horská, Rodinné strategie ve vesnici Záblatí na třeboňském panství (1661-1820), Historická demografie 17, Praha 1993, s.131-149; Ladislav Dušek –Ludmila Fialová, Age structure of the population of Česká Kamenice in 1670-1750, Historická demografie 13, Praha 1989, s.125-160.

[87] J.Křivka, c.d., s.50 a 53. J.Křivka vidí v poddanských seznamech především cenný zdroj informací pro osvětlení otázky reprodukce obyvatelstva s tím, že poskytují možnost sledovat vývoj počtu obyvatelstva i jeho případné strukturální změny. Podobně důležitý význam mají seznamy podle J.Křivky i pro studium věkové struktury poddanského obyvatelstva.

[88] Helena Smíšková, Přehled soupisů poddaných ve fondech pobočky Státního oblastního archivu v Děčíně, Historická demografie 19, Praha 1995, s.7-22.

[89] Poddanské seznamy využila A.Velková při zkoumání sociální mobility na panství Šťáhlavy v první čtvrtině 19.století. Ve své studii se zabývá vedle geografické a sociální mobility tamní populace i různými aspekty životního cyklu (čelední služba, pobyt v učení, odchod na vojnu, vstup do manželství apod.) a vychází při tom především ze soupisů poddaných pro šťáhlavské panství z let 1802/3-1817. Tyto seznamy jsou však velmi mezerovité (k dispozici jsou pro léta 1803, 1805, 1809, 1811, 1813, 1817) a nedovolují tak řadu otázek spojených se životním cyklem obyvatelstva panství řešit vůbec (např. délka služby, věk při vstupu do služby resp.odchodu ze služby), některé jen za pomoci dedukce a spekulace (podíl osob, které sloužily, a naopak těch, kteří se službě vyhnuly). Srov. Alice Velková, Výzkum sociální mobility na příkladu osob narozených v letech 1791-1800 na panství Šťáhlavy, Historická demografie 27, Praha 2003, s.173-224.

Příčinou dosavadní malé pozornosti tomuto typu pramene, je po mém soudu vysoká časová náročnost excerpce dat a obtížná vyhodnotitelnost získaných údajů bez pomoci výpočetní techniky.

Poddanské seznamy velkostatku Horní Police

Na poddanské seznamy pro panství Horní Police upozornila v odborném periodiku Helena Smíšková, když publikovala přehled poddanských seznamů ve fondech pobočky Státního oblastního archivu v Děčíně.[90] Souvislá řada seznamů bez větších mezer, jejíž drtivá většina je v rámci fondu písemností velkostatku řazena do manipulace Publicum do r.1799[91], začíná rokem 1709 a pokračuje až k roku 1827.[92] Hornopolické seznamy poddaných nepatří k těm nejstarším, které jsou ve fondech děčínské pobočky Státního oblastního archivu Litoměřice chovány, ale přesto náleží k souborům poddanských soupisů, jež svou vynikající dochovaností již od počátku 18. století představují spíše menšinový jev.[93] Od zavedení každoročních seznamů v roce 1709 až do 90. let 18. století je kontinuita seznamu porušena pouze v letech 1721, 1726, 1761, 1765, 1776 a 1783. Od 90. let je však mezerovitost již závažná (chybí ročníky 1790, 1791, 1792, pak úsek 1795-1806 a po roce 1810 jsou k dispozici již jen seznamy pro roky 1816/17, 1822 a 1826/27, což omezuje použitelnost tohoto souboru poddanských seznamů na 18.století.

Pro vyhotovení seznamů bylo užito ručního papíru. Starší soupisy poddaných jsou svázány do objemných sešitů o rozměrech přibližně 37 x 23 cm, dobová pevná vazba se objevuje občas až od 60.let 18.století . Většina exemplářů vydržela dodnes bez jakýchkoliv zákroků ve velmi dobrém stavu, některé svazky ze 40. a 50 let si ovšem vyžádaly konzervační nebo i rozsáhlejší restaurátorské zásahy, jelikož byly při nešetrném uskladnění v hornopolickém zámku po roce 1888 zasaženy vlhkostí a plísní. Narušené svazky však již prošly restaurátorskou dílnou: postižená místa byla chemicky ošetřena, rozpadlé části stránek byly doplněny papírovinou do původního tvaru a celý sešit zpravidla opatřen novou koženou vazbou. Fyzický stav celého souboru poddanských seznamů se dá tedy označit za velmi uspokojivý.

Jak bylo v této době obvyklé, vyhotovitelé soupisů užívali kancelářské novogotické kurzívy, titulní nadpis a názvy jednotlivých lokalit jsou napsány kresleným novogotickým písmem, sporadicky se vyskytující latinské termíny pak humanistickou kurzívou. Celý seznam je vždy napsán jednou rukou, ovšem písaři se během let poměrně často měnili.

S výjimkou nejstaršího poddanského seznamu, který je sestaven pouze pro městečko Žandov a jehož uspořádání nese určité známky nezkušenosti vrchnostenských úředníků s

[90] Helena Smíšková, Přehled soupisů poddaných ve fondech pobočky Státního oblastního archivu v Děčíně, Historická demografie 19, Praha 1995, s.7-22.

[91] Jedná se o původní řadu, která byla při všech dalších manipulacích a invetarizacích v 19.a 20.století respektována.

[92] Uloženo v SOA Litoměřice, pob. Děčín, fond Velkostatek Horní Police, manipulační systém Publicum do r. 1799, oddíl Politicum stricte, sign. I/1-85, inv.č. 364, kart.č. 57-75.

[93] Např. poddanské seznamy pro panství Teplice začínají již rokem 1605, starší jsou i seznamy pro panství Šluknov (od 1662), Jablonné pod Ještědí (od 1679), statek Horní Markvartice (od 1682) nebo panství Klášterec nad Ohří (od 1687). Řady poddanských seznamů pro tyto statky jsou však povětšinou dosti mezerovité. Soubory soupisů poddaných pro dalších 17 dominií začínají v porovnání se seznamy pro panství Horní Police později, často až v 19.století. Vůbec nejkompletněji dochovaný soubor soupisů představují pak seznamy poddaných pro panství Česká Kamenice z let 1668-1848. Srov. H.Smíšková, c.d., s.10-20.

podobným typem písemnosti[94], mají soupisy ustálenou strukturu. Členěny jsou podle jednotlivých lokalit ve stabilním pořadí, uvnitř obcí jsou napřed uvedeni usedlí hospodáři s rodinami, následuje oddíl podruhů („Hausgenossen") a nakonec skupina vdov a sirotků („Wittwen und Weyssen").[95] Usedlá populace je sociálně strukturována na měšťany („Bürger" – hlavy usedlých domácností v Žandově), sedláky („Bauern"), zahradníky („Gärttner" resp. někde i „Grosse Gärttner", „Kleine Gärttner" a „Mittle Gärttner") a domkáře („Häussler").[96] Sociální kategorii na pomezí mezi usedlými a neusedlými představovali vrchnostenští domkáři („Obrigkeithe Häussler"), jež bývali evidováni za usedlými a před podruhy. Ne všechny uvedené kategorie jsou zastoupeny ve všech lokalitách: obvyklá struktura usedlé populace ve větších vesnicích s více než 200 obyvateli zahrnuje sedláky, velkozahradníky, malozahradníky a domkáře, v menších vsích o 100-200 obyvatelích už seznam zpravidla nerozlišuje mezi malo- a velkozahradníky a zná pouze kategorii zahradníků, nejmenší obce s necelými 50 obyvateli postrádají ve své sociální struktuře sedláky a zastoupeni jsou zde pouze zahradníci a domkáři. Vrchnostenské domky se vyskytují pouze v Horní Polici.

V rámci příslušných sociálních kategorií jsou evidováni na jedné straně usedlí hospodáři s rodinami, na straně druhé podružské rodiny či jednotlivci žijící v podruží. Poddanské seznamy pro hornopolické panství až do 70.let 18.století bohužel u osob evidovaných v oddíle podruhů a v oddíle vdov a sirotků nezaznamenávají, u koho dotyční lidé v podruží přebývají, takže nám není dopřáno poznat kompletní osazenstvo jednotlivých usedlostí.[97] Struktura celého domu, která je pro pochopení forem života v ranném novověku klíčová, nám tak zůstává povětšinou skryta a může být zkoumána až přibližně půl století po období, které jsme podrobili důkladnější analýze. Každá sociální kategorie v obci je zvlášť pročíslována s výjimkou jednotlivých skupin zahradníků. I tehdy, pokud v příslušné lokalitě seznam

---

[94] Poddanský seznam pro rok 1709 sice odlišuje usedlé hospodáře, které uvádí v první části seznamu, od podruhů („Hernach folgen die Hauss- oder unangesessene Leuth"), ale mezi usedlými je místy evidována podružská rodina a naopak v oddíle podruhů se občas vyskytne i usedlý hospodář s rodinou. Tyto chyby, které se vloudily při sestavování seznamu, jsou odstraněny tak, že příslušníci rodiny, jež do dotyčného oddílu nepatří, jsou spojeni svorkou a je u nich poznamenáno „ist ein Haussgenoss", pokud omylem figurují mezi usedlými, resp."ist ein Wirth", pokud byli nesprávně uvedeni mezi podruhy. V oddíle usedlých pak není zavedeno pročíslování jednotlivých rodin, což ztěžuje orientaci v seznamu.

[95] Od 40.let se v seznamech rozlišují „Toppelte Haussleuthe", čímž jsou míněny podružské manželské páry (novinkou zároveň je jejich pročíslování), a „Einfache Haussleuthe", které odpovídají vdovám a sirotkům.

[96] Zde nutno alespoň letmo upozornit na terminologickou nesrovnalost, která bude podrobněji rozerána v dalším textu: sociální kategorie, užité v poddanských seznamech (periodických i jednorázových), ale též např. v Soupise podle víry, nekoresponduje s kategoriemi, zavedenými Berní rulou. V katastru následují za sedláky ve vesnické hierarchii chalupníci jakožto držitelé středních usedlostí a teprve za nimi zahradníci s nepatrným nebo nulovým výsevkem. V ostatních pramenech jsou naopak zahradníci (pokud se tato kategorie vůbec užívá: není totiž rozšířena zdaleka všude, setkat se s ní můžeme v severních a severozápadních Čechách či ve Slezsku) střední kategorií poddaných, následující hned za sedláky, a nejnižší příčku ve vesnické hierarchii zaujímají domkáři, kteří jsou fakticky bezzemci nebo obhospodařují jen nepatrnou rozlohu půdy.

[97] V seznamech ze 40.let 18.století se sice začíná objevovat pročíslování podružských manželských párů, ale přidělené číslo v tomto případě sloužilo pouze k lepší a rychlejší orientaci v těch částech seznamu, kde jsou registrováni podruzi. Rozhodně nešlo o číslo, které by okazovalo k určité usedlé rodině. Poprvé jsou podruzi a výměnkáři zapsáni přímo v domě, kde fyzicky pobývají, v seznamu z roku 1771: část neusedlých je evidována přímo u rodiny hospodáře, část v oddíle podruhů či vdov a sirotků s poznámkou, u koho dotyčný žije (kromě toho jsou v těchto oddílech neusedlých registrovány osoby, které většinou dlouhodobě pobývají mimo panství). V následujících poddanských seznamech se však opět ustoupilo od této formy zápisu a neusedlí jsou stejně jako před rokem 1771 vedeni výhradně v oddíle na konci obce s tím, že u nich bývá poznamenáno (po mém soudu ovšem nikoliv důsledně), u koho pobývají (např. „in Nro 65").

odlišuje velké, malé resp.střední zahradníky, jsou tito vždy pročíslováni jako celek, přestože titulky „Grosse Gärttner", „Kleine Gärttner" resp."Mittle Gärttner" tuto skupinu zřetelně člení.

Rodiny usedlých se vždy sestávají maximálně z rodičů a dětí (vlastních i nevlastních), nikdy nenalezneme u užší rodiny hospodáře zapsány hospodářovy rodiče, sourozence či jiné příbuzné osoby. I když v praxi zřejmě v řadě případů další příbuzní s hospodářovou rodinou bydleli, jejich právní statut podruhů vedl pořizovatele seznamů k tomu, že je zapsali v příslušném oddíle.[98]

U jednotlivých osob je pak uvedeno jméno, věk, popřípadě poznámka o povolání, místě pobytu, vandru, učení, studiích, absolvování povinné služby na vrchnostenském, způsobu obživy či dalších životních osudech. Jméno včetně příjmení je zapsáno pouze u hlavy domácnosti, ostatní rodinní příslušníci jsou zpravidla registrováni jen pod křestním jménem s bližším určením jejich vztahu k hospodáři („sein Weib", „sein Kinder", „sein Sohn" apod.). Pokud se v domácnosti vyskytují děti z předchozího manželství hospodáře, do zápisu v seznamu se to obvykle nijak nepromítne. Pouze malý věkový rozdíl mezi hospodyní a staršími dětmi nás může upozornit, že se nejedná o biologické příbuzné. V případě, že v domácnosti žijí děti z předchozího či z předchozích manželství hospodyně, bývá u nich poznámka „Stifft Sohn", „Stifft Tochter", popř. „von der erste Ehe Jacob Wiessner", „dieser ist Wiessner genant" apod.(seznamy však v tomto směru nejsou důsledné). Stejně tak se setkáme s odkazem na otce u osob osiřelých (např. „Christoph Reychenbachs Weyssen", „Von Seel. Hanss Patzner hinterlassene Tochter" apod.), což mohou být - a často bývají - lidé dospělí, ovšem mající stále právní a sociální statut sirotka, který byl dán tím, že dosud nevstoupili do manželství, nezakoupili se, snad i tím, že jim vrchnost stále ještě zadržuje sirotčí peníze. Tyto případy nalezneme převážně v oddíle „Wittwen und Weyssen", ale v seznamech se občas objevují domácnosti společně hospodařících sirotků i mezi usedlými.

Kvůli přehlednosti a možnosti rychleji evidované osoby sčítat je do zvláštní kolonky přičiněna ke každé žijící osobě jednička. Na konci stránky je vždy proveden mezisoučet a na konci obce je pak zapsán celkový počet poddaných v dané lokalitě (např. k roku 1723 „Summa aller Lebendigen Seelen in Ober Politz 446 Personen").

Zbývá snad jen dodat, že v jednotlivých svazcích poddanských seznamů pro panství Horní Police jsou poměrně často vloženy různé písemnosti, např. seznamy čeledě ve vrchnostenských dvorech pro příslušný rok, kopie zhostních listů či konspekty nejrůznějších dopisů a žádostí, což je jistě dobový „administrativní nepořádek".

Pro kvantitativní zpracovaní jsem využila nejstarší seznamy pro panství Horní Police z let 1709 až 1729. Nejstarší soupis poddaných, datovaný rokem 1709, eviduje pouze poddané obyvatelstvo městečka Žandova (Sandau), následující seznam pro rok 1710 pro změnu žandovské obyvatelstvo pomíjí a registruje zbývající populaci panství, žijící ve vsích Horní Police (Ober Politz), Dolní Police (Nieder Politz), Stoupno (Stauppen), Heřmanice (Hermsdorf), Rané (Morgendorf), Nová Víska (Neudörfel), Novosedlo (Neugrund), Havraní (Rabenstein), Radeč (Schossendorf), Valteřice (Waltersdorf) a Volfartice (Wolfersdorf). Zdá se, že soupis žandovských poddaných, pořízený do zvláštního sešitu s ročním předstihem před soupisem ostatního obyvatelstva, plnil roli jakéhosi testovacího počinu, o čemž svědčí i jeho

[98] Podobné upřednostnění právní logiky věci před skutečnými formami soužití můžeme najít i v rámci oddílu podruhů: pokud podružská dcera otěhotněla a přivedla na svět nemanželské dítě, byla v rodičovské domácnosti vyškrtnuta a zapsána na jiném místě oddílu podruhů spolu se svým nelegitimním potomkem. Odděleně od rodičů je pak dále vedena i tehdy, když nechtěné dítě záhy po narození zemřelo. Dotyčná žena totiž definitivně ztratila statut dcery a právně se vydělila z rodičovské pravomoci. Je otázka zda toto právní oddělení nutně znamenalo i fyzické odloučení od rodičů. Domnívám se, že nikoliv: dcera pravděpodobně žila dále – ať už s nemanželským dítětem či bez něj po jeho smrti – u rodičů.

méně propracovaná struktura. Jeho pořízení nepochybně souvisí se zakoupením statku Žandov kněžnou toskánskou v roce 1708 a s jeho faktickým připojením k polickému statku. Seznam1710 je pak doplňkem údajů z chybějících lokalit panství a Žandov byl v tomto případě vynechán zcela záměrně. Seznamem pro rok 1711 je pak již zahájena řada seznamů, které obsahují všechny lokality panství. Jednotlivé soupisy nesou na titulní straně pořadové číslo, což usnadňuje orientaci v celém souboru seznamů a umožňuje rozhodnout, které ročníky schází. Pro první dvacetiletí existence poddanských seznamů chybí sešit pro tři vzájemně nesouvisející roky, avšak pouze ve dvou případech vznikla mezera zkázou či ztrátou seznamu pro příslušný rok. Mezera v řadě soupisů, kterou můžeme zaznamenat pro rok 1713, nevznikla ztracením či zničením soupisu pro tento rok, ale tím, že seznam nebyl vůbec pořízen: seznam, který nese označení 1714 byl totiž původně nadepsán rokem 1713, avšak tento údaj byl posléze přepsán na letopočet 1714, jakoby se vyhotovení seznamu pro rok 1713 vlivem dnes již nezjistitelných okolností natolik zpozdilo, že se úředníci vrchnostenské kanceláře rozhodli vztáhnout opožděný seznam rovnou k následujícímu roku.[99] V důsledku toho je věk uvedený u jednotlivých registrovaných osob v seznamu pro rok 1714 jen o rok vyšší než v seznamu pro rok 1712. Na toto nenáležité zkreslení však nebyl brán zřetel při vyhotovení následujícího seznamu pro rok 1715 a věk evidovaných byl mechanicky zvýšen jen o rok, čímž byl všem osobám fakticky snížen věk. Tato chyba se pak již vlekla řadou seznamů dále a byť nebyla jedinou, ke které při zapisování věku poddaných došlo (viz níže), byla jedinou hromadné povahy. Pro léta 1721 a 1726 je naopak jisté, že mezera v řadě poddanských seznamů vznikla jednoduše tím, že se sešity pro příslušné roky nedochovaly: v sérii chybí seznam č.12 a 17.[100]

Úřední praxe při sestavování seznamů

Titulní stránka použitých svazků nese označení „Ambts Politz Manschafts Buech pro Anno ....“ V horní části titulní stránky je poznamenáno oddělení agendy, do něhož seznam spadá (Publicum), pořadové číslo seznamu a rok jeho sestavení a to např. v podobě „Publ. B I/6 1715“. Žádnou přesnější dataci seznam nemá a tak vyvstává otázka, kdy a jakým způsobem byly poddanské seznamy sestavovány. Je nepochybné, že úředníci vrchnostenské kanceláře postupovali tak, že napřed do čistého sešitu opsali loňský seznam, přičemž evidovaným osobám zvýšili o rok věk, a po té do pořízeného opisu poznamenali všechny aktuální změny. Dá se však hovořit o nějakém konkrétním termínu, k němuž byly jednorázově aktualizovány loňské poznámky, vyřazeny zemřelé nebo propuštěné osoby a zaregistrovány nově vzniklé manželské páry? Anebo do opisu, který byl vyhotoven začátkem kalendářního roku, byly změny poznamenávány průběžně po celý rok či alespoň několikrát do roka? Není snadné na tuto otázku jednoznačně odpovědět. Abychom mohli tento problém vůbec posoudit, je třeba přibrat na pomoc matriku a všímat si, zda jsou jednotlivé události z matričních zápisů zachyceny v seznamu pro rok, kdy k nim došlo, anebo až v seznamu pro rok následující. Lze předpokládat trojí možný způsob sestavování poddanských seznamů pro jednotlivé roky:

[99] Toto zjištění potvrzuje i fakt, že poddanský seznam pro rok 1714 má pořadové číslo 5 a seznam, datovaný rokem 1712, byl vyhotoven jako čtvrtý.

[100] Věk evidovaných osob v seznamu 1722 resp. 1727 je tak o dva roky vyšší než v seznamu 1720 resp. 1725. Vzhledem k pohnutým osudům fondu písemností hornopolického velkostatku po zrušení patrimoniální správy v roce 1848, a zejména po zrušení velkostatku v roce 1888, je s podivem, že mezerovitost v poddanských seznamech je tak malá. Autoři inventáře toho fondu odhadli dochovanost písemností v éře sasko-lauenburské na 10 % pro počáteční období do roku 1660 a na 50-60 % pro období 1660-1741. Srov. Miloslav Košťál – Hana Košťálová - Jana Pšeničková– Helena Smíšková, Inventář velkostatku Horní Police 1551-1888 (1902), Děčín 1964.

Pokud by se křtiny, svatby a pohřby, a to i ty ze samotného sklonku kalendářního roku, tj. z měsíců listopad a prosinec, promítly do soupisu pro příslušný rok, lze mít za to, že a) v administrativní praxi byly seznamy frekventovány celoročně a že změny do nich byly zanášeny průběžně až do konce roku. Podobný efekt by však měla i b) zvyklost provést úpravy v opisu soupisu z loňska až v samém závěru kalendářního roku, k němuž je daný seznam datován. S tím rozdílem však, že by písař jistě nezachytil děti, které se narodily a zároveň zemřely v průběhu roku, a naopak by mohla být zaregistrována listopadová a prosincová novorozeňata, z nichž ovšem u mnohých bylo pravděpodobné, že v prvních měsících roku následujícího zemřou. Pokud by byla zaběhnuta c) praxe, kdy se aktualizace dat soupisu provádí hned na začátku roku, pro který seznam platí, a v dalším průběhu roku se do soupisu již nic dalšího nevpisuje, znamenalo by to, že seznam pro příslušný rok byl převážně zachycením změn, k nimž mezi poddaným obyvatelstvem došlo v průběhu předchozího kalendářního roku.

Poodhalit praxi vrchnostenské kanceláře při každoročním sestavování poddanských seznamů nám napomohou dvě matriky farnosti Horní Police a farnosti Žandov, které pokrývají časový úsek 1709-1729: 1) matrika, vedená při děkanském chrámu Nanebevzetí Panny Marie v Horní Polici pro léta 1691-1731, která zachycuje křty, svatby a pohřby mimo jiné i obyvatel Stoupna, Horní a Dolní Police, a 2) při filiálním kostele v Žandově vedená matrika z druhé poloviny 18.století, obsahující index narozených a oddaných pro období 1709-1729 a index zemřelých pro období 1716-1729 (původní matrika pro žandovskou populaci se bohužel nedochovala).

Sledujme nejprve u osob, které jsou evidovány v poddanských seznamech a zároveň je v uvedených matrikách dochován záznam o jejich pohřbu (jedná se o více než 250 případů), zda je jejich úmrtí podchyceno v seznamu pro rok, kdy k němu podle matriky došlo, anebo až v roce následujícím. Zatímco do roku 1715 jsou úmrtí osob důsledně zaznamenána v seznamu k tomu roku, který odpovídá matričnímu údaji o smrti dotyčných, rokem 1715 se situace mění a převážná většina pohřbů z roku např.1722 je zachycena až v seznamu pro rok 1723. Ještě v roce 1714 tedy platilo, že všechny pohřby z toho roku, počínaje lednovými až po pohřby z posledních prosincových dnů, jsou zaznamenány v tomtéž roce do seznamu; opoždění zápisu do seznamu ve srovnání s matrikou bylo zcela ojedinělé. Již zmiňovaný krok, kterým se dva kalendářní roky (1713 a 1714) stáhly do jednoho soupisu, se do kancelářské rutiny při sestavování seznamů v příštích letech promítl tak, že v naprosté většině případů bylo úmrtí poddaného zaregistrováno v seznamu až v následujícím roce, a to i tehdy, pokud pohřeb proběhl začátkem roku či v předjaří. Z 214 pohřbů, které proběhly v letech 1715-1729 a týkaly se osob evidovaných v poddanských seznamech, bylo plných 195 úmrtí (91,1 %) v soupisech poddaných zaznamenáno až rok po tom, kdy dotyční zemřeli podle matriky, a jen v 19 případech (8,9 %) se smrt poddaného promítla do seznamu v tomtéž roce, kdy zemřel.

Poučný v tomto směru je také pohled na stav evidence dětí do jednoho roku věku. J.Křivka má za to, že i když se v seznamech někdy vyskytnou kojenci mladší jednoho roku, ve skutečnosti jde jen o ta novorozeňata, která přežila, takže děti, které brzy po narození zemřely, se do seznamů zpravidla nedostaly.[101] Obecně toto tvrzení jistě platí, ale pro naše účely budou zajímavé právě ty případy, které se mu vymykají. V matrice křtěnců[102] je zaznamenáno na 69 případů dětí, které se narodily rodičům registrovaným v poddanských seznamech, ale přesto neproniknuvších do evidence soupisů, protože zemřely příliš malé.

---

[101] J.Křivka, c.d., s.54.

[102] Na tomto místě se opírám jen o matriku L 44/3, která umožňuje spolehlivou identifikaci všech osob a poskytuje plná data jednotlivých událostí. Index matriky L 187/1 v tomto případě použít nelze, takže v pasážích o kojencích nejsou zahrnuty děti narozené v Žandově.

Když vyloučíme 14 jedinců, u kterých nelze dohledat ve stejné matrice záznam o pohřbu, zůstane nám k dispozici 55 případů, u nichž známe přesné datum křtu a přesné datum pohřbu a můžeme tak odvodit, jakého stáří se tyto děti dožily, aniž bychom se museli spolehnout na ne vždy přesný údaj o věku v matrice zemřelých. Většinou se skutečně jedná o novorozeňata, která opustila svět ve stáří několika dnů či týdnů, ale jsou mezi nimi i téměř půlroční kojenci.[103] Co je důležité, z jejich životních dat vidíme, že se narodily a zemřely vždy „uvnitř" roku a jejich životní úsek nikdy nezahrnuje přelom roku. To by mohlo naznačovat, že se zápisy dětí spolu s dalšími aktualizacemi prováděly v seznamech skutečně kolem Nového roku. A protože víme, že se záhy ustálil zvyk zaznamenat události loňského roku až do seznamu pro následující rok, ukazuje to na praxi aktualizovat opis loňského seznamu na samém prahu roku, k němuž byl seznam datován.

Ještě více nám napoví pohled na děti, které ačkoliv zemřely jako kojenci, tj. před svými prvními narozeninami, přesto se do evidence poddanských seznamů dostaly. V uvedeném dvacetiletí se jedná o 12 případů. Tyto osoby se dožily věku od 18 do 50 týdnů, takže řada z těchto dětí nebyla v okamžiku smrti starší než některé ze 6 kojenců z předchozí skupiny dětí seznamem nezachycených.[104] Při podrobnějším pohledu na jejich životní data zjistíme, že až na jednu výjimku (dotyčné dítě zemřelo 31.12.) byly na přelomu roku naživu.

Byť se jedná o malý soubor osob, tendence, o něž nám jde, jsou jeho prostřednictvím dobře doložitelné. Nastíněný rozbor matričních zápisů ukázal, že nejpozději od roku 1715 se seznamy ve vrchnostenské kanceláři sestavovaly a aktualizovaly s největší pravděpodobností na začátku kalendářního roku, k němuž byly datovány, takže odrážejí spíše změny, uskutečněné v roce předcházejícím.

Tato praxe, jež se zdá být velmi pravděpodobná, tak vysvětluje, proč jsou změny v sociálním a domácnostním postavení, změny rodinného stavu, porody, úmrtí a odchody z panství většinou zaznamenány s ročním zpožděním: např. děti narozené třeba i v prvních měsících roku 1717, jsou evidovány až seznamem pro rok 1718 (a to zpravidla mladší než by odpovídalo jejich skutečnému věku), osoby, které dle matriky zemřely v jarních měsících roku 1722 , jsou v seznamu 1722 stále ještě naživu a škrtnuty a označeny křížkem jsou až v seznamu pro rok 1723 apod. Jednotlivé soupisy však v tomto směru nejsou důsledné a nedá se vždy spolehnout na to, že příslušný seznam zachycuje stav na začátku roku. Především byly pravděpodobně programově vynecháni novorozenci, staří několik dnů či týdnů, takže děti narozené na sklonku kalendářního roku, které zemřely až koncem ledna nebo v únoru roku následujícího, v seznamu nejsou, ačkoliv byly začátkem roku, kdy k aktualizaci zřejmě docházelo, naživu. Jakoby se předpokládalo, že u takto malých dětí je téměř ze třetiny pravděpodobné, že kojenecký věk nepřežijí, a proto se s jejich registrací záměrně čekalo až do následujícího roku.[105] Kromě toho neplatí stoprocentně, že by seznam vždy zachytil jen události předchozích zhruba 12 měsíců: některé změny – týká se to zejména některých sňatků

[103] Ve třech případech zemřely děti neevidované v poddanských seznamech ve věku 23 týdnů (16.2.1720 - 31.7.1720; 7.2.1723 - 16.7.1723; 14.2.1723 - 22.7.1723), v jednom případě ve věku 22 týdnů (31.1. – 5.7.1713); po jednom dítěti dosáhlo věku 14 (15.7.1721- 21.11.1721) a 15 týdnů (16.8.1716 – 27.11.1716).

[104] Uveďme alespoň data pěti nejmladších dětí z této skupiny: 31.10.1715 – 15.3.1716 (18 týdnů); 9.8.1724 – 31.12.1724 (20 týdnů); 6.3.1716 – 6.1.1717 (24 týdnů); 21.9.1726 – 14.3.1727 (24 týdnů); 22.6.1712 – 16.1.1713 (29 týdnů). SOA Litoměřice, matrika L 44/3.

[105] Např. 28.11.1722 byla dle matriky pokřtěna dceruška polického chalupníka a kramáře Christopha Patznera a jeho manželky Marie jménem Anna Rosina, její pohřeb matrika eviduje k 27.3.1723: začátkem roku 1723, kdy předpokládáme, že byly sestavován poddanský seznam pro rok 1723 tedy určitě naživu byla, seznam jí však neeviduje. Totéž platí i o některých dětech, které kojenecký věk přežily: pokud se narodily v posledních měsících roku, byly někdy v seznamu, sestaveném v lednu následujícího roku pominuty a v evidenci se ocitají až další rok. Jsou tedy poprvé zaznamenány v momentě, kdy jim byl více než rok.

– jsou zpětně zaznamenány do seznamu, sestaveného začátkem toho roku, kdy svatba proběhla, nikoliv do seznamu, který jako první následuje po datu uzavření manželství, jak bychom čekali. Dokonce se lze setkat i se situací, kdy byl nový manželský pár zpětně zanesen do seznamu k roku, kdy oba snoubenci byli ještě svobodní a žili u rodičů doma (svatba proběhla až v následujícím kalendářním roce). Z toho důvodu je vždy třeba konfrontovat všechny demografické události, které zaznamenávají seznamy, s matrikami.

Uvedená praxe při pořizování každoročních soupisů vedla tedy jednak k tomu, že se většina změn odrazila v seznamech až s přibližně ročním prodlením, jednak k tomu, že evidenci uniká naprostá většina dětí, které se narodily a zároveň zemřely mezi pořízením jednotlivých soupisů. Otázku, jaká část dětské populace z tohoto důvodu ocitá mimo registraci, lze zodpovědět opět pouze za pomoci matrik. Pokud vezmeme z příslušné matriky pro farnost Horní Police[106] v potaz pouze matriční zápisy, které deklarují, že rodiče pocházejí z Horní Police, Dolní Police nebo Stoupna[107], a vyloučíme děti těch manželských párů, které nefigurují v poddanských seznamech (jedná se o osoby svobodné, cizopanské poddané anebo jinde příslušné), zjistíme, že z 344 osob narozených v letech 1709-1728 se 69, tj. 20,1 % nikdy nevyskytlo v evidenci poddanských seznamů (u více než tří čtvrtin těchto případů lze dohledat datum pohřbu v téže matrice). Navíc je ovšem třeba vzít v úvahu i to, že část novorozenců mohla být pokřtěna mimo farnost, pod kterou příslušeli rodiče. O jaký počet dětí by se mohlo jednat, naznačí matrika zemřelých pro farnost Horní Police. Vybereme-li pouze případy dětí zemřelých do jednoho roku po křtu a tudíž nezaregistrovaných v poddanských seznamech, jejichž otec (popř.matka, pokud se jedná o nemanželské dítě) podle matričního zápisu pocházel z Horní Police, Dolní Police nebo Stoupna a je identifikovatelný s některou osobou figurující v soupisech poddaných, dojdeme k počtu 62 osob. Z těchto 62 zemřelých kojenců je u plných 55 (88,7 %) dohledatelný v téže matrice záznam o křtu, pouze u 7 (11,3 %) resp. 5 dětí (8,1 %)[108] tento záznam není k dispozici: u nich se nutno domnívat, že byly pokřtěny mimo hornopolickou farnost. To je vzhledem 69 poddanským kojencům, kteří se narodili i zemřeli v rámci farnosti, pouhá desetina resp. čtrnáctina. Lze samozřejmě uvažovat i případy, kdy bylo dítě rodičů vedených v poddanských seznamech pro panství Horní Police ve třech vyjmenovaných lokalitách pokřtěno a ještě před dosažením prvních narozenin pohřbeno v jiné farnosti. Ale po předchozí zkušenosti se nezdá, že by se jednalo o významnější objem osob. Dá se tedy usoudit, že podíl dětí , které unikají evidenci poddanských seznamů v důsledku své brzké smrti, pohybuje se kolem 20-22 %.

Tento závěr lze konfrontovat se zkušeností francouzského demografa Louise Henryho s pravidelně pořizovanými soupisy obyvatelstva z francouzského prostředí. V rámci výkladu metody pro výpočet specifické manželské plodnosti z periodických seznamů Henry předpokládá únik jistého významného procenta novorozenců z evidence v důsledku jejich brzké smrti a na základě svých rozsáhlých zkušeností s francouzskými prameny tohoto typu soudí, že podíl těchto neevidovaných dětí mohl činit 15 až 22,5 %. Navrhuje tedy připočítat

[106] SOA Litoměřice, farnost Horní Police, matrika L 44/3.

[107] Pro městečko Žandov, nelze podobný propočet provést, protože při filiálním kostele v Žandově byla vedena zvláštní matrika, která se, bohužel, nedochovala, a k dispozici je pouze index, pořízený koncem 18.století: na jeho základě lze jen málokdy jednoznačně identifikovat osoby z indexu s osobami z poddanských seznamů, navíc zde samozřejmě chybí přesná data a jsou uvedeny pouze letopočty.

[108] Dvě z těchto sedmi dětí navíc nejsou v matrice zemřelých uvedeny jménem; matriční zápis pouze udává, že byl pohřben malý syn George Hertziga, chalupníka v Horní Polici resp. dítě George Schieffnera, podruha v Dolní Polici, přičemž ani v jednom případě není uveden věk zemřelého dítěte. Snad se jednalo o nekřtěňátka, která se narodila již bez známek života anebo zemřela vzápětí po porodu, takže porodní bába nestačila provést ani nouzový křest. U těchto dvou případů se zřejmě o křtu mimo farnost nedá hovořit.

ke zjištěnému počtu porodů navíc 18 % z této hodnoty, což je přibližně střední hodnota uvedeného předpokládaného rozmezí. Tím by se podle Henryho mělo zabezpečit, že chyba v odhadu seznamem nezaznamenaných porodů nebude větší než 5 %.[109] Přestože se předpokládaný podíl v seznamech nezachycených novorozenců pro panství Horní Police (20 - 22 %) pohybuje spíše u horní hranice Henryho návrhu, plně s ním koresponduje. Tím se potvrzuje reálnost tohoto předpokladu.

Srovnání pro české prostředí nabízí syntetická studie o přirozené měně obyvatelstva českých zemí v 17. a 18.století.[110] Konstatuje se zde, že hodnoty kojenecké úmrtností v 18.století oscilují většinou mezi 200-300 promile a že vyšší míru kojenecké úmrtnosti lze shledat v městských lokalitách, kde bývá horní mez uvedeného rozsahu překračována, nižší naopak na venkově, kde podíl dětí mladších jednoho roku na celkovém počtu zemřelých často ani 20% nedosahuje. Horní Police, Dolní Police a Stoupno byly ve sledovaném období vesnicemi, i když Horní Police měla nejen co do počtu obyvatel spíše charakter městečka (centrum panství se zámkem, přítomnost významného poutního místa, relativně častý výskyt řemeslnické činnosti mezi zdejšími hospodáři): z tohoto hlediska zjištěné hodnoty dětí zemřelých do 1 roku, které unikly evidenci seznamu (a byla jich drtivá většina), plně odpovídá hodnotám kojenecké úmrtnosti z jiných českých panství v 18.století.

Spolehlivost věkových údajů

V rámci kritiky spolehlivosti informací poskytovaných historikovi poddanskými seznamy pro panství Horní Police je třeba dotknout se i otázky spolehlivosti věkových údajů v soupisech. V odborné literatuře se zpravidla na základě rozboru věku osob v Soupisu podle víry z roku 1651 konstatuje značná tendence k zaokrouhlování věku, zejména k pětkám a desítkám, a nepřímá úměra mezi stářím evidovaných osob a spolehlivostí údaje o věku. Jinými slovy čím byla osoba starší, tím nepřesněji byl její věk zaznamenán. Byla shledána i menší přesnost v údaji o věku u osob ženského pohlaví, zvláště pak starších vdov (v jejich případě je dokonce konstatována tendence přisuzovat jim určitý věk bez ohledu na to, kolik jim ve skutečnosti bylo, často 50 let).[111] O tendenci k zaokrouhlování věku je možné hovořit pouze u jednorázových obyvatelských soupisů, nikoliv u periodicky se opakujících seznamů, ale i u periodických seznamů lze ověřit přesnost věkového údaje u evidovaných osob v závislosti na jejich stáří. I když jsme i v průběhu dvacetiletého sledování občas svědky chyby, jíž se dopustí písař při navyšování věku oproti předešlému seznamu (často jde o chybu typu zvýšení věku nikoliv o jeden, ale o jedenáct let, či u věku udaného dvoumístným číslem zvýšení číslice na druhém místě, ale zároveň snížení číslice na prvním místě – např. z 48 let v jednom roce je 39 let v roce následujícím), přesto je jasné, že takových chyb při mechanickém navyšování věkových údajů není mnoho. Posuzovat je tedy třeba především to, nakolik spolehlivě je věk osob určen v okamžiku jejich první evidence v nejstarších seznamech z roku 1709 a 1710. Chyba zapsaná v tomto momentě se pak traduje řadou seznamů dále až do vyřazení dotyčné osoby ze seznamu. Zda byl věk vyřazeného uveden správně resp. s jak velkou chybou lze posoudit jen u osob, u nichž byla důvodem jejich vyškrtnutí ze seznamu smrt (u osob, které opustily panství, nikoliv). K posouzení spolehlivosti věkových údajů v poddanských seznamech pro panství Horní Police nám tedy

[109] Louis Henry, Techniques d'analyse en démographie historique, Paris 1980, s. 159-162.

[110] Lumír Dokoupil - Ludmila Fialová - Eduard Maur - Ludmila Nesládková, Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18.století, Praha 1999, s. 50-76.

[111] Srov.především Eduard Maur, Problémy demografické struktury Čech v polovině 17. století, ČSČH 19, Praha 1971, s.839-870.

opět poslouží matrika zemřelých[112] a její údaje o věku zemřelých. Samozřejmě se může stát, a také se často stává, že ani údaj o věku zemřelého v matrice není správný. Ale přesto konfrontace věku zemřelého, který udává matrika, s věkem téže osoby v seznamu v okamžiku jejího vyřazení z důvodu úmrtí může pomoci odhalit určitý sklon k snižování či naopak zvyšování věkových údajů v poddanských seznamech (tabulka I.1).

Pro časový úsek 1711 – 1729 můžeme napočítat 252 situací, kdy je pro osobu, vyřazenou ze soupisu z důvodu jejího úmrtí dohledatelný matriční zápis o jejím pohřbu s udáním věku zemřelého: téměř ze třetiny (30,5 %) udává matrika naprosto stejný věk, jaký můžeme dohledat v seznamu. V těchto 77 případech se jedná, jak lze očekávat, vesměs o osoby velmi mladé: 62,3 % jich je mladších pěti let (pokud bychom počítali děti do 15 let, jsou zastoupeny ze 72,7 %), pouze 8 osob (10,3 %) je starších padesáti let. Vzhledem k tomu, že neznáme datum, k němuž byly údaje o věku v příslušném roce do seznamu zapisovány, můžeme ovšem jako shodu posoudit i ty případy, kdy se věk uvedený v matrice o rok rozchází s věkem, který udává seznam. Jde o 54 případů (21,4 %), z nichž naprostá většina (48) je těch, kdy seznam věk příslušných osob o jeden rok snižuje oproti údaji v matrice. Na základě toho lze mít za to, že u více než poloviny osob je věk uveden velmi přesně. U dalších 73 osob (29 %) je rozdíl mezi věkem v matrice zemřelých a věkem v seznamu vyšší než 1 rok, ale ne vyšší než 5 let. Takže větší než pětiletá diference připadá pouze na 19 % osob (48 případů). Otázku, zda je v seznamu udán spíše nižší nebo spíše vyšší věk v porovnání s věkem, jaký uvádí matrika, lze zodpovědět zcela jednoznačně: seznamy reálný věk snižují.

Údaj o věku je v seznamu ve srovnání s matrikou nižší u 60,7 % osob (153 případů), pokud odhlédneme od pouhého ročního rozdílu, jde o 41,7 % (105 případů). Naproti tomu vyšší věk proti matrice uvádí seznam pouze u 22 osob (8,7 %) resp. 16 osob (6,3 %), pokud opět odmyslíme pouhý roční rozdíl. A tak se i nápadnější rozdíly mezi věkem určité osoby v matrice zemřelých a věkem téže osoby v okamžiku jejího vyřazení ze seznamu týkají hlavně zásadního podcenění věku seznamem.[113] Chyba o pět a více let se objevuje u 45 osob (19 %), z toho 19 mužů a 26 žen. Chyba o 10 a více let se pak týká 16 osob (6,3 %), z toho 11 žen a 5 mužů. Jen dvě osoby z této skupiny patří do kategorie 50-59 let, ostatní jsou přinejmenším sedmdesátileté.[114] Extrémní rozdíl o více než 20 let můžeme zaznamenat v 5 případech, přičemž 4 z toho jsou ženy. Žádná z těchto osob není podle matriky mladší 75 let. Extrémního snížení věku se pořizovatelé poddanských seznamů dopustili v případě jedné podruhyně, u které matrika zemřelých udává věk 86 let, zatímco seznam ji vyřazuje jako 55letou; rozdíl tedy činí neuvěřitelných 31 let.[115] Podobně můžeme pro jinou ženu, tentokrát manželku domkáře, shledat 28 let rozdílu mezi jejím stářím v matrice a v seznamu.[116]

---

[112] V tomto směru je možné vyjít jak z matriky L 44/3, která obsahuje zápisy pro populaci obou Polic a Stoupna, tak z indexu matriky L 187/1, v němž jsou dohledatelné údaje o obyvatelích Žandova (rok smrti a věk), ovšem až od roku 1716. Spolehlivost věkových údajů budu posuzovat pro období 1711 – 1729: srovnání provádím až od roku 1711 proto, že právě od roku 1711 obsahují seznamy už všechny čtyři lokality, které zahrnuji do kvantitativního zpracování seznamů (Žandov, Horní Polici, Dolní Polici a Stoupno). Pro nesmírnou časovou náročnost upouštím od kontroly věku, udávaného matrikou zemřelých, v matrikách narozených. Tato kontrola se nabízí pouze v případě osob, které se během let 1709 – 1729 narodily a zemřely.

[113] Staršími o více než pět let ve srovnání s matrikou činí seznamy z oněch 252 zkoumaných osob pouze 3 jedince, a to o 6 resp. 7 resp. 9 let.

[114] V těchto případech vždy uvádím věk, který udává matrika zemřelých.

[115] Jedná se o vdovu Dorotheu Oppeltin z Horní Police, která dle matriky L 44/3 zemřela 10.9.1712 ve věku 86 let, 24 týdnů a 6 dní , zatímco v seznamu je v okamžiku vyřazení vedena jako 55letá.

[116] Jedná se o Annu, manželku chalupníka ve Stoupně Hansse Kühnela, která dle matriky L 44/3 zemřela 2.1.1725 ve věku 79 let. V seznamu 1725 je jí však připsán věk 51 let.

Pokud se tedy rozhodneme pokládat věkové údaje v matrice zemřelých za spolehlivější než věkové údaje v poddanských seznamech, což je dosti pravděpodobné, potvrzuje se kromě tendence seznamů snižovat evidovaným osobám věk i předpokládaná větší nepřesnost věkového údaje u starých osob ženského pohlaví: mezi případy, kdy je věk v seznamech zaznamenán s extrémní chybou, najdeme v převážné většině ženy nad 70 let.

1.2.2 Matriky

Jako významného doplňkového pramene jsem ve své práci použila celou řadu matrik. Vzhledem k tomu, že poddanské seznamy jen zcela výjimečně uvádějí u osob, které se v určitém roce oženily či provdaly, jméno jejich nastávajícího partnera (zpravidla je takový jedinec v rodičovské domácnosti pouze škrtnut s poznámkou „geheyrathet", někdy „geheurathet Anno 1722", popř. „verehelichet"), bylo naprosto nezbytné dohledávat jednotlivé sňatky v matrikách, zejména v případě dcer: sňatkem by dívek neustále ubývalo a na druhé straně by se v evidenci objevovaly novomanželky, jež by bylo možné identifikovat s mizejícími dcerami jen na základě spekulace (shoda křestního jména a věku). Matrik však bylo žádoucí použít i pro kontrolu správnosti dalších událostí, zaznamenávaných rok co rok po desítkách poddanskými seznamy: narození a úmrtí.

Právě severní a západní Čechy byly oblastmi, kde v prostředí německých luteránů byly matriky pod vlivem sousedního Saska houfněji zaváděny již v druhé polovině 16.století. Vedení matrik se však ještě před koncem 16.století rozšířilo i mezi kališníky a katolíky, i když všeobecné vedení katolických matrik bylo nařízeno až pražskou synodou v roce 1605 (pro Moravu vydala stejné nařízení olomoucká synoda roku 1591). Kolem poloviny 17.století pak matriky existovaly již na naprosté většině českých farností.

Matriční zápisy měly až do poloviny 18.století větnou podobu a jejich obsah i jazyk zcela závisely na místním faráři: setkáváme se tak s německými, českými i latinskými matrikami, zápisy v nich obsažené jsou někdy podrobné a bohaté na informace, jindy příliš stručné a nedbalé. K sjednocení matričního zápisu došlo v pražské diecézi teprve roku 1760, kdy konzistoř zavedla jednotnou latinskou formuli, vycházející z římského rituálu. V důsledku velké pozornosti osvícenců populačním otázkám došlo záhy k četným zásahům státu do vedení církevních matrik: především byly v roce 1770 zavedeny v celé monarchii jednotné matriky s latinským zápisem do rubrik. V tomto ohledu došlo k další změně hned v roce 1784, kdy byl v souvislosti s udělením statutu veřejných listin matrikám zaveden nový, velmi podrobný formulář, který se užíval s drobnými úpravami až do roku 1949. Nově měly být matriční zápisy vedeny v češtině nebo v němčině. Vedle katolických matrik byly za Josefa II. nově zavedeny i židovské matriky a v souvislosti s vydáním Tolerančního patentu i nekatolické matriky, do nichž se měly zaznamenávat narození, sňatky a úmrtí osob, hlásících se k augšpurské nebo helvetské konfesi. Roku 1868 se pak u nás objevily i první civilní matriky. V rukou církve však v principu zůstalo vedení matrik až do roku 1949, tedy nejdéle v Evropě.[117]

Po roce 1700 byla třicetiletou válkou zdecimovaná církevní správa již plně stabilizována a funkční. Řada provizorních opatření, zavedených během války nebo v poválečném období, jako byla správa více farností jediným duchovním či zvětšování farních obvodů, byla většinou

[117] Eduard Maur, Základy historické demografie, Praha 1978, s.52-57; týž, Vývoj matričního zápisu v Čechách, Historická demografie 6, Praha 1972, s.40-58.

již odstraněna a nahrazena standardním režimem. Mezi farnosti, kde ještě v té době přetrvávala opatření pramenící především z nedostatku farního kléru za války či brzy po ní, patřilo i území tehdejšího panství Horní Police.

Jádro území statku Horní Police, tak jak se zformovalo do počátku 18.století a jak je zachyceno v poddanských seznamech z 10. a 20.let 18.století, se kryje s farností Horní Police kolem děkanského chrámu Navštívení P.Marie v Horní Polici (farnost byla roku 1723 povýšena na arciděkanství) resp. s farností Žandov kolem kostela sv. Bartoloměje v Žandově: obě tyto farnosti byly od roku 1623 až do roku 1775 spravovány společným farářem. Kostel sv.Václava v Malé Bukovině měl do 1722 statut filiálky žandovského stánku. Do společného farního obvodu obou jmenovaných farností patřily obce Horní Police (Ober Politz), Dolní Police (Nieder Politz), Valteřice (Waltersdorf), Stoupno (Stauppen), Havraní (Rabenstein), Novosedlo (Neugrund), Žandov (Sandau), Šachov (Schockau), Jezvé (Neustadtel), Stružnice (Straussnitz) a Velká a Malá Bukovina (Grossbocken, Kleinbocken). Obě Bukoviny se po roce 1722 dostaly spolu se Šachovem pod nově vytvořenou faru Malá Bukovina. Z uvedených lokalit pouze městečko Jezvé a vesnice Stružnice nepatřily k hornopolickému statku.

Na území panství dále v menší míře zasahovaly farnosti Horní Libchava (Ober Libich) a Kravaře (Graber): z lokalit evidovaných v seznamech poddaných velkostatku Horní Police patřily k farnosti Horní Libchava Volfartice (Wolfersdorf) s filiálním kostelem a Nová Ves (Neudörfel), a to do roku 1756, kdy byla ve Volfarticích obnovena fara, a dále Radeč (Schossendorf), která pak byla roku 1786 přifařena k Horní Polici. Pod farnost Kravaře spadaly obce Heřmanice (Hermsdorf) a Rané (Morgendorf) v jižních partiích panství.

Vybraný vzorek populace panství, podrobený počítačovému zpracování a důkladné kvantitativní i kvalitativní analýze, představovaly osoby, jež byly v období 1709-1729 poddanskými seznamy registrovány v lokalitách Žandov, Horní Police, Dolní Police a Stoupno; pro ně byly klíčové matriky, které vzešly z činnosti společného faráře pro Horní Polici a Žandov.[118] Duchovní správa byla tedy v případě vyjmenovaných lokalit svěřena do rukou jedné osoby, která ovšem vedla církevní administrativu pro žandovskou faru odděleně: v Žandově byla při filiálním kostele sv.Bartoloměje vedena zvláštní matrika. Bohužel ten svazek, do něhož se zapisovaly křty, sňatky a pohřby v první polovici 18.století, se nedochoval a dnes máme k dispozici pro inkriminované období pouze abecední index, který je součástí mladší matriky z 2. poloviny 18.století. Období 10. a 20. let 18.století pro čtyři vybrané lokality tak pokrývá matrika vedená při chrámu Navštívení Panny Marie v Horní Polici, pod nějž příslušelo obyvatelstvo Stoupna, Horní Police a Dolní Police[119], a zmíněný index pro léta 1683-1786 v mladší žandovské matrice, který zachycuje poddané z městečka Žandova.[120]

---

[118] Společný farář fungoval pro Horní Polici a Žandov od roku 1623 až do 1775, kdy v Žandově zřízena lokálie (samostatnou farností se Žandov stal až v roce 1924). Působištěm tohoto společného faráře byla téměř po celé uvedené období Horní Police, pouze během let 1658-1682 sídlil tento v Žandově.

[119] Matrika L 44/3 farnosti Horní Police, uložena v SOA Litoměřice; zápisy v ní obsažené pocházejí z let 1691-1731 a vedle osob z obou Polic a Stoupna se týkají obyvatel vsí Valteřice, Vogelgesang , Havraní, Novosedlo, Stružnice, Bělá a z části městečka Jezvé.

[120] Matrika L 187/1 farnosti Žandov, uložena v SOA Litoměřice. Je vedena pro období 1763-1786; indexy, které obsahuje, zahrnují léta 1669-1786 pro narozené a oddané a léta 1716-1786 pro zemřelé.

Matrika L 44/3 pro Horní Polici obsahuje záznamy o křtech, sňatcích a pohřbech převážně obyvatel farnosti[121] v letech 1691-1737. Má typické dobové uspořádání, kdy v rámci jednoho svazku je založena jak matrika pokřtěných, tak matrika oddaných a matrika zemřelých, a ty jsou využity až do vyčerpání stránkové kapacity jednoho z oddílů. Když už nebylo kam zapisovat nové křtěnce, byla k roku 1738 zřízena nová matrika[122]. Matriční zápisy jsou vedeny vzorně a zpravidla jsou dosti obsáhlé: každý zápis obsahuje ustálené formule a titulaturu a evidovanou osobu blíže charakterizuje[123]; v případě sňatků zaznamenává dále svědky, v případě křtů navíc i kmotra. Začátek roku bývá ve všech třech oddílech matriky vyznačen nadpisem a krátkou standardní formulí, v níž je zopakováno místo pořízení matriky a jmenován farář (v případě Police současně děkan resp.od roku 1723 arciděkan), jenž vykonával jednotlivé obřady a patrně i sám do matriky zapisoval.[124] V průběhu let do matriky zapisovalo několik osob, ale všechny rukopisy jsou pečlivé a dobře čitelné.

V oddíle křtěnců matriční zápis udává u evidovaného novorozence jméno a příjmení otce, jeho sociální příslušnost (domkář, sedlák, soused apod.) popř.profesi či postavení v místní samosprávě (řezník, rychtář) a místo původu, dále pak křestní jméno matky (od 30.let 18.století je uvedeno i její příjmení za svobodna). Kmotr je uveden vždy jen jeden (Levans)[125], zato v roli svědků (Testis) bývá vyjmenováno hned několik osob.[126] Zápisy jsou za sebou řazeny chronologicky a pro příslušný kalendářní rok vždy zvlášť pročíslovány.

---

[121] V matrice téměř nenacházíme osoby do farnosti nepříslušející, s výjimkou nastávajících několika hornopolických farníků, kteří pocházejí z některé z okolních farností (Horní Liběchov, Blíževedly, Krompach) nebo ze vzdálenějších farních obvodů, náležejících, tak jako panství Horní Police, pod světskou pravomoc sasko-lauenburského rodu (Zákupy). Je až s podivem, jak málo se v matrikách křtěnců, ale i oddaných vyskytují osoby do farnosti nepříslušející, protože již v první polovině 16.století byla Police oblíbeným mariánským poutním místem a tato obliba bezpochyby ještě zesílila po Broggiově přestavbě původního gotického kostela na impozantní barokní poutní areál. Dalo by se tedy očekávat, že mariánské poutě k Panně Marii v Horní Polici přivedou do farnosti řadu zájemců o uzavření manželství anebo o křest dětí.

[122] Matrika L 44/4 farnosti Horní Police (n.o.z. 1738-1784). Uloženo v SOA Litoměřice.

[123] U zemřelých je situace podobná: děti a osoby dosud závislé na otci zápis identifikuje jako syna resp.dceru svého otce, k němuž uvádí podrobnější údaje o sociální příslušnosti, profesi a místě původu (např. Anna Veronika, dcera Johanna Baltzera Schlögela, pekaře v Polici). U zemřelých emancipovaných osob bývá uvedeno jejich sociální postavení popř. povolání (např.Georg Michel, podruh v Horní Polici; Christoph Reichenbach, zahradník a zedník v Polici), u žen je tato forma také možná (např.Maria Wentzelin, podruhyně ve Stoupně), ale častější bývá jejich identifikace osobou manžela, ať už zesnulého nebo žijícího (např.Dorothea, manželka Mathese Schieffnera, sedláka v Dolní Polici; Anna Maria, vdova po Juliovi Offendorfovi, někdejším papírníkovi z Dolní Police).

[124] Na základě těchto titulků zjišťujeme, že během sledovaného dvacetiletí vystřídali se v polické farnosti tři duchovní: v letech 1710-1720 je zmiňován Michael Gabriel Jantsch jako arciděkan a farář v Polici, v letech 1720-22 v matrice krátce vystupuje Joann Wenceslaus Kretschmer jako farář v Polici a od roku 1723 až do závěru sledovaného období je duchovní správa farnosti v rukou arciděkana Johanna Heinricha Meltzera. Poličtí faráři měli zřejmě obvykle k ruce kaplana: v matrice křtěnců L 44/3 jsou v období zmiňováni jako kmotři místních dětí dva kaplani („Caplan in Politz"): Wenceslaus Sommer k roku 1710 a Tobias Georg Lorentz von Kamnitz k roku 1715. Pravděpodobně se ale ve sledovaném období vystřídalo kaplanů při polickém chrámu povícero.

[125] Pouze jeden kmotr či kmotra je v této době zcela ve shodě s potridentskými řády. Srov. André Burgiére, François Lebrun, Der Priester, der Fürst und die Familie, in: André Burgiére, Christiane Klapisch-Zuber, Martine Segalen, Françoise Zonabend (Hg.), Geschichte der Familie, Neuzeit, Frankfurt/New York 1997, s.119-195.

[126] K problematice kmotrovství v raném novověku, včetně charakteristiky zvyklostí křest provázejících srov. Miroslava Melkesová, Adhiberi solent, qui compatres vocantur. Kmotrovství ve venkovském prostředí raného novověku na základě výzkumu chýnovské farnosti, Historická demografie 27, Praha 2003, s.63-122.

Neplatí ovšem důsledně, že by jedna číslovaná položka znamenala křest jednoho dítěte: dvojčata (během let 1709-1728 ve třech sledovaných lokalitách 9 případů) se zapisovala pod jedno pořadové číslo.

Matrika křtěnců obsahuje pro léta 1709-1728[127] na 769 zápisů, přičemž 443 (57,6 %) se vztahuje k obyvatelům obou Polic a Stoupna (v tomto počtu je zahrnuto zmíněných 9 párů dvojčat, takže těchto 443 zápisů se týká 452 jedinců). Žádné dítě, jehož rodiče by příslušeli do Žandova, v této matrice zaznamenáno není. Z uvedeného počtu 452 osob se podařilo více než tři čtvrtiny křtěnců (přesněji 76,1 %) identifikovat s některou z osob, registrovaných v poddanských seznamech: v seznamech se alespoň jednou vyskytlo 344 křtěnců, evidovaných v 338 matričních zápisech (v 6 případech jde o dvojčata). 69 novorozenců (z toho troje dvojčata), tj. 15,3 % dětí narozených v Horní Polici, Dolní Polici nebo Stoupně, se v soupisech poddaných nikdy nevyskytlo, protože zemřely několik dní, týdnů, nejvýše měsíců po narození. Pokud by ale přežili první rok života, nepochybně by se v evidenci poddanských seznamů objevili, protože jejich otec spolu s celou svou rodinou registraci podléhal.

U zbývajících 38 křtěnců (8,4 %) platí, že se v evidenci poddanských seznamů neobjevili z jiného důvodu: jejich rodiče neměli statut poddaných polické vrchnosti a z toho titulu nejsou v soupisech poddaných registrováni. Některé z těchto 38 novorozenců zachycuje záhy po jejich narození matrika zemřelých, jiné přežili 1 rok života. Každopádně vzešly ze skupiny 15 manželských párů, z nichž některým je připsáno pouze jedno novorozeně, jiné přivedly ve sledovaném dvacetiletí na svět hned několik potomků.

Bližší pohled na tyto osoby, především v Horní Polici prokazatelně žijící, a přesto neregistrované poddanskými seznamy, nám pomůže poodhalit okruh osob, který unikal evidenci soupisů. Podrobnější pohled na tuto skupinu lidí není samoúčelný, protože umožňuje doplnit si obraz populace, fyzicky na panství přítomné, a přiblížit se tak plné skladbě obyvatelstva: teprve porovnání seznamů poddaných s matrikami ukazuje, že i v těchto relativně malých obcích (městečku a vsích) vedle sebe žili jak poddaní na panství Horní Police příslušní, tak cizopanští poddaní či svobodné osoby v míře větší, než bychom předpokládali na základě pouhého rozboru vrchnostenské agendy.

Nacházíme mezi nimi jedince, kteří patřili k vyššímu personálu vrchnostenské kanceláře či k osobám odpovědným za chod vrchnostenských hospodářských podniků. Jde především o muže, které matrika označuje „Ambtschreiber" nebo „Kantzeley Schreiber". Protože se odhaduje, že chod vrchnostenské kanceláře v Horní Polici zabezpečoval koncem 17. a zřejmě ještě i v prvních desetiletích 18.století správce nejvýše spolu s jedním písařem[128], soudím, že se jedná právě o tyto dva úředníky vrchnostenské kanceláře. „Ambtschreiber" je patrně oním vyšším úředníkem (správcem): tři osoby, které jsou v průběhu let 1709-28 takto označeny, jsou vždy ženatí muži středního věku. Jako „Kantzeley Schreiber" či „Cantzeley Schreiber" jsou výslovně zmiňováni svobodní a pravděpodobně i věkově mladí muži (objevuje se u nich označení „Gesell"). Z toho usuzuji, že jde o jakési kancelářské elévy, kteří byly podřízeni osobám v pozici „Ambtschreiber". V matrice narozených pak nikdy nevystupují v roli otců, ale vždy pouze v roli kmotrů.

---

[127] Vzhledem obvyklému ročnímu zpoždění, s jakým byly události typu narození, sňatek a úmrtí v poddanských seznamech zaznamenávány, jsou právě křty z roku 1728 poslední, které se promítly do seznamu z roku 1729, jímž je dvacetileté pozorování ukončeno; děti narozené v roce 1729 jsou registrovány až v seznamu pro rok 1730 (dokonce i jeden novorozenec, pokřtěný na sklonku roku 1728, se poprvé objevuje až v seznamu pro rok 1730).

[128] Jana Pšeničková, Miloslav Košťál, Hana Košťálová, Helena Smíšková, Inventář velkostatku Horní Police, Státní archiv Litoměřice, pobočka Děčín, Děčín 1964, s.8-11.

Na začátku našeho pozorování zastával na panství pozici správce („Ambtschreiber") pan Johann Adam Herrmann, jehož potomek byl v Polici pokřtěn začátkem roku 1710; na jiném místě v matrice se již nevyskytuje. Christian Eychler byl patrně jeho nástupcem. V matrice se objevuje v prosinci roku 1710, kdy nechal v polickém kostele pokřtít svého synka Frantze Antona (snad je tedy právě rok 1710 rokem, kdy služebně vystřídal svého předchůdce). Tehdy je jako jeho manželka uvedena Catharina, která však 24.6.1712 ve věku 39 let zemřela (záznam o pohřbu se nachází rovněž v matrice L 44/3). Christian se za osm měsíců po smrti manželky (21.2.1713)[129] znovu oženil s Franciskou Theresií, dcerou purkrabího v Horní Libici Frantze Ulmanna. Jediný křest jejich ratolesti je v matrice zaznamenán k 7.7.1715 (chlapec však 19 dní po narození zemřel). Obě Christianovy manželky vystupují v matrice křtěnců jako kmotry: Catharina jednou k roku 1711, Franciska Theresia pak velmi hojně, v letech 1713-1720 osmkrát. Po roce 1720 již manželé Eychlerovi v matrice nefigurují a jsou v roli častých kmotrů vystřídáni rodinnými příslušníky další osoby, která je titulována jako „Ambtschreiber", pana Antona Franze Langa. On sám vystupuje v matrice v letech 1723-1729 jako kmotr 3x, jeho manželka Veronika 10x. Žádné porody tohoto manželského páru v matrice evidovány nejsou a soudě podle toho, že k roku 1728 přijala v jednom případě kmotrovství dcera Antona Franze, Franciska Clara, šlo o starší manžele s odrostlejšími dětmi. K roku 1729 je Franz Anton poprvé zmíněn nikoliv jako písař, ale jako hejtman v Horní Polici, ovšem když se v prosinci téhož roku jeho manželka Veronika účastní křtu dcerky polického kantora, je již v matrice evidována jako vdova. Osoby, označené jako „Kantzeley Schreiber" lze v rozmezí let 1709-1729 zaznamenat v matrice křtěnců tři. V letech 1714 a 1715 přijal třikrát kmotrovství Johann Christoph Jatius, k roku 1720 je zmiňován ve stejné roli Joseph Neumann a k roku 1726 Johann Georg Hammer.

K osobám, podílejícím se na chodu vrchnostenských podniků, lze počítat Christopha Sampera, hlídače vrchnostenského dvora v Horní Polici („Hofwachter"). Spolu s rodinnými příslušníky opakovaně vystupuje v matrice křtěnců (v letech 1709, 1711 a 1713 jsou křtěny jeho děti) a přesto není evidován v poddanských seznamech. Mezi hospodářský personál vrchnostenských podniků by snad bylo možné počítat i sládka panského pivovaru („fürstlicher Meltzer und Bierbreyer in Politz"). Johann Christoph Neckh a jeho manželka Anna Elisabeth nechali v polickém kostele v roce 1712 a 1714 pokřtít svého potomky, takže zřejmě v Polici přinejmenším 2-3 roky žili, nicméně v poddanských seznamech je nenalezneme. Otázkou je, zda do této kategorie řadit i polického mlynáře Wentzela Kreybicha, který v seznamech rovněž nefiguruje a při tom k roku 1719 vystupuje v matrice jako otec jednoho křtěnce. Mlynáři měli sice panské mlýny dočasně pronajaty od vrchnosti, byli povinni odvádět vrchnosti roční nájem a zpravidla pro poddané platil přísný zákaz mlít obilí kdekoliv jinde než právě v panských mlýnech[130], takže mlýny by bylo možné chápat jako svého druhu vrchnostenské podniky. Ovšem i kdybychom se pokusili vyložit nepřítomnost tohoto mlynáře v evidenci poddaných tak, jako to děláme v případě shora uvedeného personálu panských podniků, tj. jeho osobní svobodou nebo příslušností na jiné panství vrchnosti, opět se ocitneme v úzkých: jiní mlynáři jsou v seznamech mezi poddanými běžně registrováni. Snad se ale v tomto případě jedná o mlýn svobodný, nikoliv panský. Rozpaky v tomto směru budí i dva hospodáři z Horní Police, kteří rovněž unikají poddanské evidenci: Christoph Lorentz Francke je veden jako nájemce panské hospody („Herrenwirth"), Johann Georg Pohl střídavě jako sedlák a jako sládek („Bierbreuer"). Ve dvacátých letech oba opakovaně křtí své potomky v polickém kostele; prvně jmenovaný v letech 1721, 1723, 1725, 1726 a 1728, druhý

[129] Matrika oddaných L 44/3: ženich je zde uveden jako „Herr Christian Eychler Hochfürstlicher Toscanischer Ambtschreiber zu Politz";

[130] Kamil Krofta, Dějiny selského stavu, Praha 1949, s.214-215.

jmenovaný[131] v letech 1725, 1726, 1727. Osobou ve službách vrchnosti, i když nikoliv ve službách hospodářského rázu, byl i Johann Tobias Treschel, „Requent und Straffenbereyther", tedy jakýsi panský dráb. Mezi poddanými veden není, ale přinejmenším kolem roku 1725 v Polici přítomen byl, protože zde nechal pokřtít svou dcerku.

Tento vrchnostenský personál nejrůznějšího druhu lze mít patrně buď za jedince osobně svobodné, anebo osoby vrchnosti poddané, ale jinde příslušné, které z principu byly velmi mobilní a pohybovaly se po celém rozlehlém dominiu toskánského rodu v Čechách dle potřeb chlebodárců.

Druhým okruhem osob, které mezi léty 1709 a 1729 vystupují v matričních zápisech jako lidé z Horní Police resp. ze Stoupna a přesto je poddanské seznamy neznají, jsou řemeslníci a jejich rodiny. Patří sem především dva hrnčíři („Töpfer"): Johann Mathes Böhm, hrnčíř v Polici, který nechal spolu se svou manželkou Annou Marií pokřtít svého potomka v letech 1711, 1714, 1718, 1721 a 1726 a Johann Scheydlerglück, hrnčíř ve Stoupně, který je v matrice zaznamenán jako otec křtěnce v letech 1713, 1714, 1716 a 1720. Větší počet křtů, rozložený do delšího časového úseku, ukazuje na to, že šlo o hrnčíře trvale ve farnosti usedlé. U prvně jmenovaného navíc zřejmě neplatí, že by mezi polickými poddanými neměl příbuzné. Poddanské seznamy evidují rodinu polického domkáře Mathesa Böhma, sestávající z manželky Ester, čtyř synů a jedné dcery (nejstarší registrovaný syn narozen kolem 1694, nejmladší kolem 1708). Ztotožnit s výše uvedeným párem se tato rodina rozhodně nedá, protože kromě toho, že nesouhlasí jméno hospodyně a jména a ročníky dětí se zcela míjí s údaji matriky, vztahujícími se k páru hrnčíře Böhma, oba manželé (Mathes a Ester) umírají v roce 1716. Snad by mohlo jít o staršího bratra onoho hrnčíře. Ale samozřejmě v úvahu přichází i prostá shoda příjmení.

Další nepoddanou osobou, která se vyskytuje v matrice je truhlář v Horní Polici George Helmich. Je zachycen jako otec dvou křtěnců z let 1711 a 1714. Vedle toho matrika oddaných registruje sňatky dvou Georgových dcer v roce 1722 a 1724 (jedna se provdala za selského syna ze Stoupna, druhá za podruha z Merboltic), což svědčí o tom, že rodina byla ve farnosti dlouhodobě usedlá. Vedle dvou hrnčířů a truhláře uniká evidenci poddanských seznamů i jeden krejčí. Ovšem Christoph Pastel, byť matrika deklaruje, že pochází ze Stauppen,

[131] O tom, že sedlák Pohl v 20.letech v Polici skutečně hospodařil, svědčí nejen matrika, ale i samy poddanské seznamy. U přinejmenším dvou mladých lidí, registrovaných v seznamech se objevuje poznámka „bey Pohlen", která nabývá na srozumitelnosti teprve v momentě, kdy o sedláku Pohlovi víme: zdá se, že tyto osoby u Pohlů sloužily. Tento Johann Georg Pohl může souviset s poddanskou dcerou jménem Anna Franciska Häntschke, která patří ke skupině osob, jejichž životní běh je v jedné z následujících kapitol této práce sledován až do jejich vymizení z evidence poddanských seznamů. Jedná se o dceru žandovského měšťana Georga Häntschka, narozenou v roce 1714. V roce 1735 se provdala za jistého Johanna Georga Pohla, sládka ze Zákup (jednak u ní v seznamu z roku 1735 figuruje poznámka „A.1735 den Johann Georg Pohl Möltzer in Reichst. geheurathet", jednak je v indexu matriky L 187/1 dochován pro rok 1735 záznam o sňatku Pohla Joh.Georga z Reichstadt a Häntschke A.Fr. ze Sandau). Vzhledem ke shodě křestního jména i profese se zdá, že skutečně jde o stejného Johanna Georga Pohla, jaký ve druhé polovině dvacátých letech vystupuje v matrice křtěnců jako otec tří dětí. Zdá se, že Johann Georg někdy mezi léty 1727, kdy je naposledy zaregistrován křest jeho dítěte, vzešlého z manželství s Theresií, a rokem 1735, kdy se žení s Annou Franciskou, ovdověl. Protože J.G.Pohl, zmíněný k roku 1736, pochází jak podle matričního zápisu, tak podle poddanského seznamu ze Zákup, soudím, že někdy koncem 20.let z Police odešel, možná v souvislosti s úmrtím své ženy, možná ještě před manželčinou smrtí. Ukazuje to na to, že by se skutečně mohlo jednat o osobu ve vrchnostenských službách, která často měnila své působiště. Osoba jménem Johann Georg Pohl se navíc 20 let na to, v roce 1756, objeví v evidenci poddanských seznamů: jako 66letý muž je veden v domácnosti č.33 v Žandově s poznámkou „Meltzer zu Leippa". Křestní jméno a profese sládka nasvědčují tomu, že je to stále táž osoba. A opět jiné působiště potvrzuje, že šlo zřejmě o osobu s velkým akčním radiem, jejíž místo pobytu se relativně často měnilo. V tomto ohledu by Johann Georg Pohl naplňoval představu spíše než typického usedlého sedláka, vrchnostenského zaměstnance, který je velmi mobilní a přesouvá se mezi jednotlivými panskými pivovary dle potřeb vrchnosti.

vystupuje v matrice pouze jednou v souvislosti se křtem své dcery v roce 1716, takže není jistota, že jeho rodina na panství trvale žila.

Zvláštní případ představuje Georg Frantz Joseph Wentzel, kantor v Horní Polici, kterého nelze zařadit ani mezi řemeslníky, ani mezi vrchnostenský personál (kantoři byli zpravidla placeni obecní samosprávou). Jeho životní osudy a životní osudy jeho rodiny vysvítají nejen z matriky křtěnců, ale i z matriky oddaných a zemřelých. Hned na počátku sledovaného období se dozvídáme o úmrtí jeho ženy: Catharina Barbara, manželka Georga Frantze Josepha Wentzela, kantora v Horní Polici, zemřela 20.8.1709 ve věku 34 let. Za necelé 4 roky se ovdovělý Georg Frantz Joseph, již jako muž po čtyřicítce, znovu oženil, tentokrát s Rosinou, dcerou Mathese Schwartze, mlynáře v Ústí (Aussig). K uzavření manželství došlo 16.5.1713, načež jsou v matrice narozených zaznamenány v letech 1714, 1716 a 1718 křty tří dětí tohoto manželského páru. Životní dráha polického kantora je v jeho 51 letech uzavřena smrtí, kterou matrika eviduje k 11.6.1720. Absence Georga Frantze Josepha Wentzela a jeho rodinných příslušníků v poddanských seznamech není vysvětlitelná jeho profesí, protože jeho nástupce na postu kantora v Horní Polici, Tobias August Johann Renner, mezi poddanými registrován je (do roku 1720 jej seznamy označují jako varhaníka v Mimoni, od 1722 jako kantora v Polici, celou dobu byl ale spolu s rodinou evidován v Horní Polici v oddíle podruhů), stejně jako jeho kolega ze Žandova Wentzel Kroloph (v poddanských seznamech označen jako kantor již v roce 1711 a pak průběžně až do roku 1727, kdy zemřel; s výjimkou let 1720-22, kdy spolu s rodinou veden v domě č.15 v Žandově, se i on po celou dobu, kdy působil jako kantor, vyskytuje v podruží).

Aby byl obraz osob označených v matrice křtěnců za obyvatele Horní Police resp. Stoupna a při tom unikajících evidenci poddanských seznamů úplný, je třeba zmínit se ještě o dvou jedincích, které matrika označuje jako podruhy. Jedná se o Annu Veroniku Wünschin z Police, která 15.4.1716 nechala pokřtít svou nemanželskou dceru (otec není uveden), a Wentzela Weycherta ze Stoupna, jenž je veden jako otec 8.6.1726 pokřtěné Elisabeth (on, ani jeho manželka Anna Barbara, popř. další děti ve Stoupně je evidováni nejsou, pouze Wentzel Weychert starší, pravděpodobně otec tohoto). Absence těchto osob v soupisech poddaných je vysvětlitelná spíše než jejich osobní svobodou či příslušností na jiné panství menší pečlivosti při evidenci podružských složek populace.

Další součástí matriky L 44/3 je oddíl, do něhož se zaznamenávaly sňatky. U snoubenců je v případě oboustranně protogamního svazku osob, podléhajících dosud otcovské pravomoci, uvedeno křestní jméno a dále je tato osoba identifikována jako syn resp. dcera svého otce, tj. je uvedeno jméno, příjmení, sociální a profesní charakteristika a místo původu otce. U osoby, která se již emancipovala pak nutně odkaz na otce nebývá, přestože dotyčný vstupuje do manželství poprvé. V případě následných sňatků bývá muž charakterizován sociálně a profesně, jako vdovec nebývá označen důsledně; žena pak je zpravidla vedena jako vdova po svém předchozím manželovi, jehož sociální popř. profesní charakteristika a místní příslušnost bývá připojena. Jak už bylo řečeno, u každého páru matrika zaznamenává dva svatební svědky, u nichž uvádí místo původu, sociální postavení nebo povolání.

Pro léta 1710-1729[132] obsahuje matrika oddaných celkem 183 zápisů, z toho 120 (65,6 %) zápisů se týká osob, usazených v některé ze čtyř sledovaných lokalit (v tom smyslu, že buď

[132] Rok 1709 do uvedené bilance nezahrnuji, protože z osob, které podle zápisů pro tento rok pocházejí z Horní Police, Dolní Police nebo Stoupna, je ve většině případů nemožné identifikovat nevěsty s některou z manželek v poddanských seznamech. Seznam pro tyto tři lokality je k dispozici až od 1710, takže pokud se dcera o rok dříve neprovdala za poddaného, rovněž příslušejícího do jedné z uvedených tří lokalit, v seznamu pro rok 1710 se již neobjevuje, ačkoliv její rodiče v evidenci seznamu jsou. To je případ pěti nevěst ze sedmi, jejichž ženiši nepocházejí dokonce ani z panství: dva jsou ze Židlova (Schiedel/ Neu Schiedel) a po jednom jsou ze Zákup (Reichstadt), Ústí (Aussig) a lokality Zappeltz?.

oba anebo alespoň jeden ze snoubenců pochází ze souboru). Z těchto 120 matričních záznamů se podařilo plných 114 (95 %) identifikovat s poddanými ze seznamů. Mezi případy, kde podobné napojení na seznam nebylo možné, se vyskytují jednak případy, s nimiž jsme se v tomto ohledu seznámili již v matrice křtěnců (k roku 1713 jsou registrovány sňatky písaře Christiana Eychlera a polického kantora George Frantze Josepha Wentzela, k roku 1724 sňatek dcery polického truhláře George Helmicha)[133], jednak dva jedinci bezpochyby poddaní, u nichž došlo k pochybení při zápisu do matriky nebo seznamu.[134]

Matriky zemřelých farnosti Horní Police pro léta 1691-1731 bylo v předcházejícím textu užito pro zhodnocení spolehlivosti věkových údajů v poddanských seznamech a pro odhad počtu narozených, unikajících evidenci seznamů. Matrika zemřelých je součástí téhož svazku L 44/3 jako výše charakterizovaná matrika narozených a oddaných. Pro období 1710-1729 obsahuje 595 zápisů, z čehož 346 zápisů (58,2 %) se vztahuje k osobám, jež jsou matrikou lokalizováni do Horní Police, Dolní Police nebo Stoupna (pohřeb žádné ze Žandova pocházející osoby zde zaznamenán není).[135] Na jeden kalendářní rok tak připadá v průměru 28 zápisů o pohřbu, z toho 16 zápisů pro sledovanou populaci. Tento průměr ovšem skrývá výkyvy oběma směry: tak k roku 1714 napočítáme pouhých 14 zápisů, přičemž hornopolických, dolnopolických a stoupenských obyvatel se týká zápisů 9, naproti tomu k roku 1723 obsahuje matrika na 40 zápisků, z toho 26 ke sledované populaci. Z uvedených 346 matričních záznamů o pohřbech jedinců ze souboru, se 218 (63 %) týká osob, jež jsou

---

[133] K těmto případům lze počítat i sňatek Marie Elisabeth, dcery Johanna Georga Breitha ze Žandova, s jistým mládencem z Ploskovic v roce 1729. Žádný nositel příjmení Breith se do roku 1729 v evidenci seznamů pro Žandov nevyskytl.

[134] Anton Jeringck (též Jähring), jenž podle matričního zápisu o sňatku k 25.2.1713 pochází z Horní Police, se v Polici mezi poddanými nikdy nevyskytl, zato je spolu se svou manželkou Annou z Valteřic zapsán v oddíle podruhů ve Valteřicích již v roce 1712. Evidentně jde o dodatečný vpisek. Snad tento mládenec žil ve Valteřicích ještě před svatbou a poddanský seznam ho tudíž v Polici opomněl zaregistrovat. Komplikovanější je případ Cathariny Wiessner, která jako sirotek žila spolu s několika dalšími sourozenci ve Stoupně, v podružské domácnosti svého nevlastního otce Christopha Lössela. K roku 1713 (ve svých 23 letech) dle poznámky v seznamu sloužila v Jezvé u jistého Sperlicha („mit Consens 1713 beym Sperlich zu Neustadtel"), další zmínka o pobytu mimo Stoupno je z roku 1718, kdy se měla vyskytovat v Zákupech, snad ve službě („iezt zu Reichstadt"). V letech 1722-1724 je u ní v seznamu poznámka, že se potuluje („Vagirt") - patrně o ní na panství nebylo žádných zpráv - ale k roku 1725 se můžeme v poznámce dočíst: „Geheurathet nach Reichstadt des sogenanten Strohe Georgs Sohn So ersth in Sachssen, Nachgehents in Politz Copuliert worden, das Kind Mathes...1 1/2 Jahr". S touto zprávou o jejím „dvojnásobném" sňatku se zákupským synem George Strohem (napřed v Sasku, pak znovu v Čechách) koresponduje matriční zápis o sňatku George Proha (sic!) ze Zákup a Cathariny Wiessnerin ze Stoupna: „Den 9.July wurde auf Befeld Ihre Hochbischofl.Gnäd./titl/ von Leutmeritz Recopulirt George Proch von Reichstadt mit Catharina Wiessnerin von Stauppen, Zeug. War Christoph Renner, Oberkircher Vatter von Politz, umb? wider? Dise 2 Persohnen sich in Sachssen zu Dresden von alldessig P.Superiore Soc.Jes. haben Copuliren lassen". Tento zápis je situován do roku 1726 (je posledním zápisem toho roku, zcela mimo chronologické pořadí: zřejmě byl vepsán dodatečně, což činí vročení do 1726 poněkud nejistým). Každopádně v poddanském seznamu pro rok 1727 se Catharina již nevyskytuje, takže se zdá, že po svatbě v Polici odešel pár i se synkem do Zákup. Až potud by bylo vše logické a srozumitelné, nebýt ještě jednoho zápisu v matrice oddaných, který se váže ke Catharině Wiessnerin ze Stoupna. Podle něj si Catharina, dcera Johanna Wiessnera, zesnulého chalupníka ve Stoupně, vzala 20.2.1724 v polickém kostele Mathiase Friedricha, syna George Friedricha, zahradníka v Zákupech. V té době je ovšem stále vedena jako svobodná, dokonce se má toulat. Buď je tedy chyba v matričním zápise, nebo je klubko Kateřininých životních osudů natolik spletité, že jej dnes jen těžko můžeme rozmotat.

[135] Rok 1709 není zahrnut do celkových součtů, protože osoby zemřelé v tomto roce až na dva případy unikají evidenci poddanských seznamů. Stejně jako u matriky oddaných L 44/3 proto, že poddaní příslušní do Horní Police, Dolní Police resp.Stoupna jsou v poddanských seznamech registrováni počínaje rokem 1710.

zároveň podchyceny v poddanských seznamech,[136] a 59 (17,1 %) kojenců, již sice v seznamech evidováni nejsou, ale pokud by přežily kojenecký věk, seznamy by je s největší pravděpodobností zaregistrovaly, protože evidují i jejich rodiče. Teprve zbylých 53 zápisů (15,3 %) se vztahuje k osobám (počínaje novorozeňaty až po starce), které v seznamech poddaných podchyceny nejsou resp. u kterých lze vyloučit, že by se v evidenci poddaných ocitly, pokud by přežily 1.rok života, jelikož v ní nejsou ani jejich rodiče (průměrně připadají na jeden rok necelé tři takové zápisy). Vedle individuí, jež matrika charakterizuje jako usedlé či podruhy v jedné ze sledovaných lokalit a jež se přesto nenacházejí v poddanské evidenci[137], se setkáme opět s rodinným příslušníky mužů ve vrchnostenských službách (Eychler, Neckh, Lang, Pohl, Franck) či některých seznamem neevidovaných řemeslníků (hrnčíři Böhm a Scheydlersglück, truhlář Helmich) resp. obecních zaměstnanců (kantor Wentzel). Jedině v matrice zemřelých máme však šanci narazit i na osoby, spojené s duchovní správou farnosti: mezi evidovanými nebožtíky se nachází i Michael Gabriel Jantsch, někdejší děkan a farář v Polici a Žandově (pohřben 19.10.1719), který ještě začátkem roku 1719 zapisoval do téže matriky (nebo za zápisy v matrice přinejmenším zodpovídal). K roku 1723 najdeme mezi zápisy o pohřbech rovněž zajímavou poznámku, týkající se provozu polického farnosti: 29.5.1723 byl první nebožtík pochován na nově zřízeném hřbitově (byl jím pětiletý Christoph Dietze z Valteřic).

Matrika zemřelých nikdy nesděluje příčinu smrti jednotlivých osob, až na jedinou výjimku. Je jím případ sedmnáctiletého Johanna Jacoba Zenckera, jenž byl pochován 20.4.1724. Okolnosti jeho smrti zřejmě natolik otřásly místními farníky, že farář v jeho případě udělal výjimku a poznamenal: „...so von das Christoph Möltzers, bauers in Ober Politz seinen Pferdten bey ein reüthung in die Poltzent ertruncken und inner 4 wochen bey der Sandauer Mühlwehr wieder gefunden worden..“ Případy utonutí v Ploučnici snad v této farnosti takovou vzácností nebyly, ale hrůzný nález utopence po čtyřech týdnech od osudné nehody při plavení koní musel v očitých svědcích a všech, kdo syna zesnulého polického vinopala znali, zanechat hluboké stopy.

Bylo již řečeno, že v případě žandovských obyvatel bylo nutné sáhnout po indexu, pořízeném v 80.letech 18.století, jenž částečně abecedně, částečně chronologicky třídí události pro léta 1669-1763. Zápisy pro tento časový úsek byly zachyceny ve starší, dnes nezvěstné matrice. Index pro narozené, oddané a zemřelé v matrice L 187/1 z 2.poloviny 18.století, který osahuje mimo jiné i zápisy pro obyvatelstvo městečka Žandova, lze často použít jen pro hrubou orientaci a s velkou dávkou opatrnosti. Jednak platí, že míra spolehlivosti, s jakou můžeme identifikovat jednotlivce, evidované v poddanských seznamech, s osobami, které vystupují v indexu, není nikdy stoprocentní a jen v části případů máme určitou jistotu, že ztotožnění je oprávněné. Nejistota pak stoupá zejména u osob, které jsou nositeli vysoce frekventovaného příjmení (Sönel, Hausschieldt, Heller, Mösser či Wiessner), i když právě v těchto případech nacházíme častěji než jindy u zápisů poznámky,

[136] Pro kalendářní rok 1729 ovšem platí, že až na jeden případ jsou úmrtí zachycených osob reflektována až seznamem pro rok 1730, který už nebyl zahrnut do analýzy (jedná se o 11 zápisků z 12 identifikovaných).

[137] Vesměs se jedná o staré osoby v podruží, převážně pak ženy: u několika chybí jakákoliv bližší specifikace (např. „Anna Heinrichin z Nieder Politz, věk 72 let“), některé jsou uvedeny pouze jako podruhyně bez udání rodinného stavu (např. „Anna Hahnin, poduhyně v Horní Polici, věk 75 let“). Jiné jsou označeny jako vdovy (např. „Dorothea Wagnerin, vdova a podruhyně z Police, věk 63 let“ nebo „Barbara Michlin, vdova po Casparu Michelovi, chalupníku a tesaři v Horní Polici, věk 77 let“), ve dvou případech se jedná o ženy, které zemřely jako svobodné (např. „Benigna, dcera zesnulého Sigmunda Horna, někdejšího chalupníka v Horní Polici, věk 63 let“). Manželky žijících hospodářů jsou v této skupině jen dvě. Pokud je v matrice zemřelých evidován muž, který nefiguruje v poddanských seznamech (a zároveň nepatří k okruhu rodin, jež seznamy neregistrovaly), což jsou všehovšudy 4 případy, jedná se vždy o staršího podruha.

umožňující bližší identifikaci registrované osoby. Kromě toho přepis údajů z původní matriky s sebou nese zvýšené riziko chyby písaře, plynoucí buď z přehlédnutí nebo ze špatné čitelnosti originálního zápisu (v indexu skutečně občas narážíme na místa, kdy je místo pro příjmení osoby prázdné nebo kdy je z příjmení uvedeno jen počáteční písmeno, pravděpodobně proto, že pořizovatel indexu nemohl zápis v matrice rozluštit). Přesto ale je index užitečnou pomůckou, která je nedocenitelná zejména při ztotožňování novomanželek s některou z dcer, u níž je poznámka, že se provdala.

Index narozených (Geburtenindex) osahuje přehled křtěnců z let 1696-1786. Hrubé řazení je abecední, kdy pod jednotlivými písmeny jsou shromážděny všechny osoby, jejichž příjmení začíná příslušným písmenem, ovšem v chronologickém pořadí, tj. tak, jak po sobě zápisy následovaly v původní matrice. U každé evidované osoby je poznamenáno příjmení, jméno (často zkratkovitě, např. Joh.G., tj. Johann Georg, nebo M.El., tj. Maria Elisabeth), rok narození, místo původu a odkaz na příslušné folio v původní matrice. Asi u třetiny případů je z důvodu spolehlivější identifikace evidovaného křtěnce v poznámce uvedeno křestní jméno popř. povolání otce (např. Mathes nebo Wentzel Schuhmacher); při vcelku vysoké frekvenci jednotlivých příjmení na panství byla tato praxe nezbytná.

Vybereme-li z indexu narozených pouze osoby, které se narodily mezi léty 1709 a 1729 a u nichž je zároveň deklarováno, že pocházejí ze Žandova, shromáždíme na 477 záznamů. Už v tomto okamžiku patrně nemáme k dispozici zcela spolehlivý údaj, protože se zdá, že pořizovatel indexu se občas dopustil chyby při zapisování místa původu novorozence.[138] Pokud se však mám pokusit o odhad chyby tohoto druhu, nepočítala bych, že dělá více než 10-15 případů, tj. 2-3 %. Oněch 477 zápisů během 21 let znamená průměrně 23 záznamů na jeden rok, přičemž mezi jednotlivými roky jsou značné výkyvy. Rekordní počet záznamů se vztahuje k roku 1722 (37), nejméně dětí se pak podle indexu narodilo v roce 1715 (13). Zpravidla se však počet záznamů k jednomu roku pohybuje skutečně mezi 20-25. Zajímavé je povšimnout si, kolik zápisů se podařilo napojit na poddanské seznamy: osoby uváděné indexem se podařilo identifikovat s některým z poddaných, registrovaným v seznamech, v 371 případě (77,8 %), ve zbývajících 106 případech (22,2 %) se tato identifikace nebyla možná. Soudím, že asi z poloviček spadají tito neidentifikovaní křtěnci mezi děti, které zemřely v kojeneckém věku a nebyly tudíž podchyceny poddanskými seznamy. Ověřit to ale nelze, protože index rodiče zpravidla neuvádí (pouze u třetiny zápisu je uvedeno křestní jméno otce, které samo o sobě ještě neumožňuje jeho nepochybné ztotožnění s některým ženatým mužem v seznamech). Kolem 10 až 12 % novorozenců zachycených indexem pak nelze identifikovat s žádným dítětem v seznamu prostě proto, že rodina tohoto novorozence nebyla v seznamech evidována (jednalo se o lidi osobně svobodné, do Žandova nepříslušné nebo o cizopanské poddané). Na existenci takových rodin nás upozorňují příjmení, která se opakovaně vyskytují v indexu žandovské matriky, ale poddanské seznamy je neznají (např. Ohnsorge resp. Ansorge, Wagner či Hockhauf). Řada případů bude však i mezi jmény v seznamech běžně frekventovanými. Podíl v matrikách vystupujících, avšak seznamem neevidovaných osob, činí kolem 12 % i v indexu oddaných a zemřelých (viz níže).

Index oddaných (Trauungen) je sestaven pro léta 1668-1786 a je uspořádán na podobném principu jako index narozených: podle příjmení ženicha jsou pod jednotlivými písmeny v chronologickém pořádku shromážděna jména obou snoubenců (např. pod písmenkem N je

[138] V několika případech se při ztotožňování osob,vystupujících v indexu, s osobami, vyskytujícími se v poddanských seznamech, ukázalo, že dotyčný nepochází ze Žandova, jak deklaruje zápis v indexu, ale z Horní nebo Dolní Police. Je tedy možné, že lokalita, odkud evidovaný člověk pocházel, mohla být nepřesně uvedena ve více případech, ovšem odhalit tyto případy prakticky nelze: pokud se chyba neobjevila právě u osoby, která pochází ze souboru obyvatel Horní Police, Stoupna a Dolní Police, vyskytujících se zároveň v poddanských seznamech, zůstala skryta. V uvedeném přehledu pak byla vyhodnocena jako zápis, k němuž v seznamech pro Žandov nebyla nalezena odpovídající osoba.

evidován sňatek Johanna Heinricha Nabichta s Marthou Senger), ve vedlejší kolonce je uvedeno místo původu snoubenců („Sandau", pokud oba snoubenci pocházejí ze Žandova, nebo např."Sandau – Hermsdorf", pokud je jeden z novomanželů z jiné obce: první z uvedených lokalit se pak vždy vztahuje k ženichovi, druhá k nevěstě). Následuje rok, kdy byl pár oddán a odkaz na folio ve ztracené matrice. Jen výjimečně je připojena ještě další poznámka (např. „2.Ehe, I.Livia").

Zápisů, které udávají, že alespoň jeden ze snoubenců pochází ze souboru čtyř studovaných lokalit, napočítáme v časovém úseku 1709-1729 rovných 100. Index zaznamenává ke každému roku uvedeného období nejméně 2 a nejvýše 9 takových případů, v průměru pak necelých 5 na jeden rok. Z této stovky případů, kdy buď oba nebo alespoň jeden z novomanželů pocházel podle indexu ze Žandova, Horní Police, Dolní Police nebo Stoupna[139], se podařilo 88 napojit na poddanské seznamy ve smyslu identifikace alespoň jedné osoby z páru s některou z osob v seznamech. U 12 % záznamů indexu tedy podobná identifikace možná nebyla. Těchto 12 případů může spadat jednak na vrub chybného přepisu původního matričního zápisu do indexu, jednak na vrub existence osob, které ač v Žandově žily, nebyly evidovány v poddanských seznamech.

Index zemřelých (Sterbe - Index) je z hlediska použitelnosti pro kontrolu údajů poddanských seznamů nejproblematičtější. Zachycuje, bohužel, až úmrtí od roku 1716, takže pro prvních sedm let sledovaného období nemáme k dispozici záznamy o pohřbech obyvatel Žandova. Navíc jsou z indexu vypuštěni všichni zemřelí mladší 25 let: platí tedy, že nejen pro kojence, ale pro mladší věkové kategorie vůbec záznamy o zemřelých zcela chybí. Abecedně uspořádaný index opět eviduje úmrtí osob, jejichž příjmení začíná stejným písmenem, v chronologickém sledu a jednotlivé zápisy vedle příjmení a jména zemřelého obsahují místo původu, rok úmrtí a věk zemřelého. Pro léta 1716 až 1729 index obsahuje 89 záznamů o pohřbech osob pocházejících ze Žandova. Toto čtrnáctiletí není stran pohřbů pokryto rovnoměrně, k některým rokům jsou zaznamenány pouze dvě úmrtí (1722), k jiným až 11 nebo 12 (1718, 1720, 1729); průměrně vychází 6 až 7 pohřbů na rok. Zemřelé osoby evidované indexem byly z 87,6 % ztotožněny s některou osobou figurující v seznamech poddaných. Opět tedy připadá kolem 12 % (přesně 12,4 %) na případy, kdy se ztotožnění nepodařilo provést.

Za účelem vyhledání záznamů o sňatcích poddaných obyvatel Žandova, Horní Police, Dolní Police a Stoupna v letech 1709-1729 jsem použila nejen dvě v předchozích odstavcích podrobněji charakterizované matriky, které jsou pro populaci uvedených čtyř lokalit klíčové, ale i celou řadu dalších matrik.[140] Snažila jsem se vybrat ty matriky, jež osahují interval let

[139] Většina z těchto sňatků (61) je uzavírána mezi snoubenci ze Žandova popř. mezi osobou příslušnou do Žandova a osobou z nějaké jiné lokality vyjma obou Polic a Stoupna (23). V osmi případech je evidován sňatek mezi osobou ze Žandova a osobou z některé ze tří lokalit sledovaného souboru, tj. z H.Police, D.Police nebo Stoupna. Stejně tak pouze osmkrát je v indexu žandovské matriky registrována svatba osoby z H.Police, D.Police nebo ze Stoupna s osobou z nějaké jiné lokality kromě Žandova (tyto osoby totiž vlastně pod žandovský kostel nepříslušely, svátost manželskou si měly v principu udílet v polickém kostele – pokud tedy jejich partner z Žandova nepocházel, musely mít nějaký zvláštní důvod, proč se v městečku nechaly oddat).

[140] Jedná se o tyto matriky, uložené v SOA Litoměřice: f.Benešov 3/8 (o.1703-1738); f.Býčkovice L 18/4 (o.1688-1711); f.Býčkovice 18/5 (o.1712-1740); f.Cvikov L 14/5 (o.1707-1720); f.Cvikov L 14/6 (o.1721-32); f.Děčín 28/13 (o.1659-1758); f.Doksy L 27/7 (o.1711-1759); f.Česká Kamenice L 17/6 (o.1697-1714); f. Holany L 42/1 (o.1672-1736); f. Horní Jiřetín 47/2 (o.1685-1729); f.Horní Libchava L 43/1 (o.1691-1739); f.Horní Prysk L 45/2 (o.1707-1763); f. Jezvé, L 59/2 (o.1683-1759); f.Kamenický Šenov L 67/2 (o.1671-1714); f.Kamenický Šenov L 67/6 (o.1715-1771); f.Kehartice L 68/1 (o.1707-1747); f.Kravaře 81/3 (o.1683-1735); f.Liběšice 92/1 (o.1683-1746); f.Malá Bukovina 103/1 (o.1723-1759); f.Markvartice 106/2 (o.1707-1731); f.Mimoň L 101/7 (o.1688-1711); f.Mimoň L 101/8 (o.1712-1742); f.Sloup L 143/3 (o.1692-1718); f.Sloup L 143/4 (o.1719-1741); f.Stvolínky L 157/2 (o.1683-1742); f.Svádov 159/9 (o.1684-1711); f.Svádov 159/10

1709-1729 a u nichž je zároveň pravděpodobné, že by mohly obsahovat záznam o sňatku příslušníka sledované populace z panství Horní Police. Tuto pravděpodobnost jsem vyvozovala z toho, zda určité destinace byly pro hornopolické farníky v 1.polovině 18.století dobře dosažitelné. Dostupnost určité farnosti byla jistě předpokladem vyšší frekvence styků mezi polickými poddanými a tamními farníky a častějšího navazování známostí mezi příslušníky opačného pohlaví, jež mohly později vést k uzavření manželství. Ona dobrá dosažitelnost byla dána kombinací dvou různých, místy i protichůdně působících faktorů: prvním faktorem byly fyzické a přírodní předpoklady mobility obyvatel určité lokality, druhým řekněme politicko-správní realita doby, která podporovala migraci osob z této lokality jistými směry a naopak limitovala pohyb týchž osob směry jinými.

Zaměřme se napřed na fyzické a přírodní předpoklady migrace. Vyšla jsem z představy, že dobrá dosažitelnost určité lokality je dána možností průměrně zdatného člověka dostat se na toto místo pěšky během jednoho dne. S ohledem na tento předpoklad jsem se zaměřila na farnosti v okruhu přibližně 20 km od Horní Police. Je zřejmé, že pravděpodobnost migrace osob určitými směry je různá a pro 1. polovinu 18. století ještě silně závisí na rázu krajiny. Menší roli hraje profil krajiny zřejmě v rovinatých nebo jen mírně zvlněných oblastech, kde roli překážky pohybu jistým směrem může hrát snad jen vodní tok, ale v podhorských oblastech, kde je terén již velmi členitý, lze mít za to, že lidé putovali spíše údolími řek a potoků, jimiž se vinuly cesty a silnice, než že by zdolávali velká převýšení. To je případ i hornopolického panství. Leží v oblasti Českého středohoří, a proto je ráz zdejší krajiny velmi kopcovitý. Jakousi osu, protínající panství zhruba z východu na západ, představuje řeka Ploučnice, která se zařezává do okolních kopců. Podél ní vede důležitá komunikace od České Lípy směrem na Benešov a Děčín. A tak jako do Ploučnice ústí četné potoky a potůčky (v prostoru mezi Stružnicí a Šachovem jde především o Radečský, Valteřický, Valdecký, Vrbový a Merboltický potok), v nichž se sbírají vody z okolních vršků, tak na tuto silnici navazují cesty, které se drží v těsné blízkosti těchto potoků a navazují na silnici z České Lípy do Děčína. Vedle stezek místního významu kříží českolipskou silnici a překračuje tok Ploučnice i hlavní komunikace od Litoměřic směrem na Českou Kamenici. Na území statku Horní Police vede přes Heřmanice, Valteřice, Horní Polici, Žandov a Velkou Bukovinu. Obce, které jsou v centru naší pozornosti, tedy Žandov, obě Police i Stoupno leží přímo na řece Ploučnici a zároveň na zmíněné zemské stezce do České Kamenice, takže se dá předpokládat, že se místní obyvatelé převážně pohybovali jednak podél toku řeky, jednak po této komunikaci jižním i severním směrem. Respekt mobility místních poddaných vůči terénu je zřejmý i z toho, že v řadě farností, vzdušnou čarou ne příliš vzdálených od čtyř sledovaných lokalit, jako jsou Volfartice (asi 4,5 km) či Horní Libchava (asi 6,5 km) na severu nebo Merboltice (asi 4 km) a Valkeřice (asi 5 km) na jihozápadě nedošlo mezi léty 1709-29 k uzavření jediného manželství, kdy by jedním ze snoubenců byla osoba z Žandova, jedné z Polic či Stoupna; to proto že tato místa jsou od údolí Ploučnice oddělena poměrně mohutnými vršky s nadmořskou výškou kolem 500-600 m. Naproti tomu v podstatně vzdálenějších Kravařích (vzdušnou čarou asi 8 km), které jsou s Policí spojeny silnicí na Litoměřice, neřkuli ve vůbec vzdáleném Děčíně a Svádově, dostupnými z Police a Žandova po silnici na Děčín, se v několika případech setkáme se sňatky polických poddaných.

Druhý z faktorů, který ovlivňoval, jakými směry a k jakým cílům místní obyvatelé převážně putovali, bylo politicko-správní členění země na jednotlivá panství jako základní územně-správní jednotky stavovského státu, disponující zároveň velkou dávkou suverenity. Už byla řeč o tendencích k utužení závislosti poddaných na jejich vrchnostech, které zesílily po třicetileté válce v souvislosti s depopulací řady regionů. Projevem tzv. tělesného poddanství tak, jak se u nás během 2. poloviny 17.století vyvinulo, byla i povinnost poddaných žádat

(o.1712-1752); f.Úštěk L 175/2 (o.1709-23); f.Valkeřice, 176/2 (o.1675-1760); f.Verneřice 179/2 (o.1684-1765); f.Zákupy L 185/2 (o. 1692-1739); f.Zubrnice 187/1 (o.1723-62);

vrchnost o svolení, pokud chtěli panství, kam příslušeli, třebas jen dočasně opustit (služba či provozování živnosti mimo panství) neřkuli se mimo něj provdat resp.oženit či vystěhovat. O tom, že udílení vrchnostenského souhlasu nebylo jen formální záležitostí, ale že skrze tuto instituci pán bedlivě kontroloval pohyb vlastních poddaných, svědčí např. knihy zhostů.[141] Pokud bylo panství součástí většího souboru držav, vrchnost jistě daleko ochotněji udělovala souhlas se sňatkem, jímž se poddaná osoba pouze přesunula na jiný statek v rámci tohoto dominia, než na panství, jehož majitelem byl jiný šlechtic či církevní instituce. V prvním případě totiž pán o poddaného nepřicházel, kdežto v druhém případě ho ztrácel. V tomto směru panovaly zřejmě mezi jednotlivými vrchnostmi dohody o jakési reciprocitě při výměně poddaných, takže poddaný byl uvolněn na jiné panství tehdy, pokud jeho dosavadní pán měl jistotu, že na straně druhé vrchnosti, která touto cestou přišla k jedné duši navíc, bude vzápětí ochota udělit svému poddanému souhlas s vystěhováním se jeho doménu. V této situaci byli i hornopoličtí poddaní v první polovici 18. století. Panství Horní Police, k němuž příslušeli, bylo součástí obrovského dominia knížat toskánských, které se rozkládalo nejen v kraji Litoměřickém (m.j. panství Zákupy, Svádov, Ploskovice), ale i v kraji Slánském (např. panství Buštěhrad, Míkovice, Zvoleněves). Zdá se, že v rámci tohoto komplexu toskánských držav byla mobilita poddaných dosti vysoká: vždyť v poddanských seznamech se u osob příslušných do jedné ze čtyř sledovaných lokalit nezřídka setkáváme s poznámkami o pobytu v Zákupech, Ploskovicích či Míkovicích či o službě na vzdálených panských dvorech v Buštěhradě, Zvoleněvsi či Červeném Újezdě. A v hornopolické matrice oddaných vystupují jako snoubenci místních dívek i osoby ze Zákup a Ploskovic.

S ohledem na uvedené dva faktory ovlivňující ráz geografické mobility na panství jsem vytipovala okruh 24 farností, v jejichž matrikách bylo možné očekávat nějaký záznam o sňatku poddaného z p.Horní Police.[142] Vedle farností v okruhu asi 15 km kolem Horní Police a Žandova jsem do něj zahrnula i vzdálenější farnosti na toku Ploučnice, severočeské farnosti, které byly součástí toskánského dominia, a farnosti, které zahrnovaly lokality v poddanských seznamech často zmiňované jako místa pobytu polických poddaných. Ve vybraných farnostech bylo většinou sledované období 1709-1729 součástí časového rozsahu jedné matriky, ale v několika případech právě uprostřed této periody končila stará a navazovala nová matrika, takže bylo třeba použít obě. Celkem jsem tedy prošla 29 matrik (nepočítaje v to dvě matriky přímo z farností Horní Police a Žandov, jimž byla věnována pozornost v předchozím textu). Ve dvou třetinách farností, jejichž matriky oddaných jsem pročetla, nebyla v letech 1709-1729 oddána žádná osoba ze Žandova, Horní a Dolní Police nebo Stoupna. V matrikách z osmi zbývajících farností se našlo celkem 24 záznamů o sňatku, kdy u jednoho ze snoubenců bylo deklarováno, že pochází z uvedených obcí. Ovšem pouze v 15 případech se podařilo tuto osobu identifikovat s některým z poddaných příslušných do Žandova, Horní Police, Dolní Police nebo Stoupna a vedených v letech 1709-1729 v poddanských seznamech velkostatku Horní Police. V této souvislosti je třeba znovu vyzdvihnout velkou péči, jež byla matrikám v 18.století ve farnosti Horní Police věnována, a ocenit podrobnost a vynikající úpravu matričních zápisů. Většina matrik, které mi prošly

[141] V knize zhostů, vedené vrchnostenskou kanceláří v Horní Polici od roku 1694 do roku 1736, jsou uvedeny přehledy všech panství, na která poličtí poddaní odešli a ze kterých se naopak jiné osoby do Horní Police přivdaly resp. přiženily či přistěhovaly, a to spolu s jmennými seznamy osob, kterých se to týkalo. Sešit nadepsaný Weglassbuch a datovaný rokem 1694 uložen v SOA Litoměřice, pob. Děčín, fond velkostatku Horní Police, Povolení k sňatku a zhosty (1694-1759), inv.č. 365, sign. II/ 1-37, kart.76.

[142] V rámci této práce jsem se omezila pouze na ty matriky, které pocházejí z diecéze litoměřické a jsou uloženy v SOA Litoměřice, i když se dá očekávat, že některé sňatky by se mohly nacházet i v matrikách z farností arcidiecéze pražské, uložených v SOA Praha. Ale nejistá perspektiva nálezu dvou tří takových záznamů mě vedla k tomu, že jsem od časově náročného pátrání ve středočeských matrikách upustila.

rukama, se v tomto ohledu s polickou matrikou L 44/3 nedaly srovnat a přílišná stručnost zápisů či špatná čitelnost příjmení mohly být příčinou toho, proč podíl identifikovaných osob z jiných matrik je vcelku nízký. I když mezi 9 neidentifikovanými ženami a muži, jež vstoupili do manželství mimo polickou farnost, bylo bezpochyby i několik takových, kteří, přestože z některé ze čtyř sledovaných lokalit pocházeli, nebyli evidováni poddanskými seznamy (z nám již známých např. dcera polického truhláře Helmicha). Ve dvou případech bylo pak manželství uzavřeno v roce 1710, kdy byla evidence poddaných v Policích a ve Stoupně zavedena, takže je pravděpodobné, že tyto osoby nebyly seznamem podchyceny proto, že z panství odešly dříve, než stačily být zaznamenány. Nejvíce záznamů zmiňujících osobu příslušnou do jedné z Polic, Žandova nebo Stoupna se našlo v matrikách farností Kravaře/ Graber (6, z toho 5 identifikovatelných se seznamem), Zákupy/ Reichstadt (5, z toho 3 osoby identifikovány se seznamem), Býčkovice/ Pitschkowitz (4, z toho 2 identifikovaní se seznamem) a Děčín (4, z toho nikdo neidentifikován se seznamem). V ostatních čtyř farnostech se jednalo o jeden (f.Jezvé/ Neustadtel, f.Svádov/ Schwaden, f.Benešov/ Bensen) nebo dva (f.Kamenický Šenov/ Schönau) zápisy tohoto druhu. Mezi jedinci, kteří vstupovali do manželství mimo farnost Horní Police, převažují v poměru 3 : 1 muži; odpovídá to dobové zvyklosti, že v případě, kdy snoubenci nepocházejí z téže farnosti, odehrává se svatba v místě nevěstina bydliště.

Protože zdaleka ne všechny sňatky osob, které uzavřely manželství mimo hornopolickou farnost, se podařilo vytipovanými matrikami doložit, bylo nutné obrátit se na další okruhy pramenů, ve kterých mohly být další osudy některých poddaných ze seznamů dohledatelné. V prvé řadě na agendu povolení sňatků a zhosty.

1.3. Zkoumané lokality

1.3.1 Majetkové a správní poměry

Území, na němž se během 17. a 18. století vytvořilo panství Horní Police, náleželo podle nejstarších zpráv do sféry působení premonstrátského řádu: nejstarší zmínka o samotné Horní Polici, původně nazývané Palič, pochází z roku 1273 („Greg.X.monio Dokzan confirmat vilam Palicz"), kdy osada patřila jako součást radoušovského panství (Kravaře) doksanskému klášteru. Pod pravomoc doksanských premonstrátek spadal tento region sice až do roku 1420, ale od dob Karla VI. fakticky spravovali hornopolické statky jako zástavní věřitelé Vartenberkové. Do jejich rukou se pak dominium dostalo na počátku husitského období, kdy se majitelem polického zboží stal Zikmund z Vartemberka. Vliv děčínských Vartenberků byl však jen dočasný a v podstatě okrajový, takže se tento region majetkově drobil a přecházel z ruky do ruky. Stával se majetkem řady drobných feudálů, kteří si zde vystavěli četné tvrze jako sídla malých statečků (Žandov, Velká Bukovina, Horní Police, Radeč, Horní a Dolní Volfartice). Mezi významnějšími majiteli je třeba jmenovat pány z Dubé, kteří mocensky zasahovali do tohoto regionu již od počátku 14. století a na něž panství přešlo někdy v průběhu 15. století. Za Berků z Dubé bylo Policko - stále jako součást panství Radoušovský Újezd - připojeno k Lipému. V roce 1502 došlo mezi potomky Jindřicha z Dubé k dělení rodového majetku (při dělení figurovali dva žijící Jindřichovi synové, Jiřík a Petr, a dále tři vnuci: Václav, syn zemřelého Jindřichova syna Jana, a Adam spolu se Zdislavem, synové zemřelého Jindřichova syna Jaroslava). Následnými transakcemi mezi dědici došlo k opětovné koncentraci rodového majetku v rukách Zdislava Berky (Václavův díl včetně Zákup získal koupí jeho strýc Petr, který následně odprodal Zákupy synovci Zdislavovi, zbytek Petrova dílu pak témuž Zdislavovi prodali Petrovi synové). Tehdy bylo Policko správně spojeno se Zákupy a sdílelo s nimi napříště další majitele i osudy. V rukou pánů z Dubé zůstaly Zákupy spolu s Policí až do roku 1608, kdy bylo toto zboží kvůli dluhům dosavadních majitelů zabaveno stavovskou komisí a v roce 1612 prodáno Janu Novohradskému z Kolovrat na Buštěhradě a Košátkách. Když zemřel Janův syn Zbyněk, statky zdědila Zbyňkova ovdovělá manželka Anna Majdalena rozená z Lobkovic; ta se v roce 1632 podruhé provdala za Jindřicha Julia, knížete sasko-lauenburského, a polické a zákupské zboží se tak postupně ocitlo v majetku sasko-lauenburského rodu. Po smrti Jindřicha Julia v roce 1665 zdědil statky syn Julius František, který od okolních drobných šlechticů postupně skoupil statky Radeč (1674) a Horní Volfartice (1678) a připojil je k Polici. Po Juliovi Františkovi dědili rozsáhlý majetek v roce 1689 jeho dvě dcery, přičemž Polici a další severočeské statky (Zákupy, Ploskovice, Svádov) zdědila spolu s panstvími ve středních Čechách (Buštěhrad, Míkovice, Zvoleněves) Anna Maria Františka. Právě ona byla majitelkou dominia v době, na níž jsme prostřednictvím poddanských seznamů zaměřili svou pozornost, a právě za Anny Marie Františky došlo dalšímu zvelebení hornopolického statku (přestavba hornopolické tvrze na zámek, výstavba poutního kostela Navštívení P.Marie v Horní Polici) a k významným akvisicím, které panství územně dotvořily (v roce 1708 byl získán Žandov a v roce 1732 statek Velká Bukovina). Anna Marie Františka se poprvé provdala za Filipa Viléma Neuburského, následně za vévodu toskánského. Ani jedno manželství však nebylo šťastné: po prvním sňatku záhy ovdověla a druhé manželství skončilo rozvodem. Energická kněžna pak žila až do své smrti v roce 1741 v Zákupech, kde vedla nákladný dvůr. Dědičkou Anny Marie Františky se stala dcera z prvního manželství Marie Anna Karolina, která se provdala Ferdinanda, knížete bavorského. Kněžna rovněž záhy ovdověla a podobně jako její matka zvolila za svou rezidenci Zákupy. Když v roce 1753 zemřela, přešel majetek na jejího syna Klementa Františka, vévodu bavorského. Klement

František zemřel v roce 1770 bezdětek a proto jeho české statky připadly vládnoucímu kurfiřtu bavorskému Maxmiliánu Josefovi III, jenž získal roku 1771 český inkolát. Okolnost, že ani tento majitel neměl potomků, vyvolala po jeho smrti v roce 1777 válku o dědictví bavorské (1778); výsledkem bylo, že dědicem českých statků, mimo jiné i Zákup a Police, se stal Karel August Zweibrückenský. Ovšem jeho nástupce Josef IV. Zweibrückenský nedržel české statky dlouho: v souvislosti se získáním královského titulu a suverenity pro Bavorsko za napoleonských válek (1805) byly všechny bavorské statky v Čechách postoupeny Ferdinandovi kurfiřtu salcburskému, královskému princi v Čechách a Uhrách, arcikníženi rakouskému, pozdějšímu vévodovi würzburskému a od roku 1814 velkovévodovi toskánskému. Tím se i Zákupy s Horní Policí dostaly do rukou Habsburků. V roce 1847 se celý komplex českých statků stal soukromým majetkem císaře Ferdinanda V., po jeho skonu pak přešly do rukou Františka Josefa I. a následně Karla VII., posledního Habsburka na trůně. V roce 1918 byly prohlášeny za majetek republiky a staly se součástí pozemkového majetku státních lesů a statků.

Jak již bylo řečeno, statek Žandov byl s Horní Polici správně spojen až počátkem 18. století. Do té doby se v postavení majitelů statku střídala drobná šlechta a Žandov nebyl začleněn do žádného rozsáhlejšího dominia. Na rozdíl od Police, Bělé, Stoupna a Radče, které mají ještě předkolonizační původ, byl Žandov založen v době vrcholné kolonizace, o čemž svědčí i - pro kolonizační počiny typické - zasvěcení místního kostela svatému Bartoloměji. První písemná zmínka o této lokalitě pochází nicméně až z roku 1341. Za Vartenberků byl Žandov povýšen na městečko a získal erb. Během 16. a 17. století tento rytířský statek často střídal majitele: počátkem 16. století stal majetkem Bedřicha ze Salhausenu, příslušníka míšeňského šlechtického rodu, který v roce 1515 získal v Čechách inkolát; roku 1533 jej zakoupil Martin Maušvic z Armenruh, 1536 Petr a Přibík Tejnové z Tejna a hned 1539 Baltazar rytíř Pencik z Penciku. V rukách Penciků zůstal Žandov do konce předbělohorského období, než bylo Albrechtovi z Pecinku za účast na stavovském povstání odňato. Následně bylo toto zboží postoupeno Melicharu Wahlovi z Wahlu. Po jeho smrti se ovdovělá manželka znovu provdala za Schellharta z Hartenfelsu a potomkovi tohoto páru, Janu Antonínu Schellhartovi, bylo žandovské zboží vloženo do Desk zemských. V roce 1681 tento majitel prodal statek Janu Kašparovi Proy z Geiselberku a Findelšteina.

Oba posledně zmiňovaní muži figurovali v místní aféře, která patrně stála na počátku podřízení žandovského kostela farnímu kostelu Navštívení P.Marie v Horní Polici: v roce 1686 došlo v žandovském kostele ke střetu Schellharta a Proye coby patronů kostela sv. Bartoloměje. Oba patroni požadovali po faráři jistý počet kostelních lavic pro „své“ ovečky – Jan Kašpar Proy pro žandovské a Jan Antonín Schellhart pro bukovinské – a počínali při tom nejspíše dosti nevybíravě. Uražený žandovský farář se stáhl do Horní Police a žandovský kostel byl po devět měsíců uzavřen. Společná správa polické a žandovské farnosti se sice datuje již od roku 1623, ale společný farář sídlil od roku 1658 v Žandově. Po zmíněném střetu patronů v kostele sv. Bartoloměje se místní faráři natrvalo usadili v Horní Polici.

Od Jana Kašpara Proye koupila Žandov Anna Marie Františka, princezna toskánská a dcera knížete sasko-lauenburského, a jeho další osudy tak spojila se sousedním statkem Horní Police.

1.3.2 Přírodní poměry

Někdejší panství Horní Police zaujímalo západní část území dnešního okresu Česká Lípa v kraji Libereckém, sousedící s okresem Děčín v Ústeckém kraji. Jen malá část panství na severozápadě, která byla k hornopolickému statku připojena až ve 30.letech 18.století, se nacházela v dnešním děčínském okrese (statek Velká Bukovina). V rámci starého krajského uspořádání spadal statek Horní Police pod kraj Litoměřický.

Přírodní poměry v tomto koutu Čech určuje mohutný pás Českého středohoří, který se sem nasouvá od jihozápadu a pokračuje až k úpatí Lužických hor. Část středohoří v prostoru mezi Litoměřicemi, Ústím nad Labem, Děčínem, Českou Kamenicí, Českou Lípou a Úštěkem se nazývá Verneřické středohoří. Ze severozápadu je ohraničeno Děčínskou vrchovinou, z jihovýchodu Dokeskou pahorkatinou. Ráz zdejšího kraje je tedy dosti kopcovitý a to platí i o celém území někdejšího hornopoličského panství. Jeho hlavními terénními dominantami jsou vrchy Kozel (Koselberg; 597,8 m), Strážný vrch (Kulberg; 601 m), Králův vrch (526 m), Hamry (Hammerberg; 531,6 m) a Havraní vrch (Rabenstein; 578,5 m) v jižních partiích bývalého panství a Radečský kopec (Schossenberg; 500,1 m), Dvorský kopec (Hofberg; 526,8 m), Dubový vrch (Eichberg; 402,5 m) a Špičák (Spitzberg; 412 m) na severu. Poloha v severnějších zeměpisných šířkách a relativně vysoká nadmořská výška zdejších sídel (mezi 250 a 300 m.n.m.), zakládají poměrně drsné klima s řadou chladných dnů v roce.[143]

Osu, která protíná panství od jihovýchodu k severozápadu a dělí tak jeho území na menší severní a o něco větší jižní polovinu, představuje Ploučnice (Poltzen). Řeka pramení nad Hořeními Pasekami v Podještědí a v malebných meadrech se vine Ralskou pahorkatinou. Před Českou Lípou se říční tok poněkud ukázní a pokračuje úzkým údolím mezi vrchy Českého středohoří až do Děčína, kde se vlévá do Labe. Do této hlavní vodní tepny bývalého panství Horní Police ústí několik potoků, které svádějí vody z okolních vrchů. Na horním toku tohoto úseku řeky se jedná o Radečský potok, který pramení v obci Radeč mezi Radečským a Dvorským kopcem a vlévá se do Ploučnice u Jezvé, a o něco níže ústící Vateřický potok, jenž pramení pod Havraním vrchem a vlévá se do řeky z jihu. Dále po proudu je Ploučnice v prostoru Horní Police posílena od jihu Valdeckým potokem a v prostoru Žandova od severu Vrbovým potokem, jehož vody vytékají z rybníků pod vrchem Špičák, zvaných Velký a Černý. Mezi Žandovem a Malým Šachovem představuje poslední vydatnější přítok řeky na teritoriu někdejšího hornopolického panství Merboltický potok; pramení pod Slukovským kopcem na Děčínsku, obtéká pak Zaječí a Strážný vrch a před vplynutím do Ploučnice se prožene úzkou soutězkou mezi Kamennou húrou a Merboltickým vrchem. Výraznější vodní plochy pro toto území nejsou typické, vedle zmíněných dvou rybníků nad Velkou Bukovinou bychom našli už jen dva malé rybníky u vsi Podlesí (dříve Valdek). Kousek za hranicemi někdejšího panství však už rybníky jsou: jednak jde o dvě meší rybniční soustavy na severozápad od České Lípy (na Stružnickém potoce a pod Manušicemi), jednak o obrovský komplex rybníků na Bobřím potoce v oblasti mezi Zahrádkami a Stvolínkami. Kopcovitý terén v prostoru mezi Heřmanicemi na jihu a Velkou Bukovinou na severu však valné podmínky pro existenci rozsáhlejších vodních ploch nedává.

Zdejší vršky dodnes jsou a v minulosti tím spíše byly hojně zalesněné. V dnešní době se tu ve větší míře setkáme už jen s duby a smrky, jižněji také s bučinami, ale v 17. a 18. století měly zdejší lesy ještě poměrně vyvážené dřevinné složení: dochovaný urbář z roku 1664

[143] Srov.např. Atlas ČSSR, Praha 1966, mapy č.13-17 (půdní a klimatické poměry).

informuje o přítomnosti jedle, smrku, borovice, buku, lípy a břízy a navíc hodnotí zdejší dřeviny jako krásné.[144]

Půda je zde spíše písčitá, jílovitá a ne příliš úrodná (v Tereziánském katastru byl zdejší region zařazen do nejnižších bonitních tříd 7 a 8): celkem se zde daří některým druhům obilovin (pšenice, oves, ječmen), luštěninám, pícninám, bramborám a zelenině, z technických plodin zde mělo tradici pěstování lnu.

1.3.3 Hospodářské poměry v raném novověku

Uvedené přírodní poměry ve zdejším kraji spoluutvářely po staletí i charakter výdělečných možností místních obyvatel. Z hlediska dobového nahlížení na terénní a klimaticko-půdní poměry, které zakládaly určitý ráz ekonomiky jednotlivých oblastí a určovaly tak do značné míry výdělečné možnosti zdejšího obyvatelstva, patřilo teritorium panství Horní Police spíše mezi „hory". Pojmy „hory" resp."kraj" představovaly dobovou terminologii, umožňující orientační rozřazení jednotlivých regionů země mezi dva základní ekotypy, od nichž se pak odvíjelo berní zatížení těchto regionů.[145] Zatímco u „kraje" se předpokládalo, že obživa místní populace spočívá především na zemědělství a že jiné výdělečné činnosti mají význam mizivý, u „hor" tomu bylo právě naopak: chladnější podnebí, horší bonita půdy a členitost terénu nedovolovaly založit výdělek lidí zde usedlých pouze na zemědělství a dobytkářství, jak tomu bylo v „kraji", ale nutily místní obyvatele k hledání dalších možností výdělku mimo agrární sféru. Hojněji se proto v oblastech tohoto rázu setkáváme se sadařstvím, dřevařstvím, sklářstvím, formaněním a obchodováním, především pak s provozováním domáckého řemesla. Zvláštní význam v tomto ohledu mělo textilnictví a jeho nejrůznější obory jako plátenictví, soukenictví, cajkařská a punčochářská výroba, výroba krajek apod. Textilní produkce jednotlivých řemeslníků byla ve většině případů organizována na principu rozptýlené manufaktury, kdy roli významných prostředníků mezi výrobci a trhem (ať už co do svobodného prodeje výrobků na trhu nebo nákupu surovin pro výrobu) hráli kupci (kupní systém resp. nákladnictví).[146] Ti jednotlivým drobným výrobcům zprostředkovávali zakázky, někdy jim dodávali i surovinu, a potom od nich hotový produkt vykupovali a distribuovali jej

---

[144] SOA Litoměřice, podočka Děčín, fond Velkostatek Horní Police, inv.č.366, sign.III/ 1-49 (agenda Politicum stricte), kart.č. 81;

[145] K této problematice podrobně Josef Pekař, České katastry 1654-1789 se zvláštním zřetelem k dějinám hospodářským a ústavním, Praha 1932 (2.vyd.). Pekař zde zařazuje vznik jednotlivých českých katastrů počínaje Berní rulou, přes Tereziánský katastr, Josefínský katastr až po stabilní katastr z 1.poloviny 19.století do kontextu snah raněnovověkého státu o berní reformu, která měla spočívat jednak ve zkvalitnění vybírání berně s cílem zamezit rozsáhlým daňovým únikům, jednak ve spravedlivějším rozvržení berně mezi oblasti typu „kraj" a oblasti typu „hory", jenž mělo zohlednit výdělečné možnosti zdejšího obyvatelstva. V souvislosti s tím se zejména kolem poloviny 17.století vedla rozsáhlá diskuse o spravedlivém stanovení jednoho osedlého, základní berní jednotky, která měla zabezpečit maximální berní výtěžnost jednotlivých oblastí a současně zabránit finančnímu zruinování poddaných, nesoucích na svých bedrech celou (v Berní rule) resp. převážnou (od Tereziánského katastru, který zdaňuje i dominikální zboží) tíži berně. V „horách" se proto stanovení berní osedlosti řídilo jinými kritérii než v „kraji": za sedláka byl v „horách" počítán již hospodář s relativně malou výměrou půdy, který by v „kraji" platil sotva za chalupníka, právě protože se předpokládalo, že obživa dotyčného nepramení pouze z agrárních činností, ale rovněž z nezemědělských aktivit, zatímco v „kraji" pochází výdělek hospodářů skoro výhradně ze zemědělství.

[146] Srov. Karel Novotný, K problematice vytváření manufakturního dělnictva v českých zemích, Československý časopis historický 25, 3/1977, s. 383-407.

na bližší i vzdálenější trhy. Odborná literatura v této souvislosti hovoří o domácké protoindustrii, protože právě v krajích, kde bylo domácké textilnictví a domácké řemeslo vůbec hojněji rozšířené, mohly později za určitých okolností vznikat specializované manufaktury, využívající kvalifikovanosti zdejší pracovní síly, a nakonec v 19.století celé průmyslové podniky.[147] Tzv. protoindustrializaci se připisuje důležitá úloha v postupném rozkladu tradiční společnosti. Podle teorií, o nichž bude řeč na jiném místě této práce, měla být protoindustrializace příčinou specifického demografického a sociálního vývoje některých evropských regionů, který naznačil budoucí vývoj moderní průmyslové společnosti.

Do hospodářských a sociálních dějin zavedl termín proto-industrializace na přelomu 60. a 70. let minulého století americký historik Franklin Mendels a definoval jej jako rychlý růst tradičními formami organizovaného, tržně zaměřeného venkovského průmyslu, k němuž došlo v průběhu 16.-18. století v některých evropských oblastech.[148] Podle původní Mendelsovy koncepce se tato venkovská rukodělná průmyslová výroba rozvíjela tam, kde byla agrární produkce orientována pouze na místní spotřebu. V průběhu 70. let však F.Mendels pod tlakem poznatků řady empirických studií toto tvrzení přehodnotil a položil důraz to, že pokud měl vývoj určitého regionu vyústit v moderní industrializaci, bylo nezbytné, aby se paralelně s expanzí tržně orientovaného venkovského průmyslu rozvíjelo i komerční zemědělství.[149] Provázanost protoindustrializačních oblastí s nadregionálními resp. mezinárodními trhy zdůraznil göttingenský tým historiků (Peter Kriedte, Hans Medick, Jürgen Schlumbohm), který se pokusil vytvoření systémového modelu protoindustrializace.[150] Formování venkovských regionů, v jejichž rámci podstatná část populace nacházela obživu zcela anebo převážně v hromadné řemeslné výrobě, pro tyto autory představuje druhou fázi rozkladu feudalismu a prosazování kapitalismu: cechovní reglementace výroby ve městech ranného novověku přiměla obchodní kapitál přesunout těžiště řemeslné produkce z měst na venkov. V Kriedteho, Medickově a Schlumbohmově pojetí je protoindustrializace součástí transformačního procesu, v němž se evropská tradiční agrární společnost proměnila ve společnost průmyslového kapitalismu, a fenoménem, jež pomohl prolomit závislost růstu populace na vyživovacích možnostech agrární ekonomiky.

Pojetí protoindustrializace jako jednoznačného předstupně moderní industrializace je však s postupujícím pramenným studiem tohoto problému stále více zpochybňováno. Následný vývoj oblastí s významným výskytem domáckého řemesla totiž zdaleka ne vždy směřoval k nástupu moderní průmyslové výroby v daném regionu. Tam, kde chyběly některé specifické podmínky pro rozvoj industrializace došlo posléze k deindustrializaci, naproti tomu moderní průmysl se mohl rozvinout i v těch oblastech, kde protoindustrializace neproběhla, protože sem podněty k industrializaci přicházely zvenčí. Ulrich Pfister ukázal, že protoindustriální hospodářský růst nebyl založen, tak jako ekonomický růst ve fázi průmyslové revoluce, na

---

[147] Arnošt Klíma, Manufakturní období v Čechách, Praha 1955.

[148] Franklin Frits Mendels, Industrialization and Population Pressure in Eighteenth-Century Flanders, New York 1981 (jde o pozdní vydaní Mendelsovy disertační práce, kterou předložil na universitě ve Wisconsin v roce 1970).

[149] Franklin Mendels, Proto-industrialization: Theory and Reality. General Report.In: Eight International Economic History Congress Budapest 1982 – A „Themes", Budapest 1982, s.68-107. Přehledně k vývoji v pojetí protoindustrializace srov. Milan Myška, Proto-industrializace (Čtvrtstoletá bilance jednoho historiografického paradigmatu), Český časopis historický 4, Praha 1994.

[150] Peter Kriedte – Hans Medick – Jürgen Schlumbohm, Industrialisierung vor der Industrialisierung.Gewerbliche Warenproduktion auf dem Land in der Formationsperiode des Kapitalismus, Göttingen 1977.

vzestupu pracovní a kapitálové produktivity, protože zde zcela chyběl technický pokrok.[151] Přesto se má za to, že právě kraje se zahuštěnou venkovskou průmyslovou výrobou stanuly v průběhu 16.-18. století v čele hospodářského a sociálního vývoje. Tím, že protoindustrializace oslabila vazbu mezi šancí na vstup do manželství a držbou či vlastnictvím nějaké nemovitosti – vazbou, jež byla příznačná pro tradiční společnost - poskytovaly tyto regiony vhodné podmínky pro postupnou proměnu demografického chování místní populace.

Je zřejmé, že teorie protoindustrializace, jako ostatně každá teorie zformulovaná na makrohistorické rovině, nemá povahu nezpochybnitelného zákona o specifické provázanosti hospodářského, sociálního a demografického vývoje, nýbrž povahu ideálně-typické orientující teze. Kromě toho, že se ukazuje, že zatímco demografický vývoj protoindustrializačnímu modelu někde odpovídá (Medickův Laichingen), jinde nikoliv (Schlumbohmův Belm)[152], není ani jednoznačné, zda lze mluvit o ostrém rozporu mezi protoindustrializací a vrchnostenským (tj.feudálním) systémem, jak na případu panství Frýdlant a Liberec v poslední době doložili Dana Štefanová a Markus Cerman.[153] Ani původní Mendelsova představa, že rozvoj domácké textilní protoindustrie byl vázán především ty regiony, kde byla agrární produkce orientována pouze na místní trhy, se v řadě případů nenaplňuje. Již v 70.letech doložil Josef Petráň pro české prostředí, že i u lokalit, které měly prokazatelně protoindustriální ráz, lze na základě přípravného materiálu pro Tereziánský katastr vysledovat poměrně rozsáhlé tržní okruhy, co se obchodu s obilím týče. Platí to zejména u těch měst a městeček, jež na sebe svou geografickou polohou na rozhraní „kraje" a podhorského pásma dokázala strhnout úlohu tržního centra, prostředkujícího mezi „krajem" a „horami" (např. Jičín, Hořice, Jaroměř či v těsném sousedství panství Horní Police ležící Česká Lípa).[154]

Ekonomicko-sociální jev zvaný protoindustrializace byl v českých zemích od druhé poloviny 17.století charakteristický zejména pro oblasti severozápadních, severních a severovýchodních Čech.[155] Do tohoto širokého pásu geograficky spadá i panství Horní Police. Vzhledem ke zdejším přírodním podmínkám by mělo vykazovat charakter protoindustriálního regionu s významnou rolí domáckého řemesla, v prvé řadě textilního. Toto tvrzení lze ověřit nahlédnutím do dobových pramenů.

Na tomto místě se však sluší upozornit na jistou metodickou potíž. Pokud chceme posoudit platnost zmíněných makrohistorických teorií na konkrétním pramenném materiálu, je nutné mít na zřeteli, že pracujeme s dvojí kategorizací: jednak s tou, kterou zavádíme na základě našich teorií a jež z těchto teorií vyplývá, jednak s kategorizací dobovou, vyplývající z činnosti berní a vrchnostenské správy a kvalitativně či kvantitativně charakterizující

---

[151] Ulrich Pfister, Die Zürcher Fabriques. Protoindustrielles Wachstum vom 16. bis 18.Jahrhunderts, Zürich 1992, s.20-23.

[152] Andreas Gestrich, Geschichte der Familie. Neuzeit, in: Andreas Gestrich – Jens-Uwe Krause – Michael Mitterauer, Geschichte der Familie, Stuttgart 2003, s.422-424.

[153] Markus Cerman – Dana Štefanová, Wirtschaft und Sozialstruktur in den Herrschaften Frýdlant und Liberec, 1590-1750, in: Markus Cerman – Hermann Zeitlhofer (Hg.), Soziale Strukturen in Böhmen.Ein Regionaler Vergleich von Wirtschaft und Gesellschaft in Gutsherrschaften, 16.-19.Jahrhundert, Wien – München 2002. Studie dokládá vysoký podíl příjmů vrchnosti z protoindustrializačních řemesel na cekových vrchnostenských příjmech; z této skutečnosti lze dovodit zájem vrchnosti na prosperitě těchto řemesel a podporu vrchnosti protoindustrializaci.

[154] Josef Petráň, Ceny obilí a tržní okruhy v Čechách v 18. a počátkem 19.století, Acta universitatis Carolinae – philosophica et historica 3, Studia historica XVII, Praha 1977, s.9-49.

[155] Milan Myška, Proto-industrialisierung in Böhmen, Mähren und Schlesien, in: Markus Cerman – Sheilagh C.Ogilvie (Hg.), Protoindustrialisierung in Europa. Industrielle Produktion vor dem Fabrikszeitalter, Beiträge zur historischen Sozialkunde, Beiheft 5, Wien 1994, s. 177-191.

poddanské hospodářství. Tyto dvě různorodé kategorizace se historik snaží propojit, ovšem problém je právě v tom, že toto propojování nemusí být vždy jednoznačné.

Ekonomické poměry na jednotlivých českých panstvích cíleně reflektují katastry, pořizované státní administrativou od 17.století za účelem zmapování berního potenciálu země. Ve snaze přiblížit hospodářské poměry na panství Horní Police se budu v následujících odstavcích zabývat rozborem údajů dvou katastrů: Berní ruly a především Tereziánského katastru, který je časově nejblíže sledovanému období desátých a dvacátých let 18.století.

Berní rula

V nejstarším zemském katastru, Berní rule z let 1653-1656, je polické panství vedeno jako statek o osmi vsích v držení Magdaleny, kněžny Sasko-lauenburské, roz.Lobkovicové.[156] V pěti lokalitách je sociální struktura úplná, tj. zahrnuje sedláky, chalupníky, zahradníky a nádeníky na obci[157], ve zbylých třech nikoliv.[158] Sedláků se na panství vyskytuje celkem 41 (45,1 % pokud nezapočítáme obecní domkáře resp. 28,3 % pokud tyto započítáme) a jejich výsevek se pohybuje nejčastěji v rozmezí 7-20 strychů, pouze ve dvou případech je výrazně vyšší (34 resp.35 strychů). Hospodářů zahrnutých do kategorie „chalupník" lze na panství napočítat celkem 45 (49,5 % bez zahrnutí obecních domkářů resp. 31,0 % bereme –li je v potaz) , přičemž jejich výsevek se pohybuje mezi 1-10 strychy. Kategorie „zahradníci" je zastoupena jen pěti případy na celém panství (5,5 % ze všech sedláků, chalupníků a zahradníků resp. 3,4 % při započítání i obecních domkářů) a zahrnuje hospodáře, kteří mají jen nepatrný (0,5 strychu) nebo nulový výsevek.

Je zřejmé, že na polickém statku převažuje v polovině 17.století drobná držba a že velké grunty s výsevkem vyšším než 30 strychů jsou naprostou výjimkou. Nijak obvyklá nejsou ani ta hospodářství, jejichž výsevek je vyšší než 15 strychů (představují pouhých 6,4 %). Naproti tomu usedlosti s méně než 5 strychy (včetně usedlostí bez půdy) představují 32,2 %. A pokud

---

[156] SÚA Praha, 1.oddělení, fond Berní rula, inv.č.16 (Litoměřicko), fol. 698-771. V 50. letech, kdy vznikla edice Berní ruly, byl pro vydání připraven i Litoměřický kraj, ale ještě než k tomu stačilo dojít, byl celý ediční počin zastaven. Základní shrnutí údajů katastru pro tento kraj poskytl Miloslav Volf, Hospodářský a sociální obraz Litoměřického kraje podle Berní ruly, in: Sborník archivních prací 18, 1968, s. 142-236.

[157] Sociální kategorie užívané v Berní rule (sedlák, chalupník, zahradník), představují do značné míry umělý konstrukt pořizovatelů katastru, kterým měla být překonána regionální rozmanitost ve vymezení a pojmenování jednotlivých sociálních skupin: jako sedlák měl být v Berní rule chápan hospodář s více než 12 strychy orné půdy vlastnící potah, kategorie chalupník byla vymezena pro drobné rolníky s výsevkem 7-12 strychů a jako zahradníci byli označeni ti, kteří hospodařili na méně než 7 stryších orné půdy. Porovnáním s dobovými prameny patrimoniálního původu (urbáře), ale např. i se Soupisem podle víry z roku 1651, se zřetelně ukazuje, že terminologie Berní ruly neodpovídá dobově zažitým označením jednotlivých vrstev venkovského obyvatelstva. Kategorie „chalupník" zahrnuje v Berní rule drobnější hospodáře s menší držbou půdy než tomu bylo u sedláků. Takoví hospodáři však byli dobově označováni jako „poloviční sedláci" nebo „zahradníci", výrazu „chalupník" se obvykle užívalo spíše ve významu domkář (německy „Häusler"), tedy pro ty sociální vrstvy, které neměly žádný anebo jen minimální rozsah půdy. Naopak nejnižší usedlá kategorie ruly s nepatrným nebo nulovým výsevkem, „zahradník", byla v běžném povědomí spojována, jak už bylo řečeno, spíše s rolníky, kteří ve venkovské sociální hierarchii figurovali bezprostředně za sedláky, obhospodařovali takový rozsah polností, jenž zajišťoval soběstačnost rodiny v produkci potravin, a často mohli vlastnit i potažní dobytek. Srov. Markus Cerman – Eduard Maur, Proměny vesnických sociálních struktur v Čechách 1650-1750, Český časopis historický 4, Praha 2000, s.745-746.

[158] Jedná se o tři malé vsi: Novosedlo (Neugrund), Havraní (Rabenstein) a Bělou (Biela). Zatímco ve dvou prvně jmenovaných lokalitách se nevyskytují žádní sedláci ani zahradníci, ale pouze chalupníci s výměrou orné půdy 1-1,5 strychu resp. jeden nádeník na obci, v případě Bělé jde naopak o samotu, na které hospodaří jediný zámožný sedlák (vedle něj tu žije jeden nádeník na obci).

vezmeme v potaz i početně silnou skupinu obecních domkářů, kteří jsou uváděni sumárně na konci jednotlivých lokalit jako „nádeníci na obci" (na panství je jich zachyceno celkem 53), dojdeme k závěru, že 57,9 % všech hospodářů nemělo půdu vůbec žádnou anebo vysévali méně než 5 strychů (tab. I.2).

Podíl skupin obyvatelstva bez půdy nebo - z hlediska soběstačnosti v produkci potravin - s nedostatečnou držbou půdy je na panství Horní Police k roku 1651 v porovnání s jinými panstvími v Čechách skutečně vysoký: M.Cerman a E.Maur ve své studii o proměnách venkovských sociálních struktur v zemi po třicetileté válce konstatují, že na vybraných českých panstvích, která representují převažující typy regionů s příslušnými ekonomicko-sociálními poměry, připadá na usedlosti s nulovým výsevkem 2-33 %, na usedlosti s méně než 5 strychy (včetně usedlostí bez půdy) pak 7-50 %.[159] Hornopolická data v obou ukazatelích překračují uvedenou horní hranici: hospodáři zcela bez půdy představují na panství 39,3 % (v tom katastrem evidovaní obecní domkáři a dva zahradníci bez orné půdy), hospodáři, jež neměli žádnou nebo téměř žádnou půdu, tvořili celkem zmíněných 57,9 %.

Za povšimnutí dále stojí skutečnost, že kategorie „sedláci" a „chalupníci" jsou jednak početně vyrovnané, jednak mezi nimi není žádné ostré dělítko: někteří chalupníci mají větší výsevek nežli někteří sedláci a řada chalupníků vlastní i dva potahy, zatímco řada sedláků pouze jeden. Stejná neostrost je i v přechodu mezi chalupníky a zahradníky: zachycení zahradníci vysévají maximálně 0,5 strychu, ale někteří chalupníci nemají výsevek větší než 1 strych. Centrální instrukce určující, jak velký výsevek zakládá příslušnost hospodáře k určité sociální kategorii, se tedy na panství Horní Police nijak striktně nedodržovala.[160] Ani vlastnictví potahu nebylo zjevně rozhodujícím kritériem pro zařazení jednotlivých hospodářů pod určitou sociální kategorii. Je zřejmé, že berní komisaři vzali při hodnocení konkrétních držitelů gruntu v potaz také počty dobytka, držbu jiných typů pozemků a další výdělečné možnosti hospodářů.

Co se týče dalších typů pozemků vedle orných ploch (lesy, chmelnice, vinice, zahrady), tato držba hraje roli prakticky jen u hornopolických sedláků: zatímco sedláci drží na 32,5 strychu takových pozemků, u ostatních kategorií dohromady představují jen 3,25 strychu. Významnou se jeví zejména držba lesů (28,25 strychu), hlavně u sedláků v Horní Polici (celkem16,5 str.) a dále v Heřmanicích (celkem 5,25 str.) a Bělé (celkem 4 str.), byť většina lesních ploch na panství byla dominikální, jak ukazuje Tereziánský katastr (viz dále). Každopádně hojnost lesů poskytuje mnohým poddaným možnost živit se zpracováním dřeva: u dvou vesnic (Heřmanice a Havraní) dobrá zdání zmiňují, že „děláním šindelí stojí". Určitou roli hraje i držba chmelnic u některých sedláků, nejzřetelněji v Raném (celkem 2,25 str.), kde berní komisaři měli při výčtu obecních výdělečných zdrojů za nutné poznamenat, že vesnice „chmelem stojí".

Chov dobytka hrál na panství Horní Police v době pořizování Berní ruly důležitou roli. Svědčí o tom nejen počet hovězího dobytka, připadajícího na jedno hospodářství, ale také zdůraznění významu dobytkářství pro některé vsi v tzv. dobrých zdáních, tj. krátkých slovních hodnoceních, která berní komisaři připojovali na závěr každé lokality (u pěti lokalit na panství - Horní Police, Dolní Police, Heřmanice, Rané, Havraní - je vysloveně zmíněno, že „dobytkem stojí"). Pokud vybavenost hornopolických hospodářství dobytkem, tak jak ji

[159] Markus Cerman – Eduard Maur, Proměny vesnických sociálních struktur v Čechách 1650-1750, Český časopis historický 4, Praha 2000, s.749.

[160] Z 41 sedláků na panství mělo plných 23 výsevek nižší než 12 strychů, tedy nižší, než byla spodní hranice výsevku sedláků předepsaná instrukcí; u kategorie chalupníků bylo pod hranicí předepsaného výsevku 7-12 strychů dokonce 34 hospodářů z 45, tj. 75,6%. Připomeňme však, že velikost výsevku nebyl nijak jednoznačný ukazatel skutečné rozlohy polností, protože roli hrála i bonita půdy a s ní související hustota setby.

zachycuje Berní rula, konfrontujeme s vybranými panstvími v letech 1675-1683[161], zjišťujeme následující: u sedláků je množství potažního dobytka, připadajícího na jednu usedlost (1,7), srovnatelné s poměry na panství Děčín (1,8) nebo Liberec (1,4), přičemž tyto leží někde uprostřed mezi poměry na Chýnovsku (1,0) na straně jedné a Vyšebrodsku (3,0) na straně druhé. Za to průměrný počet krav na selský statek (2,1) převyšuje nejen hodnoty z panství Chýnov (0,4), Děčín (1,3) a Liberec (1,8), ale také z panství Vyšší Brod (1,9). Pokud přihlédneme ještě k počtům jalovic (2,48 na jednu selskou usedlost), jeví se situace na panství Horní Police v tomto ohledu skutečně výjimečnou. Vybavenost gruntů krávami u kategorie chalupníků už není nijak nadprůměrná (0,6 na p.Horní Police ve srovnání s 0,4 na p.Chýnov, 0,9 na p.Děčín a Liberec resp. 1,1 na p.Vyšší Brod), avšak chalupníci zde drží nevšední počet potažního dobytka: průměr 1,29 na hornopolickém panství předstihuje pouze průměr 1,8 na panství Vyšší Brod, další zmiňovaná panství zůstávají daleko vzadu (0,1-0,4 potahu na jednoho chalupníka). Tento fakt potvrzuje v případě panství Horní Police již zmíněnou absenci výrazného dělítka mezi kategorií sedláků na jedné a kategorií chalupníků na druhé straně. Do kategorie zahradníků je na panství zařazeno jen 5 hospodářů, takže výpovědní hodnota veškerých dat je velmi malá. Nicméně i na této malé skupince je patrná dobrá vybavenost dobytkem: každý ze zahradníků vlastní v průměru 0,8 krávy (více jen na Vyšebrodsku – 0,9) a 0,8 jalovice. Ještě u obecních domkářů platí, že zhruba každý třetí chová krávu (0,37 krávy na jednoho nádeníka na obci). Pokud odhlédneme od sociálního členění hospodářů, lze konstatovat, že hornopolické poměry vynikají zejména vysokým počtem krav, připadajících na jednoho hospodáře (1,12 pokud započítáme i obecní domkáře, 1,79 pokud tyto nezahrneme). V tomto směru může Horní Polici ze shora uvedených panství konkurovat jen Vyšší Brod (1,7), který má v chovu dobytka zcela mimořádné postavení. Ostatní panství – pro nás je zajímavé zejména srovnání se dvěma severočeskými panstvími Liberec a Děčín, mezi nimiž se p.Horní Police geograficky nacházelo a jež měla podobný socioekonomický ráz – se v tomto ohledu Horní Polici rovnat nemohla (Děčín-0,7, Liberec-0,8 krávy na jedno hospodářství). Dodejme ještě, že podobně jako s krávami jsou na tom hornopoličtí hospodáři i s jalovicemi (průměrně 1,1 jalovice na jednoho hospodáře včetně domkářů na obci resp. 1,75 jalovice na jednoho hospodáře, bereme-li v potaz pouze sedláky, chalupníky a zahradníky). Za zmínku ještě stojí relativně vysoký počet ovcí na jednoho hospodáře (1,78 bez započítání obecních domkářů resp. 1,12 na všechny hospodáře včetně nádeníků na obci), který je markantní zejména u kategorie sedláků (3,85 ovce na jednoho sedláka). Tento vysoký průměr není ovšem dán pravidelným vybavením gruntů ovcemi, ale – což bylo celkem obvyklé - koncentrací chovu ovcí v podstatě na dvou statcích: jeden sedlák v Dolní Polici a jeden v Bělé vlastní po 60 ovcích (tab. I.3a, I.3b, I.3c, I.3d, I.3e).

Vedle již zmíněných výdělečných aktivit (dobytkářství, výroba šindelů, produkce chmele), se u čtyř lokalit objevuje odkaz na přadláctví a zpracování lnu (Horní Police: „ze lnu nejlepší živnost mají", Dolní Police: „lnem stojí", Heřmanice: „předivem stojí", Novosedlo: „předivem se živí"), což je typický rys protoindustriálních oblastí.

Městečko Žandov je jak v Berní rule, tak později v Tereziánském katastru, evidováno zvlášť: zatímco v případě Tereziánského katastru je to pouze proto, že osedlost Žandova není zahrnována do osedlosti statku Horní Police, ačkoliv městečko poddanskou příslušností patří pod hornopolickou vrchnostenskou kancelář, v případě Berní ruly je to proto, že Žandov měl v té době jiného majitele než statek Horní Police: jako držitelka městečka je v Berní rule uvedena Anna Marie Šelhartová z Hertenfelssu.[162]

[161] Markus Cerman –Eduard Maur, c.d., 2000, s.753, tab. 8.2.

[162] SÚA Praha, 1.oddělení, fond Berní rula, inv.č.16, fol. 698n.

Usedlí hospodáři v Žandově jsou sociálně diferencováni na sousedy a chalupníky: měšťanských usedlostí je ve městečku celkem 6, z toho v jednom případě se jedná o pustý dům s 20 strychy polností, chalup zachycuje katastr 79, přičemž 32 z toho (tj.40,5 %) je vedeno jako pustých![163] Z celkového počtu 85 usedlostí jsou tedy 33 (38,8 %) deklarovány jako poustky.

Podíl poustek je obrovský a ve zdejším regionu zcela nevídaný. Podobně vysoký podíl pustých usedlostí bychom v polovině 17. století mohli najít jen na některých panstvích v Polabí, která byla citelně postižena válečnými kampaněmi a během předchozích třiceti let prošla vážnou depopulací. Pro tamní komorní statky uvádí E. Maur[164], že poustky zde tvořily 17-54 % všech nemovitostí na venkově. Kolem poloviny všech gruntů bylo podle Berní ruly pustých na panství poděbradském (49 %), krušovickém (50 %) a brandýsko-přerovském (54%). Ve 24 městech a městečkách komorního velkostatku byla situace ještě vážnější: k roku 1651 zde bylo pustých domů na 39 %, na panství Brandýs dokonce 60 %. Do těchto poměrů by podíl poustek v Žandově zapadal, ale nikoliv do poměrů ve válkou jen nepatrně dotčených podhorských regionech severních Čech. Na panství Horní Police, k němuž městečko Žandov v té době ještě nebylo připojeno, představovaly poustky 12 % usedlostí (7 selských statků, 8 chalup a jedna zahrada z celkem 83 usedlostí). Pokud vtáhneme do propočtu i obecní domky, podíl poustek se ještě sníží, a to na 9,5 % (obecních domků lze na panství napočítat 54, z toho pouze 3 jsou deklarovány jako pusté). Ani v dalších městech a městečkách nepříliš vzdálených od Žandova nenajdeme tak dramatický podíl poustek: v blízkém Benešově nad Ploučnicí vykazuje katastr 8,7 % pustých domů ve vlastním městě (6 z 69) a 15,4 % na předměstí (4 z 26). V Děčíně představuje 30 poustek 19,4 % všech Berní rulou zaznamenaných domů přímo ve městě, na předměstí pak není žádný z 89 chalupníků a zahradníků uveden jako pustý. Městečka Kravaře (100 domů) a Česká Kamenice (207 domů), která byla se Žandovem spojena významnou komunikací, měla podíl poustek 11 % a 3,4 %. V některých nedalekých městečkách Berní rula nenachází vůbec žádné poustky (Mistrovice, Konojedy).[165] Vysvětlení pro tak vysoký podíl pustých domů v Žandově budeme asi hledat jen těžko. Nedá se předpokládat, že by tento stav byl výsledkem nějaké demografické krize, protože ta by se jistě neomezila jen na samotné městečko, ale způsobila by vysoký podíl pustých gruntů i v nedaleké Polici, v Benešově a určitě i v České Kamenici a v Kravařích, lokalitách ze Žandova dobře dostupných. Ani pro nějakou masovou emigraci právě ze Žandova nebyl patrně důvod. Každopádně mimořádně vysoký podíl pustých domů byl pozoruhodným rysem zdejších poměrů v době po skončení třicetileté války.

Polnosti, které Žandovští v polovině 17.století obhospodařují, jsou spíše malého rozsahu: celkem je v rukou 52 katastrem evidovaných hospodářů 212 ¼ strychu orné půdy, na jednoho hospodáře tedy průměrně připadá něco málo přes 4 strychy. V tomto průměru jsou ovšem setřeny rozdíly mezi sousedy a chalupníky. Zatímco u sousedů se výsevek pohybuje mezi 15 až 20 strychy, chalupníci drží dohromady 123 ¼ strychu orné půdy a na jednoho tak připadá jen o málo více než 2 ½ strychu. Navíc platí, že zdaleka ne každý chalupník nějaký výsevek má: čtvrtina ze všech usedlých chalupníků (tj.ze 47) neobdělává vůbec žádnou půdu a je živa pouze z nezemědělských aktivit. Více než polovina (53,2 %) chalupníků v Žandově pak vysévá do 5 strychů. Hospodáři s žádným nebo jen minimálním výsevkem (0-5 strychů) tedy

[163] U jedné z těchto pustých chalup je však v Berní rule uveden hospodář a dokonce 3 stychy aktivního výsevku. Chalupa je zřejmě vedena jako pustá pouze z toho titulu, že dotyčný Jan Werner zde není zakoupen. V dalších propočtech proto zahrnuji pozemky této usedlosti mezi ostatní obdělávanou půdu.

[164] Eduard Maur, Populační vývoj českých komorních panství po válce třicetileté, Acta Universitatis Carolinae – phil.et hist. 3, Studia historica VIII, Praha 1972, s.9-80, zejména s.28-29.

[165] Karel Doskočil, Berní rula 2 - Popis Čech roku 1654, Praha 1953-54.

představují 71,2 % všech usedlých hospodářů ve městečku. Z deseti chalupníků, kteří obdělávají více než 5 strychů, pouze jeden vysévá více než 10 strychů.

Vedle obdělávané půdy, o níž byla nyní řeč, v Žandově téměř nenajdeme půdu ladem ležící nebo porostlou: jedná se pouze o 20 ¼ strychu lad (jedna pustá měšťanská usedlost s 20 strychy polností a ¼ strychu u chalupníka Martina Weysheita) resp. 2 stychy porostlin (u chalupníka Jiříka Egeberta). Téměř všechen výsevek uvedený v Žandově by se tedy dal charakterizovat jako produktivní výsevek.

Další typy pozemků, jako vinice, chmelnice, zahrady a lesy, se v Žandově ve větším rozsahu nevyskytují. Čtyři z pěti sousedů drží po ¼ strychu vinic a jeden navíc ½ strychu zahrad. U pěti chalupníků najdeme rovněž menší rozlohy těchto pozemků: jeden chalupník disponuje ¼ strychu vinic, čtyři dohromady 3 strychy chmelnic a jeden z těchto čtyř navíc ½ strychu lesa.

Srovnáme-li rozsah výsevku žandovských hospodářů s poměry jinde, zjistíme, že nijak nízký není. Průměrný produktivní výsevek k němuž lze dospět v případě městečka Žandova je vyšší než v případě jiných městských lokalit v Čechách k roku 1654 (v Děčíně činí 0,9 strychů, ve Frýdlantě 2,4 strychů, v Liberci 2,6 strychů, v Rychnově nad Kněžnou 2,9 strychů). Blíží se mu např.poměry ve Vyšším Brodě (3,6 strychů průměrného produktivního výsevku) a převyšuje ho jen hodnota z města Poděbrady (5,3 strychů).[166] Ve všech městech, která se hospodářsko-sociálním charakterem a geografickou polohou blíží Žandovu, se tedy setkáváme s menší výměrou orné půdy na jednoho hospodáře.

Pokud se podíváme na situaci ze zorného úhlu jednotlivých sociálních skupin ve městě, docházíme k zjištění, že průměrný produktivní výsevek chalupníků v Žandově (2,6 strychů) se svou výší řadí někam mezi hodnoty z některých severočeských měst či městeček na jedné straně (Liberec – 0,9 strychu, Benešov nad Ploučnicí – 1,1 strychu) a hodnoty z vybraných městských lokalit oblastí převahou zemědělských na druhé straně (Vyšší Brod – 4,9 strychu, Poděbrady – 3,2 strychu; do této skupiny by ovšem průměrnou hodnotou produktivního výsevku u chalupníků spadalo i severočeské město Frýdlant -3,4 strychu). Nejvíce by se v tomto směru Žandov blížil nedalekému Děčínu (2,9 strychu).

Co se sousedů týče, jeví se situace v Žandově dosti mimořádná: se svými téměř 18 strychy (17,8) produktivního výsevku připadajících na jednoho souseda je Žandov srovnatelný pouze s městem Poděbrady v úrodném Polabí (18,9 strychu). Všechna ostatní města a městečka podrobená analýze v rámci studie, z níž srovnávací data čerpám, se ocitají pod touto hodnotou: Vyšší Brod (10,9 strychu), Rychnov n.K.(10,6 strychu), Frýdlant (9,8 strychu), Liberec (8,2), neřkuli Benešov n.P.(2,1) a Děčín (0,9). Ukazuje to na v zásadě venkovský ráz tohoto nevelkého městečka s necelými 600 obyvateli v druhém desetiletí 18.století, kdy některé vesnice na panství, jako Heřmanice, Volfartice, ale i Horní Police, byly počtem obyvatel zcela srovnatelné. Zdejší sousedi se způsobem své obživy zřejmě více blíží sedlákům nežli měšťanům, ačkoliv podle Berní ruly všichni až na jednoho zároveň provozovali řemesnickou živnost. Další věcí je také velmi malý počet sousedů v Žandově, který brání činit obecnější závěry.

Dalším charakteristickým rysem žandovských poměrů, jenž vyplyne ze srovnání s jinými městskými lokalitami v Čechách, je téměř absolutní využití vší půdy, která k usedlostem ve městečku náleží. To jinde zdaleka neplatí a často můžeme shledat značný rozdíl mezi průměrnými hodnotami produktivního výsevku (hodnoty, které jsou uvedeny v rubrice „worní") a celkového výsevku (součet strychů z rubrik „worní", „lad", „porostlin"). Např. ve městě Frýdlant představuje průměrný celkový výsevek u sousedů 20,5 strychu, ale průměrný produktivní výsevek u téže sociální kategorie jen 9,8 strychu. Pokud nebereme v potaz pusté

[166] Údaje čerpány z Markus Cerman – Eduard Maur, Proměny venkovských sociálních struktur v Čechách 1650-1750, Český časopis historický 98/4, Praha 2000, s. 737-772, tab.6.1;

usedlosti, u nichž poznámka o rozsahu polností chybí, Berní rula v Žandově téměř neregistruje půdu ladem ležící nebo porostlou. Kdybychom se pustili do srovnání Žandova a jiných měst a městeček co do jejich celkového výsevku, situace v Žandově už by se nijak výjimečnou nejevila. Průměrné množství půdy, kterou má jeden dům k dispozici, je dvaapůlkrát vyšší v Poděbradech (44,3 strychů), o něco vyšší je i ve Frýdlantě (20,5 strychu) a srovnatelný v Rychnově n.K.(16 strychů) a Vyšším Brodě (15,9 strychu).

Dá se tedy konstatovat, že 1) žandovští sousedé byli rozsahem výsevku srovnatelní se sedláky, 2) žandovští chalupníci zpravidla drželi menší rozsah půdy než venkovští chalupníci v okolí, takže podíl hospodářů s výsevkem do 5 strychů je ve městečku asi o 20 % vyšší než na venkově. Typická je tendence maximálně hospodářsky využít všechnu půdu náležející k usedlosti.

Patrně podstatnější roli než obdělávání půdy hraje u většiny obyvatel městečka chov dobytka. Vlastnictví potahu je záležitostí převážně těch hospodářů, kteří jsou katastrem evidováni jako sousedé: na jejich pětici připadá 8 potahů, tj. 1,6 kusů potažního dobytka na jednoho. Mezi 47 chalupníky jsou jen dva hospodáři chovající potažní zvířata (v jednom případě 2 kusy, v druhém případě 1 kus). Naproti tomu vlastnictví krav není zdaleka tolik omezeno na měšťany. Jeden až tři kusy chová každý z pěti sousedů (průměrně připadají na jednoho souseda dvě zvířata), mezi chalupníky se chov krav týká 30 hospodářů, tj. plných dvou třetin. Chalupníci drží nejčastěji jednu krávu, nejvýše dvě, takže celkem se jedná o čtyřicet kusů (průměrně připadá na jednoho chalupníka 0,85 krávy). Pokud odhlédneme od sociální kategorizace, drží v průměru jeden hospodář v Žandově necelou jednu krávu. Stavy jalového dobytka jsou ve městečku o něco nižší. Celkem zde Berní rula nachází 24 jalovic, z čehož 4 patří sousedům a zbylých 20 kusů je v držení celkem 17 chalupníků. Dohromady připadá na jednoho hospodáře v katastru 0,46 jalovice.

V chovu krav se žandovští řadí ve srovnání s jinými městskými lokalitami v Čechách k průměru či mírnému podprůměru: s průměrem jedné krávy na hospodáře Žandov předstihuje pouze Děčín (0,8) a Liberec (0,7), ale zaostává za Frýdlantem (1,2), Vyšším Brodem (1,2), Rychnovem n.K.(1,3) a Poděbrady (1,5).[167] Platí to i v případě, pokud přihlédneme k sociální kategorii „chalupník": žandovský průměr 0,8 krávy na jednoho chalupníka je nižší než většina hodnot z uvedeného srovnávacího souboru (od 2 krav na chalupníka v Děčíně až po 1,3 krávy na jednoho chalupníka v Poděbradech a ve Vyšším Brodě; s menší hodnotou se lze setkat jen v Liberci, kde chalupník drží průměrně 0,2 krávy). V případě sousedů zaostává za údajem pro Žandov (2 krávy/ soused) jen Děčín (0,8), ostatní hodnoty jsou stejné (Liberec, Vyšší Brod) či vyšší (3,2 krávy na souseda ve Frýdlantě či 3,1 v Rychnově n.K.).

Struktura živností, která provozují žandovští usedlíci, nijak nenaznačuje předpokládaný protoindustriální ráz zdejšího kraje. Zahrnuje klasická oděvní (11x švec, 5x krejčí) a potravinářská řemesla (6x řezník, 1x pekař, 1x perníkář, 1x šenkýř, 3x vinopal resp. 1x mlynář či 1x rybář) či řemesla produkující běžné nástroje a pomůcky (kolář, nožíř, zámečník, provazník). Pouze ve dvou případech se jedná o profese, které by odpovídaly protoindustriálnímu rázu kraje: sklenář a tkadlec. Nicméně tento zanedbatelný počet živnostníků, kteří by mohli souviset s textilnictvím nebo sklářstvím, nemusí ještě nutně signalizovat, že se v souvislosti se Žandovem o domácí industrii nedá hovořit. Protoindustrializační teorie předpokládají, že domácké textilnictví poskytovalo příležitost k oživě zejména pro neusedlé obyvatelstvo, které z principu v katastru podchyceno není. Berní rula ovšem nezmiňuje přadláctví u žandovských ani v dobrém zdání. To uvádí jako zdroj výdělku zdejších obyvatel obchod („handlují do Němec ve všelijakých věcech") a

[167] Srov. M.Cerman – E.Maur, c.d., s. 750, tab. 6.2.

provozování řemesel bez bližšího upřesnění („svými řemesly stojí"). Není vyloučeno, že berní komisaři měli na mysli i přadláctví.

Nezanedbatelný význam přadláctví, doložitelný pro sledovaný region (zejména venkovské prostředí) dobrými zdáními resp.ukazatele průměrného počtu dobytka a průměrného výsevku, propočtené pro panství Horní Police na základě údajů Berní ruly, jsou zajímavými poznatky zejména z hlediska snah historiků o nalezení souvislostí mezi rodinnými mikrostrukturami a charakterem sociálních a ekonomických makrostruktur. Mám na mysli především Mitterauerovu, Davidem Gauntem inspirovanou teorii o vazbě mezi typem společnosti ve smyslu převahy určité sociální skupiny, která je v daném regionu rezervoárem pracovních sil pro místní ekonomiku, na straně jedné a tzv. ekotypem na straně druhé.[168] „Ekotypem" M.Mitterauer rozumí ekonomický systém určitého regionu, vyplývající z místních přírodních podmínek a vyznačující se důrazem na určitou hospodářskou aktivitu (obilnářství, dobytkářství, vinařství nebo domácké řemeslo). Vedle toho autor rozlišuje dva typy společností podle převažujícího způsobu pokrytí potřeby pracovních sil: jednak společnost s čeledí („Gesindegesellschaft"), v rámci níž je jako pracovní síla využívána především čeleď, jednak společnost s nádeníky („Taglöhnergesellschaft"), kde se potřeba pracovní síly řeší převážně najímáním podruhů. S tím je spojeno i vyšší zastoupení buď čeledě anebo podruhů v populaci daného regionu, což do značné míry ovlivňuje i ráz tamní rodiny: společnost s čeledí by měla více inklinovat k vytváření nukleárních rodin, zatímco společnost s nádeníky by se měla vyznačovat vyšším podílem komplexních popř.rozšířených rodin.

Podle M.Mitterauera ke „Gesindesellschaft" náleží typologicky jednoznačně oblasti s převahou dobytkářství (chov dobytka předpokládá stálou pracovní sílu), k „Taglöhnergesellschaft" oblasti s převahou vinařství (vinařství jakožto náročná zemědělská specializace vyžaduje zručnou a finančně motivovanou pracovní sílu, kterou lze najímat sezónně). Obilnářské oblasti nesou typologické rysy obou společností, neboť do značné míry je zde nutná čeleď, ale návaly sezónních prací poskytují dočasnou pracovní příležitost i podruhům. V ekotypu s důležitou rolí domáckého řemesla (zejména v oblastech s textilní protoindustrií) M.Mitterauer předpokládá relativně velmi nízký podíl čeledi na celkovém počtu populace a odvolává se na tezi Hanse Medicka, že protoindustrializační oblasti se vyznačují naprostou převahou nukleárních rodin vesměs bez služebnictva.[169] Zároveň zde má být typický nižší sňatkový věk a vyšší plodnost než v oblastech agrárních. Ovšem jak se tyto tendence protoindustrializačních oblastí nakonec projeví na charakteru rodinných struktur je záležitostí nejen ekonomicko-sociálních poměrů v regionu, ale rovněž, jak dokládá sám Mitterauer, okolností právních a kulturních: zastoupení složitějších rodinných struktur ve společnosti může významně ovlivnit ráz dědického práva.[170]

---

[168] Michael Mitterauer, Formen ländlicher Familienwirtschaft. Historische Ökotypen und familiale Arbeitsorganisation im österreichischen Raum, in: J.Ehmer – M.Mitterauer (Hg.), Familienstruktur und Arbeitsorganisation in ländlichen Gesellschaften, Wien – Köln – Graz 1986, s.230-240; David Gaunt, Pre-Industrial Economy and Population Structure: The Elements of Variance in Early Modern Sweden, in: Scandinavian Journal of History 2, 1977, s. 183-210.

[169] Tamtéž, s.230-232.

[170] Tamtéř, s.233, 237 a 240. M.Mitterauer ukazuje, že v oblastech s principem jednonástupnictví (Anerbenrecht) narůstal počet podruhů a podružských sňatků; to vedlo k vytváření komplexních rodin, a to jak rodin kmenových (Stammfamilie), tak rodin s výměnkem (Ausgedingefamilie). Šance na vstup do manželství zde tedy byly, jak předpokládá Medickův model, vysoké, ale na druhou stranu se nenaplňuje představa o převaze nukleárních rodin. Příkladem takového regionu v Rakousku je oblast Gmündu. Naproti tomu v oblastech s možností volně dělit statky (Teilbarkeit) nukleární rodina skutečně převládala, protože zde neustále rostl počet nejen podruhů, ale i domkářů s minimálním množstvím půdy. Ovšem často se zde setkáme s praxí, že na statcích společně hospodaří svobodní sourozenci, kteří ve snaze zamezit dalšímu nežádoucímu drobení statků programově

Zjištění, k nímž jsme dospěli na základě údajů Berní ruly pro panství Horní Police, mohou ve smyslu Mitterauerovy teorie naznačovat, že by přírodně-hospodářské poměry v regionu měly na sociální skladbu panství a rodinné struktury vykazovat dvojí, v podstatě protichůdný vliv: významná role dobytkářství by měla vést k vysokému podílu čeledě ve společnosti, naproti tomu domácí textilní výroba by měla zvyšovat buď počet podruhů anebo usedlých vrstev bez půdy či jen s nepatrným množstvím půdy (němčina užívá výrazů „Landlose" a „Landarme").V prvním případě by měl ekonomický vliv podporovat existenci společnosti s čeledí, v druhém společnosti s nádeníky. Lze tedy říci, že se na hornopolickém panství kombinují a snad i částečně navzájem potírají faktory, které z hlediska Mitterauerova výkladu vedou jak k „Gesindegesellschaft", tak k „Taglöhnergesellschaft". Zatímco vysoký podíl vrstev s nepatrným nebo nulovým výsevkem byl pro hornopolické panství, zejména jeho vesnické lokality, doložen na předchozích řádcích, možný vliv hospodářských poměrů na vzhled rodinných struktur budeme mít příležitost posoudit na jiném místě této práce (kap.III).

Tereziánský katastr

Jakkoliv nám Berní rula může napovědět mnohé o sociálně hospodářských rysech hornopolického panství, leží mezi dobou jejího vzniku a periodou 1709-1729, v rámci níž jsme vybraný vzorek populace panství podrobili detailnějšímu studiu, dlouhých 60-80 let. Na jejich počátku byla země poničena válkou a měla před sebou dlouhé období populační a hospodářské obnovy. Během více než půlstoletí, které od sebe odděluje Berní rulu a zmíněné dvě dekády 18.století, mohlo tedy na panství dojít k mnohým změnám v sociální struktuře obyvatelstva, v hospodářských a demografických poměrech. Také samotná protoindustrializace se podstatněji rozvíjí až v průběhu druhé poloviny 17.století. Je proto třeba srovnat obraz panství, který vyplývá z nejstaršího českého katastru, s obrazem, který nám může poskytnout katastr mladší, časově bližší zkoumanému období.

Se sledovaným obdobím 10. a 20. let 18. století se časově dokonale kryje katastr Tereziánský.[171] Ve své první verzi vstoupil sice v platnost až v roce 1748, ale rustikální, vrchnostenské, duchovenské a městské fase, na jejichž podkladě byly finální elaboráty vypracovány, pocházejí převážně z let 1713-16. Rustikální přiznání pak byla v letech 1715-1727 revidována a nálezy vizitačních komisí se v konečné podobě katastru rovněž odrazily. Fase a vizitační nálezy z let 1713-1727, které se staly zdrojem informací v konečné verzi katastru z roku 1757, nám tak mohou více než důvěryhodným způsobem přiblížit hospodářské poměry na hornopoličském panství v časovém úseku 1709-1729, jež je zejména předmětem našeho zájmu.

Jako držitel panství je v konečné verzi Tereziánského katastru[172] uveden Klement František, vévoda Bavorský, který zdědil statky knížat toskánských po smrti své ovdovělé matky Marie

---

odkládají vstup do manželství. Tento systém, s nímž se lze setkat např. ve Vorarlbergu, tedy nutně nemusí vést k nižšímu sňatkovému věku a vyšší plodnosti, jak to pro oblasti s domáckou protoindustrií předpokládá Medick.

[171] K historickým okolnostem vzniku katastru a podrobnému rozboru evidovaných údajů srov. Emil Hradecký, Tereziánský katastr. Rozbor fondu, Sborník archivních prací VI/1, Praha 1956, s.105-135.

[172] Originální přípravný materiál i finální elaboráty uloženy v SÚA Praha, 1.oddělení, fond Tereziánský katastr 1713-1790, Žandov a Police, statek, inv.č. 1798, sign. 30, kart.č. 534. Četná data zpřístupněna i v edici: Aleš Chalupa, Marie Lišková, Josef Nuhlíček , František Rajtoral (vyd.), Tereziánský katastr český, Svazek 2, Rustikál, Praha 1966, s.118-121 a 140-141 resp. Pavla Burdová, Dagmar Culková, Eliška Čáňová, Marie

Anny Karoliny, vévodkyně toskánské, v roce 1753, tedy poměrně krátce před pořízením finálního elaborátu katastru.

Poličské zboží je zde vedeno jako statek o 12 vsích na rustikální půdě (Horní Police a Stoupno[173], Dolní Police, Valteřice, Heřmanice, Rané, Novosedlo, Havraní, Bělá, Radeč, Volfartice, Nová Ves) s celkovou berní osedlostí 36 a 20/64. Městečko Žandov je evidováno zvlášť a katastr zde udává celkem 7 a půl osedlého.[174] Statek Velká Bukovina, který byl připojen k panství Horní Police roku 1732, je v katastru stále ještě evidován jako majetek předchozí držitelky, baronky Prašenfeldové.

Katastr potvrzuje poměrně nízkou bonitu půdy na panství: v zavedené klasifikaci, která vyjadřuje, kolikanásobně převýšila sklizená průměrná úroda množství vysetého obilí, hodnotí výnosnost místních polností většinou nejnižšími třídami 7 a 8 (úroda obvykle představovala trojnásobek resp.dvaapůlnásobek výsevku), pouze polnosti náležející k Horní Polici byly hodnoceny třídou 6 (výnos ze sklizně zde byl 3,5krát vyšší než výsevek). V porovnání s nížinnými černozemními oblastmi, kde se zaseté zrno až šestinásobilo (1.třída), zde tedy výnosnost výsevku skutečně nebyla valná. Přestože se do výnosu ze setby jistě promítly i místní klimatické poměry, bonita půdy v tomto hodnocení hrála podstatnou roli. Nutno však dodat, že většina polností v Tereziánském katastru se ocitla ve třídě 7 a 8: s ohledem na tuto skutečnost nelze mít bonitu půdy na panství za výjimečně nízkou.[175]

Na panství Horní Police je v Tereziánském katastru zaznamenáno ve 12 lokalitách na 173 hospodářů, držících výměru půdy minimálně o 1 strychu a podléhajících tudíž pozemkové dani. Vedle nich fase přiznávají dalších 184 domů[176], které půdou buď nedisponují vůbec

---

Lišková, František Rajtoral (vyd.), Tereziánský katastr český, Svazek 3, Dominikál, Praha 1970, s.292-293 a 302-303. V některých případech jsem excerpcí originálních materiálů dospěla k hodnotám, lišícím se o něco od údajů edice Tereziánského katastru: jde jednak o počty hospodářů podléhajících pozemkové dani v některých lokalitách (autoři edice např. mezi hospodáře nezapočítali 6 obecních domkářů v Horní Polici, k jejichž domkům patří dohromady necelých 2 ½ strychu polí; v Heřmanicích edice uvádí 28 hospodářů, zatímco já napočítala 27), jednak o výši stanovené osedlosti (edice ji většinou uvádí o něco nižší než originální elaboráty z roku 1748 a to i v případě, kdy bereme v potaz pouze osedlost stanovenou na základě výměry pozemků: takto u lokalit Dolní Police, Heřmanice, Rané, Bělá, Radeč, Volfartice a Nová Ves). V těchto případech dávám přednost vlastnímu poznatku a pracuji dále s ním.

[173] V edici Tereziánského katastru je vesnice Stoupno zapsána kurzívou (tedy jako dominikální ves) a nejsou u ní uvedeny žádné další údaje. Porovnáním s originální tabelou Tereziánského katastru vyšlo najevo, že údaje pro Horní Polici a Stoupno jsou svedeny dohromady. Srov. SÚA Praha, 1.oddělení, fond Tereziánský katastr 1713-1790, Žandov a Police, statek, inv.č. 1798, sign. 30, kart.č. 534, Rollar Extracto auss dem Neuen Landes Catastro de Anno 1748.

[174] Žandov svou poddanskou příslušností spadal pod statek Horní Police, ale jeho usedlost se do celkové usedlosti panství nezahrnovala. Srov. podklady k fasím pro Tereziánský katastr, datované 7.11.1713: „Das Städtel Sandau gehöret zwar mit der Unterthänigkeit zu obiger Guth, weillen es aber mit der Ansäsigkeit von diessen Separirt ist, also wirdt es auch unter hiesiges Guth nicht mit angesetzt." SOA Litoměřice, pob.Děčín, fond Velkostatek Horní Police, inv.č.366, sign.III/ 1-49 (agenda Politicum stricte), kart.č. 81;

[175] V celozemském měřítku zabírají dvě nejhorší bonity přes polovinu všech obcí v zemi (53,2 %). Pokud zaměříme pozornost na horší polovinu bonitní tabulky, tj. třídy 5, 6, 7 a 8, zjišťujeme, že sem spadá 88,9 % vesnic v zemi (10 425 obcí z 11 721). Srov. Aleš Chalupa, Venkovské obyvatelstvo v Čechách v Tereziánských katastrech (1700-1750), Sborník národního muzea v Praze, Historie, svazek XXIII, č.4-5, s.197-378, zejména s. 256-261. Podle tabulky na straně 258 je zřejmé, jak obce v oblastech, klasifikovaných jako „hory", mají podstatně větší sklon k horší bonitě půdy než obce v „kraji". Ve čtyřech nižších skupinách jich je 98,8 %, z toho 80,6 % jich figuruje u dvou nejnižších kategorií (7 a 8). Naproti tomu u obcí v „kraji" platí, že v první polovině bonitní tabulky jich figuruje 38,6 % a ve dvou nejhorších bonitních třídách jen 23 %.

[176] Tento počet se o 6 domů liší od součtu, k němuž by bylo lze pospět na základě edice Tereziánského katastru. V edici totiž bylo mezi 190 domů, které můžeme napočítat na panství v kolonce „Domy", zahrnuto i 6 obecních domků, zmíněných v poznámce 20. Jelikož v originálním elaborátu jsou zahrnuty mezi hospodáře, poplatné

anebo jen nepatrnou výměrou do 1 strychu, jejichž držitel však provozuje nějaké řemeslo nebo živnost.[177] Na ně se vztahuje domovní daň. Už tento povšechný pohled naznačuje, že podíl obyvatel, jejichž zdroje obživy byly založeny na nezemědělských aktivitách, byl na panství vysoký a že početně držitelé domů bez půdy lehce převažovali nad držiteli usedlostí s výměrou půdy vyšší než jeden strych. Ale i mezi hospodáři podléhajícími pozemkové dani byla řada těch, jejichž výsevek nebyl té výše, aby zabezpečil samozásobení rodiny a nutil je tak provozovat ještě řemeslo nebo jinou živnost. Ze 173 hospodářů s pozemky 13,8 % nevlastnilo ani celý strych a dalších 19,7 % vysévalo do 5 strychů. Těchto 58 hospodářů představovalo spolu se zmíněnými 184 držiteli domků bez půdy nebo jen s nepatrnou výměrou 67,8 % všech hospodářů. Lze tedy konstatovat, že více než dvě třetiny usedlých hospodářů nacházelo zdroj obživy zcela anebo alespoň zčásti mimo zemědělství. Tento podíl je srovnatelný s jinými severočeskými regiony, které měly podobný hospodářský ráz jako hornopoličské panství: na panství Frýdlant lze napočítat 59,1 % hospodářů s nulovým výsevkem nebo výsevkem menším než 5 strychů, na panství Liberec je takových případů v Tereziánském katastru dokonce 68 %, tedy prakticky stejně jako na Hornopolicku.

Podobně jako v době pořizování Berní ruly na panství vůbec nenajdeme velké vlastníky půdy s výsevkem nad 60 strychů. Celková rozloha rustikálu činila (nepočítaje v to městečko Žandov) 2320 strychu orných polí, 249 strychů půdy ležících ladem a 280 strychů pastvin a porostlin (hodnoty jsou zaokrouhleny na celé strychy). V rukou jednotlivých hospodářů poplatných pozemkovou daní bylo nejčastěji 5-30 strychů. Usedlosti s rozlohou polí nad 30 strychů nebyly nijak běžné, jednalo se jen o 17 hospodářství (9,8 %), pokud bereme v potaz pouze skutečně obdělávanou půdu, resp. 22 hospodářství (12,7 %), pokud zohledníme i ladem ležící půdu. Průměrně připadá na jednoho hospodáře jmenovitě uvedeného v katastru asi 13 ½ strychu orné půdy a necelých 1 ½ strychu lad resp. přes 1 ½ strychu porostlin a pastvin (tabulky I.4, I.5).

Městečko Žandov je v Tereziánském katastru z roku 1748 vedeno jako místo klasifikované, tj. lokalita vyššího hospodářského významu. Domovní daní zde byly zatíženy všechny domy, zatímco ve vesnicích na panství, o kterých byla řeč v předchozím odstavci, se týkala pouze domů, k nimž nenáležela žádná nebo jen nepatrná výměra půdy (do 2 věrtelů).[178] Počet domů, který udávají fase, by tak měl odpovídat skutečnému počtu domů ve městečku. Jedná se o 107 domů, přičemž z jejich držitelů 95 (tj. 88,8 %) disponuje zároveň alespoň malou výměrou půdy. Převažuje zde spíše drobná držba: z oněch 95 hospodářů drží skoro polovina (45) maximálně 1 strych, 32 hlav domácností obhospodařuje půdu o rozloze 1,1-5 strychů. Jen u 18 hospodářů lze mluvit o takové držbě, která alespoň teoreticky umožňovala soběstačnost ve výrobě potravin (obdělávají více než 5 strychů), přičemž u 13 z nich se jedná o 5,1-15 a u 5 o 15,1-30 strychů.

Pokud srovnáváme velikost držeb na panství Horní Police v Tereziánském katastru s Berní rulou, lze postihnout trend, který je v českém prostředí v období po skončení třicetileté války

---

pozemkovou daní, rozhodla jsem se s nimi kalkulovat mezi hospodáři s výsevkem, přestože nejsou uvedeni jménem.

[177] Srov. Josef Pekař, České katastry 1654-1789 se zvláštním zřetelem k dějinám hospodářským a ústavním, Praha 1932 (2.vyd.), s.131-132. V některých případech jsou mezi poplatníky pozemkové daně zahrnuti i hospodáři, jejichž výsevek nedosahuje 1 strychu: např. „6 steuerbahre gemein Haussl und Gärten" v Horní Polici s výsevkem 2 strychy a 1 ¼ věrtelu dohromady nebo někteří jmenovitě uvedení hospodáři ve Volfarticích či Radči (v těchto případech není stanovena žádná osedlost anebo jsou spojeni dva takoví hospodáři dohromady a osedlost stanovena např.na 1/64 nebo 2/64 pro oba společně, nicméně jejich výsevek se započítává do celkového součtu, na jehož základě se stanovuje pozemková daň).

[178] Eduard Maur, Velikost českých městských obcí podle Tereziánského katastru, Historická demografie 19, Praha 1995, s. 169-204.

resp.v druhé polovině 17. a v první polovině 18. století obvyklý: trend k posilování vrstev s velmi malou nebo dokonce nulovou držbou půdy.

Závěry nedávného širokého výzkumu ekonomického, sociálního a sociálně strukturního vývoje vybraných českých regionů mezi léty 1650-1750 v rámci mezinárodního projektu Sociální struktury v Čechách ukazují zřetelnou tendenci k růstu vrstev obyvatelstva bez půdy nebo jen s minimálním výsevkem.[179] Směrem od Berní ruly přes její revisitaci v letech 1675-1683 až k Tereziánskému katastru se podíl selských gruntů neustále snižuje a roste naopak podíl malých hospodářství. Markantní je to zejména u severočeských panství, jako byl Děčín nebo Liberec, která vzhledem ke svému hospodářskému charakteru umožňovala obživu širokých vrstev populace na základě nezemědělských činností.

Naznačená tendence k posilování nižších sociálních vrstev na českém venkově je patrná i v celozemském měřítku (tab. I.6): podle Berní ruly činil k roku 1654 podíl sedláků na celku evidovaných hospodářů 52,3 %, podíl zahradníků, tedy kategorie usedlých s nejmenší držbou půdy, 19,4 %. Naproti tomu v době pořizování Tereziánského katastru je v Čechách zaznamenáno 43,3 % sedláků a 35,7 % zahradníků resp.domkářů. Podíl těchto vrstev se tedy během 60-70 let skoro vyrovnal. Ještě zřetelnější je tato tendence na panství Liberec, které představuje typ dynamicky se vyvíjejícího regionu s prvky protoindustrializace. Podíl sedláků se zde od Berní ruly k Tereziánskému katastru snížil o více než 10 %, zato podíl zahradníků resp. zahradníků a domkářů se zdvojnásobil. Na Liberecku je rovněž patrná postupující sociální polarizace, která je příznačná nápadným růstem podílu obyvatelstva s žádnou nebo téměř žádnou půdou na jedné straně a určitým, zdaleka ne tak dynamickým, růstem skupin nejbohatších držitelů půdy s více než 30 strychy výsevku na straně druhé (tab. I.7).

K roku 1654 měla výsevek menší než 5 strychů polovina (49,7 %) všech hospodářů na panství (31,1 % z nich nedrželo vůbec žádnou půdu). Více než 30 strychů obhospodařovalo 9,7 % sedláků, přičemž velké držby nad 60 strychů se v regionu téměř nevyskytovaly (0,1 % případů). Tereziánský katastr zná už více než dvě třetiny hospodářů (68 %), kteří nevysévají buď vůbec nic (34,6 %) nebo jen do 5 strychů osevu (33,4 %). V první polovině 18.století je pak o něco silnější i vrstva držitelů půdy nad 30 strychů (12,4 %) a nepatrně posílila i skupinka velkých sedláků s výsevkem nad 60 strychů (0,7 %).

Na panství Horní Police rovněž platí, že v průběhu druhé poloviny 17. a první poloviny 18.století hospodáři bez výsevku a drobní držitelé půdy do 5 strychů se početně i procentuálně rozrůstají: zatímco v Berní rule můžeme dospět k podílu 57,8 % hospodářů, kteří vlastní méně než 5 strychů půdy (39,3 % nedrží vůbec žádnou), v Tereziánském katastru figuruje hospodářů s minimálním výsevkem 67,8 %. Z toho většina, 184 hospodářů proti 58, jsou fakticky úplní bezzemci.

Pokud máme ovšem srovnávat stejný okruh lokalit, je třeba vyloučit tři vsi, které byly k velkostatku Horní Police připojeny až v průběhu 70.let 17.století: Novou Ves, Radeč a díl Volfartic. Po té zjistíme, že zatímco počet usedlých hospodářů s půdou vzrostl od dob pořízení Berní ruly do desátých let 18.století, kdy byly podávány rustikální přiznání, jen nepatrně, skupina bezzemků se rozrostla přímo závratně. V Berní rule lze napočítat 91 jmenovitě uvedených hospodářů, počínaje sedláky až po zahradníky, kteří disponovali alespoň nepatrným výsevkem (v některých případech nedosahoval ani jednoho strychu).[180] V Tereziánském katastru najdeme takových případů 104. Tato vrstva se tedy v rámci týchž

[179] Stěžejním výstupem z projektu je sborník Markus Cerman – Hermann Zeitlhofer (ed.), Soziale Strukturen in Böhmen. Ein regionaler Vergleich von Wirtschaft und Gesellschaft in Gutsherrschaften, 16.-19.Jahrhundert, Wien – München 2002. Srov. též Markus Cerman – Eduard Maur, Proměny vesnických sociálních struktur v Čechách 1650-1750, Český časopis historický 4, roč. 98, Praha 2000.

[180] Mezi touto sumou jsou zahrnuti i dva zahradníci, u nichž Berní rula neuvádí žádný výsevek: jeden z nich, žijící v Raném, držel alespoň ¼ strychu chmelnic, druhý pak vůbec žádné pozemky neměl.

lokalit rozrostla pouze o 13 hospodářů, tedy o 14,3 %. Vedle toho v obou katastrech figurují domkáři bez půdy, kteří jsou uváděni sumárně: Berní rula zná na panství 54 těchto nádeníků na obci, Tereziánský katastr uvádí pro stejné vesnice 125 domů, poplatných domovní daní. Nárůst u této vrstvy bezzemků tedy činí 131,5 %! Zatímco v Berní rule hospodáři s určitou rozlohou půdy převažovali, v Tereziánském katastru naopak převažují hospodáři s nulovým či nepatrným výsevkem.

Nezanedbatelný význam měla i skutečnost, že poddaní na hornopolickém panství drželi na 155 strychů lesa, jehož zdroje skýtaly rovněž četné možnosti výdělku. Držba lesů je významná v některých vsích, zejména v Heřmanicích (téměř 55 strychů), Volfarticích (38 ½ strychu), ale i v obou Policích (necelých 15 strychů v Horní Polici resp. přes 20 strychů v Dolní Polici). Poddanské louky vynášely ročně kolem 580 vozů sena a otavy.[181]

O dalších ekonomických možnostech hornopoličských poddaných si lze učinit představu na základě rubriky Adminicula, kterou zavedl konečný elaborát z roku 1753. Šlo o možnosti mimořádného hospodářského výtěžku v sedmi stanovených okruzích hospodářských aktivit (Josef Pekař překládá výraz „adminicula" do češtiny jako výpomoce[182]): 1. pěstování chmele, 2. pěstování prosa, lnu a konopí, 3. láce dříví a vorařství, 4. chov dobytka, 5. předení, 6. lepší podmínky prodeje produktů vlastního hospodářství, blízkost většího města, 7. zisk z obchodu (Commerzialnahrung) a formanství. Pro jednotlivé lokality se stanovoval jednak druh, jednak míra výpomoci (stupeň 1 se užíval při zvýšených možnostech daného přivýdělku v místě, stupeň 2 při obzvláště vysoké míře dané aktivity) a na jejich základě se pak uplatnila zvláštní přirážka u berní osedlosti dotyčné lokality. Stanovená adminicula pro určitou lokalitu leckdy vyjadřovala spíše příležitosti k určité formě výdělku v rámci regionu než že by odrážela podrobnou obeznámenost berních úředníků s hospodářskými poměry v obci. Např. adminiculum „chov dobytka" se užilo zcela automaticky u těch osad, kde na 100 strychů polí připadalo 15-24 fůr sena nebo 30-48 strychů lad, pastvin a porostlin (kde byly uvedené hodnoty překročeny, stanovil se stupeň 2 této výpomoci).

Na panství Horní Police, kde předpokládáme proindustriální ráz tamní ekonomiky, bychom očekávali především adminikulum pro předení, které by potvrzovalo důležitou roli domácké textilní industrie, a vzhledem k významné roli dobytkářství v katastru z roku 1654 i adminikulum pro chov dobytka. A skutečně, u všech lokalit na panství včetně Žandova je uvedeno adminikulum pro předení, u všech venkovských lokalit navíc je tamní přadláctví hodnoceno stupněm 2, což naznačuje obzvláště vysokou míru této činnosti. Obyvatelům Žandova pramení navíc další příjmy z chovu dobytka (stupeň 1), obchodu a formanství (stupeň 1) a především z prodeje produktů vlastního hospodářství (stupeň 2). Posledně jmenované adminikulum má J.Pekař za charakteristické pro „lidnatá průmyslová pohoří"[183] a v případě Žandova by se dalo uvažovat i o tom, že místní skupovali z okolních vesnic hotovou přízi, možná plátno a dále je prodávali. Mezi živnostníky, přiznanými ve fasích, se však žádný vysoký počet tkalců neobjevuje: dva jsou uvedeni v Horní Polici a tři v Heřmanicích. Naznačuje to, že spíše než tkaní zde mohlo být jako významná forma přivýdělku praktikováno předení a že se jím mohly zabývat i podružské vrstvy obyvatelstva.

Len jako základní surovina další plátenickou výrobu se v tomto regionu pěstoval spíše pro místní potřebu; pro plné pokrytí spotřeby ze strany přadláků bylo někde nutné len dokupovat z Moravy a Slezska – týkalo se to vedle p. Česká Kamenice, Horní Libchava, Lipová, Sloup,

[181] Uvedené hodnoty jsou součtem údajů pro statek Horní Police a městečko Žandov tak, jak je uvádí Tereziánský katastr.

[182] Josef Pekař, České katastry 1654-1789 se zvláštním zřetelem k dějinám hospodářským a ústavním, Praha 1932 (2.vyd.), Praha 1932, s. 221-223.

[183] J. Pekař, c.d., s. 223.

Rumburk a Markvartice i polického panství. Z Policka se pak přebytky příze vyvážely a za tímto účelem působilo na panství 18 sběračů příze z řad místních poddaných, kteří byli pod přísahou a disponovali úředním osvědčením pro výkon této činnosti. Nicméně je pravděpodobně, že předení provozovala řada poddaných (zvláště těch, kteří si tímto způsobem pouze přivydělávali) pouze po určitou část roku, kdy práce ve vlastním hospodářství bylo méně. Vlastní tkaní pláten na panství podle všeho příliš nepřekračovalo rámec výroby pro vlastní potřebu, neboť katastr zde nezaznamenal větší počet tkalců. Přesto i s plátnem se v jisté míře obchodovalo: Tereziánský katastr uvádí prodej plátna z hornopolického panství do slezského Schmiedebergu (Kowary). Tkalcovství ovšem bylo – v daleko větší míře než předláctví, které nevyžadovalo prostorově a finančně náročnější vybavení - soustředěno ve městech a podřízeno cechovní kontrole (v nedaleké České Lípě na novozámeckém panství bylo např. zaznamenáno 26 tkalcovských mistrů a vedle toho tu byla řada takových, kteří pro chudobu živnost samostatně neprovozovali a nechali se najímat zámožnějšími mistry). K rozšíření tkaní i na venkov došlo jen na některých severočeských panstvích (Rumburk, Šluknov, Lipová).[184]

Na p. Horní Police fase přiznávají vedle běžných druhů řemesel jako je švec, krejčí, řezník, pekař, tesař, truhlář, mydlář apod. i profese, které souvisely s výrobou a zpracováním, popř. prodejem skla (sklář, brusič, kulič skla, obchodník se sklem, dopravce skla). Dovoluje to předpokládat, že jistou roli ve zdejší ekonomice mohlo hrát i sklářství, obor rovněž velmi rozšířený v oblastech protoindustriálního charakteru.

Samotná výroba skla byla soustředěna do skelných hutí (v blízkosti polického panství se vyskytovala huť v Horní Chřibské na p. Česká Kamenice a ve Falknově na p. Sloup). Další zpracování skla však už bylo provozováno podomácku a bylo organizováno místními obchodníky a nákladníky, kteří nakupovali sklo v hutích v Čechách i na Moravě a dodávali ho domáckým řemeslníkům: řezači skla byli zastoupeni zejména na p. Česká Kamenice, Sloup, Libchava, Mistrovice a Nový Zámek, tedy v bezprostředním sousedství Policka. Stejně tomu bylo i s brusiči, ostatně jednoho brusiče zaznamenávají produkční tabely i na statku Police. Ve větší míře zde byli zastoupeni kuliči skla, kterých podle produkčních tabel působilo na Policku 26 (významné počty kuliček jsou shledány také na p. Česká Kamenice, Mistrovice, Sloup, Horní Libchava, Nový Zámek, Markvartice, Konojedy).[185]

Schallerova topografie ze sklonku 18.století zmiňuje na panství těžbu písku, který se následně využívá ve sklářství.[186] Za zmínku ještě stojí vysoká koncentrace řešetářů v Nové Vsi. Fase jich zde deklarují 12, jeden další je zaznamenán ještě v Radči. Že v kraji měla výroba řešet jistou dlouhodobější tradici, vyplývá i z Sommerovy reference z třicátých let 19.století o tom, že zdejší dítka vandrují jako řešetáři a brusiči.[187]

Tereziánský katastr je mimo jiné také výsledkem prolomení odporu stavů ke zdanění panského majetku ze strany státu: jeho součástí je i dominikální katastr, úředně nazývaný „Exaequatorium dominicale", který se poprvé snaží zachytit veškeré vrchnostenské zboží za účelem jeho zdanění. Přestože vrchnostenská přiznání byla na rozdíl od rustikálních fasí jen ve velmi omezené míře podrobeny revizi (návštěvy vizitačních komisařů se omezovaly jen na

[184] Zdeněk Martínek, Etnografický atlas Čech, Moravy a Slezska III. Řemeslná, domácká a manufakturní výroba a obchod v Čechách v letech 1752-1756 (Eds.: Josef Vařeka – Lydia Petráňová), Praha 2000, s. 139-153 + mapy č. 18 a 19.

[185] Tamtéž, s. 79-84 + mapa č. 7

[186] Jaroslaus Schaller, Topographie des Königsreichs Böhmen, V. Leutmeritzer Kreis, Prag-Wien 1787.

[187] Johann Gottfried Sommer, Böhmen, Leitmeritzer Kreis, Prag 1833, s.309-311.

ověření rozlohy pozemků a jejich bonity), představuje exekvatorium první soustavný popis alodiálních statků v zemi. Obsahuje jednak soupis panské půdy (polnosti při dvorech, rybníky, lesy), dále pivovary s uvedením průměrné roční produkce piva, pravidelné naturální a peněžní příjmy od poddaných, kolísající průměrné roční příjmy z pronájmu a provozu panských objektů (mlýny, krámy, obytné domy), příjmy za udělování zhostů a nejrůznějších povolení poddaným a evidenci robotních povinností na dominiu. Krátký exkurs do dominikálního katastru pomůže dokreslit hospodářský charakter hornopolického panství.

Vrchnosti patří na panství přes 1238 strychů půdy, z toho 1058 strychů orných polí, 158 strychů lad a 20 strychů pastvin. Celkem polická vrchnost deklaruje 2229 zl. 19 kr. dani podrobeného výnosu z pozemků. Téměř stejný rozsah jako dominikální polnosti mají vrchnostenské lesy: jedná se o 1003 strychů smíšených a tzv.měkkých lesů, vedle toho pak ještě 1129 strychů porostlin. Nutno předpokládat, že lesy představovaly pro vrchnost vedle výnosu z polí nezanedbatelný zdroj zisku. Svůj význam si lesní hospodaření podrželo na panství až do zániku velkostatku v roce 1888. Dokládá to i topografické dílo Johanna Gottfrieda Sommera z roku 1833. Sommerovy údaje nás upozorňují na relativně vysokou zalesněnost panství: celkem lesy pokrývají téměř 1900 jiter (tj. kolem 110 km čtverečních) rozlohy panství, přičemž z více než ze dvou třetin jde o lesy na dominikální půdě (1347 jiter a 1258 sáhů). Autor podotýká, že vrchnostenské lesy tvoří na panství souvislý revír, z něhož se ročně vytěží průměrně 2100 sáhů dřeva. Mezi zdejšími dřevinami dominuje smrk, jedle, borovice a buk. Zalesněná půda na panství se rozlohou skoro blíží celkovému rozsahu orné půdy: ta zabírá 2559 jiter a 1662 sáhů (kolem 148 km čtverečních) a ze dvou třetin je na rozdíl od lesů tvořena rustikální půdou (1740 jiter a 1364 sáhů, tj. kolem 100 km). Významnější plochu pak zabírají už jen louky s celkovou výměrou 476 jiter a 1523 sáhů (tj. kolem 28 km čtverečních).[188] I v rámci Tereziánského katastru se výtěžnost dominikálních luk jeví vcelku vysoká: činí 238 fůr ročně.

Vrchnosti patřily na panství dále tři mlýny (jeden v Horní Polici o čtyřech kolech a dva v Žandově, oba o třech kolech) a 4 pily na nestálé vodě (po jedné v Horní Polici, v Žandově, Volfarticích a Nové Vsi). Tyto podniky byly pronajímány za činži o výši 332 zl. 7 kr. Vrchnosti také náleželo několik rybníků na teritoriu panství (Horní, Dolní, U žandovského dvora, Černý, Prostřední, Přední, Viehteichel, Bruckenteichel): násadní vynášely 61 kopu, výtažní 58 kop.

Vrchnostenská přiznání dále ukazují na dosti vysoké výnosy z panského pivovaru. Tereziánský katastr hovoří o prodeji 1534 1/6 sudů ročně, z čehož vrchnosti plynul zisk 6136 zl., 40 kr.: jde o sumu, která představuje největší část vrchnostenských příjmů z panství a více než dvaapůlkrát převyšuje další příjmové položky. V porovnání s jinými panstvími, kde dani podrobený výnos z piva býval nižší či srovnatelný s výnosem z pozemků, hrálo tedy pivovarnictví ve vrchnostenských příjmech na panství Horní Police klíčovou roli. Vrchnostenský pivovar byl jednak v Žandově, jednak v Horní Polici. Pivovar v Žandově byl před třicetiletou válkou v majetku žandovských měšťanů, Berní rula jej však zachycuje již jako vrchnostenský.[189] V Polici fungoval v polovině 17. století pivovar při panském dvoře: urbář z roku 1664 uvádí, že ve dvoře je pivovar se sladovnou, ve stráních jsou vybudovány sklepy a pro potřeby pivovaru se na dominikálních pozemcích pěstuje též vlastní chmel.[190] Po

[188] J.G. Sommer, c.d., Prag 1933, s. 309-311.

[189] Dobré zdání pro městečko Žandov mj. uvádí: „...pivovar, nyní co jej vrchnost drží, vaří se na 10 sudů 4 vědra, předešle, dokud měšťané toho držiteli (jimžto vrchnost takový pivovar odňala), vařilo se na 14 sudů a 4 vědra." SÚA Praha, 1.oddělení, fond Berní rula, Litoměřicko, inv.č.16, fol. 698-671.

[190] SOA Litoměřice, podočka Děčín, fond Velkostatek Horní Police, inv.č.366, sign.III/ 1-49 (agenda Politicum stricte), kart.č. 81;

roce 1680 byl nákladem Julia Františka, vévody sasko-lauenburského, na místě starého dvorce vybudován raně barokní zámek za účasti stavitele Giullia Broggia a prostory pivovaru měly být po dokončení budovy nově situovány sem. Avšak Juliova dědička, Anna Marie Františka, nechala zámek ještě před jeho dokončením o patro zvýšit, takže se celá stavba protáhla až do roku 1723 a Giullia Broggia stačil mezi tím vystřídat jeho syn Octavio. Každopádně v Tereziánském katastru je zámek veden ještě jako neobydlený a nedostavěný. Není tedy jasné, zda polický pivovar od 80.let 17.století do dokončení zámku ve 20.letech 18.století fungoval alespoň v nějaké omezené podobě, či zda se jeho činnost na oněch 40 let zcela zastavila. Každopádně již v polovině 18.století byl pivovar v prostorách polického zámku v provozu a měl zde k dispozici rozsáhlé sklepy.[191]

Celkový roční výnos panství Horní Police je podle exaequatoria dominicale Tereziánského katastru 10855 zl. 41 kr. Vedle vrchnostenských příjmů jsou zcela zanedbatelné roční příjmy církevní (84 zl. 53 kr.) a obecní (30 zl. 21 kr.).

Tereziánský katastr nabídl zevrubný pohled na hospodářské poměry na panství Horní Police v první polovině 18.století a dovolil tak rozhodnout, zda lze tento region bez vážnějších výhrad zařadit mezi oblasti, pro něž byla od druhé poloviny 17.století charakteristická protoindustrializace. Lze konstatovat, že hornopolické panství odpovídá svým ekonomicko-sociálním rázem představám o protoindustriálním regionu. Jednak se na jeho teritoriu setkáváme již od poloviny 17.století s početně silným zastoupením těch vrstev obyvatelstva, které neobhospodařovaly žádnou půdu nebo jejichž výsevek byl zcela nedostatečný na to, aby zajistil samozásobení rodiny hospodáře, a tendence k převaze této sociální kategorie směrem k polovině 18.století ještě podstatně zesílila. Je zřejmé, že tyto skupiny obyvatel musely vyhledávat nezemědělské zdroje obživy. Tereziánský katastr dokládá, že významnou alternativou zemědělské činnosti na panství bylo přadláctví. Přestože mezi živnostníky, které přiznávají poddanské fase, mnoho přadláků nefiguruje, lze předpokládat, že se předením zabývala především podružská vrstva resp. že předení plnilo u řady usedlých hospodářů roli významné formy přivýdělku.

[191] Srov. Karel Kuča, Města a městečka v Čechách,na Moravě a ve Slezsku, II.díl, Praha 1997, s.177-179.

Tabulka I.1:
Rozdíly mezi věkem osob uvedeným v letech 1709-1729 v matrice zemřelých L 44/3 a věkem týchž osob podle poddanských seznamů.

	Poddanské seznamy udávají ve srovnání s matrikou věk:								
Věk v době smrti (dle matriky)	vyšší o 6-10 let	vyšší o 2-5 let	vyšší o 1 rok	stejný	nižší o 1 rok	nižší o 2-5 let	nižší o 6-10 let	nižší o 11-20 let	nižší o 25 let a více
do 1 roku				20	2				
(1-4)				27	1				
(5-9)				7	2				
(10-14)		1		2	1				
(15-19)				3	2	1			
(20-24)		1		1	2				
(25-29)		1	1	3	4		1		
(30-34)		4	1	1	2	2			
(35-39)		1			3	1			
(40-44)			1	3	3	4	1		
(45-49)	1		1	1		5			
(50-54)		1		3	4	6			
(55-59)				2	5	6	1	2	
(60-64)	2		1	1	7	11	3		
(65-69)	1	2	1	2	3	3	3		
(70-74)		1			2	13	8	1	
(75-79)					5	4	8		1
(80-84)						3	3	1	
(85-89)				1		1			1
(90-94)							1	2	1
Celkem	4	12	6	77	48	60	29	6	3

Tabulka I.2:
Celkový výsevek podle sociálních kategorií v jednotlivých lokalitách na panství Horní Police, 1654

		0 str.	0,1-1 str.	1,1-5 str.	5,1-10 str.	10,1-15 str.	15,1-20 str.	nad 20 str.	Celkem*
Horní Police	sedláci				2	6	2		10
	chalupníci			1	7				8
	zahradníci								
	na obci	23							23
	celkem	23		1	9	6	2		41
Dolní Police	sedláci						2	1	3
	chalupníci				2	3			5
	zahradníci		1						1
	na obci	8							8
	celkem	8	1		2	3	2	1	17
Valteřice	sedláci				3	3	1		7+4
	chalupníci			3	1				4
	zahradníci		2						2
	na obci	6							6+1
	celkem	6	2	3	4	3	1		19+5
Heřmanice	sedláci				4	6	1		11
	chalupníci			7	8				15
	zahradníci	1							1
	na obci	10							10
	celkem	11		7	12	6	1		37
Rané	sedláci				2	2	1		5
	chalupníci			3	1				4
	zahradníci	1							1
	na obci	4							4
	celkem	5		3	3	2	1		14
Novosedlo	sedláci								
	chalupníci			4					4
	zahradníci								
	na obci	1							1
	celkem	1		4					5
Havraní	sedláci								
	chalupníci			5					5
	zahradníci								
	na obci								
	celkem			5					5
Bělá	sedláci							1	1
	chalupníci								
	zahradníci								
	na obci	1							1
	celkem	1						1	2
Celkem na panství	sedláci				11	17	7	2	37 (26,4%) + 4
	chalupníci			23	19	3			45 (32,1%)
	zahradníci	2	3						5 (3,6%)
	na obci	53							53 (37,9%) + 1
	celkem	55 (39,3%)	3 (2,1%)	23 (16,2%)	30 (21,4%)	20 (14,3%)	7 (5,0%)	2 (1,4%)	140 + 5

* za znaménkem + uvedeny pusté usedlosti (Berní rula u nich neuvádí žádný výsevek)

Tabulka I.3a:
Stavy chovaného zvířectva v jednotlivých lokalitách p.Horní Police, 1654

všechny soc.	potah			krávy			jalovice			kozy			ovce			svině		
kategorie	A	B	C	A	B	C	A	B	C	A	B	C	A	B	C	A	B	C
Horní Police	28	0,7	1,6	34	0,8	1,9	45	1,1	2,5	14	0,3	0,8	14	0,3	0,8	1	0,02	0,05
Dolní Police	17	1	1,9	21	1,2	2,3	9	0,5	1	8	0,5	0,9	62	3,6	6,9			
Valteřice	14	0,7	1,1	27	1,4	2,1	40	2,1	3,1	5	0,3	0,4	25	1,3	1,9			
Heřmanice	25	0,7	0,9	55	1,5	2	40	1,1	1,5	5	0,1	0,2	1	0,02	0,04			
Rané	9	0,6	0,9	11	0,8	1,1	15	1,1	1,5							1	0,07	0,1
Novosedlo				4	0,8	1	4	0,8	1	1	0,2	0,3						
Havraní				7	1,4	1,4	1	0,2	0,2							2	0,4	0,4
Bělá	3	1,5	3	4	2	4	5	2,5	5	1	0,5	1	60	30	60			
celkem	96	0,7	1,1	163	1,2	1,9	159	1,1	1,8	34	0,2	0,4	162	1,2	1,9	4	0,03	0,05

Vysvětlivky:
A - celkový počet kusů
B - počet kusů na jednoho hospodáře bez ohledu na sociální kategorii (sedláci, chalupníci, zahradníci, nádeníci na obci - bez pustých)
C - počet kusů na jednoho hospodáře bez nádeníků na obci (sedláci, chalupníci, zahradníci - bez pustých)

Tabulka I.3b:
Stavy chovaného zvířectva u kategorie sedláků v jednotlivých lokalitách na p.Horní Police, 1654

sedláci	potah		krávy		jalovice		kozy		ovce		svině	
	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B
Horní Police	21	2,1	21	2,1	36	3,6	12	1,2	14	1,4	1	0,1
Dolní Police	9	3	10	3,3			4	1,3	60	20		
Valteřice	11	1,6	18	2,6	27	3,9	2	0,3	23	3,9		
Heřmanice	18	1,6	26	2,4	25	2,3	2	0,2	1	0,1		
Rané	7	1,4	9	1,8	9	1,8					1	0,2
Novosedlo												
Havraní												
Bělá	3	3	3	3	5	5	1	1	60	60		
Celkem	69	1,9	87	2,4	102	2,8	21	0,6	158	4,3	2	0,1

Vysvětlivky:
A - celkový počet kusů; B - počet kusů na jednoho sedláka (bez pustých)

Tabulka I.3c:
Stavy chovaného zvířectva u kategorie chalupníků v jednotlivých lokalitách na p.Horní Police, 1654

chalupníci	potah		krávy		jalovice		kozy		ovce		svině	
	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B
Horní Police	11	1,4	7	0,9	7	0,9	1	0,1				
Dolní Police	8	1,6	8	1,6	7	1,4	4	0,8	2	0,4		
Valteřice	4	1	3	0,8	12	3	1	0,3	2	0,5		
Heřmanice	21	1,4	7	0,5	15	1	3	0,2				
Rané	3	0,8	2	0,5	3	0,8						
Novosedlo	4	1			4	1	1	0,3				
Havraní	7	1,4			1	0,2					2	0,4
Bělá												
Celkem	58	1,3	27	0,6	49	1,1	10	0,2	4	0,1	2	0,04

Vysvětlivky:
A - celkový počet kusů; B - počet kusů na jednoho chalupníka (bez pustých)

Tabulka I.3d:
Stavy chovaného zvířectva u kategorie zahradníků v jednotlivých lokalitách na p.Horní Police, 1654

zahradníci	krávy		jalovice	
	A	B	A	B
Horní Police				
Dolní Police				
Valteřice	2	1	1	0,5
Heřmanice	1	1		
Rané	1	1	3	3
Novosedlo				
Havraní				
Bělá				
Celkem	4	0,8	4	0,8

Vysvětlivky:
A - celkový počet kusů; B - počet kusů na jednoho zahradníka (bez pustých)

Tabulka I.3e:
Stavy chovaného zvířectva u kategorie nádeníků na obci v jednotlivých lokalitách na p.Horní Police, 1654

na obci	krávy		jalovice		kozy	
	A	B	A	B	A	B
Horní Police	6	0,3	2	0,1	1	0,04
Dolní Police	3	0,4	2	0,3		
Valteřice	3	0,5			2	0,3
Heřmanice	7	0,7				
Rané						
Novosedlo						
Havraní						
Bělá	1	1				
Celkem	20	0,4	4	0,08	3	0,02

Vysvětlivky:
A - celkový počet kusů; B - počet kusů na jednoho nádeníka na obci (bez pustých)

Tabulka I.4:
Rozdělení poddanských usedlostí v jednotlivých lokalitách podle celkového výsevku, 1713-26

Lokalita	0-0,9 str.		1,0-4,9 str.		5,0-9,9 str.		10-14,9 str.		15-19,9 str.		20-24,9 str.		25-29,9 str.		30-34,9 str.		35 a více str.		Celkem
	abs.	(%)	abs.	(%)	abs.	(%)	abs.	(%)	abs.	(%)	abs.	(%)	abs.	(%)	abs.	(%)	abs.	(%)	abs.
H. Police + Stoupno	6	20,7			3	10,3	7	24,1	3	10,3	5	17,2	2	6,9	1	3,4	2	6,9	29
D. Police	1	9,1	1	9,1					2	18,2	1	9,1	4	36,4			2	18,2	11
Valteřice			3	17,6	1	5,9	3	17,6	2	11,8	4	23,5	2	11,8			2	11,8	17
Heřmanice	1	3,7	1	3,7	1	3,7	2	7,4	7	25,9	4	14,8	3	11,1	4	14,8	4	14,8	27
Novosedlo			4	100															4
Rané	1	10			2	20			3	30	3	30	1	10					10
Havraní			1	20	4	80													5
Bělá																	1	100	1
Radeč	4	17,3	13	56,5	3	13,3			1	4,3	1	4,3	1	4,3					23
Nová Ves	4	21,1	8	42,1	7	36,8													19
Volfartice	3	11,1	7	25,9	6	22,2	2	7,4			1	3,7	2	7,4	1	3,7	5	18,5	27
Celkem	20	11,6	38	22	27	15,6	14	8,1	18	10,4	19	11	15	8,7	6	3,5	16	9,2	173

Tabulka I.5:
Rozdělení poddanských usedlostí v jednotlivých lokalitách podle aktivního výsevku, 1713-26

Lokalita	0-0,9 str.		1,0-4,9 str.		5,0-9,9 str.		10-14,9 str.		15-19,9 str.		20-24,9 str.		25-29,9 str.		30-34,9 str.		35 a více str.		Celkem
	abs.	(%)	abs.	(%)	abs.	(%)	abs.	(%)	abs.	(%)	abs.	(%)	abs.	(%)	abs.	(%)	abs.	(%)	abs.
H. Police + Stoupno	6	20,6	0	0	3	10,3	9	31	4	13,8	3	10,3	2	6,8	0	0	2	6,8	29
D. Police	1	9,1	1	9,1	0	0	1	9,1	1	9,1	3	27,3	3	27,3	0	0	1	9,1	11
Valteřice	0	0	3	17,6	2	11,8	3	17,6	1	5,9	4	23,5	2	11,8	0	0	2	11,8	17
Heřmanice	1	3,7	1	3,7	2	7,4	4	14,8	4	14,8	7	25,9	3	11,1	2	7,4	3	11,1	27
Novosedlo	4	100	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	4
Rané	1	10	0	0	2	20	0	0	3	30	3	30	1	10	0	0	0	0	10
Havraní	0	0	1	20	4	80	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	5
Bělá	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	100	1
Radeč	4	17,4	13	56,5	3	13	0	0	1	4,3	1	4,3	1	4,3	0	0	0	0	23
Víska	4	21,2	8	42,1	7	36,8	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	19
Volfartice	3	11,1	7	25,9	6	22,2	2	7,4	1	3,7	2	7,4	0	0	5	18,5	1	3,7	27
Celkem	24	13,8	34	19,7	29	16,8	19	11	15	8,7	23	13,3	12	6,9	7	4	10	5,8	173

Tabulka I.6:
Rozdělení poddanských usedlostí podle sociálních kategorií na panství Liberec a v Čechách

Kategorie poddan. usedlostí	panství Liberec			Čechy	
	1654	1675-83	1713-26	1654	1713-26
sedláci	28,50%	24,90%	17,70%	52,30%	43,30%
chalupníci	40,30%	26,90%	15,50%	28,40%	21,00%
zahradníci/domkáři	31,10%	46,30%	62,80%	19,40%	35,70%

Údaje převzaty z:
M.Cerman - E.Maur, Proměny vesnických sociálních struktur v Čechách 1650-1750, ČČH 98, číslo 4, roč. 2000, s.737-774, tab. 3, 7, 9.

Tabulka I.7:
Rozdělení poddanských usedlostí podle celkového výsevku na panství Frýdlant, panství Liberec a v Čechách (%)

výsevek (strychy)	panství Liberec		panství Frýdlant		Čechy
	1654 (BR)	1713-26 (TK)	1654 (BR)	1713-26 (TK)	1713-26 (TK)
0	31,1	34,6	33,7	42,6	23,1
0,1-5,0	18,6	33,4	16,7	16,5	12,6
30,1+	9,7	12,4	4,1	15,6	22,9

Údaje převzaty z:
M.Cerman - E.Maur, Proměny vesnických sociálních struktur v Čechách 1650-1750, ČČH 98, číslo 4, roč. 2000, s.737-774, tab. 5 a 10.

II. Populační poměry na panství

2.1. Populační vývoj

Zkoumané období 20. a 30.let 18.století na panství Horní Police lze mít po stránce populačního vývoje celkově za příznivé. Tento závěr lze odvodit z podrobnějšího pohledu na počty narozených a zemřelých farníků, evidovaných v letech 1709-1729 matrikou pro farnost Horní Police, pod níž spadalo významné procento obyvatelstva panství.[192] Podle duchovenského přiznání pro Tereziánský katastr z 1.7.1713, vypracovaného tehdejším polickým farářem Josephem Michaelem Gabrielem Jantschem (duchovní správu polické a žandovské farnosti měl ve svých rukou až do října 1719, kdy zemřel), patřilo do této kolatury 432 duší z Horní Police, 75 duší z Dolní Police, 182 duší z dílu Valteřic, 33 duší z Havraního, 30 duší z Novosedla, 17 duší z dvou selských usedlostí ve Stužnici a 57 duší z pěti usedlostí z Jezvé. Celkem je tedy ve farnosti deklarováno 826 duší, přičemž drtivá většina z nich byla určitě poddána polické vrchnosti (když pomineme eventualitu, že i mezi dušemi z ostatních vesnic v kolatuře mohly být osoby poddansky nepříslušející pod kancelář v Horní Polici, pouze 74 osob ze Stružnice a Jezvé nebylo poddáno kněžně toskánské, ale poddansky příslušelo pod sousední panství Horní Libchava). Víme ovšem, že v tomto počtu nejsou zahrnuty děti předzpovědního věku.

Věk, kdy bylo obvyklé poprvé přistupovat ke zpovědi, činil zpravidla 12 let. Podle pokynů církevních úřadů pro sestavování zpovědních seznamů a farářských relací se však mělo více přihlížet k duševní způsobilosti dítěte nežli k jeho věku. Jako věk prvního přijímání bývá tak zpravidla uváděno 10-12 let. V katastru jsou ale časté i takové případy, kdy jsou do počtu duší pojaty děti mladší, již od 7. roku věku. Abychom zjistili přibližný počet osob, spadajících pod farnost Horní Police a získali tak hodnotu, k níž lze jednotlivé počty narozených, zemřelých, popř.oddaných vztáhnout, je tedy třeba vynásobit uvedený počet duší koeficientem, který dobově připadá na děti předzpovědního věku. V případě, že jsou do deklarovaného počtu duší zahrnuty již děti od 7. roku věku, je třeba podle zjištění E.Maura[193] připočítat k uvedenému počtu duší asi 20 %, v případě, že byla respektována instrukce o 12. roku věku jako věku, kdy se obvykle přistupuje ke zpovědi, je třeba připočítat až 32,5 %.[194]

---

[192] Nejvyšší počet poddaných panství Police najdeme ve farnosti Žandov. Podle Tereziánského katastru patřilo do farnosti 400 duší ze Žandova, 277 duší z Velké Bukoviny, 209 duší z Malé Bukoviny, 131 duší z Radče, 63 duší z Oldřichova, 244 duší ze Stružnice a 88 duší ze Starého Šachova. Vypustíme-li stružnické a oldřichovské farníky, dojdeme k součtu 1105 duší, které poddansky příslušely pod hornopolickou vrchnost (lépe řečeno většinou příslušely, protože mezi obyvateli uvedených lokalit spadajícími pod pastorační péči žandovského faráře mohla být i řada osob polické vrchnosti nepoddaných). Pokud k této sumě přidáme ještě 20 % na děti mladší 7 let resp. 32,5 % na děti mladší 12 let, které ve výkazu duší udávaných katastrem nejsou zahrnuty, získáme počet 1326 resp. 1465 duší. Dospějeme tak k závěru, že ke kolatuře Žandov příslušelo kolem 1400 poddaných z panství Horní Police. Sledované dvacetiletí ve farnosti Žandov je však podchyceno pouze indexem, který jednak z principu není zcela spolehlivý, protože data v něm obsažená prošla dvojím opisem, jednak byl pořízen až v 80.letech 18.století. Pro účely charakteristiky demografického vývoje na panství v období 1709-1729 jej proto nepoužívám.

[193] Srov. Eduard Maur, Velikost českých městských obcí podle tereziánského katastru (Edice statistických dat), Historická demografie 19, Praha 1995, s.169-204 (k podílu dětí do 7 let věku viz zejména poznámku 10).

[194] Otázka podílu dětí předzpovědního věku v populaci byla diskutována obzvláště v souvislosti se Soupisem podle víry z roku 1651. Soupis na řadě panství dětskou složku neeviduje, takže bylo nutné určit, jaké procento populace v těchto případech chybí. Na základě údajů z 11 panství z Loketska, kde byly zachyceny děti již od narození, navrhl R.Schreiber připočítat na děti přezpovědního věku (do 12 let) 28 % ve městě a 32,5 % na venkově. Jeho závěry potvrdil i E.Maur, který měl k dispozici Soupis podle víry z daleko representativnějšího okruhu panství. Srov. Eduard Maur, Problémy demografické struktury Čech v polovině 17.století,

Nabízí se možnost porovnat počty duší, deklarované duchovenským přiznáním, s počty osob, které pro rok 1713 (resp.1714) udává poddanský seznam, a z rozdílu zjistit, jaké procento osob ve fasích chybí. Umožnilo by to rozhodnout, zda ve farnosti Horní Police byly mezi „duše" započítány osoby nejméně dvanáctileté anebo i mladší. Jakkoliv je tento postup lákavý, nedovoluje tuto otázku, jak dále uvidíme, jednoznačně rozřešit. Pro tento účel lze použít jen lokality plně patřící do kolatury Horní Police (tedy nikoliv jen z části) a zároveň podchycené v poddanských seznamech: Horní Polici, Dolní Polici, Havraní a Novosedlo.

Pro největší a tedy z hlediska statistického nejreprezentativnější lokalitu, Horní Polici, však platí, že poddaných osob zachycených v seznamech je méně (409) než vykázaných duší (426). Může to být proto, že v místě žila řada osob, jež poddansky nepřislušela pod vrchnostenský úřad v Horní Polici, počínaje úředníky vrchnostenské kanceláře a konče personálem polických vrchnostenských podniků (pivovar, pila, mlýn). Jistou roli mohly hrát i jedinci osobně svobodní, kteří nebyli ve službách vrchnosti. Pokud by byl tento předpoklad správný, lze na tomto místě dokonce odhadnout početní sílu těchto osob neevidovaných poddanskými seznamy: pokud zvýšíme sumu deklarovaných duší o počet osob odpovídající 28 % (střední hodnota mezi uvažovanými 20 % na jedné a 32,5 % na druhé straně), pospějeme k odhadu 546 lidí, jež v rámci Horní Police spadali pod pastorační péči polického faráře (včetně dětí). Jestliže víme, že 409 osob z toho byly poddaní, zbývá přibližně 130-140 jedinců, kteří nebyly vedeni poddanskými seznamy, ale přijímali v polickém kostele. Snad se jedná právě o vrchnostenské úředníky resp.zaměstnance a jejich rodinné příslušníky (asi kolem 20 rodin). Druhé, nikoliv nereálné vysvětlení je, že do výkazu duší pro Horní Polici byly zahrnuti i farníci z vísky Stoupno, která samostatně v přehledu polického faráře nefiguruje, přestože určitě musela do kolatury patřit. Této možnosti by nahrávala i skutečnost, že v dalších přípravných materiálech Tereziánského katastru a také v závěrečných elaborátech jsou údaje o obyvatelích Stoupna vždy zahrnuty do součtů pro Horní Polici. Pokud by tedy platilo toto druhé vysvětlení, skrývá se pod 426 vykázanými dušemi nejen část z 409 poddaných z Horní Police, ale rovněž část obyvatel Stoupna, kterých poddanský seznam k roku 1713 (1714) eviduje 157. Podle seznamů tedy žilo v obou lokalitách k roku vyhotovení duchovenské fase dohromady 566 osob; 140 jedinců, chybějících do tohoto počtu v přiznání polického faráře, by pak představovalo 24,7 % osob, což by odpovídalo předpokladu, že v údajích o počtu duší v Tereziánském katastru chybí spíše děti mladší 8 než 12 let. Ale skutečnost bude patrně někde uprostřed: Stoupenští snad do počtu duší v Horní Polici zahrnuti jsou, ale zároveň patrně platí, že část přiznaných farníků mohl představovat i nepodaný vrchnostenský personál. Okolnost, že v Horní Polici byl s velkou pravděpodobností přítomen přesněji nezjistitelný počet nepoddaných osob, nedovoluje tuto lokalitu použít k odhadu, jaký podíl představovaly děti, nezahrnuté mezi „duše".

Podobně nepoužitelnou pro tento odhad se zdá být i Dolní Police, kde se naopak rozdíl mezi počtem duší a počtem poddaných jeví nereálně veliký: zatímco duchovenská relace udává v obci 75 duší, seznam z roku 1713 (1714) eviduje 144 poddaných. Rozdíl činí 69 osob, což je téměř 48 % všech seznamem evidovaných obyvatel vesnice. Tento vysoký podíl v seznamu přebývajících osob jistě nelze přičíst na vrub ani dětem do 7, ani dětem do 12 let (ve skutečnosti jich je v seznamu pro Dolní Polici zaznamenáno 27, tj. 18,8 %, resp. 36, tj. 25 %). Těžko vysvětlit, proč je počet duší v duchovenské fasi tak nízký.

Zbývají nám tedy dvě drobné vísky: Havraní a Novosedlo. Obě představují tak malý vzorek, že na jeho základě lze stěží činit nějaké závěry. V Havraní udává duchovenské přiznání 33 duší, podle poddanského seznamu zde žilo k roku 1713 rovných 47 osob. Rozdíl 14 osob představuje 29,7 %. Když ovšem zkonfrontujeme tento podíl, který by mohl teoreticky

---

Československý časopis historický 19, Praha 1971, s.839-870, zejména 844-845. Přestože situace po třicetileté válce byla vyjímečná a zakládala četná specifika demografické struktury, lze s jistou dávkou opatrnosti předpokládat, že i kolem roku 1713 se podíl dětí do 12 let pohyboval kolem 30-32,5 %.

připadat na děti do 12 let, se záznamy poddanského seznamu z roku 1713 (1714), zjistíme, že leží právě kdesi uprostřed mezi podílem dětí ve věku 0-6 let (23,4 %) a podílem dětí ve věku 0-11 let (34 %). Problematické, i když poněkud jinak, je i zjištění stran vesnice Novosedlo. Rozdíl 16 osob, k němuž se dobereme porovnáním počtu duší (30) s počtem poddaných v seznamu (46), představuje 34,7 % zdejšího obyvatelstva, což by ukazovalo na to, že mezi vykázanými dušemi chybí děti do 12 let. Ale poddanský seznam v této lokalitě zachycuje pouze 6 dětí do 7 let (13 %) a 8 dětí do 12 let (17,4 %). Počet dětí předzpovědního věku (do 12 let), k němuž lze dospět prostřednictvím poddanského seznamu, je tedy o polovinu nižší nežli počet osob, které v seznamu ve srovnání s údajem duchovenské fase přebývají. Žily snad v Novosedle v hojnější míře osobně svobodné osoby?

Konfrontace duchovenského výkazu o počtu duší v jednotlivých lokalitách s podílem dětí do 7 resp.12 let v poddanských seznamech tedy neumožnila rozhodnout, zda jsou ve farnosti Horní Police v počtu duší zahrnuty již děti od 7 let nebo až děti od 12 let: rozumné tedy bude uchýlit se ke kompromisu. Pokud by v údaji o duších z duchovenských fasí chyběly děti do 7 let, po připočítání 165 osob (tj. 20 % z deklarovaného počtu duší) dospějeme k celkové sumě 991 farníků. Pokud bychom předpokládali, že přiznání zachycuje pouze osoby starší 12 let, bylo by nutné přidat k uvedenému počtu duší ještě 268 osob: získali bychom pak sumu 1094 osob příslušných k farnosti Horní Police. V obou případech se jedná o krajní odhady, takže je pravděpodobné, že skutečný počet hornopolických farníků ležel k roku 1713 někdy mezi uvedenými hodnotami. Předpokládejme tedy, že pod farnost Horní Police spadalo k datu vyhotovení duchovenského přiznání 1043 osob.

I když odhlédneme od jisté možnosti, že poličtí farníci nechávali své děti křtít mimo farnost, popř. že ve farnosti byl udílen křest ratolestem osob nepříslušejících do kolatury (tato eventualita se ovšem příliš nepotvrzuje[195]), zůstává stále problém proměny počtu farníků během sledovaných dvou dekád. Rozhodla jsem se proto pro každý rok předpokládat jiný celkový počet duší, který lze získat tak, že od sumy stanovené pro předchozí rok se přičte resp.odečte rozdíl mezi počtem narozených a počtem zemřelých v předešlém roce (podle toho, zda bilance byla pozitivní či negativní). Základem je zde údaj, k němuž jsme dospěli pro rok 1713: pro rok 1714 tedy přičítám k oněm odhadovaným 1043 duším 16 osob, což je rozdíl mezi 41 narozenými a 25 zemřelými v roce 1713. V dalších letech pak postupuji analogicky. Podobnou metodou dospívám i k údajům o počtu duší před rokem 1713, jen s tím rozdílem, že přírůstek odečítám. Přestože tento postup předpokládá nulovou migraci obyvatelstva, která jistě není příliš nereálná, lze jím vystihnout tendenci k plynulému nárůstu počtu farníků. Od tohoto proměnlivého základu pak odvozuji přirozený přírůstek pro jednotlivé roky (tabulka II.1).

Jestliže je uvedený metodický předpoklad oprávněný, lze konstatovat, že mezi lety 1709 a 1729 narostl počet duší příslušných k farnosti Horní Police o 211 osob (tj. o 21,1 %) při průměrném ročním přírůstku 9,2 promile. V rozmezí let 1709-1729 došlo pouze ve třech letech k situaci, kdy počet zemřelých byl vyšší než počet narozených a populační bilance byla tudíž negativní: jednalo se o roky 1720 (počet zemřelých byl o 6 vyšší než počet narozených), 1721 (zemřelo o 2 osoby více než se toho roku narodilo) a 1723 (opět bylo zemřelých o 2

[195] Podíl novorozeňat narozených polickým farníkům a pokřtěných mimo farnost odhaduji na 8,1 % (viz charakteristika pramenů v příslušné kapitole). Nakolik obvyklým jevem byl křest dětí nepříslušejících do farnosti v polickém kostele, lze odvodit pouze z četnosti matričních zápisů, kdy jsou jako rodiče uvedeny osoby z lokality, která do kolatury nepatřila. Takové případy se ve studované matrice prakticky nevyskytují. A to i přesto, že chrám Navštívení Panny Marie v Horní Polici byl význačným poutním místem, kam u příležitosti svátku Navštívení přicházelo několik tisíc poutníků (J.G.Sommer ve své topografii z roku 1833 hovoří o 40 tisících), a dalo by se tedy - přinejmenším během hlavní pouti - očekávat řada křtů a svateb osob nepříslušejících do farnosti. Snad pro tyto účely existovala zvláštní matrika, což nám velmi ulehčuje situaci, protože můžeme od migrace odhlédnout.

osoby více než narozených). V ostatních letech byla bilance mezi počty narozených a zemřelých populačně příznivá. Ve dvou třetinách sledovaného období vzhledem k počtu farníků dokonce mimořádně příznivá, takže roční přírůstek je vysoce nadprůměrný (v polovině případů se pohybuje nad 10 promile za rok).

Přirozený přírůstek pro jednotlivé roky je dosti rozkolísaný, což je jistě do značné míry důsledek skutečnosti, že pracujeme s relativně malým vzorkem populace. Tato rozkolísanost ale může – zejména v případě zemřelých - vnucovat otázku, zda byly zápisy do matriky prováděny vždy ve správném chronologickém sledu a se správným datem. V tomto ohledu se však studovaná matrika jeví velmi spolehlivá a pečlivostí zápisů spíše vyniká nad běžný průměr. Kolísání přirozeného přírůstku lze tedy skutečně připsat na vrub výkyvům ve vzájemném poměru narozených a zemřelých.

Pouze podprůměrného přirozeného přírůstku (z hlediska průměru farnosti) bylo dosaženo za roky 1715 (2,7 promile), 1712 (3,8 promile), 1709 (6 promile), 1727 (6,7 promile) a 1729 (8,3 promile). Výjimečně pozitivní byly z tohoto hlediska roky, kdy tempo populačního růstu překročilo 15 promile za rok: 1710 (16,9 promile), 1713 (15,3 promile), 1724 (17,3 promile) a zejména rok 1714 (24,5 promile!). V ostatních letech se přirozený přírůstek pohyboval v rozmezí 9,2-14,2 promile za rok.

Srovnáme-li hodnoty ročního přirozeného přírůstku ve farnosti Horní Police s odhady pro celé české země, k nimž se dospělo na základě studia velmi širokého a representativního vzorku populace, zjišťujeme, že tempo růstu ve farnosti Horní Police ve svých „průměrných" a „lehce nadprůměrných" letech výrazně překračovalo zemský průměr: autoři práce o přirozené měně obyvatelstva v našich zemích v 17. a 18.století uvádějí, že průměrný roční přirozený přírůstek v letech 1710-1730 činil v Čechách 7,3 promile. Tato hodnota byla v polické kolatuře dosažena a překročena ve dvou třetinách všech případů, v pěti letech dokonce více než dvojnásobně, z toho v roce 1714 více než trojnásobně. Poměry ve farnosti by co do hodnoty průměrného přirozeného přírůstku korespondovaly spíše se situací na Moravě ve sledovaném období (9,5 promile) anebo se situací v Čechách v periodě 1670-1690, kdy doznívalo období rychlého populačního růstu po třicetileté válce. Rozhodně se nezdá, že by se farnosti Horní Police týkalo zpomalení tempa demografického růstu, které lze v celozemském měřítku sledovat od závěru 17.století (pro Čechy 1690-1710 je uváděn průměrný přirozený přírůstek 4,7 promile). Po přechodném zvýšení průměrného ročního přirozeného přírůstku v 10. a 20.letech 18.století se tempo populačního růstu směrem k polovině století dále zpomaluje: v periodě 1730-1750 činil přírůstek v Čechách pouze 2,7 promile.[196]

V Evropě bylo 18. století ve znamení poměrně rychlého populačního růstu, přičemž tempo tohoto růstu se postupně zvyšovalo: nejnovější francouzská syntéza o dějinách evropských populací uvádí, že v první polovině století se přírůstek pohyboval kolem 3,3 promile ročně, v druhé polovině století kolem 5,1 promile.[197] M. Livi Bacci odhaduje roční přírůstek v Evropě jako celku na 3,1 promile pro periodu 1700-1750 a na 5,8 promile pro periodu 1750-1800, což představuje v porovnání se 17.století značné zrychlení tempa růstu evropské populace. Zásluhu na příznivém evropském trendu v první polovině 18.století mají zejména

[196] Lumír Dokoupil – Ludmila Fialová – Eduard Maur – Ludmila Nesládková, Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století, Praha 1999, s.90, tab. 3.22. Na tomto místě je třeba upozornit, že do zkoumaného vzorku byly zahrnuty i farnosti městské. V královských a velkých poddanských městech ovšem platí, že přirozená měna zde měla jinou podobu než na venkově a menších poddanských městech a že tempo přirozeného růstu bylo v těchto lokalitách – především díky výrazné feminitě (důsledek koncentrace ženského služebnictva) – nižší. Souhrnný údaj pak může být zkreslen směrem dolů v porovnání s výhradně venkovským obyvatelstvem.

[197] Jean-Pierre Bardet – Jacques Dupâquier (ed.), Histoire des populations de l'Europe, Paris 1998, s.254.

některé středo- a východoevropské oblasti (8,9 promile v Rusku) a skandinávské země (5,3 promile ve Švédsku, 4,3 promile v Norsku), v druhé polovině století pak především Německo (7,3 promile), Rusko (8,9 promile), Anglie (8 promile) a Irsko (10,1 promile).[198] Přestože uvedené hodnoty mohou být v případě západoevropských zemí ovlivněny vyšší mírou urbanizace (ve městech bylo tempo růstu obyvatelstva vždy nižší než na venkově), je patrné, že rychlost populačního růstu českých zemí je zejména ve druhé polovině 17.století a ještě v následujícím půlstoletí evropsky dosti mimořádným jevem. Tím spíše je v evropském kontextu pozoruhodné tempo demografického růstu ve sledované farnosti Horní Police: roční přirozený přírůstek zde třikrát převyšuje evropský průměr pro první polovinu 18.století a srovnat ho lze pouze s hodnotami pro Rusko (8,9 promile v období 1700-1750). Taková rychlost populačního růstu by – za předpokladu, že by byla konstantní – způsobila zdvojnásobení populace za necelých 110 let.

Vraťme se ale zpátky k rozkolísanosti sledovaných dvou dekád ve farnosti Horní Police co do přirozeného přírůstku pro jednotlivé roky. Pokud se chceme dobrat příčin značných rozdílů v ročním přirozeném přírůstku, je třeba porovnat zdejší mortalitní poměry s celozemským vývojem úmrtnosti v druhé polovině 17. a především v první polovině 18.století.[199] Po populačně nepříznivém období první poloviny 17.století, kdy kulminovaly některé krizové rysy doby předcházející, umocněné navíc válečnými událostmi, se perioda 1650-1700 jeví co do demografického růstu jako nanejvýš pozitivní. Jde o období obnovy, které bylo charakteristické velmi vysokým přirozeným přírůstkem za rok (13,5 promile v prvních dvou dekádách resp.9,5 promile v letech 1670-1690). Vlastně až do morové epidemie v roce 1713 nastala jen jedenkrát situace, kdy počet zemřelých a počet narozených byl zhruba vyrovnaný, a sice za moru v roce 1680. Pouze jediný rok během dlouhého, více než šedesátiletého období by tedy bylo možné označit jako demograficky krizový, i když o zhoubných následcích epidemie lze hovořit jen v případě Prahy a středních Čech (počet zemřelých zde dvakrát převýšil počet narozených). V některých letech můžeme však i v tomto populačně příznivém období sledovat určitý nárůst úmrtnosti. Příčinou byly méně významné epidemie, většinou označované jako morové, a přechodné drahoty, způsobené podprůměrnou sklizní. Tato přechodně zvýšená úmrtnost byla častějším jevem v 90.letech 17.století a v prvním desetiletí 18.století a zdá se, že se projevila i v polické farnosti.[200]

Jisté rozkolísání přímky úmrtnosti lze v celozemském měřítku sledovat mj. v letech 1707-1709 a 1712: v matrice pro farnost Horní Police je patrná zvýšená úmrtnost (počet zemřelých pro tento rok je vyšší než průměrný počet nebožtíků, připadajících na jeden rok, tj. 28) v letech 1711 a zejména 1712. V roce 1712 se navíc narodil jen průměrný počet dětí, takže i tohoroční přirozený přírůstek je dosti nízký (3,8 promile). Rok 1709 je sice co do přirozeného přírůstku také podprůměrný (6 promile), ale to je dáno spíše nižším počtem narozených nežli vysokou úmrtností. Určitý výkyv v úmrtnosti směrem vzhůru v roce 1712 by se tedy dal vysvětlit relativně vysokými cenami potravin po neúrodě v předešlém roce, které se projevily v širším měřítku.

---

[198] Massimo Livi Bacci, Populace v evropské historii, Praha 2003, s.14-15, tab. 1.1.

[199] Data o celozemském vývoji čerpána z Lumír Dokoupil – Ludmila Fialová – Eduard Maur – Ludmila Nesládková, Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17.a 18.století, Praha 1999, s. 61-76 resp. z Ludmila Fialová – Pavla Horská – Milan Kučera – Eduard Maur – Jiří Musil – Milan Stloukal, Dějiny obyvatelstva českých zemí, Praha 1996, s. 113-131.

[200] Až do poloviny 18.století měly být v českých zemích roční počty zemřelých trvale asi o 40 % nižší než počty narozených. Srov. Ludmila Fialová – Pavla Horská – Milan Kučera – Eduard Maur – Jiří Musil – Milan Stloukal, Dějiny obyvatelstva českých zemí, Praha 1996, s.115. Ve farnosti Horní Police lze ovšem dospět k tak příznivému poměru mezi natalitou a mortalitou jen v některých letech. Průměrně byl ve sledovaném období 1709-1729 počet zemřelých ve srovnání s počtem narozených nižší jen o 22,6 %.

Na křivce úmrtnosti v polické farnosti však nejsou vůbec patrné důsledky morové epidemie v roce 1713. Naopak, pro léta 1713 a 1714 je typický vysoký počet narozených a jen podprůměrný počet zemřelých, což zakládá vysoký roční přirozený přírůstek v roce 1713 (15,3 promile) a přímo závratný roční přírůstek v roce 1714 (24,5 promile). Bilance mezi počtem narozených a zemřelých je pak málo příznivá v roce 1715, kdy nákaza ještě doznívala, ale v tomto případě se nejedná o důsledek vysoké úmrtnosti, nýbrž nízkého počtu narozených (1715 matrika zaznamenala jen 25 narozených oproti průměrným 37 novorozencům na rok a jen 22 zemřelých, oproti průměrným 28 nebožtíkům ročně).

Epidemie v letech 1713-1715 sice znamenala poslední výskyt pravého moru u nás a v Evropě vůbec, ale na druhou stranu zahájila období vyšší četnosti závažnějších demografických krizí, spojených s jinými druhy nemocí (tyfus, neštovice) a také nedostatkem potravy či dokonce hladomory. V celozemském měřítku byl poměrně závažný vzestup mortality v letech 1719-1721, způsobený zásobovací krizí celosvětového rozměru. Poměrně vysoká úmrtnost byla zaznamenána i pro rok 1727, opět se jednalo o důsledek neúrody. Nakolik se tyto demografické krize projevily ve farnosti Horní Police?

Léta 1720, 1721 skutečně představují ve farnosti populačně nejnepříznivější údobí: bilance mezi počtem narozených a zemřelých je negativní a přirozený roční přírůstek tudíž záporný (-5,3 resp.-1,8 promile). Počet narozených se sice pohybuje kolem průměru, ale nadprůměrné je právě množství zemřelých osob (38 resp.34). I když přechodně, v roce 1722, počet zemřelých poněkud klesl a bilance mezi narozenými a zemřelými se vylepšila, rok 1723 je opět ve znamení vysoké úmrtnosti, dokonce nejvyšší za sledované období (40 osob za rok). Lze tedy konstatovat, že celozemská krize 1719-21 nastoupila v Horní Polici s ročním zpožděním a patrně doznívala ještě 1723, pokud se ovšem nejednalo o nějakou místní krizi, která neměla širší souvislost.

Rok 1727 naproti tomu nevykazuje žádné rysy demografické krize. Mortalita je toho roku nižší než v okolních letech a pohybuje se lehce pod průměrem. Roční přirozený přírůstek není sice na polické poměry vysoký (6,7 promile), ale to je dáno spíše tím, že i dětí se narodil jen průměrný počet.

Ve čtyřicátých letech pak přistupují k neúrodám a několika vlnám nakažlivých nemocí i válečné strázně (války o dědictví rakouské, později sedmiletá válka), přičemž za největší demografickou krizi druhé polovice 18.století lze pokládat hladomor v letech 1771-1772. I když je pravděpodobné, že řada lokálně omezených i plošných demografických krizí se hornopolické populace dotkla, nelze se k této otázce vyslovit, protože naše sledování je ukončeno rokem 1729.

Pokusme se zkonfrontovat poznatky o demografickém vývoji ve farnosti Horní Police, k nimž jsme dospěli na základě rozboru matriky, s obrazem, který vyplývá z poddanských seznamů pro lokality Žandov, Horní Police, Dolní Police a Stoupno. Je zřejmé, že se nejedná o totožný vzorek populace: z farnosti Horní Police zde zůstává poddané obyvatelstvo vsí Dolní Police, Horní Police a Stoupna, dobrou polovici souboru však tvoří žandovští poddaní, s nimiž jsme dosud nepracovali. Zaměřme pozornost na celkem o 678 osob, které byly v průběhu pozorování, tj. mezi léty 1710-1729, vyřazeny z evidence poddanských seznamů: v průměru připadá na jeden rok asi 34 vyřazených, přičemž v uvedených čtyřech lokalitách lze pro jednotlivé roky napočítat 1279 až 1545 jedinců. Vyřazení se tedy každoročně týkalo asi 2-4 % evidovaných osob.

Důvody pro takové vyřazení mohou být v zásadě čtyři: smrt dotyčného, vymizení ze seznamu bez jakýchkoliv stop, odchod z panství a konečně přesídlení mimo sledované lokality, nejčastěji po sňatku s osobou nepatřící do studovaného souboru. Zatímco počty jedinců, kteří odcházejí z panství či alespoň ze sledované lokality (ať už kvůli sňatku nebo z jiného důvodu) se pohybují průměrně kolem 6 osob za rok a představují přibližně 18 %

všech vyřazených za rok, počty zemřelých se pohybují v průměru kolem 25 osob ročně. K této sumě bychom mohli zčásti připočítat i osoby zmizelé, tj. těch, které se z roku na rok ze seznamů vytratily, aniž by byl k dispozici nějaký náznak proč. U části zmizelých se pravděpodobně jedná o jedince, kteří z místa svého dosavadního bydliště odešli, u části se lze oprávněně domnívat, že jde o zemřelé, jejichž smrt ovšem nemůžeme doložit.[201] Pokud tedy polovinu zmizelých připočteme k zemřelým, dojdeme k závěru, že asi 75-80 % všech, kdo byli v průběhu sledovaného období vyřazeni ze seznamů, zemřelo. Jen asi 20-25 % vyřazení připadá na vrub migraci.

Přestože na základě poddanských seznamů nelze sledovat celkovou úmrtnost, protože evidenci v drtivé většině případů unikají nejmenší děti do jednoho roku věku, které nejčastěji umíraly, můžeme se pokusit prostřednictvím vrchnostenských register postihnout projevy nápadnějšího vzestupu mortality mezi evidovanými poddanými a usoudit tak na dopad demografické krize na sledovanou populaci.

Nadprůměrný počet osob, vyřazených z registrace z důvodu smrti, lze zachytit hned v několika letech, ale opravdu významně je průměr překročen v letech 1712, 1713, 1717 a 1720. Jestliže se rozhodneme zahrnout mezi zemřelé i polovinu jedinců, jež z evidence v určitém roce beze stopy zmizeli, obraz se příliš nezmění: jako „vyčnívající" se pak budou jevit roky 1710, 1712, 1717, 1720 a 1721.

Lze konstatovat, že roky, kdy v poddanských seznamech dochází ve zvýšené míře k vyřazení osob z důvodu jejich úmrtí, se dobře shodují s roky, pro něž jsme zjistili vzestup úmrtnosti hornopolických farníků na základě matriky. Rok 1710 tak může odrážet populačně nepříznivou situaci v prvním desetiletí 18.století, která byla důsledkem série drobnějších epidemií a vysokých cen potravin v celozemském měřítku. I úmrtnostní poměry v roce 1712, jež se promítají jak do zvýšeného počtu ze seznamu vyřazených osob, tak do zvýšeného počtu nebožtíků v polické farnosti, je možné vysvětlit ze širších souvislostí než jen lokálních (všeobecná neúroda v roce 1711 vyhnala vzhůru ceny potravin a vedla k vzestupu úmrtnosti v následujícím roce). Podobná situace je pro léta 1720-1721, kdy zásobovací krize způsobila vzestup úmrtnosti nejen v Čechách, ale v celé Evropě: velmi citelně se tato všeobecná demografická krize odráží jednak v počtech zemřelých v hornopolické matrice, jednak v počtech poddaných, kteří v letech 1720 a 1721 zemřeli a byli proto vyřazeni z poddanské evidence.

Pouze relativně vysoký počet poddaných, vyřazených ze seznamu pro rok 1717 z důvodu smrti (34 osob, u nichž úmrtí doloženo + 3 osoby, které z evidence zmizely), nemá žádnou paralelu s vyšší úmrtností pro tento rok v polické farnosti (1717 zaznamenala matrika jen průměrný počet zemřelých), ani s projevy vyšší mortality v celozemském měřítku. Při pohledu na věkovou a pohlavní strukturu osob, které byly v tomto roce vyřazeny z evidence poddanských seznamů z důvodu jejich úmrtí, zjistíme, že poměrem 20:14 převládají mezi zemřelými muži a že u mužů zároveň platí, že 60 % jich v tomto roce zemřelo mladších 10 let. Pokud pátráme po věkové skupině, která je odpovědná za vyšší úmrtnost v tomto roce, je jí bezpochyby hlavně kategorie 0-4 let u mužů: 8 jedinců zde představuje 1,2 % všech chlapců dané věkové skupiny.

[201] Na tyto „zmizelé", tj. osoby, které se v jednom roce v seznamu vyskytují bez jakéhokoliv náznaku, že by měly být vyřazeny, ovšem v seznamu následujícím již evidováni nejsou, za normálních okolností téměř nenarazíme; pro periodu 1710-1729 představují sice nezanedbatelných 56 případů (8,3 % všech vyřazení), ale ty jsou nakumulovány v podstatě jen ke třem rokům: 1710 (20 případů, tj. 39,2 % všech toho roku vyřazených), 1721 (17 případů, tj. 40,5 % všech toho roku vyřazených) a 1726 (10 případů, tj. 26,3 % všech toho roku vyřazených). Pokaždé se jedná o rok, pro nějž chybí poddanský seznam (v roce 1710 chybí seznam pro městečko Žandov, 1721 a 1726 pro panství jako celek) a vysoký podíl případů zmizení je dán tím, že smrt event. jiné osudy dotyčných byly poznamenány v seznamu, který dnes není k dispozici.

2.2 Struktura poddanského obyvatelstva

Jestliže budeme v následujících odstavcích charakterizovat populaci čtyř vybraných lokalit hornopolického panství, je třeba mít stále na paměti, že před sebou nemáme obyvatelstvo skutečně přítomné, nýbrž to, které sem z hlediska vrchnostenské správy příslušelo. Zahrnuje i četné osoby, jež se v místě, kam poddansky příslušely, fyzicky nevyskytovaly. Často se jednalo o nepřítomnost dlouhodobou, budící i u pořizovatele seznamů pochybnosti o tom, zda se dotyčný člověk ještě vůbec kdy domů vrátí. Tato populace naopak nezahrnuje blíže neznámý počet osob, které se v místě krátkodobě vyskytovaly (např.ve službě) či zde dokonce dlouhodobě žily, avšak poddansky sem nepříslušely: mohlo jít o poddané kněžny toskánské, pocházejících z jiných rodových panství či z jiných lokalit panství polického, anebo o jedince polické vrchnosti nepoddané (cizopanští poddaní, osoby svobodné). Jde tedy o populaci, která se od té v Žandově, Horní Polici, Dolní Polici a Stoupně skutečně přítomné mohla do značné míry lišit.

Nicméně se domnívám, že sledovat veškeré poddané obyvatelstvo vybraných lokalit, evidované poddanskými seznamy, je metoda do značné míry oprávněná a konec konců také jedině možná.

Starší práce, které se opíraly o studium poddanských seznamů[202], se v tomto ohledu dopustily po mém soudu metodické chyby: ve snaze dopátrat se okruhu osob v určité lokalitě skutečně žijících, eliminovaly všechny jedince, kteří se podle poznámky nevyskytovali v místě bydliště. Studie pro panství Třeboň takto k roku 1753 vyřazuje z dalších analýz 1782 (tj.13,4 %) registrovaných[203], studie pro město Česká Kamenice dokonce podíl vyřazených osob vůbec neuvádí.[204] Je ovšem iluze, že touto cestou lze dospět k souboru lidí, jež se k určitému datu fyzicky vyskytovali ve sledované lokalitě či regionu. Jednak z vlastní zkušenosti vím, že poznámky v poddanských seznamech zdaleka ne vždy jasně udávají, zda je určitý poddaný přítomen v místě bydliště či nikoliv. Leckdy je u dotyčného pouze uvedeno, že slouží, že se učí řemeslu nebo že jde žebrotou, aniž by bylo upřesněno kde (např.v učení může být chlapec nejen v místě bydliště, ale dokonce i doma u vlastního otce). V řadě případů nelze tedy odpovědně rozhodnout, zda se konkrétní osoba v místě, kde je registrována, vyskytovala či nikoliv. Navíc tento postup zcela pomíjí skutečnost, že se v téže lokalitě zcela jistě vyskytoval určitý počet osob unikající evidenci poddanských seznamů. Míra pravděpodobnosti, že v určitém místě žily i lidé poddansky tam nepříslušející, se zvětšuje s velikostí lokality: nemalý počet takových osob zcela jistě pobýval ve městech a městečkách (např. v České Kamenici), kam přicházeli do služby či do učení mladí lidé z okolních vesnic a jako tovaryši zde patrně sloužili také mnozí cizopanští poddaní. V rezidenčních městech je pak spektrum těchto poddansky nepříslušných osob jistě rozšířeno ještě o řadu jedinců osobně svobodných.

---

[202] Karel Dudáček – Ludmila Fialová – Pavla Horská – Marie Répásová – Miloš Sládek, On using the 1661-1839 Lists of Subjects of the Třeboň dominion to study the age structure of the population, Historická demografie 13, Praha 1989, s.59-124; Ladislav Dušek – Ludmila Fialová, Age structure of the population of Česká Kamenice in 1670-1750, Historická demografie 13, Praha 1989, s.125-160.

[203] Karel Dudáček – Ludmila Fialová – Pavla Horská – Marie Répásová – Miloš Sládek, c.d., s. 86. Poddanské seznamy před rokem 1753 neobsahují data o věku rodičů evidovaných dětí a nelze je proto užít pro sledování věkové struktury populace panství Třeboň.

[204] Ladislav Dušek – Ludmila Fialová, c.d., s.133. Na tomto místě pouze uvedeno, že byly vyřazeny osoby, které v době pořizování příslušného poddanského seznamu trvale žily mimo panství, avšak není zmíněn jejich počet či podíl na celkovém počtu evidovaných osob.

Pro venkovské lokality a pro menší městečka mající zpola agrární ráz by snad bylo hypoteticky možné předpokládat, že jejich sociálně-ekonomický systém v normální situaci absorboval zhruba stejný objem osob přicházejících odjinud (za službou, za dlouhodobější obživou, na dožití apod.) jako osob, které z podobných důvodů dotyčnou obec opustily (i když samozřejmě odchod venkovských poddaných do větších měst v blízkém okolí nelze podceňovat; v blízkosti Policka se však z větších měst nacházela jen Česká Lípa, která patřila jiné vrchnosti, což mohlo tendenci polických poddaných usazovat se v tomto městě významně tlumit).[205] Snad je možné předpokládat i to, že sociální spektrum těchto dvou skupin bylo zhruba obdobné. V tomto ohledu vidím opodstatněnost studia celé populace, jež je registrována v poddanských seznamech, protože se dá očekávat, že osoby nezdržující se dle poznámek v místě registrace, mohly být „fyzicky nahrazeny" skupinou lidí odjinud, podobně početnou a podobně věkově a sociálně strukturovanou. Nechci předstírat, že populace, již analyzuji, je prakticky stejná, jako ta, která ve sledovaných lokalitách žila, ale soudím, že uvedený postup je metodicky čistší než eliminace nepřítomných osob.

Kolik poddaných se nezdržovalo v místě, kde byli registrováni? Podíl těchto osob vypovídá především o geografické mobilitě na panství a stoji za to zmínit tuto otázku právě v souvislosti s charakterem populace, kterou se chystáme z hlediska demografického popsat.

Již jsme viděli, že pro panství Třeboň byl podíl nepřítomných osob stanoven k roku 1753 na 13,4 %. Vzhledem k tomu, že Třeboňsko 18.století je prototypem ryze agrární a hospodářsky spíše stagnující oblasti, kde se zemědělská produkce orientovala na místní spotřebu, dalo by se usuzovat ani mobilita zdejší populace nebyla nijak zvlášť vysoká. Uvedený podíl nepřítomných poddaných na panství Třeboň by tedy teoreticky měl být nižší než v regionech ekonomicky živějších, jakými byly vedle tržně orientovaných oblastí agrárních i oblasti protoindustrializační.

Nezdá se však, že by na panství Horní Police, které lze řadit k posledně jmenovanému typu regionů, byl nějak nápadně vyšší podíl nepřítomných osob ve srovnání s Třeboňskem. Jak už bylo řečeno v kapitole, kde se zabývám charakteristikou pramenné základny, potíží při posuzování této otázky pro Hornopolicko je, že zdejší poddanské seznamy až na výjimky nezaznamenávají službu u poddaných a zachycují pouze službu na panském. Mnozí mladí lidé jsou tak bez jakékoliv poznámky evidováni doma, přestože třeba sloužili u poddaného hospodáře mimo své bydliště. Objektivně může tato skutečnost podíl nepřítomných osob do značné míry snižovat. Dalším problémem je, že na základě poznámky v poddanském seznamu nelze často jednoznačně určit, zda dotyčná osoba pobývá v místě své registrace či nikoliv. Poznámky zdaleka ne vždy obsahují místo pobytu, často jen informují o tom, co se s poddaným v daném roce děje (slouží, učí se řemeslu, je na vandru, jde žebrotou apod.). V některých případech (poznámky typu „auf dem Wanderschaft", „weisst neimand", „Studirt") je pravděpodobnější, že se tito lidé v místě bydliště potažmo na panství nevyskytovali, jindy (např. "Schuhknecht", „wird ein Schuhmacher", „lehrnet d.Beckher handtwerckh", „1 Jahr gedient) je to otázka.

Vezmeme–li v potaz jednak ty osoby, u nichž poznámka vysloveně zmiňuje jiné místo pobytu (např. „zu Prix ein Soldat worden", „Möltzer gesell Arbeithet zu Leithmeritz", „beym Capucinen zu Reichstatt"), jednak ty poddané, jimž poznámka připisuje takový typ aktivity,

[205] Tento předpoklad se opírá mimo jiné i o způsob, jakým byla na panství Horní Police vedena agenda udělování zhostů: v knize zhostů byla na jednotlivé dvoustrany nadepsána všechna panství, s nimiž si kdy polické panství vyměnilo nějaké poddané. Nalevo byly chronologicky zaznamenávány jména těch, kteří byli předáni z dotyčného dominia pod pravomoc polické vrchnostenské kanceláře, napravo figuroval seznam osob, jež byly na toto panství propuštěny z panství Horní Police. Vše skutečně budí dojem, že šlo o kontrolovanou výměnu a že vrchnosti bedlivě střežily, aby odliv poddaných na sousední dominium nebyl větší než příliv osob z tohoto dominia na vlastní panství. Srov. SOA Litoměřice, pob.Děčín, fond Velkostatek Horní Police, Publicum do r.1799, inv.č. 365, sign. II/1-53, kart.č.76 a 77 (povolení k sňatku, zhosty).

jenž je v principu spojen s pobytem mimo místo registrace (např. „ein Weissgörber Wandert", „in Krieg", „vagirt"), pak se podíl v místě bydliště nepřítomných osob pohybuje v jednotlivých letech periody 1710-1729 mezi 6 až 11 %.[206] Pokud připočteme poddané u niž sice není jisté, zda pobývali mimo bydliště, ale je to vcelku pravděpodobné (např. „Schuhknecht", „1/2 Jahr gedint"), zvýší se podíl nepřítomných na 10,5 až 15,5 %.[207]

Uvedené hodnoty napovídají, že podíl nepřítomných poddaných nebyl na panství Horní Police patrně nijak zvlášť vysoký; rozhodně nic nenasvědčuje tomu, že by byl vyšší než na panství Třeboň o 30-40 let později. Mohli bychom zároveň usoudit, že pokud mimo bydliště pobývalo zhruba 15 % všech v poddanských seznamech evidovaných, podíl osob nezachycených poddanskými seznamy se snad mohl pohybovat rovněž kolem 15 %.

Kromě toho, že evidenci poddanských seznamů unikají osoby, které do dané lokality poddansky nepříslušely (jejich početnost jsme se pokusili odhadnout na základě procenta příslušných, ale nepřítomných osob), pramen nezachycuje ani většinu dětí do jednoho roku věku: zdá se, že registrace kojenců se programově odkládala, protože se počítalo s tím, že čtvrtina narozených zemře ještě před tím, než dosáhne prvních narozenin.[208] I pro sledované lokality na panství Horní Police bylo zjištěno, že 20-22 % živě narozených dětí zemře před dosažením prvního roku věku (viz kapitola 1.2.1). Děti, které přežily kojenecký věk, se pak do poddanské evidence dostaly, ale již jako jednoleté. K obyvatelstvu podchycenému poddanskými seznamy je tak třeba připočítat procento, které pravděpodobně představovaly chybějící děti do jednoho roku věku; teprve tehdy dospějeme k plné skladbě poddansky příslušné populace uvedených lokalit.

Kolik procent z celku populace mohly představovat děti mladší jednoho roku, však není nijak snadné zjistit. Na početnost těchto případů se dá usuzovat jen srovnáním s jinými vzorky. Demografické studie však pracují skoro výhradně s věkovými skupinami a děti do jednoho roku zahrnují do kategorie 0-4 roky. Využila jsem proto vlastních poznatků z blízkého panství Děčín, kde k roku 1651 představovaly kojenci 2,9 % evidovaného obyvatelstva.[209] Přes geografickou blízkost obou zkoumaných populací nutno mít na paměti, že Soupis podle víry vznikl v demograficky dosti mimořádných poměrech překotné poválečné obnovy a že v podíl kojenců byl v té době pravděpodobně o něco vyšší než v desátých a

---

[206] Podíly nepřítomných osob jsem zjišťovala pro třetinu roků, zahrnutých do sledovaného období 1710-1729. Vybrala jsem jednak ty roky, pro něž jsem později provedla rozbor věkové a pohlavní struktury, tj.1710, 1715, 1720, 1725 a 1729, jednak navíc roky 1717 a 1723, ležící uvnitř vzniklých pětiletých odstupů. Podíl osob na vandru, na vojně, na studiích, na potulce, pobývajících mimo panství či v jiné lokalitě na panství, provozujících živnost v jiném místě, či pobývajících na neznámém místě činil 6 % v roce 1710, 6,5 % v roce 1715, 7,7 % v roce 1717, 7,6 % v roce 1720, 8,4 % v roce 1723, 8,9 % v roce 1725 a 11,2 % v roce 1729. Nápadné je trvalé zvyšování podílu nepřítomných osob na celkovém počtu poddaných, což může souviset se zvyšujícím se důrazem na kvalitu registrace poddaných.

[207] Pro jednotlivé vybrané roky (viz předchozí poznámka) činil maximální podíl osob, který se mohl dle poznámek poddanských seznamů vyskytovat mimo místo registrace 10,5 % (1710), 10,9 % (1715), 12,1 % (1717), 12,9 % (1720), 13,7 % (1723), 13,7 % (1725) resp. 15,5 % (1729).

[208] Úmrtnost mezi kojenci nedoznávala vetších změn ještě dlouho po té, co byla zavedena kontrola porodnosti. Ještě na začátku 20.století se pohybovala kolem 20 % všech živě narozených. Srov. Lumír Dokoupil – Ludmila Nesládková, Charakteristické rysy vývoje úmrtnosti obyvatelstva českých zemí v 19.století, Historická demografie 12, Praha 1987, s. 193-216 (zejména s.199).

[209] Srov. Markéta Seligová, Demografické, rodinné a sociální poměry na panství Děčín v polovině 17.století (nepublikovaná diplomová práce), Ústí nad Labem 1994. Populace panství Děčín, zachycená v Soupise podle víry, čítala k roku 1651 7300 osob (3451 mužů a 3849 žen). Dětí mladších jednoho roku eviduje soupis 210 (2,9 %), z čehož 111 (52,9 %) představují muži a 99 (47,1 %) ženy.

dvacátých letech 18.století. S ohledem na tento fakt i na poměrně pozdní věk při vstupu do manželství na hornopolickém panství v letech 1710-1729 (viz dále) se lze domnívat, že děti do jednoho roku věku zde mohly tvořit asi 2,0 % celkové populace. Protože seznamy registrují pro jednotlivé roky uvedeného dvacetiletí 1279 až 1545 osob, předpokládám, že v rámci věkové kategorie 0-4 roků chybí rok co rok 26 až 31 jedinců.

Poměr pohlaví je v populaci evidované poddanskými seznamy příznivý: počty mužů a žen jsou v jednotlivých letech sledovaného dvacetiletí v podstatě vyrovnané. V polovině případů nepatrně převažují muži, maskulinita registrovaných však dosáhne maximální úrovně 105 mužů na 100 žen (rok 1717). V polovině sledovaných let naopak nepatrně převažují ženy, avšak jejich převaha v nikdy nepřesáhne poměr 105 žen na 100 mužů (rok 1729). Obecně lze konstatovat, že v první polovině pozorování zaznamenáme mírnou převahu mužů a počínaje rokem 1722 začnou lehce převažovat ženy.[210] Sex ratio je samozřejmě proměnlivé v závislosti na věkové kategorii, ale nelze obecně říci, že by se tu uplatňovala nějaká pravidelnost. Ilustruje to tabulka II.2, která pro dva vybrané roky (1713 a 1725) ukazuje poměr pohlaví v jednotlivých věkových kategoriích. Tabulka pro srovnání nabízí i údaje stejného druhu z městečka Česká Kamenice, kde se situace ve stejné době jeví podstatně méně příznivá (mezi dospělými výrazně převažují ženy).

Při pohledu na věkovou strukturu poddaného obyvatelstva, zachyceného v poddanských seznamech, je zřejmé, že máme co dělat s progresivní populací (tab.II.3). V tomto směru vyhovuje populace čtyř lokalit na panství Horní Police představám o charakteru historických populací, spojených s fungováním starého demografického režimu.

V historické demografii se běžně užívá tzv. Sundbärgova dělení, které za pomoci rozčlenění celku populace na skupinu prereprodukční (0-14 let), reprodukční (15-49) a postreprodukční (50 a více let) rozlišuje tři základní populační typy: a) progresivní s výraznou převahou dětské složky, b) stacionární, v rámci něhož je podíl osob do 15 let a podíl osob starších 50 let zhruba vyrovnaný, c) regresivní s převahou složky stařecké. Obyvatelstvo v reprodukčním věku má ve všech třech případech představovat zhruba 50 % populace. Podle švédského demografa A.G. Sundbärga, žijícího na přelomu 19. a 20 století, je tedy pro stanovení typu určité populace klíčové, v jakém poměru je zastoupena dětská (prereprodukční) a stařecká (postreprodukční) složka. Předpokládá se, že progresivní typ se vyskytuje u prehistorických a historických populací a také u jiných biologických druhů.[211] Vyznačuje se, jak už bylo řečeno, vysokým podílem dětí (kolem 40 %), které ovšem postihuje vysoká úmrtnost zejména bezprostředně po narození. Podíl starých jedinců je malý (kolem 10 %) a naděje na dožití vcelku nízká. Tento typ populace zakládá možnost populačního růstu, jehož rychlost je podle Sundbärga limitována především úmrtnostními poměry. Při schématickém znázornění má tento typ populace podobu pyramidy: širokou základnu představují děti do 15 let, úzkou špičku lidé po padesátce.

Přestože Sundbärg vyšel při formulování této teze o vazbě mezi strukturou populace a její tendencí k růstu, stagnaci či regresu ze zkušeností s pravidelnou a neporušenou věkovou strukturou a se stabilizovanými reprodukčními poměry druhé poloviny 19.století a přestože se záhy ukázalo, že v obdobích větších proměn reprodukčních poměrů Sundbärgova zákonitost

[210] Na 100 žen připadá v poddanské populaci Žandova, Horní Police, Dolní Police a Stoupna 97 mužů v roce 1710, 99 mužů v roce 1711, 101 muž v roce 1712, 102 muži v roce 1714, 102 muži v roce 1715, 104 muži v roce 1716, 105 mužů v roce 1717, 103 muži v roce 1718, 101 muž v roce 1719, 100 mužů v roce 1720, 97 mužů v roce 1722, 97 mužů v roce 1723, 97 mužů v roce 1724, 99 mužů v roce 1725, 98 mužů v roce 1727, 97 mužů v roce 1728 a 95 mužů v roce 1729.

[211] Zdeněk Pavlík – Jitka Rychtaříková – Alena Šubrtová, Základy demografie, Praha 1986, s.115-120. Srov. též Eduard Maur, Základy historické demografie, Praha 1978, s.92-93.

neplatí, představuje tato klasifikace užitečnou pomůcku pro prvotní popis a zhodnocení určitého obyvatelstva.

Námi sledovaná populace čtyř vybraných lokalit hornopolického panství representuje, jak již bylo řečeno, progresivní populační typ. Jako progresivní se tato populace jeví již při pohledu na věkovou strukturu obyvatelstva skutečně zapsaného v poddanských seznamech. Pokud navíc k nejnižší věkové kategorii 0-4 roky připočítáme 2 % z celkového počtu osob v daném roce, která by měla představovat chybějící děti mladší 1 roku (viz výše), podíl dětí do 15 let se zde během sledovaných 20 let bude pohybovat se mezi 33,1 % a 37,7 %. Na obyvatelstvo v reprodukčním věku připadne 48,5 – 53,6 % a na osoby nad 50 let 12,9 – 14,5 %. Reprodukční věková skupina tedy skutečně osciluje kolem 50 % populace, na skupinu prereprodukční připadá v průměru asi o 5 % méně než předpokládal Sundbärg, na skupinu postreprodukční naproti tomu o 3-5 % více oproti míněni Sundbärgovu.

Zajímavé je, že posílení dětské kategorie v určitém roce se neděje na úkor stařecké složky populace a naopak že větší podíl osob nad 50 let nedoprovází nižší podíl dětí do 15 let. Spíše je to tak, že prereprodukční i postreprodukční kategorie procentuálně posilují a oslabují zároveň a proti nim se zvětšuje nebo zmenšuje podíl osob v reprodukčním věku. Např. v roce 1711 mají dětská i stařecká složka jedno z nejvyšších procentuálních zastoupení během sledovaných 20 let (37,7 % resp. 13,8 %), ale skupina 15-49letých má toho roku vůbec nejnižší podíl na celku populace (48,5 %). Opačná situace je v roce 1724, kdy děti a staří mají vůbec nejnižší podíl na celku sledované populace (33,1 % resp. 12,9 %), avšak dospělí lidé v reprodukčním věku jsou zde zastoupeni 54 %.

Jestliže zaměříme pozornost na jednotlivé věkové skupiny, obraz studované populace nabude poněkud ostřejších kontur. Je patrné, že podíl jednotlivých věkových kategorií na celku obyvatelstva se pro konkrétní roky víceméně povlovně snižuje spolu se stářím příslušných osob, zvláště pokud vezmeme v potaz, že u skupiny 0-4 roky chybí převážná většina dětí do 1 roku. Ale občas lze narazit na věkovou skupinu, která je početně slabší nejen v porovnání s kategorií předcházející, ale rovněž ve srovnání s kategorií následující, anebo na takovou, jež zřetelně převažuje nejen nad skupinou předešlou, ale dokonce hned nad dvěma předcházejícími věkovými skupinami. Např. v roce 1710 představuje 133 osob ve věku 5-9 let 10,4 % všeho obyvatelstva v daném roce, zatímco skupina 0-4letých, tak jak je zachycena v poddanském seznamu, zahrnuje 169 osob (13,2 %) a skupina 10-14letých 148 osob (11,6 %). Věková kategorie 55-59 let je tvořena 75 lidmi a představuje 5,9 % všech registrovaných k roku 1710, ale skupiny 50-54 let a 45-49 zahrnují shodně jen po 46 osobách (3,6 %).

Abychom zjistili, co se za těmito nepravidelnostmi věkové struktury v určitém roce skrývá, je třeba sledovat další vývoj skupin osob, které se zdají být výjimečně slabé nebo naopak výjimečně silné vzhledem k jejich věku. Jen tak si lze učinit představu o tom, zda slabost určité věkové skupiny je výsledkem nízké porodnosti v době, kdy se její příslušníci narodili, nebo významnějšího úbytku osob k ní příslušných v průběhu dalšího vývoje resp. zda vysoký podíl osob jistého věku vyplývá z vysoké natality v době, kdy tito lidé přišli na svět, anebo z jejich početního posílení v dalších letech. Úbytek osob jisté generace může být výsledkem jak vyšší úmrtnosti v historii této věkové skupiny, tak migrace. Nárůst je vysvětlitelný jen významnějším přílivem stejně starých osob na panství.

Přestože dopady migrace jsou v populaci evidované poddanskými seznamy do jisté míry eliminovány tím, že nepřítomnost v místě bydliště, která ještě neznamenala vyvázání z poddanského vztahu k polické vrchnosti, nevyřazuje dotyčnou osobu z registrace, k obměně okruhu poddaných v důsledku jejich geografické mobility docházelo. Každoročně bylo několik lidí (v letech 1710-1729 se jedná v průměru o 6-7 osob) zbaveno poddanského závazku vůči vrchnosti a buď zcela vyvázáno z poddanství (např. mladí muži, kteří se rozhodli pro dráhu duchovního) anebo propuštěno na jiné panství. Stejně tak se každým

rokem ve vrchnostenské registratuře nově objevilo několik osob (v letech 1711-1729 se jednalo o průměrně o 9-10 jedinců), které se na panství přiženily resp.přivdaly nebo přistěhovaly a dobrovolně se tak poddaly polické vrchnosti. Na rozdíl od míry natality v určité době či dopadu demografických krizií, na něž můžeme pro panství Horní Police usuzovat na základě celozemského vývoje, je míra migrace na Policku před rokem 1710 prakticky nepostižitelná. Jedná se tedy o faktor, o němž s jistotou víme, že polickou populaci do určité míry spoluutvářel, ale jehož závažnost jsme s to pouze odhadnout na základě situace ve vybraném dvacetiletí.

2.3 Vliv geografické mobility a úmrtnosti na strukturu obyvatelstva

Při pokusu charakterizovat studovanou populaci a zjistit faktory, které její skladbu významně ovlivňovaly, lze využít metodu, která je založena na analýze příčin vyřazení lidí z poddanských seznamů resp.příčin nového zapsání poddaných osob do register. Jinými slovy můžeme sledovat, z jakého důvodu byly jednotlivé osoby z poddanské evidence vyřazovány a proč byly jisté osoby v určitém roce nově zaregistrovány. Je jisté, že ve značném počtu případů bude důvodem vyškrtnutí ze seznamu smrt, ale zároveň nepochybně platí, že do určité míry se na vyřazení z evidence podílelo i vystěhovalectví, které mohlo být spojeno se vstupem do manželství mimo území panství. Důvodem rozšíření řad evidovaných bude pochopitelně ve většině případů prostý fakt, že se dotyčný narodil do rodiny poddaného. Někdy se ale může jednat o osobu, která se do sledované lokality přistěhovala odjinud - buď spolu s rodinou nebo sama za účelem sňatku s někým z místních. Sledování příčin vyřazení a nového zaevidování v rámci poddanských seznamů pak dovoluje učinit si představu, nakolik se na utváření populace evidované v poddanských seznamech podílela migrace a na kolik přirozená měna obyvatelstva.

Zvolený pracovní postup tedy spočívá v tom, že vybranou populaci sleduji prostřednictvím poddanských seznamů v patnáctiletém časovém úseku a v jednotlivých letech si všímám jednak osob, které byly vyřazeny z evidence, jednak osob, které se v evidenci objevují nově.

Ve výchozím roce rozděluji obyvatelstvo na pětileté generace, což umožňuje pro tento rok ztotožnit jednotlivé generace s obvyklými věkovými skupinami.[212] Takto členěná populace pak umožňuje sledovat, kolik osob z jednotlivých generací za určitou dobu vypadlo z evidence, kolik se v ní naopak nově vyskytlo a jaké byly příčiny těchto vyškrtnutí resp. nových zaevidování. I zde platí, že analyzovat úbytky a přírůstky v rámci jednotlivých generací z roku na rok by mělo smysl jen u obrovského vzorku. Pokud máme k dispozici generaci, která má ve výchozím roce kolem 100 osob, je daleko efektivnější pracovat s pětiletými periodami, tj. sledovat kolik osob bylo v rámci konkrétní generace vyškrtnuto a nově zapsáno v průběhu pěti let od výchozího bodu. Tento postup má tu výhodu, že po pěti letech každá generace bezezbytku obsadí následující věkovou kategorii v porovnání s tou, jíž zaujímala ve výchozím roce. Např. pokud v roce 1710 pokrývala generace osob narozených v letech 1681-1685 interval 25-29 let, po pěti letech, tedy v roce 1715, se tato skupina osob nachází ve věkové kategorii 30-34 let, do níž v průběhu pětiletého mezidobí dospěla.

[212] Teoreticky platí, že čím zahrnují stanovené generace menší počet ročníků, tím přesnější a nezkreslenější je pak výsledný obraz. Ideální by tedy bylo sledovat zvlášť jednotlivé ročníky, což ale naráží na potíž s velikostí celé populace. Aby byl počet osob, které se narodily ve stejném roce, dostatečně reprezentativní, musela by sledovaná populace čítat přinejmenším 6-8 tisíc osob.

V případě sledované populace pracuji s třemi pětiletými periodami v rozmezí let 1710-1725.[213]

Klíčové je v jednotlivých „uzlových" letopočtech zkonfrontovat, jak se jeví konkrétní generace při pouhém srovnání početního stavu z roku „X" a početního stavu z roku „X+5" a jaké skutečné úbytky resp. přírůstky se za touto změnou početního stavu skrývají. Např. početní stav generace narozených v letech 1686-1690 se mezi rokem 1710, kdy dosahoval 124 (z toho bylo 60 mužů a 64 žen), a rokem 1715, kdy dosahoval 118 (z toho bylo 58 mužů a 60 žen), snížil o 6 osob (ubyli 2 muži a 4 ženy). Analýzou poddanských seznamů lze však zjistit, že se za touto relativní strnulostí skrývá poměrně velká obměna příslušníků této generace: mezi roky 1710 a 1715 bylo z evidence vyřazeno 14 osob (z toho 3 muži a 11 žen) a 8 stejně starých osob (z toho 1 muž a 7 žen) bylo nově zaregistrováno po té, co se do jedné ze sledovaných lokalit přistěhovaly nebo přivdaly resp. přiženily. Podstatné je, kolik z vyškrtnutých osob zemřelo a kolik ze zkoumaného souboru odešlo kvůli sňatku nebo z jiného důvodu. Pokud zůstaneme u výše uvedeného příkladu, ze 3 mužů a 11 žen, vyřazených z evidence do roku 1715 zemřely pouze 3 ženy a zbytek, tj. 3 muži a 8 žen, ze souboru odešlo kvůli sňatku s přespolním nebo po získání výhostu.

Touto metodou lze po jednotlivých pětiletích sledovat vývoj konkrétních generací a pozorovat a) nakolik se celková bilance mezi začátkem a koncem příslušné pětiletky liší od skutečného počtu vyřazených resp. nově zaregistrovaných, b) jaký byl poměr mezi osobami, vyřazenými z evidence z důvodu úmrtí, a osobami, které ze sledovaných lokalit odešly, c) jaký byl poměr mezi osobami, které opustili dosavadní bydliště, a osobami, jež se v některé ze sledovaných lokalit nově usadily, d) jaká je závislost mezi věkem dané skupiny osob a vzájemným poměrem zemřelých a migrujících osob.

Vyvstane tak velmi dynamický obraz zkoumané populace, který se může dosti vzdalovat strnulému obrazu téže populace, jež nám je s to nabídnout rozbor věkové a pohlavní struktury k určitému datu. Tento dynamický obraz nám tedy jednak umožňuje zjistit, do jaké míry se na struktuře populace, zachycené poddanskými seznamy, podepsala úmrtnost a do jaké míry příliv a odliv lidí, to vše v závislosti na věku. Kromě toho nás tento pohled, který mohou nabídnout podle mého soudu pouze poddanské seznamy, může zároveň upozornit na ošemetnost běžného postupu, kdy charakterizujeme nějakou historickou populaci pouze na základě jejího momentálního stavu v nějakém dějinném okamžiku: z různých nepravidelností věkové a pohlavní struktury vyvozujeme dalekosáhlé závěry o rázu této populace, aniž bychom při tom brali v úvahu, jak může být dotyčná populace ovlivněna migracemi. Významnější role migrací totiž činí obraz populace, „zmražené" v určitém okamžiku, víceméně náhodným. Kdyby byl totiž příslušný soupis pořízen třeba jen o pár měsíců dříve nebo později, než ve skutečnosti byl, věková a pohlavní skladba zachycených osob by se mohla nezanedbatelně lišit.

Podívejme se tedy na jednotlivé skupiny osob, jež se nacházely ve výchozím roce v určité věkové kategorii, vždy po pěti letech, kdy se celá sledovaná skupina „přelila" do následujícího věkového intervalu (srov. tabulky II.3, II.4, II.5 a II.6). Výchozím rokem je v našem případě rok 1710.

[213] Počet takovýchto „pětiletek" může být teoreticky neomezeně veliký (ideální by bylo, kdybychom alespoň jednu generaci mohli sledovat od narození až do smrti jejího posledního příslušníka), avšak tak velký časový záběr naráží na nepředstavitelnou náročnost zpracování a také na okolnost, že souvislá řada seznamů, zahrnující 80-90 let a prostá závažnějších mezer (mezera může být maximálně jednoroční a navíc se nesmí opakovat po méně než pěti letech, jinak dochází k povážlivým zkreslením) se do dochovala jen zřídka. V případě polických seznamů by takový časový záběr teoreticky realizovatelný.

Generace do 1650

V roce 1710 bylo v poddanském seznamu evidováno ještě 78 osob (40 mužů a 38 žen), které se narodily před rokem 1650, tedy většinou ještě v průběhu třicetileté války. Tito lidé starší 60 let představovali 6,1 % všech osob, zachycených k roku 1710 seznamem. Historie této generace byla v tomto okamžiku již tak dlouhá, že těžko postihnout všechny faktory, které se na jejím vzhledu podepsaly. Lze očekávat, že tyto ročníky byly již od počátku početně relativně slabé. Soudí se, že nejistá doba, během níž spatřily světlo světa, byla charakteristická odkládáním sňatku a v důsledku toho menším objemem narozených dětí. Extrémní populační nepříznivost období do roku 1650 se pak především projevovala řadou demografických krizí, které způsobovaly citelné úbytky obyvatelstva. Krizová v tomto ohledu byla především léta 1625-26, 1633-34, 1640 a 1647-48, kdy na našem území buď probíhaly válečné operace, nebo alespoň řádily morové epidemie.[214] Tyto nepříznivé okolnosti postihly generace narozené mezi léty 1631 a 1650 (osoba narozená před rokem 1630 je v souboru k roku 1710 pouze jedna) ve věku kojeneckém a dětském, kdy bylo riziko úmrtí ještě podstatně vyšší než ve věku pozdějším. Dá se tedy očekávat, že početní stav této skupiny osob byl hned od počátku závažně ovlivněn četnými demografickými krizemi. Po roce 1650 mohly sice tyto generace žít bez vážnějších hrozeb, ale již nepřirozeně početně oslabené. Nevíme, nakolik byly zasaženy morem v roce 1680 či některými drobnějšími krizemi v poslední čtvrtině 17. století, plynoucími z nevalných sklizní a vysokých cen potravin. Nevíme ani, nakolik se jich dotkly v druhé polovině 17.století migrace, zda došlo k nějakým významnějším odlivům z panství či naopak zda tyto generace nebyly posíleny nějakým podstatnějším přílivem imigrantů odjinud.

Po pěti letech, v roce 1715, již téměř polovina lidí z generace narozené do 1650 v poddanských seznamech chybí: ze 78 osob, registrovaných ještě v roce 1710, zůstalo v evidenci 41, z toho 24 mužů a 17 žen. Jejich podíl na celku populace se snížil na 3,1 %. Dá se předpokládat, že většina ze 37 jedinců ve věku nad 60 let, která v průběhu 5 let vymizela z poddanských seznamů, zemřela. Při pohledu na věkovou strukturu osob, jež byly ze seznamů mezi léty 1710-1714 vyřazeny z důvodu úmrtí, napočítáme na 34 lidí starších 60 let. Může mezi nimi být i několik příslušníků generace 1651-1655, kteří se mezi léty 1710-1715 postupně přesouvali do věkové kategorie 60-64, ale drtivá většina jsou právě do roku 1650 narození lidé, o něž nám jde.

Předpoklad, že drtivá většina osob, které se narodily před rokem 1651, byla z poddanských seznamů mezi léty 1710 a 1715 vyřazena z důvodu jejich úmrtí a že odchod z místa bydliště potažmo z panství u lidí tohoto věku už prakticky nehrál roli, potvrzuje i analýza evidence poddanských seznamů z let 1710, 1711, 1712 a 1713/14. Do roku 1715 bylo ze seznamů skutečně vyškrtnuto 37 jedinců, jež se narodili nejpozději v roce 1650, z toho 21 žen a 16 mužů. Až na dva případy žen, které byly k roku 1709 registrovány v Žandově, ale v roce 1711 se již v evidenci nevyskytovaly (seznam k roku 1710 neobsahuje data pro Žandov)[215], je u

[214] Lumír Dokoupil – Ludmila Fialová – Eduard Maur – Ludmila Nesládková, Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století, Praha 1999, s. 65-69.

[215] U Christopha Ritzschela (*1645) je zřejmé, že příčinou jeho vymizení z evidence seznamů byla smrt: k roku 1709 je registrován v Žandově jako hlava rodiny, k roku 1711 je však jeho manželka vedena v seznamu jako vdova, stojící v čele domácnosti. U jedné ze dvou žen, Anny Weißheitin, může být vysvětlením jejího vymizení ze seznamů jak úmrtí, tak odchod z panství: v roce 1709 stojí jako vdova v čele domácnosti a spolu s ní jsou registrovány i tři dospělé děti. Ani jeden ze synů se nevyskytuje doma („in Krieg"), fyzicky s matkou žije pouze dcera Anna. Ta se v roce 1710 v rámci Žandova provdala a k roku 1711 je už evidována se svým manželem. Její matka ani bratři se již v registraci nevyskytují. Synové Anny Weißheitin (*1650) byly patrně vyškrtnuti pro dlouhodobou nepřítomnost na panství, ale u Anny není jasné, zda zemřela (matrika zemřelých pro Žandov není do roku 1716 k dispozici) anebo zda odešla po sňatku dcery z domova. U druhé ze žen, Anny Haußschildt (*1650) je odchod z místa bydliště nejpravděpodobnější; mizí totiž s celou rodinou, manželem a dvěma dospělými dětmi. K roku 1709 ještě všichni v evidenci jsou, k roku 1711 již po nich není ani stopy.

všech jednoznačně doložitelné, že zemřeli: všichni jsou v seznamu škrtnuti a označeni křížkem a u jedinců z Horní Police, Dolní Police a Stoupna je zároveň ve dvou třetinách případů dohledatelný matriční záznam o pohřbu. Pouze u jedné osoby, Heleny Lihrin (nar.1650) je patrné, že se v momentě smrti nevyskytovala na panství. V roce 1710 je evidována v oddíle vdov a sirotků v Horní Polici s poznámkou, že pobývá v Praze („zu Prag") a téhož roku je označena jako zemřelá, přičemž místní matrika její pohřeb nezaznamenala. Zemřela patrně v Praze a na panství doputovala pouze zpráva o její smrti.

Do roku 1720 je z poddanských seznamů postupně vyřazeno dalších 20 osob z generace narozené před rokem 1651, u všech dvaceti byla bez pochyby důvodem vyřazení smrt. Z poddanských seznamů bylo v letech 1715, 1716, 1717, 1718 a 1719 vyřazeno 13 mužů a 7 žen příslušného věku a všichni do jednoho z důvodu úmrtí. U všech je k jejich přeškrtnutému jménu přičiněn symbol křížku a u větší poloviny z nich je jejich úmrtí doložitelné matričním zápisem.V roce 1720 tedy najdeme v seznamu už jen 21 osob (1,5 % ze všech evidovaných) starších 70 let.

Po dalších pěti letech zbývá ze skupiny 21 osob méně než polovička, při čemž všichni narození před rokem 1650 spadají do věkové kategorie 75-79 let: narodili se tedy v letech 1646-1650. Oněch 10 jedinců (4 ženy a 6 mužů) representuje 0,7 % všech registrovaných poddaných v roce 1725.

Vyřazení 11 osob, 7 žen a 4 mužů, připadá zřejmě zcela na vrub úmrtím; jistota chybí pouze u dvou žen ze Žandova, které byly k roku 1720 evidovány v oddíle podruhů, ale k roku 1722 se v seznamu nevyskytují. K jejich vyškrtnutí došlo patrně ve ztraceném seznamu pro rok 1721, ale nelze doložit, že se tak stalo z důvodu jejich úmrtí, protože matriční záznam o jejich pohřbu nebyl nalezen. Podobný případ je Cristoph Werner z Horní Police (nar.1645): v roce 1720 je v seznamu veden jako domkář a hlava rodiny, ale v seznamu pro rok 1722 se již nevyskytuje. K vyškrtnutí došlo patrně také v roce 1721, ale v tomto případě se naštěstí dochoval záznam o pohřbu v hornopoličské matrice (23.7.1720), takže s jistotou můžeme prohlásit, že Christoph, stejně jako ostatní jeho vrstevníci, zemřel.

Generace 1651-1655

Generace narozená po roce 1650 měla daleko lepší startovací podmínky a také vyhlídky na přežití. Po uzavření Vestfálského míru a doznění demografických krizí spojených s válkou (ještě v roce 1649 byly přinejmenším středočeské oblasti zasaženy epidemií pravého moru) nastalo dlouhé mírové období, které umožnilo trvalý populační růst. Ten byl podpořen také okolností, že po válce byly relativně dobře dostupné četné uvolněné grunty a že možnost založit rodinu, která se v dobách populačního růstu stávala pro určité procento lidí iluzorní, nabízela se téměř všem. Plodem této mimořádně populačně příznivé periody je právě generace osob, narozených zejména v letech 1651-1655 a pak ještě v následujícím pětiletí. A podíl těchto ročníků na poddanském obyvatelstvu čtyř sledovaných lokalit panství Horní Police to jenom dokládá.

Pokud vyjdeme z početní síly skupiny osob narozených v letech 1651-1655 ještě v roce 1710, tedy po 55-59 letech od jejich příchodu na svět, zjistíme, že stále představují velmi silnou skupinu. Výrazně silnější než je kategorie 50-54letých i 45-49letých a jen nepatrně slabší než skupina osob ve věku 40-44 let. 35 žen a 30 mužů, kteří kategorii 55-59letých v roce 1710 tvoří, představuje 5,9 % všeho obyvatelstva, evidovaného v tomto roce v poddanských seznamech. Mám za to, že mohutnost této generace k roku 1710 lze skutečně přičíst na vrub vysoké natalitě v době narození jejích příslušníků a že posilování této skupiny migračním přílivem stejně starých osob nemuselo hrát nijak závažnou roli. Ostatně výjimečná početní síla této generace trvá i po 5 a 10 letech, po 15 letech, kdy příslušníci této generace dospěli do věku 70-74 let, již tak výrazná není. Podíl osob narozených v období 1651-1655 na celku populace se mezi léty 1710 a 1725 přirozeně postupně snižuje, od 5,9 % v roce 1710,

přes 3,9 % v roce 1715 a 3,1 % v roce 1720, až na pouhých 1,4 % v roce 1725. Úbytek příslušníků této generace mezi uvedenými roky je 21,5 % (14 osob) resp.15,7 % (12 osob) resp.53,5 % (23 osob): absolutně i relativně nejvíce jedinců bylo tedy z poddanských seznamů vyřazeno mezi 70 a 74 rokem života, pravděpodobně z důvodu úmrtí.

Mezi léty 1710-1714 bylo v seznamech zaznamenáno 15 případů úmrtí osob ve věku 55-59 let, tedy v kategorii, kterou sledovaná generace postupně opouštěla, a 9 případů úmrtí osob ve věku 60-64 let, tedy v kategorii, do níž se ročníky 1651-55 postupně nasouvaly. Pohledem do poddanských seznamů zjistíme, že z těchto 24 osob patří 14 jedinců ke generaci 1651-1655; mezi léty 1710 a 1714 bylo z vrchnostenské registrace vyřazeno 8 žen a 6 mužů z těchto ročníků. Až na dva případy, které náhle zmizely z evidence[216], všechny tyto osoby zemřely: jsou v seznamu zřetelně škrtnuty a označeny křížkem a s jedinou výjimkou je k dispozici též matriční záznam o jejich pohřbu.

Mezi léty 1715-1719 seznamy zachycují úmrtí 3 žen a 3 mužů ve věku 60-64 let a 8 mužů a 4 žen ve věku 65-69 let, tedy ve věkových kategoriích, mezi nimiž se postupně generace 1651-1655 „přelévala". Z těchto 18 osob patří 8 ke sledovaným ročníkům. Poddanské seznamy pro léta 1715, 1716, 1717, 1718 a 1719 vyřazují 4 muže a 4 ženy, narozené v letech 1651-1655. U všech je důvodem jejich vyřazení z evidence smrt, přičemž pro 6 z nich je úmrtí doložitelné i matrikou.

V periodě 1720-1724 seznamy vyřazují z důvodu úmrtí 22 osob 65-69letých a 10 osob 70-74, z nichž 23 (14 žen a 9 mužů) patřilo ke sledovaným ročníkům. Příčinou vyškrtnutí těchto osob, narozených v letech 1651-1655 bylo téměř ve všech případech úmrtí[217], většinou navíc doložitelné matrikou.[218]

Generace 1656-1660

Zatímco u generace 1651-1655 platí, že je silná jak ve své mužské, tak ve své ženské složce,[219] jinak je tomu u osob, jež se narodily v letech 1656-1660. Ve svém souhrnu tato

---

[216] Johann Hauschildt (*1652) se patrně z místa bydliště odstěhoval: v seznamu z roku 1709 je ještě evidován spolu s rodinou v Žandově, v roce 1711 však celá rodina v evidenci chybí. Anna Förster (*1655) z Horní Police z evidence z neznámého důvodu vypadla. K roku 1710 je v seznamu zachycena na zahradnické usedlosti č.3 spolu s manželem Georgem (78 let) a synem Christophem (20 let). Manžel v tomtéž roce zemřel a syn se oženil. V roce 1711 je pak na dotyčné zahradě registrován syn spolu s manželkou a jeho matka v evidenci chybí. Nenachází se ani mezi podruhy. V polické matrice je sice dohledatelný zápis o pohřbu Anny Försterin, vdovy z Horní Police, ale až k 30.10.1719. Zdá se tedy, že Anna v Horní Polici žila ještě několik let po manželově smrti a po synově svatbě (snad přímo u syna a snachy), ale vypadla z vrchnostenské evidence. Proč tomu tak bylo se lze jen dohadovat: snad se jednalo původně o osobně svobodnou osobu, která byla do poddanských seznamů zapsána jen v souvislosti se sňatkem s polickým poddaným. Po smrti jejího partnera tak mohl zmizet důvod, proč se v registraci figurovala. Stejně tak ovšem mohlo jít o nedbalost pořizovatele seznamu, který logicky věnoval menší pozornost starým osobám a zejména ženám.

[217] Žádný důkaz o tom, že důvodem vyřazení z vrchnostenské evidence byla smrt, nemáme pouze u Dory Hellerin (*1653), která byla v roce 1720 vedena jako podruhyně pobývající mimo panství, ale v seznamu z roku 1722 už po ní není ani stopy. Snad byla vyškrtnuta v nedochovaném seznamu pro rok 1721. Matriční zápis o její smrti však nebyl nalezen, pokud zemřela, stalo se tak pravděpodobně v jiné kolatuře.

[218] Matriční zápis o pohřbu osob narozených 1651-1655 a vyřazených z register mezi léty 1720 a 1724 nebyl nalezen pouze pro tři jedince, v 19 případech je k dispozici. U Anny Knechtel (*1655) vyplývá skutečnost, že zemřela, jen z logiky věci: v roce 1720 je vedena jako vdaná žena a v roce 1722, kdy v seznamu již nefiguruje, je u jejího manžela zapsána jiná partnerka. Anna byla vyškrtnuta byla patrně v chybějícím seznamu z roku 1721, ovšem v místní matrice doklad o jejím úmrtí schází.

[219] Výraznější je síla ženské části generace 1651-1655: ženy tvoří 5,4 % (1710) resp. 4,2 % (1715) resp.3,3 % (1720) resp.1,2 % (1725) ze všech evidovaných žen v jednotlivých letech, muži pak 4,8 % (1710) resp.3,6 % (1715) resp.2,9 % (1720) resp.1,5 % (1725) ze všech evidovaných mužů v jednotlivých letech. Početně převažují

generace nijak nevybočuje z mezí, které jsou v rámci progresivní populace patřičné pro skupinu osob těch věkových kategorií, do niž v průběhu let 1710-1725 příslušníci této generace postupně dospívají. V roce 1710 tvoří 46 osob narozených v letech 1656-1660 kategorii 50-54 let a představují 3,6 % populace evidované poddanským seznamem pro tento rok (připomeňme, že ve stejné době je naživu 65 příslušníků osob narozených v předchozích pěti letech, kteří representují 5,1 % populace). O pět let později, v roce 1715, zaujímá generace druhé poloviny 50.let 17.století kategorii 55-59 let počtem 38 osob, je tedy oslabena o 8 jedinců (17,4 %). K roku 1720, kdy se tato skupina osob věkově nachází mezi 60 a 64 lety, je slabší o 4 osoby (úbytek o 10,5 % v porovnání se stavem v roce 1715) a představuje 2,4 % všech poddaných z tohoročního seznamu. A konečně v průběhu dalších pěti let se tento okruh lidí ztenčí o dalších 11 osob (32,4 %). V roce 1725 zbývá 23 osob ve věku 65-69 let (1,6 % ze všech registrovaných). Úbytky v této generaci mezi jednotlivými pětiletími i početní stavy těchto ročníků k vybraným rokům odpovídají normálu a nijak nevyčnívají.

Zajímavé jsou však diference mezi pohlavími: ve své ženské části je totiž tato generace početně velmi silná, zatímco v mužském části vysloveně slabá, což dohromady vykáže právě průměrné hodnoty. V roce 1710 činí poměr pohlaví 33 žen na 13 mužů (na 100 mužů věkové kategorie 50-54 tedy připadá 254 žen) a obrázek podobné, byť postupně se zmírňující disproporce skýtají i roky 1715 (27 žen proti 11 mužům, sex ratio kategorie 55-59 let je tedy 100 mužů na 245 žen), 1720 (10 mužů a 24 žen ve věku 60-64 let zakládá feminitu 240 na 100) a 1725 (do kategorie 65-69 let přísluší 7 mužů a 16 žen, poměr obou pohlaví tedy vychází 100 mužů na 229 žen).

Jisté je, že tento obrovský nepoměr nevznikl v okamžiku, kdy příslušníci této generace přišli na svět, ale v průběhu dalších let. Je nepravděpodobné, že by se na tomto stavu věcí podepsala vyšší úmrtnost mužů v předchozích desetiletích a pokud ano, pak jen částečně. Zmíněnou disproporci je nutné vyložit především z migrace a vzhledem k opravdu nápadné slabosti mužské části této generace především z migrace mužů narozených v letech 1656-1660. K jejich odchodu došlo snad někdy v průběhu 80.let 17.století, kdy tyto ročníky dosáhly věku přinejmenším 20 let a hledaly příležitost k zajištění vlastní budoucnosti. Snad místní ekonomické poměry neumožňovaly všem mužům najít živobytí v domácím prostředí a podporovaly emigraci tam, kde byly lepší vyhlídky na koupi gruntu, založení živnosti nebo uchycení se v podruží. Někteří mladíci se možná jen tak nazdařbůh vypravili do světa zkusit štěstí jinde. Vrchnost nemusela tomuto odlivu nutně klást větší překážky, pokud bylo evidentní, že touto cestou přichází pouze o ty poddané, kteří by stejně neměli doma šanci se zakoupit.

Ženy, zdá se, odcházely z rodiště v mnohem menší míře. V jejich případě nebyla šance vstoupit do manželství tolik vázána na způsobilost zajistit rodinu, neboť to byla starost hlavně ženicha. U nevěsty se jistě předpokládalo, že přinese do manželství věno, ale hlavní tíha odpovědnosti za obživu rodiny spočívala na její mužské hlavě. Okolnost, že ženy méně migrovaly může být příčinou toho, že generace 1656-1660 je ve své ženské složce tak silná. V úvahu samozřejmě přichází i posílení této skupiny žen z vnějšku, příchodem snoubenek z jiných lokalit.

Generace 1661-1665, 1666-1670 a 1671-1675

Ročníky 1661-1675 se vyznačují tím, že je nelze mít ani za nápadně silné, ani za nápadně slabé a že jejich podíl na celku populace v letech 1710, 1715, 1720 a 1725 je adekvátní obvyklému podílu věkových kategorií, v níž se příslušníci těchto generací nacházeli (1710 se jednalo o věkovou skupinu 35-49 let, v roce 1715 o skupinu 40-54 let, v roce 1720 o kategorii 45-59 let a v roce 1725 o věkovou skupinu 50-64 let). Početně slabší ve srovnání se stejně

ženy nad muži v letech 1710, 1715 a 1720, poměr se obrátí ve prospěch mužů až v roce 1725, kdy je příslušníkům této generace 70-74 let.

starými osobami v jiných sledovaných letech se skupina osob, narozená mezi léty 1661-1675, jeví pouze k roku 1710, kdy obsazovala věkové kategorie 35-49 let. Jedná se jednak o slabost početní, která ovšem nemusí být úplně směrodatná (celkový počet osob od roku 1710 plynule narůstá, obecně tedy i počty osob ve všech věkových kategoriích postupně početně posilují), jednak o slabost co do procentuálního podílu těchto věkových skupin na celku populace v tomto roce.[220] V následujících letech pak početní slabost těchto generací v důsledku relativně malých úbytků mezi jednotlivými roky mizí (úbytky v jednotlivých pětiletých generacích činí v roce 1715 vzhledem k roku 1710 3,8-5,9 %, v roce 1720 vzhledem k roku 1715 7,8-16,0 % a v roce 1725 vzhledem k roku 1720 3,2-16,7 %) a početnost těchto osob nijak nevybočuje z průměru. Pokud přihlédneme k pohlavní skladbě ročníků 1661-1675, ukáže se, že za nižší podíly osob ve věkových kategoriích 35-49 let, které jsou obsazeny právě příslušníky zmíněných generací, jsou odpovědné ženy. Zatímco mužská složka těchto ročníků žádnou slabost k roku 1710 nevykazuje, stejně staré ženy představují o poznání menší procento ženské populace než je běžné u žen stejných věkových kategorií v jiných letech.[221] Úbytky v průběhu sledovaných 15 let jsou však relativně malé: ročníky 1661-1675 zahrnují k roku 1710 celkem 96 žen, v roce 1715 92 žen, v roce 1720 80 žen a v roce 1725 pak 71 žen. Úbytek mezi léty 1710 a1725 je tedy pouhých 26,1 % z původního stavu, což vedlo k tomu, že již k roku 1715 tyto generace žen, narozené mezi léty 1661-1675, žádnou slabost nejeví.

Co mohlo být příčinou tak nápadného oslabení ženských ročníku 1661-1675 k roku 1710? Lze samozřejmě uvažovat o tom, že na tuto skupinu žen měly nepříznivý dopad menší a často lokálně omezené výkyvy mortality, které se od 60.let 17.století objevují poměrně hojně. Nezdá se však pravděpodobné, že by ženská složka sledované generace mohla být postižena o tolik citelněji než složka mužská. Není ani důvod domnívat se, že by případy úmrtí při porodu měly být v případě těchto žen četnější než u jiných ročníků. Nezbývá tedy, než připustit, že by na početní stav této skupiny žen mohl mít vliv migrační pohyb. Tyto ženy se od poloviny 80.let postupně dostávaly do věku, kdy vstupovaly do manželství: možná byly v druhé polovině 80. a v 90.letech otevřeny nové možnosti provdat se mimo rodiště. Po smrti knížete Julia Františka, knížete sasko-lauenburského, převzala hornopolické statky jeho dcera Anna Marie Františka Terezie, která vedle toho zdědila v roce 1689 panství Zákupy, Ploskovice, Svádov a statky Buštěhrad, Míkovice a Zvoleněves ve středních Čechách. V souvislosti s tím mohly být rozšířeno teritorium, v rámci něhož bylo možné bez větších překážek volit místo služby či výkonu povolání, najít si životního partnera. Muži sice mohli migrovat ve stejné anebo i větší míře než ženy, ale jejich odliv z panství byl snad důsledněji kompenzován přílivem na panství než tomu bylo u žen.

I kdyby měl tento výklad svou opodstatněnost, zůstane nevysvětleno, proč se slabost této generace žen projevovala až do roku 1710, kdy její příslušnice dospěli do středního věku (35-49 let) a po té byla rychle zahlazena malými početními úbytky.

---

[220] V roce 1710 činí podíl věkové skupiny 35-39 let 5,7 %, skupiny 40-44 let 5,2 % a skupiny 45-49 let 3,9 %; v roce 1715 se zmíněné věkové kategorie podílejí na celku z 5,8 % resp. 5,3 % resp. 4,8 %; v roce 1720 pak dále podíl uvedených věkových skupin na evidovaném obyvatelstvu vzroste na 7,5 % resp. 5,5 % resp. 4,5 %; a konečně k roku 1725 se příslušníci kategorie 35-39 let podílí na populaci evidované v poddanských seznamech z 6,9 %, příslušníci kategorie 40-44 let rovněž z 6,9 % a příslušníci kategorie 45-49 let z 4,8 %.

[221] Věková kategorie 35-39 let u žen je k roku 1710 zastoupena ze 5,5 %, ale v roce 1715 z 6,9 %, v roce 1720 z 7,8 % a v roce 1725 z 7,2 %; věková kategorie 40-44 let je v roce 1710 tvořena 5,2 % veškeré ženské populace, ale v roce 1715 5,5 %, v roce 1720 6,6 % resp. v roce 1725 6,9 %; pro věkovou skupinu 45-49 let platí, že v roce 1710 zahrnuje 4,0 % ze všech evidovaných žen, v roce 1715 pak 4,9 %, v roce 1720 4,6 % a v roce 1725 5,7 %.

Při pohledu na věkovou strukturu zemřelých žen v jednotlivých letech se ukazuje, že tyto malé úbytky jsou především důsledkem úrovně úmrtnosti a že posilování těchto skupin žen imigrací nehrálo téměř žádnou roli.

Mezi léty 1710 a 1715 byly z evidence poddanských seznamů vyřazeny 4 ženy, které zemřely ve věku 35-49, tedy ve věku, kterého k roku 1710 dosáhly ženy z generace 1661-1675. Po roce 1710 se samozřejmě do zmíněných věkových skupin nasouvaly i osoby, které ke sledované generaci už nepatřily, a naopak příslušnice kohorty narozených v letech 1661-1675 ji opouštěly. Ale protože počítáme se třemi po sobě jdoucími věkovými skupinami, je riziko, že se uvnitř sledovaných věkových skupin ocitne zemřelá osoba, která už ke generaci 1661-1675 nepatřila, podstatně nižší, než kdybychom si všímali pouze jedné věkové kategorie. Zda ony čtyři ženy, vyřazené z poddanských seznamů v důsledku úmrtí, jsou právě čtyřmi příslušnicemi generace 1661-1675, o něž se mezi léty 1710-1715 tato skupina žen ztenčila, lze ověřit nahlédnutím do poddanských seznamů.

Do roku 1715 bylo z evidence soupisů vyřazeno 5 žen, narozených mezi léty 1661-1675, přičemž tři z nich byly vyškrtnuty v důsledku úmrtí a dvě zmizely z evidence z roku na rok beze stopy.[222] Počet žen této generace se však za stejnou dobu snížil jen o 4 osoby. Je tedy jisté, že jedna žena zhruba ve věku 35 až 49 let musela ve stejné době do souboru přibýt. Tuto ženu lze dle seznamů identifikovat jako Rosinu Schillhabel, která se v roce 1711 jako 40letá objevuje nově v registratuře poddaných spolu s manželem George Schillhabelem, nájemcem vrchnostenského domku, a dětmi.

Ukázalo se, že jednou ze žen, které zemřely mezi léty 1710 a 1715 jako příslušnice věkové kategorie 35-49 let, musela být osoba narozená po roce 1675. Tím ovšem nebyla nijak vážněji narušena představa, že úbytky v rámci ženské části sledované generace lze po roce 1710 připsat převážně vymírání jejich příslušnic. Za dvěma případy vymizení ze seznamu se totiž pravděpodobně skrývá taktéž úmrtí.

Mezi léty 1715 a 1720 podle poddanských seznamů zemřelo 12 žen, jejichž věk se pohyboval mezi 40 a 54 roky: 4 případy spadají do roku 1715, 5 případů do roku 1716 a 3 případy do roku 1717. Převážně by se mohlo jednat o osoby narozené v letech 1661-1675, o něž nám na tomto místě jde, neboť ty tuto věkovou kategorii beze zbytku representovaly v roce 1715. Při tom víme, že mezi rokem 1715 a 1720 se objem žen z generace 1661-1675 zmenšil z 92 na 80, tedy o 12 jedinců. Ověřme tedy, nakolik stojí za tímto úbytkem smrt a nakolik migrace.

Důvodem vyřazení oněch 12 žen z evidence poddanských seznamů v letech 1715-1719 byla až na jedinou výjimku smrt: v těchto 11 případech písař zřetelně tyto osoby v evidenci škrtnul a označil křížkem, popř. u nich poznamenal „gestorben", u 7 zemřelých je navíc v matrice dohledatelný záznam o jejich pohřbu.[223] Zmíněnou výjimkou je Maria Hoffmann ze

---

[222] V roce 1710 byla ze seznamu z důvodu úmrtí vyřazena Anna Maria Störtzel (*1669), manželka chalupníka z Horní Police (smrt doložena matrikou: dochován záznam o jejím pohřbu 9.4.1710 ve věku 40 let a 9 týdnů) a Maria Krombholtzin (*1675), podruhyně z Horní Police (v matrice záznam o pohřbu nenalezen, pouze v seznamu označena křížkem). V roce 1712 byla v seznamu škrtnuta a označena křížkem panna Elisabeth Eckertin (*1667) z Horní Police (matriční záznam o jejím pohřbu nenalezen); Benignu Hornin (*1663) z Horní Police a Elisabeth Wentzel (*1662) z Horní Police bylo naproti tomu nutné vyřadit ze seznamu proto, že z roku na rok zmizely. V obou případech se tak stalo po té, co došlo k významným změnám v rodinách, kde tyto ženy žily (u Benigny zemřela matka, která stála v čele domácnosti, a Benigna s bratrem se měli přesunout do podruží; Elisabeth ovdověla a ocitla se tak v podruží sama).

[223] V roce 1715 byla z důvodu úmrtí vyřazena z evidence vdova Anna Maria Merttin (*1672) ze Žandova (matriční záznam o jejím pohřbu nenalezen) a Anna Neumannin (*1661) z Horní Police, ovdovělá hospodyně z chalupy č.20 (matriční záznam o jejím pohřbu nenalezen). V roce 1716 vyřazena Anna Maria Hänschke (*1663) a Maria Nabicht (*1669), obě provdané ženy ze Žandova (matriční záznam o jejich pohřbu nenalezen), dále Elisabeth Wiessner (*1671) z Horní Police, manželka chalupníka (dle matriky byla pohřbena 26.9.1715 ve věku 44 let), Anna Wiessner (*1672), svobodná podružská dcera z Horní Police (dle matriky byla pohřbena

Žandova (nar.1670), svobodná podružská dcera, která se ve svých 48 letech poprvé provdala. Její snoubenec Christoph Haubtmann pocházel z Radče (Schossendorf) a novomanželé se po svatbě usadili v místě ženichova bydliště, čímž Marie vymizela ze sledovaného souboru. Až na tento případ migrace (jde navíc jen o přesídlení v rámci panství) mezi léty 1715 a 1720 všechny ženy z generace 1661-1675, vyřazené z evidence poddanských seznamů, zemřely. Svědčí to nejen o tom, že ženy této věkové kategorie již odcházely z místa bydliště jen v malé míře, ale také o tom, že představa o příchodu většího počtu žen tohoto věku odjinud není opodstatněná.

Další vývoj generace žen, narozených v letech 1661-1675, je nabíledni: po roce 1720, kdy nejmladší z těchto žen byly nejméně 45leté a ty nejstarší až 59leté, lze ještě méně očekávat, že by příčinou zúžování tohoto okruhu osob mohlo být něco jiného než úmrtnost. Do roku 1725 se počet žen z těchto ročníků dále snížil na 71, tedy o 9 osob. Mezi lidmi, vyřazenými ze seznamů 1720, 1722, 1723 a 1724 z důvodu smrti, je 13 žen, které v těchto letech spadaly do věkové kategorie 45-49, 50-54 nebo 55-59 let. Opět je dobrá šance, že mezi nimi bude 9 žen, o něž se početně ztenčila generace osob, narozených 1661-1675.

Jak je patrné z nahlédnutí do evidence poddanských seznamů, osm z devíti žen, po nichž pátráme, skutečně zemřelo.[224] Jediným případem vyřazení z evidence, za nímž nestálo úmrtí dotyčné, byla Ludmilla Weber (nar.1672): spolu s rodinou se v roce 1720 přestěhovala do Radče, kde její manžel našel působiště jako šafář na panském dvoře. Po 45. roce věku tedy u žen z ročníků 1661-1675 zaznamenáme případ odchodu z místa bydliště nebo příchodu do sledovaných lokalit odjinud jen zcela ojediněle.

Pohled na mužskou složku generace narozených v letech 1661-1675 ukazuje, že ani dospělí muži již v podstatě neodcházeli z místa svého bydliště. Malý migrační pohyb můžeme zaznamenat jen u těch nejmladších, kteří se narodili po roce 1670 a kteří se mezi léty 1710 a 1725 přesouvali z věkové kategorie 35-39 let do kategorie 50-54 let: zaznamenat lze tři případy nového zaregistrování mužů příslušného věku do poddanských seznamů a tři případy odchodu z místa dosavadního bydliště (dalších 9 mužů bylo ze seznamu vyřazeno z důvodu úmrtí). V případě mužů, kteří přišli na svět do roku 1670 včetně, nenarazíme za celé zkoumané období na žádného nově zaevidovaného jedince, celkové úbytky odpovídají počtu vyškrtnutých osob. Celkem bylo vyškrtnuto 20 mužů této generace, všichni z důvodu úmrtí (u 15 z nich je úmrtí doloženo dochovaným matričním záznamem).

19.10.1715 ve věku 45 let) a Dorothea Ruschkin (*1673), ovdovělá podruhyně z Horní Police (dle matriky byla pohřbena 22.8.1715 ve věku 55 let); v roce 1717 vyřazena vdova Elisabeth Ritzschel (*1669) ze Žandova (dle matriky byla pohřbena v roce 1716 ve věku 61 let), Dorothea Grötschel (*1661), provdaná žena ze Žandova (dle matriky byla pohřbena v roce 1716 ve věku 56 let), Ester Bohmb (*1664), manželka chalupníka z Horní Police (dle matriky byla pohřbena 3.12.1716 ve věku 59 let a 39 týdnů) a vdova Maria Weberin (*1664), podruhyně ze Stoupna (dle matriky byla pohřbena 5.3.1716 ve věku 52 let);

[224] V roce 1720 byla vyřazena Dorothea Schieffner (*1669), manželka sedláka z Dolní Police (dle matriky byla pohřbena 31.10.1719 ve věku 53 let). V roce 1722 vyřazena Maria Röllich (*1675), manželka zahradníka z Dolní Police (dle matriky byla pohřbena 21.1.1721 ve věku 46 let a 40 týdnů), dále Anna Offendorf (*1662), vdova z Dolní Police (dle matriky byla pohřbena 16.10.1721 ve věku 70 /sic!/ let), a Rosina Schillhabel (*1671) z Horní Police, manželka vrchnostenského chalupníka (matriční záznam o jejím pohřbu nenalezen); v roce 1723 vyřazena Elisabeth Wiessnerin (*1669), ovdovělá hospodyně ze Žandova (dle matriky pohřbena roku 1722 ve věku 51 let); v roce 1724 vyřazena provdaná podruhyně Elisabeth Heller (*1661) ze Žandova (dle matriky pohřbena v roce 1723 ve věku 61 let), podruhyně Maria Prentzel (*1666), vdova po sedlákovi ze Stoupna (dle matriky pohřbena 2.10.1723 ve věku 61 let), Anna Werner (*1671), manželka sedláka ze Stoupna (dle matriky pohřbena 7.10.1723 ve věku 54 let) a ovdovělá selka Elisabeth Schieffner (*1663) z Dolní Police (dle matriky pohřbena 10.2.1723 ve věku 63 let a 50 týdnů); v roce 1725 vyřazena Elisabeth Schieffner (*1670), manželka chalupníka z Dolní Police (dle matriky pohřbena 23.6.1724 ve věku 57 let a 18 týdnů).

Generace 1676-1680

Generace osob, narozených v periodě 1676-1680, vykazuje v letech 1710, 1715, 1720 a 1725 do jisté míry podobný ráz jako generace předcházejících 15 let: k roku 1710 je absolutně i relativně dosti slabá, ale v následujících letech se v důsledku velmi malých početních úbytků její procentuální podíl na celku populace přestává vymykat normálu.

Ročníky 1676-1680 zaujímají v roce 1710 počtem 80 osob věkovou kategorii 30-34 let a podílejí se tak na obyvatelstvu, zachyceném k tomuto roku poddanskými seznamy, z 6,3 %. Stejná věková kategorie však v roce 1715 (108 osob) tvoří 8,2 %, v roce 1720 (111 osob) 8,0 % a 1725 (120 osob) opět 8,2 % populace. Slabost sledované generace na počátku pozorování je tedy zjevná.

Nutno říci, že tento stav připadá plně na vrub mužské části pozorovaných ročníků: zatímco 48 žen se podílelo na ženské populaci v tomto roce 7,4 %, 32 mužů narozených v letech 1676-1680 tvořilo v roce 1710 jen 5,1 % všech evidovaných mužů. Nepoměr mezi ženami a muži zůstane trvalým rysem této generace i v následujících letech: na jednoho muže připadalo 1,4-1,5 ženy nejen v roce 1710, ale i v roce 1715, 1720 a 1725. Podíl žen z této generace na ženském obyvatelstvu odpovídá v jednotlivých letech podílu, který je adekvátní pro věkovou kategorii, kterou tyto ženy obsazují.[225] Podíl mužů ze stejné generace jen však ve všech letech zřetelně slabší než je podíl mužů stejného věku v jiných letech.[226] Podívejme se na další vývoj generace 1676-80 u vědomí permanentní disproporce mezi pohlavími uvnitř této skupiny osob.

Během pěti let po roce 1710 se objem těchto ročníků ztenčil pouze o dvě osoby, tj. o 2,5 %. V ženské složce ubyly 3 osoby (z 48 v roce 1710 na 45 v roce 1715), v mužské složce se naopak počet zvýšil z 32 osob (1710) na 33. Celkem máme v roce 1715 co dělat se 78 příslušníky generace 1676-1680. Věková kategorie 35-39 let, do které se sledované osoby v roce 1715 nasunuly, představuje 5,9 % populace, což je stále spíše nižší podíl ve srovnání s roky 1720 a 1725 (tehdy se kategorie 35-39 let podílela na celku obyvatelstva 7,5 % resp. 6,9 %), ale jde o srovnatelnou hodnotu s rokem 1710, kdy ve věku 35-39 let bylo 5,8 % zachyceného obyvatelstva.

Jedna osoba, o níž se v roce 1715 zvýšil počet mužů, narozených v letech 1676-1680, nás upozorňuje na skutečnost, že u skupin obyvatelstva před 40. rokem věku je nutno počítat s tím, že jejich skladbu mohla v nezanedbatelné míře ovlivňovat migrace. Proto bude nutný podrobnější pohled na ty příslušníky generace 1676-1680, kteří byly vyřazeni z evidence

---

[225] V roce 1715 bylo ženám, narozeným mezi léty 1676 a 1680, 35-39 let: představují 6,9 % všech evidovaných žen, což je hodnota srovnatelná s podílem 35-39letých žen v roce 1720 (7,8 %) i v roce 1725 (7,2 %). Zároveň jde o podíl podstatně vyšší než v případě žen stejného věku v roce 1710, které representovaly jen 5,5 % ženské populace (jde o ročníky slabé v jejich ženské složce, jež jsme charakterizovali v předchozích odstavcích). V roce 1720, kdy zaujímaly věkovou kategorii 40-44 let, se sledované ročníky podílely na všech evidovaných ženách z 6,6 % (pro srovnání činil podíl žen věkové skupiny 40-44 let v roce 1710 5,2 %, v roce 1715 5,5 % a v roce 1725 6,9 %) a v roce 1725, kdy tyto ženy obsadily kategorii 45-49 let, přestavovaly 5,7 % všech žen (pro srovnání: 45-49leté ženy tvořily v roce 1710 4,0 % všech registrovaných žen, v roce 1715 4,9 % a v roce 1720 4,6 %). Význam ženské složky generace 1676-1680 na celku ženské populace se tedy v průběhu sledovaných 15 let spíše zvyšuje.

[226] V roce 1715, kdy tito muži dospěli do věku 35-39 let, činil jejich podíl na mužské populaci 5,0 %. Však podíl mužů v tomto věku je v jiných letech výrazně vyšší: 1710 – 6,0 %, 1720 – 7,2 %, 1725 – 6,7 %. Jako 40-44letí představují k roku 1720 muži z generace 1676-1680 4,5 % všech mužů, což je podíl ve sledovaných čtyř letech nejnižší: v roce 1710 se muži ve věku 40-44 let podílejí na mužské populaci z 5,4 %, v roce 1715 z 5,3 % a v roce 1725 dokonce z 6,9 %. A konečně v roce 1725 tvoří 29 mužů, narozených v letech 1676-1680, jen 4,0 % všech mužů evidovaných v tomto roce. Věková skupina 45-49 let, kterou představují je však v předchozích letech vždy o něco silnější: 1710 činí podíl 45-49letých mužů na mužské populaci 4,1 %, v roce 1715 4,8 % a v roce 1720 4,5 %.

poddanských seznamů: půjde o to, kolik jich ve skutečnosti z registrace vypadlo a z jakých důvodů a zda se vyskytují i osoby, které mezi roky 1710 a 1715 rozšířily řady těchto ročníků. Tím se ukáže, zda jsou malé početní úbytky v rámci této generace během sledovaných 15 let výsledkem nízké úmrtnosti a tendence setrvat v místě dosavadního bydliště anebo zda se za zdánlivou strnulostí této generace skrývá čilý migrační pohyb oběma směry.

V prvém případě by platilo, že úbytek tří žen, narozených v letech 1676-1680, odráží úmrtí právě tří příslušnic této kohorty a že početní nárůst mužské složky těchto ročníků je důsledkem nulové mužské úmrtnosti a přesídlení jedné osoby mužského pohlaví do některé ze sledovaných lokalit. V druhém případě bychom měli narazit na skutečnost, že osob, které odcházejí z panství anebo umírají je v této generaci podstatně víc, ale tyto úbytky jsou zahlazeny příchodem stejně starých osob odjinud.

Mezi léty 1710 a 1715 bylo z poddanských seznamů vyřazeno 6 žen, narozených v letech 1676-1680, všechny z důvodu úmrtí.[227] Protože však ve výsledku ubyly pouze tři ženy, je jasné, že v tomto pětiletí se musely do Žandova, Horní Police, Dolní Police či Stoupna přivdat nebo přistěhovat 3 ženy, které se rovněž narodily v letech 1676-1680.[228] Muž byly vyřazen pouze jeden: Christoph Renner (nar.1679), syn polického domkáře, byl v roce 1710 v otcovské domácnosti škrtnut s poznámkou „geheurathet". V seznamu se však jako ženatý muž ani v roce 1710, ani v následujících letech nevyskytuje, takže je více než pravděpodobné, že po svatbě odešel z lokality, kde dosud žil. Pokud se svatba realizovala ve farnosti, k níž příslušela nevěsta – jednalo se o dosti rozšířenou zvyklost – naznačovalo by to dokonce, že se oženil na jiné panství, protože polická ani žandovská matrika jeho sňatek neregistrují. Vyplývá z toho, že za jedním přírůstkem v mužské složce sledované generace se skrývá úbytek jedné osoby, doposud se v souboru vyskytující, a příchod dvou mužů stejného věku, kteří se dobrovolně poddali vrchnostenské kanceláři v Horní Polici.[229]

V pětiletí mezi rokem 1715 a 1720 z 33 mužů ubyli dva a počet žen z původních 45 v roce 1715 vzrostl na 46. V letech 1715, 1716, 1717, 1718 a 1719 můžeme zaznamenat čtyři případy vyřazení příslušníků generace 1676-1680: jedná se o jednu ženu a tři muže, přičemž v případě oné ženy a jednoho z mužů bylo důvodem vyřazení úmrtí, v případě zbývajících dvou mužů pak odchod z panství.[230] Je tedy zřejmé, že v letech 1716-1720 přišly na panství

---

[227] V roce 1710 bylo z poddanského seznamu nutné vyřadit dvě vdané ženy ze Žandova, které byly vedeny v evidenci spolu se svými rodinami v roce 1709, ale nikoliv v roce 1711. Jedná se o Marii Elisabeth Nabicht (*1680) a Annu Marii Weissheit (*1680). V těchto dvou případech, kdy se ze seznamu ztratila celá rodina, se za vymizením osob z evidence pravděpodobně skrývá odchod z místa bydliště. V roce 1712 byla z důvodu úmrtí vyřazena Anna Maria Kroloph (*1680) ze Žandova (matriční záznam o její smrti nenalezen) a Dora Haschke (*1678), svododná dcera ze Žandova (matriční záznam o její smrti nenalezen); v roce 1713 vyřazena Agatha Schlögel (*1676) z Horní Police, manželka místního pekaře (dle matriky zemřela 15.12.1713 ve věku 35 let, 2 týdny a 4 dny); v roce 1714 vyškrtnuta Maria Renner (*1679), žena zahradníka z Horní Police (dle matriky zemřela 9.2.1714 ve věku 33 let a 13 týdnů).

[228] V roce 1713 se na chalupnické usedlosti č.21 v Horní Polici nově objevují manželé Turckeovi s dětmi: jak Johannes Turcke (*1678), tak jeho manželka Dorothea (*1680) posílili generaci narozených v letech 1676-1680. Podobně v roce 1715 přibyl do Žandova manželský pár Valentina (*1679) a Sabiny (*1679) Grasseových z Volfartic, přičemž jak hlava rodiny, tak jeho žena náležely ke sledovaným ročníkům. Kromě zmíněných dvou žen, které přicházejí do sledovaných lokalit již spolu se životními partnery, představuje v období do 1715 další přírůstek v rámci generace 1676-1680 Anna Dorothea Albrecht (*1678), která je evidována od roku 1713 jako manželka žandovského usedlíka Eliase Albrechta.

[229] Jedná se o dva ženaté muže, kteří přišli do sledovaných lokalit v roce 1713 resp.1715 (viz předchozí poznámku).

[230] V roce 1715 z důvodu smrti vyřazena Anna Maria Ritter (*1676) ze Žandova (matriční záznam o její smrti nedochován) a krejčí Hanss Georg Merttin (*1680) ze Žandova (dle matriky zemřel v roce 1716 ve věku 38 let). Z důvodu odchodu z panství byl ze seznamu vyškrtnut Hanss Georg Hoser (*1677), podruh ze Žandova, který se

dvě ženy, narozené v letech 1676-1680, úbytek v mužské části generace je dán vyškrtnutím tří osob z této generace ze seznamů a příchodem jednoho stejně starého jedince zvenčí.[231]

Do roku 1725 se početní stav osob, narozených 1676-1680 dále snížil na 71 osob: od roku 1720 ubyli 2 muži a 4 ženy. Všechny tyto úbytky připadají na vrub úmrtím: ze seznamů byli z tohoto důvodu postupně vyřazeni právě dva muži a čtyři ženy.[232] Žádná osoba příslušného věku tedy ze sledovaného souboru neodešla, a žádná nepřibyla z vnějšku. Migrační pohyb u této skupiny osob je tedy v posledním pětiletí, kdy její příslušníci dosahovali věku 45-49 let, nulový.

I tento malý vzorek tedy do značné míry potvrzuje logický předpoklad, že intenzita migračního pohybu určité skupiny obyvatelstva klesá spolu s věkem resp. je vyšší v mladším dospělém věku a klesá po 40. roce. Z tohoto hlediska bude zajímavý pohled na generaci narozenou v 80.letech 17.století, neboť v roce 1710 ji poprvé zachytíme právě mezi 20. a 30. rokem života, kdy si většina jejích příslušníků zajišťovala existenci a vstupovala do manželství. Na konci pozorování, v roce 1725, zastihneme tyto osoby ve věku 35-44 let. Měly bychom mít tedy teoreticky před sebou skupinu lidí v období jejich největšího sklonu k migraci a zároveň relativně nízké úmrtnosti.

Generace 1681-1685

Ročníky 1681-1690 přišly na svět až po velkém moru z roku 1680, který navíc oblast severních Čech pravděpodobně příliš nezasáhl a zůstal omezen na Prahu a střední Čechy. V dětském věku a v době dospívání však mohly být ovlivněny některými drobnějšími demografickými krizemi. V celozemském měřítku lze pozorovat vzestupy úmrtnosti v letech 1684-1686, 1689-1690, 1693-1694 a 1700-1702: mohly být částečně zapříčiněny jednak doznínáním morové nákazy, na sklonku 17. a na počátku 18. století pak také nepříznivými sklizněmi a drahotou. Nevíme do jaké míry se tyto krize týkaly i Policka a zda případně zasáhly právě ty věkové kategorie, v nichž se nacházely osoby, narozené v 80.letech.

V každém případě se v roce 1710 generace 80.let nejeví jako celek nijak oslabená, spíše naopak. Osoby ve věku 20-29 let představují 18,8 % veškeré populace, evidované k tomuto roku. Pro srovnání: věková kategorie 20-29 let se podílí na celku obyvatelstva v roce 1715 z 18,5 %, v roce 1720 z 18,6 % a v roce 1725 z 17,0 %. K roku 1710, kdy tuto kategorii zaujímají příslušníci generace 80.let, je tedy podíl 20-29letých nejvyšší, nicméně nijak výrazně.

---

dle poznámky v seznamu vyplatil a získal pro sebe, manželku i děti výhost do Zákup. Andreas Künnel (*1679), chalupnický syn ze Stoupna, byl v seznamu 1716 veden ještě u rodičů s poznámkou, že pobývá mimo panství („zu Welbern"), ale v roce 1717 se již v evidenci nevyskytuje. Zdá se, že v tomto případě se jedná o trvalý odchod z panství, ačkoliv příslušný výhostní list nebyl ve vrchnostenské agendě nalezen.

[231] V roce 1716 se nově objevují v Horní Polici Hanss Kundte (*1680), který se s rodinou usadil v chalupě č.27, a vdova Dorothea Hoffmanin (*1677), jež se objevila spolu se synem v oddíle vdov a sirotků. V roce 1717 se nově vyskytla v evidenci Rosina Bernth (*1676), jejíž rodina se usadila v Horní Polici v jedné z vrchnostenských chalup.

[232] V roce 1720 vyškrtnut z důvodu úmrtí Valentin Reychenbach (*1680), svobodný podruh z Horní Police (dle matriky zemřel 13.3.1719 ve věku 44 let). V roce 1721 vyřazeni čtyři lidé,kteří se ještě v roce 1720 v evidenci vyskytovali, ale v roce 1722 už nikoliv. U všech bylo doloženo úmrtí matričním zápisem. Jedná se o Christopha Tucheho (*1677), ševce ze Žandova (dle matriky zemřel 1720 ve věku 46 let), Marii Linert (*1677), manželku chalupníka ze Stoupna (dle matriky zemřela 23.9.1720 ve věku 42 let a 32 týdnů), Marii Reichelt (*1680), neprovdanou chalupnickou dceru z Dolní Police (dle matriky zemřela 20.8.1720 ve věku 43 let) a Annu Marii Gube (*1678) ze Žandova (dle matriky zemřela v roce 1721 ve věku 43 let). V roce 1722 vyřazena Elisabeth Hertzig (*1680), manželka zahradníka v Horní Polici (dle matriky zemřela 12.9.1721 ve věku 40 let). V roce 1725 vyškrtnuta ze seznamu Theresia Nabicht (*1676) ze Žandova (dle matriky zemřela v roce 1724 ve věku 47 let).

V podobném postavení je skupina osob, narozených 1681-1690, i v roce 1715, kdy tvoří věkovou skupinu 25-34 let. Tehdy tvořilo 226 jedinců tohoto věku 17,2 % populace. V jiných letech byl podíl této kategorie o něco nižší: 15,4 % (1710), 16,7 % (1720) resp. 16,8 % (1725). Situace je analogická i v letech 1720 a 1725: sledovaná generace, která se v těchto letech nasouvá do věkové kategorie 30-39 let resp.35-44 let, se na celku populace podílí srovnatelným, jen o něco vyšším procentem než generace, jež tyto věkové skupiny zaujímaly v jiných letech. V roce 1720 je podíl 30-39letých 15,5 %, zatímco v roce 1710 tvořili takto staří lidé 12,0 %, v roce 1715 14,1 % a v roce 1725 15,1 %. V roce 1725 byl podíl osob narozených 1681-1690 na celku populace 13,8 %. Věková kategorie 35-44 let, kterou v té době zaujímaly, byla v předešlých letech mírně slabší: 11,1 % (1710), 11,3 % (1715) resp.13,0 % (1720).

Pokud se pustíme do jemnějšího členění generace 80.let 17.století na skupinu narozených v letech 1681-1685 a na skupinu narozených v letech 1686-1690, abychom byli s to lépe postihnout určité trendy uvnitř sledované populace, ukáže se, že zásluhu na relativní síle těch věkových skupin, které jsou v jednotlivých letech obsazeny příslušníky generace 80.let, má spíše skupina narozených v letech 1681-1685. Podíl věkových skupin 25-29 let resp. 30-34 let resp. 35-39 let resp. 40-44 let ve čtyřech sledovaných letech je nejvyšší vždy, když je dotyčná kategorie „zaplněna" osobami, jež přišly na svět právě v první polovici 80.let.[233] Podíly věkových skupin, ve kterých se v letech 1710, 1715, 1720 a 1725 nachází ročníky 1686-1690, jsou naproti tomu průměrné.[234]

Generace narozených 1681-1685 se vyznačuje určitou disproporcí mezi ženskou a mužskou složkou, zejména zpočátku pozorování. V roce 1710 tyto ročníky zahrnují 52 mužů (8,3 % ze všech mužů evidovaných v tomto roce v poddanském seznamu) a 65 žen (10,0 % všech registrovaných žen). V dalších letech se tento nepoměr vyrovnává, až se prakticky zahladí: 1715 připadá na 51 mužů (7,7 % ze všech mužů) 57 žen (8,8 % ze všech žen), v roce 1720 je poměr 50 mužů (7,2 % ze všech mužů) na 54 žen (7,8 % ze všech žen) a v roce 1725 50 mužů na 51 žen (muži i ženy sledované generace představují shodně 6,9 % populace v rámci daného pohlaví). Zatímco během sledovaných 15 let se počet žen, narozených v letech 1681-1685, sníží z 65 na 51, okruh mužů z této generace se ztenčí pouze o dvě osoby. Co se skrývá za takovou početní strnulostí mužské složky těchto ročníků? Rovnováha mezi objemem migrujících do čtyř sledovaných lokalit na straně jedné a objemem odcházejících osob na straně druhé? Nepatrná úmrtnost? Do jaké míry jsou úbytky v rámci ženské složky této generace dány migrací a do jaké úmrtností? Vždyť úmrtnost u žen v tomto nejplodnějším věku může mít díky rizikovosti každého porodu za následek skutečně podstatně vyšší počet zemřelých mezi ženami.

Zaměřme napřed pozornost na mužskou část generace. Mezi roky 1710 a 1715 se počet mužů narozených v letech 1681-1685 zmenšil o jednoho. Ovšem rozborem poddanských

---

[233] V roce 1710 zaujímají narození v letech 1681-1685 věkovou kategorii 25-29. Ta se v tomto roce podílí na celku populace z 9,1 %, zatímco v roce 1715 tvoří 9,0 %, v roce 1720 8,7 % a v roce 1725 8,6 %. V roce 1715 se sledovaná skupina osob přesunula do kategorie 30-34letých a představuje 8,2 %. Stejná věková skupina representuje v roce 1710 6,3 %, v roce 1720 8,0 % a v roce 1725 8,2 % všech evidovaných osob. Po pěti letech, v roce 1720, zastihneme ročníky 1681-1686 ve věku 35-39 let. Tehdy představují 7,5 % registrovaných, což je více než v roce 1710 (5,7 %), 1715 (5,9 %) i 1725 (6,9 %). Do roku 1725 sledované osoby postupně dospěly do věkové kategorie 40-44 let, která v tomto roce tvoří 6,9 %. V roce 1710 se tato věková skupina podílela na celku populace z 5,2 %, v roce 1715 z 5,3 % a v roce 1720 z 5,5 %.

[234] V letech 1686-1690 narozeným jedincům bylo v roce 1710, kdy představovali 9,6 % z celku registrované populace, 20-24 let. Stejně staří lidé tvořili v roce 1715 9,5 %, v roce 1720 9,9 % a v roce 1725 8,4 %. V roce 1715 bylo sledovaným ročníkům 25-29 let a představovaly 9,0 % populace, v roce 1720 dospěly do věkové kategorie 30-34 let a tvořily 8,0 % populace a konečně v roce 1725 dosáhly věku 35-39 let a representovaly 6,9 % všech evidovaných osob v daném roce. Pro srovnání: podíly těchto věkových skupin v jiných letech uvádí poznámka č.33.

seznamů zjistíme, že za zdánlivou stabilitou se skrývá úbytek 6 osob a nový výskyt 5 osob. V letech 1710, 1711, 1712 a 1713/14 seznamy vyřazují 2 muže z důvodu úmrtí[235], 2 muži se prokazatelně oženili mimo své dosavadní bydliště[236] a 2 muži z evidence bez bližšího vysvětlení zmizeli (1709 jsou ještě vedeni v Žandově, ale v roce 1711 se již v seznamu nevyskytují).[237] Za těmito dvěma případy vymizení z evidence se rovněž dá tušit odchod z místa bydliště.

Během dalších pěti let ubyl v konečném důsledku opět pouze jeden muž: z 51 mužských příslušníků generace 1681-1685 se jejich počet snížil na 50. Vyřazeni však byly 4 muži, všichni shodou okolností narození v roce 1684, je tedy jasné, že právě 3 osoby mužského pohlaví musely representovat nové přírůstky ve sledovaném souboru. Tři z vyřazených zemřeli, jeden ve věku 31 let získal vrchnostenské svolení a oženil se na jiné panství.[238] Nově se naopak v některé ze čtyř sledovaných lokalit objevili tři muži: dva již jako ženatí s rodinami, jeden si vzal vdovu po žandovském sousedovi a vyženil tak ve městečku dům.[239]

V roce 1725 zůstal počet mužů narozených v letech 1681-1685 v porovnání s rokem 1720 nezměněn: stále se jedná o 50 osob. Analýzou počtu vyřazených a nově zapsaných osob v poddanských seznamech lze shledat, že migrační ruch v případě mužů oscilujících kolem 40.roku věku v podstatě ustal. Stejný početní stav byl docílen vyškrtnutím dvou osob a zaevidování dvou osob, přičemž oba vyškrtnutí zemřeli. Jen jeden z mužů, kteří se v seznamech mezi rokem 1722-1725 nově objevili, prokazatelně nepocházel z panství a do Horní Police se přiženil.[240]

---

[235] V roce 1710 zemřel a z evidence byl vyřazen Wentzel Reychenbach (*1681) z Horní Police (jeho smrt ve věku 29 let doložena polickou matrikou, která uvádí datum pohřbu 22.9.1710) a Christoph Weychert (*1682) z Dolní Police (dle matriky byl pohřben 16.4.1710 ve věku 29 let).

[236] George Weber byl ještě v roce 1710 evidován u ovdovělé matky v oddíle podruhů ve Stoupně, avšak s poznámkou, že se oženil do Dobranova (geheyrathet zu Dobern"). Mathes Ziegerickh z Horní Police byl vyřazen z evidence v roce 1711: oženil se s osobou z Radče (sňatek doložen žandovskou matrikou, jméno nevěsty však, bohužel, vynecháno) a v dalších letech nebyl registrován ani v Polici ani v Radči. Snad se mladý manželský pár usadil mimo hranice polického panství.

[237] Jedná se o Valtina Rittera (*1683), který je v roce 1709 veden mezi usedlými v domácnostní pozici syna. Jak vyplývá z poznámky,nevyskytuje se ale doma při rodičích, ale provozuje kovářskou živnost mimo panství („zu Koblitz Schmidt"). V seznamu pro rok 1711 se již nevyskytuje, snad mu byl mezi tím udělen výhost. Druhým případem vymizení z evidence je Peter Weissheit (*1682) ze Žandova, který zmizel do roku 1711 spolu s celou svou rodinou z oddílu podruhů, kde byl ještě v roce 1709 evidován.

[238] V roce 1715 byl ze seznamu vyškrtnut a označen symbolem křížku chalupník George Wentzel (*1684) z Horní Police, v roce 1718 byl ze stejného důvodu z evidence vyřazen Wentzel Hamisch (*1684) ze Žandova, který však dlouhodobě působil jako sládek v Postřižíně, a v roce 1719 vyřazení v důsledku úmrtí postihlo Petera Sönela (*1684) ze Žandova (dochován matriční záznam o jeho pohřbu v roce 1718). Zmíněný případ odchodu z panství za životním partnerem představuje Hans Georg Hannel (*1684), u nějž písař v roce 1715 poznamenal: „lossgeben nach Kamnitz". V dobové matrice pro farnost Kamenický Šenov (L 67/6) se podařilo najít záznam o jeho svatbě s Annou Marií, dcerou Christopha Zahna ze Šenova, 4.11.1715. Jak se zdá, mladý pár se po té usadil v nevěstině rodišti.

[239] Jedná se o George Tischera (*1681), který se nově objevil v Žandově v domě č.38 spolu s celou rodinou v roce 1717, Christopha Wernera (*1684), jehož poprvé eviduje v oddíle podruhů v Dolní Polici seznam pro rok 1719, a konečně Christoph Axt (*1684), který se 1718 nově objevuje v pozici hospodáře v domě č.51 v Žandově po té, co se oženil s vdovou po předchozím držiteli domu Andeasu Weissheitovi. Matriční záznam o sňatku však udává, že Christoph, stejně jako jeho snoubenka, pochází ze Žandova: pak by se ovšem nejednalo o přistěhovalce zvenčí, ale pouze o osobu, která v Žandově rovněž žila, pouze nebyla před rokem 1718 z nějakého důvodu registrována v poddanských seznamech.

[240] Vyřazen z evidence v důsledku úmrtí byl v roce 1720 podruh Georg Werner (*1684) ze Stoupna (dle matriky zemřel 5.7.1719 ve věku 32 let) a v roce 1721 Valtin Heller (*1684) ze Žandova, v jehož případě okolnost, že

Ženy narozené v periodě 1681-1685, jejichž úbytky mezi roky 1710-1715, 1715-1720 a 1720-1725 jsou podstatně citelnější než u mužské složky této generace, mohly stejně tak dobře častěji než muži umírat, jako odcházet za sňatkem z domova (v roce 1710 se nacházeli ve věku 25-29 let, takže zejména pro první pětiletí by mohly být migrace za účelem sňatku typické).V každém případě by však pohyb žen stejného věku opačným směrem, tj. příchod do jedné ze čtyř sledovaných lokalit, musel být mnohem méně výrazný.

V roce 1710 lze napočítat 65 žen ve věku 25-29 let, tj. těch, které přišly na svět v pětiletí 1681-1685. Jde nikoliv o absolutně, ale o relativně největší počet žen tohoto věku v porovnání s roky 1715, 1720 a 1725, což svědčí o tom, že tato generace patrně nebyla ve svém dosavadním vývoji nijak závažně oslabena. V roce 1725 je sice ve věkové skupině 25-29 let dokonce 67 žen, ale představují 9,1 % ženského obyvatelstva v daném roce, zatímco 65 žen stejného věku v roce 1710 tvoří 10 % všech registrovaných osob ženského pohlaví. Srovnatelný podíl na celku ženského obyvatelstva mají ženy ve věku 25-29 let i v roce 1715, kdy 60 osob v této věkové kategorii representuje 9,2 %, ale mnohem nižší podíl stejně starých žen shledáme v roce 1720, kdy tvoří jen 6,8 % ženské populace (jde o 47 osob).

Do roku 1715 oslabí generace žen z let 1681-1685 na 57 osob, tj. o 8 jedinců. Poddanské seznamy v průběhu let 1711-1715 nově zaznamenají jen 2 ženy narozené v první polovině 80.let: obě se do sledovaných lokalit přivdaly.[241] Vyřazeno z evidence tedy bylo 10 žen, z čehož zemřela pouze jedna jediná a ostatní z panství odešly.[242] Je patrné, odchod z místa

---

zemřel, není doložena, ale vyplývá logiky věci (v roce 1720 byl v seznamu veden jako hlava rodiny, ale v roce 1722 se v evidenci již nevyskytuje a v čele domácnosti figuruje jeho manželka jako vdova). Přírůstek v daném pětiletí představuje Michel Zencker (*1681), který je v roce 1722 nově zapsán spolu s rodinou na statku č.5 v Dolní Polici na místo dosavadního hospodáře (ten se přesouvá do podruží). Pravděpodobně se jedná o osobu, pocházející z panství a snad původně i z Dolní Police, protože rod Zenckerů zde usazen. Pouze Michel se v seznamech dosud nevyskytl. V roce 1725 do souboru přibyl také Hans Georg König (*1681), dle poznámky pocházející z Prahy. Zapsán byl po té, co se oženil s Annou Reicheltin, matkou nemanželského dítěte (dcera Anna Maria se jí narodila 29.2.1724). Těžko rozhodnout, zda se Hans Georg rozhodl pro sňatek s nepočestnou ženou (Anna byla v předchozím seznamu označena jako „Hur") anebo se jedná o biologického otce Anny Marie a dodatečnou legitimizaci vlastního potomka.

[241] Jde o Marii Neyman, roz.Bittner (*1684), pocházející ze Šachova, která se v roce 1712 provdala za Jeremiase Neymana z Horní Police (matriční záznam o jejich sňatku dochován), a Marii Renner, roz.Kunsten (*1682), pocházející z Raného, jež se v roce 1715 nově vyskytla v evidenci poddaných jako manželka krátce před tím ovdovělého Christopha Rennera (dle matriky byl pár oddán 24.6.1714).

[242] Jediný případ úmrtí lze zaznamenat v roce 1711: jde o provdanou Annu Marii Sönel (*1683) ze Žandova, která byla ve svých 28 letech zřetelně škrtnuta a označena křížkem (snad mohla zemřít při porodu). Zbylých 7 případů vymizení z evidence připadá na vrub migraci, i když situace není zcela jasná u Marie Rödel (*1681), podružské dcery ze Stoupna, která byla bez dalšího upřesnění pouze vyškrtnuta. V matrice nebyl nalezen ani záznam o jejím pohřbu, ani o její svatbě, takže v úvahu přicházejí obě vysvětlení. Dále následují již jen odchody z místa bydliště za účelem sňatku, popř. přesídlení mimo panství krátce po svatbě: v roce 1710 byla z posledně jmenovaného důvodu vyškrtnuta Anna Leichtenberg, roz.Zwoche (*1684), která se v roce 1709 provdala za osobně svobodného Christopha Leichtenberka („freye Person"). Po svatbě byl pár do seznamů sice zaevidován, ale v seznamu pro následující rok se již nevyskytuje, protože 16.7.1710 získal výhost a přestěhoval se do Zvoleněvsi, toskánského zboží ve Slánském kraji. V roce 1710 byla dále kvůli odchodu za životním parnerem vyřazeny z evidence: Anna Gürttler (*1682), která se 9.11.1710 provdala za George Ziegerickha, chalupníka z Novosedla, Maria Röllich (*1684), jejíž svatba se sedlákem Christophem Winschenem ze Strassnitz (?) proběhla 5.10.1710, a Rosina Lihr (*1684), která se 18.11.1710 provdala za Johanna Mitzschela z Chomoutů na panství Sloup. V roce 1711 se provdala mimo panství Dora Reychenbach (*1682); 18.1.1712 se jako vcelku čerstvá vdova provdala za Johanna Turcka z Býčkovic na panství Ploskovice. V roce 1712 pak byla vyškrtnuta ze seznamu Dorothe Wöhle (*1683) ze Žandova s poznámkou „nach Druhen Lossgeben 1712"; v matrice pro farnost Stvolínky (Drum) se podařilo dohledat záznam o jejím sňatku s Christophem Seifertem z Kravař (Graben), který svědčí o tom, že byla propuštěna na sousední panství Stvolínky, aby mohla vstoupit do manželství s tamním poddaným. V rámci panství se pak provdala Maria Rietzel (*1684), když 8.1.1713 vstoupila do manželství s Christophem Wernerem z Valteřic. A konečně rovněž v roce 1712 se naposledy

bydliště za účelem sňatku je v případě žen ve věku 25-34 let, ve kterém se mezi roky 1710 a 1715 nacházely ženy sledované generace, nejobvyklejší příčinou vyškrtnutí z evidence poddanských seznamů.

Během následujícího pětiletí (do roku 1720) klesl počet žen, narozených 1681-1685, už jen o 3 osoby. To ovšem neznamenalo, že se nějak podstatně utlumil migrační pohyb v rámci těchto ročníků: poddanské seznamy pro příslušné roky vyřazují 7 žen a nově registrují 4 osoby ženského pohlaví. Ovšem analyzujeme-li důvody, které vedly k vyřazení oněch 7 příslušnic sledované generace z evidence, zjišťujeme, že významnější roli začíná hrát u žen tohoto věku úmrtnost: 3 osoby prokazatelně zemřely[243] (ve všech třech případech se jednalo o vdané ženy, takže jejich úmrtí by bylo možné připsat i komplikacím při porodu), u jedné ženy nelze určit, zda z evidence zmizela proto, že zemřela, anebo proto, že opustila své dosavadní bydliště.[244] Jedna žena se odstěhovala z panství spolu s manželem a dětmi[245] a ještě dvě ženy byly vyškrtnuty z register kvůli sňatku jinam.[246] Za zmíněnými přírůstky stojí případy žen, které přišly do sledovaných lokalit již jako provdané spolu se svými manžely.[247]

V posledním pětiletí mezi léty 1720 a 1725 se objem žen, které z evidence vypadly a naopak těch, které se v ní nově vyskytly, prakticky stejný jako v předchozí periodě: vyřazeno bylo 6 žen z generace 1681-1686 a nově zaevidovány byly tři. Ve výsledku klesl počet příslušnic sledovaných ročníků o 3, tj. na 51 osob. U vyřazených žen této generace, z níž nejmladším příslušníkům bylo k roku 1720 40 let a nejstarším k roku 1725 49 let, se nadále zvyšuje vliv úmrtnosti: z uvedených 6 osob byly 4 prokazatelně vyškrtnuty ze seznamů z důvodu úmrtí.[248] Nicméně dvě ještě odešly ze sledovaných lokalit z důvodu sňatku

---

v evidenci vyskytuje Dorothea Künnel (*1683), u níž písař poznamenal „frey lossgelassen worden ohne Endt geld 1713". V tomto případě se nepodařilo najít doklad, že se vyvázání z poddanství dělo za účelem sňatku dotyčné mimo polické panství, ale je to dosti pravděpodobné.

[243] V roce 1715 byla z důvodu úmrtí vyřazena Maria Werner (*1685) z Horní Police (dle matriky zemřela 21.7.1714 ve věku 29 let), v roce 1716 Anna Maria Sönel (*1682) ze Žandova (matriční záznam o pohřbu nedochován) a v roce 1718 Maria Elisabeth Horn (*1683) ze Žandova (dle matriky zemřela v roce 1718).

[244] V roce 1718 byla svobodná podruhyně Anna Herman (*1684) ještě evidována v Horní Polici v oddíle vdov a sirotků bez jakékoliv poznámky, ale v následujícím roce už v evidenci chybí.V místní matrice se nevyskytuje ani záznam o jejím pohřbu, ani záznam o jejím sňatku.

[245] V roce 1715 figuruje u rodiny Marie Elisabeth Hoser (*1682) v seznamu poznámka: „frey Lossgelassen worden und beym Ambt Reichstadt sein Losslassungsgeld in Einahmb.". Celá rodina tak byla vyvázána z poddanství a v seznamu pronásledující rok se již nevyskytuje.

[246] V roce 1716 se provdala mimo své dosavadní bydliště a vymizela tak z evidence Anna Maria Neyman (*1684), která si 29.2.1716 vzala vdovce Johanna Georga Altstädtera z Volfartic, a Elisabeth Künnel (*1683), jejíž sňatek se sice nepodařilo v matrice dohledat, ale u níc figuruje v roce vyřazení jasná poznámka „ zu Dobern geheurathet".

[247] V roce 1716 přibyla do jedné z hornopolických chalup Barbara Kundte (*1681) se svým manželem a dětmi, v následujícím roce se v domě č.38 v Žandově zakoupili manželé Tischerovi, přičemž hospodyně Maria Elisabeth Tischer (*1684) rovněž posílila ženskou složku sledované generace. V roce 1719 byla v seznamu nově zaregistrována Maria Werner (*1685): spolu s manželem a dcerou se objevila v oddíle podruhů v Dolní Polici. V roce 1720 pak přišla do Horní Police spolu se svým manželem, vrchnostenským chalupníkem, Elisabeth Rochelt (*1683).

[248] V roce 1722 byla vyškrtnuta a označena křížkem Dorothea Wentzel (*1681) z Horní Police, která před smrtí zaujímala pozici vdovy po sedlákovi, žijící v podruží u svého syna. Smrt zastihla dále v roce 1723 manželku sedláka v Dolní Polici, Dorotheu Weber (*1681) – dle matriky zemřela 26.4.1723 ve věku 44 let. Rok na to byly z důvodu úmrtí vyškrtnuty ze seznamů dvě ženy: Helena Marx (*1681), svobodná podružská dcera z Horní Police, pobývající před smrtí v Brandýse, a Maria Ziegerickh (*1683), svobodná podruhyně z Horní Police (dle matriky zemřela 22.2.1723 ve věku 43 let).

s partnerem odjinud.[249] Zbývající dva případy nových přírůstků ke generaci žen narozených v první polovině 80.let představují osoby, které snad ani skutečnými imigrantkami nejsou: u obou je otázka, zda v Žandově, kde jsou v roce 1722 resp.1724 nově zaevidovány nežily už před tím bez toho,že by je seznamy uváděly. Jedna z nich je zaregistrována spolu se vstupem do manželství, druhá v souvislosti s přechodem do podruží.[250]

Souhrnný pohled na generaci osob, narozených v první polovině 80.let 17.století je poučný: ukazuje nejen, že migrační pohyb povlovně klesá spolu s věkem určité skupiny osob, ale také to, že k větší obměně (a také úbytku) došlo v ženské složce této generace.V letech 1710-1725 bylo vyřazeno s původního počtu 52 mužů 12 osob, z toho polovička z důvodu úmrtí, a naopak do sledovaných lokalit přibylo 10 mužů, kteří rovněž přišli na svět v letech 1681-1685. U ženské části této generace jsou přírůstky ve sledovaných 15 letech v podstatě stejné jako u mužů (10 osob), ale podstatně vyšší, téměř dvounásobné jsou úbytky. Jde o 23 osob, přičemž 8 žen (tedy asi třetina) prokazatelně zemřelo. Ženy této generace tedy jeví větší sklon k migraci než stejně staří muži, zejména v tom smyslu, že vstupovaly častěji do manželství s osobou pocházející z jiné lokality na panství anebo i mimo panství a odcházely po svatbě z místa dosavadního bydliště.

Generace 1686-1690

Ve světle těchto závěrů by měly být ještě zajímavější výsledky analýzy generace druhé poloviny 80.let, protože její příslušníky zastihneme v roce 1710 ve věku 20-24 let. Následující pětiletí by tedy mělo být obdobím, kdy budou tito lidé nejhoufněji vstupovat do manželství: bude zajímavé sledovat, nakolik si hledají partnera v rámci svého bydliště a nakolik mimo ně. Lze předpokládat, že role úmrtnosti při dalším vývoji této generace nebude – vzhledem k aktuálnímu věku jejích příslušníků – nijak velká.

Na počátku pozorování čítaly tyto ročníky 124 osob a během 15 let se jejich počet snížil na 102 osob, tedy o 17,7 %. Proporce mezi mužskou a ženskou složkou je vyrovnaná (v roce 1710 připadá na 60 mužů 64 žen) a úbytky během sledované periody jsou prakticky stejné (mužů ubylo 11 a žen rovněž 11). Jak jsme však poznali na generaci první poloviny 80.let, za relativně pomalým snižováním počtu příslušných osob se mohou skrývat velké úbytky a velké přírůstky.

Jak už bylo řečeno, v roce 1710 zaujímají osoby, narozené v letech 1686-1690, věkovou kategorii 20-24 let a representují 9,7 % všeho obyvatelstva, podchyceného v daném roce poddanskými seznamy. Je to hodnota srovnatelná s roky 1715 (9,4 %) i 1720 (9,9 %), nižší je podíl osob ve věku 20-24 let jen v roce 1725 (8,4 %). Do roku 1715 se okruh osob této generace ztenčí o 6 jedinců: 2 muže a 4 ženy. Jak se ovšem dalo čekat, tento vcelku malý

---

[249] Jednalo se o Elisabeth Hackel (*1684), která se v roce 1720 provdala za Christopha Michela z Radče (při vstupu do manželství bylo tedy Elisabetě 36 let). Druhá nevěsta byla ještě starší, poprvé se provdala v 41 letech: Elisabeth Wentzel (*1681) je vyškrtnuta ze seznamu pro rok 1722 s poznámkou „nach Schüttlitz geheurathet" (v matrikách zápis o její svatbě nenalezen).

[250] V roce 1722 se v seznamu nově objevuje Anna Knechtel, roz. Fritsche (*1682), která se provdala ze vdovce George Knechtela, podruha v Žandově. Dochoval se matriční záznam o jejich sňatku, podle něhož však oba snoubenci pocházejí ze Žandova. Snad se tedy v případě Anny nejedná o skutečnou imigrantku, ale pouze o osobu, která,ač ve městečku žila, nebyla do svatby z nějakého důvodu seznamem evidována. V roce 1724 se poprvé vyskytla v evidenci Anna Maria Weissheit (*1684): je vedena v oddíle podruhů v Žandově jako „Peter Weissheits Witib", přičemž její manžel ani ona se nikdy před tím v seznamech nevyskytovali. Vysvětlení by mohla nabídnout poznámka, která upřesňuje místo pobytu Anny Marie: „zu Prag". Snad je možné, že oba manželé, poddansky příslušející na panství Horní Police, pobývali po dlouhá léta v Praze. Snad žili v Praze ještě před vznikem prvního poddanského seznamu v roce 1709, takže se na ně později při evidenci zapomnělo. Teprve v momentě,kdy do vrchnostenské kanceláře dorazila zpráva o smrti Petera Weissheita, byla pozůstalá vdova zanesena do seznamu, ač nadále žila v Praze.

úbytek je výsledkem čilého migračního pohybu, opět především mezi ženami. V pětiletí mezi rokem 1710 a 1715 bylo ze souboru vyřazeno 12 žen a 3 muži narození v letech 1686-1690, nově zařazeno bylo 8 žen a 1 muž stejného věku.

Příčinou vyřazení z evidence byla v případě tří žen smrt; pouze jedna z nich však byla vdaná, dvě zbývající byly v okamžiku smrti ještě svobodné, takže s výkladem o komplikacích u porodu jako možné příčině vyšší úmrtnosti žen v tomto věku zde příliš neuspějeme.[251] Zbývajících devět žen odešlo z bydliště a dokonce i z panství, nejčastěji kvůli sňatku.[252] Všichni tři muži, kteří vypadli z evidence v letech 1711-1715, získali od vrchnosti výhost a odešly z panství.[253] Přírůstky v rámci generace 1686-1690 jsou během tohoto pětiletí částečně tvořeny jedinci (3 ženy), kteří se 1711 nově objevili v evidenci spolu se svými rodinami, a je tedy otázka, zda jsou to osoby, jež se na panství skutečně přistěhovaly, anebo zda se nejedná o osoby, na něž se v prvním poddanském seznamu z roku 1709 pozapomnělo.[254] Pět žen se pak v průběhu sledovaných pěti let poprvé vyskytlo v seznamu jako novomanželky mužů již před tím evidovaných.[255] Jediný muž, který ve stejné době přibyl do sledovaného souboru se vyskytl v seznamu z roku 1713 i spolu s manželkou.[256]

---

[251] V roce 1712 byla v seznamu vyškrtnuta z důvodu úmrtí Anna Maria Heller (*1689) ze Žandova, která žila spolu se svým dědečkem v podruží, o rok později zesnula Maria Hannel (*1689), dcera stoupenského chalupníka. Rovněž v roce 1713 byla v pozici manželky žandovského mlynáře George Müllera vyškrnuta Dorothea Müller (*1686), u níž by snad porodní či poporodní komplikace jako příčina úmrtí přicházely v úvahu.

[252] Jistotu postrádáme jen u Elisabeth Hausschildt (*1690), která byla v seznamu pro rok 1709 vedena spolu s rodiči a sourozenci v oddíle usedlých v Žandově, ale seznam z roku 1711 už nikoho z její rodiny neeviduje. Nicméně je mnohem pravděpodobnější, že se celá rodina z městečka odstěhovala, než že všichni pomřeli. U dalších žen je odchod domova doložen přímo poznámkou v seznamu, popř. i matričním záznamem o sňatku či výhostním listem. V roce 1710 se chalupnická dcera z Dolní Police, Maria Weychert (*1687), provdala za za Caspara Hanticha z Raného (dle matriky byl sňatek uzavřen 1.2.1711), v roce 1711 si Dorothea Langer (*1686), dcera hornopolického sedláka, vzala Jacoba Haama z Novosedla (dle matriky sňatek uzavřen 8.11.1712) a Hellena Söhnel (*1689), dcera žandovského souseda, se provdala „nach Plosslnig" (snad se jedná o Ploskovice, které byly rovněž v držení toskánských vévodů). V roce 1712 se za Wentzela Heina, chalupníka z Radča, provdala dcera zahradníka z Horní Police Eva Michel (*1689). V roce 1713 vstoupily do manželství Dorothea Prentzel (*1690), podružská dcera ze Žandova (poznámka prozrazuje pouze to, že se provdala, neuvádí už za koho a kam; zápis v matrice, který by objasnil, kdo byl její snoubenec, se najít nepodařilo, ale rozhodně to nebyl nikdo ze čtyř sledovaných lokalit), a Dorothea Hackel (*1686), vedená v Žandově v oddíle vdov a sirotků (ani u ní se nepodařilo zjistit, za koho se provdala, ale je jasné, že to nebyl žádný ze sledovaných mužů). U dvou dívek ze Žandova nebylo v poznámce přímo řečeno, že odcházejí z panství za partnerem, ale je to více než pravděpodobné: Benigna Wiessner (*1689) získala v roce 1712 výhost do Mistrovic („verweglasset nach Meistersdorff") a Maria Elisabeth Heller (*1689) v roce 1713 do Mimoně („nach Niemes Lossgeben 1713").

[253] V roce 1711 získal výhost na panství Česká Kamenice Tobias Renner (*1686), podružský syn z Dolní Police („nach Kamnitz losseth"), v roce 1712 byl vyvázán z poddanství Johann Peter Heller, podružský syn ze Žandova, který pobýval již v roce 1709 na vandru („freyloss gelassen 1712") a v roce1714 byl povolen odchod z panství Valentinu Krieschemu (*1687), synovi stoupenského sedláka („nach Zittow lossgeben 1714").

[254] Všechny tři případy se nově objevují spolu s rodinami v registrech pro Žandov v roce 1711: Anna Elisabeth Hamisch (*1687) v domácnosti č.4, Anna Weissheit (*1690) v domácnosti č.48 a Anna Maria Weissheit (*1687) v oddíle podruhů.

[255] V seznamu pro rok 1711 se nově vyskytla jako manželka žandovského podruha Caspera Gromanna Benigna Gromann (*1689), dle poznámky „eine freye Person von Bergstadl Perniger". V roce 1712 byla v Horní Polici nově zaevidována Maria Magdalena Renner (*1690) jako manželka místního podruha (matriční záznam o jejich svatbě nenalezen). V roce 1714 a 1715 pak narazíme na tři případy čerstvě ovdovělých mužů, kteří se znovu oženili s ženami, jež se rovněž narodily v letech 1686-1690, ale dosud se v seznamech nevyskytly: vdovec George Müller si vzal v roce 1714 Marii Elisabeth (*1689), roz.Nabicht (dle matriky, která registruje jejich sňatek, pocházel nejen ženich, ale i nevěsta ze Žandova – Maria Elisabeth snad tedy není skutečná imigrantka, jen byla nově zaevidována v poddanských seznamech); v roce 1715 si vzal Andreas Koch Dorotheu (*1686) a

Mezi léty 1715 a 1720 se příslušníci generace 1686-1690 postupně přesouvali z věkové kategorie 25-29 let do skupiny 30-34 let. Počet mužů se snížil na 54 (tj. o 4 osoby) a počet žen na 57 (tj. o 3 osoby). Ve skutečnosti bylo z poddanské evidence v této periodě vyřazeno 5 mužů a 8 žen a nově do ní zaveden 1 muž a 5 žen. Pět osob (3 ženy a 2 muži) bylo v seznamech vyškrtnuto z důvodu úmrtí, přičemž všechny zemřelé ženy se vyskytovaly ve stavu manželském.[257] Příčinou vyškrtnutí u zbývajících osmi vyřazených je odchod z místa dosavadního bydliště.[258] Čtyři imigrantky, narozené v letech 1686-1690, našly v jedné ze čtyř sledovaných lokalit manžela[259], jedna žena a jediný muž, který se v období 1715-1720 objevuje v evidenci nově, přišli do Žandova resp.Horní Police již s rodinami.[260]

Poslední pětiletí do roku 1725 se vzhledem ke sledované generaci narozených v letech 1686-1690 vyznačuje tím, že zatímco počet osob, přicházejících do některé ze čtyř vybraných lokalit se stává téměř zanedbatelným (2 ženy a 1 muž)[261], počet jedinců stejného věku, kteří

Wentzel Heller Annu Marii (*1689) – v těchto dvou případech se nepodařilo zápis o svatbě v matrice dohledat, takže neznáme rodné příjmení snoubenek, ani nevíme, odkud pocházely).

[256] Jedná se o kováře Hanse Georga Wünsche (*1687), který byl zaevidován v Žandově na konci oddílu podruhů.

[257] V roce 1715 byla z důvodu úmrtí vyškrtnuta ze seznamu Sussanna Heller (*1687) ze Žandova, v roce 1717 podruhyně Anna Maria Weissheit (*1687) ze Žandova a v roce 1718 podruhyně Elisabeth Hannel (*1690) ze Stoupna. Zesnulými muži byli Frantz Lihr (*1690) z Horní Police, který byl ještě v roce 1717 evidován jako hlava podružské domácnosti, ale v roce 1718 se v evidenci již nevyskytuje a jeho manželka je označena jako vdova, a Augustin Wiessner (*1686) ze Žandova, který je vyškrtnut v seznamu pro rok 1719.

[258] Tři ženy zcela nepochybně odcházejí z domova za svým životním partnerem: v roce 1715 se provdala Dorothea Ritzschel (*1686) ze Žandova za Andrease Kecka z Nové Vsi a Elisabeth Strobauch (*1688) ze Žandova za Heinricha Simona Gerichta z Jezvé; podružská dcera Maria Palme (*1686) z Horní Police byla téhož roku pouze opatřena poznámkou „geheurathet", doklad o její svatbě se v matrikách najít nepodařilo (pravděpodobně se provdala v Zákupech, kde do svatby sloužila jako pradlena, nicméně ani zákupská matrika oddaných Marii nezná). Tři muži a jedna žena byli vrchností propuštěni z panství. Také se tak mohlo dít za účelem sňatku, ale není to v seznamech ani ve výhostních listech vysloveně řečeno. Jedná se o Simona Wüsta (*1686) ze Žandova, který byl propuštěn z panství roku 1715 („frey Loss geben 1715"), Tobiase Wernera (*1689) z Horní Police, truhlářského tovaryše na vandru („frey loss geben"), papírníka Hanse Georga Lössela (*1687) z Dolní Police, který byl propuštěn do Benešova nad Ploučnicí resp.té části Benešova, která patřila Thunům („Verweglasset worden nech Pensen 1718"), a podružskou dceru ze Žandova, Annu Dorotheu Tscheche (*1687), jež získala 31.3.1719 výhost na panství Stvolínky („nach Druhm Loss geben"). Nejistota je jedině u dcera chalupníka ze Stoupna Kathariny Künnel (*1688), která je v seznamu pro rok 1717 vedena u rodičů a v seznamu z následujícího roku se již nevyskytuje. Před svým zmizením však pobývala mimo panství („zu Welbern", takže je možné, že se v místě, kde se zdržovala, provdala. Každopádně místní matrika nezaznamenala, že by Anna Dora měla zemřít.

[259] V roce 1716 se za nedávno ovdovělého hornopolického chalupníka Christopha Wiessnera provdala Rosina (*1686); v roce 1717 se v seznamu pro Stoupno nově objevuje jako manželka tamního poduha Elisabet Hannel (*1690); v roce 1718 se za čerstvého vdovce a držitele domu č.71 v Žandově provdala Anna Maria (*1690) a v roce 1720 se Elisabeth (*1689) provdala za Christopha Axta z žandovského domu č.52, který rovněž před nedávnem ztratil manželku. Pro žádnou z výše uvedených žen není, bohužel, k dispozici matriční záznam o jejich svatba, takže neznáme jejich rodné přímení ani místo původu.Jisté ale je, že ve sledovaném souboru se do svatby nevyskytly.

[260] Jedná se o Elisabeth Regenermel (*1690), která v seznamech figuruje od roku 1717, kdy se spolu s manželem usadili v Žandově jako podruzi, a o Johanna Christopha Rochelta (*1690), kterému byl v roce 1720 pronajat hornopolický mlýn.

[261] V roce 1722 se v evidenci poddanských seznamů nově objevuje Anna Elisabeth Heller, roz.Püsche (*1689), která se provdala za Petera Hellera ze Žandova (z matričního záznamu o sňatku vyplývá, že pochází z Velké Bukoviny). V tomtéž roce se do Horní Police přiženil Hans Christoph Kastner (*1688), když si vzal Marii, dceru zahradníka Wentzela Blumbtritta (dle matriky pochází z Gross Priessnitz – snad Přísečnice?). V roce 1724 je

jsou vyřazeni ze seznamů, zůstává zhruba stejný jako v předešlých letech. Z evidence v letech 1720-1725 vypadlo 12 osob (v pětiletí po roce 1710 to bylo 14 a v pětiletí po roce1715 šlo o 13 osob). A stále se z větší části jedná o odchody z místa bydliště[262], případy úmrtí napočítáme v posledním pětiletí jen tři (tedy o jeden méně než v předcházejících pěti letech a stejný počet jako v periodě 1710-1715).[263]

Celková bilance tedy ukazuje, že přestože se generace narozených 1686-1690 ztenčila během sledovaných patnácti let jen o 22 osob (11 mužů a 11 žen), v pozadí je čilý migrační ruch. Když vyloučíme 11 osob, které v průběhu pozorování zemřely, migrační pohyb se týkal 47 lidí: 29 jich z místa bydliště odešlo (z toho 18 žen a 11 mužů) a 18 jich do sledovaných lokalit přišlo odjinud (z toho 15 žen a 3 muži). I když mezi uvedenými počty mohou být i osoby, které ve skutečnosti byly místní, jen do určitého momentu nebyly vedeny v seznamech poddaných (ať už nedopatřením nebo z důvodu, že nepříslušely pod polickou vrchnostenskou kancelář), nápadná je skutečnost, že k migraci měly sklon více ženy než muži.

Generace 1691-1695

Generace narozených v 90.letech nám nabízí pohled na skupinu osob, která během našeho pozorování dospívala, tj. opouštěla pozice závislých a nesamostatných synů a dcer a dostávala se do postavení suverénních. Tento přechod byl často spojen se vstupem do manželství anebo byl dokonce sňatkem representován (častěji u žen), ale mnoho jedinců se vymanilo z otcovského resp.rodičovského područí ještě za svobodna: odchodem z panství, založením samostatné živnosti apod. (častěji u mužů). Opět bude potřeba pojednat zvlášť o generaci první poloviny 90.let na straně jedné a o ročnících narozených v letech 1696-1700 na straně druhé, protože tyto dvě skupiny osob nesou poněkud rozdílné rysy.

Ve svém úhrnu představují ročníky 1691, 1692, 1693, 1694 a 1695 v jednotlivých letech pozorování takové procentuální podíly na celku populace, jaké odpovídají obvyklým podílům věkových kategorií, sledovanými ročníky právě obsazených. Jako celek se tedy tato generace početně nejeví ani nápadně silná, ani nápadně slabá, charakteristický je pro ni velmi malý

---

v seznamu pro Stoupno jako novomanželka nedávno ovdovělého sedláka Christopha Wernera zaevidována Dorothea, roz.Wagner (*1687), dcera kováře z ploskovického panství (Koblitz).

[262] Tři ženy se v roce 1720 ve věku kolem 30 let provdaly mimo okruh sledovaných mužů: Elisabeth Wüst (*1689) ze Žandova (podle matriky měl její snoubenec Christoph Müller pocházet rovněž ze Žandova, ovšem v souboru osob evidovaných poddanskými seznamy se do té doby nevyskytl), Catharina Michel (*1690) z Horní Police (matriční záznam o jejím sňatku sice nenalezen, ale jako novomanželka na jiném místě seznamu nevystupuje) a Elisabeth Reychelt (*1690) z Horní Police (dle matriky se 20.4.1720 provdala za Christopha Frietsche z Radče). Čtyři muži byli vyvázáni polickou vrchností z poddanství anebo získali výhost. Jednalo se o Heinricha Sengera ze Žandova, který získal výhost v roce 1720 („nach Wassenbrun loss gelassen 1720"; nalezen i výhostní list z 15.5.1720, kde upřesněno, že míněn klášter Wassenbrun ve Slezsku), Hansse Christopha Gürttlera (*1688) ze Stoupna, který se živil jako písař a výhost získal roku 1722 („zu Clössel? Lossgeben 1722") a Jacoba Wiessnera (*1687) z Horní Police, u něhož k roku 1722 poznámka „verweglosset H.Graff von worden"; u podružského syna ze Stoupna Wentzela Wentzela (*1688) sice nelze odchod z panství doložit, ale vše mu nasvědčuje: v seznamu z roku 1720 u něj nalezneme poznámku „ist zu Drzin hoff Ein Pauer" a v následujícím dochovaném seznamu z roku 1722 se již nevyskytuje. Snad byl vyškrtnut v chybějícím seznamu pro rok 1721. Poslední dvě osoby, o nichž se lze domnívat, že ze svého dosavadního bydliště odešly, byl manželský pár Chritopha (*1689) a Helleny (*1689) Weberových ze Žandova. Roku 1720 jsou spolu s dětmi evidováni v domě č.3 a poznámkou, že se přesouvají do podruží, ale v seznamu 1722 již celá rodina chybí. Odpověď na otázku, co se s rodinou ve skutečnosti stalo, snad skytal chybějící seznam pro rok 1721.

[263] V roce 1720 byla z důvodu úmrtí vyškrtnuta ze seznamu Anna Axt (*1690) ze Žandova (dle matriky zemřela v roce 1720 ve věku 30 let); smrt byla příčinou vyřazení z evidence i u Petera Wentzela, hornopolického chalupníka (dle matriky zemřel 31.12.1721 ve věku 32 let) a Barbary Blumbtrit(*1690), manželky sedláka v Horní Polici (dle matriky zemřela 21.1.1723 ve věku 32 let).
*1687)

početní úbytek během periody 1710-1725: ze stavu 126 osob v roce 1710 klesl počet jejích příslušníků na 120 (úbytek 6 osob představuje pouhých 4,8 % původního počtu).

Jiný obraz ovšem vyvstane, pokud v rámci této populace rozlišíme muže a ženy: početně se pak mužská složka sledované generace bude jevit velmi silná a ženská naopak nezvykle slabá. Početně muži narození v první polovině 90.let převyšují nejen pětiletou generaci, která po nich následuje bezprostředně, ale dokonce i tu, tvořenou muži o 10-15 let mladšími. Platí to nejen v roce 1710, ale také v roce 1715, 1720 a 1725.[264] Stejně staré ženy jsou naproti tomu početně nápadně oslabené, dokonce představují vzhledem k věku, ve kterém se nacházejí, vůbec nejslabší skupinu žen v celé populaci. Zcela zřetelné je to v letech 1710, 1715 a 1720 a to i přes to, že tato generace se prakticky neztenčuje (každým rokem ubude pouze 1 žena). V roce 1725 pak díky tomu, že tato skupina žen dále neoslabila, ale dokonce posílila o 3 osoby, není už početní slabost této generace tolik do očí bijící, nicméně stále trvá.[265] U žen narozených 1691-1695 platí přesně opak toho, co bylo řečeno o jejich mužských vrstevnících: početně jsou tyto ženy ve všech vybraných letech převyšovány nejen věkovými kategoriemi, v nichž se nacházejí ženy narozené v letech 1686-1690, ale také těmi, jež tvoří generace první poloviny 80.let.[266] Pro poměr pohlaví v této generaci je tedy typická vysoká maskulinita: index maskulinity se ve sledovaném období pohybuje mezi 140 a 160.[267] Příčiny tohoto stavu lze těžko hledat v migraci, protože obrovská početní disproporce mezi muži a ženami je obrovská již v roce 1710, kdy se vlastní migrační aktivita této skupiny osob začala teprve rozvíjet. Má toto nepříznivé sex ratio na svědomí vyšší úmrtnost dívek v dětském věku? To by však bylo v rozporu s představami odborné literatury o všeobecně vyšší úmrtnosti chlapců již od narození, která ve starém demografickém režimu obvykle rychle zvrátila přirozenou převahu novorozeňat mužského pohlaví v tu výraznější, tu méně výraznou feminitu.

---

[264] V roce 1710 representuje 77 mužů ve věku 15-19 let, což jsou právě ti muži, o něž nám na tomto místě jde, 12,2 % vší mužské populace. Co do počtu i procentuálního zastoupení se s nimi shoduje skupina 10-14letých, ale kategorie 5-9 let ve stejném roce tvoří jen 10,3 % mužského obyvatelstva (65 osob). Ještě zřetelnější je převaha generace mužů narozených v letech 1691-1695 v následujících letech. V roce 1715 se podílejí prostřednictvím věkové kategorie 20-24 let na mužské populaci z 11,6 % (77 osob), zatímco skupina 15-19 tvoří jen 11 % (73 osob) a skupina 10-14 let jen 9,5 % (63 osob). V roce 1720, kdy sledované ročníky dospěly do kategorie 25-29 let, představuje podíl jejich mužské složky 10,7 % (jde o 74 osob), kdežto kategorii 20-24 let representuje jen 69 osob (9,9 % ze všech mužů) a kategorii 15-19 let dokonce pouhých 61 osob mužského pohlaví (8,8 % ze všech mužů). Konečně v roce 1725 je mužů ve věku 20-24 let 57 (7,8 % ze všech mužů), skupinu 25-29 let tvoří 59 osob (8,1 % ze všech mužů), ale kategorii 30-34letých, jež je zaplněna sledovanou generací, representuje 70 mužů (9,6 % mužské populace).

[265] V roce 1710 lze napočítat 49 příslušnic generace 1691-1695 (7,6 % všech žen evidovaných v tomto roce poddanským seznamem), o pět let později jich je 48 (7,4 % všech žen) a v roce 1720 máme co dělat s 47 ženami (6,8 % všech žen). V roce 1725 je v poddanském seznamu registrováno 50 žen narozených v letech 1691-1695 (6,8 % všech žen).

[266] V roce 1710, kdy ženy ve věku 25-29 let representují 10,0 % vší ženské populace (65 osob) a ženy náležející do věkové skupiny 20-24 let tvoří 9,7 % ženského obyvatelstva (63 osob), věková kategorie 15-19 let, která je obsazena příslušnicemi sledované generace, se 49 osobami podílí na ženské populaci jen z 7,6 %. V roce 1715 představuje 48 žen narozených v letech 1691-1695 7,4 % ženského obyvatelstva (v té době je jim 20-24 let), ale osob ženského pohlaví ve věku 25-29 let lze napočítat 60 (9,2 % ze všech žen) a těch ve věku 30-34 let 57 (8,8 % ze všech žen). V roce 1720 dospěla námi sledovaná skupina žen do věku 25-29 let: počtem 47 osob zaujímají 6,8 % ze vší ženské populace. Ovšem žen ve věku 30-34 let je 57 a tvoří 8,2 % ženského obyvatelstva a žen ve věku 35-39 je 54 a představují 7,8 % všech žen. V roce 1725 pak již rozdíly nejsou tak propastné, přesto je ženská složka sledované generace (50 osob, tj. 6,8 % všech žen) stále ještě slabší než ženy ve věku 35-39 let (53 osob, tj. 7,2 % všech žen) a 40-44 let (51 osob, tj. 6,9 % všech žen).

[267] Na 100 žen narozených v letech 1691-1695 připadá v roce 1710 157 mužů stejné generace, v roce 1715 160, v roce 1720 opět 157 a v roce 1725 140.

Na začátku pozorování v roce 1710 dosáhly osoby narozené v letech 1691-1695 věku 15-19 let: ty starší z nich už mohly mít vstup do prvního manželství za sebou, ale většina podnikla tento krok právě v průběhu 15 let, kdy je máme pod drobnohledem. K roku 1710 byl v rámci věkové kategorie 15-19 let ženat 1 muž (1,3 % ze všech mužů této věkové skupiny) a vdány 3 ženy (6,1 % ze všech žen této věkové skupiny). V roce 1725, kdy ročníky 1691-1695 dospěly do věku 30-34 let, se ve stavu manželském nacházelo jejich 42 příslušníků (60 % mužů této věkové skupiny) a 43 příslušnic (86 % žen této věkové skupiny).[268] Víme již, že pokud porovnáváme stav v roce 1710 a stav v roce 1725, ukáže se, že počet osob narozených v letech 1691-1695 se o mnoho nesnížil. Bude zajímavé sledovat míru pohyblivosti této skupiny osob a s ohledem na významnou převahu mužů také proporci mezi pohlavími u odcházejících a přicházejících lidí (předchozí generace naznačila vyšší sklon k migraci u žen).

Mezi roky 1710 a 1715 ubyla v celkové bilanci generace narozených v letech 1691-1695 pouze jedna žena, ovšem tento údaj je výsledkem vyřazení 10 osob (8 žen a 2 mužů) a novým zaregistrováním 9 jedinců (7 žen a 2 mužů). Jak v úbytcích, tak v přírůstcích mají zcela jednoznačně navrch ženy. Úmrtnost hraje při tom vcelku zanedbatelnou roli: vyřazen z důvodu úmrtí byl jeden ze dvou vyškrtnutých mužů a kromě toho jen jediná žena.[269] Ostatní případy vyškrtnutí ze seznamů připadají na vrub odchodu z bydliště za účelem sňatku.[270]

Během následujících pěti let se okruh osob narozených v letech 1691-1695 ztenčil o 3 muže a 1 ženu. Ve skutečnosti však od roku 1715 do roku 1720 vypadlo z evidence poddanských seznamů 15 osob (8 mužů a 7 žen) a naopak, ve stejném období se v registrech nově objevilo 12 jedinců (4 muži a 8 žen).[271] Sledovaná generace v tomto pětiletí postupně opouštěla

---

[268] S vdovci a vdovami se ve věku do 35 let setkáme dosti poskrovnu: k alespoň jednomu roku periody 1710-1725 byli evidováni jako ovdovělí 2 muži a 3 ženy z generace 1691-1695. Jak si na jiném místě této práce ukážeme, osob, které přily o partnera (zejména mužů), však může být v této generaci více: někteří vdovci se ženili jen několik měsíců po manželčině smrti. Fakticky se tak v žádném celém kalendářním roce ve vdovství nenacházeli , přestože se u nich z roku na rok změnila partnerka.

[269] Obě zemřelé osoby byly vyřazeny v roce 1713: George Rietzel (*1694), svobodný podruh z Dolní Police byl toho roku v seznamu škrtnut a opatřen znamením křížku a poznámkou „Pest". Pokud byla příčina úmrtí zapisovatelem určena správně, jde o jediný doklad moru v našem souboru osob, který patrně souvisí s morovou pandemií z let 1713-1714. Dcera dolnopolického chalupníka Dorothea Schieffner (*1692) byla ve svých 21 letech škrtnuta s poznámkou „gestorben"; ani u ní, ani u předešlého mladíka nebyl nalezen záznam o jejich smrti v matrice.

[270] Jedinou výjimkou je druhý z vyřazených mužů, Sigmund Hausschildt (*1692) ze Žandova, který z evidence spolu se svými rodiči a sourozenci zmizel. V roce 1709 byla rodina vedena v seznamu jako usedlá, ale v soupisu pro rok 1711 se již nevyskytuje: patrně z městečka odešla, ale doklady pro to chybí. Zbývajících 7 dívek se prokazatelně provdalo mimo lokalitu, v níž vyrůstaly: Anna Maria Grasse (*1692), podružská dcera z Dolní Police, byla z důvodu sňatku vyřazena v roce 1713 (dle matriky se 15.11.1711 provdala za Frantze Knora z Heřmanic). V roce 1711 se provdala mimo dosavadní bydliště dcera vrchnostenského chalupníka z Horní Police Maria Schilhabel (*1692); matriční záznam o jejím sňatku se sice dohledat nepodařilo, ale Maria se rozhodně neprovdala za nikoho z mužů evidovaných v některé ze čtyř sledovaných lokalit. V roce 1713 odešly z domova za partnerem: Anna Meltzer (*1693), dcera sedláka z Horní Police; Maria Elisabeth Oppelt (*1694), dcera zahradníka z Horní Police (dle matriky se provdala 11.11.1714 za Johanna Paula Bösseho z Volfartic); Elisabeth Kriesche (*1692), dcera sedláka ze Stoupna (dle matriky se 14.1.1714 provdala za George Hackela z Gärstdorf /Huníkov?/ na panství Česká Kamenice); Maria Werner, dcera sedláka ze Stoupna (dle matriky se 21.1.1714 provdala za Christopha Zenckera z Heřmanic). V roce 1715 pak ještě vypadla z evidence kvůli sňatku s osobou nepocházející z našeho souboru Anna Elisabeth Ritter (*1694) ze Žandova (dle matriky došlo k uzavření manželství v roce 1714 a ženichem byl Andreas Hinke – bohužel není uvedeno odkud dotyčný pocházel, ale v rámci čtyř sledovaných lokal se před tím ani potom nevyskytl).

[271] Na tomto místě rozdíl početních úbytků a přírůstků neodpovídá celkovému poklesu počtu osob za pětiletí 1715-1720. Je to dáno tím, že v seznamu z roku 1720 nefiguruje jedna žena, která se v roce 1715 v evidenci ještě vyskytovala, ale přitom není zahrnuta mezi vyřazené osoby. Tato žena totiž vypadla z evidence pouze dočasně a později se v ní zase objevila. Jedná se o Dorotheu Renner (*1691) z Dolní Police, jež se 12.1.1716 provdala za

věkovou kategorii 20-24 let a dospívala do věku 25-29 let. Z 15 vyškrtnutých tři muži zemřeli[272], ostatní odešli z panství, nejčastěji z důvodu sňatku s osobou nepocházející z žádné ze tří sledovaných lokalit.[273] Z osob, které se v této době objevily v poddanských seznamech poprvé se 5 žen a 1 muž do některé ze sledovaných lokalit přivdalo respektive přiženilo[274], ostatní se zde usadili již jako ženatí či vdané.[275]

Po roce 1720 ztratila sledovaná generace v celkové bilanci pouze jednoho jedince, když k roku 1725 zahrnovala 120 osob oproti 121 osobě z roku 1720. Jde o důsledek toho, že zatímco v mužské části čtyři lidé ubyli, v ženské složce naopak tři lidé přibyli. Nárůst počtu

---

Christopha Petera z Vísky a počínaje rokem 1716 se v seznamech přestala vyskytovat. Tento stav však platil pouze do roku 1722, kdy se znovu objevila spolu s manželem a dvěma dětmi v jedné z vrchnostenských chalup v Horní Polici. Ač se tedy dotyčná mezi léty 1715 a 1722 v evidenci nevyskytuje a celkovém počtu osob uváděném poddanským seznamem v roce 1720 chybí, definitivně vyřazena v průběhu pozorování nebyla.

[272] Z důvodu úmrtí byl v roce 1718 vyřazen z evidence Casper Renner (*1693), syn dolnopolického zahradníka (matriční záznam o jeho pohřbu nenalezen), a Jacob Bohmb (*1694) z Horní Police, který zemřel krátce po vstupu do manželství a převzetí chalupy po zemřelých rodičích (dle matriky zemřel 18.1.1717). V roce 1719 byl vyškrtnut Simon Müller (*1691) ze Žandova, který dle poznámek pobýval od roku 1717 ve vojenské službě v Praze; v seznamu pro rok 1719 byl pak škrtnut a označen křížkem. Pravděpodobně zemřel mimo panství, protože ani místní matrika jeho úmrtí nezaznamenala.

[273] V roce 1716 se odchod z domova kvůli sňatku týkal George Wentzela (*1691), syna sedláka z Horní Police (dle matriky si 9.2.1716 oženil s Rosinou, dcerou heřmanického zahradníka Andrease Sommera), o rok později pak dalších pěti osob: Anny Marie Zwoche (*1693) ze Žandova (dle matriky se v roce 1717 provdala za Johanna Laubnera z Graslitz), Christopha Weissheita (*1695) ze Žandova (podle seznamu 1717 pobývá coby kuchařský tovaryš na vandru, ale v roce 1718 se v seznamu již nevyskytuje; žandovská matrika však obsahuje záznam o jeho svatbě s Annou Marií Balla ze Zákup v roce 1717), Cathariny Patzner (*1695) z Horní Police (dle matriky se 24.10.1717 provdala za Christopha Schicktanze, krejčího ve Volfarticích), Josepha Neymanna (*1691) z Horní Police (poznámka z roku 1717 uvádí „geheurathet nach Zwickau") a Rosiny Werner (*1695) ze Stoupna (dle matriky se 16.11.1717 provdala za Andrease Büttnera, zahradníka z Volfartic). V roce 1717 dále odešla ze svého dosavadního bydliště Anna Maria Heller (*1694) ze Žandova („nach Renierts Lossgeben" resp."nacher Reinerts Verweglasset worden") a Wentzel Lössel (*1693) ze Stoupna („nach Swolleinwes übergeben"). V roce 1718 byl zproštěn poddanského závazku vůči polické vrchnosti Johann Frantz Nabicht (*1693) ze Žandova, který již od roku 1713 pobýval jako tovaryš v Praze („frey loss gelassen") a z domova kvůli sňatku odešla Maria Elisabeth Wentzel (*1692) ze Stoupna (dle matriky se 6.11.1718 provdala za Johanna Christopha Ritzschela z Novosedla). V roce 1719 byla ze stejného důvodu vyškrtnuta Anna Rosina Renner (*1691),podružská dcera z Horní Police (dle poznámky v seznamu se provdala za jakéhosi zlatníka). Nejistota o důvodu vymizení z evidence panuje pouze u Elisabeth Bohmb (*1691), která se nově vyskytla v evidenci v roce 1717 po svém sňatku s Jacobem Bohmbem z Horní Police, o němž byla řeč v předchozí poznámce. Po Jcobově smrti, k níž muselo dojít velmi záhy po svatbě, se ze seznamů ztratila i Elisabeth. Pokud byla skutečně původem odjinud, je možné, že se jako bezdětná vdova vrátila zpět k rodičům anebo alespoň do svého rodiště.

[274] V roce 1716 se jako novomanželka Simona Christopha Hellera ze Žandova objevuje v seznamu Dorothea (*1692) a jako novomanželka Wentzela Grötschela ze Žandova Anna Maria (*1695). Ač nebyl nalezen matriční záznam o uzavření manželství těchto dvou párů, ani jedna z nevěst se před tím v seznamech nevyskytla. V roce 1717 se provdala za Wentzela Raudnitzkeho z Horní Police Elisabeth, rozená Jung (*1694), původem z nedaleké Stružnice, a za Christopha Schieffnera ze Stoupna Elisabeth, rozená Sommer (*1694), původem z Heřmanic. V roce 1718 přibyla do sledovaného souboru osob Elisabeth Bohmb (*1691), která se provdala za hornopolického chalupníka Jacoba Bohmba (matriční záznam o jejich svatbě nenalezen). V seznamu pro rok 1720 byl v hornopolické chalupě č.4 nově zaregistrován Christoph Just (*1695), původem z Havraního. Dne 17.11.1720 pojal za manželku dceru stoupenského zahradníka Christopha Schieffnera a zakoupil se na zmíněné chalupě v Horní Polici.

[275] V roce 1717 byl do register nově zanesen spolu s manželkou žandovský mlynář Daniel Regenermel (*1694); téhož roku se v seznamu nově objevují manželé Caspar (*1691) a Anna Maria (*1694) Laubeovi (Žandov, oddíl podruhů) a manželé Johann Carl (*1693) a Anna Dorothea (*1693) Fischerovi spolu s dcerou (Horní Police, oddíl podruhů). V roce 1718 přibyl do evidence Georg Glantze (*1694) spolu s manželkou (Horní Police, oddíl podruhů).

žen narozených v letech 1691-1695 nás upozorňuje na skutečnost, že i po 30.roce věku (sledovaná generace se po roce1720 postupně nasouvala do věkové kategorie 30-34 let) přicházela do souboru stále řada osob zvenčí. Přírůstky v rámci generace 1691-1695 představuje 6 žen a 3 muži, z nichž většina se usadila v některé ze čtyř sledovaných lokalit z důvodu sňatku se zdejším usedlíkem.[276] Mezi léty 1720 a 1725 bylo z evidence poddanských seznamů naopak vyškrtnuto 7 mužů a 3 ženy: čtyři osoby zemřely[277], tři se z registrace z neznámého důvodu vytratily[278] a tři z místa bydliště odešly.[279] I na těchto ročnících je tedy patrné, že s přibývajícím věkem sklon k migraci poněkud slábne a že při vyřazování jednotlivců z evidence poddanských seznamů začne určitou roli hrát úmrtnost.

Pokud se vrátíme ke shora položené otázce, zda se početní slabost ženské složky této generace nějakým způsobem odrazí ve skladbě osob během periody 1710-1725 vyřazených a naopak nově evidovaných, nutno říci, že nikoliv. Počet vyřazených mužů a žen je vyrovnaný (17 mužů a 18 žen), přičemž u mužů bylo ve větší míře důvodem vyřazení úmrtí (během sledovaného období zemřelo 6 mužů narozených 1691-1695, ale jen 2 stejně staré ženy). Poměrem 16 ku 11 tedy mezi jedinci, kteří opustili v letech 1710-1725 své bydliště, převažují ženy: z původního počtu příslušnic této generace v roce 1710 (49 osob) tedy odešlo během 15

---

[276] V roce 1722 vstoupil do manželství s Annou Veronikou Kroloph ze Žandova Sigmund Starckh (*1695), původem pravděpodobně z Folknářů na panství Děčín (matriční záznam o jeho svatbě zkracuje místo jeho původu na „Falck."). V roce 1723 se Friedrich Schultze (*1692), pocházející ze Säckendorf u Mariánského údolí, oženil s Annou Marií Wentzel, dcerou polického chalupníka. V tomtéž roce se dvě ženy provdaly do sledovaného soboru za vdovce: Anna Maria (*1695) ze sousedního novozámeckého panství se usadila ve Stoupně po sňatku s ovdovělým sedlákem Tobiasem Weberem a Dorothea (*1692), rozená Merttin, z Volfartic se provdala za ovdovělého Andrease Blumbtritta, sedláka v Horní Polici (dle matriky byl sňatek uzavřen 1.8.1723). V roce 1725 se za vdovce Tobiase Kriescheho, sedláka ve Stoupně, provdala Anna Maria (*1694); matriční zápis o jejich sňatku nebyl nalezen, takže není známo místo původu nevěsty, ale ze sledovaného souboru osob jistě nepocházela. O skutečné imigranty se nejedná v případě tří osob, které se v evidenci nově vyskytly v roce 1722: v žandovském oddíle podruhů a neusedlých se jako manželka Hanse Georga Rennera objevuje Eva (*1694), která dle poznámky pochází - stejně jako její snoubenec - z Horní Police, ale, zatímco on se v evidenci v předchozích letech vyskytoval, ona nikoliv. V oddíle podruhů ve Stoupně je jako novomanželka Christopha Wernera nově zaregistrována Dorothea (*1694): podle dochovaného matričního záznamu o jejím sňatku z 18.1.1722 jde o dceru hornopolického truhláře George Helmicha, jehož rodina nebyla v seznamech evidována, přestože po celé sledované období v Horní Polici pobývala. A konečně v jedné z vrchnostenských chalup v Horní Polici je k roku 1722 nově registrován Christoph Peter (*1695) spolu s manželkou a dětmi. Z místní matriky je však zřejmé, že rodina žila v obci přinejmenším několik let před tím, než byla zapsána do seznamů: eviduje sňatek manželů Peterových k 12.1.1716 (podle zápisu Christoph pochází z Nové Vsi a manželka Dorothea z Dolní Police) a pak křest jejich tří dětí v letech 1717, 1719 a 1721. Peter tedy generaci narozených v letech 1691-1695 skutečně posílil zvenčí, ale nikoliv v roce 1722, jak by se mohlo zdát na základě poddanských seznamů, ale již v roce 1716.

[277] V roce 1720 byla z důvodu úmrtí vyřazena Anna Elisabeth Försster (*1693), manželka jednoho ze žandovských sousedů (dle matriky byla pohřbena v roce 1720 ve věku 27let), dále zedník Valtin Ziegerickh (*1692), svobodný podruh z Horní Police (dle matriky byl pohřben 23.3.1720 ve věku 32 let a 36 týdnů), a Georg Wentzel (*1693) ze Stoupna (dle matriky byl pohřben 11.1.1719 ve věku 24 let).

[278] Z roku 1720 na rok 1722 vymizely z evidence 3 osoby, které byly pravděpodobně vyškrtnuty ve ztraceném seznamu z roku 1721: Johann Christoph Sönel (*1694) ze Žandova, v roce 1720 vedený v postavení syna, který pobývá mimo bydliště, George Heuman (*1693) z Horní Police, v seznamu 1720 vedený jako rekrut, a Maria Krombholtz (*1692), v roce 1720 evidovaná jako osamělá vdova v podruží (snad se po ovdovění vrátila do Valteřic, odkud pocházela).

[279] Mimo své dosavadní bydliště se v roce 1722 oženil Heinrich Groman (*1693) ze Žandova (24.7.1722 mu byl udělen výhost do Šachova, aby zde mohl vstoupit do manželství) a v roce 1723 se provdala Maria Langer (*1694) z Horní Police (17.7.1723 si vzala vdovce Jacoba Oppelta ze Zákup). V roce 1724 odešel z panství Horní Police na sousední panství Nový Zámek (Neuschloss) Hans Georg Künnel (*1691) ze Stoupna, dosud vedený jako chalupnický syn, provozující řeznickou živnost (výhost udělen 31.3.1724).

let z domova 32,7 % žen (ze stejného důvodu bylo ve sledované periodě vyřazeno jen 14,2 % původního počtu mužů). Co se týče osob, které byly v letech 1710-1725 nově zaevidovány, zřetelně převládají ženy: 20 žen více než dvojnásobně převyšuje počet nově registrovaných mužů (9 osob) a představuje 40,8 % osob ženského pohlaví, evidovaných seznamy k roku 1710 (zmíněných 9 mužů tvoří jen 11,6 % osob mužského pohlaví této generace k roku 1710).

Generace 1696-1700

Generace druhé poloviny 90. let má - na rozdíl od ročníků 1691-1695 – vyrovnaný poměr obou pohlaví: v roce 1710 k ní patřilo celkem 148 osob, z toho 77 chlapců a 70 dívek. V následujících 15 letech pak ubývali rychlejším tempem příslušníci mužské části této generace: v roce 1725 lze napočítat 59 mužů ve věkové kategorii 25-29 let, do níž sledovaná generace mezi tím dospěla (úbytek o 18 osob, tj. o 23,4 %), a 67 stejně starých žen (úbytek o 3 osoby, tj. o 4,3 %). Po zkušenostech s předcházejícími generacemi však víme, že tento stav rozhodně nemusí signalizovat menší migrační aktivitu či úmrtnost žen.

Sledovanou generaci zastihneme v roce 1710 jako děti ve věku 10-14 let. Do roku 1715 tedy nelze očekávat, že by tyto osoby opouštěly ve větší míře domov: získání zhostu či sňatek s partnerem odjinud, který by vedl k odchodu z dosavadního bydliště, přichází v úvahu jen u těch nejstarších příslušníků, narozených v roce 1696 popř.1697, a to až těsně před rokem 1715. Ve skutečnosti se však žádný takový případ nevyskytl, úbytky a přírůstky v rámci ročníků 1696-1700 připadají plně na vrub úmrtí resp. stěhování spolu s rodiči. Zároveň platí, že jsou velmi nízké. V prvním pětiletí byli z evidence vyřazeni jen 3 muži a 1 žena; z části proto, že zemřeli, a z části proto, že se z registrace vytratili bez jednoznačné příčiny.[280] Nově zaevidovány byly pak pouze dvě dívky.[281]

V roce 1715 dosáhla tato generace věku 15-19 let, takže v následujícím pětiletí, kdy postupně dospívala do věkové kategorie 20-24 let, začínají se množit případy odchodu z domova kvůli sňatku s přespolním. Převažující příčinou vyřazení z evidence je však překvapivě smrt dotyčných, především mládenců: v míře úmrtnosti mezi 16. a 23. rokem věku předstihují sledované ročníky jak generaci narozených 1691-1695, tak ročníky 1701-1705. Mezi rokem 1715 a 1720 zemřelo 7 osob, zatímco odchod za partnerem do jiné lokality byl důvodem vyškrtnutí u 6 osob.[282] Jednotlivé případy úmrtí jsou ale velmi rovnoměrně

---

[280] Dvě osoby ze Žandova, které se v seznamu pro rok 1709 v evidenci vyskytovaly, v roce 1711 v registraci chybí a zdá se, že zmizely zcela beze stopy: Hans Christoph Ritter (*1699), 1709 ještě veden v pozici syna, roku 1711 u rodičů zapsán není a nejpravděpodobnější vysvětlení je, že zemřel. Hans Carl Nabicht (*1699) byl v prvním seznamu zapsaný spolu s rodiči a sourozenci v oddíle podruhů, ale v roce 1711 chybí v evidenci celá rodina. V tomto případě se tedy spíše jedná o vystěhování celé rodiny z městečka. Dvěma zemřelými osobami jsou: Maria Renner (*1698), dcera chalupníka v Horní Polici, která byla z důvodu úmrtí vyřazena v roce 1710, a Tobias Blumbtriet (*1697), syn zahradníka v Horní Polici, který byl vyškrtnut v seznamu pro rok 1712 (dle matriky zemřel 21.6.1712 ve věku 14 let a 29 týdnů).

[281] V roce 1711 se v oddíle vrchnostenských chalupníků v Horní Polici nově vyskytla rodina Georga Schillhabela, jehož dvě dcery, Elisabeth (*1696) a Rosina (*1698), posílily sledovanou generaci narozených 1696-1700.

[282] V roce 1716 byla evidence poddanských seznamů v důsledku úmrtí vyřazena Anna Maria Werner (*1697) ze Žandova, Christoph Wiessner (*1697), syn sedláka z Horní Police, a George Wentzel (*1698), syn chalupníka z Horní Police (dle matriky zemžel 17.12.1715 ve věku 17 let a 38 týdnů). V roce 1717 zemřela Anna Elisabeth Gromann (*1698) ze Žandova a Wentzel Schieffner (*1699), syn chalupníka z Dolní Police. A v roce 1719 byl ze stejného důvodu ze seznamu vyškrtnut Johann Jacob Hänschke (*1698) ze Žandova, vedený jako pekařský tovaryš na vandru, a Johann Joseph Hausschieldt (*1698), vedený jako provaznický tovaryš na vandru (oba tedy pravděpodobně zastihla smrt mimo domov). V dalších šesti případech se prokazatelně jedná o odchod z domova kvůli sňatku a až na jednu výjimku jde o ženy: v roce 1716 se dcera hornopolického zahradníka, Anna Catharina Oppelt (*1697), provdala za George Glantzeho z Volfartic (dle matriky byl sňatek uzavřen 18.10.1716). V roce 1718 se Agatha Werner (*1698), podružská dcera ze Stoupna, provdala za selského syna George Irschickha

rozloženy po celém pětiletí, takže se nelze domnívat, že by mohlo jít o důsledek nějakého všeobecného vzestupu úmrtnosti. Nově se v evidenci poddanských seznamů objevuje 8 osob, přičemž dvě přibyly do sledovaného souboru ještě jako svobodné spolu s rodiči, ostatní se do něj přivdaly resp. přiženily anebo se přistěhovaly již s partnerem.[283]

Největší migrační ruch v rámci této generace lze zaznamenat v posledním pětiletí periody 1710-1725, kdy se její příslušníci postupně přesouvali z věkové kategorie 20-24 let do skupiny 25-29letých. Mezi roky 1720 a 1725 bylo z evidence poddanských seznamů vyřazeno na 26 osob narozených v letech 1696-1700; úmrtí bylo při tom důvodem vyškrtnutí jen u necelé třetiny z nich (8 osob, z toho 5 mužů a 3 ženy).[284] Zbývajících 10 mužů a 8 žen odešlo z domova: 6 žen se provdalo za muže z jiné lokality,[285] 8 mužů a 1 žena získalo vrchnostenský souhlas z odchodem z panství,[286] 1 muž se přestěhoval do jiné obce v rámci

---

z Heřmanic (sňatek dle matriky uzavřen 13.11.1718) a Rosina Schillhabl (*1698), dcera vrchnostenského chalupníka z Horní Police, za George Dietzeho z Ranného (sňatek dle matriky uzavřen 6.2.1718). V roce 1719 byla z evidence vyškrtnuta kvůli vdavkám Dorothea Blumbtriet (*1696), selská dcera z Horní Police (5.11.1719 se provdala za vdovce Michaela Hahnela, podruha v Bělé), a Anna Catharina Irssickhs (*1700), dcera chalupníka z Horní Police (30.1.1719 se provdala za Wentzela Kundteho z novozámecké části Valteřic). Jediným mužem, jenž se oženil ještě před 25. rokem věku s nevěstou z jiné lokality a zmizel proto z evidence v místě svého dosavadního bydliště, byl Hans Georg Meltzer (*1697), syn hornopolického sedláka: po svatbě s Annou Wentzel 12.8.1719 se usadil v Novosedle, odkud nevěsta pocházela.

[283] V roce 1717 byla do seznamu nově zaevidována rodina Zachariase Berntha. Na jedné z vrchnostenských chalup v Horní Polici jsou vedeni kromě hospodáře, hospodyně a ostatních dětí manželů Bernthových i sourozenci Hans Heinrich (*1697) a Veronika (*1700), kteří posílili sledovanou generaci. V roce 1718 se jako manželka ovdovělého žandovského podruha Johanna Georga Merttina objevuje Ewa (*1698), rozená Langer (dle matriky pochází z Kottlitz) a spolu s manželem je v oddíle podruhů v Horní Polici poprvé zaregistrována Catharina Glantze (*1697). V roce 1719 se do jedné ze sledovaných lokalit přivdala Hellena, roz. Francke, původem z Gross Märckthal (12.11.1719 si vzala hornopolického tkalce Christiana Wernera) a jako manželka podruha Michaela Hannela se ve Stoupně nově vyskytla Dorothea (*1696). V tomtéž roce se s chalupnickou dcerou z Horní Police oženil Frantz Anton Reyh (*1700) a usedil se spolu s manželkou v podruží (matrika jejich sňatek eviduje, ale místo ženichova původu neuvádí). V roce 1720 se provdala za polického sedláka Adama Wentzela Rosina, roz.Zencker (*1700). Podle matriky má pocházet rovněž z Horní Police, ovšem, přestože v té době dvě rodiny Zenckerů v obci žily, dívka podobného věku jménem Rosina se v evidenci dosud nevyskytla. Snad jde jen o nedostatek v evidenci a Rosina ve skutečnosti přespolní není.

[284] V roce 1720 byl z evidence z důvodu úmrtí vyškrtnut Joseph Herfurth (*1700) ze Žandova (aktuálně nebyl doma přítomen, ale sloužil jako voják) a Wentzel Flögel (*1700) z Horní Police (několikrát po sobě označen jako „Arm Mensch"); v roce 1722 zemřel Christoph Wentzel (*1699) ze Stoupna (v roce 1720 ještě figuroval v seznamu jako chalupnický syn, ale v seznamu pro rok 1722 se již nevyskytoval; v matrice dochován záznam o jeho pohřbu dne 4.6.1722), chalupnický syn Michael Schieffner (*1700) z Dolní Police (dle matriky byl pohřben 16.9.1721) a Elisabeth Schieffner (*1696), manželka zahradníka z Horní Police (dle matriky pohřbena 23.5.1721). V roce 1723 byla vyškrtnuta kvůli úmrtí Maria Elisabeth Zencker, dcera vrchnostenského chalupníka z Horní Police (v době smrti pobývala ve službě na zákupském zámku), a v roce 1724 byla připsána poznámka „gestorben" k Antoni Sönelovi (*1700) ze Žandova a Helleně Werner (*1699), manželce podruha z Police.

[285] V roce 1720 byly z důvodu odchodu za životním partnerem z evidence vyřazeny dvě podruhyně z Horní Police: Anna Elisabeth Werner (*1699) -17.11.1720 se provdala za Christopha Justa z Bliževedel - a Dorothea Ruschke (*1697) – vstup do manželství potvrzuje poznámka v seznamu, jako manželka některého ze sledovaných mužů ale dotyčná nevystupuje. V roce 1721 se mimo soubor provdala Anna Strobach (*1699), dcera chalupníka z Horní Police (9.2.1721 si vzala vdovce Christopha Birnbauma z Minckowitz). V roce 1723 byly ze stejného důvodu vyškrtnuty Elisabeth Wentzel (*1698) ze Stoupna (10.1.1723 se provdala za Hanse Paula Helmicha z Volfartic) a Anna Dorothea Schieffner (*1699) z Dolní Police (31.10.1723 se provdala za Wentzela Ritzschela z Novosedla), v roce 1724 pak ještě Magdalena Heller (*1700) ze Žandova (toho roku si vzala perníkáře Christopha Weissheita ze Zákup).

[286] V roce 1720 se udělení výhostu týkalo Antoni Hausschielda (*1699) ze Žandova (odešel do Benešova n.Pl.), kuchaře Hanse Georga Hänschkeho (*1698) ze Žandova (poznámka „freyloss gelassen worden" neudává místo jeho budoucího pobytu) a selské dcery Anny Marie Schieffner (*1698) z Dolní Police („nach Pürgstein

panství[287] a 1 muž a 1 žena se z evidence z neznámého důvodu vytratili.[288] V rámci čtyř sledovaných lokalit bylo v seznamech během pětiletí 1720-1725 nově zaregistrováno 5 mužů a 11 žen, z nichž většina sem přibyla kvůli sňatku z některým z místních obyvatel.[289] V konečném součtu se ročníky 1696-1700 ztenčily během posledních pěti let pozorování o 12 osob, z toho 10 mužů a 2 ženy.

V případě osob, narozených v letech 1696-1700 tedy platí, že před 20. rokem věku k trvalému odchodu z místa bydliště téměř nedochází (jen dvě dívky se provdaly jako

---

lossgeben"). V roce 1722 byl v seznamu z důvodu propuštění z poddanství vyškrtnut Antoni Renner (*1696) z Horní Police („ist der Wegloss zum Christ.Stadt d.21 April 1722 gegeben worden") a snad i Hans Jacob Renner (*1699) z Horní Police, který byl škrtnut s poznámkou, že je v řádu sv.Františka (v praxi vrchnosti osobám, které se rozhodly pro dráhu duchovních, zhosty běžně udělovaly). V roce 1723 byl sklář Hans Georg Blumbtriet (*1697) z Horní Police propuštěn na panství Česká Kamenice (výhost udělen 18.6.1723) a pekař Ambrosius Schlögel (*1699) z Horní Police do Benešova. V roce 1724 získali výhost dva papírničtí tovaryši ze Žandova, pobývající aktuálně na vandru: Johann Georg Heller (*1700) („den 28 Juli hatt dieser den freywegloss bekommen und davor 30 fl. erlegt") a Mathes Franz Ringelhan (*1696) („In Reinerz frey verweglasset worden wo vor er d.27 October 12 fl. erlegt").

[287] George Weber (*1698) byl v seznamu pro rok 1720 veden spolu s rodiči a sourozenci v oddíle podruhů ve Stoupně, přičemž k otci byla připojena poznámka, že se stal v Radči šafářem. V následujícím roce pak celá rodina v evidenci chybí, takže se zdá, že se vystěhovala do otcova nového působiště.

[288] Oba případy vymizení z evidence se týkají mezery v řadě seznamů v roce 1721: v soupisu z roku 1720 se oba dotyční ještě vyskytovali bez jakéhokoliv náznaku, že by měli být z evidence vyřazeni, ale v roce 1722 již v seznamu chybí. Pravděpodobně byli vyškrtnuti v nezvěstném seznamu pro rok 1721. Jedná se o Johanna Michela Sönela (*1698) ze Žandova a Catharinu Weissheit (*1696) ze Žandova (před svým zmizením pobývala v Praze).

[289] V roce 1722 byl v rámci žandovského oddílu podruhů nově zaregistrován Johann Zimmer (*1700), původem z Kravař, který se oženil s dcerou místního usedlíka Dorotheou Herfurth. Po sňatku s Hansem Christophem Hellerem ze Žandova se v tomtéž roce poprvé objevuje v evidenci Elisabeth, rozená Zumpe (*1697). Dochovaný matriční záznam však uvádí jako místo původu nevěsty rovněž Žandov, takže je možné, že Elisabeth byla také místní, jen nebyla za svobodna z nějakého důvodu v seznamech evidována. V rámci Horní Police byla v roce 1722 nově zaznamenána Margaretha Patzner, rozená Jäckel (*1700), pocházející ze Svádova, která se provdala za Wentzela Patznera. Z poznámek však vyplývá, že pár ještě několik let po sňatku žil v nevěstině rodišti a že novomanželka „so von Ambt Schwaden anhers noch nicht übergeben worden". Do Stoupna po sňatku s Christophem Flögelem nově přibyla Anna Maria (*1696), o jejímž místě původu nic nevíme, protože se nedochoval zápis v matrice o sňatku tohoto páru. Ze sledovaného souboru však dotyčná nepocházela. Nově se ocitla v evidenci i Maria Werner, roz.Zencker (*1699) z Heřmanic, když se provdala za nastupujícího dolnopolického sedláka Hanse Wernera (de matriky byl sňatek uzavřen 10.2.1721). O skutečný přírůstek se nejedná v případě Hanse Jacoba Rennera (*1699), který byl v roce 1722 již jako dospělý poprvé zaevidován v rodině polického podruha Tobiase Rennera a v tomtéž seznamu zároveň škrtnut s poznámkou, že je příslušníkem řádu sv.Františka (viz pozn.č.92). Pravděpodobně byl mezi řeholníky již delší dobu a nedopatřením z evidence vypadl. Byl do seznamu zapsán patrně až v momentě, kdy mu byl udělen výhost. V roce 1723 se za Johanna Michela Wiessnera z Dolní Police provdala Hellena (*1696), původem z Radče (matriční zápis o jejich sňatku se dochoval, ale není v něm uvedeno rodné příjmení nevěsty) a Johanna Josepha Nabichta ze Žandova si vzala Elisabeth, roz.Lill (*1696) – dle matriky má však Elisabeth rovněž pocházet ze Žandova, nicméně v evidenci se dosud nevyskytovala. V roce 1724 byly ve Stoupně nově zaevidováni manželé Hans Paul (*1696) a Elisabeth (*1698) Hellmichovi, dle poznámky pocházející z Volfartic, další dva přírůstky toho roku jsou opět případy snoubence resp. snoubenky někoho z místních: Ludmilla, roz. Meywalt (*1698), původem z Weissteibschnitz, se provdala za Christopha Heumanna z Horní Police a Christoph Ringelhan (*1697), původemz Radče, se přiženil do chalupy č.9 v Horní Polici, když pojal za manželku dceru dosavadní hospodyně. V roce 1724 je rovněž v Horní Polici, v jedné z vrchnostenských chalup, nově zaregistrován Valtin Patzner (*1697), manžel místní rodačky Elisabeth, roz.Hannel. K uzavření jejich manželství však došlo již v roce 1718 a pak Elisabeth zmizela z evidence, aby se po 6 letech v seznamu znovu objevila spolu s manželem a třemi dětmi. V roce 1725 se pak v pozici manželky Antoni Hellera v oddíle podruhů v Žandově objevuje Anna Maria (*1698) a v pozici manželky Frantze Störtzela v oddíle podruhů v Horní Polici Dorothea, roz.Ringelhan (*1698), původem z Radče).

devatenáctileté) a že většina případů odchodu z panství a vstupu do manželství s partnerem z jiné lokality se vztahuje k věku mezi 20. a 26. rokem: ženám z této generace bylo při vyškrtnutí ze seznamu z důvodu sňatku s přespolním 19-25 let, v průměru pak kolem 22 let, mužům bylo v okamžiku propuštění z panství 21-28 let, průměrně kolem 24 let.

Generace 1701-1710

O té části populace, která se narodila po roce 1700 má smysl pojednat jako o celku. Na začátku pozorování v roce 1710 byly totiž všechny osoby narozené v letech 1701-1710 v dětském věku a ti nejstarší z generace prvního desetiletí 18. století dospívali až kolem roku 1720. Proto je nabíledni, že během prvních dvou pětiletí periody 1710-1725 nelze očekávat ze strany těchto ročníků žádnou nebo téměř žádnou migraci, a to ani směrem ze sledovaných lokalit ven, ani směrem opačným. Výjimkou mohou být jen případy, kdy dítě opustilo své dosavadní bydliště spolu s rodiči respektive kdy se do jedné ze sledovaných obcí spolu s rodiči přistěhovalo. Dá se ovšem očekávat, že drtivá většina případů vyřazení z evidence poddanských seznamů bude připadat na vrub úmrtím. Navíc je třeba předpokládat, že úmrtnost u dětí byla tím větší, čím nižší byl jejich věk. Není tedy žádným překvapením, že v největším počtu umírali příslušníci této generace v pětiletí následujícím po roce 1710. Tehdy prodělávali ti nejmladší, narození krátce před rokem 1710 prvních pět let života, které byly ve starém demografickém režimu z hlediska úmrtnosti nejrizikovější.[290]

V roce 1710 se s dětmi ve věku do10 let setkáváme v počtu 302 osob, z čehož přesně polovinu tvoří muži a polovinu ženy. Je třeba podotknout, že tato cifra v sobě skrývá značnou heterogenitu: při podrobnějším pohledu je patrné, že ročníky 1701-1705, zejména jejich mužská složka, jsou početně velmi slabé, což vynikne zejména při porovnání s generacemi 90.let 17.století.[291] Ročníky 1706-1710, opět zejména v jejich mužské části, jsou naopak početně velmi silné. Samozřejmě, důvodem tohoto jevů může být částečně i okolnost, že generace 1701-1705 již měla v roce 1710 za sebou období největších početních ztrát v prvních letech života, kdežto generace 1706-1710 měla tuto kritickou fázi částečně ještě před sebou. Ale na sílu ročníků 1706-1710 neusuzuji pouze porovnáním s předcházející generací, nýbrž také s generacemi, které v průběhu sledovaných 15 let teprve přišly na svět. Muži ve věku 0-4 roky tvořili v roce 1710, kdy byla tato věková kategorie obsazena právě ročníky 1706, 1707, 1708, 1709 a 1710, 13,7 %, zatímco v následujících letech procentuální podíl mužů ve stejné věkové skupině zdaleka tak vysoký nebyl: v roce 1715 činil 10,7 %, v roce 1720 11,0 % a v roce 1725 pak 11,8 %. U stejně starých žen podíl na celku ženské populace v roce 1710 tak nápadně vysoký není.

V roce 1715 lze v poddanském seznamu napočítat 293 příslušníků sledované generace (151 mužů a 142 žen). Jejich počet je tedy pět let od počátku pozorování nižší o pouhých 9 osob (ve všech případech jde o ženy), což je suma překvapivě nízká: pokud by totiž migrace oběma směry hrála u jedinců tohoto věku velmi malou roli, jak předpokládáme, musela by být příčinou valné většiny úbytků mezi vybranými roky úmrtí sledovaných osob. A vzhledem k tomu, že v našem souboru jsou i děti ve věku kolem 1 roku, měla by být úmrtnost ve sledované generaci dosti vysoká. Nebo úmrtnost v rámci ročníků 1701-1710 předpokládané výše nedosahovala?

Pohled do poddanských seznamů ukázal, že si smrt si mezi těmito dětmi skutečně vybrala vysokou daň: do roku 1715 bylo z evidence vyřazeno 37 osob v příslušném věku a z toho 32

[290] Na tomto místě je znovu nutné upozornit, že z počtu osob vyřazených z důvodu úmrtí ve věku do 5 let nelze usuzovat na úmrtnost v kategorii nejmladších dětí ve věku 0-4 let. V seznamech totiž v drtivé většině nejsou zaznamenány ty děti, které zemřely před dosažením jednoho roku, tedy zhruba čtvrtina všech živě narozených.

[291] Zatímco ročníky 1701-1705 se podílejí na celku populace v roce 1710 z 10,4 % (jde o 133 osob – 65 mužů a 68 žen), v tomtéž roce tvoří generace 1691-1695 a generace 1696-1700 shodně 12 % všech evidovaných osob.

jedinců zemřelo. Mezi zemřelými pak byly převážně nejmenší děti, narozené v letech 1710 (7 osob), 1709 (7 osob) a 1708 (6 osob). Pak nás ale může zarazit jedna věc: aby bylo k roku 1715 docíleno úbytku 9 osob, muselo by do souboru přibýt 28 osob, narozených v letech 1701-1710! Skutečně tomu tak je, ale vysoký počet nově zaevidovaných osob nenarušuje naši tezi o tom, že děti ve věku do 15 let migrovaly jen v případě, že se stěhovali jejich rodiče, a že takových případů nebude ve skutečnosti mnoho. Velké přírůstky totiž tvoří osoby, narozené v letech 1710 popř.1709, které byly po narození do seznamů zanášeny s jednoletým až dvouletým prodlením. Jedná se tedy v drtivé většině o děti, jež se narodily rodičům, od počátku přítomným v některé ze sledovaných lokalit, nikoliv o imigranty. Přistěhovalců je mezi zmíněnými 28 přírůstky jen 8, z čehož 6 dětí patří k rodině polického mlynáře George Schillhabla, který přibyl do Horní Police v roce 1711.

V následujících dvou pětiletích by pozdní zaevidování dětí narozených místním rodičům již nemělo obraz o skutečném množství nových přírůstků zkreslovat. Všichni narození v letech 1701-1710, kteří se po roce 1715 objeví v seznamech poprvé, by měli být přistěhovalci.

Od roku 1715 do roku 1720 se postupně počet mužů příslušejících ke generaci 1701-1710 snížil z 151 na 143 osob a okruh jejich vrstevnic se z původního počtu 142 ztenčil na 139 osob. Za celkovým úbytkem 11 osob (8 mužů a 3 žen) by se už neměla skrývat velká překvapení: lze očekávat, že úmrtnost dětí, které postupně opouštěly věkovou kategorii 5-14 let a dospívaly do věku 10-19 let, nebude mít již tak hrozivé rozměry jako v předešlém pětiletí a na druhé straně vlastní migrační aktivita těchto osob bude ještě nepatrná. Proto by se celková záporná bilance na konci druhého pětiletí mohla dosti blížit počtu zemřelých během periody 1715-1720.

Tento předpoklad se v celku naplňuje: v tomto období bylo vyřazeno z evidence 16 osob, z toho 14 z důvodu úmrtí, a jen 5 osob do sledované skupiny přibylo. U skupiny nejstarších příslušníků (lépe řečeno příslušnic) této generace se již také projevuje okolnost, že se koncem tohoto pětiletí ocitli na prahu dospělosti, kdy mohli vstupovat do manželství: vedle tří osob, které se v evidenci objevují proto, že se do některé ze čtyř sledovaných lokalit přistěhovaly spolu s rodiči, dvě ženy narozené v roce 1702 resp.1703 se v roce 1720 objevují v souboru jako manželky zde usedlých mužů.[292] Z důvodu sňatku s partnerem z Benešova byla naopak se seznamu pro rok 1719 vyškrtnuta sedmnáctiletá Barbara Schillhabl.

V posledním pětiletí po roce 1720 u osob narozených v letech 1701-1705 nadále roste vliv migrace a u osob narozených v letech 1706-1710 naopak nadále klesá vliv úmrtnosti. Není divu: sledovaná generace v té době definitivně opouštěla dětský věk s jeho vysokým úmrtnostním rizikem a postupně dospívala do věkové kategorie 15-24 let, kdy nebezpečí smrti kleslo za normálních okolností na nejnižší možnou míru. Zároveň u osob po 20.roce věku (zejména u dívek) byly aktuální sňatky.

V celkové bilanci ubyli od roku 1720 do roku 1725 pouze 4 příslušníci sledované generace: okruh mužů se ztenčil o 6 osob, ženy naopak 2 přibyly. Ze seznamů bylo v průběhu těchto pěti let vyřazeno 12 osob narozených v letech 1701-1710, z nichž jen dvě prokazatelně zemřely.[293] Dvě dívky z blíže neznámého důvodu zmizely, přičemž v jednom případě je pravděpodobné, že na vině bylo úmrtí dotyčné[294], v druhém případě připadá v úvahu jak smrt,

[292] V roce 1720 se jako manželka Hanse Michela Wöhleho nově vyskytuje v čísle 74 v Žandově sedmnáctiletá Anna Isabella Judita a jako manželka Hanse Georga Merttina je v žandovském oddíle podruhů poprvé zaevidována osmnáctiletá Dorothea, dle poznámky pocházející z Dolních Habartic.

[293] V obou případech jde o mladší děti: v roce 1722 byl vyřazen jeden 12letý hoch z důvodu úmrtí a o rok později potkal stejný osud chlapce ve věku 15 let.

[294] Jedná se o dívku, která byla v roce 1720 evidována při rodičích jako 12letá, ale v seznamu pro rok 1722 již po ní není ani stopa, přičemž její rodiče jsou v seznamu vedeni nadále. Pravděpodobně byla vyškrtnuta v chybějícím seznamu pro rok 1721, u dívky v tomto věku není trvalý odchod od rodičů pravděpodobný.

tak sňatek zmizelé.[295] Ostatní vyřazení opustili své dosavadní bydliště a odešli do jiné lokality na panství[296] nebo panství po získání zhostu úplně opustili.[297] Byly mezi nimi i tři ženy, které se provdaly za přespolního. Ročníky 1701-1710 byly ve stejném pětiletí početně posíleny 8 jedinci. Mezi osobami, evidovanými po roce 1720 poprvé, najdeme ve stejné míře ty, jež se v jedné ze sledovaných lokalit ocitli proto, že následovali rodiče (1 muž a 3 ženy)[298], jako ty, kteří přišli individuálně a zaujali zde po sňatku nezávislé postavení (4 ženy).[299]

V průběhu celého patnáctiletého pozorování této generace, kterou máme pod drobnohledem v době přechodu jejích příslušníků z dětského věku do věku dospělého, je mnohem silnější úbytek osob než příliv imigrantů stejného věku zvenčí. Zcela určitě je to výsledek absence vlastní migrační aktivity a relativně vysoké úmrtnosti u dětské kategorie. Zatímco od roku 1710 do roku 1725 bylo z poddanských seznamů vyškrtnuto 65 osob narozených v letech 1701-1710 (ze tří čtvrtin se jednalo o případy úmrtí), nově zaregistrováno bylo jen 21 jedinců. Za časté se jedná o děti, které přivedli do jedné ze čtyř sledovaných lokalit rodiče, ale v posledním pětiletí můžeme u těch nejstarších po 20. roce věku sledovat již migrace z vlastního popudu, spojené se získáním výhostu pro vlastní osobu nebo s odchodem za partnerem do jiné lokality na panství.

Jako shrnutí předešlého pokusu analyzovat jednak podíl úmrtnosti, jednak podíl geografické mobility na utváření věkové a pohlavní struktury studované populace nám může posloužit komentář tabulek II.5 a II.6. Shromážděná data zřetelně ukazují, že bez ohledu na proměnlivost demografické situace v průběhu přibližně 60-70 let před rokem 1710, kdy jsme začali podrobně sledovat míru a příčiny vyřazení osob z poddanských seznamů, se sklon

---

[295] Elisabeth Schieffner (*1703) byla v roce 1720 vedena v postavení chalupnické dcery v Dolní Polici, v roce 1722 se však v seznamu nevyskytuje. Pravděpodobně bychom odpověď na otázku po jejím dalším osudu našli opět v seznamu pro rok 1721, který se nedochoval. Vzhledem k věku v době zmizení se Elisabeth mohla stejně tak dobře provdat jako zemřít; matrika ani jednu tuto variantu nepotvrzuje.

[296] V roce 1720 získal podruh Christoph Weber ze Stoupna místo šafáře v Radči a spolu s manželkou a dětmi, z nichž Christoph (*1701), Hans Georg (*1703) a Christian (*1707) patřili ke sledované generaci, dosavadní bydliště opustil. V roce 1724 se Dorothea Werner (*1702), selská dcera ze Stoupna, provdala do Heřmanic ze Wentzela Irschicka (k uzavření manželství došlo dle matriky 29.10.1724).

[297] V roce 1722 získal výhost Johann Carl Horn (*1702), syn žandovského mlynáře („nach Ober Liebich lossgelassen 1722"), Antoni Schillhabl (*1704), syn polického mlynáře („studirt ist nach Onissdorff Lossgeben worden") a z důvodu sňatku s cizopanským poddaným byla vyhoštěna i Anna Maria Hiebner (*1701) z Horní Police (dle matriky se 11.1.1722 provdala za Eliase Zimmera z té části Volfartic, která spadala pod panství Horní Libchava). V roce 1724 byl pak výhost udělen Marii Elisabeth Schlögel (*1702), dceři vrchnostenského chalupníka v Horní Polici, která se provdal na panství Stvolínky („ Ist den 4. 9bris 1724 nacher Druhmb Verweglasset worden und hat dahin geheurathet"; dle matriky vstoupila do manželství s Johannem Christophem Antonem ze Stvolínek dne 14.11.1724).

[298] Jde zejména o mladší příslušníky sledované generace ve věku 12, 13 a 14 let, pouze dcera Hanse Georga Zenckera, Maria Francisca (*1702), byla v roce 1722, kdy spolu s rodiči přibyla na jednu ze zahradnických usedlostí do Horní Police, již dvacetiletá.

[299] Všechny tyto případy spadají do roku 1724: v rámci Dolní Police tehdy byly zaevidovány Anna Elisabeth, roz. Haubtman (*1702) jako novomanželka podruha Hanse Georga Schieffnera (dle matriky pocházela z Radče) a Maria Schieffner, roz. Just (*1704) jako novomanželka mladého sedláka Hanse Georga Schieffnera (dle matriky pocházela z Havraního). V rámci Stoupna byla zaevidována Dorothea, roz. Wagner (*1704) jako druhá žena ovdovělého sedláka Christopha Wernera (dle matriky pocházela z Koblitz) a v rámci Horní Police se v seznamu poprvé vyskytla Anna Elisabeth (*1705), která se provdala za podruha Valtina Irssicka (matriční záznam o jejich sňatku nebyl nalezen, takže není známo místo nevěstina původu ani rodné příjmení.

k migraci značně měnil s věkem a také vliv úmrtnosti byl logicky různý u různých věkových skupin.

Pro dětský věk do 15 let je charakteristická úplná absence vlastní migrační aktivity (děti migrují pouze tehdy, pokud mění bydliště jejich rodiče)[300] a zároveň velké počty zemřelých ve věku do 5 let. V rámci generace osob narozených v pětiletí před rokem 1710 bylo z poddanských seznamů vyřazeno mezi roky 1710 a 1715 na 28 jedinců, z toho u 24 byla prokazatelnou příčinou jejich vyškrtnutí ze seznamů smrt (na podobné objemy zemřelých narazíme pak až u nejstarších ročníků, které po 60. roce věku houfně vymíraly). Připomeňme navíc, že ve věkové kategorii do pěti let chybí skoro úplně děti mladší 1 roku, které pořizovatelé seznamů zpravidla ignorovali a jejichž tradičně nejvyšší úmrtnost by počty zemřelých v této skupině osob ještě podstatně navýšila. U starších dětí nad 5 let pak vliv úmrtnosti postupně klesá, takže pro nejstarší děti mezi 10. a 15.rokem života jsou typické velmi malé úbytky.

U mladých lidi ve věku od 20 do 35 let hraje absolutně největší roli migrace. Objemy vyřazených osob jsou hodně vysoké, ale příčinou vyřazení bývá v poměrně malé míře smrt. Převážná většina osob je z evidence vyřazena proto, že trvale odchází z místa bydliště.

U věkové kategorie nad 35 let se prostorová pohyblivost osob jeví už jako zanedbatelná až nulová a drtivou většinu početních úbytků můžeme přičíst na vrub úmrtím. Absolutní počet i relativní podíl zemřelých je po 35. roce věku napřed velmi nízký, ale po padesátce se začíná zvyšovat a ve skupině osob nad 60 let vymizí v průběhu pěti let z důvodu smrti vždy zhruba polovička jedinců, jež byli původně ještě naživu.

Toto obecné schéma trefně ilustruje údaj o tom, jaký procentuální podíl ze všech osob vyřazených v průběhu periody 1710-1725 z poddanských seznamů představují v rámci jednotlivých pětiletých generací ti, jež prokazatelně zemřeli (tab.II.6).

U nejstarších osob, narozených do roku 1650 s určitostí zemřelo 97,0 % všech vyřazených (64 jedinců z 66) a v generacích 50. a 60.let 17.století se podíl zemřelých na skupině vyřazených pohybuje v rozmezí 90,9-100 % (navíc platí, že u těch osob, které nejsou zařazeny mezi zemřelé, jde vždy o případy vymizení z evidence mezi pořízením dvou po sobě jdoucích seznamů, a je dosti pravděpodobné, že tyto zmizelí lidé ve skutečnosti rovněž zemřeli). U generace narozených v 70.letech 17.století, jež se v průběhu pozorování věkově pohybovali mezi 30 a 54 roky, se o poznání snížil jak počet vyřazených, tak i podíl zemřelých v rámci těchto vyřazených: pohybuje se kolem tří čtvrtin.

Generacemi, u nichž podíl zemřelých osob na celku osob vyřazených nebyl ani poloviční, jsou jednoznačně ty, které přišly na svět v 80. a 90.letech a jejichž příslušníci zaujímali věkové kategorie 10-29 let na začátku pozorování v roce 1710 a 25-44 let na konci pozorování v roce 1725. Pokud hledáme tu pětiletou generaci, u níž byla smrt příčinou vyřazení nejnižšího počtu a zároveň nejmenšího podílu osob, jde jednoznačně o ročníky 1691-1695. Během sledovaných 15 let bylo z této skupiny vyřazeno 35 osob, z nichž pouze 8 (22,9 %) zemřelo. Podobně nízký podíl zemřelých na celku vyřazených, který jen o málo překračuje jednu čtvrtinu, najdeme ještě v generaci narozených 1686-1690 (28,2 %). Nejde jistě o to, že by poměry uvnitř těchto ročníků byly z hlediska celé populace tak mimořádné, ale podíl migrujících se jeví u této skupiny osob tak vysoký proto, že jsme je měli možnost sledovat ji právě v té životní etapě, která s sebou nesla největší životní změny v podobě vymanění se z rodičovské autority a založení vlastní samostatné existence. V řadě případů byly tyto kroky spojeny s odchodem z místa svého dosavadního bydliště či dokonce z rodného panství.

Skladba dětí, jež se narodily po roce 1710 a byly v průběhu pozorování ze seznamů vyškrtnuty, má již opět poněkud jiný ráz: podobně jako u osob vyššího středního a stařeckého věku tvoří nadpoloviční většinu vyřazených, ti, kteří prokazatelně zemřeli. Platí, že čím jsou

[300] Zde nemáme na mysli dočasný odchod dětí mladších 15 let do služby či do učení, ale pouze trvalý odchod, který měl za následek vyřazení dotyčného z evidence poddanských seznamů.

děti uvnitř této skupiny mladší, tím vyšší je pravděpodobnost, že budou z evidence vyřazeny a že příčinou jejich vyškrtnutí bude smrt: osob, které mezi léty 1710 a 1715 postupně opouštěly věkovou kategorii 0-4 roky a dospívaly do kategorie 5-9 let, bylo vyřazeno celkem 28, z toho 24 z důvodu úmrtí. Naproti tomu když se ročníky 1701-1705 mezi léty 1715 a 1720 „přelévaly" z věkové kategorie 10-14 let do kategorie 15-19 let, ztratily pouze 4 osoby, z nichž 3 zemřely. Generace narozených v letech 1706-1710, kterou poprvé zachytíme, když je jejím příslušníkům méně než 5 let, a sledujeme ji do okamžiku, kdy dospěje do věkové skupiny 15-19 let, ztratila v průběhu 15 let pozorování 44 příslušníků, z nichž 38 (86,4 %) zemřelo.

Pokud se na celou věc podíváme nikoliv z hlediska podílu zemřelých, ale z hlediska podílu migrujících na objemu vyřazených, ukáže se, že věk, v němž docházelo v největší míře k odchodům z domova, se pohybuje mezi 20-29 lety.[301] Právě ze skupiny osob, která se přesouvala z věkové kategorie 20-24 let do kategorie 25-29, se jak mezi roky 1715 a 1720, tak mezi roky 1720 a 1725, rekrutovalo nejvíce jedinců, kteří získali výhost anebo opustili dosavadní bydliště kvůli sňatku s přespolním partnerem.[302] Trochu jiná situace je v pětiletí 1710-1715, kdy jsou počty migrujících nejvyšší až tehdy, když opouštěli věkovou skupinu 25-29 let a nasouvali se do kategorie 30-34 let. Počet 13 osob (4 muži a 9 žen), o něž se jedná, však příliš nepřevyšuje objem mladých lidí, kteří ve stejné době odcházeli z domova ve věku přelévajícím se z kategorie 20-24 let do kategorie 25-29 let (šlo o 11 osob, 3 muže a 8 žen). Spíše se tedy zdá, že v prvním pětiletí našeho pozorování migrační aktivita po 30. roce věku neklesá jako ve dvou pětiletích následujících, ale trvá v míře neztenčené až do 35 let.

Co se týče proporcí mezi muži a ženami, v prereprodukčním věku je poměr mužů a žen vyřazených z evidence z důvodu úmrtí velmi vyrovnaný. Obvyklá vyšší úmrtnost chlapců v dětském věku není tedy v našem relativně malém vzorku patrná, ovšem dá se předpokládat, že patrná by byla zejména u kojenců, kteří v souboru chybí.

V reprodukčním věku jsou počty zemřelých mužů a žen také vcelku vyrovnané s tím, že čím mladší věkové skupiny, tím více převažují mezi zemřelými muži, a čím vyšší věkové kategorie, tím více dominují ve skupině zemřelých ženy. Tento jev by bylo možné přičíst na vrub tomu, co bylo pro starý demografický režim typické: přetěžování ženského organismu opakovaným mateřstvím a vystavování žen vyššímu riziku úmrtí při porodu a v šestinedělí. Naproti tomu mezi migrujícími osobami do 40.roku věku (pohyb starších osob je již velmi malý, ba nepatrný) převládají poměrem 3:2 ve všech třech pětiletkách ženy. Nejčastějším důvodem odchodu z místa bydliště je sňatek s osobou z jiné lokality na panství, časté jsou i migrace za hranice panství, které se dějí v souvislosti se vstupem do manželství.

V postreprodukčním věku nehraje již migrace prakticky žádnou roli. Mezi osobami vyřazenými z důvodu úmrtí pak převažují ženy: počínaje rokem 1710 a konče rokem 1725 bylo ze sledovaného souboru vyřazeno 66 mužů a 78 žen starších 50 let.

Poznatek o vyšším sklonu žen k migraci za sňatkem na kratší vzdálenosti koresponduje se zjištěním, k nimž dospěli autoři výzkumu zabývajícího se migrací v jižních Čechách v 16. a

[301] To koresponduje se zjištěním J.Grulicha pro poddanské obyvatelstvo chýnovského panství v 17. a 18. století: na jihu Čech nacházela čtvrtina až třetina poddaných ve věku 20-34 let obživu mimo hranice panství. Srov. Josef Grulich, Lebensläufe von Untertanen in Südböhmen im 17. und 18. Jahrhundert (am Beispiel der Herrschaft Chýnov), in: M. Cerman – H. Zeitlhofer (Hg.), Soziale Strukturen in Böhmen. Ein regionaler Vergleich von Wirtschaft und Gesellschaft in Gutsherrschaften, 16.-19. Jahrhundert, Wien – München 2002, s. 192-205.

[302] Jednalo se o 13 osob (6 mužů a 7 žen) resp. 18 osob (10 mužů a 8 žen), které, přesouvajíce se z kategorie 20-24 let do kategorie 25-29 let, byly v letech 1715-1720 resp. 1720-1725 vyškrtnuty ze seznamu kvůli odchodu z domova.

17.století.[303] Ženy starší 15 let z městeček a vesnic třeboňského panství, což je prostředí typologicky nejbližší čtyřem sledovaným lokalitám z panství Horní Police, migrovaly k roku 1586 ze 34,5 % (městečka) resp. 43,7 % (venkov) na vzdálenost do 10 km od místa svého původu. Jejich mužští vrstevníci ze stejného prostředí odcházeli z domova do lokality vzdálené do 10 km jen v 35,0 % (městečka) resp.11,6 % (venkov) případů.

2.4 Sňatečnost

Chceme-li posoudit populační poměry na Hornopolicku v 10. a 20. letech 18.století, je třeba zaměřit pozornost v prvé řadě na sňatečnost a demografické charakteristiky, které se sňatkem souvisejí.

Manželství bylo v době starého demografického režimu klíčovou záležitostí bez ohledu na specifika lokálně popř. časově omezených demografických systémů.[304] Naprostá většina dětí se totiž rodila jako manželská a nemanželské porody měly význam jen okrajový, mnohdy zanedbatelný. Instituce manželství představovala jediný legální a morálně bezúhonný rámec plození potomstva. Dostupnost manželství ve starých evropských společnostech tedy představovala nejdůležitější nástroj regulace porodnosti, a tím i dynamiky populačního růstu. Uvnitř manželství se v podstatě nekladly překážky početí, a proto lze označit manželskou plodnost v době před nástupem industrializace v jistém smyslu za přirozenou. Plodnost a tím i velikost populačních přírůstků tak byla určována - samozřejmě vedle délky meziporodních intervalů a úmrtnostních poměrů, které mohly v důsledku ztráty partnera vyřazovat z reprodukčního procesu nezanedbatelné procento dospělé populace – velmi významně i podmínkami sňatečnosti.

Celkový počet dětí, který se narodí určitému manželskému páru, je při absenci plánování rodičovství v zásadě dán délkou trvání manželství resp. délkou trvání plodného období manželství. Doba, kterou dva lidé opačného pohlaví stráví v manželství, je pak určena z jedné strany věkem při vstupu do manželství a z druhé strany smrtí jednoho z partnerů. Pokud se oba manželé dožijí stáří, je celkový počet porodů v rámci manželství podmíněn jednak sňatkovým věkem, jednak menopauzou partnerky. Kolik manželských párů přestane přivádět na svět děti proto, že zestárne, a v kolika případech vdaná žena ještě během svého plodného období zemře anebo ovdoví (čímž je přinejmenším dočasně vyřazena z reprodukčního procesu), je dáno mírou úmrtnosti v populaci.

Na tempo růstu jisté populace neměl ovšem vliv jen sňatkový věk (zejména žen), doba trvání manželství popř. sňatečnost vdov, jež určovala kolik ovdovělých žen a v jaké lhůtě po smrti partnera se opět zapojí do reprodukčního procesu, ale také množství osob (opět zejména žen), které zůstaly během svého reprodukčního období svobodné a neprodělaly žádný porod. Tzv. definitivní (nebo též sociální) celibát nebyl v Hajnalově západo- a středoevropském modelu sňatečnosti žádným vzácným jevem a vyplýval z úzké vazby mezi zdrojem stabilních příjmů a možností založit rodinu, která činila sňatek pro jistý okruh osob trvale nedostupným. Podíl starých panen v populaci byl přímo úměrný výši sňatkového věku s tím, že stejné důvody, které vedly k odkládání sňatků, navyšovaly počty těch, již sňatek nikdy neuzavřeli.[305]

---

[303] Josef Grulich – Hermann Zeitlhofer, Migrace jihočeského obyvatelstva v období před třicetiletou válkou a po jejím ukončení, Historická demografie 22, Praha 1998, s.79-105, zejména tab.4a, 4b.

[304] Pojmu demografický systém zde užívám ve stejném smyslu, v jakém ho vymezuje Livi Bacci: jde o určitou kombinaci demografického chování v rámci pravidel a vztahů, které zůstávají stále stejné. Srov. Massimo Livi Bacci, Populace v evropské historii, Praha 2003, s.112-113.

[305] M. Livi Bacci, c.d., s. 123-125.

Úzká provázanost mezi šancí na sňatek a příznivými ekonomickými podmínkami pro vznik manželství ve starém demografickém režimu vedla v oblastech na západ od Hajnalem načrtnuté linie Petrohrad – Terst k relativně nízké sňatečnosti, v níž se odrážel definitivní celibát významného procenta reprodukce schopného obyvatelstva, a k vysokému sňatkovému věku, který plynul z odkládání sňatků do doby, kdy nastanou vhodné ekonomické podmínky pro založení rodiny (převzetí gruntu po rodičích, zakoupení nemovitosti, úspora dostatečných prostředků apod.). Odtud plynul význam instituce manželství jako regulačního faktoru dynamiky demografického růstu.

Stěžejního významu manželství pro dynamiku růstu populací, které si dosud neosvojily záměrnou kontrolu porodnosti, si povšiml již anglikánský pastor Thomas Robert Malthus na sklonku 18. století. Malthus byl ve své době svědkem rychlého populačního růstu, který byl nastartován během druhé poloviny 18. století. Citlivě reflektoval překotné zvyšování počtu obyvatel a neubránil se obavám z důsledků tohoto vývoje; uvědomoval si totiž odvěkou úzkou souvislost mezi zdroji a demografickým růstem a obával se, že tempo růstu obyvatelstva je v jeho době vyšší než tempo, s jakým se obnovují a rostou zdroje. Proto měl za prozíravé a z hlediska budoucnosti dokonce nezbytné, aby fungovaly nějaké preventivní brzdy populačního růstu. A právě exkluzivitu manželství pokládal za nejefektivnější brzdu demografického růstu: sílu potomstva určité generace přece nejvíce ovlivní, když jistá významná část této generace do manželství nikdy nevstoupí a děti tudíž nemá a když ti, co sňatek uzavřou, žení se a vdávají v poměrně pozdním věku, takže na svět přivedou méně dětí, než kdyby se vzali dříve.[306]

Malthus jistě pod dojmem velikosti populačních přírůstků ve své době krajně přecenil tempo demografického růstu, které ještě kolem roku 1750 zdaleka tak závratné nebylo. Mortalitní poměry v mnoha případech zabránily tomu, aby spolu manželé strávili celý produktivní věk. Pokud by tomu tak bylo, narodilo by se jednomu manželskému páru průměrně 7 potomků, ale při vysoké úmrtnosti se mnoho manželství rozpadlo předčasně. Průměrný počet dětí na jedno manželství se tak pohyboval kolem 4 až 5. Vzhledem k vysoké kojenecké a dětské úmrtnosti tento počet dětí s bídou postačoval k prosté reprodukci: z potomků jednoho páru se dospělosti dožily 2 - 3 osoby, které se samy mohly zapojit do reprodukčního procesu.[307] Tato skutečnost zakládala velmi pomalé tempo populačního růstu, jež bylo navíc soustavně ohrožováno demografickými krizemi a velmi snadno se mohlo dočasně zbrzdit, úplně zastavit anebo dokonce proměnit v regres. Průměrný roční přirozený přírůstek činil zhruba 2 – 3 promile, což znamenalo, že daná populace byla schopna zdvojnásobit svůj počet za dvě až tři staletí.[308]

Při všech výhradách, které lze mít vůči zjednodušující představě o fatální podmíněnosti populačního vývoje stavem a dostupností zdrojů[309] má Malthusova teorie pro starý

---

[306] Thomas Robert Malthus, An Essay on the Principle of Population (A View of its Past and Present Effects on Human Happiness, London 1803 (3. vyd.) – 1. vydání 1798;

[307] Srov. André Burguière - François Lebrun, Die Vielfalt der Familienmodelle in Europa (Kapitel 1), in: André Burguière – Christiane Klapisch-Zuber – Martine Segalen – Françoise Zonabend (Hg.), Geschichte der Familie: Neuzeit, Frankfurt a.M. 1997, s. 15-18.

[308] Srov. Massimo Livi Bacci, Populace v evropské historii, Praha 2003, s. 12-20.

[309] Podle Malthuse demografický růst narušuje rovnováhu mezi množstvím zdrojů a počtem obyvatel: pokud je dosaženo určité hranice únosnosti, spustí se řetězec brzdných reakcí, jako jsou hladomory, epidemie a války. Ty sníží počet obyvatel a znovu nastolí stav rovnováhy mezi zdroji a populací, což umožní další demografický růst. Pokud není k dispozici nějaká šetrnější brzda populačního růstu, zákonitě se celá situace pravidelně opakuje. Malthusův výklad předpokládá, že dostupnost potravin podmiňuje úroveň výživy a ta pak má vliv na úmrtnost, a to jak z krátkodobého hlediska (za hladomorů je úmrtnost samozřejmě vysoká), tak z hlediska dlouhodobého

demografický režim své opodstatnění a dobře vystihuje jedinečnost, s jakou evropské populace na západ od linie Petrohrad – Terst řešily problém rovnováhy mezi demografickým růstem a ekonomickými podmínkami: regulace počtu obyvatel prostřednictví omezování a odkládání sňatků je ve světovém kontextu reakcí velmi originální a „humánní".[310] Souvisí jistě se zrozením individuality v průběhu raného novověku a růstem pocitu odpovědnosti každého jedince za své jednání.

Malthus ve svém modelu samo sebou neuvažuje o jiné, dnes všeobecné rozšířené brzdě populačního růstu, a sice o vědomé kontrole (manželské) plodnosti. Až do konce 18. století se omezování počtu dětí v rodinách téměř nepraktikovalo (kontrola porodnosti v rámci určitých sociálních skupin se však v některých oblastech raněnovověké Evropy uplatňovala: doložena je např. u části francouzské šlechty nebo u patriciátu v některých protestantských městech[311]) a pro evropskou populaci byla typická „přirozená" plodnost; Malthusovi toto řešení nepřišlo (především z náboženských důvodů) na mysl.

Povědomí o vztahu mezi šancí na sňatek a vhodnými ekonomickými podmínkami v tradiční evropské společnosti se udrželo i v kritickém dějepisectví. V německém prostředí poukázal na zjevnou souvislost mezi hospodářským a demografickým vývojem v předprůmyslové Evropě ve padesátých letech minulého století Gerhard Mackenroth: konstatoval tendenci k rovnováze mezi generativním chováním a hospodářskými poměry. Ekonomickému vývoji se podle Mackenrotha populace přizpůsobovala nikoliv kolísáním úmrtnosti či manželské plodnosti, ale právě četností sňatků a sňatkovým věkem. Zejména v západní Evropě totiž existoval striktně omezený počet selských a řemeslnických pozic (Vollstelle) umožňujících založit rodinu; osobám, které zaujímaly pouze podřadná postavení (čeleď, tovaryši), bránily ekonomické poměry vstoupit do manželství a v důsledku toho byli jedinci v těchto pozicích odsouzeni ke „generativní sterilitě".[312]

(špatná výživa vytváří podmínky pro vznik patologií, které zvyšují úmrtnost). A právě úmrtnost má při relativně stabilní sňatečnosti a porodnosti zásadní vliv na proměny demografického vývoje. Zřetězení těchto prvků je logické, ale skutečnost nikdy není tak jednoznačná a kauzalita tak přímočará: do hry vstupuje např. nerovnoměrnost v přerozdělování potravin, která může být příčinou toho, že ač je objektivně potravin dostatek, k určitým skupinám obyvatel se dostanou v míře nedostatečné (málokterý historicky doložený hladomor měl ten charakter, že potraviny na trhu nebyly vůbec: zpravidla šlo o to, že se ceny potravin vyšplhaly tak vysoko, že nižší sociální vrstvy byly odkázány na konzumaci náhražkových a nekvalitních potravin, což vedlo k podvýživě, činící z člověka snadnější oběť nakažlivých chorob, a nezřídka i k otravám). Další bod, ve kterém Malthusův model neobstojí, je skutečnost, že na míru úmrtnosti mají vliv i takové infekční choroby a patologie, které s úrovní stravování nesouvisí (mor, neštovice, malárie). A samozřejmě platí, že dlouho před zavedením prevence porodů nabývalo konkrétní reprodukční chování lidí rozmanitých forem v závislosti na místě a čase, takže se ukazuje, že míra porodnosti byla různá a že porodnost měla pro populační růst stejně zásadní význam jako samotná úmrtnost.

[310] Stejného přirozeného přírůstku lze dosáhnout zcela rozdílnými postupy: vedle strategie, kdy se při nízké úmrtnosti uplatňuje pozdní vstup do manželství a kdy je nízká porodnost (což umožňuje kvalitnější péči o potomstvo a v důsledku toho vyšší šanci potomstva na přežití), je samozřejmé možná i strategie časných sňatků a velkého počtu potomstva, která ovšem bývá vykoupena vysokou úmrtností. Srov. M.Livi Bacci, Populace v evropské historii, Praha 2003, s. 112 – 115.

[311] Srov. Eduard Maur, Počátky demografického přechodu v Evropě, in: Svatava Raková – Christian Lequesne (vyd.), Jakou Evropu ohlašovala bitva u Slavkova?, Praha 2006, s. 125-137 (zejména s. 133-134); Jaen Pierre Bardet – Jacques Dupâquier (ed.), Histoire des populations de l'Europe, II, La révolution démographique 1750-1914, Paris 1998.

[312] Gerhard Mackenroth, Bevölkerungslehre. Theorie, Soziologie und Statistik der Bevölkerung, Berlin 1953, s. 119 n. Citováno podle Jürgen Schlumbohm, Lebensläufe, Familien, Höfe. Die Bauern und Heuerleute des Osnabrückischen Kirchspiels Belm in proto-industrieller Zeit, 1650-1860, Göttingen 1994, s. 97, pozn. 4.

Z představy, že v mnoha evropských oblastech byla držba nemovitosti či provozování živnosti nezbytnou podmínkou pro založení rodiny, vycházel při formulování své teorie o dvou modelech sňatečnosti v předprůmyslové Evropě i John Hajnal.[313] Právě na západ od pomyslné linie mezi městy Petrohrad a Terst měla být nízká sňatečnost a vysoký sňatkový věk důsledkem nutnosti odkládat sňatek do doby, kdy se naskytne příležitost zakoupit se na nějaké nemovitosti resp. převzít dědictví po rodičích, anebo se manželství zcela zříci, pokud se ve vhodné době nepodařilo vytvořit pro potenciální rodinu zázemí. I když se postupně ukázalo, že představa jednotného modelu sňatečnosti v západní a střední Evropě v době před nástupem industrializace není zcela udržitelná (jednak vývoj v Anglii vykazoval značné odlišnosti od poměrů na kontinentě[314], jednak lokální studie odhalily značné rozdíly v úrovni sňatečnosti a ve výši sňatkového věku uvnitř jednotlivých zemí, takže se spíše než o jednotném modelu začalo mluvit o celém rejstříku adaptabilních systémů[315]), dlouho se uznávalo, že striktně omezený počet živností resp. pozic (míst), které umožňovaly založit rodinu, ovlivňoval režim sňatečnosti, neboť bylo nutné na převzetí těchto pozic vyčkávat.[316]

Zřetelně se proti tezi, že v předindustriální Evropě byl populační růst omezen stálým počtem „pozic" umožňujících založit rodinu, postavila protoindustrializační teorie, zformulovaná v 70. letech. Podle ní se v Evropě v průběhu raného novověku zformovaly venkovské regiony, v nichž podstatná část obyvatelstva nacházela obživu plně nebo alespoň z podstatné části v domácké řemeslné produkci orientované na export. A právě v těchto regionech bylo pouto mezi rozmnožováním a držbou půdy či provozováním dílny přerváno, protože šance vstoupit do manželství nevyplývala z okolnosti, že člověk disponoval nemovitostí zděděnou po rodičích, ale z faktu, že disponoval vlastní pracovní silou. Pro protoindustriální oblasti tak měl být typický jiný režim demografického chování, který vyplýval z dobré dostupnosti sňatku i pro neusedlou vrstvu populace: v porovnání s klasickými agrárními regiony zde byla vyšší sňatečnost, nepatrný podíl trvale svobodných osob a v neposlední řadě nižší sňatkový věk, protože založení rodiny v časném věku bylo nejen možné, ale dokonce nutné. Z toho vyplývala i vyšší porodnost, která zrychlovala populační růst.[317]

Přestože četné mikroanalytické studie naznačily, že tezi o specifickém provázání ekonomického, sociálního a demografického vývoje v oblastech se zahuštěnou domáckou

---

[313] John Hajnal, European Marriage Patterns in Perspective, in: D.V.Glass – D.E.C.Eversley (eds.), Population in History. Essays in Historical Demography, London 1965, s. 101-145. Později autor svůj model upřesnil – srov. John Hajnal, Two Kinds of Pre-industrial Household Formations Systém, in: R.Wall (ed.), Family Forms in Historic Europe, Cambridge 1983, s. 65-104.

[314] Srov. E.A. Wrigley – R.S. Schofield, The Population History of England, 1541-1871, London 1981.

[315] „eine Repertorium von anpassungsfähigen Systemen" – srov. Christophe Duhamelle – Jürgen Schlumbohm, Anleitung: Von „europäischen Heiratmuster" zu Strategien der Heiratscliessung, in: Ch.Duhamelle – J.Schlumbohm (Hg.), Eheschliessungen im Europa des 18. und 19. Jahrhundert. Muster und Straterien, Göttingen 2003, s.11-33. Zde v souvislosti s tímto termínem citován E.A.Wrigley, Marriage, Fertility and Population Growth in Eighteenth-Century England, in: R.B. Outhwaite (ed.), Marriage and Society. Studies in the Social History of Marriage, London 1981, s. 137-185.

[316] V němčině se pro tyto pozice (místa, živnosti) užívalo výrazu „Stelle" nebo „Nische" a je otázkou, zda tím bylo míněno vždy jen vlastnictví/držba půdy či řemeslnická dílna anebo spíše každý pravidelnější výdělek. Srov. Hermann Zeitlhofer, Eine Diskusion des Modells der „ökonomischen Nischen" am Beispiel der südböhmischen Pharre Kapličky, in: Ch.Duhamelle – J.Schlumbohm (Hg.), Eheschliessungen im Europa des 18. und 19. Jahrhundert. Muster und Straterien, Göttingen 2003, s.35-63.

[317] Peter Kriedte – Hans Medick – Jürgen Schlumbohm, Industrialisierung vor der Industrialisierung. Gewerbliche Warenproduktion auf dem Land in der Formationsperiode des Kapitalismus, Göttingen 1977.

průmyslovou výrobou nelze chápat jako zákonitost, ale spíše jako ideálnětypický model, jímž můžeme poměřovat realitu života v konkrétních regionech a jemuž se skutečné poměry jenom více či méně přibližují,[318] protoindustrializační teorie jako první zpochybnila představu, že v tradiční společnosti bylo manželství pro neusedlé vrstvy prakticky nedostupné. Reflektovala prameně doloženou skutečnost, že v mnoha evropských oblastech nebyly sňatky podruhů ničím neobvyklým, a pokusila se najít věrohodný výklad, co takové sňatky umožnilo.

Podobně odmítá striktní vazbu mezi šancí na vstup do manželství a obsazením jedné z početně omezených „pozic" Michael Mitterauer.[319] Ve své tezi o existenci ekotypů přihlíží k hospodářským specifikům jednotlivých evropských oblastí (převaha obilnářství, vinařství, dobytkářství nebo domáckého řemesla) a k způsobu, jakým byla v jednotlivých společnostech uspokojována potřeba pracovní síly (prostřednictvím čeledě nebo nádeníků). V oblastech, kde povaze místní ekonomiky vyhovovala spíše nádenická práce (ať už kvůli kumulaci pracovních výkonů k určitým obdobím v roce, v důsledku čehož bylo celoroční vydržování čeledě zbytečným, nebo kvůli vyšší kvalitě práce odvedené nádeníky, kteří byli díky příjmům za konkrétní výkon lépe motivováni), byla v populaci silněji zastoupena podružská vrstva a neusedlí mohli bez větších potíží zakládat rodiny. Možnost zabezpečit manželku a děti i bez toho, že by živitel rodiny měl ve vlastnictví či v držbě usedlost či dílnu, nenutila mladé lidi odkládat vstup do manželství a činila sňatek dostupnějším.

V poslední době se v dějepisectví objevují pokusy zásadně přehodnotit Hajnalův západoevropský model sňatečnosti a v souvislosti s příklonem k mikrohistorii se prosazuje tendence nahlížet otázku vstupu do manželství a založení domácnosti z perspektivy jednajících, nikoliv z hlediska agregativních dat, k nimž se dospělo kvantitativní analýzou pramenů.[320] Kritické výhrady vůči představě, že ve velké části Evropy existovaly jednotné podmínky pro uzavření manželství, se opírají o drobnohledné studie individuálních a rodinných strategií. Výzkum životních cyklů naznačil, že je opravdu problematické úzce spojovat sňatek a ekonomickou nezávislost nového páru a že není ani zcela oprávněné posuzovat domácnosti jako ekonomicky nezávislé, samostatné jednotky. Při utváření individuálních osudů „nevýznamných" jedinců navíc důležitější roli, než se dříve předpokládalo, hrála migrace.[321]

Jak bylo ukázáno v kapitole o hospodářských poměrech (1.3.3), panství Horní Police, podobně jako jiné severočeské regiony, vykazuje v první polovině 18. století protoindustriální

---

[318] Pro 17. a 18. století bychom ostatně i obtížně hledali ryzí protondustriální oblast v tom smyslu, že převážná většina místního obyvatelstva nacházela živobytí v domáckém průmyslu: většinou najdeme regiony, kde je zemědělské obyvatelstvo promíšeno s nezemědělským anebo ještě spíše regiony, kde se obyvatelstvo vedle zemědělství zabývá i domácím řemeslem. Za těchto okolností je ovšem demografické chování ovlivňováno celou řadou faktorů, s nimiž protoindustrializační model nepočítá. Takovým případem je i Schlumbohmův Belm. Srov. Jürgen Schlumbohm, Lebenläuf, Familien, Höfe. Die Bauern und Heuerleute des Osnabrückischen Kirchspiels Belm in proto-industrieller Zeit, 1650-1860, Göttingen 1994.

[319] Michael Mitterauer, Formen ländlicher Familienwirtschaft. Historische Ökotypen und familiale Arbeitsorganisation im österreichischen Raum, in: M.Mitterauer – J.Ehmer (Hg.), Familienstruktur und Arbeitsorganisation in ländlichen Gesellschaften, Wien – Köln – Graz 1986, s. 185-324.

[320] Tyto tendence representuje nedávno vydaný sborník studií o problematice uzavírání sňatků v 18. a 19. století: Christoph Duhamelle – Jürgen Schlumbohm, Eheschliessungen im Europa des 18. und 19. Jahrhundert. Muster und Strategien, Göttingen 2003.

[321] Srov. Christophe Duhamelle – Jürgen Schlumbohm, Anleitung: Von „europäischen Heiratmuster" zu Strategien der Heiratscliessung, in: Ch.Duhamelle – J.Schlumbohm (Hg.), Eheschliessungen im Europa des 18. und 19. Jahrhundert. Muster und Straterien, Göttingen 2003, s. 14-15.

rysy. Tereziánský katastr zde sice neuvádí nějaké nápadně vysoké počty pláteníků či jiných řemeslníků, zabývajících se textilní výrobou, což je typické protoindustriální odvětví, ale malé držby půdy a vysoký podíl neusedlého obyvatelstva naznačují, že místní museli ve větší míře nacházet zdroje obživy v domácké průmyslové výrobě. Vzhledem k tomu je na místě poměřit obraz života polických poddaných a demografické údaje plynoucí z dochovaných pramenů s výše uvedenými teoriemi. V této kapitole se na vzorku obyvatel čtyř vybraných lokalit z panství Horní Police (Žandov, Horní Police, Dolní Police, Stoupno) pokusím prozkoumat relevantní demografické ukazatele související se sňatkem a konstituováním manželského páru (míra sňatečnosti, podíl osob trvale svobodných, šance ovdovělých osob na nový sňatek, sňatkový věk, věkové rozdíly mezi manžely, okolnosti, za jakých mladí lidé vstupovali do manželství apod.) a uvést je do souvislosti s místními ekonomicko-sociálními poměry. Získaná data dále zkonfrontuji s životními osudy konkrétních osob, v jejichž případě se zaměřím na otázku, v jakém věku uzavřely sňatek, a co mohlo ovlivnit jejich vstup do manželství.

Prameně se opírám jednak o církevní matriky, jak bývá při studiu sňatečnosti obvyklé. Jedná se především o matriku farnosti Horní Police, která zahrnuje periodu 1709-1729, a doplňkově o časově shodné matriky farností sousedících s hornopolickou kolaturou či majících k Policku určitý politicko-správní vztah. Ovšem neméně důležitým pramenem jsou mi samotné poddanské seznamy. Až na sledování rodinného stavu podle pohlaví a věku v jednotlivých vybraných seznamech pro panství Třeboň a město Česká Kamenice[322] nebyly dosud poddanské seznamy při studiu otázek souvisejících se sňatečností brány v potaz.

Ráda bych na tomto místě ukázala, že tohoto pramene lze přes všechnu nedůvěru využít nejen jako zdroje doplňkových informací k matričním zápisům (upřesnění rodinného stavu či sociálního statutu osob vstupujících do manželství), ale i pro sledování takových navýsost demografických otázek, jako je míra sňatečnosti a manželské plodnosti či výše sňatkového věku. Některé problémy lze paralelně řešit jak prostřednictví matrik, tak prostřednictvím poddanských seznamů, a výsledky je pak možné vzájemně konfrontovat. V situaci, kdy nemáme k dispozici matriky, nám poddanské seznamy umožní vyhnout se nutnosti rekonstruovat rodiny z matrik a dovolí dospět k výsledku jinou, dosud neprošlapanou cestou. Záleží pouze na tom, jak si položíme otázku a zda zvolíme pro zpracování pramene vhodnou metodu.

V případě 2221 hlav čítajícího vzorku poddanské populace z panství Horní Police mě k hlubší snaze vytěžit ze seznamů poddaných i poznatky demografického rázu vedla okolnost, že se pro přibližně polovinu sledovaných osob (obyvatelstvo Žandova) nedochovala matrika, která by pokrývala 10. a 20.léta 18. století. Později pořízený index, který je součástí nejstarší dochované žandovské matriky z 80. let 18. století, poskytuje možnost pouze hrubé orientace a základního upřesnění údajů z poddanských seznamů a k propočítávání demografických ukazatelů se nehodí. Důsledné vyvozování závěrů o sňatkových poměrech ve sledované populaci jen na základě matriky pro farnost Horní Police by znamenalo systematicky vyřazovat z demografického rozboru žandovské poddané a naopak zohledňovat obyvatelstvo vesnic, které do našeho vzorku nepatří.

Orientace na využití poddanských seznamů není ale jen východiskem z nouze; nabízí v prvé řadě jiný úhel pohledu, který umožní eliminovat všechny nesnáze, které plynou z analýzy matrik. Jde především o to, že tradiční metody zpracování matrik jsou smysluplně využitelné pouze u uzavřených populací se zanedbatelnou prostorovou mobilitou. Jakmile má badatel

[322] Karel Dudáček – Ludmila Fialová – Pavla Horská – Marie Répásová, Miloš Sládek, On using the 1661-1839 lists of subjects of the Třeboň dominion to study the age structure of the population, Historická demografie 13, Praha 1989, s.59-124; Ladislav Dušek –Ludmila Fialová, Age structure of the population of Česká Kamenice in 1670-1750, Historická demografie 13, Praha 1989, s.125-160.

před sebou populaci, otevřenou proudům migrujících směrem ven i směrem dovnitř, obvyklé postupy selhávají nebo se významně snižuje vypovídací hodnota jejich závěrů. Např. při zjišťování sňatkového věku snoubenců by z analýzy nutně vypadly všechny osoby, které se nenarodily ve farnosti. Další příklad: při propočítávání míry sňatečnosti se předpokládá, že sňatky mezi sebou uzavírají místní farníci a nebere se v potaz, že by zde mohly vstupovat do manželství i osoby do farnosti nepříslušející.[323] Sňatek takových osob fakticky zvyšuje sňatečnost ve zkoumané farnosti, i když jistě nijak nesouvisí s místními populačními poměry. Ve čtyřech sledovaných lokalitách hornopolického panství, kde byla doložena vysoká míra migrace v souvislosti se sňatkem (zejména u žen) vystupují tyto limity studia sňatečnosti na základě matrik zřetelně do popředí; poddanské seznamy mohou, jak soudím, nabídnout alternativní cesty, jak místní chování související s konstituováním manželského páru poznat.

2.4.1 Míra sňatečnosti

V porovnání s dnešními poměry byla v tradičních evropských společnostech míra sňatečnosti obecně vysoká, ale západně od Hajnalovy linie Petrohrad – Terst byla její úroveň negativně ovlivňována horší dostupností sňatku pro neusedlé vrstvy obyvatelstva. Má se za to, že až do nástupu industrializace v první polovině 19. století, kdy došlo k proměně sociální struktury evropských populací a ke koncentraci obyvatelstva do měst, byla míra sňatečnosti v jednotlivých regionech v podstatě konstantní. Ovšem v oblastech, kde se prosadila už v průběhu 18. století protoindustrializace, měla být úzká souvislost mezi vstupem do manželství a držbou nemovitosti oslabena natolik, že zde běžně docházelo k sňatkům podruhů.

Uvádí se, že ještě na počátku 19. století se v českých zemích uzavíralo ročně v průměru více než 8 sňatků na 1000 obyvatel.[324] Uvedený propočet se opírá o údaje obyvatelských konskripcí, z nichž první byla v habsburské monarchii pořízena v roce 1754. Před tímto datem je však pro badatele na poli historické demografie dosti obtížné vztáhnout počty sňatků k populační základně, v rámci níž byla manželství uzavírána. Pro období před polovinou 18. století jsou údaje o počtech obyvatel jednotlivých farností k dispozici jen zřídka. Dochovaly se v podobě soupisů duší (statuta animarum), ovšem jen sporadicky.[325] O počtech duší v jednotlivých farnostech informují i duchovenské fase Tereziánského katastru, ale mezi duše tu zpravidla nejsou zahrnuty děti předzpovědního věku (tj. děti mladší 7 – 12 let, podle místních zvyklostí). Další šanci zjistit, kolik obyvatel vlastně v jednotlivých farnostech žilo, mohou skýtat zpovědní seznamy, dochované systematičtěji od roku 1671, ovšem jen pro arcidiecézi pražskou. Počty osob, které přistoupily k povinné velikonoční zpovědi, se však mohou stát opět jen podkladem k odhadu skutečného počtu obyvatel farnosti, neboť

[323] Nemám zde na mysli situace, kdy jeden ze snoubenců je místní farník a druhý z farnosti nepochází, ale situace, kdy z farnosti nepochází ani jeden z oddávaného páru. V matrice oddaných farnosti Horní Police (L 44/3) najdeme v letech 1709-1729 hned několik takových sňatků. V jednom případě jde o osoby z nedaleké České Lípy resp. ze Cvikova, ale ve čtyřech případech se jedná dokonce o cizince, nejčastěji z Říše (Eppingen, Magdeburg, Kempten). Těžko soudit, zda se jedná o osoby, kteří se na Policku na čas usadili anebo o poutníky, jež do kostela Nanebevzetí P.Marie v Horní Polici přilákal věhlas mariánského poutního místa.

[324] Ludmila Kárníková, Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754-1914, Praha 1965, s.69 a 336; Ludmila Fialová, Vývoj sňatečnosti a plodnosti obyvatelstva českých zemí v 19. století, Historická demografie 12, Praha 1987, s. 207-224.

[325] Srov. Eduard Maur, Základy historické demografie, Praha 1978, s. 58; týž, Církevní soupisy obyvatel v katolické a protestantské Evropě, Historická demografie 4, Praha 1970, s. 4-18.

nezahrnují v prvé řadě mladší děti ve věku do 10 – 12 let.[326] Tohoto pramene využil pro výpočet míry sňatečnosti na českých komorních panstvích Eduard Maur: dospěl k relativně nízkým hodnotám pro Zbirožsko (p. Drahoňovský Újezd – 7,3 sňatků na 1000 obyvatel za rok) a naproti tomu vysokým pro Polabí (p. Poděbrady a Činěves – 9,3, p. Stará Boleslav, Předměřice n.J. a Chotětov – 9,8 a zejména p.Brandýs n.L. – 11,2 sňatků na 1000 obyvatel za rok).[327] Dílčí studie zabývající se sňatečností v jednotlivých farnostech však jen zřídka udávají samotnou míru sňatečnosti: z matrik jsou sice zjistitelné počty narozených, oddaných a zemřelých, ale nikoliv počet obyvatel farnosti.

Pro výpočet míry sňatečnosti ve farnosti Horní Police v letech 1709-1729 bylo na tomto místě možné využít rekonstrukci počtu obyvatel farnosti, kterou jsem pro jednotlivé roky této periody provedla na základě metody inverzní projekce. Vyšla jsem z údaje o počtu duší k roku 1713, postoupeného místním farářem komisi pro sestavení nového katastru. Tento údaj jsem navýšila o předpokládaný počet chybějících dětí do 7-12 let a takto rekonstruovaný počet hornopolických farníků pro rok 1713 jsem použila jako hodnotu, k níž jsem přičítala resp.od níž jsem odečítala přirozený přírůstek v předcházejících a následujících letech (podrobněji v oddíle 2.2). Sňatečnost pak bylo možné vypočítat jednoduše tak, že jsem počty sňatků v určitém roce vztáhla k tohoročnímu počtu obyvatel farnosti (tab. II.7).

Ze získaných údajů vyplývá, že sňatečnost v jednotlivých letech značně kolísala (4 až 14 sňatků na 1000 obyvatel za rok); na jedné straně jde nepochybně o efekt relativně malého vzorku populace, na druhé straně se roky s nízkým počtem realizovaných sňatků v podstatě kryjí s roky náhlého vzestupu úmrtnosti (1714, 1721). Pokud vypočítáme průměr z míry sňatečnosti pro jednotlivé roky periody 1709-1729, dospějeme k hodnotě 8,5 sňatku na 1000 obyvatel za rok. Pokud budeme postupovat jinak a průměrný počet sňatků za rok (8,7) vztáhneme k průměrnému počtu obyvatel na rok v rámci sledovaného období 1709-1729 (1112), dojdeme k ročnímu průměru 7,8 sňatku na 1000 obyvatel, tedy k hodnotě dosti podobné. V každém případě lze konstatovat, že na 1000 obyvatel farnosti bylo průměrně uzavřeno 8-9 manželství za rok. V populačně příznivých letech se zdá, že se sňatečnost pohybuje spíše kolem 10-11 sňatků na 1000 obyvatel za rok.

Míra sňatečnosti ve farnosti Horní Police byla skutečně vysoká, ale je otázka, zda byla vyšší než jinde, neboť pozoruhodně odpovídá výše uvedenému zemskému průměru z přelomu 18. a 19. století. Ve světle shora citovaných propočtů E.Maura míra sňatečnosti na Policku nijak nepřevyšuje míru sňatečnosti na českých komorních statcích. Poněvadž polabská komorní panství mohou representovat převážně na zemědělství orientovaný typ ekonomiky, porovnání s protoindustriálním Hornopolickem poněkud zpochybní teoretický předpoklad o vyšší míře sňatečnosti v oblastech s výskytem domáckého řemesla: na Poděbradsku a Staroboleslavsku v letech 1685-1694 a především na Brandýssku v letech 1690-1709 se míra sňatečnosti jeví vyšší než na severu Čech.[328]

---

[326] Zpovědní seznamy z let 1671-1725 byly zpřístupněny edicí J.V.Šimáka (ed.), Zpovědní seznamy arcidiecéze pražské z r. 1671 – 1725, I-III/3, Praha 1909-1938. Badatelsky zpovědní seznamy více než kdo jiný využila Eliška Čáňová, která rovněž navázala na Šimákův ediční počin vydáním faksimilí seznamů pořízených před rokem 1671. Srov. Eliška Čáňová, Prameny pro demografickou statistiku v archivu pražského arcibiskupství, Historická demografie 4, Praha 1970, s. 23-28; táž, Nejstarší zpovědní seznamy arcidiecéze pražské jako pramen pro demografickou statistiku, Historická demografie 6, Praha 1972, s. 59-77; táž, K problematice studia zpovědních seznamů arcibiskupství pražského jako pramene pro demografickou statistiku, Historická demografie 5, Praha 1971, s. 47-60.

[327] Eduard Maur, Populační vývoj českých komorních panství po válce třicetileté, in: Acta universitatic Carolinae, Phil.et Hist. 3, Studia historica VIII, 1972, s. 9-80, tab. IX. (s. 65)

[328] Eduard Maur, Populační vývoj..., tab. IX. (s. 65)

Jak už bylo naznačeno, míra sňatečnosti, k níž jsme dospěli na základě počtu sňatků, uzavřených v hornopolické farnosti, a rekonstruovaného počtu obyvatel této kolatury, nevypovídá o téže populaci, jakou sledujeme v poddanských seznamech: v použitém vzorku populace chybí poddanské obyvatelstvo městečka Žandova a naopak v něm přebývají poddaní z Havraního, Novosedla, dílu Valteřic a z několika usedlostí ve Stružnici a v Jezvé (dvě posledně jmenované lokality dokonce patřily v první třetině 18. století pod panství Horní Libchava). Nemluvě o tom, že mezi farníky nemuseli být nutně jen poddaní. Míru sňatečnosti se ovšem můžeme pokusit odvodit nejen obvyklou cestou, kdy vycházíme z církevních matrik a pracujeme s obyvatelstvem určité farnosti; vcelku dobře nám v této věci mohou posloužit i poddanské seznamy. Jejich předností je, že téměř pro všechny roky periody 1709-1729 známe přesný počet poddaných osob, zaznamenaných v jednotlivých lokalitách (ovšem většinou bez nejmenších dětí do 1 roku). Můžeme také spočítat kolik manželských párů se v určitém roce v těchto lokalitách konstituovalo a tyto počty pak lze k sobě vztáhnout.

Tento postup má samozřejmě na první pohled zřetelná úskalí: obyvatelstvo vedené v poddanských seznamech nepředstavuje veškeré obyvatelstvo dané lokality, ale jen obyvatelstvo poddané polické vrchnosti. Pokud ovšem zároveň sledujeme pouze sňatky, které byly uzavřeny v rámci této populace, nikoliv sňatky svobodných či cizopanských osob žijících v místě, neměla by tato okolnost vadit. Jiný problém je, že vztáhneme počty manželských párů, které se v určitém roce konstituovaly a byly nově zaznamenány v poddanském seznamu, k počtu osob, z nichž rozhodně ne všechny v místě fyzicky pobývaly.

Na tuto námitku by se dalo reagovat uplatněním hypotézy, s níž jsme v předešlém textu již operovali: co se týče populačního odlivu a přílivu v rámci regionu, je dosti pravděpodobné, že v době předprůmyslové měla tamní populace tendenci k určité rovnováze a že stav, kdy by více osob z regionu odcházelo, než do něj přicházelo resp. kdy by tomu bylo naopak, nebyl dlouhodobě udržitelný. Lze tedy pracovat s představou, že pokud část registrovaných poddaných nebyla v místě přítomna, žila zde podobně velká skupina osob, kterou poddanské seznamy nezachycovaly. Z podobného předpokladu lze vyjít i tehdy, uvažujeme-li, jak naložit s osobami, které byly ze seznamů vyřazeny proto, že odešli za sňatkem na jiné panství. Jejich úbytek byl během sledované periody pozoruhodně kompenzován přílivem přespolních, kteří vstoupili do manželství s místními poddanými, jak bylo ukázáno v oddíle 2.3.

Počet manželských párů, které se v jednotlivých letech sledované periody nově konstituovaly a byly zaregistrovány v poddanských seznamech, dosti kolísal; v průměru se jich však v evidenci každoročně objevilo 9-10. Jednalo se o manžele, kteří jen z části uzavírali sňatek v polické nebo žandovské farnosti, zato je jisté, že se po svatbě coby poddaní polické vrchnosti usadili v některé ze sledovaných lokalit a nějakou dobu tam žili. Za celé sledované období lze napočítat 182 takových případů, přičemž z části se jednalo o spojení dvou osob, které byly vedeny v poddanských seznamech pro panství Horní Police už před vstupem do manželství, z části o spojení osob, z nichž jedna se v evidenci seznamů před svatbou vyskytovala a druhá nikoliv.[329] Nemusí to vždy znamenat, že osoba, jež se poprvé vyskytla

[329] Do tohoto počtu nejsou započítány 3 případy osob, které delší dobu pobývaly mimo panství a kdesi daleko od domova (údajně) vstoupily do manželství. Nejedná se o klasický případ, kdy někdo z místních uzavře sňatek s přespolním, opouští místo svého dosavadního bydliště a je proto vyřazen z evidence poddanských seznamu. Zmíněné tři osoby jsou totiž v seznamu vedeni nadále se změněným rodinným stavem, ale do register jejich partner nepřibyl, protože se o něm nevědělo nic bližšího. Jedná se o Annu Genovenu Merttin (nar. 1704) ze Žandova, která od roku 1720 pobývala v Praze a v roce 1725 k ní byla přičiněna poznámka „Soll zu Prag ein Soldat geheurathet haben". Dále jde o George Langera (nar. 1684) z Horní Police, který je po celou dobu evidence, tj. od roku 1710, mimo bydliště a slouží jako voják; v roce 1727 je u něj poznámenáno „In Krieg, soll in Ungarn geheurathet haben". Třetím případem tohoto druhu je Wentzel Gürttler (nar. 1691) ze Stoupna: již

v evidenci až v souvislosti se sňatkem, byla přespolní. Někdy se touto cestou objevil v seznamech jedinec, který v místě žil i před svatbou, ale nepatřil mezi dědičné poddané polické vrchnosti a tudíž nebyl mezi ostatními poddanými registrován. V registrech se ocitl až po sňatku s poddanou osobou; buď proto, že se v souvislosti se sňatkem poddal vévodkyni toskánské, anebo proto, že děti takového páru – všechny nebo některé - měly mít statut poddaných (akceptování tohoto principu bylo pravděpodobně podmínkou pro udělení vrchnostenského svolení se sňatkem poddané osoby s nepoddanou).

Jak už bylo řečeno, počet manželských párů, které se v jednotlivých letech pozorování nově objevily v evidenci poddanských seznamů, značně kolísá (např. v roce 1727 bylo takových párů 22 a v roce následujícím jen 9). Je to do určité míry důsledek toho, že se v řadě hornopolických poddanských seznamů pro léta 1709-1729 vyskytují tři mezery: v seznamu následujícím po takové mezeře je novomanželů podstatně více než obvykle, protože se v něm poprvé objevují nejen páry konstituované v daném roce, ale rovněž v roce předešlém. Pokud nemáme k dispozici o svatbě takového páru matriční záznam, na jehož základě lze jednoznačně určit, kdy k uzavření manželství došlo, nelze stanovit první výskyt tohoto páru na jiný rok, než na rok, kdy se poprvé objevuje v evidenci poddanských seznamů. Navíc zdaleka ne vždy byli novomanželé zapsáni do seznamu právě v roce, kdy uzavřeli manželství.[330] Abychom eliminovali obtíže, vyplývající z těchto okolností, jevilo se jako smysluplnější propočítávat sňatečnost na základě poddanských seznamů nikoliv pro jednotlivé roky, ale pro pětileté periody. Postup byl pak následující: pro jednotlivá pětiletí jsem zjistila počet nově konstituovaných a do register zapsaných párů a vypočítala průměr připadající na jeden rok této pětiletky. Počty evidovaných poddaných pro jednotlivé roky téže pětileté periody jsem rovněž zprůměrovala a tyto dvě hodnoty k sobě vztáhla.

Touto cestou jsem dospěla k hodnotám míry sňatečnosti, které jsou poněkud nižší než hodnoty, získané vyhodnocením matrik. V pětiletí 1710-1714 se ve sledovaném souboru vytvořilo 6,2 manželských párů na 1000 evidovaných osob, v pětiletí 1715-1719 činí míra sňatečnosti podle poddanských seznamů 5,9, v periodě 1720-1724 pak 6,6 a konečně v periodě 1725-1729 připadlo na 1000 osob evidovaných v poddanských seznamech 7,5 nově konstituovaného a do register zaznamenaného manželského páru. Celkově lze tedy konstatovat, že v letech 1709-1729 se každoročně se ve sledovaných lokalitách vyskytlo na 1000 registrovaných poddaných 6-7 novomanželských párů v průměru.

Skutečnost, že tato hodnota je nižší než míra sňatečnosti, k níž lze dospět na základě matrik, nemusí ještě naznačovat, že metoda vypočítávající míru sňatečnosti z poddanských seznamů je nepoužitelná. Spíše upozorňuje, že oba ukazatele vypovídají o něčem jiném. Zatímco míra sňatečnosti podle matriky říká, kolik sňatků uzavřených ve farnosti v určitém roce připadá a tohoroční počet farníků (bez ohledu na to, zda se jedná důsledně o sňatky osob do farnosti příslušejících, a především bez ohledu na to, zda se tyto manželské páry ve farnosti po svatbě usadily), ukazatel propočtený na základě poddanských seznamů ukazuje, kolik manželských párů se v určitém roce nově vyskytlo v evidenci poddanských seznamů vzhledem k celkovému počtu evidovaných (a ne vždy fyzicky přítomných) osob.

Údaj ze seznamů tedy nevypovídá o tom, kolik sňatků registrované osoby uzavřely – jak již víme, řada poddaných (zejména svobodných dívek) vstupovala do manželství s přespolní osobou a ať už došlo k uzavření sňatku ve farnosti jednoho nebo druhého ze snoubenců, pár

---

v roce 1727 pobýval dle poznámky v Polsku a o rok později seznam upřesňuje „Soll in Pohlen geheurathet haben".

[330] Jak ukázala konfrontace s matrikami, v některých případech byl nový pár vepsán do seznamu s ročním zpožděním: v roce, kdy k sňatku došlo jsou snoubenci (resp. jeden ze snoubenců) stále vedeni jako svobodné osoby u rodičů. Jindy naopak písař zpětně vepsal manželský pár i do seznamu pro rok, který sňatku předcházel; fakticky se ovšem pár konstituoval až v roce následujícím.

se každopádně neusadil v žádné ze sledovaných lokalit, ale patrně v místě, odkud pocházel přespolní partner – nýbrž o tom, kolik nových párů se v určitém roce usadilo v některé ze čtyř sledovaných lokalit a dostalo se do evidence poddanských seznamů z titulu osob poddaných polické vrchnosti. Údaj získaný z matrik a údaj získaný z poddanských seznamů si tedy ani ne tak konkurují jako se spíše zajímavě doplňují. Ve světle toho by patrně bylo na místě neoznačovat ukazatel o počtu nových poddanských párů na 1000 poddaných registrovaných v poddanských seznamech jako míru sňatečnosti, ale užívat delšího popisného označení.

2.4.2 Sňatky podle rodinného stavu snoubenců

Z uvedených 182 manželských párů, které se v lokalitách Žandov, Horní Police, Dolní Police a Stoupno během let 1710-1729 konstituovaly a byly zařazeny do evidence poddaných, bylo možné ve 128 případech (70,3 %) s jistotou určit rodinný stav obou snoubenců. Ve zbylých 54 případech (29,7 %) chyběl jednoznačný doklad pro rodinný stav jednoho ze snoubenců,[331] na základě věku těchto osob nejistého rodinného stavu však lze usuzovat, že se jednalo převážně o svobodné osoby.

V 98 případech vstupovali do manželství prokazatelně dvě svobodné osoby, u dalších 38 párů byl jeden ze snoubenců rozhodně svobodný, ale u druhého to pouze předpokládám (téměř ze tří čtvrtin šlo o ženy, které uzavíraly sňatek s místním mládencem; v 11 případech panuje nejistota stran rodinného stavu u muže, jež pojal za manželku zdejší dívku). Pokud zahrneme do počtu sňatků dvou svobodných osob i tyto nejisté případy, jednalo se celkem o 136 případů (74,7 %).

V 23 případech byl jeden ze snoubenců ovdovělý a druhý svobodný: většinou jde o sňatek vdovce se svobodnou dívkou (17 případů), sňatků vdovy se svobodným mládencem je o poznání méně (6 případů). U dalších 16 párů, kdy jedním ze snoubenců je ovdovělá osoba (13 mužů a 3 ženy), chybí pramenný doklad o rodinném stavu druhého z partnerů. Ovšem jejich věk a další okolnosti sňatku dovolují předpokládat, že se také jednalo o osoby svobodné. Jestliže i těchto 16 případů započítáme mezi sňatky ovdovělé osoby s osobou svobodnou, dospějeme k počtu 39 párů (21,4 %). Zbylých 7 případů představují sňatky dvou ovdovělých osob (3,9 %).[332]

Zastoupení jednotlivých typů sňatků co do rodinného stavu snoubenců nám může napovědět, zda se pohybujeme v dobově obvyklých proporcích a zda jsou tudíž údaje o sňatcích z poddanských seznamů použitelné pro studium sňatkových poměrů stejně tak jako

---

[331] Jedná se především o takové situace, kdy jeden ze snoubenců nepocházel ze sledovaného souboru osob a zároveň se nepodařilo dohledat matriční záznam o sňatku tohoto páru.

[332] Na tomto místě můžeme srovnat, kolik sporných situací, kdy se můžeme pouze dohadovat o rodinném stavu jednoho ze snoubenců anebo dokonce snoubenců obou, skýtá matrika. V matrice L 44/3 pro farnost Horní Police lze pro léta 1709-1729 napočítat 197 realizovaných sňatků. Zápisy většinou umožňují určit, zda se jedná o sňatek dvou svobodných osob, osoby svobodné s osobou ovdovělou anebo dvou ovdovělých osob: vyplývá to z formulací typu „Hans Kreybich, syn George Kreybicha, zahradníka v Havraním" (svobodná osoba) nebo „vdovec Christian Tietze, chalupník ve Valteřicích" resp. „Anna Barbara, vdova po zesnulém George Hösslerovi, podruhovi v Radči" (ovdovělá osoba). Takto lze zjistit, že rovných 100 případů (50,8 %) tvoří sňatky dvou svobodných lidí, v 43 případech (21,8 %) jde ze strany jednoho ze snoubenců o první sňatek a ze strany druhého ze snoubenců o sňatek druhý či další (z toho je v 37 případech svobodnou nevěsta a ovdovělým ženich a jen v 6 případech je ženichem mládenec a nevěstou vdova) a že pouze 2 sňatky z celkového počtu (1 %) představují spojení dvou ovdovělých osob. Ovšem ve více než čtvrtině případů (52 sňatků, tj. 26,4 %) rodinný stav přinejmenším jednoho ze snoubenců neznáme. Je to tehdy, když narazíme na zápis typu „Johann Georg Krause z Jezvé"; takový člověk mohl být stejně tak dobře svobodný, jako vdovec.

údaje z matrik. Pro srovnání nám mohou posloužit data z farnosti Starý Plzenec, které ve své studii z roku 1998 uvedla Alice Klášterská.[333]

V periodách 1711-1720 a 1721-1730, jež se časově v podstatě kryjí se sledovaným obdobím na Hornopolicku, činil podíl sňatků dvou svobodných osob 80,6 % resp.77,0 %, podíl sňatků vdovce se svobodnou ženou 8,7 % resp.11,0 %, podíl sňatků svobodného muže s vdovou 6,8 % resp.8,0 % a konečně podíl sňatků dvou ovdovělých osob 3,9 % resp.4,0 %. Ve srovnání se skupinou sňatků, zachycených ve čtyř vybraných lokalitách panství Horní Police v letech 1709-1729 poddanskými seznamy, je mezi sňatky uzavřenými ve farnosti Starý Plzenec o něco nižší podíl případů, kdy si vdovec bral svobodnou dívku (na panství Horní Police je zastoupen tento typ sňatků z 13,3 %, pokud vycházíme jen z případů, kdy s jistotou známe rodinný stav obou snoubenců, a z 16,5 %, pokud bereme v potaz i případy, kdy o vdovství muže máme jistotu, ale to, že snoubenka byla svobodná, jen předpokládáme) a naopak o něco vyšší podíl spojení svobodného muže s vdovou (na panství Horní Police došlo ke svatbě tohoto druhu v 4,7 % všech nesporných případů; pokud mezi analyzované páry zahrneme i ty, kdy nemůže prameně doložit rodinný stav jednoho ze snoubenců, zvýší se podíl sňatků vdovy a mládencem jen nepatrně, na 4,9 % případů). I když od sebe uvedené hodnoty nejsou nijak vzdálené, zastoupení sňatků dvou svobodných osob a sňatků dvou ovdovělých osob se shoduje ještě markantněji: na Hornopolicku představovaly sňatky dvou svobodných lidí 76,6 % ze 128 párů, v jejichž případě je znám rodinný stav obou snoubenců, a 74,7 % ze 182 sňatků, mezi něž jsou zahrnuty jak nepochybné případy, tak i případy, kdy s jistotou neznáme rodinný stav jednoho ze snoubenců. Sňatek vdovce s vdovou tvoří v našem vzorku 5,5 %, pokud vycházíme jen ze 128 nepochybných případů, a 3,8 %, pokud bereme v potaz i páry, u nichž rodinný stav jednoho ze snoubenců jen odhadujeme.

Srovnání s matričními údaji tedy ukázalo, že jednotlivé typy sňatku podle rodinného stavu snoubenců jsou v skupině párů, které se v letech 1709-1729 konstituovaly v Žandově, Horní Polici, Dolní Polici a Stoupně, zastoupeny velmi podobně. To zpětně potvrzuje, že poddanských seznamů lze při volbě vhodných metod využít k analýze sňatečnosti a demografických poměrů vůbec podobně jako matrik.

2.4.3 Sňatkový věk

Jak bylo řečeno, sňatkový věk, obzvláště sňatkový věk žen, je při víceméně konstantních mírách porodnosti a úmrtnosti zásadním regulativem tempa růstu populace: vedle podílu trvale svobodných osob v populaci právě sňatkový věk určoval, nakolik bude „rozmnožovací potenciál" společnosti využit.

Studium sňatkového věku ve čtyřech vybraných lokalitách panství Horní Police v letech 1709-1729 jsem opřela především o poddanské seznamy, jejichž údaje jsem doplňovala a upřesňovala informacemi matrik (zejména pokud jde o rodinný stav osoby nepocházející ze sledovaného souboru). Využila jsem okolnosti, že poddanské seznamy udávají u evidovaných osob věk a že díky tomu známe stáří člověka, jemuž se z roku na rok změnil rodinný stav resp. jež byl k určitému roku z evidence vyřazen proto, že vstoupil do manželství a odešel v souvislosti se sňatkem ze sledované lokality.

Víme již, že věk uvedený v seznamech není rozhodně přesný a konec konců ani nevíme, k jakému dni v roce se vtahuje. Stejně tak nemáme často k dispozici přesný termín svatby a

[333] Alice Klášterská, Výběr partnera a sňatkový věk dědiců venkovských usedlostí na Šťáhlavsku a jejich sourozenců v 18. a na počátku 19. století, Historická demografie 22, Praha 1998, s.145-168, tabulka 1.

známe jen rok, kdy k uzavření manželství došlo (pokud máme informaci o sňatku z indexu matriky pro farnost Žandov L 187/1 popř. pokud vročení sňatku udává poznámka v samotném seznamu), anebo dokonce nezbývá než na letopočet, kdy se manželský pár konstituoval, pouze usuzovat z vročení seznamu, v němž je pár poprvé evidován (v případě, že nebyl nalezen matriční záznam o sňatku). Sňatkový věk, k němuž lze dospět na základě poddanských seznamů je tedy jen orientační a postrádá přesnost, která je předností metody rekonstrukce rodin z matrik. Ovšem při velikosti našeho vzorku je pravděpodobné, že se chyby různého druhu vzájemně eliminují; navíc přesnost sňatkového věku přestává hrát roli, pokud se na věc podíváme prizmatem věkových skupin.

Sňatkový věk bylo možné na základě poddanských seznamů sledovat 1) u osob, které byly v seznamech registrovány ještě za svobodna, 2) u osob, které přibyly do register v souvislosti se sňatkem s některým z evidovaných poddaných. V prvním případě byl mladý člověk v určitém roce škrtnut na tom místě seznamu, kde byl veden doposud (zpravidla v rodičovské domácnosti) a buď se vyskytl na jiném místě seznamu spolu se svým partnerem anebo – v případě že po svatbě odešel za partnerem mimo sledovaný okruh osob - jinde v seznamu nově zapsán nebyl a definitivně vymizel z evidence. V obou těchto variantách je zcela nepochybné, že se jedná o první sňatek, protože dotyčná osoba byla před vstupem do manželství vedena v seznamech jako svobodná, u rodičů nebo v nezávislém postavení (např. spolu se sourozenci v oddíle sirotků). Obvykle bývá v těchto případech k dispozici i matriční zápis o sňatku, zvláště pokud šlo o svatbu místních farníků. U tohoto prvního okruhu osob jsem jako sňatkový věk počítala věk, který uváděl seznam v roce, kdy došlo k popsané změně.

V druhém případě, kdy se jistá osoba objevila v hornopolických poddanských seznamech až v souvislosti se sňatkem s některým z registrovaných poddaných, bylo možné s jistotou určit dosavadní rodinný stav jen tehdy, pokud se podařilo v matrikách dohledat záznam o sňatku. Obvykle z něho vyplývá, zda tato osoba vstoupila do manželství jako svobodná nebo jako ovdovělá. Pokud matriční záznam o svatbě chybí, na rodinný stav můžeme jen usuzovat: protože se většinou jednalo o osoby mladé a bezdětné, je dosti pravděpodobné, že vstupovaly do manželství poprvé, ale opatrnost samozřejmě velí, zacházet s touto skupinou novomanželů a novomanželek opatrně a propočítat sňatkový věk jak s nimi, tak variantně i bez nich. U tohoto druhého okruhu osob jsem jako sňatkový věk počítala věk, který uváděl seznam v roce, kdy se prvně objevily v evidenci.

A. Ženy

U evidovaných žen bylo během sledovaného dvacetiletí zaznamenáno na 186 případů, kdy do manželství vstoupila zcela nepochybně svobodná dívka. Tato suma zahrnuje a) dívky, které byly ve sledovaných lokalitách vedeny jak za svobodna, tak i po svatbě (jejich partner pocházel rovněž ze sledovaného okruhu osob anebo se v souvislosti se sňatkem usadil v místě manželčina bydliště), b) dívky, které byly ve sledovaných lokalitách vedeny za svobodna, ale po svatbě nikoliv (partner nepocházel ze sledovaného okruhu osob; tyto ženy následovaly svého snoubence do místa jeho bydliště nebo se mladý pár usadil v nějaké třetí lokalitě), c) dívky, které se před vstupem do manželství v evidenci poddanských seznamů nevyskytovaly, do sledovaného souboru osob přibyly až v souvislosti se sňatkem a u nichž je zároveň nepochybné, že se vdávaly poprvé (dochoval se matriční záznam o jejich sňatku).

Vedle toho narazíme ve sledovaných lokalitách v letech 1709-1729 na 30 žen, které lze do našeho výzkumu sňatkového věku zahrnout jen s největší opatrností. Jedná se a) o svobodné dívky, které byly v určitém roce vyřazeny z evidence z důvodu odchodu z panství, ale není zcela jisté, zda odešly z domova právě kvůli sňatku (ze seznamu byly vyškrtnuty a byla k nim přičiněna poznámka typu „verwerglasset nach Meistersdorff 1712“ nebo „nach Niemes Loss

geben 1713"), b) o ženy, které do okruhu sledovaných osob přibyly v souvislosti se sňatkem s místním poddaným, ale u kterých není jisté, zda se vdávaly jako svobodné (nebyl nalezen matriční záznam o sňatku, který by nepochybně informoval o rodinném stavu snoubenky); vzhledem k tomu, že jde zpravidla o mladé a bezdětné ženy, je možné usoudit, že vstupovaly do manželství jako svobodné. Pokud započítáme mezi ženy přistupující k oltáři poprvé i těchto 30 osob, stoupne počet případů, na jejichž základě můžeme sledovat sňatkový věk, na 216.

Nejmladší nevěstě bylo 16 let, ale v uvedené skupině žen najdeme jen dvě dívky, které se vdávaly tak brzy. Obecně lze konstatovat, že před 20. rokem věku se ženy ze sledovaného souboru vdávaly jen zřídka (tab. II.8): 16 nepochybných případů vdavek ve věku do 20 let představuje 8,6 % z celkového počtu 186 žen. Pokud započítáme i nejisté případy, podíl kategorie 15-19 let stoupne jen nepatrně (20 žen v uvedeném věku tvoří 9,2 %).

Téměř polovina všech zachycených nevěst se poprvé provdala ve věkové kategorii 20-24 let: celkem v tomto věku vstoupilo do manželství 92 dívek resp. 105 (po započtení nejistých případů), což přestavuje 49,5 % resp. 48,6 %. Naprosto nejfrekventovanější věk při prvním sňatku je u sledovaných žen 22. rok věku (tab. II.9). V tomto stáří se prokazatelně poprvé provdalo 28 dívek (15,1 % všech jistých případů), u dalších 5 žen tohoto věku nelze doložit, že se vdávaly poprvé resp. že odešly z domova právě kvůli sňatku, ovšem je to dosti pravděpodobné. Počty 20letých, 21letých, 23letých a 24letých nevěst jsou také vysoké a pohybují se mezi 15-17 při započítání pouze nesporných případů a 17-20, pokud akceptujeme i sporné případy.

Ale mnoho mladých žen se provdalo ještě ve věkové skupině 25-29 let: 54 nepochybných případů představuje téměř třetinu všech podchycených nevěst (29 %). A podíl žen tohoto věku na všech nevěstách vstupujících do manželství poprvé se nijak nezmění, ani když k uvedenému počtu připojíme dalších 10 nejistých případů (29,6 % z 216 případů). Za povšimnutí stojí, že počet nevěst pro jednotlivé roky věku neklesá od 22 let, kdy se provdalo vůbec nejvíce sledovaných žen, povlovně, ale že po mírném poklesu kolem 25-26 let se počty žen přistupujících poprvé k oltáři znovu zvyšují: 27. a 28. rok věku představuje v tomto ohledu druhý, pravda podstatně mírnější vrchol. Nevěst ve věku 27 let je více než nevěst 23letých a to jak s nejistými případy, tak bez nich.

Počínaje 30. rokem věku počet žen, které poprvé vstoupily do manželství, prudce klesne. V intervalu 30-34 narazíme na 16 takových případů (8,6 %) resp. 18 při započítání dvou nejistých případů. Při tom polovička všech nevěst tohoto věku realizovala sňatek právě ve 30 letech. Stojí však za to upozornit, že ve věkové skupině 30-34 let se poprvé provdal stejný počet žen jako v kategorii 15-19 let. Už jen 6 případů prvního vstupu do manželství se v našem souboru žen odehrálo ve věku 35-39 let (2,8 %) s tím, že mezi těmito šesti je jeden sporný případ (bez něj činí podíl nevěst tohoto stáří 2,7 %).

S ženami, které se prokazatelně vdávaly poprvé, se ovšem setkáme i ve vyšším věku: po překročení čtyřicítky přistoupily k oltáři ještě tři osoby ženského pohlaví, jedna ve věku 41 let, a další dvě dokonce ve věku 48 a 49 let.[334] Tyto tři pozdní nevěsty představují 1,6 %

[334] Onou 41-letou nevěstou byla Elisabeth Wentzel (nar.1681), ke které byla v roce 1722, kdy ji poddanský seznam evidoval jako osamělou svobodnou ženu v oddíle vdov a sirotků ve Stoupně, přičiněna poznámka „nach Schüttenitz geheurathet". V dalších letech pak již v seznamech nefiguruje. Snad její sňatek nějak souvisí s okolností, že v letech 1710-1713 sloužila na panství Ploskovice, které se rozprostíralo v těsném sousedství Žitenic. Ve věku 48 let se poprvé provdala Maria Hoffman (nar.1670), podružská dcera ze Žandova. V roce 1718 si vzala Christopha Haubtmana z Radče a zmizela tak ze sledovaného souboru: novomanželé se pravděpodobně usadili v místě ženichova bydliště. Vůbec nejstarší nevěstou našeho souboru byla Elisabeth Ziegerick (nar.1680) která se 24.dubna 1729 provdala za osamělého, 62-letého vdovce Tobiase Hackela v místě dosavadního bydliště. V seznamu pro rok 1729 je vedena v Horní Polici jednak spolu s o tři roky starší sestrou Dorotheou v oddíle vdov a sirotků jako „Weyl. Valtin Ziegericks Wayssen", kde je škrtnuta s poznámkou „den 24. April 1729 geheurathet", jednak spolu se snoubencem v oddíle podruhů a neusedlých.

všech nepochybných případů ze sledované skupiny žen resp. 1,4 % pokud kalkulujeme s nepochybnými i pochybnými případy dohromady. U dvou nejstarších už bylo prakticky vyloučeno, aby se ještě staly matkami, přesto se na „trhu s nevěstami" ještě uplatnily.

Průměrný věk při prvním sňatku vychází u sledované skupiny žen na 24,7 let a to shodou okolností i tehdy, pokud ho propočítáváme pouze na základě nepochybných případů (186 žen), i tehdy, pokud bereme v potaz i nejisté případy (216 žen).

Zjištěná hodnota naprosto zapadá do obrazu sňatkového věku v českých zemích, jaký se podařilo vytvořit na základě dosavadních studií pro různé české regiony. Autoři projektu studia přirozené měny obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století konstatují, že v druhé polovině 17. a v 18. století se věk žen při prvním sňatku pohyboval mezi 23-25 roky,[335] poslední syntéza o populačním vývoji v českých zemích udává pro celé 18. století, že se ženy poprvé vdávaly nejčastěji mezi dvaceti a pětadvaceti lety, přičemž v průběhu století se věk při prvním sňatku mírně zvyšoval.[336]

Srovnání sňatkových poměrů na hornopolickém panství se závěry sond pro farnosti v různých koutech země ukazuje, že nejblíže má náš vzorek k Břevnovu.[337] Tamní průměrný věk žen při prvním sňatku (24,7 let) v letech 1700-1750 se naprosto shoduje s věkem žen při prvním sňatku na Hornopolicku a pozoruhodně podobné je i rozložení této skupiny nevěst do věkových skupin: pokud vyjdeme z okruhu 186 žen, které jsem v předchozím textu označovala jako nepochybné případy, stojí proti 8,6 % nevěst ve věku 15-19 let na Hornopolicku 6,1 % nevěst téhož věku ve farnosti Břevnov, proti 49,5 % žen ve věku 20-24 let, které se vdávaly poprvé na polickém panství, 49,6 % stejně starých nevěst na Břevnově, proti 29 % polických nevěst ve věkové skupině 25-29 let 31,3 % břevnovských nevěst téhož věku a konečně proti 12,9 % nevěst ve věkové kategorii nad 30 let na Hornopolicku 13 % žen z farnosti Břevnov, které poprvé přistoupily k oltáři po třicítce. Za povšimnutí stojí, že 2,5 procenta, které ve srovnání s břevnovským souborem v polickém vzorku „přebývají" u nevěst mladších dvaceti let, se u skupiny nevěst ve věku 25-29 let promítne opačným způsobem; z této okolnosti by bylo možné usuzovat na o něco lepší šanci dříve se provdat u žen z panství Horní Police.

Blízko má průměrný věk žen při prvním sňatku na Hornopolicku i k hodnotám z Budyně nad Ohří v 18. století (24,2 let), z Jablonce nad Nisou v letech 1700-1759 (25 let), ze vsi Komín v letech 1700-1759 (24,4 let) a z farnosti Starý Plzenec v letech 1661-1720 (24,4 let) resp. 1721-1786 (25 let).[338] Naopak nižší věk při prvním vstupu do manželství se jeví v Kouřimi v posledním desetiletí 18. století, kde téměř čtvrtina všech nevěst (22,8 %) byla mladší 20 let, 45,6 % žen se prvně vdávalo ve věku 20-24 let, 21,9 % ve věku 25-29 let a jen

---

[335] Lumír Dokoupil – Ludmila Fialová – Eduard Maur – Ludmila Nesládková, Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18.století, Praha 1999, s. 78.

[336] Ludmila Fialová – Pavla Horská – Milan Kučera – Eduard Maur – Jiří Musil – Milan Stloukal, Dějiny obyvatelstva českých zemí, Praha 1996, s. 159.

[337] Eliška Čáňová – Pavla Horská, Obyvatelstvo obce Břevnova v církevních pramenech z let 1652 ař 1800, in: Acta Universitatis Carolinae, Phil.et Hist. 3, Studia historica VIII, 1972, s. 81-100.

[338] Ladislav Dušek, Obyvatelstvo města Budyně nad Ohří v letech 1701-1850, in: Ústecký sborník historický 1985, s.143-239; Ludmila Fialová – Walburga Wowková, Plodnost vdaných žen v Jablonci nad Nisou do roku 1800, Demografie. Revue pro výzkum populačního vývoje, roč. 34, 1992, s. 223-234; Petra Brabcová, Plodnost vdaných žen ve vesnici Komín v první polovině 18. století, Demografie 39, 1997, s.101-109; Alice Klášterská, Výběr partnera a sňatkový věk dědiců venkovských usedlostí a jejich sourozenců na Šťáhlavsku v 18. a na počátku 19. století, Historická demografie 22, Praha 1998, s.145-168, tab.2 (s.150).

9,7 % po třicítce.[339] I údaje z chelčické farnosti naznačují, že tamní ženy vstupovaly do manželství o něco dříve: skoro čtvrtina žen se provdala do 20. roku věku.[340] Naproti tomu v Domažlicích v letech 1700-1749 dosahoval průměrný věk žen při prvním sňatku 27,3 let.[341]

Patrně s obtížemi bychom hledali mezi regiony, které vykazují podobný sňatkový věk u žen nějaké jednotící rysy: jde jak o oblasti s převahou německého obyvatelstva, tak o regiony etnicky české; teritoriálně je mezi nimi zastoupeno Plzeňsko, Brněnsko, Žatecko, severočeské Liberecko a Českolipsko, i blízké okolí Prahy. Protoindustriální rysy nese vedle Horní Police jen relativně nedaleký Jablonec n.N., ostatní lokality jsou spíše rázu agrárního s tím, že ekonomika na Žatecku byla ovlivněna specializací tamního zemědělství na pěstování a zpracování chmele a poměry v Břevnově byly poznamenány blízkostí Prahy, v Komíně pak blízkostí Brna. Určitý jednotící rys se ukáže až ve srovnání s dvěma regiony, vykazujícími nižší věk žen při prvním sňatku, tedy s Kouřimí a s několika vesnicemi na Strakonicku: zatímco v těchto dvou případech jde o oblasti již od 2. poloviny 17. století hospodářsky zaostávající, regiony s vyšším věkem žen při vstupu do manželství jsou charakteristické dynamicky se rozvíjející ekonomikou, ať už skrze rozšíření domácké protoindustrie anebo skrze zemědělskou produkci orientovanou na trh. K tomuto poznatku dospěly již autorky E.Čáňová a P.Horská, když odlišují jednak „rané sňatky v některých oblastech ekonomicky zaostávajících, anebo naopak překotným hospodářským rozvojem přitahujících masy obyvatelstva z míst, kde životní nároky byly velmi nízké", jednak „sňatky pozdější, typické pro centra plynulého ekonomického růstu".[342]

Jak z tohoto hlediska zařadit sňatkové poměry v západočeských Domažlicích, zůstává otázkou. Tamní průměrný věk žen při prvním sňatku v první polovině 18. století je na české poměry velmi vysoký a odpovídá spíše západoevropským hodnotám, a to těm nejvyšším.

Podle Lebruna se sňatkový věk žen v evropských zemích 18. století pohyboval kolem 25-26 let.[343] Pro období starého demografického režimu je problematické hovořit o Evropě jako celku, přinejmenším s ohledem na zřetelné diference mezi západem a severem kontinentu na jedné straně a jihovýchodem a východem na straně druhé. Ale ani uvnitř jednotlivých zemí nelze mluvit o nějaké jednotě; v rámci větších celků, Francie nebo německých zemí, nalezneme zpravidla odlišné demografické systémy v závislosti na regionálních podmínkách.

Pro Německo se jako průměrný věk žen při prvním vstupu do manželství obvykle uvádí věk mezi 25. a 26. rokem.[344] Studie pro jednotlivé německé regiony však napovídají, že se tento ukazatel mohl v rámci jedné země dosti výrazně lišit. H.Medick zjistil pro Laichingen ve Württembersku, že v první čtvrtině 18. století vstupovaly tamní ženy poprvé do manželství v

---

[339] Jana Beránková, Demografický vývoj města Kouřimi v letech 1650-1850, Historická demografie 18, Praha 1994, s. 69-104, tab.5 (s.81).

[340] Jaroslava Kalserová, Populační vývoj jihočeské vesnice v 17. st. a v první polovině 18. st., Historická demografie 1, Praha 1967, s. 28-34.

[341] Petr Mužík, Obyvatelstvo města Domažlic v letech 1651-1830, Sborník archivních prací 26, 1986, s. 103-207.

[342] Srov. Eliška Čáňová – Pavla Horská, Obyvatelstvo obce Břevnova v církevních pramenech z let 1652 až 1800, in: Acta Universitatis Carolinae, Phil.et Hist. 3, Studia historica VIII, 1972, s.81-100, zejména s.92.

[343] Srov. André Burguière - François Lebrun, Die Vielfalt der Familienmodelle in Europa (Kapitel 1), in: André Burguière – Christiane Klapisch-Zuber – Martine Segalen – Françoise Zonabend (Hg.), Geschichte der Familie: Neuzeit, Frankfurt a.M. 1997, s. 15.

[344] Ehmer uvádí pro periodu 1725-1749 jako průměrný věk německých žen při prvním sňatku 25,3 let. Srov. Josef Ehmer, Heiratsverhalten, Sozialstruktur, ökonomischer Wandel, Göttingen 1991, s. 292. Podle Livi Bacciho činil tento průměr v 18. století 25,5 let. Srov. Massimo Livi Bacci, Populace v evropské historii, Praha 2003, s. 126.

průměrném věku 25,2 let, v druhé čtvrtině 18. století pak ve věku 26,2 let.[345] Ovšem ve vestfálské farnosti Belm shledal J.Schlumbohm v desetiletí 1711-1720 průměrný sňatkový věk žen 27,7 let a v následujícím desetiletí 27,8 let.[346] Rozdíl mezi ženskou populací Laichingenu a Belmu tak v tomto ohledu činí 2,5 roku, přestože se oba regiony vyznačují podobnou hospodářsko-sociální strukturou.

Podobnou úroveň průměrného sňatkového věku žen jako v Německu lze zjistit i pro Francii 18.století: pro období 1740-1789 byl průměrný věk svobodných francouzských žen vstupujících do manželství propočten na 25,7 let. Ovšem i v tomto případě skrývá průměrná hodnota zřetelné rozdíly mezi různými oblastmi Francie: na severu země vstupovaly dívky do manželství téměř o dva roky později (26,6 let) než na jihu (24,8 let).[347] V Anglii byl v první čtvrtině 18. století věk žen při prvním sňatku vyšší a blížil se 27. roku věku (26,9 let), ale zatímco v ostatních evropských zemích se sňatkový věk plynule zvyšoval v po celé 18. století a poněkud klesl až v souvislosti s industrializací, v Anglii došlo k takovému poklesu již v druhé čtvrtině 18. století (25,7 let u žen).[348]

Ve světle dat pro Anglii, severní Francii a některé regiony Německa je tedy průměrný sňatkový věk svobodných dívek na panství Horní Police přece jen asi o 2 roky nižší. Ale spolu s dalšími, v ekonomickém směru dynamicky se rozvíjejícími regiony Čech představuje Hornopolicko oblast, která je po stránce sňatkového věku žen s mnoha západoevropskými regiony bez potíží srovnatelná.

B. Muži

Mezi muži, zachycenými v poddanských seznamech pro Žandov, Horní Polici, Dolní Polici a Stoupno v letech 1709-1729 nalezneme ve srovnání s tamní ženskou populací absolutně i relativně vyšší počet případů, kdy u dotyčného můžeme předpokládat, že se v průběhu pozorování poprvé oženil, ale kdy naši domněnku nelze prameně potvrdit. Tuto skupinu 36 mužů lze zahrnout do souboru osob, na jejichž základě zkoumáme věk při prvním sňatku, jen u vědomí toho, že jde o případy nejisté. Zatímco u žen vznikaly nejisté případy převážně v situacích, kdy žena nepocházela ze sledovaného okruhu osob a zařadila se do něj až sňatkem (naše nejistota se týkala dosavadního rodinného stavu této snoubenky), u mužů je většina z uvedených 36 osob katapultována mezi nejisté případy z jiného důvodu.

Pochybnosti zpravidla vznikají u mládenců, evidovaných za svobodna v některé ze sledovaných lokalit a v určitém roce vyřazených z evidence kvůli odchodu z panství. Tohoroční poznámka u dotyčného pouze uvádí, že získal výhost, ale neupřesňuje, zda byl jeho odchod z domova spojen se vstupem do manželství či nikoliv (např. „freyloss gelassen 1712" nebo „Papiermacher wandert, den 28. Juli hatt dieser den freywegloss bekommen und davor 30 fl. erlegt"). K domněnce, že u většiny z nich mohlo být získání výhostu spojeno se sňatkem, svádí především věk těchto osob: vesměs se jedná o mladé muže mezi 20-35 roky věku. Co je ale podstatnější, většina z nich se před získáním vrchnostenského výhostu živila jako tovaryši a mnozí dokonce vandrovali a nepobývali v místě svého bydliště. Jednalo se tedy o mladé muže v postavení nezávislém na rodičích, kteří již disponovali vlastními příjmy

[345] Hans Medick, Weben und Überleben in Laichingen 1650-1900, Göttingen 1996, s.319, tab. 4.3.

[346] Jürgen Schlumbohm, Lebensläufe, Familien, Höfe. Die Bauern und Heuerleute des Osnabrückischen Kirchspiels Belm in proto-industrieller Zeit, 1650-1860, Göttingen 1994, s. 100, tab. 3.01.

[347] Massimo Livi Bacci, Populace v evropské historii, Praha 2003, s. 126.

[348] Srov. J. Ehmer, c.d., 1991, s. 292.

a často s rodiči už delší dobu nebydleli. Při vyřazení z evidence poddaných tak nebylo tolik podstatné, zda dotyčný získal výhost proto, že se hodlal za hranicemi panství oženit, či z jiného důvodu, a v poznámce v příslušném poddanském seznamu nebývají motivy mladíkova propuštění z poddanství specifikovány. Ve výhostních listech naproti tomu bývá sňatek jako okolnost žadatelova propuštění z poddanské závislosti uveden,[349] ale pro osoby, které byly ve sledovaném období z tohoto důvodu vyřazeny z evidence poddaných, se podařilo najít výhostní list jen vzácně.[350] Vrchnost pravděpodobně nedělala drahoty s udělováním výhostů osobám, které beztak na panství nepobývaly, jen si prostřednictvím úřednictva hlídala, aby počty těchto jedinců zhruba odpovídaly množství cizopanských osob, jež se na panství usadily a poddaly se jí.

V tomto ohledu se situace propuštěných mládenců liší od situace propuštěných dívek: u mladých svobodných žen se velmi zřídka stalo, že by dosáhly suverénní pozice. Dívky podléhaly před vstupem do manželství otcovskému dohledu, v případě, že otec zemřel, podřizovaly se autoritě bratra nebo poručníka. Sňatek pak znamenal předání mladé ženy

---

[349] Obvyklou formu výhostních listů, které se dochovaly v agendě hornopolické vrchnostenské kanceláře, representuje např. výhost majitelky hornopolického zboží Anny Marie Caroliny, kněžny bavorské a falcké, který udělila 11.9. 1742 svému poddanému Christophu Hausschildtovi. Propouští ho tímto do nedaleké České Lípy za účelem sňatku s Magdalenou Krolopin:
„Von gottes Gnaden Wir Maria Anna Carolina Verwittibte Hertzogin in Ober- und Nieder Bayern, auch der Obern Pfaltz, Pfaltz Graffin bey Rhein und Land Graffin zu Leuchtenberg, gebohren Pfaltz Graffin bey Rein, in Bayern, zu Güllich Clere und Berg Hertzogin, fürsten zu Mörss Graffin zu Veldentz, Spanheim, der Marck Ravensperg, Frau zu Ravenstein Entbiethen allen, denen dieser unsser offener Brieff zulassen Vorkommet, unsseren Gruss und Gnad zu Vor, und fügen hiemit zu wissen, demnach wir von unssern zum Ambt Politz gehörigen Unterthan Christoph Hausschildt umb ihn mit einen freyen Weglass zu Begnaden unterthänigst Suplicando auch von der Stadt Leippa Selbten in die Iurisdiction dahin zu überlassen interveniendo gebührl. Belaugt, und so dann ein solches zu Bewilligen gnädigst Bewogen worden; Alss Thuen Wir gedachten Hausschildt der unterthänigkeit, womit unss derselbe bies anhers zugethan gewessen, sambt seiner Jetzig- oder Künfftigen Erbgerechtigkeit in fürstl.Gnaden frey guilt, Ledig und Loss sprechen, folgbahr der Magdalena Krollopin zu einen Ehewürth- der Stadt Leippa aber für ein Bürgeliches Mitgliedt gudst überlassen; Krafft unsserer aygenhandigen unter Briff und bey gedrücken fürstl. Sigills. So geschehen Schloss Reichstadt den 11ten Septembris Anno 1742. Maria Anna Carolina verwittibte H.in Bayern geb.Pfaltz."
Srov. SOA Litoměřice, pob. Děčín, fond velkostatku Horní Police, spisy Publicum do r.1799, agenda Povolení k sňatku, zhosty, inv.č. 365, kart.č. 77.

[350] Předpoklad, že u mladých mužů, kterým byl udělen výhost mohl být odchod z panství často spojen se vstupem do manželství potvrzuje případ Jacoba Wöhleho ze Žandova. Tohoto muže zaznamenáme v roce 1709 jako 21-letého v postavení podružského syna. Je evidován v oddíle podruhů v Žandově spolu s matkou Catharinou (66 let) a sourozenci Valentinem (věk neuveden), Dorotheou (26 let) a Rosinou (23 let). V roce 1711 matka zemřela a byla vyřazena z evidence; dále je Jacob spolu se sourozenci veden jako „Catharina Wöhlin Kinder". Postupně se provdaly obě sestry: napřed v roce 1712 Dorothea (získala v souvislosti se sňatkem výhost na panství Stvolínky), v roce 1716 pak i Rosina. Bratr Valentin sloužil ve vojsku a po celou dobu pozorování nebyl v Žandově přítomen (v každém seznamu k němu byla připojena poznámka „Soldat" nebo „in Krig"). Ale ani sám Jacob, povoláním tkadlec, se v Žandově téměř nezdržoval: v letech 1714-1716 sloužil jako voják v Praze, v letech 1717-1720 (1721) u něj poznámka uvádí „in Krig". Po ukončení vojenské služby se Jacob vrátil k tkalcovství, ale neprovozoval je v Žandově, ale v Kravařích na sousedním panství Stvolínky. V Kravařích pobýval dle seznamu v letech 1722-1725. Seznamy z let 1727-1729 už Kravaře jako místo Jacobova pobytu nezmiňují a uvádějí u něj pouze, že se živil jako tkadlec („Leinweber"), takže se zdá, že se vrátil do Žandova a 3 roky před svým definitivním odchodem z panství pobýval doma. Možná ale až do svého propuštění z poddanství v roce 1728 působil v Kravařích, protože právě odtamtud pocházela jeho nevěsta. Na sklonku roku 1728 v každém případě získal výhost; vzhledem k tomu, co má Jacobův případ ilustrovat, je důležité, že vyřazen z evidence poddaných byl jako 40-letý v roce 1729 s poznámkou „Leinweber, Anno 1728 den 31th Xbris Nacher Druhmb Verweglasset worden". O sňatku tedy není v seznamu žádná zmíňka, a protože se nedochoval výhostní list, neměli bychom ani potuchy o tom, že se Jacob měsíc po příchodu na stvolínské panství oženil. V matrice pro farnost Kravaře (81/3) se však podařilo najít záznam o Jacobově sňatku s Annou Marií Steltzigin z Kravař (31.1.1729).

z pravomoci otce resp. bratra či poručníka do pravomoci manžela. Snad jen plně osiřelé dívky, které neměly žádné příbuzné a vydělávaly si službou, mohly teoreticky rozhodovat o svém osudu ve větší míře. V očích dobové venkovské společnosti bylo nezávislé postavení žen dokonce jaksi nenáležité a ty, které ho dosáhly (obvykle jako vdovy v čele domácnosti), musely soustavně vzorovat nedůvěře a restrikcím svého okolí.[351] Poněkud jiná situace byla ve městech, kde již od středověku působila specificky ženská, cechovně organizovaná řemesla (krajkářky, hedvábnice, niťařky), a kde zámožné vdovy mohly realizovat svůj organizační talent v samostatném obchodním podnikání.[352] A právě větší důraz na tradování novomanželky z působnosti otcovské autority do působnosti autority manželovy vedl k tomu, že se v poddanských seznamech u vyhoštěných dívek důsledněji uvádělo, že důvodem k udělení výhostu je sňatek na jiném panství.

Mezi nejistými případy převažují tito mládenci, u nichž vlastně nevíme, zda se skutečně oženili, v poměru 2:1; necelou třetinu pak představují muži, kteří vstoupili do sledovaného souboru osob až sňatkem a pro které chybí pramenný doklad, že se ženili poprvé. Celkem lze těchto nejistých případů napočítat 36.

Okruh osob, na jehož základě můžeme zkoumat věk mužů při prvním sňatku s klidným svědomím, zahrnuje 146 jedinců. Jedná se o prokazatelně svobodné muže, kteří se v průběhu let 1709-1729 oženili. Podobně jako u ženské populace zde najdeme a) osoby mužského pohlaví, registrované v poddanských seznamech jak za svobodna, tak i po svatbě, b) muže, kteří byli v seznamech evidováni jako svobodní, ale po vstupu do manželství byli z register vyřazeni (usadili se spolu s partnerkou v místě jejího bydliště anebo v nějaké třetí lokalitě), c) muže, kteří se v evidenci poddanských seznamů objevili až v souvislosti se sňatkem s některou ze sledovaných žen a u nichž je zároveň nepochybné, že vstoupili do stavu manželského poprvé (dochoval se matriční záznam o jejich sňatku).

Ženichů mladších 20 let najdeme v polickém souboru jen 5 (tj. 3,4 %) resp. 6 (tj. 3,2 %), pokud počítáme jak s jistými, tak i s nejistými případy (tab. II.8). Nejmladší ženich dosáhl v době svatby 17 let, druhý nejmladší přistoupil k oltáři jako osmnáctiletý. Teprve věk 19 let je mezi muži, uzavírajícími poprvé sňatek, representován více než jednou osobou. Sklon ženit se před dovršením 20 let je tedy mezi polickými muži velmi malý.

Ve věkové skupině 20-24 let vstoupila do manželství téměř třetina osob ze sledovaného souboru: 43 ze 146 jistých případů (29,5 %) resp. 55 ze všech 182 případů, jistých i nejistých (30,2 %). Ovšem kategorií, ve které se poličtí muži ženili vůbec nejčastěji, je až věková skupina následující. Ve věku 25-29 let uzavřelo sňatek 66 resp.79 (včetně nejistých případů) osob mužského pohlaví, tedy 45,2 % resp. 43,4 %. U polických ženichů se však nerýsuje nějaká zřetelná kumulace k určitému roku věku, jak je tomu u místních nevěst: nejfrekventovanější je skupina pěti po sobě jdoucích roků věku, která ovšem prolamuje hranici mezi zavedenými věkovými kategoriemi a částečně zasahuje do intervalu 20-24 let a částečně do intervalu 25-29 let. Jedná se o ženichy ve věku 23-27 let, jejichž počet se u jednotlivých roků věku pohybuje mezi 12 až 20 při vyloučení nejistých případů resp. mezi 16 a 23 při započítání nejistých případů. Nejvíce mužů ze sledovaného souboru se sice oženilo v 25 letech (20 jistých a další 3 nejisté případy), ale počty ženichů ve věku 23, 24, 26 a 27 let jsou nižší jen o málo. Jistý početní propad je patrný jen u 24letých ženichů, ale stále je jich podstatně více než mužů, spadajících k jednotlivým rokům věku ve skupině do 23 let potažmo ve skupině nad 27 let (tab. II.9).

[351] Srov. např. Sheilagh Ogilvie – Jeremy Edwards, Ženy a „druhé nevolnictví" v Čechách na počátku novověku, Historická demografie 22, Praha 1998, s. 5-49.

[352] Srov. Edith Ennenová, Ženy ve středověku, Praha 2001, zejména s.151-203.

Poměrně hojně je mezi polickými ženichy zastoupena ještě věková kategorie 30-34 let: prokazatelných případů nalezneme 22 (15,1 %) a jestliže vezmeme v potaz i muže, u nichž nemáme jistotu zda se skutečně oženili nebo zda se ženili poprvé, dohledáme ženichů v tomto věku 29 (15,9 %). Po 35. roce však uzavírali sňatek už jen jednotlivci; každý rok věku je v kategorii nad 35 let zastoupen jednou, nejvýše dvěma osobami. Nejstaršímu ženichovi z našeho souboru bylo 44 let, jedná se ovšem o případ nejistý, kdy nejsme schopni doložit, zda se dotyčný po odchodu z panství skutečně oženil. Mezi muži, kteří prokazatelně vstoupili do manželství, je nejstaršímu ženichovi připsán věk 43 let.

Průměrný věk při prvním sňatku činí v našem vzorku mužů 26,7 let, bereme-li v potaz pouze jisté případy, ale prakticky na stejné výši zůstane tato hodnota i po započítání 36 nejistých případů (26,8 let). Tento údaj nijak nevybočuje z průměrných hodnot pro české země, které udávají nejčerstvější syntetické práce o obyvatelstvu českých zemí.[353] Pokud však porovnáme zjištěnou hodnotu se závěry dostupných studií pro některé české farnosti v 17. a 18. století, shledáme zajímavé diference.

Jestliže u ženské složky polické populace platilo, že průměrný sňatkový věk vykazuje mimořádnou shodu s údaji z Břevnova, v případě mužů něco podobného konstatovat nelze. Před 20. rokem věku sice vstoupilo do manželství méně břevnovských mládenců (1,7 %) než na Hornopolicku (3,4 % resp. 3,2 %), ale celkově se na Břevnově muži narození v letech 1700-1800 ženili o něco dříve: téměř polovina (44,8 %) jich prvně přistoupila k oltáři ve věku 20-24 let, v následující věkové skupině uzavřelo sňatek už jen něco málo přes třetinu břevnovských ženichů (36,2 %). V polickém vzorku je však poměr přesně opačný, když skoro polovina ženichů náležela do věkové skupiny 25-29 let a jen necelá třetina k intervalu 20-24 let. Věkové kategorie nad 30 let pak vykazují silnější zastoupení na severu Čech: ve skupině 30-34 let stojí proti 13,8 % břevnovských ženichů 15,1 % polických a mezi muži staršími 35 let uzavřelo poprvé manželství 6,8 % osob na Hornopolicku, zatímco jen 3,4 % osob v Břevnově. Pro Břevnov byl zjištěn medián 25 let, což je o rok méně než na polickém panství (kvůli možnosti srovnání zde operuji s mediánem, který pro muže z hornopolického vzorku vychází na 26 let). Ve skutečnosti jsou si ovšem hodnoty z Břevnova a Horní Police patrně blíže než se může zdát na základě uvedených hodnot. Autorky studie pro Břevnov totiž konstatují, že v druhé polovině 18. století lze zaznamenat mírný pokles věku snoubenců při prvním sňatku; kdybychom tedy měli k dispozici údaje pouze pro první polovici 18. století, patrně by se hodnoty sňatkového věku z obou míst citelněji přiblížily.[354]

O necelý rok dříve než na Hornopolicku se ženili také mládenci v Jablonci nad Nisou v letech 1700-1759 (průměrný věk mužů při prvním sňatku zde činil 25,9 let).[355]

Ovšem jednoznačně se totéž nedá konstatovat při pohledu na situaci v Kouřimi v posledním desetiletí 18. století. Největší podíl mužů, kteří poprvé vstoupili do stavu manželského, připadá sice již na věkovou skupinu 20-24 let, ale nutno dodat, že se jedná jen o 36,8 % všech tamních ženichů. Věková kategorie 25-29 let je ženichy obsazena skoro stejně silně (33,3 %)

---

[353] Ludmila Fialová – Pavla Horská – Milan Kučera – Eduard Maur – Jiří Musil – Milan Stloukal, Dějiny obyvatelstva českých zemí, Praha 1996, s. 159 udávají pro počátek 19.století, kdy se na našem území ještě neprojevovaly industrializační tendence, že muži vstupovali do manželství ve věku 25-29 let. Stejné rozmezí sňatkového věku mužů uvádí Lumír Dokoupil – Ludmila Fialová – Eduard Maur – Ludmila Nesládková, Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18.století, Praha 1999.

[354] Eliška Čáňová – Pavla Horská, Obyvatelstvo obce Břevnova v církevních pramenech z let 1652 ař 1800, in: Acta Universitatis Carolinae, Phil.et Hist. 3, Studia historica VIII, 1972, s. 81-100.

[355] Ludmila Fialová – Walburga Wowková, Plodnost vdaných žen v Jablonci nad Nisou do roku 1800, Demografie. Revue pro výzkum populačního vývoje, roč. 34, 1992, s. 223-234.

a v porovnání s hornopolickým vzorkem jsou mezi kouřimskými muži slaběji zastoupeni mládenci do 20 let (2,0 %) a naopak silněji osoby po starší 30 let: ve věku 30-34 let se poprvé oženilo 18,6 % všech ženichů (tj. o 3,5 % více než na Hornopolicku) a po 35. roce věku ještě dalších 9,8 % (tj. o 3 % více než v našem severočeském vzorku).[356] Zdá se tedy, že v Kouřimi jsou sňatky mužské populace rovnoměrněji rozloženy do delšího životního úseku a dochází k nim běžně mezi 20 a 35 rokem věku, zatímco na Policku jsou více koncentrovány do věku mezi 23. a 27. rokem života. Snad byli muži na Kouřimsku nuceni citlivěji reagovat na svou ekonomickou situaci a přizpůsobit okamžik vstupu do manželství svému sociálnímu postavení a finančnímu zajištění.

U dalších srovnávacích vzorků z českých zemí se pak sňatkový věk mužů jeví o něco vyšší než na panství Horní Police. Platí to jak o farnosti Starý Plzenec v západních Čechách, tak o farnosti Chelčice na jihu Čech, Budyně nad Ohří v severozápadní části země a Komín na Brněnsku. Pro farnost Starý Plzenec byl zjištěn průměrný sňatkový věk svobodných mužů 28,2 let v periodě 1661-1720 a 27,5 let v periodě 1721-1786. V šesti vesnicích chelčické farnosti se žádný muž, narozený v letech 1672-1692, neoženil před dovršením 20 let, věk většiny ženichů se pohyboval kolem 27-28 let. V jihomoravské lokalitě Komín dosáhl průměrný věk mužů při prvním sňatku v letech 1700-1759 hodnoty 28,4 let a v Budyni nad Ohří v 18. století 28,6 let a v Domažlicích v první polovině 18. století dokonce 31,2 let.[357]

Z tohoto hlediska se věk polických mužů při prvním vstupu do manželství nejeví nijak pozdní a může vypovídat o poměrně dobré dostupnosti sňatku, která je snad do značné míry dána mimoagrárními možnostmi výdělku. Lokality, kde se ukazuje vyšší sňatkový věk mužů jsou totiž převahou rázu zemědělského.

Sňatkový věk mužů, překračující 28 let, se jeví vysoký i v porovnání se západní Evropou. Lebrun v Dějinách rodiny sice uvádí, že evropští muži se v 18. století ženili ve věku 29-30 let, ale studie pro jednotlivé lokality, regiony nebo země na západ od českých zemí většinou udávají hodnoty mezi 27 a 28 lety. Podle Livi Bacciho dosahoval průměrný sňatkový věk anglických mužů v letech 1610-1760 26 až 28 let. V tomto intervalu se pohybuje i Ehmerův údaj pro Anglii: v první čtvrtině 18. století dosahoval věk tamních ženichů v průměru 27,6 let a v druhé čtvrtině 18. století 27,4 let.[358]

Na kontinentě, konkrétně v Německu a ve Francii, shledáme v rámci jednotlivých regionů výrazné rozdíly. Ve Francii v posledních padesáti letech před revolucí činil průměrný sňatkový věk mužů 27,9 let,[359] v tomto průměru jsou ovšem zahrnuty poměrně rozdílné hodnoty. Např. na bretaňském venkově v severozápadní Francii se muži v 70. letech 18. století ženili v průměru v 27,4 letech, naproti tomu severofrancouzské vesnici Sainghin-en-

---

[356] Jana Beránková, Demografický vývoj města Kouřimi v letech 1650-1850, Historická demografie 18, Praha 1994, s. 69-104, tab.5 (s.81).

[357] Alice Klášterská, Výběr partnera a sňatkový věk dědiců venkovských usedlostí a jejich sourozenců na Šťáhlavsku v 18. a na počátku 19. století, Historická demografie 22, Praha 1998, s.145-168, tab.2 (s.150); Jaroslava Kalserová, Populační vývoj jihočeské vesnice v 17. st. a v první polovině 18. st., Historická demografie 1, Praha 1967, s. 28-34; Petra Brabcová, Plodnost vdaných žen ve vesnici Komín v první polovině 18. století, Demografie 39, 1997, s.101-109; Ladislav Dušek, Obyvatelstvo města Budyně nad Ohří v letech 1701-1850, in: Ústecký sborník historický 1985, s.143-239; Petr Mužík, Obyvatelstvo města Domažlic v letech 1651-1830, Sborník archivních prací 26, 1986, s. 103-207.

[358] André Burguière - François Lebrun, Die Vielfalt der Familienmodelle in Europa (Kapitel 1), in: André Burguière – Christiane Klapisch-Zuber – Martine Segalen – Françoise Zonabend (Hg.), Geschichte der Familie: Neuzeit, Frankfurt a.M. 1997, s. 15-18; Massimo Livi Bacci, Populace v evropské historii, Praha 2003, s. 126; Josef Ehmer, Heiratsverhalten, Sozialstruktur, ökonomischer Wandel, Göttingen 1991, s. 292.

[359] M. Livi Bacci, c.d., s. 126.

Mélantois vstupovala generace mužů narozených v letech 1700-1719 do manželství až ve věku 31,2 let a generace mužů narozených v letech 1740-1759 ve věku 30,8 let.[360] Ještě citelnější rozdíly můžeme v tomto směru zaznamenat v Německu, kde podle průměrných hodnot dospívali muži k sňatku kolem 28. roku života: podle J.Ehmera dosahovali němečtí ženiši v 2. čtvrtině 18. století průměrného věku 27,8 let; studie založená na údajích z 14 německých vesnic z různých koutů země z 18. století uvádí věk 28 let.[361] Ale tyto hodnoty mohou skrývat až pětileté rozdíly. Ve württemberském Laichingenu se průměrný sňatkový věk mužů držel po celou první polovinu 18. století na hodnotě 26,7 let, ve farnosti Belm nedaleko Osnabrücku pak ve stejné době osciloval mezi 29,3 a 31 roky.[362]

Hodnota průměrného sňatkového věku mužů z panství Horní Police je tedy poměrně nízká jak ve srovnání s údaji z některých českých lokalit, tak ve srovnání s daty pro Německo a západní Evropu; ale zatímco v kontextu českém představuje opravdu jakousi střední hodnotu, v kontextu regionů na západ od Čech ji lze srovnat jen s těmi lokalitami, kde se věk mužů při prvním sňatku jeví jako extrémně nízký.

2.4.4 Sňatky vdovců a vdov

Vícečetné sňatky nebyly u sledované populace žádným okrajovým jevem a zvláště u mužů se jednalo o vcelku běžnou záležitost.[363] Na rozdíl od dnešní doby, kdy se opakovaně žení a vdávají v převážné většině lidé rozvedení, v době starého demografického režimu byly sňatky osob, které přistupovaly k oltáři podruhé či potřetí, prakticky výhradně důsledkem vysoké úmrtnosti. Ztrátou partnera bylo postiženo mnoho vdaných žen a snad ještě více ženatých mužů už v relativně mladém věku, často jen pár let po uzavření manželství. Na vině byla - když pomineme nakažlivé choroby, jež se epidemicky rozšířily jednou za čas - nízká úroveň znalostí, hygieny a zdravotní péče, takže i vcelku banální onemocnění či úraz mohly končit smrtí. Ženy se navíc dostávaly do vážného ohrožení života vždy, když měly přivést na svět dítě: nemálo žen umíralo přímo při porodu nebo krátce po něm v důsledku infekce či neodborného ošetření. Ovdovění se tedy netýkalo jen nebo především vyšších věkových kategorií, ale i lidí zcela mladých, kteří přijali svátost manželskou před několika lety či dokonce měsíci.

V jaké míře se na panství Horní Police rozpadala manželství v důsledku úmrtí jednoho z partnerů může ilustrovat údaj o tom, kolik manželských párů přežilo zvolenou pětiletou periodu v rámci sledovaného dvacetiletí. Na začátku našeho pozorování v roce 1710 existovalo v našem vzorku populace 205 manželských párů, z nichž do konce roku 1714

---

[360] Yves Blayo – Louis Henry, Données démographiques sur la Bretagne et l'Anjou de 1740 à 1829, Annales de démographie historique 1967, s. 91-171 resp. Raymond Deniel – Louis Henry, La population d'un village du Nord de la France Sainghin-en-Mélantois, de 1665 à 1851, Population 4, s. 572 – citováno podle E.Čáňová – P.Horská, Obyvatelstvo obce Břevnova v církevních pramenech z let 1652 až 1800, Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et Historica 3, Studia historica VIII, 1972, s. 81-100. pozn. 25 a 26.

[361] Josef Ehmer, Heiratsverhalten, Sozialstruktur, ökonomischer Wandel, Göttingen 1991, s. 292; John E.Knodel, Demographic transitions in German villages, in: A.J. Coale – S. Cotts Watkins (ed.), The Decline of Fertility in Europe, Princeton 1986 (citováno podle M. Livi Bacci, c.d., s.245).

[362] Hans Medick, Weben und Überleben in Laichingen 1650-1900, Göttingen 1996, s.319, tab. 4.3; Jürgen Schlumbohm, Lebensläufe, Familien, Höfe. Die Bauern und Heuerleute des Osnabrückischen Kirchspiels Belm in proto-industrieller Zeit, 1650-1860, Göttingen 1994, s. 100, tab. 3.01.

[363] K možnostem sňatků ovdovělých osob srov. Jean-Pierre Bardet – Scarlett Beauvalet, L'histoire à l'épreuve des ses sources: le remariages à Paris au XVIIIe siècle, in: Christophe Duhamelle – Jürgen Schlumbohm (edd.), Eheschliessungen im Europa des 18. und 19. Jahrhunderts. Muster und Strategie. Göttingen 2003, s. 341-358.

zaniklo 33 (tj. 16,1 %): z toho 17 v důsledku úmrtí muže (8,3 %), 12 v důsledku úmrtí ženy (5,9 %) a ve 4 případech nebyl po pěti letech od roku 1710 naživu ani jeden z manželů (1,9 %). V periodě 1715-1719 zaniklo z původních 213 párů 39 (18,3 %), přičemž v 21 případech zemřel muž (9,9 %), ve 12 případech žena (5,6 %) a v 6 případech oba (2,8 %). Do pěti let po roce 1720, kdy bylo možné napočítat v poddanských seznamech na 221 manželských párů, se jak v důsledku smrti muže, tak v důsledku smrti ženy rozpadlo shodně po 22 manželstvích (10 %), z dalších 6 párů nezůstal na konci roku 1724 naživu ani jeden z partnerů (2,7 %). Celkem tedy přečkalo tuto periodu bez úhony jen 77,4 % manželství. Co se týče posledního pětiletého údobí (1725-1729), na konci pozorování se setkáme s 84,2 % manželských párů z původních 228, které existovaly k roku 1725; zaniklo tedy 36 párů, z toho 20 smrtí muže (8,8 %), 14 smrtí ženy (6,1 %) a 2 páry zmizely bez toho, že by přežil alespoň jeden z partnerů (0,9 %).

Uvedená čísla naznačují, že v první polovině 18. století byla situace na Hornopolicku taková, že pětileté údobí bylo schopno přežít kolem 82 % z původního počtu párů, zatímco v průměru 18 % vždy zaniklo. Na vině byla překvapivě častěji smrt mužské poloviny páru (asi polovina všech případů); překvapivé je to nejen z hlediska častých úmrtí žen při porodu, ale také z hlediska obecně konstatované převahy mužů ve vyšších věkových kategoriích. Ze zhruba 38 % byl rozpad manželského páru důsledkem smrti ženy a 4-5 případů ze sta představují situace, kdy po pěti letech nebyl na živu ani jeden z manželů.

Pokud vezmeme v potaz, tak jak je to běžné při studiu matrik, jen poměr mezi svobodnými snoubenci a snoubenci ovdovělými resp. mezi sňatky dvou svobodných osob na jedné straně a sňatky, kdy alespoň jeden ze snoubenců byla osoba ovdovělá, na druhé straně, význam vícečetných sňatků se ještě nijak markantně neprojeví: ze tří čtvrtin vstupovali na Hornopolicku do manželství dvě svobodné osoby a jen z jedné čtvrtiny byl alespoň jeden ze snoubenců ovdovělý (viz výše). V poddanských seznamech bylo v rozmezí let 1710-1729 možné zaznamenat na 198 případů, kdy sňatek uzavíral muž, ovšem jen z 18,7 % se prokazatelně jednalo o vdovce (37 případů), všichni ostatní byli svobodní nebo pravděpodobně svobodní. U žen je podíl ovdovělých nevěst ještě nižší: z 225 žen, které ve sledovaném období vstoupily do manželství, představovaly vdovy jen 5,8 % (13 případů).[364] Zastoupení ovdovělých osob mezi ženichy a nevěstami resp. podíl sňatků, v nichž figurovala alespoň jedna ovdovělá osoba, tu v podstatě odpovídá obrazu, který můžeme získat na základě studia matrik. Ovšem zvolíme-li jiný úhel pohledu, význam druhých a dalších sňatků se zvýrazní.

Sledujme, kolik osob v průběhu pozorování ovdovělo a kolik z nich znovu vstoupilo do manželství. Poddanské seznamy zachycují v letech 1710-1729 na 147 situací, kdy se zaniklo manželství v důsledku smrti jednoho z partnerů: mezi ovdovělými mírně převažují ženy (82 případy) nad muži (65 případů). Z oněch 147 ovdovělých osob uzavřelo během pozorování nový sňatek 50 jedinců – 37 mužů[365] a 13 žen. Ukazuje se tedy, že šance na další sňatek byla

[364] Do uvedených sum jsem zahrnula jednak osoby, které náležely do sledovaného souboru již za svobodna a zůstaly v něm i po svatbě, dále osoby, které se do sledovaného souboru přiženily či přivdaly, a nakonec osoby, které z něj kvůli sňatku s přespolním zmizely. U této poslední skupiny jde výhradně o ty, u nichž je sňatek doložitelný; naopak nezapočítávám jedince, kteří získali výhost, u nichž ale nelze prokázat, že bezprostředně po odchodu z panství vstoupili do manželství.

[365] Mezi muži je jeden vdovec zastoupen dvakrát, takže ve skutečnosti jde nikoliv o 37, nýbrž 36 osob. Jedná se o podruha Michela Hannela (nar.1689) ze Stoupna, který ovdověl krátce po sobě dvakrát a který se během sledovaného období oženil třikrát: poprvé 18.11.1716, kdy si jako 27letý vzal Annu Elisabeth Nabicht, dceru ševcovského mistra z Jezvé (zemřela jako 27letá v roce 1718). Jeho druhá manželka Dorothea se u něj objevila jako 25letá v roce 1718, ve stejném roce, kdy byla ze seznamu vyškrtnuta jeho předešlá žena. Matriční záznam o jeho druhém sňatku sice nalezen nebyl, ale ze seznamu vyplývá, že se znovu oženil krátce po té, co ovdověl, v každém případě do roka. S Dorotheou mu bylo dopřáno strávit 7 let, než v roce 1725 ve svých 32 letech zemřela. Po třetí přistoupil k oltáři v roce 1727 s 23letou Marií Elisabeth, ovšem ani v tomto případě se nepodařilo dohledat záznam o sňatku v matrice. Podobně jako v případě Michelovi druhé ženy tedy nevíme,

velmi vysoká u vdovců, ale u vdov vyhlídky na nové manželství zdaleka tak dobré nebyly: z žen, které během sledovaného období ovdověly, se znovu provdalo jen 15,9 %, zatímco z vdovců se opětovně oženila nadpoloviční většina (56,9 %). Pro srovnání: v Budyni nad Ohří v druhé polovině 18. století uzavřelo nový sňatek 60 % ovdovělých mužů a 40 % ovdovělých žen.[366] Ve světle těchto dat se vyhlídky polických vdov na opětovný sňatek jeví opravdu velmi nízké.

U osob, které ovdověly ve věku do 40-50 let, nijak nepřekvapí, že si našly nového partnera a znovu vstoupily do manželství. Ale tendenci k novému sňatku měli i lidé starší, v jejichž případě mohla fyzická stránka partnerského života hrát již jen podružnou roli. Týkalo se to především mužů. Starci nad 60 let volili jako nevěsty převážně ženy mladé, většinou svobodné dívky o generaci, často i o dvě generace mladší. Do popředí se u nich mohla dostávat sociálně-representativní funkce manželství: k společenskému statusu zámožnějšího hospodáře, řemeslnického mistra nebo obchodníka zkrátka patřilo, že je ženatý, a nízký věk jeho nové partnerky vyjadřoval jeho schopnost zajistit mladou ženu, ale i všechny potomky, které z tohoto svazku mohli do budoucna vzejít.

Tuto skupinu věkově nerovných sňatků může representovat případ dolnopolického sedláka George Krombholtze. Jako 65letý muž ovdověl, když mu začátkem března roku 1711 zemřela jeho žena Sussana (podle polické matriky byla pohřbena 3.3.1711). Již 17.5.1711, jen dva a půl měsíce po smrti dosavadní manželky, se znovu oženil; před oltář si přivedl o 46 mladší svobodnou dívku, devatenáctiletou Marii Michel z Valteřic. Ještě větší věkový rozdíl byl mezi snoubenci Johannem Georgem Merttinem ze Žandova a Evou Langer z Kottlitz, kteří se vzali v roce 1718. Čerstvému vdovci Johannu Georgovi (svou 66letou ženu Elisabeth pochoval v roce 1717) bylo v době svatby již 69 let, zatímco jeho nastávající jen 20 let.

U většiny ovdovělých bez ohledu na věk však nebyl nový sňatek jen krokem k naplnění citových a sexuální potřeb či k společenskému sebepotvrzení, ale především hospodářskou nutností. V situaci, kdy byl manželský pár nejen spojením dvou jedinců za účelem plození dětí, ale se stejnou samozřejmostí i základní hospodářskou jednotkou, která měla za úkol zabezpečit přežití všech členů rodiny, nezbýval prostor na přílišný sentiment a nový sňatek byl chápán jako nezbytnost. Např. pokud ovdověl sedlák, který měl na starost grunt a několik nezletilých dětí, snažil se oženit co nejdříve po smrti své ženy bez ohledu na to, jak hluboké city k nebožce choval. Jestliže nemělo hospodářství sejít na úbytě a jestliže mělo být řádně zajištěno stravování vší čeládky v domě, bylo třeba pozici hospodyně co nejdříve obsadit.

Tato tendence je patrná zejména u mužů, v jejichž případě vdovství zpravidla nic nezměnilo na dosavadním postavení v domě: většinou nadále zůstávali v pozici hospodářů a jen u jedinců velmi starých či neduživých se mohlo ovdovění stát impulsem pro předání gruntu dědicovi. Pokud však ovdověla žena, situace v domě se změnila zásadněji: v případě, že byl k dispozici dospělý dědic, způsobilý k převzetí majetku, došlo zpravidla k převedení statku do rukou mladší generace. Vdova pak buď mohla využívat výměnek na usedlosti, kde dosud fungovala jako hospodyně, nebo se uchýlila k některému ze svých dětí, jež se již dříve osamostatnilo a hospodařilo na vlastním. Mohla se rovněž dostat do pozice podruhyně u nepříbuzného hospodáře. V obou případech však její atraktivita jako nevěsty – jak vzhledem k věku, tak vzhledem k sociálnímu postavení – citelně klesla. Jinak tomu bylo u mladých vdov, které měly děti malé nebo dokonce děti neměly vůbec. Vdova se v těchto případech stala poručnicí svých nezletilých dětí a prozatímní správkyní jejich majetku. Po manželově smrti tak přebírala roli hlavy domácnosti a fakticky i hospodářství, mohla se znovu provdat a

---

odkud nevěsta pocházela a zda se vdávala poprvé (věk by tomu nasvědčoval), jisté je jen to, že nepocházela z žádné ze čtyř sledovaných lokalit.

[366] Ladislav Dušek, Obyvatelstvo města Budyně nad Ohří v letech 1701-1850, in: Ústecký sborník historický 1985, s.143-239.

přivést na usedlost nového hospodáře (pokud se opětovně provdala, její nový partner získal rovněž statut prozatímního hospodáře, neboť legitimním dědicem bylo jedno z dětí z prvního manželství). Právě vyhlídky na alespoň dočasné suverénní hospodaření a vylepšení sociálního postavení přitahovaly pozornost nápadníků z řad podruhů i usedlých synů, kteří sami neměli to štěstí, aby dědili otcovský dům, a museli se zaopatřit vlastními silami. Mladší vdovy, disponující určitým majetkem, se tak vdávaly snáze a mohly si vybrat partnera i mezi svobodnými mládenci.

Z 13 polických vdov, které se v průběhu sledovaného období znovu provdaly, si čtyři vzaly muže prokazatelně svobodného, u dalších čtyř se rodinný stav jejich snoubence nepodařilo s jistotou zjistit, nicméně se zdá, že by mohlo jít rovněž o mládence (soudě dle toho, že jde o relativně mladé muže, kteří se přiženili do domu své nové manželky a nepřivedli s sebou žádné potomky z eventuálního předešlého svazku[367]). Zbylých pět ovdovělých žen uzavřelo další sňatek s vdovcem.[368] Proporce mezi svobodnými a ovdovělými snoubenci vdov je tedy přinejmenším vyrovnaná a pokud si dovolíme ženichy nejistého rodinného stavu interpretovat jako mládence, svobodní snoubenci poměrem 8:5 dokonce převažují.

Neznamená to ovšem, že by vdovy, které si braly vdovce, byly starší než ty, jež pojaly za manžela svobodného. Oběma bylo v průměru 30 let: u nevěst, jejichž partner byl vdovec, nalezneme věk 21, 25, 30, 39 resp. 45 let, zatímco dvěma nejmladším vdovám, beroucím si prokazatelně svobodného, bylo 24 let, další byla 31letá a nejstarší dokonce 42letá (jednalo se ovšem o hospodyni, jíž po manželově smrti připadl selský statek, takže měla svému snoubenci co nabídnout: jejím novým partnerem se stal 35letý selský syn, který nebyl dědicem otcovského gruntu a po dědickém vypořádání se dostal do podruží; tento sňatek mu tak poskytl vítanou příležitost stát se samostatným hospodářem). Věk nevěst, jejichž nastávající byl svobodný jen hypoteticky, se pohyboval mezi 28 a 37 lety; pokud je zahrneme do okruhu vdov, které se provdaly za svobodného muže, průměrný věk celé této skupiny se zvýší na 32 let. Nevěsty svobodných ženichů by pak byly dokonce o něco starší než nevěsty vdovců.

Rozdíly ve věku mezi těmito dvěma skupinami ovdovělých nevěst tedy prakticky nenajdeme, evidentní je však rozdíl v jejich sociálním postavení: zatímco mezi vdovami beroucími si vdovce jsou čtyři podruhyně a jen jedna usedlá hospodyně, mezi vdovami beroucími si mládence či osobu nejistého rodinného stavu figurují podruhyně pouze dvě a šest žen zaujímá pozici hospodyně (z toho dvě na selském statku a čtyři v domě v Žandově). To by naznačovalo, že movitější vdovy mohly snáze najít partnera svobodného, nezatíženého závazky z předchozího manželství.

Svobodní ženiši vdov byli sice o něco mladší než ti ovdovělí (v průměru bylo svobodným ženichům necelých 32 let resp. něco málo přes 33 let, pokud započítáme i snoubence nejistého rodinného stavu, u nichž lze předpokládat, že byli rovněž svobodní; ovdovělým ženichům bylo průměrně 40 let), ale ani jeden z vdovců, který si bral vdovu, nebyl starší 50 let. Skutečně staří vdovci se na Hornopolicku ženili se svobodnými dívkami.

---

[367] Výjimkou je případ, kdy Dora, vdova po zedníku Wentzelu Reychenbachovi z Horní Police (zemřel 22.9.1710), odešla za svým novým partnerem na panství Ploskovice. Spolu s tříletou dcerkou, která jí zůstala z předchozího manželství, získala na sklonku roku 1711 výhost a, dříve než opustila Horní Polici, se dne 18.1.1712 v polickém kostele provdala za Johanna Turcka, zedníka z Býčkovic. I přesto, že se ženich v tomto případě nepřistěhoval k nevěstě, ale naopak, se zdá, že Johannes Turcke byl svobodný: nasvědčoval by tomu jednak věk (v době svatby mu bylo 33 let), jednak bezdětnost (pár se později do Police vrátil a kromě Dořiny dcery z prvního manželství je u něj zapsáno pouze jedno mladší dítě, syn Hans Christoph).

[368] Ve všech pěti případech, kdy se vdova provdala za vdovce, pocházeli oba snoubenci ze sledovaného souboru osob.

Ve sledovaných lokalitách bylo poddanskými seznamy v letech 1709-1729 zaznamenáno 17 případů, kdy si vdovec vzal za manželku prokazatelně svobodnou dívku, 7 případů, kdy se vdovec oženil s vdovou, a konečně13 případů, kdy se novou partnerkou vdovce stala žena, jejíž dosavadní rodinný stav nelze prameně doložit (tyto nevěsty se nově vyskytly ve sledovaném souboru právě v souvislosti se vstupem do manželství, v matrikách se však záznamy o těchto sňatcích najít nepodařilo). U nevěst nezjištěného rodinného stavu lze mít za to, že se jednalo většinou o svobodné dívky: všechny jsou totiž připsány ke svým manželům bez vlastních dětí a s výjimkou jedné 40leté ženy není žádné z nich více než 31 let. Není samozřejmě vyloučeno, že mezi nimi figurují i mladé, bezdětné vdovy, ale pravděpodobně se většinou jedná o osoby, vstupující do manželství poprvé. Pokud by tento předpoklad byl správný, 81,1 % vdovců, kteří se znovu oženili, by si jako manželku vybralo právě svobodnou dívku.

Mezi svobodnými nevěstami polických vdovců sice najdeme jednu 19letou dívku a 4 ženy mladší 25 let, ale povětšinou se jednalo o osoby starší. V průměru byl jejich věk při sňatku (29,5 let) téměř o 5 let vyšší než kolik činil v našem vzorku populace průměrný věk všech žen při prvním sňatku (24,7 let). Většina jich náležela do věkové kategorie 30-34 let (7 případů), tři pak do skupiny 25-29letých a jedna do skupiny 35-39letých. Vůbec nejstarší svobodná žena, která vstoupila do manželství s vdovcem, dosáhla v okamžiku svatby dokonce 49 let. Ženy, jejichž rodinný stav před sňatkem s jedním z polických vdovců neznáme, ale u nichž můžeme předpokládat, že byly většinou také svobodné, byly v průměru o něco mladší (27,5 let) a většina spadala do věkového intervalu 25-29 let (6 případů). Po třech ženách patřilo do kategorie 20-24 let resp. 30-34 let a nejstarší nevěstě nejistého rodinného stavu bylo 40 let. To jen posiluje naši hypotézu, že se jednalo hlavně o osoby svobodné.

Vdovci, kteří si tyto svobodné a pravděpodobně svobodné ženy vzali, byli věkově velmi různorodí: v průměru jim bylo 46,5 let, ale věkový rozptyl činil 42 let (nejmladšímu bylo 28, nejstaršímu 70 let). Nejvíce jich příslušelo k věkové skupině 30-34 let (7 případů), pěti případy byla zastoupena kategorie 40-44 let a po dvou osobách spadalo do intervalu 25-29, 35-39 a 45-49 let. Starších 50 let bylo však dalších 12 mužů, tj. 40 % všech vdovců, kteří pojali za manželku svobodnou či pravděpodobně svobodnou ženu. Podobná pestrost co do věku je charakteristická i pro 7 vdovců, kteří se znovu oženili s vdovou: nejmladšímu bylo 27 let, nejstaršímu 67 let, takže opět rozptyl 40 let.

Už bylo řečeno, že během pozorování se znovu oženila větší polovina mužů, kteří v letech 1709-1729 přišli o partnerku. Šance na nový sňatek byla ve skupině ovdovělých mužů relativně vysoká až do pozdního věku, nicméně je možné vypozorovat, že s rostoucím věkem přece jen poněkud klesala: ve sledovaném období ovdovělo na 23 mužů mladších 50 let, z nichž plných 79,3 % uzavřelo záhy nový sňatek. Mužů, kteří ovdověli ve věku nad 50 let, lze za stejnou dobu napočítat 36, přičemž pro opětovný vstup do manželství se jich rozhodlo 14, tedy 38,9 %.

Ekonomické motivaci většiny sňatků ovdovělých osob odpovídal časový odstup mezi smrtí dosavadního partnera a novým sňatkem. Byl v mnoha případech velmi krátký a zdaleka neodpovídal smuteční lhůtě 300 dnů, kterou se katolická církev snažila – poněkud neúspěšně – prosadit.[369] Platí to zejména u mužů, kteří sňatkem patrně v mnoha případech sledovali cíl co nejrychleji obsadit uvolněnou pozici hospodyně v domě. Více než dvě třetiny polických mužů, kteří během let 1709-1729 ovdověli a posléze se znovu oženili (25 případů), měly novou ženu nejpozději rok po smrti dosavadní manželky (69,4 %).[370] Dalších 8,3 % uzavřelo

[369] Srov. Antoinette Fauve-Chamoux, K historii vdov, Historická demografie 23, Praha 1999, s. 15-28.

[370] V tomto výpočtu jsou zahrnuty jednak případy, kdy známe přesné datum ovdovění a zároveň přesné datum následné svatby, tak i případy, kdy jsme obě události schopni jen vročit a kdy je naše představa o délce vdovství

nový sňatek ne dříve než po roce, ale nejpozději dva roky po ztrátě předchozího partnera (3 případy) a 11,1 % tak učinilo až po dvou letech, nicméně nejpozději do tří let (4 případy). Delší odstup mezi ovdověním a novým sňatkem je záležitostí již jen 3 mužů: jeden se znovu oženil až 41 měsíců po smrti své ženy (Georg Hertzig, podruh v Horní Polici, ovdověl 12.9.1721 a ačkoliv mu po nebožce zůstaly nedospělé děti, znovu se oženil jako 43letý až 13.2.1725), jeden asi po 4 letech (původní žena sedláka Tobiase Kriescheho ze Stoupna zemřela 4.11.1721 a nová manželka se u něj objevila v roce 1725, kdy dosáhl 70 let; matriční záznam o sňatku nebyl nalezen). Vůbec největší odstup mezi dvěma manželstvími činil 5 a půl roku: hornopolický domkář Christoph Strobach (nar.1652) přišel o ženu 22.12.1713 a opětovně vstoupil do manželství s 42letou vdovou až 9.7.1719. Lze konstatovat, že tendence k brzkému sňatku po smrti dosavadní manželky je silnější spíše u mužů mladších a sociálně výše postavených (měšťané, sedláci) než u mužů starších a na společenském žebříčku níže situovaných (podruzi, domkáři).[371]

U žen není tendence vstoupit do nového manželství v co nejkratší lhůtě zdaleka tak zřetelná. Z 13 vdov, které se znova provdaly, tak čtyři učinili do roka, čtyři 1-2 roky po smrti manžela, jedna 2-3 roky a jedna 3-4 roky po ovdovění; u dvou došlo k novému sňatku dokonce až přibližně 5 let po ovdovění.[372] Je samozřejmě otázka, zda jde o projev vůle těchto žen nebo o důsledek sociálně-ekonomických okolností, které činily druhé a třetí sňatky vdov relativně exkluzivní záležitostí. Nicméně i u žen platí, že kratší dobu trvalo vdovství u žen mladších a sociálně dobře situovaných, naopak ženy starší (žádná ovšem nebyla starší 45 let), stojící na nejnižších příčkách společenské hierarchie, se opětovně vdávaly s poměrně velkým odstupem od smrti partnera, pokud se jim to vůbec podařilo. V našem vzorku může být příkladem prvně jmenovaného typu vdov selka Maria Schieffner (nar.1704) z Dolní Police. Její první manžel Georg zemřel 21.2.1728 po třech letech manželství (Maria sama si jej brala již jako vdovce) a zůstavil jí celý statek. Podruhé se provdala již po 6 měsících za 38letého Heinricha Kriescheho, selského syna ze Stoupna, který jako nedědic pobýval před svatbou v podruží (sňatek byl uzavřen 29.8.1728). Rychlost s jakou se Maria provdala může svědčit na jedné straně o atraktivitě mladých a bohatých vdov coby nevěst, jež jim umožnila volit mezi

---

pouze přibližná. Tato situace nastává vždy, když nemáme k dispozici přesný matriční záznam o smrti dosavadního partnera jisté osoby resp. o jejím novém sňatku (matriční zápis buď zcela chybí anebo se musíme spokojit pouze s orientačním údajem v indexu matriky L 187/1 pro žandovské obyvatelstvo). Tehdy jsme odkázáni na dikci poddanských seznamů. Situace, které jsou zahrnuty do uvedeného výpočtu vypadají tak, že a) v určitém roce je v seznamu škrtnut dosavadní partner sledované osoby s poznámkou „gestorben" nebo se symbolem křížku a zároveň je k ní připsán partner nový, b) v seznamu je u sledované osoby náhle uveden jiný partner než v roce předešlém (zpravidla můžeme smrt dosavadního partnera ověřit i v matrice). Délku vdovství s přesností na dny můžeme určit jen v necelé třetině případů (u 11 mužů a 4 žen), ve zbylých 34 případech ji stanovuji přibližně (např. pokud jistá osoba ovdověla v roce 1725 a k novému sňatku došlo v roce 1727 resp. nový partner u ní poprvé figuruje v seznamu pro rok 1727, stanovuji délku vdovství na 2 roky, přičemž je jasné, že ve skutečnosti mohlo vdovství trvat něco málo přes rok až téměř tři roky).

[371] K uvedeným hodnotám nabízejí srovnání studie L.Duška pro Budyni nad Ohří: z 22 mužů, kteří ovdověli v letech 1701-1750 a následně uzavřeli nový sňatek, se 54,5 % znovu oženilo nejpozději do roka po smrti své ženy, 31,8 % vstoupilo do dalšího manželství nejdříve po roce, ale nejpozději do dvou let po ovdovění. Nejdříve dva a nejpozději tři roky po ztrátě manželky se oženili dva vdovci (9,1 %) a po 3-4 letech jeden (4,5 %). Jak vidno, v Budyni nebyla tendence vdovců uzavřít další sňatek co nejdříve po smrti předchozí partnerky tak silná jako na Policku. Srov. Ladislav Dušek, Obyvatelstvo Budyně nad Ohří v letech 1701-1850, Ústecký sborník historický 1985, s.143-239, tab.16 (s.182).

[372] V jednom z těchto 13 případů nelze délku vdovství určit, neboť dotyčná ovdověla ještě před začátkem sledovaného období. Ve srovnání s poměry v Budyni nad Ohří v první polovině 18. století se nicméně lhůta mezi ovdověním a dalším sňatkem jeví u polických žen kratší: do roka po ovdovění se v Budyni z 13 případů provdaly jen 2 ženy, většina tak učinila do tří let, ale ne dříve než po roce (7 případů). Srov. L.Dušek, c.d., s.182, tab.16.

nabídkami, a na druhé straně o společenských a hospodářských tlacích, které nutily tyto vdovy přivést sňatkem co nejrychleji na usedlost hospodáře.[373] Jako příklad opačný, tedy jako doklad tvrzení, že jak se zvyšoval věk vdovy a klesala její pozice na společenském žebříčku, tak se zvětšoval i odstup mezi momentem ovdovění a vstupem do nového manželství, může posloužit případ Sussany Reychenbach (nar.1680) z Horní Police. Smrt jejího manžela Christopha (dle matriky byl pochován 5.4.1720) jí z postavení usedlé hospodyně odsunula spolu s nedospělými dětmi do pozice podruhyně. Znovu se provdala až po 5 letech (13.2.1725) ve věku 45 let. Jejím partnerem se stal o dva roky mladší, výše již zmíněný Georg Hertzig, podruh s několika nezletilými potomky, živící se zednickým řemeslem. Sociálně si tedy Sussana nijak nepolepšila, naopak jí vedle péče o vlastní děti připadla starost o děti manželovy. Pozitivem byla snad jen věková rovnost mezi ní a novým partnerem, ovšem nutno říci, že většina vdov v jejím postavení se znovu nikdy neprovdala a že v tomto směru měla Sussana štěstí. Dá se i spekulovat, že manželství, nezatížené zdaleka tolik materiální stránkou věci, vzniklo spíše než u jiných vdovců a vdov jako důsledek vzájemné náklonnosti a porozumění nebo že umožnilo tuto stránku manželského vztahu více zohledňovat.

Situaci polických ovdovělých, kteří během pozorování opětovně vstoupili do manželství, můžeme porovnat s poměry ve francouzské Remeši, která publikovala A. Fauve-Chamoux.[374] Tato komparace je ovšem ryze orientační: na rozdíl od zhruba dvoutisícové polické populace, která zahrnuje jednak venkovské obyvatelstvo a jednak obyvatelstvo malého poddanského městečka rázu zpola agrárního, francouzský vzorek representuje obyvatelstvo navýsost městské (v Remeši žilo k roku 1687, kdy mělo město období největšího rozmachu již za sebou, na 36 000 lidí). V případě polického vzorku máme navíc k dispozici velmi malé počty osob (37 mužů a 13 žen), jejichž věk v době ovdovění jsme navíc schopni určit jen nepřesně, naproti tomu remešský vzorek ovdovělých jedinců, kteří znovu uzavřeli manželství, zahrnuje stovky osob, jejichž věk při ovdovění je přesně vypočítán na základě údajů z matrik. Vzhledem k nepatrnosti polického vzorku dochází již k vážným procentuálním výkyvům a statisticky jsou získané hodnoty vlastně již málo průkazné. Přesto má smysl provést alespoň hrubé porovnání, protože to může naznačit některé odlišné trendy v demografickém chovaní mezi západoevropskou městskou populací na straně jedné a středoevropskou, v podstatě venkovskou populací na straně druhé.

Ukazuje se, že v Remeši byla ve srovnání s Polickem o něco horší šance na nový sňatek u mužů, zato mnohem lepší u žen. V letech 1700-1729, které se překrývá se sledovaným obdobím na panství Horní Police, se remeššští muži, kteří ovdověli do 30 let věku, znovu oženili z 75-80 %; ovšem s přibývajícím věkem při ovdovění se vyhlídky na nový sňatek snižovaly, takže z věkové kategorie 40-44 let si později našlo novou partnerku již jen 38 % vdovců a z těch, co ovdověli ve věku 45-49 let, uzavřelo další sňatek jen 12 % mužů. Úhrnem byla pravděpodobnost nového sňatku u mužů, kteří se stali vdovci před 50 rokem věku, asi poloviční (53,8 %). Na Hornopolicku byly v případě velmi mladých vdovců poměry srovnatelné se situací v Remeši: z mužů, kteří ovdověli před třicítkou, se znovu oženilo plných 80 %. Ale zatímco ve francouzském vzorku se šance na nový sňatek spolu s rostoucím věkem při ovdovění poměrně rychle snižuje, u polických mužů neklesne pro jednotlivé věkové kategorie až do 55. roku věku pod 60 %. Z 31 mužů, jež ovdověli před 50. narozeninami, uzavřelo nový sňatek 23 osob, tj. 74,2 %. Ale i muži, postižení vdovstvím ve

[373] Otázky společenského nátlaku na vdovy se ve svém článku dotýkají autoři Sheilagh Ogilvie – Jeremy Edwards, Ženy a „druhé nevolnictví" v Čechách na počátku novověku, Historická demografie 22, Praha 1998, s. 5-49.

[374] Srov. Antoinette Fauve-Chamoux, K historii vdov, Historická demografie 23, Praha 1999, s. 15-28. Remešský vzorek zahrnuje asi 12 % obyvatel města a obsahuje 2440 úplných rekonstruovaných rodin; impozantní je i jeho časový záběr: zahrnuje období 1668-1802 (viz c.d., pozn.2).

vyšších věkových kategoriích, se na Policku opětovně ženili ve větší míře než v Remeši: u věkových skupin mezi 50 a 64 lety neklesl v polickém vzorku podíl těch, kteří se rozhodli pro nový sňatek, pod jednu třetinu a z mužů, postižených vdovstvím po 65. roce věku, se stále ještě 31,3 % oženilo. Naproti tomu ve francouzském vzorku vstupovali muži, jež ovdověli po 50. roce, do nového manželství již jen zřídka: u věkových skupin 50-54, 55-59 a 60-64 let činil podíl těchto osob 7-26 %, úhrnem je jednalo jen o 15 mužů ze sta. Pro vdovce, kteří přišli o manželku ve věku nad 65 let, byl nový sňatek již zcela neobvyklý: znovu se oženilo jen 1 % těchto mužů.

Vysvětlení tohoto stavu nabízí do určité míry pohled na věk mužů při ovdovění: poličtí muži se ve srovnání s remešskými stávali vdovci v mladším věku. Z těch mužů, kteří se po čase znovu oženili, ovdovělo na Policku před 50. rokem věku 62,2 %, mezi 50 a 64 roky 24,3 % a po 65. roce života 13,5 % osob. V Remeši v prvních 30 letech 18. století vstupovali do manželství ze 40,5 % vdovci, jejichž věk v době smrti předešlé manželky byl nižší než 50 let z jedné třetiny muži, kteří ovdověli ve věku 50-64 let (33,3 %) a z více než čtvrtiny (25,9 %) starci, jimž v okamžiku ztráty partnerky bylo 65 let a více. Snad na Policku vyšší podíl mladších mužů mezi čerstvými vdovci nastolil atmosféru, příznivou pro opětovné sňatky ovdovělých mužů bez ohledu na jejich věk; snad se zde díky tomu snáze prosadila představa, že další sňatek je u ovdovělých mužů samozřejmostí.

Hůře srovnatelné jsou poměry u ženské složky remešské a polické populace; už proto, že na Policku se z žen, které v průběhu pozorování postihlo vdovství, vrátilo do stavu manželského jen 13 (15,9 %). Z těchto 13 osob 8 ovdovělo ve věku do 30 let (61,5 %), zbytek později, ovšem nejpozději do 40. roku věku. V Remeši ženy, které v letech 1700-1729 absolvovaly svůj druhý popř. třetí sňatek, ovdověli sice také převážně mladé, ale ve věku do 30 let jich bylo jen 10 %. Převážně byly postiženy vdovstvím mezi 35. a 44. rokem života (polovina všech vdov, jež se opětovně provdaly), ale nevěstami se posléze staly z 15 % i ty, které přišly o prvního manžela ve věku nad 50 let. Na Policku tedy ani v jednom případě nevstoupily do nového manželství ženy, které ovdověly po čtyřicítce, zatímco v Remeši přišla o dosavadního partnera ve věku nad 40 let rovná polovina všech ovdovělých nevěst.

Šance vdov znovu se provdat, byla v Remeši nevšedně vysoká, čemuž odpovídají i podíly znovu provdaných z úhrnu ovdovělých v jednotlivých věkových skupinách: ženy, které ovdověly do 30 let, se znovu provdaly úplně všechny a ty, co se staly vdovami v 30-34 letech, uzavřelo další sňatek 65 %. Vdovy, které přišly o partnera 35-54leté, opětovně vstoupily do stavu manželského z 40-50 %; ženy, jež ovdověly později, se už neprovdaly. Úhrnem uzavřela v Remeši v letech 1700-1729 nový sňatek téměř polovina všech vdov (47,6 %). Dodejme však, že takto vynikající šance ovdovělých žen na nový sňatek nebyly v Remeši stále: trvaly ještě další 30 let, v letech 1730-1759 (tehdy činil podíl vdov, které se znovu provdaly, dokonce 49,2 %), ovšem v druhé polovině 18. století, kdy nový sňatek uzavřelo již jen 20,9 % vdov, citelně klesly. Nižší byly i v období 1668-1699, kdy je provdala jen necelá třetina všech vdov (32,2 %), přičemž žádná, která ovdověla po 50. roce věku.[375]

A. Fauve-Chamoux konstatuje v Remeši tendenci všech vdovců i vdov, uzavřít nové manželství s partnerem o generaci mladším. I na Policku můžeme zachytit náznaky takových tendencí, spočívající v tom, že téměř polovina vdovců si vzala ženu o více než 15 let mladší (19 případů) a že větší třetina vdov se provdala za muže mladšího (5 případů) – nikoliv však o generaci, ale jen o pár let, nejvíce pak o 7 let. Většina párů, tvořených alespoň jednou ovdovělou osobou, vypadala však v tomto ohledu „standardně", tj. muž byl starší, ale patřil k téže generaci jako jeho partnerka. Vdovci si vzali ženu mladší maximálně o 15 let ve 20 případech (54,1 %), vdovy partnera staršího nejvýše o 15 let v 5 případech (38,5 %). U vdovců pak byla partnerka stejně stará nebo starší (jen o 2-3 roky) ve 3 případech (8,1 %),

[375] A. Fauve-Chamoux, c.d., s. 18-19, tab.1 a 2.

vdovy si naopak zvolily muže o více než 15 staršího ve 2 případech (15,4 %). „Remešský model" se tedy potvrzuje jen u menší poloviny vdovců, přičemž extrémní rozdíly mezi partnery, kdy muž byl o více než 30 let starší, najdeme jen v 5 případech (13,5 %).

2.4.5 Věkové rozdíly mezi manželi

V poddanských seznamech z let 1709-1729 se postupně objevilo na 402 manželských párů, u nichž bylo možné určit věkový rozdíl mezi partnery (tabulka II.10). Převažují partnerství osob věkově velmi blízkých: v 30 případech jsou manželé stejně staří (7,5 %)[376] a v dalších 194 případech je věkový rozdíl mezi manželi menší než 5 let (48,3 %). Rozdíly do 10 let se pak týkají celkem 336 párů (83,6 %). Deset a více let od sebe dělilo partnery jen u 16,4 % manželství (66 případů) a generační rozdíl (15 a více let) byl záležitostí 9 % párů (36 případů). Věkový rozdíl 30 a více let, který představuje propast dvou generací, lze zaznamenat jen u 8 párů a ve všech případech šlo ze strany staršího z manželů o opakovaný sňatek. Rekordní věkový odstup představují páry žandovského zámečníka Johanna Georga Merttina a jeho ženy Evy (49 let) a dolnopolického sedláka Georga Krombholtze a jeho ženy Marie (46 let), o nichž již byla řeč v předešlém textu.

Věkové rozdíly mezi manželi větší než 15 let byly výhradní záležitostí párů, v nichž staršího z manželů představoval muž. Situací, kdy byla žena starší než její muž, je sice v našem vzorku více než pětina (22,4 %), ale věkový rozdíl mezi partnery v těchto případech nikdy nepřesáhl 11 let. Představa, že v případě manželství starší ženy s mladším mužem se většinou jedná o spojení někdejší vdovy se svobodným mládencem, je však mylná. Jen u 5 z těchto 90 párů lze doložit, že žena byla vdaná podruhé, přičemž jen ve třech případech šlo o manželství, které vzniklo sňatkem ovdovělé ženy se svobodným mužem (ve zbylých dvou se v manželství sešli dva ovdovělí lidé). Je sice pravda, že u párů, konstituovaných před začátkem sledovaného období, neznáme rodinný stav partnerů před svatbou a že mezi nimi může být také několik manželství někdejší vdovy a prvně ženatého muže. Ale při malých vyhlídkách polických vdov na nový sňatek (viz výše), se může jednat jen o několik případů. V drtivé většině máme nepochybně co dělat s páry, v nichž oba byli ve stavu manželském poprvé. Vůči sňatku svobodného muže s o něco starší dívkou tedy zřejmě nepanovaly žádné předsudky, pokud věkový rozdíl mezi partnery nebyl příliš výrazný. V našem vzorku lze napočítat 63 párů, v nichž žena byla starší, ale méně než o 5 let. Jde o 70 % všech spojení starší ženy s mladším mužem a 15,6 % všech zjištěných manželských párů. Ve 24 případech byla manželka starší o přinejmenším pět let, zároveň však o méně než 10 let, a jen ve 3 případech byl rozdíl větší: v jednom byla žena starší právě o 10 let a ve dvou o 11 let. Pouze u jednoho z těchto tří párů s již významnějším věkovým rozdílem v neprospěch ženy lze doložit, že šlo o svazek někdejší vdovy s poprvé ženatým mužem.

Závěrem je nutno upozornit, že věkové rozdíly nelze určit přesně a že výše uvedené počty a podíly jsou jen orientační. Věk osob v našem vzorku neznáme totiž přesně, neboť je odvozen z poddanských seznamů. Když pomineme okolnost, že věk může být zaznamenán pořizovatelem seznamu chybně, jde hlavně o to, že evidovaní jsou zachyceni včetně svého věku k určitému okamžiku roku a že stejný věk tak může být připsán osobě, která jej dosáhla před pár dny, jako osobě, jež se v horizontu několika dnů přehoupne do dalšího roku věku. Podle seznamů jsou tedy obě tyto osoby stejně staré, ve skutečnosti je však jedna bezmála o rok starší. Naopak, seznam může udávat, že manželovi je např. 35 let a jeho choti 34 let. Situaci vyhodnotíme jako věkový rozdíl jednoho roku, ovšem věci se mohou mít tak, že tito manželé jsou prakticky stejně staří a dělí je od sebe pouhých 14 dní, během níž byl pořízen

[376] Míněny jsou situace, kdy je poddanským seznamem oběma manželům připsán stejný věk a kdy je tedy možno předpokládat, že věkový rozdíl mezi partnery činil nejvýše několik měsíců, v každém případě méně než rok.

soupis. Proto je vhodné i věkový rozdíl jednoho roku pokládat za de facto věkovou rovnost: v našem vzorku 402 párů je takových manželství celkem 72, tj. 17,9 %.

2.4.6 Definitivní celibát

Pro západoevropský model sňatečnosti bylo charakteristické, že určitá část dospělé populace do manželství nikdy nevstoupila a zůstávala trvale svobodná. Svobodní jedinci byli v poměrech tradiční společnosti, která respektovala jako jedinou legitimní formu partnerského soužití manželství, odsouzeni k bezdětnosti. Z demografického hlediska jde tedy o jev, který významně ovlivňoval dynamiku populačního růstu. Míra staropanenství a staromládenectví ovšem zřetelně spoluurčovala i sociální strukturu a vztahy ve společnosti a v neposlední řadě vytvářela i specifické kulturní klima. Tzv. definitivní celibát při tom nebyl až na některé výjimky (duchovenstvo v katolickém prostředí) záležitostí svobodné volby, ale důsledkem ekonomicko-sociálních poměrů, popř. právních restrikcí, jež vznikly zpravidla jako odezva na hospodářskou a sociální situaci. Bývá proto označován i jako celibát sociální, neboť postihoval spíše nižší sociální vrstvy, nucené svým demografickým chováním pružně reagovat na období hospodářských depresí. Ale rezignovat na sňatek museli v dobách nepříhodných i synové a dcery ze selských či měšťanských vrstev, kteří nebyli přímými dědici otcovské usedlosti či živnosti a jimž se nepodařilo zabezpečit si do určitého věku pravidelný příjem nebo našetřit dostatečné věno.

Staropanenství respektive staromládenectví, jež vyřazovalo dotyčné ženy a muže z reprodukčního procesu (výjimkou byly svobodné matky, které se nikdy neprovdaly), bylo průvodním jevem západoevropského modelu rodinného utváření, nicméně jeho míra se vyznačovala velkou místní i časovou variabilitou. Proměnlivost podílu svobodných osob v dospělé populaci je třeba dát do souvislosti se střídáním dob hospodářské prosperity a útlumu a s dlouhodobějšími proměnami hospodářství (např. industrializace). Ovšem i v krátkodobé perspektivě ekonomický systém velmi citlivě reagoval na výkyvy klimatu, politické otřesy či jiné podněty, což se mohlo také odrazit v dočasném poklesu nebo vzestupu šancí na uzavření sňatku.

Variabilita prostorová souvisela s mnoha, dnes už ne vždy zjistitelnými faktory, ale vedle místních přírodních a hospodářských poměrů ji rozhodně podstatnou měrou ovlivňovalo dědické právo a principy, které se tradičně uplatňovaly při zakládání rodiny. V prostoru západní, severní a střední Evropy se při tradování rodinného majetku uplatňoval princip jednonástupnictví, spočívající v tom, že hospodářem se stal pouze jeden z dědiců a ostatním byl vyplacen finanční ekvivalent jejich dědického podílu.

Pro bratry nastupujícího hospodáře to znamenalo zajistit si živobytí vlastními silami: málokterý z nich měl po dědickém vypořádání tolik prostředků, aby se okamžitě mohl zakoupit na jiné usedlosti. Zvláště když nebylo běžné, aby se dědické podíly vyplatily najednou, ale obvykle byly po celou řadu let hrazeny v pravidelných splátkách. Za této situace nezbývalo než nějakou dobu sloužit a odložit sňatek do doby, až se podaří určitou nemovitost získat nebo si alespoň zajistit pravidelný příjem, dostačující k zaopatření rodiny. Nepřekvapí, že části svobodných mužů se takového stavu zkrátka nikdy nepodařilo dosáhnout.

Sestry nového hospodáře měly situaci poněkud ulehčenu, ale i ony musely disponovat věnem, pokud se chtěly provdat. Pokud dědický podíl popř. další našetřené peníze nestačily k tomu, aby dívka mohla uzavřít sociálně rovný sňatek, bylo třeba zůstat ještě nějakou dobu na rodném gruntu v pozici pracovní síly nebo jít sloužit jinam. Ovšem i tehdy, pokud např. selská dcera nenashromáždila do určitého věku dostatečně velké věno, mohla ustoupit ze svých představ a spokojit se s ženichem z nižších společenských vrstev (např. domkářem či podruhem) anebo se provdat za staršího vdovce, který neměl zapotřebí striktně trvat na určité

výši nevěstina věna. Dívčina chudoba se však mohla stát pro perspektivu rodinného života fatální, zvláště pokud byla provázena nedostatkem fyzických půvabů.

Nemalou roli pro šance synů a dcer z usedlých vrstev na sňatek hrála i okolnost, zda bylo zvykem předávat dědictví nejstaršímu (Francie) nebo nejmladšímu synovi (Čechy do roku 1787). V českém systému mohli starší sourozenci dědice čekat dlouhá léta na to, až jejich bratr, který se narodil jako poslední, dospěje a ujme se rodinného majetku. Teprve v tom okamžiku se pro ně uvolnil jejich dědický podíl. Ovšem v demografickém režimu, kde ženy v rámci manželství rodily dlouhá léta, a kde od sebe sourozence mohlo dělit i 15-20 let, docházelo k dědickému řízení často až v době, kdy nejstarší hospodářovy děti již dávno překročily průměrný sňatkový věk a kdy jejich vyhlídky na sňatek byly již citelně ztenčené.

S dědickým systémem pak úzce souvisely i principy, uplatňující se při zakládání nových rodin. V oblasti rozšíření západního typu rodiny se jako většinový prosadil princip, podle něhož vznik nového manželského páru provází i založení nové domácnosti, takže v podstatě nedojde k situaci, aby spolu žily dva manželské páry pod jednou střechou. Neolokace se však při vzniku nových rodin nikde na kontinentě neuplatňovala důsledně a v mnoha evropských oblastech – jižní Francií počínaje a Čechami konče - najdeme zastoupeny i domácnosti, tvořené dvěma popř. více manželskými páry. Přesto západně od Hajnalovy linie Petrohrad – Terst domácnosti o jednom páru výrazně převažují.

Převažující neolokalismus kladl na všechny, kdo se rozhodli vstoupit do manželství, nárok založit novou domácnost a tedy zajistit si užívání samostatné nemovitosti. Tím mohl eliminovat šance na sňatek u osob, které těmto nárokům nebyly schopny dostát. Ale ani tam, kde se omezeně uplatňoval i princip opačný, tj. patrilokalismus, nemusely být vyhlídky na uzavření manželství pro méně majetné o mnoho slibnější: možnost spolužití dvou manželských párů na jedné usedlosti většinou jen umožnil dědici gruntu oženit se dříve, než došlo k dědickému převodu, a přivést si tak do domu rodičů nevěstu ještě během jejich hospodaření. Málokde ve střední a západní Evropě najdeme v raném novověku koexistenci dvou ženatých bratrů v jedné domácnosti: vzácnou výjimkou jsou některé jihofrancouzské regiony (které by ostatně podle jiných modelů, než je Hajnalův, představovaly oblast výskytu specifického mediteránního typu rodiny), jinak je taková forma rodiny pokládána za typický znak jihovýchodního modelu rodinného utváření.

Významné diference v rámci Evropy, co se míry staropanenství a staromládenectví týče, jsou patrné už při pohledu na souhrnné údaje z jednotlivých zemí. Pro Anglii v polovině 17. století se odhaduje podíl trvale svobodných lidí na 20 %; během 18. a 19. století pak tato hodnota postupně klesala až na 7-12 %.[377] Naopak ve Francii 2. poloviny 17. století se podíl osob v definitivním celibátu pohyboval jen kolem 5 %, ovšem do konce 18. století vystoupal výrazně nad 10 %.[378] Průměrné zastoupení starých panen a starých mládenců v německé populaci činí pro počátek 18. století zhruba 10 %, pro polovinu 19. století pak 13 %.[379]

Odlišnosti mezi jednotlivými regiony jsou však ještě zřetelnější: ve Vestfálsku, kde se v souvislosti s rozšířením domáckého plátenictví etablovaly specifické formy podružství („Heuerlingsystem"), lze ve farnosti Belm k roku 1812 zjistit jen 3,5 % mužů a 3,2 % žen, kteří byli svobodní ještě po 45. roce života. V dalších letech, zdá se, těchto osob přibývalo (v roce 1858 činil jejich podíl asi 7 %) a to v souvislosti s propadem domácké plátenické

[377] E.A.Wrigley – Roger S. Schofield, The population history of England, 1541-1871. A reconstruction, Cambridge 1989, s. 257n.

[378] Louis Henry – Jacques Houdaille, Célibat at âge au mariage aux 18e et 19e siècles en France, 1.díl, in: Population 33, 1978, s. 43-84.

[379] Arthur E. Imhof, Lebenserwartungen in Deutschland vom 17. bis 19. Jahrhundert, Weinheim 1990, s. 69n.

produkce a omezováním sňatků shora (zavedeno vydávání speciálních osvědčení o majetnosti a způsobilosti pro všechny, kdo chtěli vstoupit do manželství).[380] V další vestfálské farnosti, v Mindenu, činil u kohorty narozených v letech 1700-1859 podíl doživotně svobodných osob průměrně 6 %, naproti tomu v některých württemberských obcích se šplhal až k 17 %.[381] Definitivní celibát dosáhl v 2.polovině 19. století impozantní míry v některých alpských zemích: v populaci ve věku 45-49 let bylo na 33 % svobodných osob v Korutanech, a dokonce 42 % v Solnohradsku. Na extrémní hodnoty se však podíly trvale svobodných lidí dostaly v alpském prostoru již v průběhu 18. století: soudě podle dat z některých farností se už tehdy vyskytovalo ve věkové skupině 45-49 let 31 % (Salzburg) resp.39 % (Kärnten) svobodných mužů.[382]

Zdá se, že vyšší zastoupení osob, které nikdy nevstoupily do manželství, najdeme po celé období raného novověku ve městech. Např. v Hamburku zůstalo z kohorty narozených v letech 1700-1859 doživotně mimo manželství průměrně 22 % osob,[383] v Paříži se v 18. století pohyboval podíl trvale svobodných kolem 15 % u žen a 20 % u mužů.[384] Vznik nových živností, které by umožňovaly existenci více rodin, byl v městském prostředí omezován cechovním systémem a řady svobodných lidí staršího věku tam posilovali sloužící (chůvy, kuchařky apod.), kterým – na rozdíl od venkovské čeledě – byla služba často prakticky celoživotním údělem.

Pro panství Horní Police lze na míru definitivního celibátu usuzovat dvěma způsoby: jednak můžeme zjistit, jakou část z populace nad 45 let tvořily v jednotlivých letech pozorování svobodné osoby, a mimo to si lze všímat, kolik osob z těch, které v letech 1709-1729 zemřely v dospělém věku, bylo svobodných. První cesta vychází z konvence, pokládající za staré panny a staré mládence svobodné jedince po 45. roce věku, kdy se vyhlídky na sňatek stávaly již zcela iluzorní. Ve studiích, které vycházejí z jednorázových obyvatelských seznamů se proto jako ukazatel staropanenství a staromládenectví volí podíl svobodných osob ve věkové skupině 45-49 let popř. ve věkové kategorii nad 45 let. Nelze ovšem nikdy vyloučit, že uzavřít sňatek poprvé mohl i člověk starší 45 let, a proto lze s definitivní platností hovořit o doživotním celibátu až ve chvíli, kdy dotyčná osoba jako svobodná zemřela. Z toho vychází i druhá metoda, jak zjistit podíl trvale svobodných osob.

Podíl svobodných jedinců ve skupině lidí starších 45 let kolísá v polické populaci mezi 3,3 % a 17,4 % a má jednoznačně vzestupnou tendenci: nejnižší zastoupení těchto osob najdeme na začátku sledovaného období (v letech 1710-1713 nepřekročí 5 %), přesně v polovině pozorování se podíl svobodných mezi lidmi nad 45 let vyhoupne nad 10 % a dále plynule stoupá až k nejvyšší hodnotě v roce 1729. Muži i ženy se na tomto vzestupném trendu podílejí téměř stejnou měrou, i když svobodných žen po 45. roce věku je až na malé výjimky (rok 1713 a 1715) početně přece jen o něco více a také jejich podíl v ženské populaci nad 45 let je zpravidla vyšší v porovnání s muži (tab. II.11).

---

[380] Jürgen Schlumbohm, Lebensläufe, Familien, Höfe. Die Bauern und Heuerleute des Osnabrückischen Kirchspiels Belm in proto-industrieller Zeit, 1650-1860. Göttingen 1994, s. 138.

[381] A.E. Imhof, c.d., s.69n.

[382] Josef Ehmer, Heiratsverhalten, Sozialstruktur, ökonomischer Wandel. England und Mitteleuropa in der Formationsperiode des Kapitalismus (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft 92), Göttingen 1991, s.293.

[383] Arthur E. Imhof, Lebenserwartungen in Deutschland vom 17. bis 19. Jahrhundert, Weinheim 1990, s. 69n.

[384] Pierre Guillaume - Poussou, Démographie historique, Paris 1970, s. 182. Citováno podle Sabina Dušková, Demografický vývoj Ústí nad Labem v 19. století, Historická demografie 24, Praha 2000, s. 109-162.

Jak vysvětlit tak dramatický růst tohoto ukazatele? Můžeme z něj skutečně usuzovat na rychlý vzestup míry definitivního celibátu mezi léty 1710 a 1729? Částečně asi ano; zastoupení svobodných osob mezi poddanými staršími 45 let se zřejmě skutečně v průběhu sledovaného období zvyšovalo, a to jak absolutně, tak i relativně. Svou roli tu ale patrně sehrála i nedokonalost evidence v prvních letech existence poddanských seznamů. Podíváme-li se totiž v jednotlivých letech na zastoupení osob, jejichž rodinný stav nebylo možné určit, zjistíme, že před rokem 1715 mezi lidmi staršími 45 let mírně převažovaly nad svobodnými (jejich podíl dosahuje téměř 5 %). Tito jedinci nezjištěného rodinného stavu byli modelově starší osamělí podruzi, převážně ženy. Je v celku oprávněné se domnívat, že mezi nimi byla řada, ne-li převaha svobodných osob (zčásti ale mohlo jít také o ovdovělé). S přibývajícími léty je jejich výskyt stále nižší, až v roce 1729 dosáhne pouhého 1 %. (tab. II.12).

Pokud bychom tyto osoby nezjištěného rodinného stavu připočítali k osobám prokazatelně svobodným s tím, že se převahou také jedná o svobodné, v populaci nad 45 let by podíly osob v definitivním celibátu nenarostly během pozorování tak závratně. Nárůst by už nečinil přes 14 procentních bodů, jako je tomu v případě prokazatelně svobodných, ale jen 10,5 %, a na začátku sledovaného období by míra definitivního celibátu nebyla v porovnání s posledními roky zvolené periody tak nízká (7,9 % k roku 1710, 8,3 % k roku 1711 a 9,1 % k roku 1712).

Kvůli srovnání s jinými českými regiony je účelné uvést také podíly svobodných osob ve věkové skupině 45-49 let, neboť mnoho studií pracuje právě s tímto ukazatelem. Zjištěné podíly pro jednotlivé roky pozorování už značně kolísají, neboť máme co dělat s již dosti malou skupinou obyvatelstva (věková kategorie 45-49 let je v jednotlivých letech tvořena 49 až 94 jedinci: počet mužů tohoto věku osciluje mezi 25 a 47 osobami, počet stejně starých žen mezi 24 a 47 osobami). Podíl svobodných v této věkové skupině sahá od 4,1 % v roce 1711 až po 29,4 % v roce 1718 a nevykazuje jednoznačně vzestupný trend jako v případě svobodných nad 45 let. Pravdou ovšem je, že zpočátku je zastoupení starých mládenců a panen mezi 45-49letými nižší, až v roce 1715 přesáhne 10 % a teprve v roce 1717 se dostane nad 20 %. Nad touto hranicí se pak drží téměř do konce sledovaného období, v posledních dvou letech však pod ni opět sestoupí. Vůbec nejvyššího podílu dosáhnou svobodné osoby v letech 1718-1722: 24,5 – 29,4 % (tab.II.13).

Co se týče rozdílu mezi pohlavími, ukazuje se, že na výrazném zastoupení doživotně svobodných jedinců na přelomu 10. a 20. let se podílely hlavně ženy: v letech 1719 a 1720 překročilo zastoupení svobodných mezi ženami ve věku 45-49 let dokonce jednu třetinu (37,5 resp. 37,9 %), zatímco svobodných mužů bylo v té době početně zhruba jen polovic a ze všech 45-49letých mužů představovali 16 resp. 19,4 %. Ale v ostatních letech tak propastný rozdíl mezi muži a ženami nenajdeme; počty i podíly svobodných u obou pohlaví jsou dosti podobné. Nelze ani říci, že by zastoupení svobodných mezi ženami bylo většinou o něco vyšší než mezi muži: v polovině studovaných seznamů byl v kategorii 45-49 let vyšší podíl svobodných mužů. Charakteristické každopádně je, že v prvních letech je výrazně vyšší podíl svobodných žen, mezi léty 1713-1718 je podíl zhruba vyrovnaný, následuje zmíněný přelom 10. a 20. let s podstatně vyšším podílem svobodných mezi ženami, ovšem v roce 1725 se situace obrátí a svobodných je zřetelně více mezi 45-49letými muži než mezi stejně starými ženami.

Pětileté průměry ukazují, že s výjimkou prvního pětiletí, kdy byl podíl svobodných žen i mužů ve věkové skupině 45-49 let velmi nízký (1,9 % u mužů a 5,2 % u žen), se sledované hodnoty pohybují mezi 19,6 % a 24,4 % u mužů a 19,4 % a 24,5 % u žen s tím, že zatímco u mužů vidíme v tomto směru jednoznačně vzestupný trend, u žen v posledním pětiletí zastoupení starých panen klesá.

V kontextu dat z jiných českých regionů se podíly svobodných v kategorii 45-49 let na panství Horní Police jeví jako vysoké a to zejména u mužů. V blízké České Kamenici činil v první polovině 18. století podíl 45-49letých svobodných žen ve své věkové skupině 12,3 –

23,7 % (23,7 % v roce 1704, 15,9 % v roce 1713, 12,3 % v roce 1725, 13,1 % v roce 1738 a 21,2 % v roce 1750). Poměry v ženské části tamní populace jsou tedy vcelku podobné jako na Policku. Ovšem starých mládenců bylo v České Kamenici mezi muži ve věku 45-49 let více než 10 % jen v roce 1750 (17,6 %), jinak se jejich podíl pohyboval mezi 0 a 8,3 % (2 % v roce 1704, 0 % v roce 1713, 2,2 % v roce 1725, 8,3 % v roce 1738), což je nesrovnatelně méně než v našem vzorku.[385] Na panství Třeboň byla v roce 1753 míra definitivního celibátu - měřeno podílem starých mládenců a panen ve věkové skupině 45-49 let – 21,6 % u žen a 5,5 % u mužů.[386] V Berouně dosáhl v roce 1784 podíl svobodných ve věkové skupině 45-49 let 19,6 % v případě žen a 9,8 % v případě mužů.[387] Opět jde tedy o hodnoty, které jsou s polickými daty podobné v případě žen, avšak v případě mužů jsou podstatně nižší.

Pokud poměříme zjištěné hodnoty z Policka s údaji pro některé regiony z roku 1651, síla starých panen a zejména starých mládenců v kategorii 45-49 let na panství Horní Police v letech 1710-1729 ještě více vynikne. V Berouně Soupis podle víry neuvádí ani jednu svobodnou osobu ve věku 45-49 let. Na panství Děčín je jich 3,1 % mezi muži a 19,6 % mezi ženami. Ve venkovském prostředí na panství Loket se ve skupině 45-49letých vyskytuje jen jedna stará panna (7,1 %) a starý mládenec žádný, podobně je tomu na panství Nejdek jen s tím rozdílem, že svobodné ženy ve věku 45-49 let jsou evidovány dvě (18,2 %). Na Sokolovsku naopak nenajdeme žádnou starou pannu a jen tři staré mládence tohoto věku (10,3 %).[388]

Podíly svobodných ve věkové skupině 45-49 let byly v porovnání s první polovinou 18. století evidentně výrazně nižší, což lze do značné míry vysvětlit podmínkami poválečné obnovy: rychlý populační růst, který byl těsně po třicetileté válce nastartován, předpokládá vysoké šance na sňatek a nízké podíly osob v definitivním celibátu. Na sklonku 17. století se tempo populačního růstu zřetelně zmírnilo, takže je jen logické, že se souběžně zvyšovaly podíly svobodných v dospělé populaci. Tvrzení nedávné syntetické studie o přirozené měně obyvatelstva v 17. a 18. století, že „trvale svobodnými zůstávalo zpravidla méně než 5 % mužů a o něco větší díl žen“,[389] odpovídá tak spíše specifické situaci v druhé polovině 17. století, ale poměry v 18. století, zvláště v jeho první polovině, patrně poněkud podhodnocuje.

Druhá možnost, jak posoudit míru definitivního celibátu, spočívá v sledování rodinného stavu zemřelých. Během let 1709-1729 bylo z hornopolických poddanských seznamů vyřazeno z důvodu úmrtí 300 osob starších 15 let, z toho 148 mužů a 152 žen. Mezi těmito zemřelými bylo 53 svobodných jedinců (17,7 %), a to 33 mužů a 20 žen: mezi ženami, které

---

[385] Ladislav Dušek – Ludmila Fialová, Age structure of the population of Česká Kamenice in 1670-1750, Historická demografie 13, Praha 1989, s. 125-160 (tabulky na s.150-152).

[386] Karel Dudáček – Ludmila Fialová – Pavla Horská – Marie Répásová – Miloš Sládek, On using the 1661-1839 lists of subjects of the Třeboň dominion to study the age structure of the population, Historická demografie 13, Praha 1989, s.59-124, tab.14 a 15. V roce 1800 pak podíl svobodných mezi 45-49letými muži zůstane v podstatě stejný (4,6 %), ale o více něž polovinu klesne mezi ženami téhož věku (8,6 %) – srov. tab. 20 a 21.

[387] Marie Tošnerová, Obyvatelstvo města Berouna na konci 18. století, Historická demografie 26, Praha 2002, s. 63-80, tab. 4 a 5.

[388] Marie Tošnerová, Obyvatelstvo města Berouna v polovině 17. století, Historická demografie 21, Praha 1997, s. 73-91, tab. 4 a 5; Markéta Seligová, Obyvatelstvo děčínského panství v polovině 17. století podle věku a rodinného stavu, Historická demografie 19, Praha 1995, s.23-38, tab. 1; Iva Sedláčková, Struktura obyvatelstva podle rodinného stavu v polovině 17. století ve vybraných panstvích Loketského kraje (Příspěvek ke studiu typů rodinného utváření), Historická demografie 19, Praha 1995, s. 39-58, tab. 1, 2, 5, 6.

[389] Lumír Dokoupil – Ludmila Fialová – Eduard Maur – Ludmila Nesládková, Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století, Praha 1999, s. 78-79.

zemřely ve věku nad 15 let, lze tedy napočítat 13,2 % svobodných, v rámci zemřelých dospělých mužů představovali svobodní dokonce 22,3 %. Při pohledu na věkovou strukturu těchto osob zjistíme, že svobodní nebožtíci mužského pohlaví se koncentrují do mladších věkových kategorií, zatímco svobodné ženy jsou zastoupeny ve věkovém spektru mnohem rovnoměrněji. Při tom se lze oprávněně domnívat, že ti, kteří se nedožily 30. narozenin, do manželství nevstoupili především proto, že je smrt zastihla v příliš mladém věku. Pokud tedy odhlédneme od věkové skupiny 15-29 let, vyšší podíly svobodných mezi zemřelými muži jsou náhle ty tam. Muži i ženy ve věku nad 30 let umírali jako svobodní v prakticky stejné míře (z 9 % muži a z 9,2 % ženy).

Po 50. roce života zemřelo na Policku ve sledovaném období 190 osob. Z 91 mužů byli svobodní tři (3,3 %), mezi 99 ženami byly staré panny čtyři (4,0 %). Těchto sedm osob nepochybně splňuje všechny představy o definitivním celibátu, ovšem jejich podíl na zemřelých starších 50 let nemůžeme šmahem vydávat za míru definitivního celibátu. Nevíme, kolik osob, které zemřely jako svobodné řekněme mezi 30. a 49. rokem věku, by zůstalo svobodných, kdyby se dožilo 50. narozenin. Kdyby to byli všichni, mohla by se míra definitivního celibátu pohybovat až kolem 12-13 % a to jak u mužů, tak u žen. Na první pohled nicméně zaujme, jak vyrovnané jsou poměry svobodných u obou pohlaví. Podobný rys měly i podíly svobodných mezi žijícími osobami ve věku 45-49 let, jakkoliv byly celkově vyšší než podíly svobodných mezi zemřelými nad 30 resp. nad 50 let. Zdá se, že na Policku byly doživotním celibátem postiženy muži i ženy přibližně ve stejné míře.

Není k dispozici mnoho studií pro české prostředí, které by se zabývaly podílem svobodných mezi zemřelými; jednou z nich je práce S.Duškové o obyvatelstvu Ústí nad Labem v 19.století. V Ústí nad Labem se v letech 1860-1889 podíl mládenců a starých panen na všech zemřelých po 50. roce věku pohyboval mezi 7,6 a 9,9 % u mužů a 14 a 18 % u žen.[390] Údaje pro ústeckou populaci jsou tedy ve srovnání s naším vzorkem dvou- až čtyřnásobně vyšší a navíc svobodných je v Ústí dvakrát více mezi ženami než mezi muži. Srovnání polických a ústeckých hodnot je však nutno brát s rezervou, neboť ústecká data jsou až z druhé poloviny 19. století, kdy pod vlivem společenského a hospodářského vývoje docházelo k podstatným proměnám demografického chování.

2.5 Manželská plodnost

Charakteristickým rysem režimu reprodukce evropských populací před nástupem industrializace, byla vysoká porodnost, založená na vysoké míře manželské plodnosti. Právě fertilita manželských párů zakládala onu vitalitu starého demografického režimu, o níž hovoří J.Dupâquier.[391]

V době, kdy Louis Henry přišel se svou metodou rekonstrukce rodin a kdy se historická demografie jako moderní vědní disciplína hlásila o své místo na slunci, prosadila se představa, že před tzv. demografickým přechodem a před rozšířením vědomého omezování porodnosti, byla plodnost všeobecně vysoká a že byla určována v podstatě jen biologickými, nikoliv sociálními faktory. Rozmnožování bylo v rovině sociální ovlivňováno pouze prostřednictvím sňatečnosti, tj. skrze sňatkový věk a skrze míru sňatečnosti, která vyjadřovala, jaký díl

[390] Sabina Dušková, Demografický vývoj Ústí nad Labem v 19. století, Historická demografie 24, Praha 2000, s. 109-162, tab. 12.

[391] Jacques Dupâquier, Pour la démographie historique, Paris 1984, s.72-73.

dospělé populace uzavřel sňatek a jaký zůstal doživotně mimo manželství. V rámci manželství však měla plodnost vykazovat v podstatě nekontrolovaný ráz, neboť se jí do cesty nekladly žádné překážky. Manželská plodnost za starého demografického režimu byla proto běžně označována jako „přirozená".[392]

Dílčí studie, které začaly aplikovat metodu rekonstrukce rodin na malé populace, však záhy ukázaly, že už dlouho před nastolením vědomé kontroly porodnosti v průběhu 19. století, byla synchronní i diachronní úroveň manželské plodnosti v Evropě velmi rozdílná. Francouzští historičtí demografové z toho důvodu koncept „přirozené" plodnosti zcela zavrhli.[393] Přesto se s pojmem „přirozená plodnost" (natural fertility) v souvislosti s manželstvím za starého demografického režimu dodnes setkáme v anglo-americké literatuře.[394] Angličtí, američtí a také němečtí badatelé však užívají tohoto termínu toliko jako protikladu k vědomému omezování plodnosti (family limitation resp. Geburtenbeschränkung), které se vyznačuje přerušením plození v okamžiku, kdy bylo dosaženo plánovaného počtu dětí. V tomto smyslu není v rozporu s přirozenou plodností ani takové chování, jež je orientováno na udržování počtu dětí na nízké úrovni (prodlužováním meziporodních intervalů), protože je praktikováno od počátku manželství, nikoliv až po dosažení určitého počtu dětí.[395]

Takto chápaná „přirozená" plodnost se vyznačovala především tím, že se v průběhu existence manželství poměrně dlouho držela na podobné úrovni jako na počátku a ještě po 35. roce věku ženy klesala jen pozvolna (ještě ve věku 35-40 let rodily ženy v průměru jedno dítě za tři roky). Po 40. roce se pak plodnost vdaných žen snížila velmi prudce, neboť poslední porody se u těch, které setrvaly v manželství až do konce své plodné periody, odehrávaly většinou ve věku 40-44 let.[396]

Na místě je samozřejmě otázka, jak souvisí úroveň manželské plodnosti se sňatkovým věkem. Rozhodně platilo, že počet dětí narozených za stejnou dobu byl tím nižší, čím žena vstoupila do manželství později. Jinými slovy, pokud se žena provdala ve 20 letech, přivedla během 10 let po sňatku na svět více dětí, než žena, která se provdala ve 30 letech. Ovšem na druhou stranu můžeme pozorovat, že z žen téhož věku měly nejnižší plodnost ty, které byly v manželství nejdéle. Podle J.Schlumbohma nelze tento jev interpretovat jako příznak cíleného omezování plodnosti v rámci déletrvajících manželství, spíše jde podle něj o tzv. „sekundární sterilitu" (s délkou trvání manželství a počtem narozených dětí roste i pravděpodobnost, že při porodu dojde ke komplikacím, jež způsobí další neplodnost ženy) a

---

[392] Srov. Louis Henry, Aspects divers de la fécondité des populations humaines, in: Revue des questions scientifiques, roč. 65, sv. 123, s. 360-381; týž, La fécondité naturelle. Observation – théorie – résultats, in: Population 16, 1961, s. 625-636; Gerhard Mackenroth, Bevölkerungslehre. Theorie, Soziologie und Statistik der Bevölkerung, Berlin 1953.

[393] Srov. např. Jacques Dupâquier, Pour la démographie historique, Paris 1984, s.45 n.; Alain Bideau – Jean-Pierre Bardet, in: Jacques Dupâquier (ed.), Histoire de la population française, Paris 1988, sv.2, s.367.

[394] Srov. např. C. Wilson, Natural fertility in pre-industrial England, 1600-1799, in: Population studies 38, 1984, s.225-240; John E. Knodel, Demographic behavior in the past. A study of fourteen German village populations in the 18th and 19th centuries (Cambridge studies in population, economy and society in past time 6), Cambridge 1988, s.251 n.

[395] Srov. Jürgen Schlumbohm, Lebensläufe, Familien, Höfe. Die Bauern und Heuerleute des Osnabrückischen Kirchspiels Belm in proto-industrieller Zeit, 1650-1860. Göttingen 1994, s.140-141.

[396] Lumír Dokoupil – Ludmila Fialová – Eduard Maur – Ludmila Nesládková, Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18.století, Praha 1999, s. 43-45; autoři uvádějí pro české země jako věk žen při posledním porodu 38-42 let.

důsledek postupného poklesu frekvence styků mezi manželi.[397] Tento efekt však jen málo tlumil vliv sňatkového věku na celkový počet dětí, vzešlých z manželství.

Významným faktorem, stejně tak biologickým jako kulturním, ovlivňujícím úhrnnou manželskou plodnost, byla délka kojení, která v podmínkách předprůmyslové společnosti podstatně spoluurčovala meziporodní intervaly.[398] Svou roli ovšem hrála i frekvence pohlavních styků mezi manželi či zmíněná sekundární sterilita, k níž mohlo dojít v důsledku komplikací při jednom z četných porodů, takže i při konstantní době kojení se s věkem ženy a délkou trvání manželství meziporodní intervaly plynule zvyšovaly, až u čtyřicátnic dosáhly zhruba tří let.[399]

V českých zemích i na západ od nich lze u malých populací, na něž se zaměřují mikroanalytické studie, dospět k různě vysoké míře manželské plodnosti a nelze říci, že by u nás byla manželská plodnost všeobecně vyšší než v západní Evropě. Neoddiskutovatelná je samozřejmě silná vazba manželské plodnosti na sňatkový věk: čím mladší byla žena v době uzavření sňatku, tím přirozeně stihla během svého plodného období absolvovat více porodů, ale také její plodnost byla vzhledem k trvání manželství vyšší (ta, která se provdala jako dvacetiletá porodila v prvním resp.druhém pětiletí po svatbě více dětí než žena, která vstoupila do stavu manželského až ve 30 letech). Vyšší plodnost bychom tedy měli nacházet tam, kde je nižší sňatkový věk. Ale do hry vstupují i další faktory, které ovlivňují míru manželské plodnosti a o nichž byla řeč již na předchozích řádcích, především pak délka meziporodních intervalů.[400]

Úhrnná manželská plodnost (total marital fertility rate - TMFR) udává, kolik dětí v dané populaci přivedla na svět žena, která se provdala ve 20 letech, v manželství se dočkala 50. roku života a jejíž plodnost odpovídala průměrné plodnosti vdaných žen ve věku 20-49 let.

---

[397] J.Schlumbohm, c.d., s.145-147.

[398] Podle délky kojení je možné usuzovat na vztah ke kojencům a na péči, která jim byla věnována. Pokud bylo totiž dítě kojeno delší dobu, snižovala se pravděpodobnost jeho úmrtí a to nejen proto, že mateřské mléko pomáhá budovat přirozenou obranyschopnost dítěte, ale také proto, že po dobu kojení byla matka dočasně sterilní; její pozornost tak neodváděl další novorozenec a ona mohla veškerou péči zaměřit na kojené dítě. Protože délka kojení byla – jak vyplývá z mikroanalytických studií – v jednotlivých údobích a především oblast od oblasti různá, lze ji mít za ukazatel regionálně a časově podmíněné intenzity vztahu k nejmenším dětem, jež byla dána místní tradicí a souvislostmi obecně kulturními. Na základě této úvahy se v německé literatuře hovoří o dvou demografických systémech, implikujících v prvé řadě právě přístup ke kojencům: na jedné straně o systému obrany lidského života („System der Bewahrung menschlichen Lebens"), vyznačujícím se menším počtem narozených dětí a zároveň nízkou kojeneckou úmrtností, s níž je spojeno delší kojení a delší meziporodní intervaly, a na druhé straně o systému mrhání lidským životem („Systém der Verschwendung menschlichen Lebens"), pro který bylo typické, že porody následovaly rychle za sebou, kojení trvalo jen krátce a kojenecká a dětská úmrtnost byla velmi vysoká.
Srov. Arthur E. Imhof, Unterschiedliche Säugligssterblichkeit in Deutschland, 18. bis 20. Jahrhundert – warum?, in: Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft 7, 1981, s.343-382, zejména s.369 n.; týž, Die verlorenen Welten. Alltagsbewältigung durch unsere Vorfahren und weshalb wir uns heute so schwer damit tun, München 1984, s. 101 n.

[399] Lumír Dokoupil – Ludmila Fialová – Eduard Maur – Ludmila Nesládková, c.d., s. 43-45.

[400] Např. v Laichingenu (Württembersko), kde sňatkový věk žen dosahoval v období 1658-1884 průměrně 26,3 let, dosahovala manželská plodnost hodnoty 11,0 (bereme-li v potaz ženy ve věku 20-49 let) a z 51 % vztahovala k ženám do 30 let . V Belmu (Vestfálsko) nebyl v letech 1651-1858 průměrný sňatkový věk žen o mnoho vyšší (26,5 let), ale úhrnná manželská plodnost byla o poznání nižší (8,16) z 52 % se týkala žen po 30. roce věku.
Srov. Hans Medick, Weben und Überleben in Laichingen 1650-1900, Göttingen 1996, s.319 (tab. 4.3) resp. 340 (tab. 4.10); Jürgen Schlumbohm, Lebensläufe, Familien, Höfe. Die Bauern und Heuerleute des Osnabrückischen Kirchspiels Belm in proto-industrieller Zeit, 1650-1860, Göttingen 1994, s. 100 (tab. 3.01) resp. 142 (tab. 3.13).

V českých zemích se hodnota úhrnné manželské plodnosti pohybovala od 8,4 (Jablonec nad Nisou, sňatková kohorta 1650-1699) až po 10,6 (Břevnov, generace 1660-1719)[401] a jen těžko lze najít nějakou zřetelnou souvislost mezi její výši a charakterem hospodářského zázemí dané populace. Nejvyšší manželskou plodnost vykazují lokality, které mohly těžit z blízkosti velkého města a jejichž prosperita byla založena na dodávkách zemědělských produktů na městský trh (Břevnov, Komín), nízká je naopak v Budyni n.O., zemědělské lokalitě se specializací na chmelařství, stejně tak jako Domažlicích a v protoindustriálním Jablonci n.N. Stejnou heterogenitu nacházíme v tomto ohledu i v zahraničí. Vedle již zmíněných rozdílů v manželské plodnosti v rámci německých protoindustriálních lokalit Belm a Laichingen (viz pozn. 93) lze uvést příklady z některých francouzských oblastí.[402]

Úhrnná manželská plodnost je však jen prvotním orientujícím ukazatelem; chceme-li důkladněji analyzovat reprodukční chování určité populace, je nutné propočítat specifickou manželskou plodnost, tj. plodnost vdaných žen v jednotlivých věkových intervalech. Na jedné straně najdeme v Evropě v druhé polovině 17. a v 18. století populace, vyznačující se velmi vysokou plodností vdaných žen do 30 popř. 35 let a radikálním poklesem plodnosti manželek, které tento věk překročily (francouzský Meulan, vlámský Elversele, německý Laichingen či méně výrazně český Břevnov), na druhé straně stojí model nižší plodnosti žen do 30 let, ale relativně vysoké míry specifické manželské plodnosti u starších věkových kategorií, kdy manželská plodnost s věkem ženy přirozeně také klesá, ale velmi povlovně. Dlouho se tedy drží na úrovni, která je jen o málo nižší než plodnost mladých žen ve věku 20-24 let a ještě po 40. roce věku rodí ženy v míře buď stejné nebo spíše vyšší než je tomu v prvním modelu (francouzský Sainghin-en-Mélant, Crulai či Tourouvre, německý Belm, v Čechách Budyně n.O. nebo Jablonec n.N). Ne všechny dosud zkoumané populace by se samozřejmě daly bezezbytku přiřadit k jednomu nebo druhému z těchto dvou pólů: setkáme se i s reprodukčním chováním, jež charakterizuje velmi vysoká manželská plodnost až do pozdního věku matek a velmi pomalý pokles plodnosti spolu s věkem, bez výraznějšího zlomu (nejzřetelněji u kanadské populace). Opačná tendence se vyznačuje nízkou manželskou plodností od počátku do konce plodného období žen, kdy hodnoty tohoto ukazatele jsou v každé věkové skupině v porovnání s jinými vzorky vždy výrazně nižší (Thezels – St.-Sernin).[403]

Než se dostaneme k otázce manželské plodnosti na panství Horní Police, je třeba předeslat několik metodických poznámek. Níže uvedené hodnoty nejsou výsledkem aplikace metody, jakou se tradičně k míře specifické manželské plodnosti dospívá, tj. výstupem rekonstrukce rodin z matrik. Tak jako při zjišťování jiných demografických ukazatelů jsem využila sériové povahy poddanských seznamů a uplatnila jsem Henryho metodu výpočtu specifické

[401] L.Dokoupil – L.Fialová – E.Maur – L.Nesládková, Přirozená měna..., s. 44, tab. 3.1.

[402] Ladislav Dušek, Obyvatelstvo Budyně nad Ohří v letech 1701-1850, Ústecký sborník historický, 1985, s.143-239, s.187, tab.19; Eliška Čáňová – Pavla Horská, Obyvatelstvo obce Břevnova v církevních pramenech z let 1652 ař 1800, in: Acta Universitatis Carolinae, Phil.et Hist. 3, Studia historica VIII, 1972, tabulka na s. 95.

[403] Údaje pro Meulan, Elversele, Sainghin-en-Mélant a Břevnov srov. Eliška Čáňová – Pavla Horská, Obyvatelstvo obce Břevnova v církevních pramenech z let 1652 až 1800, in: Acta Universitatis Carolinae – Phil. et Hist. 3, Studia historica VIII, 1972, s. 95; údaje pro Crulai, Thezels – St.-Sernin, Tourouvre, Kanadu a Budyni n.O. srov. Ladislav Dušek, Obyvatelstvo Budyně nad Ohří v letech 1701-1850, Ústecký sborník historický, 1985, s. 186, tab. 18; údaje pro německé lokality srov. J.Schlumbohm, Lebensläufe..., s.142, tab. 3.13 a H.Medick, Weben..., s. 340, tab. 4.10; údaje pro další české lokality srov. L.Dokoupil – L.Fialová – E.Maur – L.Nesládková, Přirozená měna..., s. 44, tab. 3.1.

manželské plodnosti z každoročních obyvatelských soupisů.[404] Tento postup, českou historickou demografií – pokud vím – zatím nepoužitý, vychází ze stejných principů jako obvyklejší metoda výpočtu z rodinných listů: zjišťuje sumu tzv. ženoroků s ohledem na příslušnost sledovaných žen k věkovým kategoriím a zároveň počet zachycených porodů. Tyto hodnoty pak k sobě vztahuje. Zavádí navíc určité korekce, jednak u věku vdaných žen, jednak u počtu evidovaných porodů (děti, které se narodily a zároveň zemřely mezi pořízením dvou po sobě jdoucích seznamů, evidenci unikají: proto je zaznamenaný počet porodů navyšován o 18 %, což je střední hodnota mezi nejnižší a nejvyšší zjištěnou hodnotou kojenecké úmrtnosti u starých populací). Henrym navrženou metodou je možno dospět k specifické manželské plodnosti pro pětileté periody i pro jednotlivé roky.[405]

Pro polické panství lze propočítat úroveň manželské plodnosti, která je srovnatelná s těmi nejnižšími hodnotami, dosud zjištěnými pro české země za starého demografického režimu. Úhrnná manželská plodnost se pohybuje kolem 8,5 porodů s tím, že v pětiletí 1715-1719 dosahuje až 9,36 a naproti tomu v období 1725-1729 jen 6,89 porodů. Podle našich odhadů tak situace na panství Horní Police koresponduje v rámci českých zemí se soudobými poměry v Budyni nad Ohří (8,5) a v Jablonci nad Nisou (8,7) a v druhé polovině sledovaného období se blíží poměrům v německém Belmu, kde v letech 1711-1740 činila úhrnná manželská plodnost 7,92 porodů.

Specifickou manželskou plodnost můžeme sledovat jednak na základě propočtů pro pětileté periody, jednak na základě hodnot pro jednotlivé roky sledovaného dvacetiletí. Odhady provedené na základě pětiletých period ukazují na relativně nízkou úroveň manželské plodnosti i u těch věkových skupin, které obvykle vykazují velmi vysokou plodnost (tab. II.14). Na 1000 vdaných žen ve věku 20-24 let připadalo kolem 400 porodů za rok a tato hodnota vykazuje v průběhu sledovaného období sestupnou tendenci: v letech 1710-1714 činila 425, v pětiletí 1715-1719 a 1720-1724 se pohybovala slabě nad 400 (406 resp. 405) a v posledním pětiletí nakonec klesla pod 400, na pouhých 370 porodů na 1000 vdaných žen tohoto věku za rok. Věková kategorie 25-29 let vykazuje úroveň manželské plodnosti, která je v porovnání se skupinou 20-24letých žen jen nepatrně nižší. V průměru dosahuje hodnoty 390 a trend je zde spíše kolísavý než sestupný: v periodě 1710-1714 připadalo ročně na 1000 vdaných žen tohoto věku 436 porodů, v periodě 1715-1719 pak 346; v následujícím pětiletí se míra manželské plodnosti 25-29letých vyhoupla na 441, aby pak v letech 1725-1729 opět spadla na 335.

Na téměř nezměněné úrovni se manželská plodnost na Hornopolicku drží i u žen po třicítce. V celém sledovaném období přivedla vdaná žena ve věku 30-34 na svět dítě jednou za tři roky (368 porodů na 1000 žen). Porovnáme-li mezi sebou jednotlivá pětiletí, vykazuje tato věková kategorie v čase v podstatě stabilní plodnost s výkyvem směrem vzhůru v letech 1715-1719 a s výkyvem směrem dolu v posledním pětiletí. Tisíc žen, které náležely do této věkové skupiny v letech 1710-1714, absolvovalo 370 porodů ročně. Na tisíc žen, jež dospěly do téhož věku v letech 1715-1719, připadlo za rok dokonce 408 porodů. V periodě 1720-1724 se plodnost 30-34letých vdaných žen dostala opět na úroveň z prvního pětiletí (362) a v periodě 1725-1729 se pak dále propadla na 331 porodů za rok.

U žen ve věku 35-39 lze sledovat, že rodily již méně často, i když pokles úrovně manželské plodnosti oproti předcházející věkové skupině není nijak dramatický. Průměrná hodnota za

[404] Louis Henry, Techniques d'analyse en démographie historique, Paris 1980, s. 159-162.

[405] V případě výpočtu specifické manželské plodnosti v jednotlivých letech se „ženoroky" stanovují tak, že se vypočítá počet ženoroků průměrné (ideální) ženy příslušného věku a ten se vynásobí reálným počtem vdaných příslušnic sledované věkové skupiny. Ony průměrné „ženoroky" získáme z podílu vdaných a podílu svobodných žen (ve věku např.25-29 let) v daném roce a ty se, vynásobeny určitým koeficientem, sečtou. Tím se získá hodnota, která se více či méně (podle toho, jakou část v daném věkovém intervalu tvoří vdané ženy) blíží pětce. Počet porodů se zjišťuje pro daný rok a další čtyři roky do minulosti.

celé sledované dvacetiletí činí 279 porodů na 1000 žen. S postupem času plodnost této věkové skupiny klesá: z hodnoty 325 v prvním pětiletí spadne na hodnoty 285 a 287 v pětiletí druhém resp. třetím a v závěrečné pětileté periodě dále klesne na 220.

Po 40. roce věku však klesá plodnost vdaných žen již výrazně: na 1000 žen ve věku 40-44 let připadlo v letech 1710-1729 v průměru již jen 117 porodů ročně. Nejvýše je hodnota tohoto ukazatele v pětiletí 1720-1724 (136), druhou nejvyšší úroveň plodnosti 40-44letých vykazuje pětiletí 1710-1714 (122). V letech 1715-1719 dojdeme k hodnotě 109 a nejnižší plodnost, pouze 101, měly ženy tohoto věku v periodě 1725-1729. Kolísavou úroveň má plodnost i u následující věkové kategorie, kdy 1000 vdaných žen ve věku 45-49 let porodilo v průměru již jen 29 dětí za rok. Kolísání od hodnoty 40 po 21 nepřekvapí, neboť za celé sledované období se 45-49leté ženy staly matkami jen v 11 případech. Během sledovaného období lze ovšem porod zaznamenat i u jedné ženy spadající do věkové skupiny 50-54 let: jedná se o zcela ojedinělý případ padesátileté rodičky, která v pětiletí 1710-1714 zakládá specifickou manželskou plodnost kategorie 50-54 let ve výši 16 porodů na 1000 vdaných žen za rok.

Vdané ženy ve skupině 15-19 let stačily porodit dítě před 20. rokem věku za celé sledované dvacetiletí jen v 8 případech (více porodů než ženy do dvaceti let tedy absolvovaly ženy 45-49leté, které již ve většině případů ukončily své plodné období). Protože však tento nízký počet porodů odpovídá i nízkému počtu let, které ženy tohoto věku strávily v manželství (v prvním pětiletí je to ještě 19 let, ale v následujících pětiletých periodách již jen 5, 6 resp. 4), vypočtená plodnost uvedené věkové kategorie je samozřejmě vyšší. Je však většinou výrazně nižší než plodnost 20-24letých žen a navíc je velmi rozkolísaná: v prvním desetiletí sledovaného období rodila ročně každá čtvrtá manželka ve věku 15-19 let (manželská plodnost činí 248 v letech 1710-1714 resp. 236 v letech 1715-1719), v druhém desetiletí to byla spíše každá třetí manželka tohoto věku (manželská plodnost dosáhla v periodě 1720-1724 hodnoty 393, v posledním pětiletí pak 295).

Polické panství v tomto ohledu vykazuje největší shodu opět s poměry v Budyni n.O., kde byla plodnost 15-19letých vdaných žen rovněž citelně nižší (316) než u manželek 20-24letých (420). Z francouzských lokalit se tomuto stavu nejvíce blíží Crulai (plodnost 320 u věkové skupiny 15-19 let resp. 419 u kategorie 20-24 let), Tourouvre (vdané ženy ve věku 15-19 let vykazují plodnost 236, ženy o pět let starší pak plodnost 412) a Thezels, Saint-Sernin (plodnost věkové skupiny 15-19 let činí 208, plodnost věkové skupiny 20-24 let 393) – viz tab. II.15

Úroveň plodnosti na Hornopolicku se však ukazuje ve zcela jiném světle, vyjdeme-li z propočtů pro jednotlivé roky sledovaného dvacetiletí (tab. II.16). Druhý Henrym navržený postup, jak dojít k míře specifické manželské plodnosti na základě sériových obyvatelských seznamů, je poměrně sofistikovaný. Pro určitou věkovou kategorii (např. 30-34 let) je třeba zjistit počet porodů, které u jejích vdaných příslušnic zachycují seznamy jednak v roce, pro nějž specifickou manželskou plodnost propočítáváme, jednak ve čtyřech předcházejících letech. V našem případě proto můžeme tento ukazatel propočítat nejdříve pro rok 1714. „Ženoroky" se stanovují tak, že se vypočítá počet ženoroků průměrné (ideální) ženy[406] příslušného věku (např. 30-34 let) a ten se vynásobí reálným počtem vdaných žen tohoto věku ve sledovaném roce. Ony průměrné „ženoroky" získáme z podílu vdaných a podílu svobodných ve skupině 30-34letých žen v daném roce, které se - vynásobeny určitým koeficientem - sečtou. Tím se získá hodnota, která se více či méně (podle toho, jakou část v daném věkovém intervalu tvoří vdané ženy) blíží pětce.

[406] Tím je míněna žena, jež byla vdaná od svých 20 do 49 let a v každém okamžiku stráveném v manželství měla průměrnou plodnost, tj. plodnost, která odpovídala plodnosti věkové skupiny, do níž právě náležela.

Naznačené kroky ovšem vedou k některým problematickým důsledkům, jež vrhají na výsledky tohoto postupu stín nevěrohodnosti. Týká se to především způsobu, jakým se stanoví počet porodů v rámci sledované věkové kategorie. Operujeme se sumou porodů, které absolvovala skupina žen, náležejících v určitém roce do sledované věkové skupiny (např. 30-34 let), nejen v inkriminovaném roce, ale i ve čtyřech předešlých letech. Avšak už v roce, předcházejícím rok, pro nějž plodnost propočítáváme, část těchto rodiček nenáležela do věkového intervalu 30-34 let, ale do intervalu 25-29 let, a čím více se vzdalujeme od výchozího roku, tím spíše to platí. Sčítáme tedy porody, které tyto 30-34leté ženy měly z části v době, kdy příslušely do věkové kategorie 25-29 let. V důsledku toho dosahuje manželská plodnost maximálních hodnot u vyšších věkových kategorií, než je obvyklé při rekonstrukci rodin z matrik a než naznačuje metoda, propočítávající specifickou manželskou plodnost na Hornopolicku ze sériových seznamů na základě pětiletých period. Ze stejného důvodu vychází pro některé roky určitá míra manželské plodnosti i u žen ve věku 50-54 let, ačkoliv u této věkové kategorie platí, že reprodukční období bylo – až na vzácné výjimky – již ukončeno (jak už bylo řečeno, v polickém vzorku jsem ve skutečnosti zaznamenala pouze jediný případ, kdy se matkou stala padesátnice).

Máme-li shrnout: výsledky této metody se výrazně liší o hodnot, k nimž můžeme dojít pro pětileté periody, ve dvou zásadních ohledech. Jednak se u všech věkových skupin ukazuje podstatně vyšší úroveň specifické manželské plodnosti, jednak se jako nejplodnější jeví vdané ženy ve věku 25-39 let s tím, že vůbec nejvyšší úroveň plodnosti zaznamenáme u kategorie 30-34letých. U této věkové skupiny připadá za sledované období 1714-1729 v průměru 539 porodů na 1000 vdaných žen ročně. O něco nižší průměrnou hodnotu můžeme vypočítat pro ženy ve věku 25-29 let (511) a 35-39 let (459). Taková úroveň plodnosti by o poznání předčila i plodnost břevnovských žen, která se v českém kontextu zdá být jednou z nejvyšších. Nemluvě o tom, že vůbec nekoresponduje s hodnotami, k nimž jsme pro polickou populaci dospěli na základě pětiletých period. Připomeňme, že při uplatnění metody výpočtu na základě pětiletých period vychází pro kategorii 30-34 let manželská plodnost 368 (tedy o třetinu nižší), pro kategorii 25-29 let 390 (o necelou čtvrtinu nižší) a pro kategorii 35-39 let 279 (téměř o 40 % nižší).

Už z dat pro tyto tři věkové skupiny je patrné, že při porovnání výsledků výpočtu pro pětileté periody s výsledky výpočtu pro jednotlivé roky se zjištěné hodnoty nejvíce přibližují u mladších manželek (25-29) a čím je sledovaný věkový interval vyšší, tím jsou rozdíly nápadnější. Je to pro to, že u výpočtu pro pětileté periody se nejvyšší plodnost ukazuje u žen ve věku 20-24 let a s věkem povlovně klesá, zatímco u výpočtu pro jednotlivé roky představují nejplodnější věkovou kategorii 30-35leté ženy a od tohoto intervalu úroveň plodnosti na obě strany postupně klesá. U věkové skupiny 20-24 let je tak situace obrácená: vyšší plodnost vykazuje při pohledu prizmatem pětiletých period (v období 1710-1729 průměrně 400 porodů na 1000 žen tohoto věku za rok) než podle propočtu k jednotlivým rokům (v období 1714-1729 průměrně 336 porodů na 1000 žen tohoto věku za rok). Naproti tomu u žen po čtyřicítce se plodnost propočtená pro jednotlivé roky jeví několikanásobně vyšší ve srovnání s výsledky pro pětileté periody: u kategorie 40-44 let více než 2,5-násobně (313 vs. 117 porodů na 1000 žen za rok), u kategorie 45-49 dokonce více než čtyřnásobně (120 vs. 29 porodů na 1000 žen za rok).

Za povšimnutí stojí, že vcelku srovnatelné hodnoty vykazuje na jedné straně plodnost žen ve věkové skupině 40-44 let, kterou můžeme propočítat na základě jednotlivých roků (průměrně 313), a na druhé straně plodnost žen ve věkové skupině 35-39 let, k níž můžeme dospět na základě výpočtu pro pětileté periody (průměrně 279). Že by ale vždy výsledky dvou porovnávaných metodik výpočtu korespondovaly právě tímto způsobem (hodnota propočítaná pro určitou věkovou kategorii na základě jednotlivých roků zhruba odpovídá hodnotě plodnosti kategorie o pět let mladší, vypočítané na základě pětiletých period) se říci nedá.

Platí to nejvýše pro věkové skupiny 40-44, 45-49 a 50-54 u hodnot pro jednotlivé roky resp. pro věkové skupiny 35-39, 40-44 a 45-49 u hodnot pro pětileté periody. Jde o důsledek metody, jakou jsou pro jednotlivé věkové kategorie stanoveny počty porodů, pokud propočítáváme plodnost pro jednotlivé roky (viz výše).

Nelze patrně udělat více, než položit výsledky obou postupů vedle sebe. Aby bylo možné mít jedny z nich za pravděpodobnější, bylo by nutné v delším časovém úseku rekonstruovat rodiny na základě matričních údajů a vypočítat manželskou plodnost klasickou cestou. Ale věrohodněji bezpochyby vyhlížejí hodnoty pro pětileté periody, byť řadí Policko k těm českým regionům, kde byla plodnost vůbec nejnižší.

2.6 Nemanželské děti

Přestože manželství bylo v Evropě 18.století jediným legálním a morálně bezúhonným rámcem plození potomstva, jistá část porodů se – tak jako ve všech historických i současných societách - odehrávala mimo něj. Míra nemanželské porodnosti byla v evropském modelu sňatečnosti dána relativní exkluzívností sňatku, kdy většina mladých lidí musela vstup do manželství z ekonomických a sociálních důvodů určitou dobu odkládat a část dospělé populace zůstávala dokonce trvale svobodná.[407] Za těchto okolností se vždy vyskytovalo v populaci mnoho dospělých svobodných osob, které mohly svou sexualitu potlačovat jen do jisté míry; příležitostně proto docházelo k navazování mimomanželských, z hlediska společenského i církevního nelegitimních intimních vztahů, jejichž důsledkem mohlo být otěhotnění.

Přesto platí, že v jednotlivých regionech severozápadně od Hajnalovy linie Petrohrad – Terst se nemanželské porody podílely na celkové porodnosti způsobem velmi rozdílným, což byl důsledek úrovně a orientace místní ekonomiky a s ní související dostupností sňatku pro neusedlé vrstvy, dědické praxe, konfesijní příslušnosti obyvatelstva[408] a mnoha dalších, dnes už obtížně postřehnutelných faktorů. Zřetelné rozdíly se také ukazují mezi městským a venkovským prostředím, kdy např.v některých pražských farnostech dosahoval podíl nemanželských dětí až čtvrtiny všech narozených, zatímco na českém venkově se obvykle pohyboval na úrovni 1-4 %.[409] Tato skutečnost bývá vysvětlována přítomností velkého počtu svobodného ženského služebnictva ve městech a sklonem těhotných neprovdaných dívek z venkova skrýt svou hanbu v anonymitě města, kde je nikdo neznal.

Podíly nemanželských dětí byly ve střední a západní Evropě velmi proměnlivé také v perspektivě času. Zatímco ještě v první polovině 16. století bylo procento dětí narozených mimo církevně posvěcené manželství standardně vysoké, v dalším průběhu 16. a v 17. století

---

[407] John Hajnal, European Marriage Pattern in Perspektive, in: D.V.Glass – D.E.C.Everseley (ed.), Population in History, London 1965, s. 101-143; týž, Two kinds of pre-industrial household formation systém, in: R.Wall – J.Robin – P.Laslett (ed.), Family Forms in Historic Europe, Cambridge 1983, s. 65-104.

[408] Obvykle se ukazuje větší sklon k plození nemanželských dětí a k předmanželským koncepcím v oblastech protestantských, v regionech, kde vedle sebe žily jak evangelíci, tak katolíci je tato okolnost méně nápadná, ale přece patrná. Srov. např. J.Schlumbohm, Lebensläufe, Familien, Höfe, Die Bauern und Heuerleute des Osnabrückischen Kirchspiels Belm in proto-industrieller Zeit, 1650-1860, Göttingen 1994, s. 123-129; M.Mitterauer, Ledige Mutter. Zur Geschichte unehelicher Geburten in Europa, München 1983, s. 33-37.

[409] Srov. Lumír Dokoupil – Ludmila Fialová – Eduard Maur – Ludmila Nesládková, Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18.století, Praha 1999, s. 46-50.

došlo k jeho zřetelnému poklesu. Nejnižší nemanželskou porodnost nacházíme obvykle v první polovině 18. století, ovšem kolem roku 1750 začaly podíly nemanželských porodů opět stoupat a na sklonku starého demografického režimu v první polovině 19. století se v souvislosti s industrializací a urbanizací znovu dostávají na vysokou úroveň.[410]

Vysoké počty nemanželských dětí na počátku protostatistického období jsou však do jisté míry optickým klamem: jsou dány odlišným pojetím legitimity manželství na straně církve a na straně laiků. Označujeme-li děti narozené nebo počaté mimo církevně požehnané manželství jako ilegitimní, přijímáme tím mimoděk hledisko církve, nikoliv samotných aktérů.[411] Ještě počátkem 16. století bylo totiž pro vznik manželství rozhodující nikoliv církevní požehnání, ale akt ryze světský: veřejně učiněný manželský slib. Církevní stvrzení partnerského svazku bylo až druhotné a mohlo následovat i se značným časovým zpožděním. Snoubenci byli obcí chápani přirozeně jako pár a jejich intimní soužití nebylo morálně nijak zpochybňováno. Legitimita dětí vzešlých z takového svazku byla z hlediska světského mimo diskusi (měly plná dědická práva jak vůči matce, tak vůči otci), nelegitimní byli tito potomci pouze z hlediska církve, neboť manželství jejich rodičů nebylo dosud řádně požehnáno. Ilegitimitu většiny těchto dětí dále relativizuje i skutečnost, že jejich biologičtí rodičové se obvykle později nechali církevně oddat. Podobně se tomu mělo s předmanželskými koncepcemi: laikové 16. století ještě vnímali početí ženy, která byla zasnoubena, za zcela legitimní a bezúhonné, církev jej hodnotila jako nelegitimní a morálně problematické. Při tom se má za to, že otěhotnění partnerky v době po zasnoubení, ale ještě před církevním uzavřením manželství, nebylo ve většině případů pouhou „nehodou", ale šlo o chtěný důsledek sexuálního soužití páru, potvrzující jeho plodnost.[412]

Skutečnost, že se v průběhu dalšího vývoje prosadilo církevní hledisko, byla důsledkem houževnatého a systematického úsilí církve o získání co největší kontroly nad životem laiků. V tomto ohledu si počínala podobně katolická církev i církve evangelické. První tendence k podřízení života laiků – a v prvé řadě jejich manželského života – přísnějším mravním normám vzešly od protestantských teologů a souvisely se snahou prosadit boží pořádky již ve vezdejším životě. Manželství v tomto ohledu hrálo důležitou roli: ač byla popřena jeho svátostná povaha, bylo chápáno jako boží pořádek a podrobeno přísné kontrole mravokárců. Katolická církev zareagovala na ohrožení, které představoval nástup reformace v Evropě, mimo jiné větším důrazem na reálné promítnutí křesťanských zásad do života věřících. Klíčovou roli sehrál v tomto směru Tridentský koncil, kde katoličtí duchovní revidovali dosavadní shovívavý postoj k předmanželské sexualitě a soužití nesezdaných osob.

Důsledkem tažení církví proti předmanželské a mimomanželské sexualitě bylo postupné „zcírkevnění sňatků"[413], spočívající v prosazení církevních norem v pohledu na manželství a ve vnitřním přijetí těchto norem ze strany laiků. Představa, že intimní soužití partnerů je náležité až po církevním sňatku a že jakékoliv sexuální kontakty mezi mužem a ženou mimo rámec církví stvrzeného manželství jsou hříšné a zavrženíhodné, se však u prostých věřících, zejména na venkově, prosazovala velmi pomalu a obtížně; proces zcírkevnění sňatků tak trval dobrá dvě staletí a dokončen byl až na počátku 18. století. Napomohla mu i okolnost, že se

[410] Peter Laslett, Itroduction: Comparing Illegitimacy Over Time and Between Cultures, in: P.Laslett – K.Oosterveen – R.M.Smith (ed.), Bastardy and its Comparative History, London 1980, s. 1-64.
[411] Michael Mitterauer, Ledige Mutter. Zur Geschichte unehelicher Geburten in Europa, München 1983, s. 13.

[412] Srov. André Burguière - François Lebrun, Der Priester, der Fürst und die Familie (Kapitel 2), in: André Burguière – Christiane Klapisch-Zuber – Martine Segalen – Françoise Zonabend (Hg.), Geschichte der Familie: Neuzeit, Frankfurt a.M. 1997, s. 156-161.

[413] Richard van Dülmen, Gesellschaft der Frühen Neuzeit. Kulturelles Handeln und sozialer Prozess. Wien – Köln – Weimar 1993, s. 216-222.

záležitostí církevních ujal stát resp. vrchnosti a že nové mravní normy byly světskými elitami prosazovány všemi dostupnými mocenskými prostředky. Přesto byly tyto tendence některými sociálními vrstvami recipovány rychleji a důsledněji, jinými pomaleji a laxněji. Zatímco u venkovského obyvatelstva a u společenských elit patrně dlouho panovala určitá rezistence vůči snahám prosadit odmítavý postoj vůči mimomanželské sexualitě, městské střední vrstvy se s církevní normou identifikovaly daleko snáze. Zejména u vrstvy cechovních řemeslníků rezonoval důraz na morálku se sklonem ke konformitě a s tradicí dohledu skupiny nad soukromím svých členů. Kandidáti na přijetí do cechu museli dokládat svůj manželský původ a ten, kdo se prohřešil proti mravopočestnosti (Sittlichkeit) - např. tím, že jeho manželka porodila dítě příliš krátce po svatbě - byl z cechovní organizace nemilosrdně vyloučen. Státem a církví byla tato mravní striktnost cechovních organizací podporována hlavně ve střední Evropě, méně již ve Francii či na britských ostrovech.[414]

Tento proces „zcírkevňování sňatků" ovšem soustavně zužoval prostor pro legitimní plození potomstva a naopak rozšiřoval pole ilegitimity. Mnoho z těch případů, které by ještě v první polovině 16. století byly posuzovány jako bezúhonné partnerské soužití, bylo počátkem 18. století chápáno jako hříšné a trestně postižitelné smilstvo. Dá se ovšem předpokládat, že různé formy nemanželského soužití dvou příslušníků opačného pohlaví už zdaleka nebyly záležitostí tak běžnou. I když frekvence předmanželských koncepcí ukazuje, že v některých oblastech Evropy se mladí lidé nezřídka intimně stýkali již od okamžiku, kdy se na sňatku dohodli,[415] jednalo se patrně spíše než o společné bydlení o příležitostné a zpola pokoutní schůzky snoubenců pod rouškou tmy v domě dívčiných rodičů nebo venku; těžko si kolem roku 1700 představit společnou domácnost dvou nesezdaných osob, kterou by sousedská obec, místní duchovní správce a vrchnost tolerovali. V této době se za případy jednotlivých nemanželských otěhotnění skrývají z velké části osudy svobodných dívek, které podlehly svodu náhodné známosti či svobodného mládence ze svého okolí (např. čeledína, sloužícího na tomtéž statku) nebo byly dlouhodoběji zneužívány autoritou (hospodářem, u něhož byly ve službě). Podstatně méně se v této souvislosti setkáme s ovdovělými ženami.

Na rozdíl od dob, kdy předmanželské početí plnilo programově funkci testu plodnosti budoucího manželského páru, bylo otěhotnění na přelomu 17. a 18. století v drtivé většině případů následkem absence či selhání antikoncepčních praktik[416] a záležitostí vysloveně nechtěnou, mající pro ženu často citelné ba katastrofální důsledky. Pokud se její partner k dítěti neznal, nechtěl nebo nemohl se s ní oženit, dostala se dotyčná do nezáviděníhodného

---

[414] A.Burguière – F.Lebrun, c.d., s. 162-165.

[415] V českém prostředí svědčí pro tento výklad poměry v Jablonci n.Nisou, kde byl sice podíl nemanželských porodů po celou 1. polovinu 18. století velmi nízký (1,5 %), ale téměř čtvrtina všech dětí byla počata ještě před uzavřením manželství (22,1 %). Srov. Lumír Dokoupil – Ludmila Fialová – Eduard Maur – Ludmila Nesládková, Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18.století, Praha 1999, s. 49, tab. 3.6. Podobnou tendenci v případě neusedlých vrstev obyvatel můžeme shledat i ve vestfálském Belmu: ukazuje se, že plná třetina podružských žen zahájila sexuální život se svým budoucím manželem ještě před svatbou (většina z nich se vdala ještě před narozením dítěte, ale 7,7 % podružských dětí se narodilo jako nemanželských). Ve světle vyššího sňatkového věku žen z podružských vrstev ve srovnání se selskými dcerami se zdá, že neusedlé ženy sice musely v důsledku sociálních, hospodářských a politických podmínek sňatek odsouvat, pohlavně však začínaly žít přibližně ve stejném věku jako jejich vrstevnice ze selských rodin. Srov. Jürgen Schlumbohm, Lebensläufe, Familien, Höfe. Die Bauern und Heuerleute des Osnabrückischen Kirchspiels Belm in proto-industrieller Zeit, 1650-1860, Göttingen 1994, s. 129-137.

[416] Peter Becker, Leben und Lieben in einem kalten Land. Sexualität im Spannungsfeld von Ökonomie und Demographie. Franfurkt a.M. – New York 1990, s. 312; Alice Velková, Nemanželské děti ve venkovské společnosti na přelomu 18. a 19. století, příspěvek pro Dítě a dětství napříč staletími, 2.pardubické biennále, 4.-5.dubna 2002, in: T.Jiránek – J.Kubeš (ed.), Sborník vědeckých prací Univerzity Pardubice, série C, Fakulta humanitních studií, Supplementum 5, Pardubice 2003, s. 205-227.

postavení: byla posuzována jako pachatelka trestného činu a čekal ji trestní postih, morální odsudek jejího okolí a dlouhodobé či dokonce doživotní stigma hanby.[417]

V této situaci mnohé z těhotných dívek, ve snaze uniknout ostudě a odsudku, opouštěly domov a uchylovaly se do cizího prostředí (většinou do měst), kde nebyly pod drobnohledem sousedů a kde se snáze mohly vydávat např. za manželky vojáků.[418] Málokterá se bez okolků svěřila se svým problémem rodičům, kmotře či sousedce; ze strachu před následky se mnoho postižených dívek pokoušelo své těhotenství skrývat. Některé byly úplně bezradné a jen pokorně čekaly na odhalení svého poklesku, některé se však rozhodly nechtěného plodu tajně zbavit a buď sami či za pomoci některé zasvěcené osoby si vyvolaly potrat. Dnešní badatel nemá žádnou šanci udělat si alespoň přibližnou představu o tom, ke kolika potratům v určité společnosti došlo a nakolik byla tato praxe rozšířená. Lze předpokládat, že se přišlo jen na část těchto činů, ovšem odhalené pachatelky byly souzeny v závislosti na „zralosti" plodu bezmála stejně přísně jako vražedkyně narozeného dítěte. Na ženy, jimž se podařilo těhotenství utajit a které sprovodily plod svého hříchu ze světa až po narození (ať už promyšleně a plánovaně nebo v důsledku zoufalství a krajního rozrušení), byly uplatňovány - opět v případě, že byl jejich čin odhalen – vysloveně drakonické tresty. Trestní právo 16.-18. století chápalo vraždu novorozeněte jako těžký zločin, v podstatě závažnější než zabití dospělého, protože pachatelka kromě toho, že zmařila život, zničila – vzhledem k tomu, že zavražděné dítě nebylo pokřtěno - i šanci, že by duše dítěte mohla dojít spásy. Infanticidium na sotva narozeném dítěti bylo proto trestáno velmi brutálně: zahrabáním za živa a probodením kůlem, v případě milostivého zmírnění trestu stětím či utopením.[419]

Zvyšování podílu nemanželských dětí v druhé polovině 18. století souviselo se zásadní změnou postoje k nelegitimním potomkům.[420] Osvícenství s sebou přineslo mimo jiné sekularizaci života a zhodnocení individuality, což vedlo k ústupu patriarchální kontroly, posílení osobní svobody a proměně hodnot a norem. Osvícenské populacionistické myšlení valorizovalo mimomanželské mateřství, neboť s tezí o obyvatelstvu jako největším zdroji bohatství státu rezonovala představa, že i jedinec narozený neprovdané ženě může a má být platným a prospěšným prvkem společnosti. Bylo tedy na místě přiznat nemanželskému dítěti práva občana a zbavit jej bezectnosti. V případě těhotných neprovdaných žen bylo třeba přejít od represe k prevenci a na místo jejich kriminalizace a zostouzení se dbalo na, aby v klidu donosily svůj plod a porodily zdravé dítě. V souvislosti s tím se postupně upouštělo od aplikace trestních postihů na provinilé dívky v podobě, v jaké to určoval zákon, až nakonec došlo k dekriminalizaci prostého smilstva; zároveň se budovaly specializované ústavy, kde

---

[417] Smilstvo (*stuprum, fornicatio*) mezi svobodnými osobami se začalo důsledněji kriminalizovat a stíhat právě v průběhu 16. a 17. století. V Habsburské monarchii byli stíháni bez rozdílu muži i ženy (na rozdíl od Itálie a oblastí s tradicí římského práva, kde se trestněprávní postihy soustředily hlavně na muže), obvykle výpraskem, vězněním a veřejnými pracemi. Srov. Daniela Tinková, Ilegitimita a „nová ekonomie života" v osvícenské Habsburské monarchii. Problém svobodných matek a nemanželských dětí mezi sociální kontrolou a sociální péčí na prahu občanské společnosti. Historická demografie 27, Praha 2003, s. 133-172.

[418] Lumír Dokoupil – Ludmila Fialová – Eduard Maur – Ludmila Nesládková, Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18.století, Praha 1999, s. 47.

[419] K problému infanticidia v českých zemích srov. Alena Šubrtová, Kontracepce, aborty a infanticidia v pramenech k předstatistickému období , Historická demografie 15, Praha 1991, s. 9-46; k proměně postoje osvícenské společnosti k svobodným matkám srov. Daniela Tinková, Předcházet či trestat? Problém infanticidia v osvícenské společnosti, Český časopis historický 1/2003, s.27-76.

[420] Období druhé poloviny 18. století bývá označováno jako období „první sexuální revoluce", kdy byl nastartován přechod od rodiny tradiční k rodině moderní. Srov. Edward Shorter, The Making of Modern Family, New York 1975.

neprovdané těhotné mohly pod lékařským dohledem slehnout popřípadě svůj „plod hříchu" odložit.[421]

Míra ilegitimity ještě stoupla v druhé polovině 19. století, kdy postupující industrializace přiváděla do měst populační přebytky z venkova; mnoho lidí se tak v dospělosti vymanilo z osidel tradičních norem a patriarchálního dohledu a ocitlo se v prostředí nelítostných kapitalistických vztahů, kde byly otázky mravnosti a náboženského rozměru života odkázány pouze a jedině svědomí jedince. Ústup tradičních náboženských norem a zaměstnanost žen vedly k tomu, že se zejména v dělnických vrstvách šířila praxe soužití dvou nesezdaných osob. Takové páry sňatek – pokud jej nakonec vůbec uzavřely - dlouhodobě odkládaly, často až do okamžiku, kdy měly společně jedno i více dětí. Vnější tlaky na legalizaci konkubinátu nepůsobily a náklady spojené se svatbou od tohoto kroku spíše odrazovaly. A tak se v období průmyslové revoluce množí zastoupení dětí, které se sice narodily jako nemanželské, ale vyrůstaly v prostředí, které se fakticky nijak nelišilo od prostředí rodinného.

Jak vyplývá uvedeného přehledu, období první poloviny 18. století se v celé Evropě vyznačovalo velmi nízkou úrovní ilegitimity. Zdá se, že ve střední Evropě, zejména v zemích Habsburské monarchie, byl podíl nemanželsky narozených dětí v této době o něco vyšší než ve Francii nebo na Britských ostrovech. Mimořádné poměry panovaly v tomto ohledu v Alpských zemích, kde se v 19. století rodila mimo manželství plná třetina (Dolní Rakousy) až polovina (Korutany) všech dětí. Úroveň ilegitimity byla však vysoká i v českých zemích s tím, že v jednotlivých farnostech se mohly poměry značně lišit. Souviselo to s typem příslušejících lokalit (město či vesnice), hospodářským rázem regionu (vyšší podíl nemanželských dětí se ukazuje v ryze zemědělských, spíše zaostávajících oblastech typu jižních Čech, nižší naopak v protoindustriálních oblastech severovýchodních Čech)[422] či jeho konfesijními a etnickými specifiky.

Pokud zaměříme pozornost na venkovské farnosti v druhém a třetím desetiletí 18. století, která nás v souvislosti se studiem poměrů na Hornopolicku obzvláště zajímají, stojí na jedné straně hodnoty z Broumova (0,6 % resp. 0,1 % nemanželských porodů) či Domažlic (0,6 % resp. 0,7 % nemanželských porodů) a na druhé straně hodnoty ze Smečna (4,8 % resp. 4,1 % nemanželských porodů), Kraslic (3,9 % resp. 4,3 % nemanželských porodů) či Poruby (3,6 % resp. 9,1 % nemanželských porodů).[423]

V matrice farnosti Horní Police je pro léta 1710-1729 zaznamenáno 779 křtů, z toho pouze ve 12 případech se jedná o křest nemanželského dítěte (zpravidla označeno výrazem „Findling" a chybí údaj o otci); 1,5 % mimomanželských porodů řadí policko farnost k regionům s poměrně nízkým podílem ilegitimity, zvláště vezmeme-li v potaz, že matky dvou z těchto nemanželských dětí do kolatury nepříslušely (jedna pocházela ze Šluknova a druhá dokonce z Rakouska, z obce Krösten). V Budyni nad Ohří dosahoval ve stejné době podíl nemanželsky narozených dětí 3,9 % (průměrná hodnota pro období 1701-1725), ve čtyřech lokalitách západočeského panství Šťáhlavy pak 3,1 % (1711-20) resp. 4,8 % (1721-30). V německé farnosti Belm dosahoval podíl mimomanželsky narozených 4 % v letech 1711-1720 a 2,9 % v letech 1721-1730; od 80. let 17. století se s výjimkou prvního desetiletí 18.století dobrých sto let držel pod 5 % a nejnižších hodnot (méně než 2 %) dosáhl v polovině

[421] Srov. Daniela Tinková, Ilegitimita a „nová ekonomie života" v osvícenské Habsburské monarchii. Problém svobodných matek a nemanželských dětí mezi sociální kontrolou a sociální péčí na prahu občanské společnosti, Historická demografie 27, Praha 2003, s. 133-172.

[422] Pavla Horská, K otázce vlivu nemanželských porodů na vývoj plodnosti z hlediska historické demografie, Demografie 22, 1980, s. 343-350.

[423] L.Dokoupil – L.Fialová – E.Maur – L.Nesládková, c.d., s. 47, tab. 3.4.

18. století. Údaje z polické farnosti jsou však ještě o něco nižší. Naproti tomu v Domažlicích představovaly nemanželské děti jen 0,5 % (1710-1719) resp. 0,7 % (1720-1729) všech narozených.[424]

Ovšem samotný podíl nemanželských porodů je ukazatelem vcelku nepřesným a povrchním, neboť nezohledňuje zastoupení svobodných žen v dospělé populaci. Nicméně většina historicko-demografických studií reflektuje problém ilegitimity právě prostřednictvím podílu nemanželských dětí na celkovém počtu narozených a samotnou úrovní nemanželské porodnosti se nezabývá.

Problém ilegitimity však nezahrnuje pouze nemanželsky narozené děti, ale rovněž děti předmanželsky počaté, a proto je na místě sledovat i podíl porodů, které se odehrály v lhůtě kratší než 8 měsíců po svatbě rodičů.[425] Lze se domnívat, že zatímco k předmanželským početím docházelo z principu vždy u párů, které sňatek plánovaly nebo se pro něj mohly rychle rozhodnout, když bylo dítě na cestě, za skupinou nemanželských dětí se v 18. století skrývají spíše případy nechtěného otěhotnění s náhodnou známostí nebo s partnerem, který se nemohl nebo rozhodně nechtěl ženit. V důsledku dobového postoje ke svobodným matkám a nemanželským dětem se svatba, pokud k ní vůbec mělo dojít, jistě konala co možná nejdříve po tom, co partnerka otěhotněla. Pokud se pár, očekávající narození potomka, na sňatku dohodl, nebyl žádný rozumný důvod vstup do manželství odkládat do doby po porodu a vystavit tak těhotnou křivým a uštěpačným pohledům okolí.

Situace se však mohla různit podle regionů: v rakouských horských oblastech (Korutany, Solnohradsko) byly podíly nemanželských dětí natolik vysoké, že je oprávněná domněnka, že zde ilegitimita nepředstavovala tak závažný mravní problém, naproti tomu v Čechách můžeme sledovat daleko silnější tendenci nemanželsky počaté dítě ještě před narozením legitimizovat sňatkem.[426] Procento mimomanželských porodů je tedy u nás podstatně nižší než v alpských oblastech, ale poměrně četné jsou případy předmanželských koncepcí. Např. v Budyni n.Ohří v první polovině 18. století činil podíl předmanželských otěhotnění 17,5 %, v Domažlicích v téže době 15,5 %.[427]

Dá se ale říci, že mezi četností nemanželských porodů a četností předmanželských početí panuje nepřímá úměra? Např. už údaje z Budyně a Domažlic tuto představu poněkud oslabují, když v Budyni dosahuje v první polovině 18. století podíl nemanželských dětí průměrně 4,8 % a podíl předmanželských otěhotnění 17,5 %, ale v Domažlicích jsou obě hodnoty nižší (0-0,7 % resp. 15,5 %). Poměry v německém Belmu se co do podílu nemanželských porodů

---

[424] Ladislav Dušek, Obyvatelstvo města Budyně nad Ohří v letech 1701-1850, in: Ústecký sborník historický 1985, s.163, tab. 5; Alice Velková, Vývoj sociálních a demografických struktur české vesnice v 18. a 1. polovině 19. století, disertační práce, Universita Karlova v Praze, Filosofická fakulta, Praha 2004, s.287; Jürgen Schlumbohm, Lebensläufe, Familien, Höfe. Die Bauern und Heuerleute des Osnabrückischen Kirchspiels Belm in proto-industrieller Zeit, 1650-1860, Göttingen 1994, s. 122, tab. 3.08; Petr Mužík, Obyvatelstvo města Domažlic v letech 1651-1830, Sborník archivních prací 36, 1986, s. 146-147, tab.32.

[425] V historicko-demografické literatuře se jako manželské chápou obvykle děti, které se narodily minimálně 8 měsíců po sňatku rodičů, děti narozené před 8.měsícem jsou posuzovány jako nemanželské. Srov. např. Louis Henry – Alain Blum, Techniques d´analyse en démographie historique, Paris 1988, s. 107n. Některé práce však operují i s dokončeným sedmým měsícem jako hranicí legitimity. Srov. Lumír Dokoupil – Ludmila Fialová – Eduard Maur – Ludmila Nesládková, Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18.století, Praha 1999, s. 49.

[426] Pavla Horská, K otázce vlivu nemanželských porodů na vývoj plodnosti z hlediska historické demografie, Demografie 22, 1980, s. 343-350.

[427] Ladislav Dušek, Obyvatelstvo města Budyně nad Ohří v letech 1701-1850, in: Ústecký sborník historický 1985, s. 209; Petr Mužík, Obyvatelstvo města Domažlic v letech 1651-1830, Sborník archivních prací 26, 1986, s. 144, tab. 29.

(průměrně 3,5 % za období 1701-1750) blíží situaci v těch českých venkovských farnostech, kde byl podíl nemanželsky narozených dětí spíše vyšší. Podíl předmanželských otěhotnění je zde ve srovnání s hodnotami z českých farností sice nízký (kolem 12 %), ale zároveň by nemělo uniknout pozornosti, že podíl nemanželských porodů je nejnižší právě v době, kdy se i podíl ilegitimních koncepcí pohybuje na vůbec nejnižší úrovni, tj. kolem poloviny 18.století.[428]

Ve farnosti Horní Police jsem sledovala interval mezi sňatkem a narozením prvního dítěte u 96 párů, které byly v polické farnosti v letech 1710-1729 oddány a následně zde nechaly pokřtít svého prvorozeného potomka. Ve sledovaném dvacetiletí se první dítě narodilo v průměru 15-16 měsíců po sňatku, ale v případě 13 párů (13,7 %) došlo k porodu dříve než 8 měsíců po svatbě. Předmanželské koncepce jsou však poměrně nerovnoměrně rozloženy v čase: na desetiletí 1710-1719, kdy máme k dispozici 35 dvojic, připadají pouze dvě (5,7 %), na následující dekádu, v rámci níž můžeme vyhodnotit 56 párů, jich připadá 11 (19,6 %). Extrémní případ představuje pár Christopha Rennera, syna domkáře z Valteřic, a Marie Zencker, dcery sedláka z Horní Police, který byl oddán 20.8.1726 a již za měsíc (21.9.1726) se rozrostl o první ratolest, dcerku Annu Elisabeth. Ale ještě v dalších 5 případech rodila novomanželka do 4 měsíců po svatbě a musela tedy stát před oltářem s již viditelnými známkami těhotenství.

Ve srovnání s hodnotami z Budyně n.Ohří jsou tedy jak podíly nemanželských porodů, tak podíly předmanželských početí na Hornopolicku výrazně nižší, ovšem ve srovnání se situací ve farnosti Domažlice podíly nemanželských dětí tak nízké nejsou a při tom předmanželských koncepcí je asi o 2 % méně. Oba ukazatele ilegitimity by mohly poukazovat jak na vcelku dobrou dostupnost sňatku na Hornopolicku, tak snad i na silnější důraz na mravnost, což by mohlo mít jistou souvislost s ovzduším všeobecné zbožné úcty k zázračné mariánské sošce v Horní Polici.

V souvislosti s ilegitimitou stojí za to překročit rámec čistě demografického rozboru a podívat se na sociální původ, rodinné zázemí a především na další osudy svobodných matek. V předchozím textu byla řeč o trestněprávních postizích neprovdaných rodiček, o jejich dlouhodobém ba trvalém sociálním stigmatizování a o morálním opovržení, jenž bylo s nemanželským mateřstvím spojováno. Byla však situace provinilých žen skutečně tak bezvýchodná? Do jakého sociálního postavení se fakticky dostaly po té, co přivedly na svět svůj „plod hříchu"? Byly svobodné matky „morálně zranitelnější" než ostatní ženy, docházelo u nich stran ilegitimního mateřství k „recidivě"? Byla např. nějaká reálná šance, že se ještě provdají? Zvyšovala se šance na sňatek, pokud jejich nemanželské dítě záhy zemřelo?

Alice Velková zjistila, že na Šťáhlavsku v západních Čechách nebyly vyhlídky svobodných matek na sňatek vůbec špatné a že nemanželské dítě mohlo jejich atraktivitu na tzv. manželském trhu paradoxně ještě zvyšovat: jednak bylo vizitkou plodnosti dotyčné, jednak představovalo pracovní sílu, kterou matka po sňatku přiváděla do hospodářství. Z kohorty narozených v letech 1791-1800 na 10 % žen porodilo nemanželské dítě; tyto svobodné matky se z plných dvou třetin následně provdaly, i když, pravda, ve věku o něco vyšším, než byl průměrný sňatkový věk (obvykle po 30. roce věku).[429]

---

[428] Srov. Jürgen Schlumbohm, Lebensläufe, Familien, Höfe. Die Bauern und Heuerleute des Osnabrückischen Kirchspiels Belm in proto-industrieller Zeit, 1650-1860. Göttingen 1994, s.122, tab. 3.08.

[429] Alice Velková, Nemanželské děti ve venkovské společnosti na přelomu 18. a 19. století, příspěvek pro Dítě a dětství napříč staletími, 2.pardubické biennále, 4.-5.dubna 2002, in: T.Jiránek – J.Kubeš (ed.), Sborník vědeckých prací Univerzity Pardubice, série C, Fakulta humanitních studií, Supplementum 5, Pardubice 2003, s. 205-227.

Jenže poměry, jaké panovaly na panství Šťáhlavy ve 20.-30.letech 19.století zdaleka nemusí odpovídat poměrům o sto let starším. Právě během sta let, které od sebe dělí období, jež studovala A.Velková, a dobu, jež sledujeme na Policku, se odehrály zásadní společenské proměny, které musely silně ovlivnit i postoj k ilegitimnímu mateřství. Již o nich byla řeč: sekularizace, kapitalizace, monetarizace, sílící urbanizace, rozbíhající se industrializace, vyvázání individua z područí patriarchální kontroly a v neposlední řadě samotná dekriminalizace smilstva. V desátých a dvacátých letech se s těmito jevy nesetkáme buď vůbec nebo jen v omezené míře.

Sledujme tedy životní osudy matek nemanželských dětí na Hornopolicku, tak jak se jeví na základě poddanských seznamů a matrik z let 1710-1729. Pozornost bude zaměřena na ty ženy, které byly ve sledovaném období evidovány poddanskými seznamy v lokalitách Žandov, Horní Police, Dolní Police a Stoupno a prodělaly porod, aniž by byly provdané. Jak uvidíme, tyto ženy se pouze z části kryjí s matkami nemanželských dětí, na něž jsme narazili v matrice farnosti Horní Police a jež představovaly 1,5 % všech rodiček. Je to proto, že několik žen, podchycených matrikou, nepocházelo ze sledovaných lokalit, ale z jiných lokalit příslušejících do kolatury (Novosedlo, Valteřice) nebo z lokalit na jiném panství (Šluknov) či dokonce z ciziny (Krösten v Rakousku).

Celkem lze napočítat v poddanských seznamech z let 1710-1729 devět případů žen, které přivedly na svět dítě, aniž by byly vdané. Většinou jde o svobodné dívky, ovšem najdeme mezi nimi i dvě vdovy. Jedna porodila nemanželské dítě (dokonce opakovaně) až jako vdova. Druhá měla první nemanželské dítě jako svobodná a až druhé jako vdova.

Anna Maria Müllerin (nar.1679) byla evidována v Žandově a od roku 1709, kdy ve svých 31 letech ovdověla, žila spolu s dvěma dětmi v podruží. Někdy na jaře roku 1716 se jí narodila nemanželská dcerka Anna Rosina (matriční záznam o jejím křtu byl pravděpodobně obsažen ve ztracené matrice pro Žandov), která však na podzim následujícího roku ve věku 1 roku a 36 týdnů zemřela (záznam o jejím pohřbu z 6.11.1717 nalezen v matrice pro farnost Horní Police, kde Anna Maria uvedena jako polická podruhyně; snad v souvislosti se svým pokleskem dočasně bydlela v Polici, seznamy ji však nadále evidují v Žandově).[430] Jestliže tím vdova Müllerová získala špatnou pověst, tak ji rozhodně potvrdila v dalších letech, neboť v roce 1722 absolvovala - aniž by se cokoliv změnilo na jejím rodinném stavu - ve věku 44 let další porod. Syn Hanss Michel se poprvé objevil jako roční dítě v seznamu pro rok 1723 a tehdy byla u jeho matky přičiněna vysvětlující poznámka: „zu Prandeyss mit ein Granadir zu Fahl kommen". Jelikož již seznam z roku 1720 uvádí, že Anna Maria pobývá v Zákupech, patně se delší dobu zdržovala mimo Žandov, neznámo zda sama nebo i s dětmi. Osud ji patrně zavál také do Brandýsa, kde otěhotněla s jakýmsi granátníkem. Zdá se, že v Brandýse (či jinde) i slehla, neboť polická matrika křest jejího synka nezaznamenala. Po návratu však patrně již Žandov neopustila, alespoň žádná poznámka tohoto druhu se u ní až do roku 1729 nevyskytuje. Její druhé nemanželské dítě přežilo kritická první léta a na konci pozorování bylo stále naživu.

Elisabeth Renner (nar. 1684) žila na začátku pozorování spolu se svou ovdovělou matkou v Horní Polici v podruží (obě ženy byly evidovány v oddíle vdov a sirotků).V roce 1712, kdy dosáhla věku 28 let, byla náhle označena jako „Hur" a byl k připsán nemanželský syn Johann Christoph (dle matriky se narodil 23.3.1712). O dva a půl roku později (26.8.1714) se Elisabeth provdala za Johanna Christopha Grasseho, syna vrchnostenského domkáře z Horní Police. Těžko říci, zda se nemohlo jednat o biologického otce dítěte, který pozdním sňatkem svého potomka legitimizoval; poměrně velký časový odstup mezi porodem a uzavřením manželství tomu příliš nenasvědčuje, na druhou stranu se však v seznamech pro následující roky u malého Johanna Christopha nikdy neobjeví zmínka o tom, že by byl vůči hlavě rodiny

[430] SOA Litoměřice, farnost Horní Police, matrika L 44/3.

nevlastní. Možná i shoda křestního jména u nemanželsky narozeného chlapce a pozdějšího Elisabetina manžela by mohla cosi naznačovat, ale to je už přílišná spekulace vzhledem k vysoké frekvenci tohoto jména. Každopádně Elisabeth strávila v manželství téměř deset let a přivedla na svět další tři děti (1716, 1719, 1721), než její manžel 4.1.1724 ve věku 33 let zemřel. Čtyřicetileté vdově však zřejmě nebylo přáno, aby prožila zbytek života poklidně, neboť v letech 1728 a 1729 je vedena jako tulačka („vagirt"). K dovršení všeho je k ní v roce 1729 připsán syn Franz Jacob, nutně nemanželský. Patrně jej porodila kdesi na potulce, protože v místní matrice jeho křest evidován není.

U dvou žen, do jejichž osudů jsme měli možnost nahlédnout, se projevil stran mimomanželského mateřství sklon recidivě. To je spojuje s některými dalšími ženami z naší skupinky: ještě tři ze sedmi svobodných matek se prokazatelně dopustily stejného poklesku opakovaně. Anna Maria Störzel (nar.1703), dcera hornopolického domkáře, přišla jako 21letá do jiného stavu s jakýmsi husarem. Seznam z roku 1725 označuje mladou ženu jako „Hur" a nově eviduje jejího půlročního nemanželského synka Franze Antona (podle matriky byl pokřtěn 13.7.1724) s poznámkou „mit einem Courahsir Reiter zu Fahl kommen". Neuplynulo ani pět let a dotyčná porodila – stále jako svobodná - další dítě: dcera Cecilia byla podle polické matriky pokřtěna 5.4.1729.

Rosina Söhnel (nar.1685) ze Žandova byla k roku 1709 vedena ještě u rodičů v domě č.35, ale v seznamu z roku 1711 je již zapsána v oddíle podruhů spolu s nemanželským dítětem a počastována nelichotivým „Hur". Syn Wenzel se však narodil pravděpodobně již v roce 1708 a písař sestavující počátkem roku 1709 seznam poddaných v Žandově o něm zřejmě ještě nevěděl. Hanlivé označení se v dalších letech v seznamech opakuje (střídavě se u jejího jména objevuje „Hur" a „Mereteich" resp. „Meretrix" či „Meretrin") a lze se jen dohadovat, zda jde pouze o poukaz na její mimomanželské mateřství nebo zda to signalizuje, že dotyčná žena byla v obecném povědomí vnímána jako mravně padlá a ochotná navazovat krátkodobé intimní kontakty s muži. Pověsti poběhlice Rosina v každém případě dostála, když kolem třicítky otěhotněla jako svobodná podruhé. Syn Hans Georg, jenž se narodil nejspíš v roce 1715, byl v seznamech poprvé zaregistrován v roce 1716.

Annu Reichelt (nar.1695) zachycuje seznam z roku 1710 spolu s její ovdovělou matkou v oddíle podruhů a neusedlých v Horní Polici. Podle poznámek absolvovala v letech 1715-1716 povinnou dvouletou službu na panském a patrně v roce 1719 si začala vydělávat službou („verdint"). V seznamu pro rok 1722 je však náhle označena jako „Hur" a v dalších letech se toto označení opakuje. Proč, to je patrné až z pohledu do polické matriky: Anna v roce 1719 (snad ve službě) otěhotněla a v únoru následujícího roku porodila nemanželské dítě mužského pohlaví (16.2.1720 bylo pokřtěno jako Hans Georg). Jelikož však synek do půl roku zemřel (podle matriky byl pohřben 31.7.1720 ve věku 23 týdnů), poddanské seznamy, které byly sestavovány vždy začátkem kalendářního roku, jeho existenci vůbec nezachytily. Anna – už s cejchem poběhlice - pobývala i v dalších letech ve službě. V seznamu pro rok 1725 je u ní nově zaznamenána roční nemanželská dcerka Anna Maria, podle matriky pokřtěná 29.2.1724, která do konce sledovaného období zůstala naživu.

Opakované nemanželské těhotenství nelze vyloučit u žádné se sledovaných žen, protože pozorování bylo ukončeno v roce 1729 a pozdější události nám unikají, nicméně u Anny Marie Heller (nar. 1701) ze Žandova se zdá být pravděpodobné nejméně. Ta sice začátkem roku 1725 nebo koncem roku předešlého porodila nemanželské dítě (matrika pro Žandov se, bohužel, nedochovala), ale dodatečně se, přestože dítě nedlouho po porodu zemřelo, provdala za otce dítěte. Poznámka z roku 1725 u Anny Marie uvádí: „ist mit einem von Kamnitzer Herrschaft zu Fahl kommen, d.Kindt ist wieder gestorben, Anno 1725 hat diese geheurathet und vor den freyen Weglass 22 fl. 30 X. erlegt den 31 Augusti". V tomto případě se zdá, že nešlo o nechtěné těhotenství s nějakou neperspektivní známostí, ale že se oba mladí lidé intimně stýkali již s vyhlídkou na sňatek, popř. že ani jednomu nic nebránilo v případě

potřeby sňatek rychle uzavřít. Skutečnost, že se svatba nestačila realizovat před narozením dítěte, mohla být způsobena administrativními průtahy s vydáním výhostu pro Annu Marii. Že nešlo pouze o narychlo zorganizovanou a okolnostmi vynucenou akci dosvědčuje i fakt, že se svatba s Georgem Christophem Hackschaferem z Huntýřova na sousedním českokamenickém panství uskutečnila i přes to, že dítě zemřelo: snoubenec z manželství ani po té nevycouval a postaral se, aby na Anně Marii nezůstal cejch hanby.

Příliš pravděpodobné není vícenásobné mimomanželské mateřství ani u Cathariny Söhnel (nar. 1687) ze Žandova, mimochodem sestry již zmíněné Rosiny Söhnel. Jako asi sedmadvacetileté se jí v roce 1714 narodila nemanželská dcerka Sussana (později u ní bylo opakovaně uvedeno rodné příjmení Conradin[431], což by mohl být poukaz na jejího biologického otce; v poddanských seznamech ani matrice z té doby však osoba jménem Conrad, ba ani zmínka o ní nikde nefiguruje). Přestože byla matka s dcerou v následujících letech evidována v oddíle podruhů v Žandově, fyzicky obě pobývaly v Horní Polici „bey der Lyhrin". Rok co rok byla Catharina označena jako poběhlice („Hur" nebo „Meretrix"), ale další nemanželské dítě se u ní až do roku 1729, kdy dosáhla 42 let, už neobjevilo. Není sice vyloučeno, jak ukazuje případ vdovy Anny Marie Müllerin, že mohla otěhotnět ještě na sklonku svého plodného období, ale příliš pravděpodobné to není.

Naproti tomu osud Anny Marie Palme (nar. 1707), selské dcery z Horní Police, která počala své nemanželské dítě jako mladičká, patrně ještě 17letá dívka, se mohl v dalších letech vyvíjet jakkoliv: mohla zůstat svobodná a svou pochybnou pověst umocnit dalším nelegitimním potomkem, ale stejně tak se mohla provdat, zvláště když její dcerka ve věku 1,5 roku zemřela. Její poklesek zachycují seznamy až na sklonku sledovaného údobí, takže víme jen tolik, že se jí začátkem května 1725 za svobodna narodila nemanželská dcera Sussana (dle matriky pokřtěna 7.5.1725), která v lednu 1727 zemřela (dle matriky pohřbena 24.1.1727). Poddanskými seznamy je poklesek Anny Marie poprvé zaznamenán v seznamu pro rok 1727, kde provinilá dívka není registrována u rodičů jako v předchozích letech, ale spolu s nemanželskou dcerou mezi podruhy, a tohoroční poznámka upřesňuje: „mit den Christian Meinert, Recrout unter den sachssischen Regiment zu Fahl kommen". Výjimečně tedy známe i jméno otce a evidentně se jedná o přespolního mládence, jehož na Policko patrně zavedla vojenská služba. Ta byla pravděpodobně i příčinou toho, že nebylo možné situaci vyřešit sňatkem, ale v úvahu přichází i to, že rekrutův pobyt na polickém panství byl natolik krátkodobý, že se o svém otcovství ani nedozvěděl.

Shrňme tedy: u pěti z devíti žen, které porodily nemanželské dítě, došlo ve sledovaném dvacetiletí prokazatelně k vícenásobnému mimomanželskému otěhotnění. U dalších dvou se opakované nelegitimní těhotenství – vzhledem k tomu, že „mravně padlými" se staly až ke konci sledovaného období - nedá vyloučit a jen u dvou se recidiva v tomto ohledu nezdá pravděpodobná, ať už proto, že v roce 1729 byly u konce svého plodného období nebo proto, že se po narození nemanželského dítěte provdaly.

Můžeme si také povšimnout, v jakém věku přivedly tyto ženy svůj „plod hříchu" na svět. Platí, že svobodné matky byly obvykle mladší, stejně staré nebo starší než ženy, které porodily své první dítě v manželství? Nižší věk neprovdaných rodiček by mohl naznačovat, že otěhotnění bylo v těchto případech spíše „nehodou", která v lepším případě urychlila vstup takto „postižených" žen do manželství. Vyšší věk by se dal interpretovat jako důsledek jednání žen, které již překročily obvyklý sňatkový věk a jejichž vyhlídky na sňatek byly –

[431] Tento údaj obsahuje matrika křtěnců z farnosti Malá Bukovina: Sussana se v roce 1737 provdala za kantora Franze Antona Jäntsche, který v průběhu několika desítek let několikrát vystřídal své působiště. V prvních letech manželství pobýval pár v Zákupech a od roku 1740 v Malé Bukovině, kde nechal ve zdejším farním kostele pokřtít několik svých dětí. V matričním zápise je standardně uvedeno i rodné příjmení matky a v případě Sussany se setkáme právě s označením Conradin, přestože její matka se jmenovala Söhnel.
Srov. SOA Litoměřice, matrika farnosti Malá Bukovina 103/1, fol. 186, 202, 219, 242, 257, 556.

zpravidla kvůli chudobě - velmi nízké. Stejný věk svobodných i provdaných prvorodiček by mohl signalizovat, že některé ženy musely sice v důsledku sociálních, hospodářských popř. politických podmínek odkládat sňatek, nikoliv však počátek sexuálního života.

Situaci blízkou třetí z popsaných variant shledal ve vestfálské farnosti Belm J.Schlumbohm. Porovnal věk žen ze selských vrstev a žen z podružských vrstev při narození prvního dítěte bez ohledu na to, zda šlo o potomka legitimního či nikoliv, a zjistil, že rozdíly jsou jen nepatrné. Ovšem zatímco selské děti se v 98,5 % případů narodily jako manželské, podružské děti podruhů přišly na svět před svatbou rodičů téměř z 8 %. V Belmu tedy vstupovaly ženy z podružských vrstev do stabilního svazku ve stejném věku jako ženy selské, jenže v jejich případě se častěji jednalo o svazek předmanželský.[432]

Z 8 žen, které ve čtyřech vybraných lokalitách hornopolického panství porodily své první dítě jako svobodné, pouze 3 překročily tamní průměrný sňatkový věk (24,7 let) a to navíc nijak výrazně: porod absolvovaly shodně v 27 letech. Jedna ze svobodných matek (25 let) porodila ve věku, kdy se místní dcery obvykle vdávaly, a čtyři byly v době ilegitimního porodu dokonce mladší než průměrná nevěsta na Policku (dvěma bylo 23 let, jedné 21 a té nejmladší dokonce 18 let). Jakkoliv je zobecnění z takto malého vzorku statisticky neprůkazné, průměrný věk těchto osmi žen při narození prvního dítěte (23,9 let) naznačuje, že na Policku byl věk neprovdaných rodiček o něco nižší než věk žen při prvním vstupu do manželství. A vezmeme-li v potaz, že k ilegitimní koncepci došlo v průměru spíše kolem 23. roku věku, činí již rozdíl oproti průměrnému sňatkovému věku asi 1,5 roku. Mám tedy za to, že zde nemanželské porody nelze chápat jako důsledek předmanželského soužití stabilních párů, jak se to jeví v Belmu, ale spíše jako nechtěný následek krátkodobého podlehnutí nějaké neperspektivní známosti.

Ostatně s touto tezí korespondují i perspektivy následného sňatku sledovaných žen. V dohledné době po narození dítěte se prokazatelně provdaly pouze dvě z nich: Anna Marie Heller, která si během několika málo měsíců po porodu vzala biologického otce svého nemanželského dítěte, a Elisabeth Renner, jež se provdala za rok a půl po narození syna, ovšem zda se jejím manželem stal otec dítěte nelze zjistit.

Rovněž u dalších dvou matek nemanželských dětí se rýsovaly určité vyhlídky na sňatek, ale ze svatby nakonec sešlo: v jednom případě zabránila sňatku nejspíše administrativní opatření, v druhém případě určité podivné okolnosti, které vedly ke zmizení snoubence.

Anna Rosina Hänschke (nar. 1696), dcera žandovského mydláře, navázala kolem 25. roku věku známost se ševcovským tovaryšem Königem ze slezské Lehnice, který toho času sloužil u mistra Petera Mösera v Žandově. Náklonnost mladých lidí nezůstala bez následků, ale partner se podle všeho hodlal zachovat čestně a Annu Rosinu si vzít. Obnášelo to pro něj usadit se daleko od domova, obětovat svou svobodu a přijmout poddanství vůči zdejší vrchnosti (Lehnice byla svobodným městem a náš tovaryš jakožto syn lehnického měšťana nebyl nikomu poddán). A v neposlední řadě také zříci se luterského vyznání, ve kterém byl vychován.

Mládenec podal v březnu 1723, kdy už bylo nejspíše dítě na cestě, na vrchnostenskou kancelář v Horní Polici poníženou žádost o svolení oženit se s Rosinou a položit k nohám princezny toskánské svou svobodu. V písemné žádosti ubezpečuje, že se ho z popudu Ducha svatého zmocnila touha přijmout spásonosnou katolickou víru.[433] Nicméně přes to všechno

[432] Jürgen Schlumbohm, Lebensläufe, Familien, Höfe. Die Bauern und Heuerleute des Osnabrückischen Kirchspiels Belm in proto-industrieller Zeit, 1650-1860, Göttingen 1994, s. 133-137.

[433] SOA Litoměřice, pob. Děčín, fond velkostatku Horní Police, agenda Povolení sňatků a zhosty, inv.č. 365, sig. II/1-37, kart. 76: „Des Samuel König dess Verstorbenen gewesenen Burgers der Lignitz nachgelassener Eheleibler Sohn Evangelischen Glaubens Urkunde und Bekenne hirmit öffentl., dass nachdem ich als Ein Schuhknecht bey dem Edl Ehren Unsten und Wohlweisen Herr Peter Mösser der Zeit Burgermeister und Schuhmacher in Fürstl.Graff Prhs. Toscanischen Stadtl Sandau Bies Jahr in der Arbeit gestande und zweifel

nebyla zřejmě jeho prosba oslyšena, neboť v poddanském seznamu pro rok 1724 je Anna Rosina vedena jako svobodná matka s dítětem s poznámkou „Zufahl kommen mit einem Luterisch Schuhknecht". V dalších letech se na tomto stavu věcí nic nezměnilo a o tovaryši Königovi není v pozdějších písemnostech žádná zmínka. V úvahu přichází i to, že se sám lehnický tovaryš svého rozhodnutí zalekl, situaci přehodnotil a zmizel ze scény, ale pravděpodobnější se zdá vysvětlení, že kněžna jeho žádosti – snad hlavně z důvodů náboženských – nevyhověla a odmítnutý žadatel za čas panství opustil. V tomto případě se tedy nejspíše zabránil legalizaci vztahu dvou mladých lidí a potomka, který byl v tomto vztahu počat, vrchnostenský nesouhlas se sňatkem.

Anna Reichelt (nar. 1695) ze Žandova patřila k ženám, u níž byl zaznamenán nelegitimní porod opakovaně. Po narození jejího druhého nemanželského dítěte v únoru 1724 se nicméně v osobě 44letého Hanse Georga Königa, pocházejícího z Prahy, vynořila jistá šance vdát se. Na základě poddanského seznamu z roku 1725, který ji eviduje již spolu se zmíněným Königem a poznamenává „Anno 1725 geheurathet", by se mohlo zdát, že k uzavření manželství skutečně došlo, ale jiné okolnosti to zpochybňují. Samotný fakt, že se nepodařilo najít matriční záznam o tomto sňatku, nemusí sám o sobě ještě nic znamenat, ale skutečnost, že v seznamu pro rok 1727 je Anna opět vedena jako svobodná matka s dítětem a opět jako Reicheltin, napovídá, že k svatbě patrně nakonec nedošlo.

Přípis nalezený v agendě zhostů do celé věci vnáší trochu více světla: podle něj se Hanss Georg König jakožto právně svobodná osoba poddal v září 1725 polické vrchnosti a oženil se s Annou Reicheltin. Ovšem před tím, než manželství vstoupilo v platnost („bevor die Copulation bestehen"), odešli oba snoubenci do Říma.[434] A skutečně, v seznamu z roku 1727 narazíme u Anny na poznámku „vagirt mit einem Pilgram Hanss Georg König genandt, das Kind Anna Maria ist bey der Mutter in Politz". Ovšem ani zmínky o tom, že by poutník König byl jejím manželem. V roce 1728 se Anna opět nachází v Horní Polici, ovšem její druh se s ní z cest evidentně nevrátil, alespoň ho seznamy nezmiňují. Podle všeho se zdá, že manželství po právní stránce nikdy nevzniklo; jakou roli v tom hrála údajná pouť do Říma, se lze ovšem pouze dohadovat.[435]

O relativně rychlém uzavření sňatku po ilegitimním porodu můžeme tedy hovořit pouze v případě jedné ze sledovaných žen, a pouze u ní je skoro jisté, že se provdala za otce svého nemanželského dítěte. U další se věci vyvíjely podobně, ale k sňatku nakonec nedošlo, protože vrchnost k němu nedala svolení. Třetí z žen, která se provdala nebo u níž se objevila šance na sňatek, vstoupila do manželství až dva a půl roku po narození nemanželského dítěte

---

ohne auss Eingebung dess Heyfen Geistes, ein Innerliches Verlang zu dem allein Seeligmachenden Catholischen glaube förderist- folgende aber auch bey mir gäntzl.Beschlossen haben, mich mit Rosina, des Ehesamen und Wohlweisen H.Christoph Häntschken, Raths- Verwandten und Sayffensieders in Bemelten Stadt Sandau Ehel.Tochter in eine Eheliche Vorbüntnus einzulassen. Ich alss Eine Freye Person mit der Leibaigenschafft Niemanden Verbunde, freywillig und ungezwung umb bloss allein gedachtes mein Vorhaben Vollziehen zukönne der Durchleuchtigsten fürstin und frauen Anna Maria Francisca, Gross Princehsin Von Toscana gebohrner Hertzogin zu Sachsen Anger? und Mestphalnpp? Meine gehabte Freyheitt zu gudste füssen lege, und krafft desen Vor einen Leibaigenunterthann mich hiermit übergebe. Zu mehrrere Beglaubigung dessen werden auch unten benante Zeugen Vorgestellet. So gesehen in Fürstl. Ambt zu Politz d.21.Marty 1723".

[434] SOA Litoměřice, pob. Děčín, fond velkostatku Horní Police, agenda Povolení sňatků a zhosty, inv.č. 365, sig. II/1-37, kart. 76: „Anno 1725 den 11ten 7bris hat sich Hanss Georg König gebürttig aus Prag als eine freye Persohn alhier mit eine Handtstreich in die Unterthänigkeit geben,und die Anna Reicheltin aus Ober Politz geheurathet, Ehe.und bevor die Copulation bestehen, Seind Sie beide? den Vorgeben nach, Nacher Rom gang, und dato nicht zu rundt Kommen".

[435] Nic nenasvědčuje tomu, že by Hanss Georg König byl biologickým otcem Aniny nemanželské dcery Anny Marie: kromě toho, že se Hanss Georg poddal polické vrchnosti až rok a půl po narození dítěte, je i v situaci, kdy je Anna v seznamu zapsána jako Königova manželka, u dívenky zřetelně uvedeno „das Kind von der Reicheltin".

a nic nenaznačuje, že by ženich byl otcem jejího ilegitimního potomka.U poslední se jistá příležitost vstoupit do stavu manželského vyskytla, ale až po narození druhého nemanželského dítěte a s osobou, která biologicky neměla s jejími dětmi nic společného; k společnému soužití navíc nikdy nedošlo a samotný sňatek patrně nikdy nevstoupil v platnost. U dalších pěti žen, které porodily mimo manželství, se šance na sňatek do konce sledovaného období neobjevila a dotyčné pečovaly o své potomky samy. Některým z nich se naopak časem narodilo další nemanželské dítě.

Nezdá se tedy, že by vyhlídky polických žen, které sklouzly na scestí a otěhotněly mimo manželství, byly příliš růžové. Dodatečný sňatek byl spíše výjimkou, většina z nich žila dlouhé roky po porodu bez partnera a navíc můžeme v jejich případě hovořit i u určité stigmatizaci: alespoň patrimoniální písemnosti je označují zpravidla jako poběhlice a můžeme se domnívat, že pero vrchnostenského písaře do značné míry reflektovalo postoj obce. Chabé vyhlídky na sňatek tedy také nenaznačují, že by se na Policku za ilegitimními porody obvykle skrývala praxe předmanželského soužití mladých párů. Opět vše ukazuje spíše na nechtěný důsledek styků s chvilkovou nebo neperspektivní známostí.

Tabulka II.1:
Bilance mezi počtem narozených a počtem zemřelých, vitální index, přirozený přírůstek a konstruovaný počet duší ve farnosti Horní Police v jednotlivých letech periody 1709-1729

rok	A	B	C	D	E	F
1709	30	24	6	1,25	1000	6
1710	41	24	17	1,71	1006	16,9
1711	46	30	16	1,53	1023	15,6
1712	36	32	4	1,13	1039	3,8
1713	41	25	16	1,64	1043	15,3
1714	40	14	26	2,68	1059	24,5
1715	25	22	3	1,14	1085	2,7
1716	39	28	11	1,39	1096	10
1717	41	30	11	1,37	1107	9,9
1718	39	26	13	1,5	1120	11,6
1719	35	20	15	1,75	1135	13,2
1720	32	38	-6	0,84	1129	-5,3
1721	32	34	-2	0,94	1127	-1,8
1722	37	24	13	1,54	1140	17,3
1723	38	40	-2	0,95	1138	-1,8
1724	51	31	20	1,65	1158	17,3
1725	42	29	13	1,45	1171	11,1
1726	44	33	11	1,33	1182	9,3
1727	35	27	8	1,3	1190	6,7
1728	44	33	11	1,33	1201	9,2
1729	41	31	10	1,32	1211	8,3

Vysvětlivky:
A - počet narozených
B - počet zemřelých
C - bilance (rozdíl) mezi počtem narozených a zemřelých
D - vitální index (počet narozených na počet zemřelých
E - rekonstruovaný počet duší (hodnota pro příslušný rok získána zvýšením resp.snížením hodnoty z předchozího roku o rozdíl mezi počtem narozenýc a počtem zemřelých; výchozím údajem počet farníků k roku 1713)
F - přirozený přírůstek (v promile)

Tabulka II.2:
Poměr pohlaví (sex ratio) podle věku (počet mužů připadajících na 100 žen)

	p.Horní Police*		Česká Kamenice**	
Věk	1713	1725	1713	1725
(0-4)	110	106	118	101
(5-9)	107	86	110	107
(10-14)	111	121	94	113
(15-19)	96	108	104	108
(20-24)	141	85	55	64
(25-29)	108	88	63	71
(30-39)	79	116	81	60
(40-49)	91	85	89	83
(50-59)	70	95	79	69
60+	123	96	103	127
Celkem	102	99	88	87

* lokality: městečko Žandov, vesnice Horní Police, Dolní Police a Stoupno
** lokality: městečko Česká Kamenice;
pramen: L.Dušek - L.Fialová, Age structure of the population of Česká Kamenice in 1670-1750, Historická demografie 13, Praha 1989, s.125-160, tab.2

Tabulka II.3a:
Věková a pohlavní struktura obyvatelstva Žandova, Horní Police, Dolní Police a Stoupna evidovaného v poddanském seznamu pro rok 1710

1710	Muži	(%)	Ženy	(%)	Celkem	(%)
(0-4)	86	13,7	83	12,8	169	13,2
(5-9)	65	10,3	68	10,5	133	10,4
(10-14)	77	12,2	71	10,9	148	11,5
(15-19)	77	12,2	49	7,6	126	9,9
(20-24)	60	9,5	63	9,7	124	9,7
(25-29)	52	8,3	65	10	117	9,1
(30-34)	32	5,1	48	7,4	80	6,3
(35-39)	38	6	36	5,5	74	5,8
(40-44)	34	5,4	34	5,2	68	5,3
(45-49)	26	4,1	26	4	52	4,1
(50-54)	13	2,1	33	5,1	46	3,6
(55-59)	30	4,8	35	5,4	65	5,1
(60-64)	19	3	18	2,8	37	2,9
(65-69)	12	1,9	7	1,1	19	1,5
(70-74)	3	0,5	5	0,8	8	0,6
(75-79)	5	0,8	8	1,2	13	1
(80-84)						
(85-89)	1	0,2			1	0,1
Celkem	630	100	649	100	1279	100

Tabulka II.3b:
Věková a pohlavní struktura obyvatelstva Žandova, Horní Police, Dolní Police a Stoupna evidovaného v poddanském seznamu k roku 1715

1715	Muži	(%)	Ženy	(%)	Celkem	(%)
(0-4)	71	10,7	64	9,8	135	10,3
(5-9)	88	13,2	77	11,8	165	12,5
(10-14)	63	9,5	65	10	128	9,7
(15-19)	73	11	71	10,9	144	10,9
(20-24)	77	11,6	48	7,4	125	9,5
(25-29)	58	8,7	60	9,2	118	9
(30-34)	51	7,7	57	8,8	108	8,2
(35-39)	33	5	45	6,9	78	5,9
(40-44)	35	5,3	36	5,5	71	5,4
(45-49)	32	4,8	32	4,9	64	4,9
(50-54)	26	3,9	24	3,7	50	3,8
(55-59)	11	1,7	27	4,2	38	2,9
(60-64)	24	3,6	27	4,2	51	3,9
(65-69)	14	2,1	12	1,8	26	2
(70-74)	7	1,1	2	0,3	9	0,7
(75-79)	1	0,2	1	0,2	2	0,2
(80-84)	2	0,3	2	0,3	4	0,3
Celkem	666	100	650	100	1316	100

Tabulka II.3c:
Věková a pohlavní struktura obyvatelstva Žandova, Horní Police, Dolní Police a Stoupna evidovaného v poddanském seznamu k roku 1720

1720	Muži	(%)	Ženy	(%)	Celkem	(%)
(0-4)	76	11	86	12,4	162	11,7
(5-9)	73	10,5	60	8,6	133	9,6
(10-14)	82	11,8	73	10,5	155	11,2
(15-19)	61	8,8	66	9,5	127	9,1
(20-24)	69	9,9	69	9,9	138	9,9
(25-29)	74	10,7	47	6,8	121	8,7
(30-34)	54	7,8	57	8,2	111	8
(35-39)	50	7,2	54	7,8	104	7,5
(40-44)	31	4,5	46	6,6	77	5,5
(45-49)	31	4,5	32	4,6	63	4,5
(50-54)	30	4,3	29	4,2	59	4,2
(55-59)	23	3,3	19	2,7	42	3
(60-64)	10	1,4	24	3,4	34	2,4
(65-69)	20	2,9	23	3,3	43	3,1
(70-74)	8	1,2	10	1,4	18	1,3
(75-79)	2	0,3			2	0,1
(80-84)			1	0,1	1	0,1
Celkem	694	100	696	100	1390	100

Tabulka II.3d:
Věková a pohlavní struktura obyvatelstva Žandova, Horní Police, Dolní Police a Stoupna evidovaného v poddanském seznamu k roku 1725

1725	Muži	(%)	Ženy	(%)	Celkem	(%)
(0-4)	86	11,8	81	11	167	11,4
(5-9)	80	11	93	12,6	173	11,8
(10-14)	74	10,2	61	8,3	135	9,2
(15-19)	80	11	74	10	154	10,5
(20-24)	57	7,8	67	9,1	124	8,4
(25-29)	59	8,1	67	9,1	126	8,6
(30-34)	70	9,6	50	6,8	120	8,2
(35-39)	49	6,7	53	7,2	102	6,9
(40-44)	50	6,9	51	6,9	101	6,9
(45-49)	29	4	42	5,7	71	4,8
(50-54)	31	4,3	30	4,1	61	4,2
(55-59)	21	2,9	25	3,4	46	3,1
(60-64)	19	2,6	16	2,2	35	2,4
(65-69)	7	1	16	2,2	23	1,6
(70-74)	11	1,5	9	1,2	20	1,4
(75-79)	6	0,8	4	0,5	10	0,7
Celkem	729	100	739	100	1468	100

Tabulka II.4:
Počty osob v jednotlivých generacích v letech 1710, 1715, 1720 a 1725 (lokality Žandov, Horní Police, Dolní Police, Stoupno)

	1710			1715			1720			1725		
Generace	Muži	Ženy	Celkem	Muži	Ženy	Celkem	Muži	Ženy	Celkem	Muži	Ženy	Celkem
do 1650	40	38	78	24	17	41	10	11	21	6	4	10
1651-1655	30	35	65	24	27	51	20	23	43	11	9	20
1656-1660	13	33	46	11	27	38	10	24	34	7	16	23
1661-1665	26	26	52	26	24	50	23	19	42	19	16	35
1666-1670	34	34	68	32	32	64	30	29	59	21	25	46
1671-1675	38	36	74	35	36	71	31	32	63	31	30	61
1676-1680	32	48	80	33	45	78	31	46	77	29	42	71
1681-1685	52	65	117	51	57	108	50	54	104	50	51	101
1686-1690	60	64	124	58	60	118	54	57	111	49	53	102
1691-1695	77	49	126	77	48	125	74	47	121	70	50	120
1696-1700	77	70	147	73	71	144	69	69	138	59	67	126
1701-1705	65	68	133	63	65	128	61	66	127	57	67	124
1706-1710	86	83	169	88	77	165	82	73	155	80	74	154

Tabulka II.5a:
Důvody vyřazení osob z evidence poddanských seznamů v letech 1710-1715 podle věku (lokality Žandov, Horní Police, Dolní Police, Stoupno)

1710-1715	A		B		C		D		E		Celkem	
Věk	Muži	Ženy	Muži	Ženy	Muži	Ženy	Muži	Ženy	Muži	Ženy	Muži	Ženy
(0-4)	16	17						1	2	2	18	20
(5-9)	6	5								1	6	6
(10-14)	2	1							2		4	1
(15-19)	2			4					1		3	4
(20-24)		5	1	7			1	2	1	2	3	16
(25-29)	2	2	2	6			2	1	2	1	8	10
(30-34)		2	1							2	1	4
(35-39)		3			1				2		3	3
(40-44)	3	1									3	1
(45-49)	2	1								1	2	2
(50-54)	2	3						1		1	2	5
(55-59)	2	9							1	1	3	10
(60-64)	8	4								2	8	6
(65-69)	4	4									4	4
(70-74)	2	4									2	4
(75-79)	4	5									4	5
(80-84)		2										2
(85-89)												
(90-94)	1										1	
neuved.									2		2	
Celkem	56	68	4	17	1		3	5	13	13	77	103

Vysvětlivky:
A - úmrtí, B - sňatek mimo dosavadní bydliště, C - přesídlení mimo dosavadní bydliště, D - odchod z panství (získání výhostu), E - vymizení z evidence (lokality Žandov, Horní Police, Dolní Police, Stoupno)

Tabulka II.5b:
Důvody vyřazení osob z evidence poddanských seznamů v letech 1715-1720 podle věku (lokality Žandov, Horní Police, Dolní Police, Stoupno)

1715-1720	A		B		C		D		E		Celkem	
Věk	Muži	Ženy	Muži	Ženy	Muži	Ženy	Muži	Ženy	Muži	Ženy	Muži	Ženy
(0-4)	12	14					1				13	14
(5-9)	11	10					1				12	10
(10-14)	1										1	
(15-19)	6	2									6	5
(20-24)	3		2	7			1	1			6	8
(25-29)	4	2	2	5			3			1	9	8
(30-34)	4	2	1	2				2		1	5	7
(35-39)	3	2					1				4	2
(40-44)	3	3									3	3
(45-49)	4	2		1							4	3
(50-54)	2	4									2	4
(55-59)	4	5									4	5
(60-64)	2	3									2	3
(65-69)	5	4									5	4
(70-74)	5	1									5	1
(75-79)	3	1									3	1
(80-84)	1	1									1	1
(85-89)	1	1									1	1
neuved.									1		1	
Celkem	74	57	5	15			7	3	1	2	87	80

Vysvětlivky:
A - úmrtí, B - sňatek mimo dosavadní bydliště, C - přesídlení mimo dosavadní bydliště,
D - odchod z panství (získání výhostu), E - vymizení z evidence (lokality Žandov, Horní Police, Dolní Police, Stoupno)

Tabulka II.5c:
Důvody vyřazení osob z evidence poddanských seznamů v letech 1720-1725 podle věku (lokality Žandov, Horní Police, Dolní Police, Stoupno)

1720-1725	A		B		C		D		E		Celkem	
Věk	Muži	Ženy	Muži	Ženy	Muži	Ženy	Muži	Ženy	Muži	Ženy	Muži	Ženy
(0-4)	6	12									6	12
(5-9)	2	2				1				2	2	5
(10-14)	2				1				1	1	4	1
(15-19)	1				2		1			1	4	1
(20-24)	5			8	1		6	1	1	1	13	10
(25-29)	3	4	1	2			3		2	1	9	7
(30-34)		2		3			4		1	1	5	6
(35-39)	3	1		1			1				4	2
(40-44)	2	7		1							2	8
(45-49)	1	1									1	1
(50-54)	5	5					1		1		7	5
(55-59)	5	2									5	2
(60-64)	5	8									5	8
(65-69)	4	7								1	4	8
(70-74)	7	11								1	7	12
(75-79)	1	1									1	1
(80-84)										1		1
Celkem	52	63	1	15	4	1	16	1	6	10	79	90

Vysvětlivky:
A - úmrtí, B - sňatek mimo dosavadní bydliště, C - přesídlení mimo dosavadní bydliště,
D - odchod z panství (získání výhostu), E - vymizení z evidence (lokality Žandov, Horní Police, Dolní Police, Stoupno)

Tabulka II.5d:
Důvody vyřazení osob z evidence poddanských seznamů v letech 1710-1725 podle věku (lokality Žandov, Horní Police, Dolní Police, Stoupno)

1710-1725	A		B		C		D		E		Celkem	
Věk	Muži	Ženy	Muži	Ženy	Muži	Ženy	Muži	Ženy	Muži	Ženy	Muži	Ženy
(0-4)	34	43					1	1	2	2	37	46
(5-9)	19	17				1	1			3	20	21
(10-14)	5	1			1				3	1	9	2
(15-19)	9	2		7	2		1		1	1	13	10
(20-24)	8	5	3	22	1		8	4	2	3	22	34
(25-29)	9	8	5	13			8	1	4	3	26	25
(30-34)	4	6	2	5			4	2	1	4	11	17
(35-39)	6	6		1	1		2		2		11	7
(40-44)	8	11		1							8	12
(45-49)	7	4		1						1	7	6
(50-54)	9	12					1	1	1	1	11	14
(55-59)	11	16							1	1	12	17
(60-64)	15	15								2	15	17
(65-69)	13	15								1	13	16
(70-74)	14	16								1	14	17
(75-79)	8	7									8	7
(80-84)	1	3								1	1	4
(85-89)	1	1									1	1
(90-94)	1										1	
neuved.									3		3	
Celkem	182	188	10	50	5	1	26	9	20	25	243	273

Vysvětlivky:
A - úmrtí, B - sňatek mimo dosavadní bydliště, C - přesídlení mimo dosavadní bydliště,
D - odchod z panství (získání výhostu), E - vymizení z evidence

Tabulka II.6:
Vyřazení osob z evidence poddanských seznamů z důvodu úmrtí v letech 1710-1725
(lokality Žandov, Horní Police, Dolní Police, Stoupno)

		1710-1715			1715-1720			1720-1725			1710-1725			
Generace	Vyřazení	M	Ž	Celkem	M	Ž	Celkem	M	Ž	Celkem	M	Ž	Celkem	(%)
do 1650	Úmrtí	16	19	35	13	6	19	4	4	8	33	29	62	93,9
	Ostatní		2	2					2	2		4	4	6,1
	Celkem	16	21	37	13	6	19	4	6	10	33	33	66	100
1651-1655	Úmrtí	5	7	12	5	4	9	9	13	22	19	24	43	93,5
	Ostatní	1	1	2					1	1	1	2	3	6,5
	Celkem	6	8	14	5	4	9	9	14	23	20	26	46	100
1656-1660	Úmrtí	2	5	7	1	5	6	4	7	11	7	17	24	100
	Ostatní													
	Celkem	2	5	7	1	5	6	4	7	11	7	17	24	100
1661-1665	Úmrtí		1	1	3	5	8	4	3	7	7	9	16	94,1
	Ostatní		1	1								1	1	5,9
	Celkem		2	2	3	5	8	4	3	7	7	10	17	100
1666-1670	Úmrtí	2	2	4	3	2	5	7	4	11	12	8	20	90,9
	Ostatní					1	1	1		1	1	1	2	9,1
	Celkem	2	2	4	3	3	6	8	4	12	13	9	22	100
1671-1675	Úmrtí	2	1	3	4	4	8	1	3	4	7	8	15	78,9
	Ostatní	3		3				1		1	4		4	21,1
	Celkem	5	1	6	4	4	8	2	3	5	11	8	19	100
1676-1680	Úmrtí		4	4	1	1	2	2	5	7	3	10	13	72,2
	Ostatní	1	2	3	2		2				3	2	5	27,8
	Celkem	1	6	7	3	1	4	2	5	7	6	12	18	100
1681-1685	Úmrtí	2	1	3	3	3	6	2	4	6	7	8	15	42,9
	Ostatní	4	9	13	1	4	5		2	2	5	15	20	57,1
	Celkem	6	10	16	4	7	11	2	6	8	12	23	35	100
1686-1690	Úmrtí		3	3	2	3	5	1	1	2	3	8	11	28,2
	Ostatní	3	8	11	3	5	8	5	5	10	11	17	28	71,8
	Celkem	3	11	14	5	8	13	6	6	12	14	25	39	100
1691-1695	Úmrtí	1	1	2		2	2	3	1	4	6	2	8	22,9
	Ostatní	1	7	8	8	5	13	4	2	6	11	16	27	77,1
	Celkem	2	8	10	8	7	15	7	3	10	17	18	35	100
1696-1700	Úmrtí	1	1	2	5	2	7	5	3	8	11	6	17	39,5
	Ostatní	2		2	1	5	6	10	8	18	13	13	26	60,5
	Celkem	3	1	4	6	7	13	15	11	26	24	19	43	100
1701-1705	Úmrtí	4	4	8	3		3				7	4	11	52,4
	Ostatní		1	1		1	1	4	4	8	4	6	10	47,6
	Celkem	4	5	9	3	1	4	4	4	8	11	10	21	100
1706-1710	Úmrtí	12	12	24	5	6	11	2	1	3	19	19	38	86,4
	Ostatní	2	2	4	1		1	1		1	4	2	6	13,6
	Celkem	14	14	28	6	6	12	3	1	4	23	21	44	100

Tabulka II.7:
Sňatečnost ve farnosti Horní Police v letech 1710-1729 (na 1000 obyvatel)

rok	počet obyvatel*	počet sňatků	sňatečnost
1709	1000	14	14
1710	1006	11	10,9
1711	1023	9	8,8
1712	1039	6	5,8
1713	1043	8	7,7
1714	1059	5	4,7
1715	1085	6	5,5
1716	1096	12	10,9
1717	1107	9	8,1
1718	1120	5	4,5
1719	1135	13	11,5
1720	1129	7	6,2
1721	1127	4	3,5
1722	1140	8	7
1723	1138	13	11,4
1724	1158	13	11,2
1725	1171	11	9,4
1726	1182	13	11
1727	1190	8	6,7
1728	1201	10	8,3
1729	1211	12	9,9

Poznámka:
* počet farníků k roku 1713 propočítán na základě údaje o počtu duší v Tereziánském katastru a počet farníků pro ostatní roky rekonstruován pomocí metody inverzní projekce

Tabulka II.8:
Sňatkový věk osob, které evidovány poddanskými seznamy v letech 1709-1729 v lokalitách Žandov, Horní Police, Dolní Police a Stoupno (podle věkových skupin)

	Muži						Ženy					
Věk	A	(%)	B	(%)	Celkem	(%)	A	(%)	B	(%)	Celkem	(%)
15-19	5	3,4	1	2,8	6	3,3	16	8,6	4	13,3	20	9,3
20-24	43	29,5	12	33,3	55	30,2	92	49,5	13	43,4	105	48,6
25-29	66	45,2	13	36,1	79	43,4	54	29	10	33,3	64	29,6
30-34	22	15,1	7	19,4	29	15,9	16	8,6	2	6,7	18	8,3
35-39	6	4,1	1	2,8	7	3,9	5	2,7	1	3,3	6	2,8
40-44	4	2,7	2	5,6	6	3,3	1	0,5			1	0,5
45-49							2	1,1			2	0,9
Celkem	146	100	36	100	182	100	186	100	30	100	216	100

Vysvětlivky:
A - osoby, v jejichž případě nepochybné, že do manželství vstoupily poprvé
B - osoby, v jejichž případě pravděpodobné, avšak ne zcela jisté, že do manželství vstoupily poprvé

Tabulka II.9:
Sňatkový věk osob evidovaných poddanskými seznamy v letech 1709-1729 v lokalitách Žandov, Horní Police, Dolní Police a Stoupno

	Muži			Ženy		
Věk	A	B	Celkem	A	B	Celkem
16				2		2
17	1		1	2	1	3
18	1		1	4	1	5
19	3	1	4	8	2	10
20	1	2	3	17		17
21	4	1	5	16	2	18
22	8	3	11	28	5	33
23	18	2	20	15	2	17
24	12	4	16	16	4	20
25	20	3	23	9		9
26	17	3	20	9	4	13
27	17	5	22	16	3	19
28	7	1	8	14	2	16
29	5	1	6	6	1	7
30	6		6	8		8
31	7	2	9	1		1
32	5	1	6	2	2	4
33	2	1	3	4		4
34	2	3	5	1		1
35	2	1	3	1	1	2
36	1		1	2		2
37	1		1	1		1
38	2		2	1		1
39						
40	1		1			
41	2		2	1		1
42						
43	1	1	2			
44		1	1			
45						
46						
47						
48				1		1
49				1		1
Celkem	146	36	182	186	30	216
Průměr	26,7	27,3	26,8	24,7	24,5	24,7

Vysvětlivky:
A - osoby, v jejichž případě nepochybné, že do manželství vstoupily poprvé
B - osoby, v jejichž případě pravděpodobné, avšak ne zcela jisté,že do manželství vstoupily poprvé

Tabulka II.10:
Věkové rozdíly mezi manžely v lokalitách Žandov, Horní Police, Dolní Police a Stoupno v letech 1709-1729 (podle poddanských seznamů)

	roky	počet párů	(%)
muž mladší o	10 a více	3	0,7
	5 až 9	24	6
	2 až 4	50	12,4
	1	13	3,2
stejný věk manželů		30	7,5
muž starší o	1	29	7,2
	2 až 4	102	25,4
	5 až 9	88	21,9
	10 až 14	27	6,7
	15 až 19	11	2,7
	20 až 24	8	2
	25 až 29	9	2,2
	30 až 34	3	0,7
	35 až 39	2	0,5
	40 až 44	1	0,2
	45 až 50	2	0,5
Celkem		402	100

Tabulka II.11:
Podíly svobodných osob ve věku nad 45 let v Žandově, Horní Polici, Dolní Polici a Stoupně v letech 1710-1729

	Muži		Ženy		Celkem	
rok	abs.	(%)	abs.	(%)	abs.	(%)
1710	4	3,7	4	3	8	3,3
1711	4	3,8	4	3,2	8	3,5
1712	4	3,7	6	4,9	10	4,3
1713	5	4,4	3	2,8	8	3,3
1715	8	8,7	6	4,7	14	6,4
1716	9	7,3	8	6,2	17	6,7
1717	9	7,6	9	7	18	7,3
1718	11	9,1	13	9,8	24	9,5
1719	10	8,3	15	11,1	25	9,8
1720	12	9,7	16	11,6	28	10,7
1722	12	10,5	19	13,9	31	12,1
1723	15	13,2	21	14,9	36	14,1
1724	17	14,5	22	16,8	39	15,7
1725	21	14,4	23	16,2	44	15,3
1727	21	15,6	25	16,6	46	16,1
1728	22	16,4	24	16	46	16,2
1729	24	16,8	29	17,9	53	17,4

Tabulka II.12:
Podíly osob nezjištěného rodinného stavu ve věku nad 45 let v Žandově, Horní Polici, Dolní Polici a Stoupně v letech 1710-1729

	Muži		Ženy		Celkem	
rok	abs.	(%)	abs.	(%)	abs.	(%)
1710	4	4,3	7	4,7	11	4,6
1711	4	3,8	7	5,6	11	4,8
1712	4	3,7	7	5,7	11	4,8
1713	4	3,5	6	4,5	10	4,1
1715	4	4,3	6	4,7	10	4,6
1716	4	3,2	6	4,6	10	3,9
1717	3	2,5	4	3,1	7	2,8
1718	3	2,5	4	3	7	2,8
1719	2	1,7	4	3	6	2,3
1720	2	1,6	4	2,9	6	2,3
1722	2	1,8	4	2,8	6	2,3
1723	1	0,9	4	2,8	5	2
1724	1	0,9	4	3,1	5	2
1725	1	0,7	4	2,8	5	1,7
1727	1	0,7	3	2	4	1,4
1728	1	0,7	2	1,3	3	1,1
1729	1	0,7	2	1,2	3	1

Tabulka II.13:
Podíly svobodných osob ve věku 45-49 let v Žandově, Horní Polici, Dolní Polici a Stoupně v letech 1710-1729

	Muži		Ženy		Celkem	
rok	abs.	(%)	abs.	(%)	abs.	(%)
1710	1	3,8	2	7,7	3	5,8
1711			2	8,3	2	4,1
1712			4	15,4	4	7,3
1713	1	3,6	1	3,8	2	3,7
1715	5	15,6	4	12,5	9	14,1
1716	6	17,6	6	16,7	12	17,2
1717	6	21,4	6	18,8	12	20,1
1718	8	27,6	10	31,2	18	29,4
1719	4	16	11	37,9	15	27
1720	6	19,4	12	37,5	18	28,5
1722	6	20,7	11	28,2	17	24,5
1723	7	23,3	9	22,5	16	22,9
1724	8	27,6	7	16,7	15	22,2
1725	9	31	6	14,3	15	22,7
1727	10	26,3	6	14	16	20,2
1728	8	21,1	4	10	12	15,6
1729	9	19,1	9	19,1	18	19,1

Tabulka II.14:
Specifická manželská plodnost na panství Horní Police v pětiletých periodách (na 1000 žen)

	věkové skupiny							
perioda	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50-54
1710-1714	248	425	436	370	325	122	40	16
1715-1719	236	406	346	408	285	109	23	
1720-1724	393	405	441	362	287	136	21	
1725-1729	295	370	335	331	220	101	32	
1710-1729	293	400	390	368	279	117	29	4

Tabulka II.15:
Specifická manželská plodnost ve vybraných českých a evropských regionech

	věkové skupiny						
	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49
české země:							
Břevnov, generace 1660-1719	500	444	504	463	401	247	67
Břevnov, generace 1720-1759	518	531	515	435	351	195	47
Brno, sňat.kohorta 1710-1769	525	483	438	392	315	205	75
Budyně, sňat.kohorta 1701-1750	316	420	423	403	282	157	21
Domažlice, sňat.kohorta 1700-1749	590	485	431	394	281	191	69
Jablonec, sňat.kohorta 1700-1749	553	454	426	365	308	168	20
Komín, sňat.kohorta 1700-1759	457	541	464	421	338	235	105
panství Horní Police, 1710-1729	293	400	390	368	279	117	29
cizina:							
Belm, sňat.kohorta 1681-1710	0	426	386	323	279	135	36
Belm, sňat.kohorta 1711-1740	0	378	365	336	256	165	45
Laichingen, sňat.kohorta 1700-1724	0	554	587	523	422	234	26
Laichingen, sňat.kohorta 1725-1749	0	529	540	491	411	215	25
Crulai, sňat.kohorta 1674-1742	320	419	429	355	292	142	10
Tourouvre, sňat.kohorta 1665-1714	236	412	425	378	330	164	11
Meulan, sňat.kohorta 1710-1739	640	565	549	510	362	152	12
St.-Sernin, sňat.kohorta 1700-1792	208	393	326	297	242	67	0
Elversele, generace 1700-1749	666	542	492	396	348	166	18
Sainghin-en-Mélant, gen.1690-1739	0	512	521	419	402	220	31
Thezels - St.-Sernin, sňat.kohorta 1700-1792	208	393	326	297	242	67	0
Ženeva, generace 1600-1649	419	525	485	429	287	141	5
Kanada, sňat.kohorta 1700-1729	493	509	496	484	410	231	30

Tabulka II.16:
Specifická manželská plodnost na panství Horní Police v jednotlivých letech (na 1000 žen)

	věkové skupiny							
rok	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50-54
1714		342	579	559	425	376	62	45
1715	128	405	426	545	430	246	88	36
1716		389	446	597	441	332	117	44
1717		396	391	524	422	300	161	31
1718		402	432	579	414	309	141	
1719		473	385	590	415	238	99	
1720		438	497	513	455	279	93	
1722	533	294	534	420	450	259	161	42
1723		377	542	414	422	276	150	19
1724		413	529	399	464	289	117	
1725		321	530	421	436	235	117	
1727	173	343	432	491	464	299	56	
1728		288	510	592	376	353	102	
1729		322	416	359	351	282	89	34
průměr 1714-1729		336	511	539	459	313	120	

III. Formy rodinného soužití

Na studium rodinných struktur, tedy forem rodinného soužití, se začal sociální dějepis systematicky zaměřovat počátkem 70. let. To ovšem neznamená, že by problematika skladby a velikosti domácnosti byla v předchozích desetiletích historiky a sociology zcela přehlížena; ve skutečnosti se tyto otázky těšily pozornosti již dlouho před novější vlnou badatelského zájmu o rodinu. V sociologii byly zformulovány prakticky spolu se zrodem disciplíny samotné v druhé polovině 19.století, když Frédéric Le Play vyslovil hypotézu o přechodu od kmenové rodiny (famille souche) k malé nestabilní rodině industriální éry (famille instabile). Představa o vytlačení vícegenerační velkorodiny malou, pouze z rodičů a dětí složenou rodinou v průběhu industrializace postupně zapustila hluboké kořeny. Avšak zatímco pro Le Playe byl tento proces výrazem úpadku evropské společnosti, pozdější autoři (Tönnies, Parsons, Durkheim) jej spojovali s pokrokem a pozitivním vývojem.[436] V německém prostředí byla teze o vícegeneračním rázu tradiční rodiny živena národopisem (Volkskunde) a vlivnou teorií Wilhelma Heinricha Riehla o klíčové roli domu jako do značné míry suverénní jednotky, jejíž fungování bylo založeno na patriarchálních pravidlech a jež byla základním organizačním principem starých evropských společností (das ganze Haus).

Obraz rozvětvené patriarchální rodiny předprůmyslových evropských společností byl hrubě narušen v 60. letech. Peter Laslett tehdy kriticky zaútočil na mýtus o tradiční velké rodině a vyslovil názor, že se moderní nukleární rodina nezrodila až v éře industrializace, ale že rozhodně v Anglii, ale i jinde v Evropě, převládala již staletí před tím.[437] V dalších letech pak P.Laslett a jeho cambridgská skupina vyvrátili teorie, že domácnosti byly v tradiční společnosti velmi početné a komplikovaně uspořádané a že vývoj spěl k postupnému ústupu velkých komplexních rodin ve prospěch malých jednoduchých.[438]

Ve stejné době, kdy Laslett kriticky vystoupil vůči představě o tradiční velkorodině, John Hajnal zobecnil zkušenosti ze studia především západoevropských poměrů a zformuloval tezi o existenci specifického evropského modelu sňatečnosti (European Marriage Pattern), který se měl v Evropě prosadit v průběhu ranného novověku.[439] Jeho typickým rysem měl být především pozdní sňatek, zejména u žen, a v důsledku toho i větší odstupy mezi generacemi. Vzhledem k nižší šanci dožít se stáří, která byla dána vysokou mírou úmrtností i mezi

---

[436] F.Tönnies, Gemeinschaft und Gesellschaft: Grundbegriffe der reinen Sociologie, Berlin 1912; T.Parsons, The Structure of Social Action, New York 1937; É.Durkheim, Lecons de sociologie physique des moeurs et du droit, Paris 1950; vše citováno dle André Burguière - François Lebrun, Die Vielfalt der Familienmodelle in Europa (Kapitel 1), in: André Burguière – Christiane Klapisch-Zuber – Martine Segalen – Françoise Zonabend (Hg.), Geschichte der Familie: Neuzeit, Frankfurt a.M. 1997, s. 24.

[437] Peter Laslett, The World We Have Lost, London 1965.

[438] Peter Laslett, Introduction: The history of the family, in: P. Laslett – R. Wall (edd.), Household and family in past time, Cambridge – London – New York – Melbourne 1972, s. 1-89; Peter Laslett, The comparative history of household and family, Cambridge 1971; týž, Family and household as work group and kin group: areas of traditional Europe compared, in: R. Wall – J. Robin – P. Laslett (edd.), Family forms in historic Europe, Cambridge 1983, s. 513-563.

[439] John Hajnal, European marriage patterns in perspective, in: D.V.Glass – D.V.C.Eversley (eds.), Population in history. Essays in historical demography, Chicago 1965, s. 101-143. V 80. letech Hajnal pod vlivem poznatků, které přineslo obrovské pozornosti se těšící studium historické rodiny, upřesnil svou tezi z poloviny 60.let: ony „evropské" poměry přiznal pouze severozápadní a střední Evropě, s tím, že na východ od pomyslné linie Petrohrad – Test se sňatečnost a ráz rodinného života poněkud odlišují a v porovnání s mimoevropskými kulturami ztrácejí svou specifičnost. Srov. John Hajnal, Two kinds of pre-industrial household formation system, in: R.Wall (ed.), Family forms in historical Europe, Cambridge 1983, s. 65-104.

dospělými, bylo jen logické, že vícegenerační domácnosti už nemohly být pokládány za obvyklou či převažující formu rodinného soužití.

Hajnalova teze korespondovala s výsledky výzkumu anglických historiků z okruhu cambridgeské university, kteří na základě soupisů anglických domácností z 16.-19.století, dospěli k závěru, že v Anglii byla již na počátku sledovaného období průměrná velikost domácnosti překvapivě malá (4-5 osob) a že naprosto převládaly „jednoduché" domácnosti, sestávající z manželského páru s dětmi.[440] Skutečnost, že již na prahu novověku nacházíme v Anglii takříkajíc moderní rodinné struktury, vedla k představě o jedinečnosti anglických poměrů, které se již ve středověku vyznačovaly sklonem k individualismu (i při utváření domácností) a zakládaly tak podmínky pro vznik moderních kapitalistických vztahů.[441] Část historiků, a to i anglických, se nicméně od počátku stavěla k této tezi zdrženlivě: prvky, kterými přívrženci teze o ostrovní resp. anglické specifičnosti tuto výlučnost dokazovali (především již na sklonku raného středověku doložitelné velké počty dočasně sloužících osob a veřejná chudinská péče, zbavující lidi nutnosti zajistit si dostatečně početné potomstvo, které by je zabezpečilo ve stáří, a umožňující tak omezovat plodnost již v období středověku), nepokládali za výlučně anglické, ba dokonce ani za výlučně evropské. Odmítali, že by souvislost mezi rázem rodinného života a kapitalistickým duchem byla očividná a výhradní, neboť merkantilní typ kapitalismu existoval i v jiných částech světa, kde byly rodinné vztahy a uspořádání zcela odlišné.[442] Pokud jde o strukturu rodiny, dnes se obecně přijímá představa, že již od středověku vedle sebe existovaly rodiny s rozdílnými organizačními formami a rozdílným systémem dělby autority a že podíly jednoduchých a složitějších rodinných struktur byly regionálně podmíněné: v západní a severozápadní Evropě patrně již před 16. stoletím dominovala nukleární rodina; v porovnání s tím bylo zastoupení komplexnějších struktur ve střední a jižní Evropě výraznější a ve východní a jihovýchodní Evropě pak složené domácnosti, tvořené několika rodinnými jádry, převládaly. Četné výzkumy, uskutečněné v průběhu 70. a 80.let, totiž potvrdily, že domácnosti tvořené nukleární rodinou byly v západo- a středoevropských raně novověkých poměrech většinové, i když na jihu Evropy lze zaznamenat poměrně silnou tendenci ke komplexním formám (kmenová rodina a tzv. fréréche – soužití ženatých bratrů).

Pokud tedy pro řadu regionů západní a střední Evropy neplatí, že zřetelná převaha jednoduché rodiny byla nastolena až v souvislosti s industrializací, naskýtá se otázka, nakolik docházelo ke změnám v rázu rodiny již v průběhu staletí před rozšířením průmyslové revoluce. M.Mitterauer v návaznosti na J.Goodyho upozornil na mimořádně důležitou roli, kterou při formování evropské rodiny se všemi jejími specifickými rysy sehrálo prosazení bilineárního pojetí příbuzenství v průběhu středověku. Prosazení bilinearity situuje Mitterauer do středověku a rozhodující význam v této věci připisuje vlivu křesťanství, lenního systému a z něho odvozeného lánového systému na vesnici. Počátky tohoto procesu klade hypoteticky již do doby karolinské, ale rozšíření bilineárního chápání příbuzenství spojuje s vrcholně středověkou kolonizací: tam, kam kolonizace nepostoupila (pastevecké společnosti na Balkáně), zůstal v převaze patrinineální systém příbuzenství, pro který je charakteristické bezprávné postavení ženy, vyloučení dcer a manželek z dědických nároků na půdu, kutl předků v rodině, krevní msta a kolektivní vlastnictví půdy. Oblasti severozápadní a střední Evropy, kde se bilineární pojetí prosadilo, se naopak vyznačují zrovnoprávněním mužských a

[440] Peter Laslett, Mean household size in England since the sixteenth century, in: P.Laslett – R.Wall (eds.), Household and Family in Past Time, Cambridge 1972, s. 125-158.

[441] R.M.Smith, Some reflections on the evidence for the origin of the „European marriage pattern" in England, in: C.Harris (ed.), The Sociology of the Family, Keele 1979.

[442] Jack Goody, Proměny rodiny v evropské historii, Praha 2006, s. 78-80.

ženských dědiců, rovnějším postavením muže a ženy v domácnosti a rozšířením rodinné solidarity na obě větve příbuzenstva. To podle Mitterauera posiluje význam individua a individuálních konstelací příbuzenství, vytváří zcela jiné struktury sociálních sítí, jiné sňatkové strategie a motivy volby partnera, jiné principy formování domácností i jiná dědická pravidla.[443]

Má se za to, že raně novověká modernizace související s protoindustrializací, reformací a protireformací (změny v náboženské praxi a hodnotovém systému laiků) a později s osvícenstvím a sekularizací vystavila model rodiny, který se během středověku prosadil v severozápadní a střední Evropě, zatěžkávací zkoušce: tehdy musel osvědčit svou odolnost a do určité míry přizpůsobivost. Nicméně jmenované faktory ještě nezměnily samotné principy utváření rodiny, nevedly k nastolení nového rodinného modelu.

A.Burguière soudí, že intenzivní modernizace v severozápadní Evropě vyostřila vývojové rozdíly mezi evropskými regiony a zvýraznila kulturní základy těchto rozdílů, obzvláště protiklad mezi dominantními modely rodiny: na západě se jako zásadní korektiv růstu obyvatelstva prosadil již od 16. století pozdní sňatkový věk, který protěžoval jednoduchou rodinu a posiloval autonomii manželského páru, zatímco na východě se nadále uzavíraly časné sňatky, věkové rozdíly mezi partnery se nezmenšovaly, páry zůstávaly při rodičích a dále na nich závisely. Západní jednoduchá rodina tak tím, co přinášela, ladila s novými společenskými požadavky, které přinášela reformace (odpovědnost jednotlivce, duch podnikání), prosazení obchodní buržoazie či dominance města nad venkovem.[444]

Podle J.Goodyho došlo k dalekosáhlým změnám v rodinném řádu skutečně až tehdy, když se projevily důsledky protoindustrializace a posléze industrializace. Nicméně vlivy neekonomické povahy, které autor spojuje zejména s procesem proměny náboženské praxe a přesvědčení a s procesem sekularizace, měnily tradiční rodinu už před tím. První ze jmenovaných procesů rozproudila reformace a protireformace, druhý osvícenství; obojí vedlo k oslabení dřívějších norem obsažených v křesťanské věrouce a šířených církví.[445]

Ačkoliv tedy zastoupení jednoduchých rodinných struktur bylo v západní a střední Evropě vysoké po celý raný novověk a samotná industrializace nezpůsobila v této věci nějaký zásadní zvrat, neznamená to, že by se na sklonku 18. a počátkem 19. století neproměnily principy, které rodinu utvářely. Změny tohoto druhu byly v literatuře zevrubně popsány: disociace rodiny a podniku, intimizace rodinné sféry a s ní spojené vytěsnění nepříbuzných osob mimo rodinný okruh, ale i eliminace širších příbuzenských uskupení.[446] Samotný počet rodinných jader v domácnosti (který může být za časté výsledkem momentální situace) však ještě nijak nevypovídá o principech utváření rodiny a je jasné, že vysoké podíly jednoduchých domácností nejsou ještě symptomem moderní rodiny. Nejde-li tedy jen o prosté přiřazení zkoumaných poměrů k určitému modelu rodinného utváření, je třeba podrobněji analyzovat skladbu jednotlivých domácností a zjišťovat, nakolik k sobě byli příslušníci domácnosti poutáni příbuzenskými vazbami a o jaký typ příbuzenství šlo (pokrevní, nepokrevní, duchovní).

---

[443] Andreas Gestrich – Jene-Uve Krause – Michael Mitterauer, Geschichte der Familie, Stuttgart 2003, s. 160-235; Jack Goody, Die Entwicklung von Ehe und Familie in Europa, Berlin 1986, s. 280n.

[444] André Burguière - François Lebrun, Die Vielfalt der Familienmodelle in Europa (Kapitel 1), in: André Burguière – Christiane Klapisch-Zuber – Martine Segalen – Françoise Zonabend (Hg.), Geschichte der Familie: Neuzeit, Frankfurt a.M. 1997, s. 26-28.

[445] J.Goody, c.d., s.83-84.

[446] Peter Laslett, The World We have lost, London 1983, citováno podle německého vydání Verlorene Lebenswelten. Geschichte der vorindustriellen Gesellschaft, Sien – Köln – Graz 1988, s. 11-33.

Koncem 80. a zejména v první polovině 90. let vznikla i u nás řada studií, které se zaměřovaly na zastoupení jednotlivých typů domácností v českém prostředí; badatelé obvykle využili domácnostní typologie, navržené P. Laslettem, a aplikovali ji na soubor domácností některého z panství, zachyceného v Soupisu podle víry z roku 1651.[447] Možnost studovat skladbu domácností v ranném novověku nabízí Soupis podle víry jako jeden z mála českých pramenů, navíc skýtá lákavou příležitost porovnat situaci v různých regionech ve zhruba stejném okamžiku. Nicméně není jediným materiálem, z něhož je patrné, jak vypadala raně novověká domácnost: vzácně se pro některá česká panství (Třeboň, Prachatice, Vimperk, Libějovice) dochovaly předbělohorské obyvatelské seznamy, které byly sestavovány rovněž po domácnostech. Objevily se tedy i studie, které si všímají předbělohorských poměrů popř. porovnávají složení domácností před třicetiletou válkou a po ní.[448]

Při aplikaci Laslettovy typologie na české poměry však vyvstává zásadní problém, který je příčinou nejednotného zacházení s touto pomůckou. V českých a obecně ve středoevropských poměrech bylo dosti obvyklé, že v domácnosti žily kromě čeledě i další osoby, které s hlavou domácnosti nebyly nijak příbuzné. Ovšem Peter Laslett při koncipování jednotlivých typů domácností možnou nepříbuznost příslušníků jedné domácnosti příliš nezohlednil[449] a v zásadě uvažuje tak, že vedle užší rodiny hospodáře může domácnost sdílet jednotlivec nebo další rodinné jádro ze stejné generace (extended laterally resp. units all of one level), o generaci mladší (extended downwards resp. secondary units down) nebo o generaci starší (extended upwards resp. secondary units up). Je pak věcí výkladu, zda budeme ono rozšíření nahoru, dolu a stranou chápat ve smyslu věkového odstupu: pak lze – s ohledem na reprodukční schopnosti člověka i s ohledem na věk, který jako hranici dospělosti akceptuje demografie - stanovit, že příslušnost k téže generaci je dána věkovým rozdílem, který není větší než 15 let. Z tohoto hlediska je pak irelevantní, zda korezidující osoba eventuelně rodinné jádro byly s hospodářem příbuzné či nikoliv a příslušnost k určité generaci můžeme

---

[447] Eliška Čáňová, Složení domácností v Čechách v roce 1651, Historická demografie 16, 1992, s. 63-66; táž, Studium historické rodiny, in: Demografie 34, 1992, s. 131-136; táž, Soupis poddaných podle víry a studium historické rodiny, in: Archivní časopis XLII, 1992, s. 23-28; Markéta Seligová, Příspěvek ke studiu rodinných struktur v Čechách v polovině 17. století (panství Děčín – sonda), Historická demografie 17, 1993, s. 111-130; Eva Rumlová, Demografická a sociální struktura panství Dymokury v polovině 17. století, Historická demografie 17, 1993, s. 153-200; Jan Horský - Iva Sedláčková - Markéta Seligová, Ein einheitliches „altes demographisches Regime" oder die Bindung eines demographischen Verhaltens zu „Ökotypen"?, Historická demografie 20, 1996, s. 57-89;

[448] Eliška Čáňová, Population of the Třeboň dominion (An analysis of the List of Subjects of 1586), Historická demografie 13, 1989, s. 33-58; Jan Horský – Miloš Sládek, Rodinné, sociální a demografické poměry v poddanských vsích na panství Třeboň v letech 1586 a 1651, Historická demografie 17, 1993, s. 71-110; Josef Grulich – Hermann Zeitlhofer, Struktura jihočeských venkovských a městských domácností v 16. a 17. století (Příspěvek k dějinám sociální každodennosti poddaných v období raného novověku), Historická demografie 23, 1999, s. 31-84.

[449] Srov. Peter Laslett, Introduction: the history of the family, in: P. Laslett – R. Wall (ed.), Household and family in past time, Cambridge – London – New York – Melbourne 1972, s. 1-89. Laslett zde stanovil tři základní kritéria domácnosti (*domestic group*): místní (členové bydlí pod jednou střechou), funkční (členové spolupracují) a příbuzenské (členové jsou navzájem spojeni krví nebo sňatkem) – s. 23-25; složené domácnosti charakterizuje jako „all forms of domestic group which include two or more conjugal family units connected by kinship or by marriage" (s. 30). Autor sice – zcela v duchu zkušeností s anglickým prostředím - uvažuje, že se v domácnostech někdy mohli vyskytovat i určití příležitostní a poplostálí rezidenti v nejasných pozicích (návštěvy, rodinní hosté, nocležníci a strávníci), ale v jejich případě není snadné rozhodnout, zda hospodář chápal tyto osoby jako členy své rodiny (byť jen dočasné). Připouští, že pokud se to tak z jistého hlediska jeví, je možné je do domácnosti započítat (s. 26-27).

mechanicky posoudit podle věku hlavy domácnosti.[450] Ovšem pokud posoudíme generační poměr dvou rodinných jader resp. rodinného jádra a spolubydlící osoby podle jejich skutečného vztahu, vylučuje to, abychom takto mohli klasifikovat jedince bez příbuzenského pouta. Tento přístup může navíc i v těch případech, kdy ho lze užít, vést k jinému hodnocení domácnosti, než když příslušnost k jedné generaci posuzujeme čistě podle věku. Při velkém počtu porodů připadajícím na dobu, kterou ve starém demografickém režimu strávila průměrná žena v manželství, nebylo žádnou vzácností, že věkové rozdíly mezi sourozenci byly větší než oněch 15 let. Teoreticky bychom tedy mohli nacházet domácnosti, ve kterých žijí dva sourozenci, ovšem z hlediska prvního přístupu by byli vyhodnoceni jako příslušníci dvou různých generací. Podobný problém je spojen i s druhými sňatky vdovců a vdov. Ty byly dosti běžné a často zakládaly velké věkové rozdíly mezi partnery (zejména v případě sňatku vdovce se svobodnou dívkou). Pobývala-li na výměnku druhá žena předchozího hospodáře, byla z hlediska vztahů uvnitř rodiny příslušnicí starší generace než aktuální hospodář, který převzal grunt po svém otci (de iure byla tato žena jeho nevlastní matkou), i když fakticky byla jeho vrstevnicí.

Vedle problému, jak v praxi aplikovat Laslettovu specifikaci dalšího korezidujícího jedince nebo rodinného jádra jako prvku, který je vůči užší rodině hospodáře situován „nahoru", „dolu" anebo „stranou", se badatelé, zabývající se středoevropskými poměry, musí při typologickém hodnocení domácností vypořádat s otázkou, nakolik byli podruzi integrováni do domácnosti hospodáře a nakolik naopak mohli tvořit samostatnou domácnostní jednotku. Dobové normy jasně říkají, že do jedné rodiny (v současném pojetí spíše domácnosti) mají být počítáni všichni ti, kdo si sami pro sebe nevaří, nýbrž žijí pod jednou hlavou domácnosti a společně „chlebí".[451] Společné sdílení stolu podle přesně daného pořádku zakládalo osobité psychologické vazby uvnitř domácnosti a ritualizovalo dominantní postavení hospodáře.[452] Ale co když podruzi nežili pod jednou střechou s hospodářem a obývali zvláštní podružské stavení na pozemcích usedlosti? V tom případě si jistě vařili sami pro sebe a i když bezpochyby museli podléhat pravomocím držitele gruntu, proti jejich zahrnutí do hospodářovy domácnosti mluví okolnost, že se stravovali zvlášť. Kritérium společného stolování ovšem nemusí být splněno ani u osob, které žili s hospodářovou rodinou pod jednou střechou: dům mohl mít dva komíny, což vypovídá o tom, že se vařilo nebo mohlo vařit na dvou místech v domě. Samostatně se stravující výměnkáři by pak podle dobové logiky nepatřili do rodiny hospodáře, jakkoliv s ní byli spojeni četnými vazbami (a to i příbuzenskými).

---

[450] Mechaničnost takového přístupu je cítit hlavně v situacích, kdy se věkový odstup dvou osob blíží právě oněm 15 rokům anebo když v rámci jednoho rodinného jádra neodpovídají věkové rozdíly přirozeným generačním odstupům: např. ovdovělá selka s již dospělými dětmi se mohla podruhé provdat za muže, který se věkem blíží spíše jejím dětem z prvního manželství. Je pak správné odvíjet příslušnost ke generaci hospodářovy rodiny z věku nového hospodáře, když víme, že dědicem usedlosti se za čas stane patrně jeden z dospělých synů hospodyně, nikoliv potomek aktuálního hospodáře? Tato potíž se často objevuje u věkově nerovných párů, ve kterém se sešla osoba ovdovělá se svobodnou; v těchto případech se vždy oprávněně můžeme ptát, podle koho z nich posoudit generační příslušnost páru.

[451] Michael Mitterauer, Familie und Arbeitsteilung. Historischvergleichende Studien, Wien – Köln – Weimar 1992, s. 161. Zde je konkrétně referována instrukce k sestavení soupisu obyvatel z roku 1777.

[452] Přesný zasedací pořádek u stolu, který odrážel pozice jednotlivých stolovníků v domácnosti (čím bylo místo vzdálenější místu v čele stolu, které zaujímal hospodář, tím v principu vyjadřovalo nižší postavení osoby na něm sedávající), ilustruje na příkladu jedné bretoňské rodiny např. André Burguière - François Lebrun, Die Vielfalt der Familienmodelle in Europa (Kapitel 1), in: André Burguière – Christiane Klapisch-Zuber – Martine Segalen – Françoise Zonabend (Hg.), Geschichte der Familie: Neuzeit, Frankfurt a.M. 1997, s. 53.

Tyto vnitřní vazby uvnitř jednotlivých rodin však z odstupu staletí zpravidla neznáme a spoléháme se na dikci pramenů. Jenže právě v případě Soupisu podle víry, který byl k určování typů domácností užíván nejčastěji, je na první pohled zápis silně závislý na úzu jednotlivých komisí: v některých krajích jsou podruzi zaznamenáni bezprostředně za rodinou hospodáře, jinde jsou naopak důsledně uvedeni na konci obce ve zvláštním oddíle a někde se dokonce setkáme s kombinací obou postupů. Nikdo samozřejmě není tak bláhový, aby si myslel, že tyto odlišnosti v registrech vypovídají o tom, nakolik byli podruzi začleněni do usedlých rodin; pokud by tomu tak bylo, v Čechách by existovaly na jedné straně celé regiony, kde podruzi důsledně tvořili samostatné domácnosti, a na druhé straně oblasti, kde byli neusedlí bezezbytku integrováni do domácností usedlých hospodářů.

Pro poznání skutečné podoby raněnovověkých českých domácností je bezpochyby výhodnější ta forma zápisu, kdy jsou podruzi uvedeni bezprostředně za rodinou hospodáře; ani v těchto případech však není jisté, zda před sebou máme skutečně okruh společně stolujících osob, a stojíme před otázkou, zda všechny podruhy zahrnout do hospodářovy domácnosti. Zda se v jednotlivých případech podruzi stravovali spolu s hospodářem a tudíž patřili do jeho rodiny, jak už bylo řečeno, nevíme, ale není zcela neodůvodněné předpokládat, že příbuzenství mezi hlavou domácnosti a korezidující osobou mohlo pravděpodobnost integrace podruha do hospodářovy rodiny zvyšovat. Ovšem pořizovatelé Soupisu podle víry a jiných podobných pramenů často zohlednili jen právní vztah mezi hlavou domácnosti a osobou či rodinou v podružském postavení a ignorovali jejich eventuální příbuzenskou vazbu: v takovém případě se v zápise jen vzácně setkáme s označením „bratr hospodáře", „matka hospodyně" apod.; lidé nepatřící do užší hospodářovy rodiny jsou důsledně vedeni jako podruzi, popř. vdovy (vdovci) či sirotci, i když část z nich s držitelem usedlosti nepochybně příbuzná byla.

V práci Rodina našich předků jsme se s Janem Horským pokusili jemněji odlišit podruhy, kteří by mohli být s hospodářem příbuzní, od těch, u nichž příbuznost s držitelem usedlosti není patrná.[453] Hypoteticky jsme předpokládali, že příbuzný s hospodářem by mohl být ten podruh, který je nositelem stejného příjmení. Ovšem tento postup může poskytnout jen prvotní vodítko a jeho oprávněnost lze jen těžko ověřit. Jednak je jasné, že při vysoké frekvenci určitých příjmení na jednom panství, nemusela shoda příjmení nutně znamenat příbuzenství, alespoň ne blízké příbuzenství, které by si hospodář a podruh uvědomovali. A především: hospodářův příbuzný vůbec nemusel být nositelem stejného příjmení. To se týká veškerého příbuzenstva ze strany hospodyně, ale v mnoha případech i osob pokrevně spřízněných se samotným hospodářem, např. hospodářovy provdané sestry.

I když předpoklad, že osoby stejného příjmení evidované v rámci jedné domácnosti jsou příbuzné, lze jen obtížně ověřit a i když touto cestou unikají badatelově pozornosti všichni příbuzní odlišného příjmení, jde o jediný realizovatelný postup, jak v rámci dané pramenné základny odlišit „domácnost" a „dům" (hospodářství): v rámci „domu" mohlo v relativní oddělenosti fungovat více domácností (nemusely se ani vyskytovat pod jednou střechou), ovšem všechny osoby neoddiskutovatelně patřili pod pravomoc držitele gruntu. Představa, že oddělenou domácnost vedli spíše podruzi nepříbuzní s hospodářem a že příbuzní v rámci domu inklinovali spíše ke společnému stravování, je sice hypotetická, ale jiné vodítko k odlišení domácností uvnitř domu nemáme.

[453] Jan Horský – Markéta Seligová, Rodina našich předků, Praha 1997, s. 50-58.

3.1 Skladba domácností na Policku podle poddanského seznamu z roku 1771

Pro panství Horní Police nemáme, podobně jako pro většinu Kraje litoměřického, Soupis podle víry k dispozici. Patrně zde nikdy ani nevznikl. Příležitost sledovat složení domácností neskýtají ani poddanské seznamy, které evidují osoby nepatřící do užších rodin jednotlivých hospodářů ve zvláštních oddílech, aniž by u nich uváděly, u koho ve skutečnosti bydlí.[454] V dlouhé řadě manšaftsbuchů z let 1709-1822 je jedinou výjimkou z tohoto pravidla seznam z roku 1771.[455] Přestože vznikl více něž 40 let po roce 1729, kdy ukončuji podrobné dvacetileté pozorování polické populace, představuje jedinečnou příležitost zjistit, jak vypadalo složení domácností v 18. století, a analogicky předpokládat, že podobně mohly vypadat poměry i o půl století dříve. Lze se totiž domnívat, že ráz utváření domácností se mezi periodou 1709-1729 a rokem 1771 zásadněji nezměnil. K uvolnění vazby mezi vrchností a poddanými došlo v důsledku zrušení nevolnictví až v roce 1781, zdroje obživy obyvatelstva se nezměnily, snad jen mohl vzrůst důraz na nezemědělské ekonomické činnosti. V letech 1758-1771 byl sice vznik nových domácností v poddanském prostředí usnadněn právním výnosem, který dovoloval dělit statek v případě, že chtěl poddaný založit rodinu a bez rozdělení gruntu by ji nebyl schopen uživit.[456] Ale lze předpokládat, že se této nové možnosti využívalo zejména v agrárních oblastech, kde byly výdělky poddaných založeny výhradně nebo převážně na obhospodařování půdy. V protoindustriálních oblastech, mezi něž Policko patřilo, disponovala řada usedlostí již dlouho před vydáním zmíněného patentu jen nedostatečnou výměrou polí (nebo k nim dokonce nepatřila téměř žádná půda) a jejich držitelé prosperovali díky doplňkovým zdrojům obživy. Zde dočasná možnost volné dělitelnosti usedlostí neměla patrně takový dopad jako v agrárních krajích.

Seznam dědičných poddaných polické vrchnosti z roku 1771 zavádí do evidence pevné číslování domů resp. parcel a u jednotlivých domovních čísel registruje jejich osazenstvo.[457] Číslování domů byla v té době novinka, kterou za Marie Terezie prosadil osvícenský stát.[458]

---

[454] Jedná se jednak o oddíl podruhů a neusedlých osob, který bývá v přídapě Žandova uveden formulací „Hiernach folgen die Hauss- oder Unangesessene Leuthe" a v případě venkovských lokalit (Horní Police, Dolní Police a Stoupno) přímo titulkem „Haussgenossen", jednak o oddíl vdov a sirotků („Wittwen und Weyssen"), který nechybí u žádné ze čtyř sledovaných lokalit.

[455] SOA Litoměřice, pobočka Děčín, fond Velkostatek Horní Police, i.č. 364, sign. I/60-62, kart.69.

[456] Kamil Krofta, Dějiny selského stavu, Praha 1949, s. 380-381.

[457] Pročíslování evidovaných jednotek se objevuje v poddanských seznamech již od jejich vzniku, ale v počátečním období je zřejmé, že onou jednotkou je spíše domácnost resp. usedlá rodina a není zde jednoznačná vazba čísla této rodiny na určitou usedlost. Svědčí o tom i to, že jednotlivé sociální kategorie jsou pročíslovány zvlášť: první sedlák má číslo jedna a stejně tak zahradník resp. domkář, který je uveden v dané lokalitě jako první. V průběhu prvního dvacetiletí existence seznamů se proto evidenční čísla jednotlivých domácností mění: většinou se toto číslo postupně zvyšuje. Patrné je to zejména v Žandově a u chalupnických usedlostí v Horní Polici, tedy tam, kde je takových jednotek větší počet a mají tendenci se početně rozrůstat. Např. domácnost hornopolického chalupníka Andrease Meltzera je v roce 1710 označena číslem 15, v letech 1711-1718 číslem 16, v letech 1719 a 1720 číslem 17 a vletech 1722-1729 opět číslem 16. Bylo by absurdní interpretovat tu to změnu evidenčního čísla rodiny jako důsledek přesídlení na sousední usedlost, jde opravdu jen o to, že přidělené číslo není pevně spojeno s označením domu resp. usedlosti. V menších lokalitách, kde je jen několik usedlostí, se číslo domácností obvykle nemění a obzvláště stálé je toto číslování u selských rodin, kterých je jak v malých lokalitách – Dolní Polici a Stoupnu – tak i v relativně velké Horní Polici v podstatě stálý počet: v případě selských statků se tedy lze spolehnout, že se číslo domácnosti kryje s určitým gruntem. Např. domácnost sedláka Christopha Blumtrieta ze Stoupna má po celé sledované dvacetiletí číslo 5.

[458] Anton Tantner, Ordnung der Häuser, Beschreibung der Seelen – Hausnummerierung und Seelenkonskription in der Habsburgermonarchie, Innsbruck – Wien – Bozen 2006; týž, Durch die böhmischen Dörfer. Die

Na rozdíl od starších seznamů se tak v registru z roku 1771 můžeme setkat se situací, že v určitém čísle nežije žádný držitel domu, ale jenom podruzi (např. číslo 76 v Žandově je škola, kde je jako podruh zapsán místní kantor – „Kantor in Loco" - Johann Joseph Mitteys s manželkou a dvěma dětmi), anebo se situací, kdy pod určitým domovním číslem není zapsán vůbec nikdo, protože lidé, kteří v domě bydleli, nebyli poddanými (např. žandovské číslo 78 je fara, polické číslo 49 je budova arciděkanství).

Z toho důvodu je zřejmé, že ne všechny domy je možné chápat jako domácnosti a že některé z nich nelze zařadit do vzorku, na který aplikujeme typologii domácností. S jakým vzorkem tedy budeme v následujícím textu pracovat? Jako v předešlých kapitolách zaměřuji svou pozornost na lokality Žandov, Horní Police, Dolní Police a Stoupno. Vedle toho zahrnuji do své analýzy i lokalitu Dvorský kopec (Politzer Hoffberg Häussler), čítající pouhých pět domků, jejíž usedlosti starší seznamy zahrnují do Horní Police. Celkem se jedná o 238 číslovaných parcel, přičemž 138 domů je evidováno v Žandově, 91 v Horní Polici, 5 na Dvorském kopci, 19 ve Stoupně, 3 v Bělé a 27 v Dolní Polici. Z tohoto počtu je nutno z analýzy domácností vyřadit 10 domovních čísel, v nichž není zapsána žádná osoba: 1) č.43 v Žandově – obecní domek („gemein Häussel"), 2) č.57 v Žandově – stavební parcela, kde zatím žádný dům nestojí („Joseph Biebl Neue Baustelle"), 3) č.58 v Žandově – panský dvůr („Herrschafftlichen Mayerhoff")[459], 4) č.65 v Žandově – šatlava („Stockmeister oder Gerichtsdiener Ferdinand Strassborger"), 5) č.78 v Žandově – fara („Pharrey Platz"), 6) č.79 v Žandově – příbytek duchovního („Geistliche Wohnung"), 7) č.93 v Žandově – dům Johanna Wentzela Hauschielda (spolu s rodinou evidován v č.32), 8) č.1 v Horní Polici – zámek s panským dvorem a pivovarem („Herrschafftliches Schloss in Meyerhoff und Breuhauss"), 9) č.41 v Horní Polici – dům Josepha Hiebnera (spolu s rodinou zapsán v č.40), 10) č.49 v Horní Polici – arciděkanství („Politzer Ertz Dechantey").

Rozhodla jsem se nakonec neklasifikovat ani žandovský špitál (č.77), přestože zde několik poddaných registrováno bylo. Jednalo se o jednotlivce bez příbuzenských vazeb, z nichž nikoho nebylo možné chápat jako hlavu domácnosti a všichni byli důsledně označeni jako podruzi. U některých nebylo jasné, zda zde skutečně žili nebo jen dočasně sloužili.[460] Naopak; ve vzorku analyzovaných domácností jse, ponechala žandovskou školu (č.76), ačkoliv ani zde nefiguroval žádný držitel. Dům patřil nejspíše obci, ale bydlel v něm kantor s rodinou, který představoval hlavu této podružské domácnosti.

Neusedlé poddané seznam eviduje dvojím způsobem: jednak registruje podruhy přímo v domě za rodinou hospodáře (označuje je nejčastěji jako „Inwohner"), jednak uvádí na konci seznamu pro danou lokalitu osoby, které nejsou zapsány pod žádným domovním číslem, a udává u nich, na jaké usedlosti popř. kde jinde se tito lidé vyskytují. Nedá se říci, že by přímo v domě byli zaregistrováni vždy jen podruzi, kteří na dotyčném gruntu žili dlouhodobě, a naproti tomu mimo dům - s pouhým odkazem na něj jako na místo pobytu - vždy jen neusedlí, kteří na dotyčné usedlosti pobývali pouze krátkodobě (např. ve službě): mezi podruhy, které do jistého domu přiřazuje až poznámka o místě pobytu, se objevují i výměnkáři (v takových

---

Seelenkonskription und Hausnummerierung von 1770 in Böhmen, Mähren und Schlesien, in: Historická demografie 30, Praha 2006, s. 5-30.

[459] Zde byl sice jako podruh zapsán zahradník Franz Hockauf s rodinou, ale tentýž Franz Hockauf byl zároveň držitelem domu č.89 v Žandově. Nevíme, na kterém místě tato rodina fyzicky žila, ale dala jsem přednost okolnosti, že v č.89 je zmíněný Hockauf usedlý.

[460] Přímo pod číslem 77 byl pod označením „Inwohner" registrován švec Anton Werner, svobodný muž ve věku 31,5 roku. Podle poznámky zde žily ještě 3 postarší svobodné ženy ve věku 48, 59 a 74 let . Jedná se tedy o skupinu spolubydlících nepříbuzných osob, na kterou by se hodil Laslettův domácnostní typ 2c – ale jelikož byly všechny tyto osoby zřetelně označeny jako podruzi, špitál jsem z analýzy vyřadila.

případech se setkáme s poznámkou typu „Nro.35 in Aussgeding") nebo jedinci, již byli v určitém domě doslova doma („Nro.19 zu Hausse"). A už vůbec se nedá říci, že by bezprostředně za užší rodinou hospodáře byli evidováni vždy příbuzní hlavy domácnosti a že v oddíle podruhů najdeme důsledně osoby nepříbuzné: řada podruhů zapsaných přímo v domě nebyla podle všeho s hospodářem v příbuzenském poměru a naopak mnoho podruhů, zapsaných mimo dům a k určitému gruntu přiřazených jen poznámkou, mělo vůči hospodářově rodině blízkou příbuzenskou vazbu.

A. Podruzi uvedení v domě

Co se týče podruhů, které seznam vedl přímo pod konkrétním domovním číslem, lze konstatovat, že zpravidla byli v místě registrace přítomni. Neplatí to ale beze zbytku: zvláště svobodné osoby, které byly zapsány bez ohledu na věk v pozici dítěte, se často vyskytovaly jinde. Např. šestnáctiletý Johann Franz, syn zesnulého Josepha Hellera, byl evidován spolu s matkou Annou Rosalií a nevlastním otcem Adalbethem Weissheitem v podruží v domě č.21 v Žandově, ale z poznámky plyne, že fakticky nebyl přítomen a že sloužil jako pohůnek v Janovicích („Treiber zu Janowitz"). Podobně pod označením Inwohner najdeme v žandovském domě č.68 zaregistrovaného vdovce Josepha Sönela (73) spolu se synem Adalberthem (43 ¾), ale fyzicky se zde vyskytoval pouze starší z mužů, mladší byl v roce 1771 „in Pohlen Musicant".

V průměru pouze každý pátý dům má podruha zapsaného přímo za svým domovním číslem, ovšem v tomto ohledu se od sebe jednotlivé zkoumané lokality poněkud liší. A lokalitu od lokality se liší i termíny, jimiž jsou tyto neusedlé osoby, evidované přímo v domě, označeny.

V Žandově jsou důsledně označeny pojmem „Inwohner" a seznam je registruje v 32 domovních číslech (tj. 23 % domů)[461]. Převážně se jedná o manželský pár s dětmi nebo bez dětí, ve dvou případech jde o vdovu s dětmi, v dalších dvou o vdovce s dítětem s tím, že oním „dítětem" je muž středního věku, který se v místě nevyskytuje. Jako podruh je v jednom případě zapsán i osmiletý chlapec bez rodičů. Ve dvou domech najdeme v podruží hned dvě rodinná jádra (č.97 a č.89).

V Horní Polici není v situacích, kdy je přímo v domě vedena osoba nepatřící do užší rodiny hospodáře, naopak nikdy užito pojmu „Inwohner", ale 1) „Haussmann" popř. „Haussweib" – takto označena je vždy hlava podružského rodinného jádra, ve třech případech muž, v jednom ovdovělá žena - a 2) „Ausgedinger" resp.„Ausgedingerin" – jako výměnkář/-ka je označen starší svobodný muž v č.76 a dvě vdovy z č.35 a č.53, u nichž jsou zapsány děti. Ve třech případech však není u korezidujícího jedince resp. rodinného jádra žádné označení; přesto z kontextu plyne, že tyto osoby není náležité zařadit do užší rodiny hospodáře (jsou odděleny zřetelnou mezerou - podobně jako ti, co nesou označení „Haussmann" nebo „Ausgedinger"- a na první pohled se nezdá, že by s hospodářem nějak souvisely).[462] Takovým způsobem jsou v Polici zaevidovány tři manželské páry a jeden jednotlivec. Z 91 hornopolických domů má pouze 10 (11 %) podruha zapsaného přímo pod svým číslem.

V obou menších lokalitách, v Dolní Polici a ve Stoupně, jsou podruzi zapsáni přímo pod domovním číslem relativně častěji než v Horní Polici a také častěji než v Žandově: z 27 dolnopolických domů se to týká osmi (30 %) a z 19 stoupenských usedlostí pěti (26 %). Pojmové označení podruhů, zapsaných přímo v domě, je zde pestré. Lze říci, že terminologie, kterou nacházíme v seznamu pro Dolní Polici, se blíží terminologii, užité pro Horní Polici.

[461] Z toho ovšem dva domy nemají žádného držitele z řad poddaných (majitelem je podle všeho obec) a zapsáni jsou v něm pouze podruzi. Jedná se o už zmíněnou školu (č.76) a špitál (č.77).

[462] Např. v domě č. 46 je jako držitelka vedena vdova po Josephu Schieffnerovi, Catharina (39) s dcerou Catharinou (11). Za nimi je zapsán Ferdinand (49), sirotek po Christianu Wernerovi, přičemž matku s dcerou na jedné straně a onoho svobodného muže na druhé straně graficky odděluje zřetelná mezera.

Převažují zde výměnkáři (Ausgedinger/-in), což jsou převážně jednotlivci, muži i ženy (jde o pět případů, přičemž sem zahrnuji i dva postarší muže, u nichž seznam eviduje i jejich syny, fyzicky ovšem nepřítomné), v jednom případě pak vdova s dětmi. Vedle výměnkářů narazíme i na manželský pár podruha (označen „Haussmann) a jednu vdovu s dětmi, u které není uveden žádný těchto pojmů, ale v domě č.4 tvoří další rodinné jádro vedle manželského páru hospodáře. Terminologicky je situace nejrozmanitější ve Stoupně, kde se v jako jediné venkovské lokalitě objevuje dvakrát termín „Inwohner", jinak užívaný pouze pro žandovské podruhy (vždy figuruje u ženatého muže). Vedle toho se setkáme jednou s pojmem „Haussmann" a jednou s pojmem „Ausgedinger" (v obou případech označovaly jednotlivce – muže) a nechybí ani osamělá vdova, která písařem jako podruhyně či výměnkářka specifikována nebyla, nicméně vše naznačuje, že je třeba takto s ní zacházet.

Ve většině případů, kdy je neusedlá osoba nebo skupina osob uvedena přímo za držitelem domu a jeho rodinou, jsou poměry v domě vcelku jasné a ze zápisu je zřejmé, kdo je usedlý a kdo podruh. U některých domovních čísel však skutečná konstelace uvnitř domu tak evidentní není a bylo třeba zápis interpretovat. Mám tu na mysli především situace, kdy se v charakteru zápisu odráží dynamika domácnosti, což je tendence, která se v polických poddanských seznamech – jak jsme již v předcházejících kapitolách (zejména v oddíle 2.1.1) viděli - do určité míry prolíná s tendencí registrované obyvatelstvo zachytit k určitému okamžiku. Toto míšení obou tendencí plyne z praxe vrchnostenských úředníků zanášet do tohoročních, již na počátku kalendářního roku vyhotovených seznamů i změny, k nimž docházelo v průběhu daného roku. Např. v domě č.97 v Žandově je uvedena jako držitelka domu 62letá vdova Anna Elizabeth Grohmann, za ni seznam eviduje její dospělé nebo téměř dospělé děti. Následuje 51letý nádeník Johann Christoph Konorr s rodinou, označený jako„Inwohner". Do této původní konstelace jsou pak zaneseny změny, které se udály toho roku: jeden ze synů vdovy Grohmannové, Ignatz, je v původním zápisu škrtnut a znovu zapsán za všemi ostatními sourozenci (ale před podruhem Knorrem) spolu s novomanželkou Marií Elizabeth. Kromě toho je v původním zápise škrtnut i jeden z dospělých synů podruha Knorra, 24letý Johann Wentzel; znovu je zapsán - stejně jako v předešlém případě Ignatz - za všemi svými sourozenci spolu s novomanželkou Marií Elizabeth. Tento nový pár je výslovně nadepsán „Inwohner". Zda tyto dva sňatky, které se krátce po sobě v domě odehrály, nějak zamíchaly právním postavením lidí v domě (syn vdovy Grohmannové mohl krátce po sňatku převzít od matky vedení domácnosti) se však ze zápisu již nedozvíme. Při hodnocení této domácnosti jsem tedy předpokládala, že Anna Elizabeth Grohmann zůstala ještě po nějakou dobu hlavou celého domu a že se v rámci její užší rodiny konstituovalo další rodinné jádro, tvořené ženatým synem (v Laslettově typologii by se jednalo o typ 5b). Změny v podružské poddomácnosti pak bylo možné vyhodnotit rovněž jako vznik domácnosti typu 5b. I když tato situace v domě byla nejspíš pouze dočasná, vzniklo zde velmi složité uskupení čtyř rodinných jader, navíc, jak se ukázalo, vzájemně příbuzných, které připomíná strukturu typu joint-family.

Další nejasnosti a nutnost zápis interpretovat plynuly ze situací, kdy jeden poddaný držel v místě dva domy. Již jsem upozornila na případ zahradníka Hockaufa ze Žandova, který byl zapsán spolu s rodinou na vrchnostenském dvoře jako podruh, nicméně ve městečku držel i dům, ve kterém žila další dvě rodinná jádra (mladý manželský pár, zatím bezdětný, a vdova se dvěma dětmi). Zda Hockaufova rodina žila na panském dvoře nebo ve vlastním domě, těžko rozhodnout. Nejde ale o jediný takový případ. Provaznický mist Johann Wentzel Hauschildt držel v Žandově dva sousedící domy (č.32 a 33) a písař pro zjednodušení zapsal věc tak, že osoby žijící v obou domech zapsal na jedno místo (před jménem držitele domů je zkrátka poznámka „32 et 33"): po manželském páru samotného J.W.Hauschildta tak následují dvě rodinná jádra, označená jako „Inwohner", a sice rodina hodináře Grohmanna a rodina mydláře Hanschkeho. Jak ovšem byly tyto rodiny v oněch dvou domech rozloženy, nevíme, variant je

několik: v č.32 např. mohl žít samotný držitel a v č.33 obě podružské rodiny. Nebo držitel mohl spolu s jednou z podružských rodin žít v jednom z domů a druhá podružská rodina v druhém z domů. Při hodnocení domácností bylo třeba rozhodnout se pro jednu možnost a zvolit pravděpodobnější variantu než tu, že všechna rodinná jádra žila pohromadě a tvořila tak osazenstvo jednoho domu.

B. Podruzi uvedení mimo dům

Druhý způsob záznamu neusedlých poddaných v seznamu pro rok 1771 spočívala v evidenci těchto osob na konci dané lokality, mimo jednotlivá domovní čísla. Tato varianta odpovídala dosavadnímu způsobu registrace podruhů, kdy byli všichni, kteří nepatřili do užších rodin držitelů nemovitostí, vedeni ve zvláštním oddíle podruhů a neusedlých. Ten byl ve starších seznamech tradičně situován až za číslované domácnosti dané lokality. Seznam z roku 1771 tuto praxi přebírá, ovšem s několika rozdíly: za prvé je trochu problematické označit tento výčet neusedlých poddaných jako samostatný oddíl, protože chybí nadpis, jaký najdeme v dosavadních seznamech („Haussgenossen" resp. „Wittwen und Weyssen"). Za druhé nejde o jedinou formu evidence podruhů; někteří jsou zaznamenáni bezprostředně za rodinou hospodáře. A za třetí u všech evidovaných se důsledně objevuje poznámka, kde se vyskytují nebo kde žijí. Tak jako to bývalo běžné ve starších seznamech, odkazuje poznámka u jisté části osob na pobyt mimo domov (v jiné lokalitě na panství nebo mimo panství); ale poznámka o místě výskytu se - na rozdíl od starších seznamů - objevuje i u těch, kteří byli v místě registrace přítomni. Tyto upřesňující poznámky uvádějí, v jakém domě dotyčná osoba bydlí nebo dočasně pobývá.

Neusedlí jsou tu evidováni v rámci přirozených příbuzenských jednotek, přestože fyzicky tito příbuzní nemuseli žít pohromadě a zpravidla ani nežili: např. žádný ze šesti sirotků po Hansi Georgu Hellerovi („Nach Seel. Hanss Georg Heller hinterbliebene Wayssen"), evidovaných v žandovském výčtu neusedlých poddaných, nepobýval na stejném místě. Dva sourozenci se vyskytují přímo v městečku, ale poznámka situuje každého do jiného domu: 44-letá Anna Maria pobývala v čísle 138 („In Nr.138"), 24letá Veronica v čísle 42 („In Nr.42"). Další ze sourozenců, 18letá Johanna se v daném okamžiku vyskytovala v Horní Polici, kde u dvoupotažního sedláka Johanna Petera Meltzera nejspíše sloužila („zu Politz in Nr.4"). Anna Theresia (42 let) sloužila v Malé Bukovině, která ještě patřila k panství („dint in K.Bocken"), ale Magdalena (40 let) pobývala za hranicemi dominia, v dosti vzdálené Stráži pod Ralskem („beym Wartenberger Cantor"). Místo pobytu jediného muže mezi sirotky Hellerovými, 29letého Josepha, nelze určit, neboť v roce 1771 vandroval jako řeznický tovaryš („Wandert als Fleischer"); stejně tak dobře mohl sloužit v některé jiné lokalitě na panství, jako za hranicemi dominia.

Prototypem uskupení, zachyceného v podružském oddíle, je skutečně zbytek rodinného jádra, nejčastěji v podobě vdovy s dětmi (často dospělými či dokonce postaršími) anebo skupiny osiřelých sourozenců. Členové těchto uskupení málokdy žijí fyzicky pohromadě, obvykle jsou rozptýleni po bližších i vzdálenějších místech. Pod jednou střechou žije nejvýše malá část takového příbuzenského okruhu (např. vdova s jedním z dětí, ostatní slouží jinde). V podružském oddíle najdeme i kompletní rodinná jádra (manželský pár s dětmi), ovšem ve většině případů nejsou tato v místě přítomna (např. 29letý Johann Christoph Clare je veden v podružském oddíle pro Horní Polici spolu s manželkou a dvěma syny, ale poznámka napovídá, že toho času působil jako kantor v Lindavě; je vysoce pravděpodobné, že rodina pobývala spolu s ním mimo Polici). I v podružském oddíle lze však najít kompletní rodinná jádra, která se vyskytují přímo v místě a jež připojená poznámka situuje do některého z místních domů (např. polický podruh Frantz Anton Herman, evidovaný spolu s manželkou a dvěma dětmi, žije podle poznámky v domě č.64 u krejčího Antona Burckertha). Vcelku hojně se mezi neusedlými, zapsanými na konci obce, vyskytují i jednotlivci; někteří pobývají

v místě, ale mnozí jsou dlouhodobě mimo panství, často dokonce v cizině (např. 75letá Maria Elizabeth Mösserin, „oder so genante Mösser Wentzelin", ač vedena v žandovském oddíle podruhů, žila – vzhledem k věku patrně již dlouhá léta – v Drážďanech).

Obecně lze tedy říci, že přímo pod domovním číslem zaznamenal písař spíše úplné podružské rodiny, které v domě žili dlouhodobě, zatímco v podružském oddíle evidoval spíše neusedlé pobývající mimo dotyčnou lokalitu, a to jak jednotlivce, tak i rodinná jádra. Jestliže se jednalo o manželský pár (ať už s dětmi nebo bez dětí), bylo toto rodinné jádro zpravidla nepřítomno jako celek, pokud se jednalo o ovdovělou osobu s dětmi, byla často větší část příslušníků takového rodinného jádra v místě nepřítomna a menší část se vyskytovala v místě registrace (ovšem zdaleka ne vždy na jedné usedlosti).

Principy klasifikace domácností

Skutečnost, že téměř u všech registrovaných osob známe místo jejich pobytu, umožňuje do značné míry zrekonstruovat tohoroční osazenstvo jednotlivých domů a pokusit se o vymezení a klasifikaci jednotlivých domácností. Je ovšem třeba podotknout, že touto cestou nemusíme dospět ke skutečné podobě domácnosti: mohli do ní (dočasně) patřit i osoby, které seznam nepodchytil, protože nebyly poddanými polické vrchnosti (cizopanská čeleď, svobodné osoby apod.). Nevíme sice, nakolik bylo obvyklé, že v určité lokalitě pobývaly jednotlivci či celé rodiny, které neměli statut poddaných, ale je nesporné, že zejména ve větších obcích na polickém panství takové případy existovaly. Ale i s touto výhradou má smysl skladbou domácností se zabývat.

První věc, se kterou se badatel při analýze poddanského seznamu z hlediska skladby domácností musí vyrovnat, je skutečnost, že jinak se složení domácností může jevit při započítání všech registrovaných osob a jinak při zohlednění výhradně osob přítomných. V čele domácnosti například mohla stát vdova, při níž bylo evidováno několik dětí. Pokud takovou domácnost posoudíme z hlediska toho, kdo je v ní evidován, nepochybně ji klasifikujeme jako Laslettův typ 3d (vdova s dětmi). Ovšem na základě poznámek u jednotlivých dětí můžeme dojít k závěru, že žádné z nich nebylo toho roku v domě přítomno: z hlediska reálného stavu věcí se tedy jednalo o domácnost jednotlivce – vdovy (Laslettův typ 1b).

Protože se mi při vyhodnocení skladby domácností v roce 1771 jevilo z mnoha důvodů užitečné sledovat obě roviny, pracuji v dalším textu na jedné straně s uskupeními osob, které jsou společně zaregistrovány (bez ohledu na to, zda společně fyzicky pobývají), a na druhé straně se skupinami jedinců, kteří podle poznámek skutečně žili v daném okamžiku pohromadě. Okruh domácností, k němuž dospívám při prvním způsobu čtení pramene a jenž je tvořen vždy osobami náležejícími k sobě podle evidence, označuji dále jako evidenční domácnosti (popř. domácnosti podle evidence). Domácnostmi reálnými míním napříště zrekonstruovaná uskupení osob, které - ačkoliv mohly být evidovány na různých místech seznamu - spolu ve skutečnosti žily pod jednou střechou, alespoň v daném momentu. Toto rozlišení umožnilo odlišit momentální situaci jednotlivců (pobyt ve službě, na vandru, dočasné provozování živnosti v jiné lokalitě) od dlouhodobějšího stavu věcí, kdy například určitý jedinec přes pobyt na různých místech (místo pobytu se mohlo rok od roku měnit) je stále chápán jako osoba podřízená svým rodičům, což je vyjádřeno jeho evidencí při rodičích a jeho postavením syna nebo dcery. Např. 22letá Veronica Wentzel je evidována spolu se svou ovdovělou matkou Annou v podruží na dolnopolické usedlosti č.5, kterou drží manželský pár Johanna Georga Möltzera. Z hlediska evidence tedy tvoří spolu s matkou další rodinné jádro v domě, a to rodinné jádro typu 3d (vdova s dětmi/dítětem); započítáme-li je do domácnosti držitele gruntu, který věkově patří do stejné generace jako Veronica, dospějeme k typu 5a (složená domácnost, kdy druhé rodinné jádro je situováno ascendentně). Ovšem

vezmeme-li v potaz poznámku, že se Veronica vyskytuje v č.14 ve Stoupně (u dvoupotažního sedláka Johanna Georga Schänckera nejspíše slouží), klasifikace domácnosti, kde je evidována, se nutně musí změnit: Veroničina ovdovělá matka sama o sobě netvoří rodinné jádro, ale představuje jednotlivce, který rozšiřuje rodinu držitele domu ascendentně (je o generaci starší). Skladba domácnosti v dolnopolickém čísle 5 z tohoto pohledu odpovídá typu 4a. Naopak domácnost stoupenského sedláka Schränckera se z hlediska reálného soužití osob rozšiřuje o sloužící dívku z Dolní Police, a to descendentně, neboť Veronica je o generaci mladší než hospodář. Z uvedeného příkladu je zřejmé, že zahrnutí či nezahrnutí evidovaných, ale fyzicky nepřítomných osob resp. zahrnutí či nezahrnutí osob, které jsou prvotně evidovány v jiném domě, ale na jejichž výskyt na dané usedlosti zřetelně upozorňuje poznámka, může mít zásadní vliv na stanovení typu domácnosti.

Při aplikaci Laslettových domácnostních typů na zrekonstruovaná uskupení (ať už evidovaná nebo reálná), jsem vycházela z následujících principů: 1) Určování typu domácnosti jsem, pokud to bylo možné, odvíjela od hospodáře a jeho užší rodiny: k tomuto uskupení jsem na generačním principu připojovala korezidující osoby. Tento postup byl bezproblémový v situaci, kdy usedlou část domácnosti představovalo rodinné jádro (manželský pár s dětmi či bez dětí, vdovec s dětmi resp. vdova s dětmi), rozšířená rodina či komplexní rodina. Zachovat tento princip se dařilo i v případech, kdy usedlou část domácnosti tvořil pouze jednotlivec či příbuzenské uskupení netvořící rodinné jádro (sourozenci) a podružskou část domácnosti opět jen jednotlivci. Potíže ale nastaly, když v čele domácnosti stál jednotlivec (např.osamělá vdova) a s ní sdílelo domácnost rodinné jádro v podružské pozici. V těchto případech bylo nutné upustit od zásady, že se stanovení typů odvíjí od hospodáře, a za základ vzít rodinné jádro (byť podružské), které je v Laslettově pojetí zásadní. S usedlým držitelem domu se pak naložilo jako s prvkem rozšiřujícím ono rodinné jádro, a to ascendentně, pokud byl hospodář o generaci starší než hlava podružského rodinného jádra, descendentně, pokud byl o generaci mladší než hlava podružského rodinného jádra, a laterálně, pokud byly tyto dvě osoby ze stejné generace.

2) Určování generační sounáležitosti jsem odvozovala od hlavy usedlé rodiny, kterou byl u manželských párů muž a u uskupení ovdovělé osoby s dětmi nejčastěji žena – vdova, ale v několika případech též muž – vdovec. Korezidující jednotlivec či hlava korezidujícího rodinného jádra (opět šlo o muže v případě manželských párů a uskupení vdovce s dětmi anebo o ženu v případě uskupení vdovy s dětmi) pak mohli být vůči této osobě situovány ascendentně (byli o generaci, tj. o 15 a více let starší), descendentně (byli o generaci, tj. o 15 a více let mladší) nebo laterálně (byli ze stejné generace jako hlava domácnosti, což znamená, že věkový rozdíl mezi nimi byl menší než 15 let). Nijak jsem tedy nepřihlížela k případným velkým věkovým rozdílům mezi manželi ani ke generačním posunům mezi nevlastními rodiči a dětmi.

3) Laslettův typ 4d (kombinace typů 4a a 4c, tj. rozšíření domácnosti nahoru a stranou) používám vždy v případě, kdy vedle rodiny hospodaře žije v domácnosti více jednotlivců (minimálně dva), z nichž každý patří k jiné generaci; nemusí tedy – jak by to odpovídalo Laslettovu vymezení – jít striktně o případy, kdy jedna osoba je o generaci starší než hospodář a druhý je z téže generace jako hlava domácnosti, ale i o jiné kombinace.

4) Laslettův typ 5d („Frereche") vyhrazuji pouze situacím, kdy spolu žili pod jednou střechou dva ženatí bratři se svými rodinami.

5) Pro soužití více než dvou rodinných jader vyhrazuji typ 5e.

V našem vzorku lze celkem vymezit 264 evidenčních domácností (tab. III.1), z čehož 125 zjišťujeme v Žandově, 93 v Horní Polici (sem počítáno i 5 domácností z Dvorského kopce), 27 v Dolní Polici a 19 ve Stoupně. Pokud nepřihlížíme k tomu, zda jsou registrované osoby

doma skutečně přítomny, lze konstatovat, že větší polovina všech domácností (52,3 %) je tvořena výhradně usedlým držitelem domu a příslušníky jeho užší rodiny. Převážná většina (87 %) z těchto 138 jednoduchých domácností je tvořena manželským párem, ať už s dětmi (106 případů) nebo bez dětí (14 případů), vedle toho mají větší význam již jen domácnosti vdovy s dětmi (14 případů, tj. 10,1 %). Nerodinné domácnosti najdeme pouze tři, z toho dvě domácnosti jednotlivců a jednu domácnost sourozeneckou (dva svobodní bratři).

V menší polovině všech domácností (přesněji v 126, tj. 47,7 %) je vedle držitele usedlosti a jeho užší rodiny registrována ještě další osoba či skupina osob, kterou je z principu možné označit jako podruhy. Mírně mezi nimi převažují případy, kdy s rodinou držitele domu žije další rodinné jádro (70 domácností), nejčastěji o generaci starší (30 případů), méně často pak generačně rovné (21 případů) a o generaci mladší (16 případů). Ve třech případech sdílí domácnost s hospodářovou rodinou dokonce dvě podružská rodinná jádra (pro tyto případy užívám typ 5e). V 56 domácnostech se vedle rodiny hlavy domácnosti vyskytuje spolubydlící jednotlivec či skupina jednotlivců netvořících dohromady rodinné jádro. Většinou jsou ze stejné generace jako hospodář (typ 4c - 25 domácností) anebo o generaci starší (typ 4a - 21 domácností). Může jít i o několik osob různého stáří (v těchto 4 případech užívám typ 4d).

Co se týče rozdílů mezi jednotlivými lokalitami, obecně lze říci, že v městečku Žandově je patrný nejzřetelnější sklon k soužití více rodinných jader pohromadě, ve venkovských lokalitách je naopak silnější zastoupení rozšířených rodin, kdy při rodině hospodáře pobývá ještě další jednotlivec resp. několik jednotlivců. Zastoupení jednoduchých domácností je ve všech lokalitách víceméně stejné a pohybuje se kolem 50 %. V Žandově však co do četnosti následují složené domácnosti, které představují třetinu všech domácností (32 %), ve venkovských lokalitách je podíl složených domácností spíše nižší, v průměru jde o každou pátou domácnost.[463] Patrné dále je, že zatímco na venkově je v rámci složených domácností převažuje typ 5a, kdy hlava korezidujícího rodinného jádra je o generaci starší než hospodář, v Žandově je tento typ složené domácnosti zastoupen prakticky stejně (kolem 10 %) jako typ 5b (hlava korezidujícího rodinného jádra je o generaci mladší než hospodář) a typ 5c + 5d (hospodář i hlava podružského rodinného jádra patří ke stejné generaci).

Naopak rozšířené domácnosti tvoří ve venkovských lokalitách čtvrtinu až třetinu všech domácností s tím, že nejsilnějším typem (zejména v Horní Polici) je 4c, kdy spolubydlící osoba je zhruba ve stejném věku jako hospodář. V Žandově jsou však rozšířené domácnosti zastoupeny jen z 12,8 % a i když se mezi nimi typ 4c vyskytuje relativně často (6 případů), ještě četnější je typ 4a (7 případů) s podruhem o generaci starším než hospodář.

V situaci, kdy zatím nerozlišujeme příbuzné a nepříbuzné podruhy, lze na základě těchto poznatků opatrně dedukovat, že ve venkovských sídlech, kde hrálo větší roli zemědělství, bylo méně obvyklé, aby na usedlosti zůstávaly dva manželské páry či rodinná jádra a pokud k tomu došlo, jednalo se spíše o starší osoby v pozici hlavy sekundárního rodinného jádra, což by mohlo poukazovat na roli výměnku. Dosti často seznam v domácnosti zachytil vedle rodiny hospodáře osobu resp.osoby stejného věku a nezřídka i jedince o generaci starší. Četnost prvně jmenované konstelace by se dala vyložit jako sklon hospodářů zaopatřit své postarší potřebné sourozence (zejména neprovdané sestry), druhá spíše z využívání instituce výměnku odstoupivšími ovdovělými hospodáři nebo vdovami po předešlém hospodáři. Hojnější výskyt dvou rodinných jader v jedné domácnosti by poukazoval na specifičnost žandovského prostředí: ve městečku bylo patrně běžnější, že pod jednu střechu patřilo více rodin; bohužel nevíme nic o tom, zda zde v rámci domu nebylo obvyklejší vytvářet

[463] V menších obcích je representativnost údajů poněkud problematická, protože pracujeme s malými vzorky: v Dolní Polici tvoří osm složených domácností 29,6 %, tři složené domácnosti ve Stoupně představují naopak jen 15,9 %. Nejrepresentativnější je z tohoto hlediska Horní Police se svými 93 domácnostmi: k roku 1771 je zde složených domácností 20,4 %.

samostatné domácnosti a zda je tudíž vždy oprávněné chápat osazenstvo domu jako jednu domácnost. Rozmanitost generačního vztahu korezidujících podružských jednotek vůči hospodáři naznačuje, že ve městečku spíše než na venkově byly v pohromadě evidovány nepříbuzné manželské páry, neboť ve skladbě domácností není patrný rodinný cyklus.

Nakolik výše popsaný obraz domácností, zrekonstruovaný na základě toho, jak k sobě jednotlivé osoby patřily podle register, odpovídá reálnému soužití lidí, se ukáže teprve tehdy, když zohledníme, kde se který poddaný fyzicky vyskytoval. Porovnejme tedy uskupení, které jsme si definovali jako evidenční domácnosti, s domácnostmi, které jsme označili jako reálné: do nich jsem zahrnula jednak osoby, které byly v určitém domě evidovány a u nichž nic nenasvědčuje tomu, že by v místě evidence k roku 1771 nepobývaly, jednak ty, které do stejného domu odkazuje až poznámka. Naopak jsem do tohoto uskupení nezahrnula jedince v domě sice evidované, ale dle poznámky nepřítomné.

Takových domácností (tab. III.2) lze v našem vzorku napočítat 263, tedy o jednu méně než evidenčních domácností: je to dáno tím, že v Horní Polici seznam pod číslem 7 registroval reálně nepřítomnou rodinu Johanna Franze Jäntsche, který toho času působil jako kantor ve Cvikově („Zwickauer Cantor").

Na první pohled je patrné, že zohlednění skutečné přítomnosti osob v jednotlivých domácnostech vede k zvýšení podílu rozšířených domácností a to na úkor jak jednoduchých, tak složených domácností. Týká se to bez výjimky všech zkoumaných lokalit. Vysvětlení je nasnadě: jednak byli do řady domácností, které se ryze z pohledu evidence jevily jako jednoduché, zahrnuti jednotlivci, registrovaní sice jinde (zpravidla u rodičů), ale fyzicky pobývající podle poznámky právě u těchto rodin. Např. v domácnosti dvoupotažního sedláka Josepha Vassiga z Dolní Police, registrovaného spolu s manželkou a dvěma malými dětmi v čísle 27, pobývali podle poznámek dvě další osoby: 22letý Johann Wentzel Hocke a 20letá Maria Elizabeth Heumann. Oba mladí lidé byli evidováni v domácnostech svých rodičů (mladík v Dolní Polici v č.11, dívka v Horní Polici v č.29) a na dolnopolický grunt č.27 je situuje až poznámka písaře. Šlo vcelku jednoznačně o čeleď, která se na statku vyskytovala přechodně, ovšem představují prvek, který hospodářovu nukleární rodinu rozšiřuje (vzhledem k věku dotyčných laterálně); domácnost je při zohlednění reálně přítomných osob nutno překlasifikovat na typ 4c.

V Žandově se v souvislosti s touto změnou optiky zvýšil podíl rozšířených domácností na 22,4 %, tedy o téměř deset procentních bodů v porovnání s evidenčními domácnostmi. I z pohledu reálné skladby domácností má mezi rozšířenými domácnosti největší zastoupení typ 4a (12 případů), jen poloviční počty případů najdeme u typu 4b i u typu 4c (7 resp.6). Model soužití hospodářovy rodiny se starší osamělou osobou tedy nebyl nijak vzácný. Rozšířené domácnosti v Žandově posílily jak na úkor jednoduchých domácností (jejich podíl je náhle o 4 procentní body nižší, tj. 48,8 %), tak na úkor domácností složených (jejich podíl klesl dokonce o 5,6 procentních bodů, tj. na 26,4 %). Menší část rozšířených domácností tedy vznikla započítáním další osoby k rodině, která v seznamu byla evidována jako nukleární: lze dedukovat, že v tomto případě se převážně jednalo model dočasného soužití nepříbuzného mladého pacholka nebo děvečky s rodinou zaměstnavatele. Větší část rozšířených domácností vznikla odhlédnutím od jedinců, kteří v domácnostech, evidovaných jako složené, nebyli ve skutečnosti přítomni. V těchto případech lze hypoteticky předpokládat, že šlo model soužití s příbuznou starší osobou (ovdovělou matkou, popř. otcem), kdy sourozenci hospodáře, v domácnosti evidovaní, byli rozptýleni po světě.

Žandov představuje v našem vzorku lokalitu, kde se spolu se započítáním výhradně fyzicky přítomných osob do domácnosti zastoupení jednotlivých typů neproměnilo ani zvláště dramaticky ani téměř zanedbatelně, jak tomu bylo jinde. Nápadně jiné je po změně úhlu pohledu zastoupení domácnostních typů v Dolní Polici, kde podíl rozšířených domácností narostl z 29,6 % evidenčních na 55,5 % reálných. Jedná se o 15 domácností z celkových 27,

mezi nimiž je nejvýrazněji zastoupen typ 4a (6 domácností), o něco méně pak 4c (4 domácnosti). Menší polovina domácností je pak buď jednoduchých (29,7 %) anebo složených (14,8 %). Počet jednoduchých domácností klesl v porovnání se souborem evidenčních domácností z 11 na 8, počet složených domácností z 8 na 4.

Naopak velmi málo se skladba domácností změnila v Horní Polici a ve Stoupně. Ve Stoupně se po započítání výhradně fyzicky přítomných členů prakticky pouze jedna domácnost přesunula z kategorie složených do kategorie rozšířených. V Horní Polici stoupnul podíl rozšířených domácností z 25,8 % evidenčních na 30,4 % reálných, přičemž zastoupení jednoduchých domácností se snížilo o 2,7 % a zastoupení složených domácností o 1,9 %.

Jak by klasifikace reálných forem soužití poddaných v našem vzorku vypadala, pokud bychom z uskupení, na něž aplikujeme Laslettovu typologii, vyloučili nepříbuzné podruhy, ukazuje tabulka III.4.

3.2 Role příbuzenství ve skladbě domácností

Máme-li od prvotního nástinu poměrů přistoupit k jemnější analýze skladby domácností, je třeba zohlednit, kdo z korezidujících byl s hospodářem příbuzný a jak: zda je jednalo o pokrevní příbuzenství či sešvagřené. Zajímavé by bylo sledovat i roli duchovního příbuzenství (např. výskyt kmotřence s rodinou v podruží), ale pro účely této studie jsem ponechala tento druh příbuzenství stranou.

Rekonstrukci příbuzenských vazeb mezi osazenstvem jednotlivých domů a usedlostí jsem založila na analýze matrik, v nichž jsem dohledávala zejména sňatky manželských párů, které figurují v seznamu z roku 1771, a v řadě případů také záznamy o křtu (zejména v situaci, kdy záznam o sňatku rodičů chyběl a bylo třeba zjistit příjmení matky za svobodna, anebo tehdy, když bylo potřeba dohledat jména rodičů jednoho z manželů). Jestliže panovaly stran příbuzenství mezi dvěma osobami nějaké nejasnosti, použila jsem nezřídka i matriky zemřelých. Pracovala jsem s matričními zápisy od roku 1771 zpět do minulosti a to tak hluboko, jak bylo třeba.[464] Před rokem 1730 jsem mohla stopování příbuzenských vazeb opřít o databázi všech poddaných ze čtyř sledovaných lokalit, kterou jsem pořídila pro léta 1709-1729 a jež mi v řadě případů účinně pomohla odhalit spřízněnost mezi dvěma osobami.

Příkladem mého postupu budiž domovní číslo 19 ve Stoupně. V domě je k roku 1771 evidována rodina zahradníka a přísežného („Grosse Gärttner und Geschworner") Hanse Christopha Schieffnera (49), sestávající kromě hospodáře z jeho manželky Anny Marie (43) a dětí Rosiny (16 ¼), Marie Dorothey (11 ¼) a Cathariny (1 ¾). Všichni evidovaní jsou přítomni, u dcer poznámka zdůrazňuje „zu Hausse". Vedle toho do domácnosti patří Dorothea (42 ½), dcera zesnulé Elizabeth Schieffnerin („Seel. Elizabeth Schieffnerin Tochter"), která je uvedena v soupise neusedlých pro Stoupno s poznámkou „Nr.19 zu Hause". Předpokládané příbuzenství této ženy s hospodářem, které signalizovala shoda příjmení, se potvrdilo: v matrikách narozených byl dohledán křest jak dotyčné (19.6.1728), tak hospodáře Hanse Christopha Schieffnera (2.9.1721), a záznamy o křtu ukázaly, že jde o sourozence. V obou případech byl uveden jako otec Christoph Schieffner ze Stoupna (v roce 1721 ještě podruh, v roce 1728 již zahradník) a jako matka Elizabeth. Celou záležitost bylo snadné ověřit v databázi z let 1709-1729, kde se obě dotyčné osoby objevují jako děti manželského páru Christopha Schieffnera a jeho ženy Elizabeth. Při zohlednění fyzicky přítomných osob bylo dále nutné započítat do domácnosti ještě 32letou Rosinu Möltzer, kterou seznam zaregistroval

[464] SOA Litoměřice, matriky farnosti Horní Police, L 44/3,4 + matriky farnosti Žandov, L 187/1,2.

spolu se starými rodiči a třemi sourozenci v podružském oddíle v Horní Polici. Otec Melchior Möltzer, jeho žena a dva sourozenci žili podle poznámky na usedlosti č.4 v Horní Polici, kde hospodařil Melchiorův ženatý syn, jednu sestru pak poznámka situuje na hornopolický grunt č.11, kde dotyčná patrně sloužila. Přímo u Rosiny je připojena poznámka „Nr.19 in Stauppen". Na první pohled by se mohlo zdát, že jde o nepříbuznou pracovní sílu, ale dáme-li si práci a dohledáme záznam o sňatku hospodáře Hanse Christopha Schieffnera s jeho stávající manželkou Annou Marií (18.1.1751), zjistíme Rosina byla sestrou hospodyně. Matrika oddaných totiž specifikuje Annu Marii jako dceru Melchiora Möltzera, sedláka v Horní Polici. Jak z evidenčního, tak z reálného hlediska můžeme tedy tuto domácnost označit jako typ 4c s tím, že ze zorného úhlu evidenčních domácností je prvek, rozšiřující domácnost laterálně (hospodářova sestra) zastoupen jednou, kdežto z pohledu reálného soužití je zastoupen dvakrát (sestra hospodáře + sestra hospodyně). Na tomto případu je také možné názorně ilustrovat možný rozpor mezi klasifikací domácnosti, k níž dospějeme mechanickým posouzením generační sounáležitosti dvou osob čistě podle věku, a klasifikací, která je založena na skutečném generačním poměru dotyčných. Pokud bychom nevěděli o tom, že Rosina je švagrovou hospodáře, posoudili bychom ji vzhledem k věku jako osobu o generaci mladší než hospodář (věkový rozdíl je 17 let) a tudíž jako prvek, rozšiřující rodinu hospodáře descendentně.

Rekonstrukce příbuzenských vazeb v rámci domácností nebyla vždy jednoduchou záležitostí a v některých případech se podobala napínavému detektivnímu pátrání. Např. v rámci hornopolické usedlosti č.35 bylo zapotřebí dohledat asi 11 matričních zápisů jak o sňatcích, tak o křtech a pohřbech, a vedle toho využít informací poddanských seznamů z let 1709-1729, zpracovaných do databáze, aby se bylo možné dobrat zjištění, jak spolu osoby v rámci domácnosti příbuzensky souvisejí (viz přílohu č.2). Na statku byl evidován dosud bezdětný manželský pár Johanna Christopha Schieffnera (31) a jeho ženy Anny Dorothey (26). Vedle toho zde byla jako výměnkářka registrována vdova po Andreasi Blumtriethovi, Anna Dorothea (34) a její nevlastní syn Franz Anton (21 ¾), jenž byl vážně nemocný („hat hinfallende Krankheit"). Jako výměnkářka zde však zároveň žila Anna Maria (76), vdova po Andreasi Blumtriethovi, která byla zachycena v podružském oddíle s poznámkou „Nr.35 in Ausgeding".

Teprve až detailní pátrání ukázalo, že dědičkou statku byla manželka hospodáře z roku 1771, Anna Dorothea, dcera předchozího držitele Andrease Blumtrietha, který zemřel 10.3.1768. Johann Christoph Schieffner se na grunt krátce před tchánovou smrtí (24.1.1768) přiženil. Padoucnicí trpící Franz Anton byl bratr hospodyně a je pravděpodobné, že kdyby nebyl býval vážně nemocen, statek by dědil on. Mladá vdova Anna Dorothea, byla druhou manželkou Andrease Blumtrietha (ovdovělého sedláka si vzala 6.9.1763) a tudíž nevlastní matkou hospodyně a churavého Franze Antona. Podle připojené poznámky však fyzicky pobývala na sousedním gruntě č.36, neboť odtamtud pocházela: tamním hospodářem byl její ženatý bratr a na výměnku žila její ovdovělá matka. Registrována je však na statku svého zesnulého manžela, protože patrně užívala výnosů z jeho výměnku. Záhadná druhá vdova po Andreasi Blumtriethovi vskutku není dokladem polygamie. Nebyla totiž manželkou téhož Andrease Blumtrietha, ale jeho stejnojmenného otce, tedy děda selky a jejího nemocného bratra. 76-letá Anna Maria však nebyla s dědičkou usedlosti a jejím bratrem příbuzná: byla třetí manželkou Andrease Blumtrietha staršího, která se do domu přivdala až v roce 1734. Tehdy bylo budoucímu dědicovi gruntu, Andreasi Blumtriethovi mladšímu, už 21 let. Výměnek na usedlosti č.35 tedy užívaly dvě ženy, z nichž ani jedna nebyla pokrevní příbuzná hospodyně: šlo o nevlastní matku a nevlastní babičku.

Samozřejmě nelze mít za to, že se mi všechny příbuzenské vztahy podařilo odhalit: i mezi spolubydlícími, u nichž nebylo možné příbuzenskou vazbu k hospodářově rodině prokázat, mohou být osoby s hospodářem či hospodyní spřízněné. Ale troufám si tvrdit, že málokdy

zůstalo nepovšimnuto příbuzenství blízké (rodič-dítě, sourozenci) a že pozornosti mohl uniknout nejvýše vzdálenější příbuzenský vztah typu teta-synovec, bratranci apod., i když většinu z nich se snad zjistit podařilo.

Jednotlivé domácnosti jsem prvotně rozdělila podle toho, kdo stál v jejich čele: zda manželský pár (s dětmi či bez dětí), vdova s dětmi, vdovec s dětmi, jednotlivec (ovdovělá či svobodná osoba) popř. nějaké jiné nerodinné uskupení (např. sourozenci). A dále bylo možné sledovat, zda s touto usedlou jednotkou žije pod jednou střechou další osoba či skupina osob a - pokud se ukázalo že ano – zda jsou tito spolubydlící nepříbuzní či příbuzní. U nepříbuzných spolubydlících jsem zjišťovala jednak typ oné neusedlé poddomácnosti (tedy zda jde o manželský pár, vdovu či vdovce s dítětem/dětmi nebo o jednotlivce), jednak generační sounáležitost hlavy této poddomácnosti s hlavou domácnosti jako celku (ta byla posouzena – jinak to ani možné nebylo - čistě podle věku dotyčných: osoby, mezi nimiž bylo 15 a více let, byly chápány jako příslušné k různým generacím). U příbuzných spolubydlících jsem zkoumala opět charakter poddomácnosti, kterou tvoří, a ráz příbuzenské vazby hlavy této poddomácnosti k držiteli domu. To umožnilo posoudit generační vztah těchto dvou osob: i když byl příbuzenský princip v rozporu s věkovým principem dávala jsem mu v těchto situacích vždy přednost (tj. švagři byli chápáni jako příslušníci téže generace, přestože mezi nimi byl věkový rozdíl větší než 15 let; teta byla vždy posouzena jako člověk o generaci starší než její synovec, přestože je od sebe dělilo méně než 15 let apod.).

a/ Domácnosti, v nichž usedlou část představoval jednotlivec (1a resp. 1b)

Domácnosti, v jejichž čele stál jednotlivec se v našem vzorku vyskytovaly minimálně: z evidenčních domácností najdeme pouze čtyři tohoto druhu v Žandově (v čele tří stáli muži, v čele jedné žena) a jednu v Horní Polici (v čele stál muž); ve dvou případech byli dotyční evidováni v domě zcela sami, ve třech případech s nimi sdílelo domácnost rodinné jádro. Toto spolubydlící rodinné jádro bylo v jednom případě s držitelkou domu nepříbuzné (šlo o vdovu s dětmi), ve dvou případech však bylo s hospodářem příbuzné: jednalo se o jeho ovdovělého otce a svobodného bratra (Horní Police, č.18) resp. ženatého zetě s rodinou, kdy hospodářova provdaná dcera, žijící původně s rodinou v otcově domě, zemřela a její ovdovělý manžel se znovu oženil (Žandov, č.119). Pokrevně příbuzné s hospodářem byly v tomto případě pouze děti, které pocházely z prvního manželství podruha s dcerou držitele domu.

Reálně bylo domácností v čele s osamělou osobou přece jen více: celkově devět, z toho šest v Žandově a po jedné v Horní Polici, Dolní Polici i ve Stoupně. Vedle těch, které sem patřily i z evidenčního hlediska, rozšířila tuto kategorii domácnost dvou svobodných bratrů, z nichž reálně přítomen byl pouze jeden (Žandov, č.1) a tři domácnosti vdovy, z jejíž evidovaných dětí doma žádné nepobývalo (Žandov, č.4; Dolní Police, č.7; Stoupno, č.3). Zatímco ovšem prvně jmenovaný svobodný muž žil v domě skutečně sám, spolu se zmíněnými vdovami sdílela domácnost další rodinná jádra (ve všech třech případech vdaná dcera, v jednom navíc ještě nepříbuzný manželský pár).

b/ Domácnosti, jejichž usedlou část představovala ovdovělá osoba s dítětem/dětmi (3c resp. 3d)

Vzácné byly domácnosti, v jejichž čele stál ovdovělý muž s dětmi. V celém vzorku najdeme pouze dvě takové (č.64 a 130 v Žandově) s tím, že v jednom případě žil kromě vdovce a jeho dětí v domě další manželský pár, v druhém byl ovdovělý muž registrován na usedlosti pouze spolu se svými nedospělými dětmi. Zanedbatelný výskyt vdovců v populaci ve srovnání s vdovami byl typickým rysem tradiční společnosti, která přála druhým sňatkům ovdovělých mužů bez ohledu na jejich věk, zatímco vdovy vstupovaly do dalších manželství tím obtížněji,

čím byly starší a chudší. Dodejme, že z uvedených dvou domácností byla jedna vysloveně záležitostí momentální situace, která mohla být skutečně jen krátkodobá. Kramář Joseph Kühnel (38) z čísla 130 ovdověl krátce před pořízením seznamu, neboť jeho manželka Regina je v seznamu ještě uvedena a dodatečně škrtnuta a označena jako zemřelá. Vzhledem k tomu, že vdovci zůstaly na starost dvě malé děti (9 a 5 let, jednoletá dcera je v seznamu z roku 1771 označena křížkem stejně jako její matka), je pravděpodobné, že se muž záhy znovu oženil. Městský rychtář Gottfried Pitzschmann (78), vdovec z čísla 64, byl naopak už natolik stár, že na nový sňatek patrně nepomýšlel. Jako vdovec s dítětem byl posouzen proto, že spolu s ním bydlela v domě jeho svobodná 50-letá dcera Maria Elizabeth („beym Vatter"), u níž lze ostatně předpokládat, že domácnost řídila jako hospodyně. Kromě otce s dcerou tvořil osazenstvo domu ještě manželský pár rychtářovy mladší dcery Anny Marie (47), která však právě v roce 1771 byla z evidence vyškrtnuta z důvodu úmrtí. Její ovdovělý manžel Mathes Weissheit (54) však vzápětí po smrti manželky přivedl do tchánova domu sobě novou partnerku a Pitzschmannovým vnoučatům nevlastní matku, 36-letou Annu Marii, která je v seznamu vepsána za škrtnutou předchůdkyni.

Domácnosti, v jejichž čele stála ovdovělá žena s dětmi, byly daleko četnější. Svědčí to na jedné straně o nižší šanci vdov na nový sňatek, ale zároveň o akceptovatelnosti suverénního postavení ženy a důvěře obce i vrchnosti v ženskou schopnost vést – alespoň dočasně - hospodářství. V Žandově můžeme uskupení typu 3d podle Lasletta napočítat v čele 15 domácností (12 %).[465] Pokud přihlédneme k reálnému stavu věcí, jednu z těchto domácností je třeba vypustit, protože fyzicky přítomna je v domě pouze vdova a její dva synové pobývají mimo domov (č.4). Mezi reálné domácnosti v čele s vdovou s dětmi je naopak možné zahrnout dvě domácnosti (č.23 a 35), v jejichž čele je sice evidován manželský pár s dětmi, ale mužské hlavy domácnosti nebyly v roce 1771 v místě evidence přítomny (poznámky sdělují, že jeden z nich „reist nacher Pohlen" a druhý „reist nacher Ungarn"). Jejich partnerky tak fakticky vedly hospodářství samy a lze je nahlížet jako „slaměné vdovy".

Jen menšina těchto domácností (6) však byla tvořena výhradně vdovou s dětmi; ve většině případů sdílelo toto uskupení dům s dalšími osobami a v konečném důsledku vytvářelo složitější domácnostní strukturu. Spolubydlícími byli buď nepříbuzní jednotlivci (ovdovělá hluchá stařena v č.17, 70-letá stará panna v č.60 resp. postarší osamělá vdova v č.111 – pokaždé byla spolubydlící osamělá žena o řadu let starší než vdova v čele domácnosti) anebo častěji celá rodinná jádra. U dvou domácností nic nenaznačuje, že by korezidující rodinná uskupení byla s vdovou stojící v čele usedlosti v příbuzenském vztahu,[466] avšak u pěti je příbuzenství mezi hlavou domácnosti a spolubydlící rodinou doloženo. Spolu se „slaměnou" vdovou z č.35 žili manželovi staří rodiče, vdova z č.42 sdílela domácnost s ženatým synem,[467]

---

[465] Domácností vedenou vdovou bylo fakticky i složité uskupení osob v domě č.97, kterou jsem do celkového počtu domácností tohoto typu nezahrnula: vedle ovdovělé Anny Elizabeth Grohmannové a jejího 14-letého syna (seznam eviduje u matky ještě dvě svobodné dcery, z nichž ale ani jedna v domě nepobývala) patřil totiž do uskupení v čele domácnosti ještě vdovin čerstvě ženatý syn a jeho mladá choť. Typ usedlé jednotky tudíž nebylo možné klasifikovat jako 3d, nýbrž jako typ 5b (dvě rodinná jádra). Vedle tohoto uskupení žila v domě ještě rodina nádeníka Johanna Christopha Knorra, která byla k vdově Grohmannové v příbuzenském poměru: Knorrova manželka Anna Elizabeth byla sestrou zesnulého muže hospodyně, tedy její švagrovou. Skladba této domácnosti se dále komplikuje tím, že jeden ze synů podruha Knorra již vstoupil do manželství a bydlel spolu s novomanželkou také v domě. I v podruží se tedy vyskytovalo uskupení, které by odpovídalo Laslettovu typu 5b.

[466] V č.69 jde o vdovu, při níž jsou evidovány čtyři dospělé děti, z nichž přítomna je pouze 21-letá dcera; v č.80 nacházíme v podruží dokonce dvě rodinná jádra: manželský pár s dětmi a 57-letou ženu s 25-letou dcerou, kdy není jisté, zda jde o vdovu nebo o svobodnou ženu s nelegitimním potomkem.

[467] Tato konstelace nebyla momentální, ale dlouhodobější: 27-letý syn vdovy Heegerové, Johann Wentzel, byl ženatý již 6 let (do manželství vstoupil 12.2.1765), s manželkou Veronikou měl již tři děti, nicméně pozici

vdova z č.61 se svým ženatým bratrem, v č.68 je vedle vdovy a jejích dětí evidován ženin 73-letý tchán a 44-letý svobodný švagr (ten ovšem dlouhodobě pobýval v Polsku, kde se živil jako muzikant). A konečně v domě č.129 je v pozici držitelky evidována 81-letá vdova Müllerová, při níž jsou registrovány dcery Anna Maria (51), Magdalena (48) a Anna Francisca (38): zatímco prostřední Magdalena podle poznámky nepobývala doma, nýbrž v žandovském špitále, nejmladší dcera se krátce před pořízením seznamu provdala za Antona Grohmanna, který je k roku 1771 u rodičů v č.81 škrtnut a připsán do č.129 jako manžel o 15 let starší Anny Franciscy. Sňatek nejmladší ze stárnoucích dcer byl pravděpodobně prostředek, jak do domu přivést budoucího hospodáře, a je pravděpodobné, že nedlouho po svatbě došlo k předání usedlosti mladému manželskému páru.[468]

V Horní Polici je vdova s dětmi evidována v čele 10 domácností z celkových 93 (10,8 %). Pokud zohledníme fyzickou přítomnost evidovaných osob, narazíme zde, podobně jako v Žandově, na dvě domácnosti „slaměných" vdov (č.12 a 66), jejichž manželé byli delší dobu mimo domov: první z manželů pobýval v Holštýnsku („reist von 6.April mit Pass nach Holstein"), druhý se živil jako sládek v Ploskovicích („Jung Möltzer in Ploschkowitz"). Po započítání těchto dvou domácností stoupne podíl domů, v jejichž čele stojí (ovdovělá) žena na 13 %, což odpovídá poměrům v Žandově. Ve většině těchto domácností však žije – na rozdíl od Žandova - vdova sama, pouze se svými dětmi: na 8 usedlostech to platí jak z evidenčního, tak z reálného hlediska, v č.46 je sice evidován svobodný bratr hospodyně, fyzicky však v domě nepobývá. Pouze ve třech domácnostech v čele s vdovou s dětmi tedy nalezneme další spolubydlící osoby, přičemž jen v jednom případě můžeme mluvit o rodinném jádru (v č.43 je vedle ovdovělé hospodyně a jejích ratolestí zapsána další vdova, 54letá Elizabeth Assperlin s 19letou dcerou). V č.90 pobývají s rodinným jádrem vdovy tři svobodné dívky (17, 22 ¼ a 28 let), které seznam eviduje u rodičů v jiných hornopolických domech a na usedlost č.90 je situuje až poznámka. Je dosti zřejmé, že šlo o děvečky. Neobvyklou konstelaci nacházíme v domě č.12, kde pod jednou střechou žije hospodyně (39) s dětmi a její dvě svobodné tety z otcovy strany (67 a 73 let).

Podobné zastoupení jako v Žandově a Horní Polici mají domácnosti, jejichž čele stojí vdova s dětmi, i v obou menších vesnicích: v Dolní Polici se reálně jedná o 2 domácnosti z 27 (7,4 %), ve Stoupně o 2 domácnosti z 19 (10,5 %). V obou lokalitách najdeme navíc po jedné domácnosti v čele s vdovou, jejíž evidované děti nejsou doma přítomné. Výhradně z vdovy a jejích dětí se skládá jedna domácnost ve Stoupně, v ostatních třech případech sdílí vdova dům nejen se svými dětmi, ale ještě s dalšími osobami. V č.8 ve Stoupně a v č.18 v Dolní Polici jde o nepříbuznou starší vdovu (v jednom případě je evidována sama, v jednom s nepřítomnými dětmi). Nejpestřejší skladbu má domácnost č.15 v Dolní Polici, sestávající vedle hospodyně a jejích dětí z ovdovělé matky hospodyně a dvou postarších svobodných sester (43 a 50 let), které podle všeho nebyly s hospodyní příbuzné.

Z výše uvedeného mimo jiné plyne celkem zajímavý poznatek, že vdovy v čele domácností měly větší sklon poskytovat pod vlastní střechou dlouhodobé útočiště ženám, které osud rovněž připravil o manžela a jimž zůstaly v péči děti, anebo starším osamělým ženám (buď ovdovělým nebo neprovdaným). Ze všech domácností, vedených vdovou s dětmi, přibližně v každé třetí žila nepříbuzná žena, která ovdověla nebo již dávno překročila věk vhodný ke

---

hospodáře držela stále jeho 58-letá matka. Uvedený příklad ilustruje, že se vdova v čele domácnosti nemusela svého postavení při nejbližší možné příležitosti vzdát a že patrně záleželo do značné míry na ní samotné, kdy uznala za vhodné předat usedlost dědici. Tento případ zajímavě koliduje s tezemi o tlaku obce a vrchnosti na domácnosti vdov, aby v čele gruntu stál co nejrychleji znovu muž. Srov. Sheilagh Ogilvie – Jeremy Edwards, Žena a „druhé nevolnictví" v Čechách na počátku novověku, Historická demografie 22, 1998, s. 5-49.

[468] Ověření bezprostřední souvislosti mezi sňatkem dědice a převodem majetku v pozemkových knihách komplikuje okolnost, že v praxi se záznamy o převodech nemovitostí zapisovaly do gruntovnic často s větším či menším zpozdění ve srovnání s reálným převzetím hospodářství.

vstupu do manželství. Mezi domácnostmi, v jejichž čele stál muž (v drtivé většině případů ženatý), bychom takových, které zahrnovaly nepříbuznou svobodnou ženu starší 50 let nebo nepříbuznou vdovu (s dětmi či bez nich), našly v celém vzorku jen 13. Jednalo se tedy zhruba o každou 18. domácnost v čele s mužem. Snad by se tento rys ženských domácností dal interpretovat jako určitý sklon k solidaritě se ženami, které měly podobný osud a postrádaly oporu mužského protějšku.

c/ Domácnosti, jejichž usedlou část představoval manželský pár s dětmi či bez dětí (3a resp. 3b)

Nejběžnějším typem domácnosti byla ve všech lokalitách bez rozdílu domácnost, v jejímž čele stál ženatý muž. U tohoto typu domácností jsem opět sledovala, zda vedle užší rodiny hospodáře pobývají v domě další lidé a zda jsou tito podruzi příbuzní hospodáře či nikoliv. U příbuzných spolubydlících jsem rozlišovala, zda se jednalo o společné příbuzné hospodáře a hospodyně (ženaté/vdané děti a jejich rodinní příslušníci), příbuzné ze strany hospodáře či příbuzné ze strany hospodyně resp. v jakém vztahu k hospodáři či hospodyni dotyčné osoby byly (např. ženatý bratr, švagrová, neteř, svobodný strýc, ovdovělá matka apod.).

V Žandově byl ženatý muž evidován v čele 101 domácnosti ze 125 klasifikovaných (80,8 %), z toho v 92 domech tvořil usedlou jednotku manželský pár s dětmi a v 9 domech manželský pár bez dětí.

Přibližně v polovině domů v držení ženatého muže se vyjma hospodářovy manželky popř. jeho dětí nevyskytovali žádní další spolubydlící. Z evidenčního hlediska žila v domě výhradně užší rodina hospodáře v 55 případech (54,5 %), v necelé polovině domácností seznam naproti tomu zachytil ještě další spolubydlící: v 16 domácnostech (15,8 %) šlo o jednotlivce, kteří netvořili rodinné jádro (až na jednu výjimku obsahovala každá z těchto domácností jednu osobu, pouze v čísle 109 byly evidovány takové osoby dvě), v 25 domácnostech (24,8 %) pak o manželský pár nebo ovdovělou osobu s dětmi (obvykle bylo v domě vedle užší rodiny hospodáře registrováno jedno podružské rodinné jádro, nicméně ve třech případech – v domě č.25, 32 a 101 - evidoval seznam pohromadě tři rodiny: hospodářovu a dvě podružské). Zvlášť zmiňuji 5 domácností, v nichž pramen zachytil v podružském postavení jak jednotlivce, tak rodinné jádro (č.13, 45, 70, 89 a 101), i když i tyto, podobně jako výše zmíněných 25 domácností, vytvářejí typ složené domácnosti.

Při detailnějším pohledu na situaci v žandovských domácnostech se ukazuje, že jen v 7 domech byl evidován jednotlivec, který byl příbuzným hospodáře, ale jednotlivce, u něhož se příbuzenský vztah k hlavě domácnosti doložit nepodařilo, zachycuje seznam v 11 domech. U podružských rodinných jader je situace opačná, v evidenci převažují ta s hospodářem spřízněná (19 domácností, z toho ve dvou domácnostech byly zaznamenány hned dvě podružské rodiny příbuzné s hospodářem) nad cizími (12 domácností, z toho v jedné figurují dvě podružská rodinná jádra, obě s držitelem domu nepříbuzná).

Z hlediska reálného stavu věcí je počet domácností, v jejichž čele najdeme rodinné uskupení typu 3a nebo 3b, o něco nižší: přihlédneme-li k fyzické přítomnosti hlavy domácnosti v místě evidence, dvě domácnosti z této skupiny vypadnou, neboť jejich mužské hlavy pobývaly delší dobu mimo Žandov a domácnost fakticky vedly manželky (viz výše). Z celkového počtu 99 žandovských domácností, vedených ve skutečnosti ženatým mužem, žila ve 48 případech (48,5 %) užší rodina hospodáře bez dalších spolubydlících a v konečném důsledku vytvářela jednoduchou domácnost typu 3a resp. 3b. Ve větší polovině těchto domácností se však vyskytovali další spolubydlící: buď jednotlivci (24 domácností, tj. 24,2 % všech reálných domácností s ženatým mužem v čele) anebo rodinná jádra (22 domácností, tj. 22,2 % reálných domácností s ženatým mužem v čele) s tím, že v pěti dalších domech (č.13, 45, 70, 89 a 132) najdeme kombinaci obou prvků, což zvyšuje podíl složených domácností na 27,3 %.

Poměr domů, ve kterých spolu bydlela dvě (popř. tři)[469] příbuzná rodinná jádra, a domů, poskytujících střechu nad hlavou rodině, jež nebyla příbuzná s hospodářem, je v situaci, kdy zohledňujeme fyzický výskyt evidovaných osob, v podstatě stejný jako při hledisku evidenčním (17 : 11). Hodná pozornosti je však situace u korezidujících jednotlivců: už z pohledu evidenčního převažovali nepříbuzní nad hospodářovými příbuznými, z pohledu reálného soužití se pak tato tendence ještě umocnila. Zatímco počet domů, v nichž pobýval jednotlivec příbuzný s užší rodinou hospodáře, zůstal po zohlednění výhradně osob fyzicky přítomných prakticky stejný jako z hlediska evidenčního, počet domů, ve kterých se vedle užší rodiny hospodáře vyskytoval alespoň jeden nepříbuzný jednotlivec se v podstatě zdvojnásobil (20). Stejně tak stoupnul se změnou hlediska na dvojnásobek i počet osob, kterých se to týkalo: v pozici nepříbuzné osoby, která rozšiřovala usedlou rodinu typu 3a nebo 3b, bylo v Žandově evidováno12 lidí, ale reálně žilo v takovém postavení 24 lidí, vesměs svobodných, generačně mladších nežli hlava domácnosti popř. věkově srovnatelných s hospodářem. V řadě případů se evidentně jednalo o mladé lidi, kteří v domě dočasně pobývali jako pracovní síla (evidováni jsou u vlastních rodičů v jiných domech nebo v oddíle podruhů a na jejich pobyt v dotyčném domě upozorňuje až poznámka písaře).

I ve všech třech analyzovaných venkovských lokalitách osciluje podíl domácností, jejichž usedlou jednotku tvořil manželský pár s dětmi nebo manželský pár bez dětí, kolem 85 %. V Horní Polici jde o 80 domácností (tj. 86 % z celkových 93 klasifikovaných), v Dolní Polici o 24 domácností (tj. 88,9 % z celkového počtu 27) a ve Stoupně o 16 domácností (tj. 84,2 % z celkového počtu 19). Zohlednění výhradně fyzicky přítomných osob na celé věci nic nezmění: v Dolní Polici a ve Stoupně zůstanou podíly domů s uskupením typu 3a resp. 3b v čele stejné, v Horní Polici se je nepatrně sníží (83,7 %).[470]

Ve srovnání se Žandovem jsou na tom venkovské lokality podobně i co se týče soužití usedlé jednotky typu 3a resp. 3b s dalšími osobami: zhruba v polovině těchto domácností nejsou evidovány žádní další spolubydlící (Horní Police – 51,3 %, Dolní Police – 50 %, Stoupno – 45,8 %), v druhé polovině naopak pramen zachycuje korezidenty. Sledujeme-li však, zda hospodářova užší rodina sdílí domácnost spíše s jednotlivci či spíše s rodinami a zda šlo spíše o příbuzné či nepříbuzné hospodáře, shledáme ve srovnání s městečkem zajímavé odlišnosti.

Stejně jako v Žandově převažují na venkově podružské poddomácnosti, jejichž osazenstvo (jednotlivec nebo rodinné jádro) bylo v příbuzenském poměru k užší rodině hospodáře. Ale zatímco v prostředí městečka byly tyto poddomácnosti tvořeny převážně rodinnými jádry (počet domácností s příbuznou podružskou rodinou byl asi třikrát vyšší než počet domácností s příbuzným podruhem-jednotlivcem), v Horní Polici a ve Stoupně jsou v podružské části domácnosti daleko častěji zastoupeni jednotlivci spříznění s hospodářem. V malém Stoupně najdeme příbuznou rodinu v podružském postavení ve dvou domech, příbuzného jednotlivce pak v šesti domech (v jednom z domů byla evidována jak svobodná sestra hospodáře, tak

[469] Dvě rodinná jádra v podruží bychom našli jednak v čísle 25, kde spolu s manželským párem 62-letého držitele domu, jeho manželky a syna (17 ¾), bydlel ještě ženatý syn hospodáře (34 let) s ženou a dvěma dětmi a čerstvě vdaná dcera (27 let) s manželem. Podobně komplikované poměry vznikly i v čísle 32; tam s manželským párem hospodáře Johanna Wentzela Hausschildta (muž 30, žena 29 let) sdíleli domácnost ještě rodiče hospodyně a jejich tři částečně dospělé, částečně nedospělé děti – sourozenci hospodyně; druhou neusedlou poddomácnost tvořila rodina provdané sestry hospodyně. Protože však v držbě téhož Johanna Wentzela Hausschildta byl i sousední dům č.33, je otázkou, jak reálné soužití tohoto příbuzenského konglomerátu vypadalo.

[470] Zohledníme-li pouze skutečně přítomné osoby v domě, podobně jako v Žandově vypadnou i v Horní Polici dvě domácnosti „slaměných" vdov, tj. vdaných žen, jejichž manželé pobývali dlouhodobě mimo domov, a kromě toho i domácnost kantora Johanna Franze Jäntsche, která kompletně pobývala ve Cvikově, dlouhodobém působišti hlavy rodiny: počet domácností s uskupením typu 3a nebo 3b tak ve srovnání s evidenčním hlediskem klesne na 77, tj. 83,7 % z 92 reálných domácností.

rodina selčina bratra), přičemž svobodných nebo ovdovělých jednotlivců, registrovaných v domě svého příbuzného, napočítáme v této vísce devět. V reprezentativnější Horní Polici seznam zachycuje podružské rodinné uskupení příbuzné s hospodářem v 10 domácnostech, ale příbuzného podruha-jednotlivce hned ve 20 domácnostech. A poněvadž v některých domech v držení ženatého muže byli zapsáni takoví jedinci dva nebo dokonce tři, celkem najdeme v uvedeném postavení 29 hornopolických poddaných, věkově náležejících zpravidla ke stejné generaci jako jejich hospodář.

Pro Dolní Polici však to, co bylo řečeno o Horní Polici a o Stoupně, neplatí a dolnopolické poměry by se v tomto ohledu podobaly spíše žandovským. Počet domů, v nichž je registrované rodinné jádro, příbuzné s hospodářem, je zde – podobně jako ve městečku - zřetelně vyšší než počet domů, v nichž je evidován jednotlivec, příbuzný s užší rodinou hospodáře (zde dokonce trojnásobně vyšší): domácnosti s příbuzným jednotlivcem v podruží jsou dvě, avšak domácností s příbuzným rodinným jádrem v podruží šest. V tomto případě se však vyplatí rozlišit, kdo je kde evidován a kdo kde fyzicky pobýval: zmíněná rodinná jádra evidovaná v podruží u příbuzných má totiž často podobu uskupení vdovy s jedním dvěma dospělými dětmi, které se ale často v místě evidence nezdržovaly (z uvedených 6 rodin je 5 tohoto typu). Z reálného hlediska se pak tři z těchto evidenčních podružských poddomácností typu 3d promění v poddomácnost osamělé vdovy (typ 1a) a grunty, na kterých žil v podruží jednotlivec příbuzný s hospodářem, začnou v poměru 5 : 3 převažovat nad usedlostmi, kde pobývala v podružském postavení celá příbuzná rodina.

Zohlednění fyzické přítomnosti evidovaných osob poněkud pozmění obraz poměrů i v Horní Polici a ve Stoupně, a to způsobem, jakého jsme byli svědky už v případě Žandova. Zejména se zvýší podíl domů, ve kterých se vyskytovala podružská jednotka bez příbuzenské vazby k hospodářově rodině, v prvé řadě poddomácnost jednotlivců. Zatímco v Horní Polici zůstane počet gruntů, poskytujících útočiště podružským rodinám příbuzným s hospodářem, beze změny (a nezmění se ani počet těchto poddomácností), počet domů, kde pobýval s rodinou hospodáře nějaký další nepříbuzný jedinec, se zvýší z 8 na 13. Celkově se v Polici k roku 1771 nacházelo v tomto postavení 19 osob (i zde platí, že jedna usedlost poskytovala střechu nad hlavou nejednou i dvěma popř. třem nepříbuzným podruhům) a protože se převážně jednalo o svobodné mladé lidi, obvykle o generaci mladší než hospodář nebo o vrstevníky mladších hospodářů, je dobrý důvod předpokládat, že šlo z větší části o čeleď. V Dolní Polici ani ve Stoupně se na žádné usedlosti, obhospodařované ženatým mužem, nevyskytovalo korezidující rodinné jádro, které by nebylo s usedlou rodinou příbuzné, a to ani z evidenčního, ani z reálného hlediska.

d/ Domácnosti, jejichž usedlou část představoval komplexní rodina (typ 5b)

Zbývá ještě krátce pojednat o domácnostech, jejich usedlou část tvořilo složitější uskupení než manželský pár z dětmi; teoreticky by se mohla v této pozici vyskytnout jak rodina rozšířená, tak rodina komplexní. V našem vzorku se takové případy vyskytly pouze dva (č.97 v Žandově a č.10 v Horní Polici) a v obou je v čele domácnosti zachycena komplexní rodina kmenová (srov. příloha č.3 a 4). Při pohledu na zápisy v seznamu je však zřejmé, že posouzení usedlého uskupení v čele domu jako rodiny typu 5b není dáno výjimečností těchto dvou domácností, ale spíše okolností, že v domě došlo k významným posunům a změnám v postavení (sňatek potomka hospodařící osoby) právě v roce 1771 a že písař různými vpisky aktualizoval konstelaci, opsanou z předešlého roku. V seznamu pro rok 1772 pak již bylo jistě zřetelně utříděno, kdo je součástí rodiny hospodáře a kdo patří mezi neusedlé, tak jako tomu je v ostatních domácnostech, v nichž pohromadě žili rodiče a jejich ženaté nebo vdané děti.

Interpretovat tuto momentální konstelaci jako usedlou část domácnosti typu 5b z hlediska právního jistě správné není, protože v českém dědickém systému musela být mezi manželskými páry, které se vyskytly pod jednou střechou, jednoznačná hierarchie: držitel usedlosti byl rozhodně právně nadřazen ostatním lidem, kteří na nemovitosti pobývali (ať už se jednalo o hospodářovu manželku a děti či osoby, které smluvně užívaly výměnek nebo očekávaly vyplacení svého dědického podílu z dané usedlosti). Hospodář byl jen jeden a byl jednoznačně určen. Proto i ve zmíněných dvou případech musel být usedlý přísně vzato pouze jeden z párů. Ze zápisu v poddanském seznamu pro rok 1771 však není zřejmé, který z párů – zda pár rodičů či čerstvě ženatého syna – se dostal do podřízeného postavení. Jednou možností je, že i po sňatku zůstal syn v podřízeném postavení a musel ještě nějakou dobu vyčkat, než grunt převzal. Druhou možností je, že v souvislosti se vstupem syna do manželství došlo i k dědickému vypořádání, že syn se stal novým hospodářem a jeho rodiče se stáhli na výměnek. V tomto případě ale nemusí být jisté, že ke změně postavení osob v rámci domácnosti došlo bezprostředně po svatbě syna. Navíc k uzavření manželství došlo až v průběhu roku 1771 (v polické domácnosti sice už v první polovině ledna, ale v žandovské až začátkem listopadu) a je věcí rozhodnutí, zda zohlednit stav před sňatkem nebo až po něm. Z hlediska určení typu domácnosti však tato interpretační nejistota není na překážku, neboť při stanovení konečného typu domácnosti podruhy zohledňuji a zvláštní klasifikace usedlé části domácnosti je pouze pomocnou záležitostí.

Polickou domácnost č.70 tvořila vedle uskupení typu 5b fakticky ještě výměnkářka Anna Elizabeth Hertzigin, kterou seznam eviduje v oddíle neusedlých s poznámkou „Nro.70 in Ausgeding". Příjmení sice nenapovídá, že by měla být příbuzná s rodinou hospodáře Wentzela Kriescheho (77), ale rozbor matrik ukázal, že jde o sestru hospodyně Anny Marie.[471] Situace v žandovském domě č.97 je komplikovanější: usedlé uskupení typu 5b představuje hlava domácnosti, vdova Anna Elizabeth Grohmann (62), spolu se svými svobodnými dětmi (evidovány jsou tři, fakticky přítomen je pouze 14-letý syn) a manželským párem svého 21-letého syna a dědice usedlosti, Ignatze Grohmanna. Vedle toho žila v domě rodina podruha Johanna Christopha Knorra (51), která byla s usedlou rodinou příbuzná: Knorrova manželka Anna Elizabeth (56 ½) byla sestrou zemřelého hospodáře. Protože se Knorrův syn Johann Wentzel (24) právě v roce 1771 rovněž oženil a seznam jej eviduje spolu s novomanželkou také v domě, je náležité posoudit i konglomerát lidí v podruží jako uskupení typu 5b. Tato raritní konstelace patrně neměla dlouhého trvání a je dosti pravděpodobné, vdova Grohmannová podstoupila grunt záhy svému ženatému synovi, ale i tak stojí toto komplikované a svou komplikovaností výjimečné uskupení za povšimnutí: z určitého hlediska připomíná složité rodinné struktury, typické pro východní model rodinného utváření a tento dojem může umocňovat i okolnost, že všichni korezidenti jsou spojeni příbuzenským poutem. Ale jsou tu prvky, které znemožňují vidět v tomto případě náznaky východní rodiny. Jednak v čele domácnosti stojí žena, jednak se domácnost neodvíjí důsledně patrilineárně, neboť přítomen je manželský pár sestry zesnulého hospodáře.

[471] Příjmení hospodyně za svobodna plyne z matričních zápisů o křtu dětí manželského páru hospodáře, např. dcery Anny Elizabeth, která i v seznamu 1771 figuruje v domácnosti v postavení svobodné, 29-leté dcery (matrika L 44/4: křest Anny Elizabeth, dcery Wentzela Kriescheho, podruha v Horní Polici, a jeho ženy Anny Marie, rozené Hertzigin: 8.5.1741). Pak již bylo snadné dohledat, že obě ženy – hospodyně, za svobodna Hertzigin, a výměnkářka Hertzigin - jsou dcerami George Hertziga, polického zedníka a jeho manželky Elizabeth, kteří defilují v seznamech z let 1709-1729 a jsou tedy podchyceni v naší databázi. Anna Maria byla pokřtěna 16.9.1706 a její sestra Anna Elizabeth 23.3.1708 (v seznamu mají obě údaj o věku chybně). Výměnku požívala 63-letá svobodná žena z titulu dcery předchozího držitele: matriční zápis o sňatku páru, který v roce 1771 stál v čele domácnosti, totiž k 26.5.1735 uvádí Wentzela Kriescheho, jako syna zesnulého sedláka z Heřmanic a Annu Marii jako dceru Georgie Hertziga, chalupníka a zedníka v Horní Polici. Hospodář z roku 1771 se tedy na polický grunt přiženil, výměnkářka tu byla doma.

3.3 Kdo se skrýval v podruží?

Předchozí odstavce naznačují vcelku významnou roli příbuzenství při utváření domácností. Zdá se, že příbuzenské pouto bylo zohledňováno především při utváření domácností, v jejichž čele stál kompletní manželský pár. Vždyť zhruba ve čtvrtině všech domů, v nichž byl usazen manželský pár, žila spolu s užší rodinou hospodáře ještě nějaká další osoba, kterou vázalo s pánem domu příbuzenství. Domácnosti v čele s uskupením typu 3d, tj. vdovou s dětmi, měly ve srovnání s tím poněkud větší sklon poskytovat pod svou střechou útočiště nepříbuzným osobám. U domácností v čele s uskupením typu 3c, tj. vdovcem s dětmi, popř. u domácností v čele s jednotlivcem, se pak pro malý počet případů nedají vyvozovat obecnější závěry. Ať už se však v podruží vyskytovaly příbuzné či nepříbuzné osoby (přesněji řečeno osoby, u nichž se příbuzenství s hospodářovou rodinou nepodařilo doložit), jisté je, že korezidenti z řad neusedlých poddaných se v našem vzorku vyskytovali v každé druhé domácnosti: pokud do domácností zahrneme jak příbuzné, tak nepříbuzné spolubydlící, podíl rozšířených a složených domácností dosáhne 47,3 % z hlediska evidenčního (tab.III.1) resp. 51,3 % z hlediska reálného (tab.III.2). Podívejme se tedy, kdo byli ve skutečnosti lidé žijící v podruží. Tento drobnohledný rozbor by mohl být užitečný stran odhalení určitých tendencí při utváření rodiny v maloměstském a venkovském prostředí na severu Čech.

Domácnosti, v nichž se vedle rodiny hospodáře vyskytovaly (ať už formálně nebo skutečně) výhradně příbuzní podruzi, byly o něco četnější než domácnosti, zahrnující výhradně korezidenty s hospodářem nepříbuzné. Nepřekvapí, že z evidenčního hlediska je převaha prvně jmenovaného typu domácností daleko zřetelnější než z hlediska reálného: pořizovatelé seznamu totiž zapisovali poddané v přirozených rodinných uskupeních a na pobyt některých příslušníků jinde upozornili až poznámkou. Výhradně spolubydlící s hospodářem příbuzné eviduje seznam v 73 (27,7 %) domácnostech (tab. III.5), výhradně podruhy bez příbuzenské vazby k hospodáři pak v 39 (14,8 %) domácnostech (tab. III.7). Ovšem při zohlednění fyzické přítomnosti evidovaných osob rozdíl tak výrazný není: domácností, zahrnujících vedle usedlé jednotky jen podruhy, kteří měly příbuzenské pouto k držiteli nemovitosti (tab. III.6), napočítáme 65 (24,7 %) a domácností, jejichž součástí byli podruzi výhradně nepříbuzní s hlavou domu (tab.III.8), 51 (19,4 %). Vedle toho narazíme v našem vzorku na 14 (5,3 %) evidenčních domácností (tab. III.9) resp. 20 (7,6 %) reálných domácností (tab. III.10), jejichž podružskou součástí byli jak osoby s hlavou domácnosti příbuzné, tak osoby bez příbuzenské vazby k hospodáři. Pro úplnost obrazu domácnosti zcela bez podruhů shrnují tabulky III.11 (evidenční hledisko) a III.12 (reálné hledisko).

Při podrobnějším pohledu na podruhy vyjdeme z typologického rozlišení usedlých jednotek, s nímž jsme operovali již v předešlém textu. Všechny domácnosti zahrnující podruhy lze opět rozdělit podle toho, kdo stál v čele domácnosti, na domácnosti vedené jednotlivcem, svobodným nebo ovdovělým (typ 1a nebo 1b), domácnosti vedené ovdovělou osobou (mužem nebo ženou), v jejíž péči byly děti (typ 3c nebo 3d) a domácnosti vedené ženatým mužem - usedlou část domácnosti pak tvořil manželský pár, buď s dětmi nebo bez dětí (typ 3a nebo 3b). Jiná uskupení v čele domácností v našem vzorku nenajdeme (až na dvě výše popsané domácnosti, jejichž usedlou část by bylo možné interpretovat jako typ 5b).

Domácnosti vedené jednotlivcem a ovdovělým mužem s dětmi jsou dosti ojedinělé a jejich skladba byla popsána v předešlém textu. Ve skutečnosti žilo v takových domácnostech jen 14 neusedlých poddaných, kteří byli s výjimkou jednoho bezdětného manželského páru s hlavou domácnosti příbuzní: ve dvou případech šlo o potomka hospodáře s rodinou, v jednom o hospodářovu ovdovělou matku a svobodnou sestru.

Kategorie domácností, v jejichž čele stála ovdovělá osoba s dětmi, je už daleko početnější. Zásluhu na tom má především poměrně hojný výskyt uskupení typu 3d v postavení usedlých, vdovec s dětmi se v pozici držitele domu téměř nevyskytoval. Seznam podchycuje v Žandově, Horní Polici, Dolní Polici a Stoupně na 30 hospodářství vedených vdovou, při níž jsou registrovány děti. Ve třech případech však žádné z dětí s ovdovělou matkou nepobývalo: tyto domácnosti z reálného hlediska patří do kategorie 1a. Naopak by sem bylo možné zahrnout čtyři případy žen v čele domácnosti, jež sice vdovami nebyly, ale jejichž manželé pobývali dlouhodobě mimo domov. Dospíváme tak k počtu 31 domácností, které byly ve své usedlé části fakticky tvořeny vdovou s dětmi nebo dlouhodobě osamělou ženou s dětmi. V polovině těchto domácností žádní podruzi nežili. Buď v nich nebyli žádní neusedlí vůbec registrováni anebo tito registrovaní korezidenti nebyli v domě přítomni (např. v čísle 46 v Horní Polici seznam eviduje vedle 39leté vdovy a její 11leté dcerky ještě svobodného 49letého bratra hospodyně, který však pobýval mimo panství). V 15 domácnostech vdov s dětmi však podruzi bydleli: v devíti domácnostech pobývali výhradně podruzi s vdovou nepříbuzní, v pěti naopak podruzi výhradně příbuzní a v jedné bychom v podruží našli jak vdoviny příbuzné, tak její nepříbuzné. Přestože z domácností v čele vdovou je mnohem více těch, které poskytovaly přístřeší nepříbuzným, než těch, které doplňovali příbuzní podruzi, platí, že osob, pobývajících v podruží u příbuzné vdovy je více (24) než podruhů, kteří neměli příbuzenskou vazbu k ovdovělé ženě v čele domácnosti (19). Znamená to, že průměrně žili ve vdovské domácnosti, v níž se vyskytovali nepříbuzní spolubydlící, pouze dva podruzi, zatímco domácnost, v níž se vyskytovali jen příbuzné osoby, sdíleli s ovdovělou hospodyní v průměru tři spolubydlící.

Mezi lidmi, kteří nejspíše nebyli v příbuzenském poměru k vdově v čele domácnosti, bychom napočítali dva manželské páry (jeden z nich měl tři děti, druhý žádné) a především 11 žen bez partnera: tři z toho byli sirotci vyššího věku (43, 50 a 70 let), ve třech případech se jednalo o vdovu, která byla fakticky sama, tři další ženy (dvě z toho nesporně vdovy) pak žily v podruží vždy s jednou dospělou dcerou. Krom toho k roku 1771 pobývali v jedné ze zkoumaných domácností tři svobodné dívky ve věku 17, 22 a 28 let, nepříbuzné ani mezi sebou navzájem, ani s ovdovělou hospodyní, vdovou po řezníkovi (H.Police, č.90). Jednalo se podle všeho o děvečky.

Mezi příbuznými, kteří bydleli u ovdovělé ženy s dětmi, najdeme vedle vdoviných svobodných dětí také její ženaté resp. vdané potomky. V jednom případě šlo o vdanou dceru s manželem, v dalším pak o vdovina syna s ženou a třemi dětmi.[472] V podruží zaznamenáme i další vdoviny pokrevní příbuzné: svobodnou tetu z otcovy strany, ženatého bratra s manželkou a ovdovělou matku. V těchto domácnostech se však mohli vyskytovat i příbuzní ze strany zesnulého (popř. nepřítomného) manžela. V našem vzorku jde o nebožtíkova ovdovělého otce, tj. vdovina tchána (Žandov, č.68), a o rodiče nepřítomného manžela (Žandov, č.35).

Jak již bylo řečeno v předchozím textu, ze všech 216 reálných domácností v čele s manželským párem žili podruzi ve 115 domácnostech. Přibližně z poloviny se jednalo o domy, které poskytovaly přístřeší osobám bez příbuzenského pouta k hospodáři, z poloviny naopak o domy, v nichž pobývaly korezidenti s hlavou domácnosti příbuzní. Jen poměrně málo ženatých hospodářů bydlelo jak s příbuznými, tak nepříbuznými podruhy současně. V 17 takových domácnostech tvořili pak nepříbuznou podružskou složku většinou svobodní

[472] Okolnost, že v domě pobýval dospělý a dokonce řadu let ženatý syn, nemusela vdovu přimět k tomu, aby odstoupila z čela domácnosti: tak je tomu v čísle 42 v Žandově, kde je v pozici hlavy domácnosti vedena 58-letá vdova, při niž je zapsána téměř dospělá dcera („bey der Mutter") a nepřítomný syn (30 ½), který se živil jako voják. Vedle toho jako „Inwohner" v domě pobýval vdovin 27-letý ženatý syn s rodinou.

jednotlivci ve věku do 45 let a jen ve čtyřech případech šlo o rodinné jádro. Naznačuje to, že nepříbuzný element v domě představovala zpravidla čeládka, která pobývala na usedlosti jen dočasně.

V domácnostech vedených ženatým mužem ve skutečnosti žilo na 110 lidí nepříbuzných s hlavou domácnosti. Z toho jen 45 osob bylo příslušné k nějakému podružskému rodinnému jádru, zbytek byli jednotlivci, ovdovělí nebo svobodní. Rodinná jádra, která podruzi nepříbuzní s hospodářem v domácnostech tohoto typu vytvářeli, byly buď vdovy s dětmi (7 případů)[473] nebo postarší manželské páry bez dětí (5 případů)[474] popř. páry s dětmi (4 případy)[475], až na jednu výjimku též postarší nebo středního věku. Tato skutečnost nenaznačuje, že by na Hornopolicku mělo podruží skýtat nějaké mimořádné šance na vstup do manželství a nabízet útočiště mladým manželským párům. O podruzích nepříbuzných s hlavou domácnosti se to rozhodně říci nedá.

65 osob v podruží u nepříbuzného ženatého muže, které nevytvářely rodinná jádra, by bylo možné rozdělit do dvou skupin: jednak šlo o ovdovělé jedince (zpravidla ženy), kteří až na jednu výjimku byli ve věku nad 50 let nebo se této hranici těsně přibližovali (11 případů)[476], a o ženské sirotky starší 50 let (5 případů).[477] Druhou skupinu tvoří mladí svobodní lidé, kteří jen výjimečně překročili 40.rok věku (47 případů). Vyskytlo se mezi nimi i několik dětí ve věku mezi 8 a 13 lety (6 případů) – jako o dětech lze o nich mluvit jak z hlediska demografického (ještě nedosáhly pohlavní dospělosti), tak z hlediska církevního (vzhledem k věku patrně ještě nebyly u zpovědi); jde nejspíše o osiřelé děti, kterých se hospodáři ujali po dobu jejich nedospělosti. U jedinců kolem 15 let už však přichází v úvahu interpretace, že šlo o čeleď. Svobodných, s hlavou domácnosti nepříbuzných jednotlivců ve věku mezi 14 a 44 lety napočítáme v domech ženatých hospodářů 41: většina z nich osciluje kolem 20. roku věku, starších 30 let je mezi nimi jen devět.[478]

Pokud jde o podruhy, kteří sdíleli domácnost s usedlým manželským párem a zároveň měli k rodině hospodáře příbuzenský poměr, našli bychom je v Žandově, Horní Polici, Dolní Polici a Stoupně přítomné celkem v 68 domácnostech (tj.v 31,5 % všech domácností s ženatým mužem v čele), přičemž v 17 z nich se vedle příbuzných podruhů vyskytovali i podruzi

---

[473] Žandov, č.6 (35-letá vdova s dvěma nedospělými dětmi), Žandov, č.13 (49-letá vdova s nedospělou dcerou), Žandov, č.14 (65-letá vdova s 37-letou dcerou), Žandov, č.22 (59-letá vdova s 18-letou dcerou), Žandov, č.89 (47-letá vdova s 21-letou dcerou a 18-letým synem), Horní Police, č.53 (41-letá vdova s dvouletým synem). S poněkud nevšedním uskupením, které jsem rovněž zahrnula do této kategorie, se setkáme v čísle 45 v Žandově: spolu s 85-letou matkou žije v podruží 44-letá dcera a její nemanželský syn ve věku 6 let.

[474] Žandov, č.10 (manželský pár 62-letého muže a 49-leté ženy), Žandov, č.108 (manželský pár 53-letého muže a 43-leté ženy), Žandov, č.124 (manželský pár 55-letého muže a 73-leté ženy), Horní Police, č.13 (manželský pár 72-letého muže a 55-leté ženy) a Horní Police, č.19 (manželský pár 78-letého muže a 60-leté ženy).

[475] Horní Police, č.26 (manželský pár 45-letého muže a ženy bez udání věku + 5 dětí), Horní Police, č.64 (manželský pár 43-letého muže a 41-leté ženy + 2 děti), Horní Police, č.83 (manželský pár 60-letého muže a 64-leté ženy + 2 přítomné děti); jediný mladý nepříbuzný pár v podruží najdeme v domě č.31 v Žandově (manželský pár 23-letého muže a 25-leté ženy + syn ve věku 3 měsíců).

[476] Žandov, č.36 (vdova, 65 let), Žandov, č.44 (vdova, 63 let), Žandov, č.101 (dvě vdovy, 48 a 77 let), Žandov, č.108 (vdova – žebračka, 77 let), Žandov, č.111 (vdova, 49 let), Horní Police, č.19 (dvě vdovy, 33 a 58 let), Stoupno, č.1 (vdova, 59 let), Dolní Police, č.19 (vdovec – výměnkář, 67 let), Dolní Police, č.21 (vdovec – výměnkář, 58 let).

[477] Žandov, č.3 (svobodná žena, 67 let), Žandov, č.101 (svobodná žena, 51 let), Žandov, č.104 (svobodná žena, 52 let), Horní Police, č.19 (svobodná žena – výměnkářka, 73 let), Dolní Police, č.23 (svobodná žena, 57 let).

[478] 14 let – 1 osoba; 15-19 let – 11 osob; 20-24 let – 14 osob; 25-29 let – 6 osob; 30-34 let – 2 osoby; 35-39 let – 3 osoby; 40-44 let – 4 osoby.

s pánem domu nepříbuzní. Jednalo se o 149 osob, které měly - v porovnání s korezidenty bez příbuzenské vazby na hospodáře - daleko větší sklon sdružovat se do rodinných jader: 103 z nich bylo součástí uskupení typu 3a, 3b nebo 3d a jen 46 z nich vytvářelo podružskou domácnost jednotlivců, maximálně sourozeneckých párů (2 případy). Nejzřetelnější je tato tendence v Žandově, kde jsou podružské poddomácnosti, tvořené rodinným jádrem (32 případů), dokonce ve zřetelné převaze nad podružskými poddomácnostmi, tvořenými jednotlivcem (7 případů). Ve venkovských lokalitách je však tomu zcela opačně: poddomácnosti jednotlivců příbuzných s hlavou domácnosti trojnásobně převyšují počet poddomácností, tvořených s hospodářem spřízněným rodinným jádrem (početní poměr mezi oběma uvedenými typy poddomácností je v Horní Polici 26:8, v Dolní Polici 5:3 a ve Stoupně 8:2).

Z uvedených 149 osob vytvářejí rodinné jádro především a) ženaté resp.vdané děti usedlého manželského páru a jejich rodinní příslušníci (celkem 35 osob). Takových rodin najdeme v podruží 12, z toho 8 v Žandově.[479] Mnohdy jde o skutečně čerstvé manželské páry, protože u nich nejsou uvedeny buď žádné děti nebo jen jedno dítě v kojeneckém věku (na všech 12 párů připadá jen 11 dětí, z toho ve dvou případech prokazatelně nejde o potomky hospodářova syna, ale o děti jeho ženy z předchozího manželství). V podruží u rodičů se vyskytovaly spíše vdané dcery než ženatí synové: manželských párů provdané dcery najdeme v celém vzorku 8 (pět z toho v Žandově a tři v Horní Polici), zatímco párů ženatého syna jen polovic (tři případy v Žandově, jeden v Dolní Polici). Uskupení ženatého syna nebo vdané dcery najdeme úhrnem v 11 domácnostech, neboť v jedné domácnosti se vyskytoval nikoliv jeden, ale hned dva páry hospodářových dětí.[480]

Další příbuzné lze rozdělit na b) příbuzné ze strany hospodáře a c) příbuzné ze strany hospodyně; v obou případech je takových lidí více než osob patřících do rodin ženatých resp. vdaných potomků usedlého párů.

b) Mezi 65 pokrevními příbuznými hospodáře, kteří jsou v místě evidence přítomní (vedle toho je v seznamu registrováno 23 příbuzných, kteří v domech, v nichž jsou zapsáni, nepobývají; až na dvě výjimky jde o hospodářovy sestry a bratry), je součástí nějakého rodinného jádra 39 osob. Nejčastěji jde o rodiče hospodáře, kteří vytvářejí manželský pár (7 případů); u některých z těchto sedmi párů jsou evidovány i svobodné dospělé děti, tj. svobodní sourozenci hospodáře, ale z 15 evidovaných jich je přítomno pouze 6. Rodinné jádro ve třech případech vytváří i ovdovělá matka hospodáře (z toho v jednom případě matka nevlastní) spolu s hospodářovými, na gruntě přítomnými svobodnými sourozenci. Pouze ve dvou domácnostech byl v podruží přítomen hospodářův ženatý bratr s manželkou (Žandov,

[479] Zjištění, že nejvíce případů ženatých synů a vdaných dcer, žijících v podruží u rodičů, připadá na Žandov, koresponduje se skutečností, že ve městečku se ženatí držitelé domů jeví v porovnání s venkovskými lokalitami jako nejstarší. V Žandově dosahují ženatí hospodáři v průměru věku 45,1 roku, plná třetina (32,7 %) jich je starší 50 let a naopak jen 4 (3,8 %) jich je mladších 30 let. Ve všech venkovských lokalitách jsou ženatí muži v čele domácností o něco mladší: ve Stoupně je sice věkový průměr těchto mužů stejný jako v Žandově, ale do kategorie nad 50 let jich patří jen něco málo přes pětinu (22,2 %), v Dolní Polici dosahují ženatí hospodáři v průměru 43,7 let, 13 % z nich ještě nebylo 30 a jen čtvrtina (26,1 %) je starší 50 let. Konečně v Horní Polici jsou podíly ženatých hospodářů do třiceti resp. nad padesát stejné jako v Dolní Polici (12,7 % resp. 26,6 %) a průměrný věk ženatých hlav tamních domácností je 41,7 roku.

[480] Hlavou domácnosti č.25 v Žandově byl 62-letý švec Johann Christoph Werner. Usedlou část domácnosti spolu s ním vytvářela jeho manželka (58) a syn (17 ¾), jedna svodná dcera (36) sloužila v domě č.132 a nebyla tudíž doma přítomna. V podruží pak žil ševcův ženatý syn Johann Joseph (34) spolu s manželkou a dvěma dětmi a dcera Elizabeth (27) spolu s manželem Josephem Sälbem (26). Hospodářova dcera se provdala zcela nedávno (22.1.1771), ale přinejmenším nějakou dobu po svatbě musela žít s manželem u rodičů, jinak by je tam písař nezapsal.

č.9 a č.21), vedle toho pak lze zaregistrovat jeden pozůstatek po bratrově manželském páru v podobě uskupení vdovy (tj. hospodářovy ovdovělé švagrové) s dětmi (Žandov, č.24).

Zbývajících 26 osob pokrevně příbuzných s hlavou domácnosti byli jednotlivci, kteří nevytvářeli rodinná jádra. Takovými spolubydlícími byli jednak hospodářovi ovdovělí rodiče - v deseti případech matka (z toho ve třech nevlastní) a ve třech případech otec – jednak sourozenci držitele usedlosti. Ti byli téměř bez výjimky svobodní, až na hospodářovu sestru v polické domácnosti č.36, která byla bezdětnou vdovou. Jedna ze svobodných sester hospodáře pak měla u sebe navíc nemanželské dítě (Horní Police, č.2). Pokud vezmeme v potaz jen fyzicky přítomné sourozence, jedná se celkem o 11 sester a 5 bratrů. Podstatně menší počet případů soužití dvou bratrů, byl-li jeden z nich držitelem usedlosti, než případů pobytu svobodné sestry u usedlého bratra potvrzuje dobový sklon nahlížet podřízenost dospělého muže vlastnímu bratrovi, který zdědil rodičovský grunt, jako dehonestující. Pokud taková situace nastala, byl důvodem k setrvání u bratra většinou nějaký fyzický handicap, který dotyčnému bránil postarat se o sebe sama.[481] Např. v Horní Polici, na statku č.5 žil spolu s rodinou sedláka Josepha Wentzela (32) hospodářův bratr Anton (35 ½), který byl slepý. V případě sester naproti tomu žádný takový předsudek nepanoval, naopak se mělo za to, že je povinností dědice gruntu zabezpečit sestry, kterým se nepodařilo provdat se nebo se jinak obstarat. Na usedlostech ženatých hospodářů však narazíme i na případ, kdy výměnek užívají strýc a teta hospodáře, tedy svobodní sourozenci předešlého držitele gruntu (Horní Police, č.76).

c) Mezi 49 pokrevními příbuznými hospodyně napočítáme reálně jen 7 rodinných jader. Jsou zpravidla nabaleny na rodiče hospodyně a to buď tak, že oba žijící rodiče vytvářejí manželský pár (5 případů), anebo tak, že ovdovělá matka je v domě přítomna alespoň s jedním svobodným dítětem – sourozencem hospodyně (1 případ). Rodičovské manželské páry při sobě většinou reálně žádné svobodné děti nemají, až na jeden případ v Polici a jeden v Žandově.[482] V podruží se ale můžeme setkat i s rodinou hospodyniny provdané sestry (Žandov, č.32 – viz pozn.41) resp.ženatého bratra (Stoupno, č.11 a Dolní Police, č.26). Součástí rodinného jádra je celkem 33 příbuzných hospodyně (tj. 67,3 %).

Na 16 osob pokrevně příbuzných s hospodyní naproti tomu vytvářelo poddomácnost jednotlivce. Šlo jednak o ovdovělou matku hospodyně, při níž fakticky nepobýval žádný svobodný potomek (4 případy) resp. ovdovělého otce (1 případ), ale zejména o svobodné sourozence hospodyně. Počtem 8:1 zřetelně převažují sestry nad bratry. Celkem (tj. bez ohledu na to, zda jsou v domě po boku rodičů či jako jednotlivci) se k roku 1771 vyskytovalo v domácnostech vedených kompletním manželským párem 18 svobodných sourozenců hospodyně, z toho 4 bratři a 14 sester (někteří, pravda, ještě nedospělí). V postavení podruha, pokrevně spřízněného s paní domu, se však můžeme setkat i s méně bezprostředními příbuznými: na usedlosti č.12 v Horní Polici pobývala na výměnku hospodynina 67letá teta z otcovy strany.

Pokud mezi sebou srovnáme jednotlivé lokality, určitý svéráz vykazuje Žandov. V případě tamních domácností můžeme sledovat výraznější tendenci k setrvání mladších manželských

---

[481] Srov. J. Schlumbohm, Lebensläufe, Familien, Höfe, Göttingen 1994, s. 320-322.

[482] 1) V domě č.45 v Horní Polici pobývala vedle mladého páru hospodáře a jeho manželky (k sňatku došlo v předešlém roce, 20.2.1770) ještě rodina, tvořená rodiči hospodyně a jejich třemi dcerami: jedna z nich se doma nezdržovala („zu Montsch beym W.Görbtner"), ale dvě ano, přičemž u starší z nich to nebylo z důvodu nedospělosti (bylo jí 29 ½), ale patrně – jak prozrazuje poznámka - z důvodu nepočestnosti, která jí komplikovala vyhlídky na sňatek. 2) Na žandovské usedlosti č.32 hospodařil bezdětný manželský pár a v postavení neusedlých zde pobývaly dva manželské páry: jedním z nich byli rodiče hospodyně, druhým pár provdané sestry hospodyně. Spolu s manželským párem rodičů zde byli přítomni i tři svobodní sourozenci hospodyně; sestra (13) a dva bratři, jeden z toho v dospělém věku (26 a 7 ¼).

párů v závislosti na rodičích a tudíž k vytváření struktur Laslettova typu 5b. Ovšem jen menší část domácností s takovou strukturou je možné označit jako kmenovou rodinu, neboť v pěti z osmi případů žije v podruží provdaná dcera usedlého páru a domácnost je tak rozvinuta v ženské linii. Co se zastoupení komplexní rodiny s výměnkem týče, zde už městečko tak výrazně nevyčnívá. Jestliže hledáme vysloveně vzorovou rodinu s výměnkem, tj. domácnost, kdy na výměnku pobývají rodiče hospodáře a nikoliv např. rodiče hospodyně, v Žandově najdeme takových forem rodiny přibližně stejně jako v Horní Polici. Narazíme-li na domácnostní strukturu typu 5a ve dvou menších venkovských lokalitách, jde spíše o soužití usedlého páru s ovdovělou matkou hospodáře a jejími svobodnými, z části nedospělými dětmi anebo s rodiči hospodyně.

Ovšem uskupení, ve kterých najdeme dvě rodinná jádra z téže generace, jsou v Žandově dvakrát častější než ve třech venkovských lokalitách dohromady. Můžeme však v některém případě říci, že jde o strukturu typu joint-family? Při hledání odpovědi na tuto otázku vypadnou předně ty případy, kdy sekundární rodinné jádro představují rodiny sourozenců hospodyně, byť by se jednalo o rodiny bratrů (Dolní Police, č.26 a Stoupno, č.11).[483] Joint-family by totiž měla být důsledně založena na principu patrilinearity, a proto přicházejí v úvahu jen domácnosti, kde vedle ženatého hospodáře žije jeho ženatý bratr anebo alespoň vdova po jeho bratrovi spolu s dětmi. V našem vzorku se takové případy najdou tři a všechny právě v Žandově (č.9, 21 a 24). Právě jen tyto tři domácnosti by snesly parametry rodiny typu joint-family.

Zatímco pro prostředí městečka je tedy typické, že u usedlých manželských párů žijí v podruží spíše příbuzná rodinná jádra než příbuzní jednotlivci a spíše nepříbuzní jednotlivci než nepříbuzná rodinná jádra (i když z přítomných nepříbuzných rodinných jader jsou početně poměrně významná uskupení vdovy s dítětem), všem třem venkovským lokalitám je společné, že s usedlými manželskými páry sdílí domácnost více příbuzných jednotlivců než příbuzných rodin (především jde o sestry a ovdovělé matky jak hospodáře, tak hospodyně) a rozhodně více nepříbuzných jednotlivců (často mladých lidí) než nepříbuzných rodin (v Horní Polici se však vcelku často setkáme s manželskými páry bez příbuzenské vazby k užší rodině hospodáře).

[483] Z toho důvodu nelze vidět jont-family ani v uskupení, vyskytujícím se na žandovské usedlosti č.32, i když kombinuje lateralitu v uspořádání manželských párů navíc s linearitou: jako hospodář je uveden provazník Johann Wentzel Hausschildt (30), ženatý s Johannou (29). Usedlý manželský pár byl bezdětný, přestože manželství bylo uzavřeno již v roce 1762. V pozici neusedlých jsou pak zapsány dva manželské páry: jedním z nich byli rodiče hospodyně, druhým pár provdané sestry hospodyně. Starý mydlář Adalberth Hantsche (61) byl s největší pravděpodobností původním držitelem domu, ale vedení usedlosti před časem podstoupil svému zeti a to i přes to, že jsou při něm vedle manželky (51) a dcery (13) zapsáni i dva vlastní synové, jeden z toho v dospělém věku (26 a 7 ¼). Sestra hospodyně a další dcera Adalberta Hantscheho, Theresie (21 ½) byla více než rok (od 8.11.1769) provdaná za kloboučníka Johanna Adalbertha Grohmanna (25), rodinu doplňovala jejich tříměsíční dcerka. Z typologického hlediska by tento konglomerát příbuzných vytvářel uskupení typu 5c, avšak s rodinnou typu joint-family by jinak mnoho společného neměl: jednak se odvíjel výhradně matrilineárně, jednak hospodář dobrovolně ještě za svého života podstoupil vedení usedlosti mladší generaci. Navíc ve skutečnosti všechny tyto osoby patrně ani pod jednou střechou nebydlely, neboť J.W.Hausschildt byl zároveň držitelem sousedního domu č.33 a je více než pravděpodobné, že některý ze dvou podružských párů žil odděleně v sousedním domě a vytvářel tak samostatnou domácnost.

3.4 Rozšíření jednotlivých typů domácnosti v závislosti na zahrnutí či nezahrnutí podruhů

Celkové rozložení všech 264 resp.263 domácností mezi jednotlivé typy bude silně závislé na tom, zda do posuzovaných uskupení zahrneme nepříbuzné podruhy nebo je naopak vyloučíme. Výsledek těchto přístupů nabízí porovnání tabulky III.1 + III.2 na straně jedné a III.3 + III.4 na straně druhé. Jak z evidenčního, tak reálného hlediska se ignorování nepříbuzných korezidentů projeví samozřejmě podstatně vyšším podílem jednoduchých domácností (o14 % z pohledu evidence resp. téměř o 19 % z pohledu reálného soužití) na úkor rozšířených a složených domácností. Jestliže při stanovování typů jednotlivých domácností odhlédneme od podruhů s hospodářem nepříbuzných, z evidenčního hlediska se podíly rozšířených i složených domácností sníží naprosto stejně (v obou případech o 7,2 %), ovšem z reálného hlediska je propad daleko citelnější u rozšířených domácností (o 12,9 %, zatímco podíl složených domácností klesne o 6,1 %). To potvrzuje vysoké zastoupení jednotlivců neseskupených v rodinných jádrech mezi nepříbuznými spolubydlícími (platí to zejména o Dolní Polici a o Žandově; v Horní Polici při započítání a nezapočítání nepříbuzných korezidentů zjišťujeme prakticky stejný rozdíl ve výskytu rozšířených a složených domácností, a to necelých 8 %).

Zůstaňme ještě chvíli u extrémní představy, že nepříbuzní korezidenti do domácnosti nepatřili. Zda by měla v takové situaci na četnost jednotlivých typů domácností vliv skutečnost, že se jednotlivé domácnosti s příbuznými v podruží odvíjely v daném okamžiku buď v mužské anebo v ženské linii,[484] lze vyčíst z tabulek III.3 a III.4. Jen tři domácnosti z celého vzorku zahrnovaly jak příbuzné v ženské, tak příbuzné v mužské linii, ostatní domácnosti s příbuznými korezidenty (tj. 84 z evidenčního hlediska a 82 z reálného hlediska) se odvíjely buď v mužské linii anebo v ženské linii s tím, že o něco více bylo domů, v nichž byli evidováni resp. pobývali příbuzní v mužské linii. Jejich převaha však není nijak citelná. Z evidenčního hlediska stojí za povšimnutí, že u domácností s příbuznými v mužské linii je zastoupení rozšířených a složených struktur vyrovnané, zatímco u domácností s příbuznými v ženské linii jsou skoro ze tří čtvrtin registrována rodinná jádra a jen ze čtvrtiny jednotlivci. Reálně pak v domácnostech s příbuznými spolubydlícími žije více jednotlivců (např. svobodných sourozenců, ovdovělých rodičů) a méně rodinných jader než jak se zdálo z pohledu evidence. Platí to obecně, ale zatímco u domácností s příbuznými v mužské linii tvoří rozšířené domácnosti bezmála dvě třetiny, u domácností s příbuznými v ženské linii je jich stále méně než polovička a nadále (i když ne tak výrazně jako z pohledu evidenčního) převažují rodinná jádra. U poddaných, kteří žili v podruží u své příbuzné (dcery, sestry), zpravidla provdané, byl tedy větší sklon seskupovat se do rodinných jader. U poddaných, kteří pobývali v domácnostech svého příbuzného (syna, bratra), opět v drtivé většině případů ženatého, platí, že šlo častěji o jednotlivce. Počet osob, příbuzných v ženské linii a počet osob, příbuzných v mužské linii tak byl v podstatě vzácně vyrovnaný.

Z odstupu více než dvou staletí nemůžeme samozřejmě rozhodnout, do jaké míry je oprávněné v konkrétních případech podruhy do domácnosti zařadit či nezařadit. Předložené výsledky vždy interpretují situaci extrémním způsobem: buď můžeme z posuzovaných uskupení neusedlé korezidenty úplně vyloučit, což nás povede k závěru, že se na Policku vyskytují v podstatě jen jednoduché domácnosti nebo domácnosti jednotlivců, anebo můžeme chápat jako příslušníky domácnosti naopak všechny podruhy bez rozdílu. Tím se ovšem posuneme od dobového pojetí domácnosti spíše k představě domu či usedlosti, kde všichni,

[484] Odvíjením v mužské linii mám na tomto místě na mysli přítomnost pokrevních příbuzných ze strany hospodáře či přítomnost rodiny ženatého syna, odvíjením v ženské linii míním přítomnost pokrevních příbuzných ze strany hospodyně či přítomnost rodiny vdané dcery.

kdo v domě žili, podléhali pravomoci hospodáře. Třetí cesta, která je jistě také paušalizující, ale přece jen se pokouší o určité rozlišení, je postup, kdy do domácnosti zahrneme výhradně jen příbuzné podruhy a vsadíme tak na představu, že příbuzenské pouto činilo soužití s hospodářem a jeho případnou rodinou těsnějším. Tento předpoklad je ovšem silně hypotetický a vychází spíše ze dnešních akcentů na roli příbuzenství mezi lidmi. V tradiční evropské společnosti byl patrně takový akcent daleko nižší (pro to by hovořilo dobové definování rodiny jako osob společně stolujících, které začleňovalo nepříbuznou čeleď i některé nepříbuzné podruhy do rodiny hospodáře). V případě podružských rodin nepříbuzných s hospodářem by takový předpoklad mohl mít jisté opodstatnění (je ovšem otázkou, zda větší, než v případě příbuzných podružských rodin), ale pro nepříbuzné jednotlivce žijící v domě je poněkud pochybné představovat si, že si sami pro sebe vařili. Kromě toho mezi těmi, které v tomto výzkumu posuzuji jako nepříbuzné s hospodářem, se ve skutečnosti může skrývat i nemálo příbuzných, jen jejich příbuzenství s hlavou domu nebylo odhaleno.

Nicméně uskupení hlavy domácnosti a její užší rodiny na straně jedné a příbuzných osob v domě na straně druhé vytváří v našem vzorku dosti početný okruh domácností, které mají ráz rozšířených rodin či rodin komplexních.

3.5 Rodinný cyklus a typy domácností

Je zřejmé – a předešlé odstavce to již z dostatek naznačují – že nejde o to, že by se na polickém panství vyskytovala jednak určitá skupina domácností, které měly stabilně složitější strukturu, jednak skupina domácností, které se trvale vyznačovaly strukturou jednoduchou. Podíly jednoduchých a složitějších rodinných struktur spíše naznačují, kolik domácností se v daném okamžiku nacházelo v různých fázích vývoje, jenž bývá označován jako rodinný cyklus.[485] Jeho ráz byl samozřejmě ovlivněn v prvé řadě dědickými pravidly (nástupnictví nejmladšího syna) a sociální příslušností držitelů usedlosti (u zakoupených selských gruntů byl sklon k tradování nemovitosti v rámci pokud možno co nejužší rodiny výraznější než u nižších vrstev, které častěji prodávaly domy cizím kupcům a na kontinuitě držby v rámci rodiny tolik nelpěly), ale i specifickými rodinnými strategiemi.[486]

Z rozboru jednoho poddanského seznamu se jistě kvalifikovaný obraz rodinného cyklu sestavit nedá; bylo by zapotřebí analyzovat seznamy pro velmi dlouhý časový úsek, během něhož došlo na jednotlivých gruntech k několikeré změně na postu hospodáře, a zkombinovat poznatky z manšaftsbuchů se studiem pozemkových knih. Ale i samotný zkoumaný seznam z roku 1771 dává nahlédnout dynamický vývoj domácností. Doslova před očima se nám např. rozpadá původně komplexní rodina s výměnkem na nukleární rodinu v domě číslo 27 v Horní Polici. Mladá rodina tesaře Johanna Georga Zenckera (29) je uvedena jako usedlé jádro domácnosti (pár se vzal 17.1.1768, v seznamu z roku 1771 je u něj zapsán půlroční synek). Ještě v polovině roku 1770 s ní žil pod jednou střechou vysloužilý hospodář a ovdovělý otec

[485] Josef Petráň (ed.), Dějiny hmotné kultury II/1, kapitola III (2): Rodinný cyklus plebejských vrstev, s. 161-168.

[486] Zatím nejpodrobnější analýzu předávání usedlostí provedl pro německé prostředí (farnost Belm, knížectví Osnabrück) Jürgen Schlumbohm, Lebensläufe, Familien, Höfe, Göttingen 1994, zejména s.368 n. Pro české prostředí (Šťáhlavsko) pojednala podrobně o tomto tématu Alice Velková, Vývoj sociálních a demografických struktur české vesnice v 18. a v 1.polovině 19. století. Disertační práce na Filosofické fakultě University Karlovy v Praze, 2004 (Rkp.).

nového držitele domu Andreas Zencker a dále 3 hospodářovi svobodní sourozenci. Ale ve studovaném seznamu nikdo z těchto lidí s mladou rodinou již fakticky nepobývá: 67-letý otec 17.9.1770 zemřel a nejspíše v souvislosti s tím odešli všichni svobodní sourozenci z domu. Bratr Christoph (26) se 11.6.1771 přiženil na usedlost č.10, sestra Anna Elizabeth (23) odešla sloužit do Horní Bukoviny a bratr Johann Wentzel (17 ½) se rovněž vydal do služby, pro změnu do Malé Bukoviny. Smrt otce tak vedla ke geografickému rozptýlení sourozenců a rozpadu složené domácnosti v jednoduchou. Pokusme se tedy využít informací jediného seznamu a načrtnout některé tendence, které rodinný cyklus spoluutvářely.

Rekonstrukce příbuzenských vazeb umožňuje určit, zda se u některých hospodářů nacházel v podruží ženatý syn či vdaná dcera a podle rodinné konstelace (existence či neexistence mladších bratrů resp.bratrů vůbec a jejich fyzická přítomnost) odhadnout, jaké měl mladý pár v podruží vyhlídky na převzetí usedlosti. V případech, kdy domácnost spolu s užší rodinou hospodáře sdíleli rodiče (kompletní pár nebo jeden ovdovělý rodič), lze – pokud vyjdeme z předpokladu, že na výměnku resp.v podruží pobývali nejspíše vysloužilí hospodáři[487] - usoudit, jak často předcházelo převedení domu na syna a jak často na dceru.

Mezi našimi 263 domácnostmi najdeme 6 domů, ve kterých žil spolu s hospodářem ženatý syn s rodinou. V polovině případů je tento syn zcela explicitně označen jako dědic (Erb) a máme tedy jednoznačně co dělat s kmenovou rodinou resp. jejím pozůstatkem. Pozůstatkem po kmenové rodině míním situaci v Žandově, v čísle 119, kde stál v čele domu 71-letý vdovec a v podruží se vyskytoval jeho 43-letý syn (označený jako dědic) s manželkou a třemi dětmi. Synovo manželství trvalo v té době již 12 let (sňatek byl uzavřen v roce 1759) a starý hospodář patrně též nebyl čerstvým vdovcem. Ale ani okolnost, že dědic usedlosti měl již vlastní rodinu, ani okolnost, že hospodář sám byl již v relativně pokročilém věku a ovdovělý, nepřiměly starého hospodáře, aby odešel na odpočinek a umožnil synovi grunt řídit. V čísle 98 pak nejdeme manželský pár hospodářů (61 resp.54 let) a manželský pár jejich syna a dědice (24). Evidován zde byl ještě starší bratr ženatého dědice (26), který však nejspíš nebyl přítomen (označen jako rekrut). I v tomto případě byl však mladší syn ženat již tři roky a jeho sňatek (17.2.1768) očividně neměl přímou souvislost s rozhodnutím hospodáře odstoupit. Ve třetím ze výše jmenovaných případů (Horní Police, č.70) žil pod jednou střechou 77-letý hospodář s manželkou (57), svobodnou dcerou (29), svobodnou švagrovou (57) a ženatým synem (35). Při mladém páru nejsou evidovány žádné děti, protože ke sňatku došlo právě v roce pořízení seznamu (22.1.1711). Syn je zde rovněž označen jako dědic a v tomto případě se můžeme domnívat, že po svatbě zanedlouho mohlo následovat odstoupení starého otce a předání gruntu synovi. Že to ale nebylo samozřejmé, je patrné ze situace v obou žandovských domech.

Ve zbylých třech případech (všechny ze Žandova) už ženatý syn není výslovně označen jako dědic; v jednom z těchto případů lze na základě rodinné konstelace usuzovat, že se jím v budoucnu stal, ale ve zbylých dvou by k takovému vývoji muselo dojít pouze při nerespektování práva nejmladšího syna. V těchto dvou případech se totiž v domě vyskytoval mladší bratr ženatého syna. V domácnosti někdejšího šachovského mlynáře (č.97) se vedle manželského páru nejstaršího syna (31 ½) vyskytovaly ještě čtyři svobodné děti hospodáře, z toho tři synové ve věku 20, 16 ¾ a 14 let. Žádný z nich jako dědic označen není, ale podle zvyklostí by měl být dědicem nejmladší syn. Přesto rodiče umožnili nejstaršímu synovi přivést si do domu nevěstu (27.11.1769). Vysvětlením takového kroku nemůže být ani stáří a nemohoucnost stávajícího hospodáře (jemu i hospodyni bylo teprve 51 let), které by jej teoreticky mohlo přimět k urychlenému předání domu a v souvislosti s tím i k pominutí

[487] Tento předpoklad nemusí být vždy oprávněný (je představitelné, že si hospodyně, která se na usedlost přivdala, přivedla po čase do manželova domu svou ovdovělou matku), ale ve většině případů, kdy byl v domě přítomen rodič jednoho z manželů, to patrně platí, tím spíše, pokud se jednalo o oba staré rodiče.

nároků nejmladšího ze synů. Ostatně syn byl na počátku roku 1771 ženat již více než rok a ke změně držitele ani v průběhu roku nedošlo.

Stejně tak v v čísle 97 byl vedle ženatého syna (21) doma přítomen ještě jeho mladší bratr (14). K sňatku staršího syna došlo právě roku 1771, takže je těžké určit, zda jej vstup do manželství katapultoval záhy do čela usedlosti či nikoliv. Této variantě by nahrávala skutečnost, že v čele domácnosti stála ovdovělá 62-letá matka obou mladíků, která mohla být vystavena určitému tlaku, aby zabezpečila brzké ustavení plnohodnotného hospodáře.[488] To mohl být důvod pro pominutí práv nejmladšího syna.

Existenci takových tlaků by však neodpovídaly poměry v čísle 42: tam stála v čele domácnosti rovněž vdova (58) a spolu s ní bydlela svobodná dcera (17) a ženatý syn (27). V domě písař evidoval ještě staršího bratra hospodáře (30 ½), který však je označen jako „Soldat" a doma se tudíž – pokud nešlo o případ propuštěného vojáka - patrně nezdržoval. Vzhledem k tomu, že ve stavu manželském je mladší z obou synů a že starší syn navíc není doma přítomen, zdá se, že o osobě dědice bylo rozhodnuto. Ovšem i pokud tomu tak bylo, ovdovělá matka nijak nespěchala s předáním domu synovi: syn se oženil již před šesti lety (12.2.1765) a při tom v té době byla podle matričního zápisu již vdovou (matrika uvádí Johanna Wentzela jako syna zesnulého Johanna Heegera, měšťana a houslaře v Žandově).

Zvláštní případ představuje domácnost č.25 v Žandově, jejíž součástí je vedle manželského páru hospodáře nejen ženatý syn, ale i vdaná dcera (srov. příloha č.5). Syn 62letého krejčího Johanna Christopha Wernera, Johann Joseph (34) vstoupil do manželství již 24.10.1766, ale jako s dědicem se s ním patrně nepočítalo: v domě pobýval zároveň jeho mladší bratr Hanss Christoph (17 ¾), dosud svobodný, který by podle zvyklostí měl dům zdědit. Pokud tomu tak bylo, je překvapivý výskyt hned dvou párů hospodářových dětí (dcera hospodáře Elizabeth si přivedla manžela do domu rodičů 22.1.1771), které vyhlídky na převzetí dědictví neměly.

Překvapivě více než domácností s ženatým synem v podruží bylo domácností, ve kterých byla přítomna vdaná dcera hospodáře. V těchto případech je už vůbec problematické mluvit o kmenové rodině, jestliže je kmenová rodina definována jako soužití manželského páru hospodáře s ženatým synem, který v budoucnu usedlost zdědí. Oprávněné by to bylo pouze tehdy, pokud by statek přešel na hospodářova zetě a tradoval se tudíž v ženské linii. Takové řešení je pravděpodobné přinejmenším v pěti z celkového počtu 11 domácností s vdanou dcerou v podruží. Provdaná dcera je tam uvedena jako jediné dítě svých rodičů (Horní Police, č.87; Žandov, č.40) anebo seznam zachytil v postavení sourozenců takové provdané dcery zase jenom dívky (Žandov, č. 64 a 129; Horní Police, č.14).[489]

O nástupnictví zetě by se dalo uvažovat ještě v situacích, kdy seznam vedle provdané dcery sice eviduje ještě syna či syny hospodáře, avšak tito doma nejspíš dlouhodobě nepobývají. Tak je tomu v Žandově, č.4, kde byli vedle ovdovělé hospodyně, její dcery (26) a zetě (27 ¾) registrováni dva vdovini nepřítomní synové: 26-letý Johann Anton pobýval v Prusku („bey Preussen, Soldat") a 18-letý Johann Joseph studoval mimo panství („studirt in Presslau"). Možná se předpokládalo, že se jeden ze synů vrátí a dům převezme, protože dcera byla provdána již více než dva roky (od 15.11.1768) a přesto vdova stále zůstávala v čele domácnosti. Podobně v čísle 28 jsou evidováni dva nepřítomní synové. V tomto případě ale už asi nikdo v jejich návrat nedoufal a nástupnictví zetě tak bylo velmi reálné: oba synové 76letého hospodáře se již desítky let doma neobjevili a oba údajně pobývali ve Varšavě. U

[488] O tlacích tohoto druhu na domácnosti vdov pojednává studie Sheilah Ogilvie – Jeremy Edwards, Ženy a „druhé nevolnictví" v Čechách na počátku novověku, in: Historická demografie 22, Praha 1998.

[489] V obou těchto domácnostech je provdána nejmladší z evidovaných dcer hospodáře, což by odpovídalo v některých regionech zjištěné dědické praxi, že dědí nejmladší dcera, není-li k dispozici dědic mužského pohlaví. Srov. J.Schlumbohm, Lebenslaufe..., s. 379-411.

45letého Johanna Antona je výslovně uvedeno, že se ve Varšavě zdržuje již 32 let, a 38letý Hanss Joseph se měl tamtéž dokonce oženit („soll in Warschau geheurathet haben"). Hospodářův 24letý zeť tak měl velmi dobré vyhlídky, že dědičkou bude jeho manželka a že novým hospodářem se stane on. Na stejnou situaci pak narazíme ještě v čísle 3 ve Stoupně: v domě je přítomna 59letá vdova, která hospodářství vede, a manželský pár její dcery (32) v podružské pozici. Seznam zde sice eviduje ještě vdovina svobodného syna Franze Antona (26), ten se však doma nevyskytoval. Před perspektivou hospodáře dal přednost kariéře písaře („Schreiber beym Ginted. H.Burggraff"). Avšak převzetí usedlosti zeti patrně bezprostředně nekynulo, neboť 11.srpna 1771 odcestoval do Rakouska, aby se tam nějakou dobu živil jako barvíř („reist mit Pass von 11 Aug.nacher Österreich alss Färber").

V našem vzorku se však vyskytují také domácnosti, ve kterých byl přítomen jak manželský pár hospodářovy dcery v podruží, tak alespoň jeden hospodářův syn. V Žandově, č.5 byl tento syn (9 ¾) navíc explicitně označen jako dědic. Příležitost přivést si domů manžela dostala 24letá dcera hospodáře 15.11.1768 a nic nenasvědčuje tomu, že by šlo o opatření, které by mělo zabezpečit prozatímního správce gruntu pro případ hospodářovy brzké smrti. Dědic byl sice ještě dítětem, ale relativně mladý byl i sám hospodář (48 let). V čísle 82 v Horní Polici byli doma dokonce dva synové (15 a 11 ½), přesto 10.6.1771 přibyl do rodiny 24letý manžel hospodářovy dcery. V tomto případě byl však hospodář držitelem dvou sousedících usedlostí, takže připadá v úvahu i to, že mladý pár ve skutečnosti nežil pod jednou střechou s rodiči nevěsty. A konečně domácnost č.7 v Dolní Polici: v jejím čele stála 59letá vdova a vedle rodiny provdané dcery (manželství trvalo již dva roky, od 29.1.1769) ji tvořili ještě tři svobodní potomci hospodyně, z toho dva dospělí resp.téměř dospělí synové (22 ¼ a 16 let). Oba synové se sice aktuálně doma nezdržovali, ale místo jejich pobytu nebylo nijak vzdálené: jeden z nich se vyskytoval v blízkém Stoupně, druhý dokonce přímo v Dolní Polici, jen na jiné usedlosti. Je nepochybné, že se jednalo o dočasný pobyt ve službě, který nástupnictví jednoho ze synů nemohlo nijak zkomplikovat.

Popsané případy naznačují, že přítomnost manželského páru hospodářova potomka v podruží (leckdy i dlouholetá) nemusela být na Policku nutně spojena s perspektivou, že právě ženatý syn nebo hospodářův zeť grunt v budoucnu převezme. To poněkud oslabuje představu, že sourozenci dědice, pokud vstoupili do manželství, zakládali domácnost (byť podružskou) mimo rodný dům.

Pokud budeme rodiče stávajícího hospodáře nebo jeho manželky, pobývající v podruží, chápat jako vysloužilé hospodáře, můžeme si v řadě případů udělat představu, zda před rokem 1771 přešel dům na syna nebo na dceru: grunt byl předán dceři, jestliže v domě v době pořízení seznamu žili rodiče (jeden nebo oba) hospodyně, a synovi, jestliže spolubydlícími byli rodiče hospodáře. I když tento předpoklad nemusel vždy platit, umožňuje udělat si určitou představu o významu matrilinearity při utváření zdejších domácností.

Domácností, jejichž součástí je rodič hospodáře (27 případů), jsou dvakrát častější než domácnosti, zahrnující rodiče hospodyně (13 případů). Jelikož u konstelací, kdy s postarším hospodářem pobývalo jeho dítě s partnerem, tomu bylo opačně - tj. převládal výskyt vdaných dcer nad ženatými syny v podruží - lze vyvozovat, že přítomnost ženatého syna v domě byl spíše důvod k odstoupení statku než přítomnost vdané dcery resp.že synové hospodářů se spíše ženili v souvislosti s převzetím gruntu nebo alespoň s perspektivou brzkého převzetí rodičovské usedlosti, než tomu bylo u dcer, které si přivedly domů manžela.

Ze 27 domácností, zahrnujících rodiče hospodáře, se v podruží vyskytoval celý manželský pár někdejších hospodářů v 7 případech[490] (přičemž ve dvou případech byl jeden z rodičů

[490] Žandov, č. 35, 81, 96, 132; Horní Police, č. 4, 22, 28.

nevlastní), jinak se jednalo o vdovce (5 případů)[491] nebo vdovy (15 případů).[492] V 13 domácnostech, jejichž součástí byl rodič nebo rodiče hospodyně, měli převahu také ovdovělí (8 domácností, přičemž jednou šlo o otce[493] a 7krát se jednalo o matku,[494] v jednom případě nevlastní), ale 5 rodičovských párů ze strany hospodyně[495] je relativně více (38,5 %) než 7 rodičovských párů ze strany hospodáře (25,9 %). I když samozřejmě nevíme, zda k ovdovění rodiče z jedné či druhé strany došlo ještě před odchodem na výměnek či až během pobytu v podruží, mohlo by to přece jen naznačovat, že k převzetí gruntu synem docházelo častěji v situaci, kdy hospodář, dosud stojící v čele domácnosti, zemřel anebo ovdověl. Syn buď do té doby už jako ženatý vyčkával v podruží anebo se oženil až v souvislosti se získáním hospodářství. Předchozí odstavce naznačují, že druhý scénář byl asi častější.

Dodejme, že zjištěná tendence k soužití hospodářovy rodiny s příbuznými i nepříbuznými podruhy koresponduje s prostorovými podmínkami ve staveních. Na Policku a v přilehlých regionech podle všeho existovaly pro soužití dalších osob a manželských párů s rodinou držitele domu dobré podmínky: velice rozšířeným typem obydlí zde byl patrový dům s podstávkou, který mohl poskytovat dostatek vhodných prostor pro ubytování podruhů. Tento osobitý typ domu se prokazatelně již od 16. století vyskytoval právě v severních Čechách, kde se stýkaly a prolínaly tradice východoevropské roubené architektury na jedné straně a vliv západoevropské hrázděné architektury na druhé straně. Severní Čechy představují nejvýchodnější oblast používání hrázděné konstrukce, která k nám ve středověku pronikla z Německa, záhy zdomácněla v lidovém stavitelství a osobitým způsobem se spojila se starším typem roubeného domu: oba typy konstrukce jsou zde zkombinovány tak, že přízemí bývá roubené a patro hrázděné. V patře se nacházely komory (zpravidla tři) k uskladnění, ale i k přespávání některých příslušníků domácnosti; právě v těchto prostorách nocovali v 17.-18. století výměnkáři, ženatí synové či vdané dcery s rodinami, svobodní sourozenci hospodáře a další členové domácnosti. Pro výměnkáře se v tomto kraji budovaly někdy i výstupkové světničky (Archerstübel) – přístavky kolmo na osu domu, vystupující ze střechy bez přesahu stěn domu – a ještě častěji přístavby (obvykle hrázděné konstrukce) v přízemí vedle světnice na odvrácené straně od dvora. Takové přístavky jsou doloženy od 16. až do 19. století. Na větších usedlostech se budovaly pro výměnkáře i samostatně stojící sruby (Bollwerk).[496]

[491] Žandov, č. 63, 68; Horní Police, č. 16; Stoupno, č. 10, 18.

[492] Žandov, č. 18, 45, 70; Horní Police, č. 18, 33, 36, 52, 60, 71; Stoupno, č. 5; Dolní Police, č. 4, 9, 10, 23, 24.

[493] Dolní Police, č. 5.

[494] Žandov, č. 120, 125, 136; Horní Police, č. 35, 55; Dolní Police, č. 5, 14.

[495] Žandov, č. 32, 34; Horní Police, č. 9, 45; Stoupno, č. 9.

[496] Břetislav a Marie Vojtíškovi, Lidové bydlení v severních Čechách, in: M.Vojtíšková (vyd.), Sborník příspěvků k době poddanského povstání roku 1680 v severních Čechách, Praha 1980, s. 163-193.

Tabulka III.1:
Evidenční domácnosti v Žandově, Horní Polici, Dolní Polici a ve Stoupně podle Laslettov y typologie; do posuzovaných uskupení byli vedle usedlého jádra zahrnuti jak příbuzní, tak nepříbuzní spolubydlící, 1771

		spolubydlícími příbuzní hospodáře nebo/a hospodyně										spolub ydlícími nepříbuzní										spolubydlícími jak příbuzní, tak nepříbuzní										bez jakýchkoliv spolubydlících										celkem se zohledněním příbuz.i nepříbuz.spolubydlících									
		Žandov		Hor.Police		Dol.Police		Stoupno		Celkem		Žandov		Hor.Polic e		Dol.Police		Stoupno		Celkem		Žandov		Hor.Police		Dol.Police		Stoupno		Celkem		Žandov		Hor.Police		Dol.Police		Stoupno		Celkem		Žandov		Hor.Police		Dol.Police		Stoupno		Celkem	
		abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
1	a																																																		
	b																															2	1,6							2	0,8	2	1,6							2	0,8
2	a																															1	0,8							1	0,4	1	0,8							1	0,4
	b																																																		
	c																																																		
3	a																															5	4	7	7,5			2	10,5	14	5,3	5	4	7	7,5			2	10,5	14	5,3
	b																															55	44	34	36,6	11	40,7	6	31,6	106	40,2	55	44	34	36,6	11	40,8	6	31,5	106	40,1
	c																															1	0,8							1	0,4	1	0,8							1	0,4
	d			1	1,1					1	0,4																					5	4	8	8,6			1	5,3	14	5,3	5	4	9	9,7			1	5,3	15	5,7
4	a	4	3,2	6	6,5	2	7,4	3	15,8	15	5,7	3	2,4			2	7,4	1	5,3	6	2,3																					7	5,6	6	6,5	4	14,8	4	21	21	8
	b											2	1,6	2	2,2	1	3,7			5	1,9																					2	1,6	2	2,1	1	3,7			5	1,9
	c	1	0,8	12	12,9			2	10,5	15	5,7	4	3,2	2	2,2	2	7,4	1	5,3	9	3,4	1	0,8							1	0,4											6	4,8	14	15,1	2	7,4	3	15,8	25	9,5
	d											1	0,8							1	0,4			2	2,2	1	3,7			3	1,1											1	0,8	2	2,1	1	3,7			4	1,5
5	a	7	5,6	7	7,5	4	14,8	1	5,3	19	7,2	3	2,4	2	2,2	1	3,7			6	2,3	3	2,4	1	1,1	1	3,7			5	1,9											13	10,4	10	10,7	6	22,2	1	5,3	30	11,3
	b	10	8	4	4,3			1	5,3	15	5,7	1	0,8							1	0,4																					11	8,8	4	4,3			1	5,3	16	6
	c	4	3,2					1	5,3	5	1,9	6	4,8	4	4,3					10	3,8	2	1,6	1	1,1	1	3,7			4	1,5											12	9,6	5	5,4	1	3,7	1	5,3	19	7,2
	d	2	1,6							2	0,8																															2	1,6							2	0,8
	e	1	0,8							1	0,4	1	0,8							1	0,4					1	3,7			1	0,4											2	1,6			1	3,7			3	1,1
6																																																			
Suma		29	23,2	30	32,3	6	22,2	8	42,1	73	27,7	21	16,8	10	10,8	6	22,2	2	10,5	39	14,8	6	4,8	4	4,3	4	14,8			14	5,3	69	55,2	49	52,7	11	40,7	9	47,4	138	52,3	125	100	93	100	27	100	19	100	264	100

Tabulka III.2:
Reálné domácnosti v Žandově, Horní Polici, Dolní Polici a Stoupně podle Laslettovy ologie; do posuzovaných uskupení byli vedle usedlého jádra zahrnuti jak příbuzní, tak nepříbuzní spolubydlící z okruhu místních poddaných, 1771

		spolubydlícími příbuzní hospodáře nebo/a hospodyně										spolubydlícími nepříbuzní										spolubydlícími jak příbuzní, tak nepříbuzní										bez jakýchkoliv spolubydlících										celkem se zohledněním příbuz.i nepříbuz.spolubydlících									
		Žandov		Hor.Police		Dol.Police		Stoupno		Celkem		Žandov		Hor.Police		Dol.Police		Stoupno		Celkem		Žandov		Hor.Police		Dol.Police		Stoupno		Celkem		Žandov		Hor.Police		Dol.Police		Stoupno		Celkem		Žandov		Hor.Police		Dol.Police		Stoupno		Celkem	
		abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
1	a																																																		
	b																																																		
2	a																																	3	2,4							3	1,1	3	2,4							3	1,1
	b																																																	
	c																																																	
3	a																																																	
	b																																	5	4	6	6,5	1	3,7	2	10,5	14	5,3	5	4	6	6,5	1	3,7	2	10,5	14	5,3
	c																																	49	39,2	31	33,7	7	25,9	6	31,6	93	35,4	49	39,2	31	33,7	7	26	6	31,6	93	35,4
	d			1	1,1					1	0,4																							1	0,8							1	0,4	1	0,8							1	0,4
4	a	7	5,6	6	6,5	4	14,8	3	15,8	20	7,6	5	4			2	7,4	1	5,3	8	3													6	4,8	9	9,8			1	5,3	16	6,1	6	4,8	10	10,9			1	5,3	17	6,5
	b											7	5,6	5	5,4	2	7,4			14	5,3																							12	9,6	6	6,5	6	22,2	4	21	28	10,6
	c	1	0,8	9	9,8			1	5,3	11	4,2	4	3,2	3	3,3	4	14,8	1	5,3	12	4,6	1	0,8							1	0,4											7	5,6	5	5,5	2	7,4			14	5,3
	d			1	1,1					1	0,4	2	1,6			1	3,7			3	1,1	1	0,8	4	4,3	2	7,4	2	10,5	9	3,4											6	4,8	12	13	4	14,8	2	10,5	24	9,1
5	a	4	3,2	5	5,4	1	3,7	1	5,3	11	4,2	1	0,8	2	2,2					3	1,1	3	2,4	1	1,1	1	3,7			5	1,9											3	2,4	5	5,4	3	11,1	2	10,5	13	5
	b	9	7,2	4	4,3					13	4,9	1	0,8							1	0,4																							8	6,4	8	8,7	2	7,4	1	5,3	19	7,2
	c	4	3,2					1	5,3	5	1,9	6	4,8	4	4,3					10	3,8	2	1,6	1	1,1	2	7,4			5	1,9											10	8	4	4,3					14	5,3
	d	2	1,6							2	0,8																															12	9,6	5	5,5	2	7,4	1	5,3	20	7,6
	e	1	0,8							1	0,4																															2	1,6							2	0,8
6																																											1	0,8							1	0,4
Suma		28	22,4	26	28,3	5	18,5	6	31,6	65	24,7	26	20,8	14	5,2	9	33,3	2	10,5	51	19,4	7	5,6	6	6,5	5	18,5	2	10,5	20	7,6	64	51,2	46	50	8	29,6	9	47,4	127	48,3	125	100	92	100	27	100	19	100	263	100

Tabulka III.3:
Evidenční domácnosti v Žandově, Horní Polici, Dolní Polici a ve Stoupně podle Lasletty typologie; z posuzovaných uskupení vyloučeni nepříbuzní spolubydlící, 1771

		spolubydlícími příbuzní ze strany hospodáře										spolubydlící i příbuzní ze strany hospodyně										spolubydlícími příbuzní hospodáře i hospodyně									
		Žandov		Hor.Police		Dol.Police		Stoupno		Celkem		Žandov		Hor.Police		Dol.Police		Stoupno		Celkem		Žandov		Hor.Police		Dol.Police		Stoupno		Celkem	
		abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
1	a																														
	b																														
2	a																														
	b																														
	c																														
3	a																														
	b																														
	c																														
	d			1	1,1					1	0,4																				
4	a	3	2,4	6	6,5	1	3,7	2	10,5	12	4,5	2	1,6	1	1,1	1	3,7	1	5,3	5	1,9										
	b																														
	c	3	2,4	8	8,6					11	4,2			5	5,4	1	3,7			6	2,3							1	5,3	1	0,4
	d			1	1,1					1	0,4																				
5	a	7	5,6	4	4,3	4	14,8			15	5,7	2	1,6	4	4,3	1	3,7	1	5,3	8	3										
	b	3	2,4	1	1,1					4	1,5	7	5,6	3	3,2	1	3,7	1	5,3	12	4,5	1	0,8							1	0,4
	c	1	0,8							1	0,4	3	2,4			1	3,7	2	10,5	6	2,3										
	d	2	1,6							2	0,8																				
	e																					1	0,8							1	0,4
6																															
Suma		19	15,2	21	22,6	5	18,5	2	10,5	47	17,8	14	11,2	13	14	5	18,5	5	26,3	37	14	2	1,6					1	5,3	3	1,1

		bez spolubydlících příbuzných										celkem se zohledněním pouze příbuz.spolubydlících									
		Žandov		Hor.Police		Dol.Police		Stoupno		Celkem		Žandov		Hor.Police		Dol.Police		Stoupno		Celkem	
		abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
1	a	1	0,8							1	0,4	1	0,8							1	0,4
	b	2	1,6							2	0,8	2	1,6							2	0,8
2	a	1	0,8							1	0,4	1	0,8							1	0,4
	b																				
	c																				
3	a	6	4,8	9	9,7	1	3,7	2	10,5	18	6,8	6	4,8	9	9,7	1	3,7	2	10,5	18	6,8
	b	68	54,4	41	44,1	15	55,6	7	36,8	131	49,6	68	54,4	41	44,1	15	55,6	7	36,8	131	49,6
	c	1	0,8							1	0,4	1	0,8							1	0,4
	d	10	8	9	9,7	1	3,7	2	10,5	22	8,3	10	8	10	10,7	1	3,7	2	10,5	23	8,7
4	a											5	4	7	7,5	2	7,4	3	15,8	17	6,4
	b																				
	c											3	2,4	13	14	1	3,7	1	5,3	18	6,8
	d													1	1,1					1	0,4
5	a											9	7,2	8	8,6	5	18,5	1	5,3	23	8,7
	b	1	0,8							1	0,4	12	9,6	4	4,3	1	3,7	1	5,3	18	6,8
	c											4	3,2			1	3,7	2	10,5	7	2,6
	d											2	1,6							2	0,8
	e											1	0,8							1	0,4
6																					
Suma		90	72	59	63,4	17	63	11	57,9	177	67	125	100	93	100	27	100	19	100	264	100

Pozn.:
% - podíl ze všech evidovaných a zároveň klasifikovaných domácnost

Tabulka III.4:
Reálné domácnosti v Žandově, Horní Polici, Dolní Polici a ve Stoupně podle Laslettovy typologie; z posuzovaných uskupení vyloučeni nepříbuzní spolubydlící, 1771

		spolubydlícími příbuzní ze strany hospodáře										spolubydlícími příbuzní ze strany hospodyně										spolubydlícími příbuzní hospodáře i hospodyně									
		Žandov		Hor.Police		Dol.Police		Stoupno		Celkem		Žandov		Hor.PPolice		Dol.Police		Stoupno		Celkem		Žandov		Hor.Police		Dol.Police		Stoupno		Celkem	
		abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
1	a																														
	b																														
2	a																														
	b																														
	c																														
3	a																														
	b																														
	c																														
	d			1	1,1					1	0,4																				
4	a	5	4	6	6,5	3	11,1	2	10,5	16	6,1	4	3,2	1	1,1	3	11,1	2	10,5	10	3,8										
	b																														
	c	3	2,4	7	7,6					10	3,8			5	5,4	1	3,7			6	2,3					1	5,3	1	0,4		
	d			2	2,2					2	0,8																				
5	a	5	4	3	3,3	2	7,4			10	3,8	1	0,8	3	3,3			1	5,3	9	3,4	1	0,8					1	0,4		
	b	3	2,4	1	1,1					4	1,5	6	4,8	3	3,3																
	c	1	0,8							1	0,4	3	2,4			1	3,7	2	10,5	6	2,3										
	d	2	1,6							2	0,8																				
	e																					1	0,8								
6																						2	1,6					1	5,3	3	1,1
Suma		19	15,2	20	21,7	5	18,5	2	10,5	46	17,5	14	11,2	1	13	5	18,5	5	26,3	36	13,7	2	1,6					1	5,3	3	1,1

		bez spolubydlících příbuzných										celkem se zohledněním pouze příbuz.spolubydlících									
		Žandov		Hor.Police		Dol.Police		Stoupno		Celkem		Žandov		Hor.Police		Dol.Police		Stoupno		Celkem	
		abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
1	a	1	0,8							1	0,4	1	0,8							1	0,4
	b	3	2,4							3	1,1	3	2,4							3	1,1
2	a																				
	b																				
	c																				
3	a	6	4,8	10	10,9	2	7,4	2	10,5	20	7,6	6	4,8	10	10,9	2	7,4	2	10,5	20	7,6
	b	67	53,6	39	42,4	14	51,9	7	36,8	127	48,3	67	53,6	39	42,4	14	51,9	7	36,8	127	48,3
	c	1	0,8							1	0,4	1	0,8							1	0,4
	d	11	8,8	11	12	1	3,7	2	10,5	25	9,5	11	8,8	12	13	1	3,7	2	10,5	26	9,9
4	a											9	7,2	7	7,6	6	22,2	4	21,1	26	9,9
	b																				
	c											3	2,4	12	13	1	3,7	1	5,3	17	6,4
	d													2	2,2					2	0,8
5	a											6	4,8	6	6,5	2	7,4	1	5,3	15	5,7
	b	1	0,8							1	0,4	11	8,8	4	4,4					15	5,7
	c											4	3,2			1	3,7	2	10,5	7	2,6
	d											2	1,6							2	0,8
	e											1	0,8							1	0,4
6																					
Suma		90	72	60	65,2	17	63	11	57,9	178	67,7	125	100	92	100	27	100	19	100	263	100

Poznámka:
% A - podíl ze všech hodnocených domácností s příbuznými v podruží

Tabulka III.5:
Domácnosti podle Laslettovy typologie v Žandově, Horní Polici, Dolní Polici a ve Stoupně, v nichž byli vedle usedlého jádra evidováni výhradně příbuzní spolubydlící, 1771

		spolubydlícími příbuzní v mužské linii															spolubydlícími příbuzní v ženské linii															spolubydlícími příbuzní v mužské i ženské linii současně									spolubydlícími příbuzní celkem														
		Žandov			Horní Police			Dolní Police			Stoupno			Celkem			Žandov			Horní Police			Dolní Police			Stoupno			Celkem			Žandov			Horní Police			Dolní Police			Stoupno			Celkem			Žandov			Horní Police			Dolní Police			Stoupno			Celkem		
		abs.	%A	%B	abs.	%A	%B	abs.	%A	%B	abs.	%A	%B	abs.	%A	%B	abs.	%A	%B	abs.	%A	%B	abs.	%A	%B	abs.	%A	%B	abs.	%A	%B	abs.	%A	%B	abs.	%A	%B	abs.	%A	%B	abs.	%A	%B	abs.	%A	%B	abs.	%A	%B	abs.	%A	%B	abs.	%A	%B	abs.	%A	% B
1	a																																																							
	b																																																								
2	a																																																						
	b																																																							
	c																																																							
3	a																																																						
	b																																																							
	c																																																							
	d				1	3,3	1,1							1	1,4	0,4																																												
4	a	2	6,9	1,6	5	16,7	5,4	1	16,7	3,7	2	25	10,5	10	13,7	3,8	2	6,9	1,6	1	3,3	1,1	1	16,7	3,7	1	12,5	5,3	5	6,8	1,9														4	13,8	3,2	6	20	6,5	2	33,3	7,4	3	37,5	15,8	15	20,5	5,7
	b																																																								
	c	1	3,5	0,8	8	26,7	8,6							9	12,3	3,4				4	13,3	4,3				1	12,5	5,3																1	12,5	5,3	1	1,4	0,4	1	3,5	0,8	12	40	12,9				2	25	10,5	15	20,5	5,7
	d																																																							
5	a	5	17,2	4	3	10	3,2	3	50	11,1				11	15,1	4,2	2	6,9	1,6	4	13,3	4,3	1	16,7	3,7	1	12,5	5,3	8	11	3														7	24,1	5,6	7	23,4	7,5	4	66,7	14,8	1	12,5	5,3	19	26	7,2
	b	3	10,3	2,4	1	3,3	1,1							4	5,8	1,5	6	20,7	4,8	3	10	3,2				1	12,5	5,3	10	13,7	3,8	1	3,4	0,8										1	1,4	0,4	10	34,5	8	4	13,3	4,3				1	12,5	5,3	15	20,5	5,7
	c	1	3,5	0,8										1	1,4	0,4	3	10,3	2,4							1	12,5	5,3	4	5,5	1,5													4	13,8	3,2							1	12,5	5,3	5	6,9	1,9
	d	2	6,9	1,6										2	2,7	0,8																												2	6,9	1,6										2	2,8	0,8
	e																1	3,5	0,8																										1	3,4	0,8										1	1,4	0,4
6																																																							
Suma		14	48,3	11,2	18	60	19,4	4	66,7	14,8	2	25	10,5	38	52,1	14,4	14	48,3	11,2	12	40	12,9	2	33,4	7,4	5	62,5	26,3	33	45,2	12,5	1	3,4	0,8										1	12,5	5,3	2	2,8	0,8	29	100	23,2	30	100	32,3	6	100	22,2	8	100	42,1	73	100	27,7

Poznámka:
% A - podíl ze všech hodnocených domácností s příbuznými v podruží
% B - podíl ze všech hodnocených domácností (Žandov - 125, Horní Police - 93, Dolní Police - 27, Stoupno - 19; celkem - 264)

Tabulka III.6:
Domácnosti v Žandově, Horní Polici, Dolní Polici a ve Stoupné podle Laslettovy typologie, v nichž vedle usedlého jádra reálně žili výhradně příbuzní spolubydlící z okruhu místních poddaných, 1771

		spolubydlícími příbuzní v mužské linii															spolubydlícími příbuzní v ženské linii															spolubydlícími příbuzní v mužské i ženské linii současně															spolubydlícími příbuzní celkem														
		Žandov			Horní Police			Dolní Police			Stoupno			Celkem			Žandov			Horní Police			Dolní Police			Stoupno			Celkem			Žandov			Horní Police			Dolní Police			Stoupno			Celkem			Žandov			Horní Police			Dolní Police			Stoupno			Celkem		
		abs.	%A	%B	abs.	%A	%B	abs.	%A	%B	abs.	%A	%B	abs.	%A	%B	abs.	%A	%B	abs.	%A	%B	abs.	%A	%B	abs.	%A	%B	abs.	%A	%B	abs.	%A	%B	abs.	%A	%B	abs.	%A	%B	abs.	%A	%B	abs.	%A	%B	abs.	%A	%B	abs.	%A	%B	abs.	%A	%B	abs.	%A	% B
1	a																																																									
	b																																																										
2	a																																																									
	b																																																										
	c																																																										
3	a																																																									
	b																																																										
	c																																																										
	d				1	3,8	1,1							1	1,5	0,4																																																
4	a	3	10,7	2,4	5	19,2	5,4	2	40	7,4	1	16,7	5,3	11	16,9	4,2	4	14,3	3,2	1	3,8	1,1	2	40	7,4	2	33,3	10,5	9	13,8	3,4																											7	25	5,6	6	23,1	6,5	4	80	14,8	3	50	15,7	20	30,8	7,6
	b																																																													
	c	1	3,6	0,8	5	19,2	5,4							6	9,2	2,3				4	15,4	4,3							4	6,2	1,5													1	16,7	5,3	1	1,5	0,4	1	3,6	0,8	9	34,6	9,8				1	16,7	5,3	11	16,9	4,2
	d				1	3,8	1,1							1	1,5	0,4																																																
5	a	3	10,7	2,4	2	7,7	2,8	1	20	3,7				6	9,2	2,3	1	3,6	0,8	3	11,5	3,3				1	16,7	5,3	5	7,7	1,9																											4	14,3	3,2	5	19,3	5,4	1	20	3,7	1	16,7	5,3	11	16,9	4,2
	b	3	10,7	2,4	1	3,8	1,1							4	6,2	1,5	5	17,8	4	3	11,5	3,3							8	12,3	3	1	3,6	0,8										1	1,5	0,4	9	32,1	7,2	4	15,4	4,4							13	20	5
	c	1	3,6	0,8										1	1,5	0,4	3	10,7	2,4							1	16,7	5,3	4	6,2	1,5																									4	14,3	3,2							1	16,6	5,3	5	7,7	1,9
	d	2	7,1	1,6										2	3,1	0,8																																															
	e																1	3,6	0,8										1	1,5	0,4																									2	7,1	1,6							2	3,1	0,8
6																																																									1	3,6	0,8							1	1,6	0,4
Suma		13	46,4	10,4	15	57,7	16,3	3	60	11,1	1	16,7	5,3	32	49,2	12,2	14	50	11,2	11	42,3	12	2	40	7,4	4	66,7	21,1	31	47,7	11,8	1	3,6	0,8										1	16,7	5,3	2	3,1	0,8	28	100	22,4	26	100	28,3	5	100	18,5	6	100	31,6	65	100	24,7

Poznámka:
% A - podíl ze všech hodnocených domácností s příbuznými v podruží
% B - podíl ze všech hodnocených domácností (Žandov - 125, Horní Police - 92, Dolní Police - 27, Stoupno - 19; celkem - 263)

Tabulka III.7:
Domácnosti podle Laslettovy typologie v Žandově, Horní Polici, Dolní Polici a ve Stoupně, v nichž byli vedle usedlého jádra evidováni výhradně nepříbuzní spolubydlící, 1771

		spolubydlícími nepříbuzní									
		Žandov		Horní Police		Dolní Police		Stoupno		Celkem	
		abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
1	a										
	b										
2	a										
	b										
	c										
3	a										
	b										
	c										
	d										
4	a	3	2,4			2	7,4	1	5,3	6	2,3
	b	2	1,6	2	2,2	1	3,7			5	1,9
	c	4	3,2	2	2,2	2	7,4	1	5,3	9	7,2
	d	1	0,8							1	0,4
5	a	3	2,4	2	2,2	1	3,7			6	2,3
	b	1	0,8							1	0,4
	c	6	4,8	4	4,3					10	3,8
	d										
	e	1	0,8							1	0,4
6											
Suma		21	16,8	10	10,8	6	22,2	2	10,5	39	14,8

Pozn.:
% - podíl na všech hodnocených domácnostech (Žandov - 125, Horní Police - 93, Dolní Police - 27, Stoupno - 19; celkem - 264)

Tabulka III.8:
Domácnosti podle Laslettovy typologie v Žandově, H. Polici, D. Polici a ve Stoupně, v nichž vedle usedlého jádra reálně pobývali výhradně nepříbuzní spolubydlící z okruhu místních poddaných, 1771

		spolubydlícími nepříbuzní									
		Žandov		Horní Police		Dolní Police		Stoupno		Celkem	
		abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
1	a										
	b										
2	a										
	b										
	c										
3	a										
	b										
	c										
	d										
4	a	5	4			2	7,4	1	5,3	8	3
	b	7	5,6	5	5,4	2	7,4			14	5,3
	c	4	3,2	3	3,3	4	14,8	1	5,3	12	4,6
	d	2	1,6			1	3,7			3	1,1
5	a	1	0,8	2	2,2					3	1,1
	b	1	0,8							1	0,4
	c	6	4,8	4	4,3					10	3,8
	d										
	e										
6											
Suma		26	20,8	14	15,2	9	33,3	2	10,5	51	19,4

Pozn.:
% - podíl na všech hodnocených domácnostech (Žandov - 125, Horní Police - 92, Dolní Police - 27, Stoupno - 19; celkem - 263)

Tabulka III.9:
Domácnosti podle Laslettovy typologie v Žandově, Horní Polici, Dolní Polici a ve Stoupně, v nichž byli vedle usedlého jádra evidováni jak příbuzní, tak nepříbuzní spolubydlící (obojí do domácností zahrnuti), 1771

		spolubydlícími příbuzní i nepříbuzní									
		Žandov		Horní Police		Dolní Police		Stoupno		Celkem	
		abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
1	a										
	b										
2	a										
	b										
	c										
3	a										
	b										
	c										
	d										
4	a										
	b										
	c	1	0,8							1	0,4
	d			2	2,2	1	3,7			3	1,1
5	a	3	2,4	1	1,1	1	3,7			5	1,9
	b										
	c	2	1,6	1	1,1	1	3,7			4	1,5
	d										
	e					1	3,7			1	0,4
6											
Suma		6	4,8	4	4,3	4	14,8	0		14	5,3

Pozn.:
% - podíl na všech hodnocených domácnostech (Žandov - 125, Horní Police - 93, Dolní Police - 27, Stoupno - 19; celkem - 264)

Tabulka III.10:
Domácnosti podle Laslettovy typologie v Žandově, Horní Polici, Dolní Polici a ve Stoupně, v nichž vedle usedlého jádra reálně žili jak příbuzní, tak nepříbuzní spolubydlící z okruhu místních poddaných (obojí do domácností zahrnuti), 1771

		spolubydlícími příbuzní i nepříbuzní									
		Žandov		Horní Police		Dolní Police		Stoupno		Celkem	
		abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
1	a										
	b										
2	a										
	b										
	c										
3	a										
	b										
	c										
	d										
4	a										
	b										
	c	1	0,8							1	0,4
	d	1	0,8	4	4,3	2	7,4	2	10,5	9	3,4
5	a	3	2,4	1	1,1	1	3,7			5	1,9
	b										
	c	2	1,6	1	1,1	2	7,4			5	1,9
	d										
	e										
6											
Suma		7	5,6	6	6,5	5	18,5	2	10,5	20	7,6

Pozn.:
% - podíl na všech hodnocených domácnostech (Žandov - 125, Horní Police - 92, Dolní Police - 27, Stoupno - 19; celkem - 263)

Tabulka III.11:
Domácnosti podle Laslettovy typologie v Žandově, Horní Polici, Dolní Polici a Stoupně, v niž vedle usedlého jádra nebyli evidováni žádní podruzi, 1771

		domácnosti bez spolubydlících osob									
		Žandov		Horní Police		Dolní Police		Stoupno		Celkem	
		abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
1	a										
	b	2	1,6							2	0,8
2	a	1	0,8							1	0,4
	b										
	c										
3	a	5	4	7	7,5			2	10,5	14	5,3
	b	55	44	34	36,6	11	40,7	6	31,6	106	40,2
	c	1	0,8							1	0,4
	d	5	4	8	8,6			1	5,3	14	5,3
4	a										
	b										
	c										
	d										
5	a										
	b										
	c										
	d										
	e										
6											
Suma		67	53,6	49	52,7	11	40,7	9	47,4	138	52,3

Pozn.:
% - podíl na všech hodnocených domácnostech (Žandov - 125, Horní Police - 93, Dolní Police - 27, Stoupno - 19; celkem - 264)

Tabulka III.12:
Domácnosti podle Laslettovy typologie v Žandově, Horní Polici, Dolní Polici a Stoupně, v niž vedle usedlého jádra reálně nežili žádní podruzi z okruhu místních poddaných, 1771

		domácnosti bez spolubydlících osob									
		Žandov		Horní Police		Dolní Police		Stoupno		Celkem	
		abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
1	a										
	b	3	2,4							3	1,1
2	a										
	b										
	c										
3	a	5	4	6	6,5	1	3,7	2	10,5	14	5,3
	b	49	39,2	31	33,7	7	25,9	6	31,6	93	35,4
	c	1	0,8							1	0,4
	d	6	4,8	9	7,2			1	5,3	16	6,1
4	a										
	b										
	c										
	d										
5	a										
	b										
	c										
	d										
	e										
6											
Suma		64	51,2	46	50	8	29,6	9	47,4	127	48,3

Pozn.:
% - podíl na všech hodnocených domácnostech (Žandov - 125, Horní Police - 92, Dolní Police - 27, Stoupno - 19; celkem - 263)

IV. Životní cykly

Za předpokladu, že se poddanské seznamy dochovaly kontinuálně či alespoň bez závažnějších mezer, dovoluje periodický ráz tohoto pramene sledovat životní cykly jakožto modely (vzorce) životního běhu lidí.[497] Postulování takových obvyklých průběhů života se nutně musí opírat o studium životních osudů jednotlivců a pokud jde o životní cykly poddaného venkovského obyvatelstva, skýtají právě poddanské seznamy jedinečné informace, které navíc dovolují zobecnění a jakési statistické vyhodnocení.

Nízká míra „institucionalizace" života v předprůmyslové společnosti, která byla dána přibližností a neostrostí životních přechodů a neexistencí všeobecně povinných životních period (zejména časově přesně vymezené školní docházky) může vést ke skepsi, zda vůbec lze o životních cyklech v souvislosti s tradiční evropskou společností mluvit. Osudy jednotlivců v raném novověku se při zběžném pohledu jeví natolik různorodé, že se jakékoliv zobecňování může zdát problematické ba nemožné. Martin Kohli soudí, že před etablováním obvyklého, chronologicky standardizovaného životního cyklu pro většinu členů společnosti, který se prosadil v souvislosti s industrializací a státní kontrolou nad oblastí vzdělávání a sociálního zajištění obyvatelstva, žádný předvídatelný životní cyklus neexistoval a že lze hovořit nanejvýš o příkladech nahodilosti životních událostí.[498] Že od 18. století docházelo v evropské společnosti k „homogenizaci" a „chronologizaci" životních cyklů, je neoddiskutovatelné,[499] ale připisovat tradičním společnostem naprostou nahodilost životních osudů a zcela při tom rezignovat na popis určitých vzorců životaběhů není na místě. Nejde totiž o to, že by pravidelnost a předvídatelnost v životě lidí tenkrát úplně chyběla, ale spíš o to, že modely životních cyklů byly hojnější, měly menší okruh platnosti a byly silněji sociálně a genderově podmíněny. Zajímavější než přít se o to, zda takové vzorce v předprůmyslové Evropě fungovaly, je proto sledovat, do jaké míry bylo možné v závislosti na věku, pohlaví a sociální příslušnosti uplatnit svobodnou volbu, zhodnotit a zohlednit otevřené možnosti a pravděpodobná rizika.

Platí při tom, že rekonstrukce životních cyklů na základě charakteristik jednotlivých věkových skupin z vybraných poddanských seznamů poskytuje jen první přiblížení problému; pro pochopení životních zkušeností určité generace je nutné přistoupit k drobnohledné analýze konkrétních osudů a sledovat životní peripetie prostých lidí z masa a kostí. Proto v této kapitole kombinuji dvojí postup: 1) statistické vyhodnocení údajů o veškerém poddanském obyvatelstvu Žandova, Horní Police, Dolní Police a Stoupna v seznamech pro vybrané roky periody 1710-1729 a 2) sledování životních osudů konkrétních jedinců a to v prvé řadě prostřednictvím poddanských seznamů, ale též dalších úředních záznamů vrchnostenské kanceláře či matrik.

V prvním případě sleduji v závislosti na věku četnost jednotlivých postavení (pozici v domácnosti, v sociální hierarchii) a situací, v jakých se jednotliví lidé nacházeli (přítomnost doma, důvod případné nepřítomnosti v místě registrace, místo pobytu apod.), protože vazba

---

[497] V Dějinách hmotné kultury definuje J.Petráň pojem „životní cyklus" jako systém pravidel v uspořádaných úsecích života, jež se různí historicky, sociálně a individuálně. Srov. Josef Petráň (ed.), Dějiny hmotné kultury II/1, kap. Životní cyklus, rodina, domácnost, Praha 1995, s. 148 n.

[498] Martin Kohli, Die Institucionalisierung des Lebenslaufs. Historische Befunde und theoretische Argumente, in: Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie 37, 1985, s.1-29.

[499] J.Schlumbohm však klade otázku, zda v současné době již není pravidelnost a plánovanost v životních bězích jednotlivců přeznačena. V důsledku častých rozvodů a nemanželských svazků dochází od poloviny 20. století k podobně nepravidelným průběhům životních cyklů, jako dříve v důsledku častého ovdovění a následných nových sňatků. Srov. Jürgen Schlumbohm, Lebensläufe, Familien, Höfe, Götingen 1994, s. 294-295.

určitých pozic a činností na určité věkové kategorie o životních cyklech jistým způsobem vypovídá.

V druhém případě pracuji s vybranou skupinou osob, která se po určitou dobu vyskytovala v registrech, a sleduji životní cesty těchto jedinců po celou dobu jejich výskytu v hornopolických poddanských seznamech. O rekonstrukci životních osudů jsem se pokusila u 43 osob, které se v roce 1714 narodily rodičům z řad místních poddaných a k roku 1715 byly poprvé zaregistrovány do poddanského seznamu pro čtyři výše uvedené lokality.[500] Soudím, že vzorek vzniklý takovouto přirozenou cestou relativně dobře representuje celou poddanskou populaci co do místa původu, zastoupení mužského a ženského pohlaví či jednotlivých sociálních skupin.

Mezi 43 zkoumanými jedinci napočítáme 24 mužů a 19 žen. Ve srovnání s kompletní populací čtyř vybraných lokalit k roku 1715 je poměr mužského a ženského pohlaví v našem vzorku méně vyrovnaný (na 100 žen v něm připadá 126 mužů, zatímco v celé populaci je to 102 mužů), nicméně obě skupiny se vyznačují maskulinitou. Vysvětlovat převahu v mužů ve sledované skupině vyšší úmrtností kojenců ženského pohlaví by jednak odporovalo poznatku, že v nejranějším věku umírali více chlapci (což zvrátilo biologicky danou maskulinitu živě narozených obvykle již během prvního roku života dané generace v převahu dívek), jednak by bylo ryzí spekulací, neboť matriky narozených a zemřelých pro rok 1715 se v případě Žandova nedochovaly.

Skoro dvě třetiny sledovaných osob (62,8 %) se narodily v žandovských rodinách (13 mužů a 14 žen), každá pátá (20,9 %) v Horní Polici (8 mužů a 1 žena); na Stoupno připadli 4 jedinci (1 muž a 3 ženy) a na Dolní Polici 3 jedinci (2 muži a 1 žena). Přitom k roku 1715 bylo v rámci čtyř vybraných lokalit registrováno 45,2 % poddanského obyvatelstva v Žandově, 31,7 % v Horní Polici, 12,1 % ve Stoupně a 11 % v Dolní Polici. Je patrné, že ve sledované skupině jsou podstatně silněji než v celku populace zastoupeni Žandované, naopak slabší je zastoupení osob z venkovských lokalit a nejzřetelněji to platí u Horní Police. Zda to svědčí o tom, že v případě naší skupiny přežilo první rok života více dětí v prostředí městečka než na venkově, je neověřitelné. Stejně tak se mohlo jednat o tohoroční větší porodnost v Žandově, kterou mohl následující rok vyrovnat větším počtem narozených v Polici.

Ze sociálního hlediska by se dvěma třetinám osob ze sledované skupiny dal přiřknout usedlý původ a jedné třetině neusedlý. V roce 1715, kdy byla tato skupina poprvé zařazena do poddanské evidence, měli rodiče 29 jedinců statut usedlých poddaných (19 držitelů domu ve městečku, 4 držitelé selského statku, 1 velkozahradník a 5 domkářů) a rodiče 14 jedinců statut podruhů (8 v městečku, 6 v některé z venkovských lokalit). Poddanský seznam pro rok 1715 při tom eviduje 1286 osob v Žandově, Horní Polici, Dolní Polici a Stoupně, přičemž 894 (69,5 %) z toho bylo podchyceno v domě nebo na usedlosti a 392 (30,5 %) bylo zahrnuto do oddílu podruhů popř. vdov a sirotků.[501] Podobnou proporci mezi usedlými a neusedlými jako ve zkoumané skupině najdeme tedy zároveň i v celé populaci.

Zastoupení jedinců selského původu v naší skupince vzorně koresponduje s podílem selských vrstev v celé populaci: 4 selské děti v našem vzorku (9,3 %) proporčně odpovídají 128 osobám vedeným v oddíle sedláků tří venkovských lokalit (10 % z 1286 poddaných). V ostatních sociálních kategoriích proporce již tak přesně zachována není. Osoby vedené v měšťanských domácnostech Žandova (413) představují 32,1 % všech poddaných

[500] Nejde tedy o kohortu narozených v roce 1714, neboť z ní zde chybí většina kojenců, kteří zemřeli v prvních měsících po narození a do poddanské evidence se tak nikdy nedostali. Na druhou stranu se sledovaná skupina nekryje ani s okruhem osob, který se v porovnání s předešlým rokem nově objevil v seznamu pro rok 1715: tento okruh by totiž zahrnoval i osoby dospělé nebo odrostlé, jež se do Žandova, Horní Police, Dolní Police či Stoupna přistěhovaly.

[501] Mezi neusedlé zde zahrnuji i 30 osob vedených v 5 vrchnostenských domcích v Horní Polici.

zaregistrovaných ve čtyřech zkoumaných lokalitách, v našem vzorku se však jedinců narozených do usedlých žandovských rodin vyskytuje 19, tj. 44,2 %. Naproti tomu v oddíle domkářů je k roku 1715 evidováno v obou Policích a ve Stoupně 274 osob (21,3 %), ovšem 5 jedinců původem z domkářských vrstev v našem vzorku představuje jen 11,6 %. Ve sledovaném vzorku dále najdeme jen jedno dítě ze zahradnických vrstev (2,3 % z 43 osob), ale v celé populaci spadá do této sociální kategorie 79 osob, tj. 6,1 %.

Je zřejmé, že ze sociálního hlediska jsou v analyzované skupině v porovnání s celou populací o něco výrazněji zastoupeni lidé z prostředí měšťansko-řemeslnických vrstev městečka Žandova, naopak o něco slaběji osoby z vrstev venkovských drobných rolníků. Ale těžko očekávat, že sledovaný vzorek bude naprosto přesně odrážet poměry v celku populace: statistická pravidla se začínají plně projevovat až ve větších vzorcích populace než je zkoumaná skupina. I přes přesto lze konstatovat, že ve vybraném vzorku jsou adekvátně zastoupeny všechny sociální vrstvy, typy prostředí a uspokojivém početním poměru i obě pohlaví.

4.1 Dětství

V tradiční evropské společnosti nelze dětskou životní fázi[502] nahlížet jako období bezpečí, bezstarostnosti a všestranné rodičovské péče, jak se to zažilo za posledních 100-150 let. S představou idylického dětství se neslučuje především všudypřítomná smrt, která ohrožovala jak samotné děti, tak jejich rodiče. Už v okamžiku příchodu na svět bylo novorozeně vystaveno smrtelnému nebezpečí a šance, že se dožije dospělosti byla asi poloviční. Riziko smrti bylo tím větší, čím bylo dítě menší. Smrt si však hojně vybírala své oběti i mezi dospělými, takže pravděpodobnost, že člověk ztratí během dětství jednoho z rodičů nebo bude vyrůstat jako úplný sirotek, nebyla ani zdaleka zanedbatelná. Těžko rozhodnout, zda permanentní hrozba smrti byla samotnými dětmi reflektována natolik, že je vrhala do soustavné existenční úzkosti, a zda každé úmrtí blízké osoby představovalo pro dítě silně traumatizující zážitek: dětská psychika si nebezpečí smrti obvykle nepřipouští a obava o vlastní život a život blízkých je charakteristická spíše pro dospělé. Můžeme navíc předpokládat, že situace, kdy příbuzní a sousedé v okolí člověka běžně umírali - často náhle, bez vleklého zápasu s nějakou chorobou, v rozpuku života a při plné životní síle - činila smrt jaksi běžnou, obvyklou a důvěrně známou a že ji patrně zbavovala oné přízračnosti a děsivosti, jakou má dnes. Všudypřítomnému umírání byl nejspíše člověk raného novověku do jisté míry přivyklý a tím spíše lze soudit, že samotná hrozba smrti děti nesvazovala a nekalila jim radost z dětských her a z objevování světa.

Ovšem samotné riziko předčasného úmrtí jakožto faktor, který ztrpčoval prožitek dětských let, by bylo moderní mentalitou ještě pochopitelné a vyložitelné jako důsledek nízké úrovně medicíny, neznalosti příčin mnoha chorob, nevzdělanosti a pověrčivosti prostých lidí, kteří mnohými zvyklostmi své děti v dobré víře spíše poškozovali než aby eliminovali nebezpečí, plynoucí např. z nízké úrovně hygieny. Avšak mnozí autoři mají ještě další důvody pro to, aby nahlíželi dětství v raném novověku velmi pochmurně: soudí, že vysoká dětská úmrtnost byla spojena s nedostatkem či dokonce absencí rodičovské lásky, s lhostejností a přezíravostí

[502] Téma dětství se od dob Ariès ovy průkopnické práce k dějinám dětství stalo předmětem mnoha studií. Souhrně např. Michael Mitterauer, Sozialgeschichte der Jungend, Franfurkt a.M. 1986; Giovanni Levi (Hg.), Geschichte der Jungend. I. Von Antike bis zum Absolutismus, Franfurkt a.M. 1996. II. Von der Aufklärung bis zur Gegenwart, Franfurkt a.M. 1997.

vůči vlastním dětem.[503] Rodiče podle těchto představ ohrožovali více či méně vědomě život a zdraví svých dětí nedbalou péčí, nedostatečnou výživou, omezováním pohybu dítěte pevným upínáním či svazováním (vedle snahy dosáhnout toho, aby dítě co nejméně překáželo a aby se na něj nemuselo stále dohlížet, mohla být motivem takových praktik i snaha ochránit dítě před úrazem, popř. snaha prospět jeho správnému fyzickému růstu - i ve vzdělanějších kruzích panovala představa, že bezproblémový tělesný vývoj kojence vyžaduje pevné zavinutí, které dítěti co nejvíce zabrání v pohybu[504]).

Za symptom laxního přístupu k vlastním potomkům bývá pokládána praxe odkládat děti bezprostředně po narození ke kojné, což bylo např. ve francouzském prostředí často spojeno s fyzickým odloučením kojence od biologických rodičů. Šlechtičny i měšťanky, aby se mohly co nejdříve po porodu opětovně zapojit do společenského života, odevzdávaly své děti chudým venkovským ženám, které za úplatu přijímaly cizí nemluvňata pod svou střechu.[505] Děti z vyšších a středních společenských vrstev se tak na dlouhé měsíce ocitaly v prostředí, kde si často bída s nouzí podávaly ruku a kde byly ve srovnání s otcovskou domácností nepoměrně horší materiální a hygienické podmínky. Venkovské kojné si často braly na starost hned několik cizích novorozeňat a podle toho také vypadala péče o svěřené děti: lze pochybovat, že by jedna žena mohla dosyta nakrmit mateřským mlékem všechny svěřence, a proto je pravděpodobné, že děti, staré jen pár týdnů, dostávaly všelijaké nevhodné a zdravotně závadné příkrmy. Také představa, že kojenci byli drženi ve vzorné čistotě a že se s nimi vždy zacházelo v rukavičkách, je dosti iluzorní. Nemluvě už vůbec o tom, že od kojné nebylo možné očekávat nic nad rámec nejnutnějšího materiálního zaopatření svěřenců. Tomu všemu také odpovídala vysoká úmrtnost těchto dětí.

Třebaže Francouzky ze šlechtických a měšťanských kruhů, které využívaly služeb kojných, dobře věděly, že riziko úmrtí je u dětí svěřených těmto profesionálkám vysoké, a třebaže mnohé z nich přišly touto cestou již o nejedno dítě, s nepochopitelnou otrlostí a necitelností na této praxi trvaly a ani se nepokusily podrobit zaopatření vlastních potomků osobnímu dohledu. Obvykle se o osud svých ratolestí po dobu jejich pobytu u kojné příliš nezajímaly, nebylo ani zvykem děti na venkově navštěvovat. Mnohé matky se pak se svými dětmi už nikdy neshledaly, pouze se k nim po čase dostala zpráva, že jejich ratolest zemřela.

V odkládání dětí ke kojným bývá někdy spatřována podvědomá reakce matek na vysokou kojeneckou úmrtnost, kterou ve své době nebylo možné zásadněji ovlivnit. Dočasné vytěsnění novorozence z otcovské domácnosti zabránilo tomu, aby si rodiče vytvořili silnější citovou vazbu na svou ratolest: v případě úmrtí dítěte (k němuž došlo u každého třetího čtvrtého

---

[503] V určité podobě se tento náhled objevuje již u Ariès. Srov. Philippe Ariès, L´Enfant et la vie familiale sous l´Ancien Régime, Paris 1960 (německy Geschichte der Kindheit, München 1975). Důraz na pochmurnost dětství viz např. Edward Shorter, The Making of the Modern Family, London 1975 (německy Die Geburt der moderen Familie, Reibek 1977, s. 41 n. a 196 n.) nebo Lloyd deMause, The History of Childhood, New York 1974 (německy Evolution der Kindheit, in: L.deMause (Hg.), Hört ihr die Kinder. Eine psychogenetische Geschichte der Kindheit, Franfurkt a.M. 1977, s. 12-111.

[504] Tyto představy přetrvávaly i v lékařských kruzích a u relativně vzdělaných matek ze středních měšťanských vrstev ještě v 19.století. Srov. Milena Lenderová - Karel Rýdl, Radostné dětství? Dítě v Čechách devatenáctého století, Praha – Litomyšl 2006, s. ?

[505] André Burguière, Christiane Klapisch-Zuber – Martine Segalen – Françoise Zonabend, Geschichte der Familie, Band 3: Neuzeit, s. 184 – 188. Zatímco v 16.-17.století byla praxe odkládání novorozenců ke kojným omezena na měšťanské vrstvy, v 18. a leckdy ještě v 19.století se podle Burguiera týkala téměř všech vrstev městského obyvatelstva, aristokracií a velkoburžoazií počínaje a vrstvami drobných řemeslníků, kramářů a tovaryšů konče. V zámožných rodinách byl tento zvyk nahlížen jako součást dobrých mravů, v nižších společenských vrstvách, kde bylo žádoucí, aby se manželka co nejrychleji po porodu opětovně zapojila do výdělečné činnosti po boku svého muže (rodiny tkalců, pekařů či řezníků), představoval do značné míry ekonomickou nutnost.

kojence) se pak rodiče vyhnuli vážnějšímu citovému traumatu a trýznivé bolesti nad ztrátou potomka. V případě, že dítě pobyt u kojné přežilo, přijala jej rodina mezi 1. a 2. rokem věku zpět a teprve pak začala matka dopřávat svému dítěti mateřskou péči a lásku. Tato praxe jakoby naznačovala obavu rodičů, zejména matek, citově investovat do nejmenších dětí, u nichž bylo riziko smrti ještě příliš vysoké.

Zdá se, že mimo Francii nebyla zvyklost dávat novorozeňata ke kojným tolik rozšířená. V českém prostředí příslušnice vyšších sociálních vrstev, především šlechtičny, kojné ke svým dětem sice běžně najímaly,[506] tyto ženy však pobývaly v domě svého zaměstnavatele a měly na starost výhradně dítě svých chlebodárců. Nemluvně tak sice nebylo živeno prsem biologické matky, nýbrž placené kojné, zůstávalo však pod jednou střechou se svými rodiči a bylo s nimi v denním styku. Za těchto okolností se - na rozdíl od francouzského modelu - mohl nerušeně vytvářet citový vztah mezi rodiči a dětmi, i když citovost nebylo zvykem ventilovat a komunikace mezi dětmi a rodiči se vyznačovala spíše rezervovaností a ohledem vůči šlechtické etiketě a obecně přijímaným pravidlům úcty a zdvořilosti.[507] Do měšťanských kruhů pronikla praxe najímání kojné patrně až na sklonku 18. a v průběhu 19. století a vždy se týkala jen relativně malé části rodin. Venkovskému prostředí pak zůstala zcela cizí: touha po společenském životě tam nebyla aktuální a pro venkovské matky nebylo kojení žádnou vážnou překážkou pro opětovné převzetí všech pracovních povinností.[508]

Teze o nedostatku či absenci mateřské lásky v tradiční evropské společnosti se však neodvolává pouze na praxi odkládat děti ke kojným, která se uplatnila jen v některých zemích či regionech popř. jen v některých společenských vrstvách. Poukazuje na to, že děti byly v raném novověku poměrně často odkládány[509] nebo že byly již v útlém věku posílány z domu, do služby nebo do učení k cizím lidem. Vzniká tak pochmurný obraz nemilovaných, sem tam postrkovaných dětí.[510]

Míra mateřské lásky se sice jen obtížně určuje, nicméně dochované prameny umožňují zjistit, jak to bylo s údajnou snahou rodičů co nejdříve se dětí zbavit a poslat je z domu. Proti této představě se postavil např. J.Schlumbohm, který poukázal na to, že ve vestfálské farnosti Belm byla od poloviny 17. do poloviny 19. století převážná většina dětí – bez ohledu na sociální status rodiny jejich původu - doma, u svých rodičů.[511]

Pro Hornopolicko je místo pobytu místních poddanských dětí zjistitelné díky poddanským seznamům: u osob, v místě registrace nepřítomných, seznamy vesměs uvádějí, kde se dotyční

---

[506] Tuto praxi kritizoval např. Komenský ve své Všeobecné poradě o nápravě věcí lidských. Srov. Eduard Maur, J. A. Komenský o populačních problémech, in: Demografie, ročník XIII, 1/1971, s. 1-10.

[507] Vztahy mezi rodiči a dětmi patřily do sféry „civilité", určující od dob renesance pravidla lidského chování v elitních společenských vrstvách. Srov. Norbert Elias, O procesu civilizace. Sociogenetické a psychogenetické studie. Proměny chování světských horních vrstev na západě (I.), Praha 2006.

[508] Srov. Milena Lenderová - Karel Rýdl, Radostné dětství? Dítě v Čechách devatenáctého století, Praha – Litomyšl 2006, s. ?

[509] Srov. André Burguière, Christiane Klapisch-Zuber – Martine Segalen – Françoise Zonabend, Geschichte der Familie, Band 3: Neuzeit, s. 184 – 188. Odložené a opuštěné děti nebyly jen děti nemanželské, ale často také děti narozené z manželského lože, které jejich rodiče nebyli schopni uživit. Od poloviny 18.století se však ve francouzských sirotčincích objevují i děti zaopatřených či dokonce zámožných rodičů, kteří se přechodně ocitli ve finanční nouzi a usoudili, že by novorozence nemohli vychovávat za podmínek, jaké poskytli svým starším dětem.

[510] Srov. P.Ariès, c.d.; E. Shorter, c.d.

[511] Jürgen Schlumbohm, Lebensläufe, Familien, Höfe. Die Bauern und Heuerleute des Osnabrückischen Kirchspiels Belm in proto-industrieller Zeit, 1650-1860. Götingen 1994, s. 296 n.

vyskytují. Pro posouzení otázky, zda se děti zdržovaly doma či nikoliv, není ani tak na závadu, že poznámka často nespecifikuje místo pobytu, a že pouze uvádí, že je dotyčná osoba někde mimo bydliště (na vandru, v armádě, na potulce apod.); jako zkreslující se jeví spíše okolnost, že pořizovatelé seznamu neměli ve většině případů ambici zaznamenávat službu mládeže u poddaných hospodářů, pokud se odehrávala na polickém panství. Poznámku o službě připojují obvykle jenom v situacích, kdy poddaný slouží mimo panství popř. kdy dotyčný nezískal od vrchnostenské kanceláře souhlas s pobytem mimo panství. Nutno tedy počítat s tím, že drtivá většina případů služby u poddaného hospodáře nám uniká a že u poddanských synů a dcer, kteří sloužili v sousedství nebo v blízké lokalitě, písař nepoznamenal nic a naše možnost odlišit je od dětí pobývajících doma je rovna nule.

Pokud seznamy hovoří v souvislosti s některou z evidovaných osob o službě, jedná se většinou o službu na panském, kterou měla poddanská mládež v principu absolvovat povinně. Vrchnostenští úředníci pro jednotlivé roky určovali, kdo ze synů a dcer nastoupí službu na některém z panských dvorů na toskánském dominiu. Disponovali v tomto směru možností povolat polického poddaného nejen na velkostatky přímo na polickém panství, ale také na toskánské dvory ve středních Čechách (Kozomín, Zvoleněves, Podlešín), což odvádělo některé jedince z okruhu polického dorostu na rok, obvykle spíše na dva, daleko od domova.[512] Pokud si to rodina mladého člověka, který byl jmenovitě povolán do služby, mohla finančně dovolit, bylo možné zjednat za vlastní dítě náhradu a zajistit, aby za dotyčného odpracovala povinná léta na vrchnostenském dvoře jiná osoba. V praxi by se zřejmě pro všechnu mládež uplatnění na vrchnostenských dvorech nenašlo, a proto vrchnostenská kancelář ochotně poskytovala alternativní možnost vyplatit se z povinných let. V každém případě však pozorně evidovala, kdo fakticky svá povinná léta odsloužil, kdo se vyplatil (možná byla i kombinace: několik měsíců na panském dvoře a finanční náhrada za zbytek služby) a kdo ještě finanční ekvivalent služby na panském dluží. Splnění nebo vyplacení této povinnosti bylo pak podmínkou udělení vrchnostenského souhlasu se sňatkem poddaného.

Lze předpokládat, že možnosti vyplatit se z povinných let využívaly v hojné míře zejména děti žandovských sousedů, a zdá se také, že mládež z městečka byla častěji než venkovský dorost z panské služby osvobozena („hoffdinst frey"). Zproštění povinnosti sloužit na vrchnostenském se týká vždy dětí cechovních řemeslníků, ale rozhodně nejde o potomky všech cechmistrů v Žandově. U žandovských dospívajících bylo ve srovnání s mládeží z venkova patrně méně obvyklé sloužit u sedláků a pokud je něco odvádělo před 20.rokem života z domova, byla to spíše učednická léta u mistra nebo vandr. Venkovští synci odcházeli do učení spíše zřídka, u mimořádně nadaných hochů přicházelo v úvahu spíše studium.

Pro posouzení otázky, kde polické děti pobývaly, jsem zvolila detailní pohled na populaci Žandova, Horní Police, Dolní Police a Stoupna v pěti vybraných letech periody 1710-1729. V letech 1711, 1715, 1719, 1723, 1728 jsem sledovala, kde se podle poddanských seznamů vyskytují muži a ženy mladší 15 let. Na osoby, k nimž seznamy poznamenávají, že jsou mimo domov, se podíváme podrobněji a ověříme jejich rodinné a sociální zázemí.

O odloučení od rodičů lze hovořit až u dětí desetiletých a starších; pokud se nepřítomnost v místě registrace týká dítěte mladšího 10 let, pobývá mimo bydliště vždy spolu se svými rodiči. Nejvíce případů, kdy se osoba ve věku 0-9 let nevyskytuje v místě, kde ji poddanské seznamy evidují, nalezneme v roce 1728: čtyři chlapci a čtyři dívky však pobývají mimo panství se svými rodiči.

[512] V některých poddanských seznamech se dochovaly volně vložené seznamy osob, které v daném roce sloužily jako pacholci a děvečky na jednotlivých vrchnostenských dvorech, popř. které mají v roce následujícím službu nastoupit.

Jde jednak o tři sourozence Rennerovy (Hans Franz, Maria Veronica a Maria Magdalena), registrované v hornopolickém oddíle podruhů. Jejich rodiče byli toho roku propuštěni na panství Děčín, ovšem spolu s nimi získal výhost jen jeden syn. Zbylých pět dětí zůstalo v evidenci poddanských seznamů, což poukazuje na to, že nadále zůstávaly poddanými polické vrchnosti. Protože se však jednalo o děti vesměs dosti malé (nejmladšímu bylo ½ roku), je více než pravděpodobné, že fyzicky pobývaly s otcem a matkou mimo panství. Okolnost, že byly vedeny v seznamech bez rodičů vypovídá nejspíše jen o jejich trvajícím právním vztahu k polické vrchnosti, nikoliv o tom, že by byly opuštěné.

Podobná byla situace u dalších dvou sourozeneckých dvojic: Josepha a Anny Cathariny Patznerových a Antona a Marie Elizabeth Regenermelových. Mimo panství se zdržovala nejspíše celá rodina Patznerova, evidovaná v oddíle podruhů v Horní Polici, přestože pouze u hlavy rodiny poznámka uvádí, že provozuje pekařskou živnost ve Svádově („ Ein Becker zu Schwaden"). Tuto interpretaci záznamu v poddanském seznamu podporuje okolnost, že Wentzel Patzner přivandroval do Svádova jako pekařský tovaryš v roce 1719, přechodně se zde usadil a po čase také našel nevěstu v dceři místního kantora Jäckela.[513] Wentzel je v následujících seznamech kontinuálně veden jako pekař ve Svádově a ani křty dětí tohoto páru v polické matrice zachyceny nejsou. Zdá se, že ve skutečnosti se rodina až do konce pozorování v roce 1729 na polickém panství neobjevila a že sourozenci Patznerovi, ač formálně vedeni v polických seznamech, trvale žili s rodiči na Ústecku.[514]

Otec sourozenců Regenermelových Daniel se dostal do evidence poddanských seznamů již jako ženatý muž v roce 1717 a hned od počátku byl veden jako mlynář v Žandově. V roce 1727 však získal od vrchnosti souhlas s dočasným provozováním živnosti v Brandýse, napřed na rok, v dalších dvou letech pak byla lhůta prodloužena. V tomto případě již není tak jednoznačné, zda manželka a děti odešly na brandýské panství spolu s hlavou rodiny, či zda zůstaly na Policku. I když se jako pravděpodobnější jeví první možnost, děti žandovského mlynáře by v žádném případě v odloučení od rodičů nevyrůstaly: i kdyby Žandov neopustily, zůstaly by v péči matky.

Do této skupinky dětí, mladších 10 let, které v roce 1728 nepobývaly v místě registrace, patří ještě Johann Georg Anton Patzner, syn dalšího mlynáře v Žandově. I jeho otec odešel na sklonku sledovaného období z panství, aby provozoval mlynářskou živnost v lokalitě Šestín na p.Kácov („Auf die Katzower Herrschafft Nacher Schesstin auf einer Mühl gezogen"). Také v tomto případě je nejisté, zda odešla rodina s ním, nicméně i kdyby tomu tak nebylo, o Johanna Georga Antona by v Žandově pečovala jeho matka.

Jak již bylo řečeno, v roce 1728 se v seznamu objevují děti ve věku 0-9 let, které se nevyskytují v místě registrace, zdaleka nejvíce, což lze připsat mimo jiné i stále preciznější evidenci. V předešlých letech tak malé děti nenajdeme mimo domov buď vůbec (1711, 1715) nebo jde o nejvýše jednu osobu. V roce 1719 hovoří poznámka u šestileté Rosiny Weber, evidované spolu s rodiči a sourozenci v oddíle podruhů ve Stoupně, o službě („beym Gänssen verdint"). Avšak vzhledem k tomu, že se zmíněná poznámka vztahuje na všechny děti

[513] V matrice pro farnost Svádov evidován k 17.11.1722 sňatek Wentzela Patznera, syna Christopha Antona Patznera z Politz, a Anny Margarethy, dcery George Antona Jäckela, Schulmeistera ve Schwaden (svědci Andreas Stoy z Waltirsche a Jacob Matzner ze Schwaden). SOA Litoměřice, farnost Svádov, matrika 159/10.

[514] V případě dětí Wentzela Patznera je však otázka, zda byly skutečně poddáni polické vrchnosti: pokud by jejich matka Anna Margaretha zůstala poddanou na Svádově (svědčilo by pro to bydliště rodiny i okolnost, že se v knize zhostů nepodařilo najít záznam o tom, že by se Anna Margaretha Jäckl poddala kněžně toskánské), měly by být poddansky vázány na Svádově, neboť platilo pravidlo, že děti následují právní statut matky. Kromě toho se ctila zásada, že narodí-li se na panství děti cizopanských poddaných, poddansky přísluší tam, kde se narodily, nikoliv na panství, kde jsou poddáni jejich rodiče. Srov. Resoluce Ferdinanda III. z 20.července 1652, editovaná v AČ XXIII, s. 285, č. 245 a na ni se odvolávající deklarace císaře Josefa I., vydaná 30.června 1708 ve Vídni a editovaná v AČ XXIV, s. 36, č. 354.

v rodině Christopha Webera, radečského ovčáka, a že se různě zformulována - „Passiren wegen Verrichten Gansshütten (1716), „Wegen gehaltnen Gänsshürtten passiren die hoffdinste" (1717) - opakuje od roku 1716 do 1720, kdy celá rodina přestěhovala do Radče, se zdá, že pasení husí neznamenalo v tomto případě odchod od rodičů a pobyt na vrchnostenském dvoře. Děti Weberovy měly panské husy nejspíše kolektivně na starost, hlídaly je na pastvě a tím si odbývaly povinnost vrchnostenské služby.

V roce 1723 označuje seznam tehdy sedmiletou Annu Elisabeth Beyerling jako tulačku. Ale na potulce je celá rodina žandovského podruha Johanna Georga Beyerlinga („Vagirt, ist mit sein Weib und Kindern in Prag gelossen"), takže ani v tomto případě se nejedná o to, že by dítě tak v útlém věku vyrůstalo u rodičů.

Děti ve věku 10-14 let se mimo rodičovskou domácnost již občas vyskytovaly: v roce 1711 jde o čtyři chlapce (2,7 % všech dětí toho věku), 1715 o dva chlapce a jednu dívku (2,3 % všech dětí toho věku), 1719 o šest chlapců (3,9 % všech dětí toho věku), 1723 o tři chlapce a tři dívky (4,5 % všech dětí toho věku) a konečně v roce 1728 o pět chlapců a dvě dívky (4,4 % všech dětí toho věku). Nutno podotknout, že v této věkové kategorii nám již mohou unikat některé případy služby u poddaných hospodářů, které písaři vesměs nezapsali. V případě 19 chlapců[515] a 6 dívek, které máme před sebou, se vedle nespecifikovaného pobytu mimo panství nejčastěji jedná o pobyt v učení a na studiích. To vysvětluje značnou převahu chlapců v této skupině, neboť do učení a na studia byli posíláni výlučně osoby mužského pohlaví.

Co se chlapců týče, o službě lze mluvit pouze v případě Christiana, syna radečského ovčáka Christopha Webera, evidovaného i s rodinou ve Stoupně. Situace je stejná jako u jeho výše zmíněné sestry Rosiny: jako husopas konal panskou službu spolu se svými sourozenci již v dětském věku, ale patrně bez toho, že by opustil rodičovskou domácnost. Kromě toho, že děti Weberovy sloužily pro vrchnost a že nešlo o běžnou čelední službu u poddaného hospodáře, nešlo ani o typickou službu na panském. Ta se obvykle odbývala v daleko pozdějším věku (kolem 20 let) a navíc byla spojena se soustavným pobytem ve vrchnostenském dvoře, často velmi daleko od rodiště a všeho příbuzenstva. Nasazení celého sourozeneckého okruhu včetně docela malých dětí na jednu práci je také zcela mimořádnou záležitostí a můžeme spekulovat, že tato situace nějak souvisela s otcovou profesí.

Mezi dívkami ve věku 10-14 let najdeme pouze jeden případ, který lze podle všeho vyložit jako službu; nikoliv však u venkovského poddaného, ale nejspíše u nějakého panského úředníka. Anna Dora Meyrich ze zahradnické usedlosti v Horní Polici pobývala dle poznámky z roku 1715, kdy jí bylo 12 let, „bey Herrn Hilbert". Neurčitost poznámky svádí samosebou ještě k dalším interpretacím, dá se však vyloučit, že by Anna Dora byla u zmíněného pana Hilberta v postavení schovanky: v roce 1715 měla oba rodiče naživu a poznámka se v následujících letech už nikdy neopakuje, takže se zdá, že šlo nejvýše o roční pobyt mimo rodičovskou domácnost.

Pokud se u osob tohoto věku objevuje poznámka, že pobývají mimo své bydliště, jde zčásti o případy, kdy děti následovaly své rodiče mimo panství, zčásti o případy, kdy děti podle všeho skutečně opustily rodičovskou domácnost a samy se ocitly v cizím prostředí. Do první skupiny by k roku 1728 patřil Franz Regenermel ze Žandova a Joseph Renner z Horní Police, oba z již zmíněných rodin, pobývajících mimo panství (mlynář Regenermel provozoval od roku 1727 živnost na brandýském panství; polický podruh Renner získal spolu se ženou a jedním z dětí výhost na děčínské panství, ostatní děti zůstaly registrovány v polických poddanských seznamech).

Do druhé skupiny by mohl náležet Franz Anton Oppelt, syn polického velkozahradníka, od roku 1719 v podruží. Rodiče Franze Antona podle všeho kontinuálně pobývaly v Horní Polici,

[515] Jeden z chlapců, Adalbertus Ritter, spadá do věkové kategorie 10-14 let dvakrát: jednou v roce 1715, kdy mu bylo právě 10 let, podruhé v roce 1719, kdy mu bylo 14 let.

ale u jejich syna se k roku 1719, kdy mu bylo 12 let, objevuje poznámka „zu Mikowitz". Poznámka se opakuje i v následujícím roce a od roku 1722 pak dotyčný pobýval ve Vídni. Zdá se, že odchod z domova souvisel se změnou sociálního statutu rodičů. Ať už byl chlapec u cizího nebo u nějakého příbuzného, pravděpodobně byl jeho pobyt mimo domov spojen s prací pro osobu, která mu poskytovala přístřeší.

Jak v roce 1715, kdy mu bylo právě deset let, tak v roce 1719, kdy dosáhl 14 let, pobýval mimo rodičovskou domácnost Adalbertus Ritter. V jeho případě souvisí odchod z rodného Žandova dosti pravděpodobně s osiřením: v roce 1713 zemřel Adalbertův otec a jeho ovdovělá matka se zakrátko znovu provdala za Andrease Kocha. Zanedlouho však odešla z tohoto světa i ona (v seznamu je vyškrtnuta a označena jako zemřelá k roku 1715) a chlapec zůstal spolu s otčímem, který příliš dlouho neváhal s novým sňatkem. Během dvou tří let tak Adalbert a jeho starší bratr ztratili oba rodiče a ocitli se v péči páru, který s nimi biologicky neměl nic společného. Zatímco ale Adalbertův starší bratr z rodného domu neodešel (poznámky z let 1715-17 u něj zdůrazňují, že pobývá doma, v pozdějších letech s upřesněním, že se doma živí jako švec), Adalbert opustil Žandov hned v roce matčiny smrti. V letech 1715-1720 pobýval „zu Satz" (Sadská?) a ještě před 20.rokem života se dal na vojnu (od roku 1722 „in Krig"). V tomto případě by teze o postrkovanosti dítěte mohla být na místě, ovšem s tím, že ho k odchodu z domova nepřiměla vůle rodičů, ale právě okolnost, že oba vlastní rodiče ztratil.

Pro chlapce ve věku 10-14 let již přicházel v úvahu odchod do učení. V ranném novověku nebylo neobvyklé, že se syn vyučil řemeslu přímo u svého otce a při tom rodičovskou domácnost vůbec neopustil; lze se domnívat, že tyto případy poličtí úředníci do poddanských seznamů spíše nezaznamenávali, neboť žádný z šesti chlapců, které můžeme v jednom z pěti vybraných roků zastihnout v učení, si neosvojoval řemeslo, jež vykonával jeho otec. Případy pobytu v učení jsou v našem vzorku rozloženy dosti nerovnoměrně: k roku 1711 najdeme mezi chlapci ve věkové skupině 10-14 let hned 4 osoby v učení (5,3 % mužů tohoto věku), v letech 1719 a 1723 zaznamenáme po jednom případu (k oběma rokům 1,4 % mužů tohoto věku) a v letech 1715 a 1728 se nesetkáme dokonce ani s jedním hochem toho věku, který by se učil řemeslu. Nutno podotknout, že učni pobývali u mistra daleko spíše ve věku 15-19 let (v jednotlivých letech spadá kolem 60-70 % učedníků právě do této kategorie); 4 chlapci ve věku 10-14 let ze seznamu pro rok 1711 představují 16,7 % všech učedníků, 2 chlapci, kteří mezi osobami mužského pohlaví ve věku 10-14 let representují jediný případ pobytu v učení v roce 1719 resp. 1723, tvoří shodně 11,1 % všech učňů.

Až na Hanse Christopha Förstera, který pocházel z rodiny domkáře ze Stoupna, byli všichni nalezení učni ve věku 10-14 let žandovského původu. V tomto jediném případě, kdy si řemeslo osvojoval venkovský hoch, nejde však o standardní řemeslo: Hans Christoph v roce 1711 a ještě v následujícím roce pobýval „beym Ambtschreiber". Poznámku bylo možné interpretovat jako svého druhu učení (získávání písařských dovedností a zkušeností) jen vzhledem k tomu, že v pozdějších letech sám dotyčný působil na různých místech („zu Sukorad", „zu Prag", „zu Warttenberg", „hinter Wien", „in Ungarn") jako písař.

U žandovských chlapců se už jedná o rukodělná řemesla, z větší části pro prostředí městečka zcela typická (pekař, řezník, mydlář, provazník). Jen Johann Georg Heller se ještě před 15.rokem života vypravil až do Slezska, aby se vyučil papírnickému řemeslu („wird ein Papirmacher in Schlessien"). Toto řemeslo nebylo možné provozovat v domácí dílně, ale jeho výkon byl vázán na existenci papírny, která bývala zřizována často jako vrchnostenský podnik na nějaké říčce či velkém potoku. V případě Johanna Georga by jistě nebylo nutné odcházet tak daleko do učení, větší papírny fungovaly i podstatně blíže jeho bydlišti. Zdá se však, že volba Slezska nebyla tak zcela náhodná a že v cizině nebyl ani odkázán zcela sám na sebe: v letech 1712 a 1713 se v seznamech neobjevuje zmínka o učení, ale u pobytu u bratra „zu Reinertz". Tyto dvě etapy – pobyt u bratra a osvojování papírnických dovedností ve Slezsku -

mohly být ve skutečnosti souběžné (v Reinertz se nacházela velká papírna). Od roku 1716 poznámka u Johanna Georga udává, že je nadále v učení na papírníka, tentokrát však v Telnici u Ústí („wird ein Papirmacher zu Tellnitz über Aussig"); od roku 1720 je pak již veden jako papírník, od roku 1722 vandrující.

Druhým z naší skupinky chlapců, který prokazatelně odešel za učením do nějaké vzdálenější lokality, byl Johann Georg Ringelhan, syn žandovského podruha. V roce 1718-19, kdy mu bylo 12 resp.13 let, pobýval dle poznámky daleko od domova, v lokalitě Schmidtberg (Kovářská v Krušných horách popř. Kowary ve Slezsku), a učil se zde pravděpodobně výrobě ostruh („wird ein Sporner"; Sporn = ostruha). Od roku 1720 se však chlapcovo zaměření náhle mění („wird ein Saihler") a u provaznictví dotyčný již zůstal (od roku 1723 až do konce pozorování vandroval jako provaznický tovaryš).

Jak již bylo řečeno, ani u jednoho z hochů se řemeslo, jemuž se učili, neshodovalo s řemeslem, které vykonával jejich otec: Johann Christoph Hänschke, jehož otec byl perníkář, se učil provazníkem, Johann Joseph Sönel, jehož otec se věnoval ševcovině, se dal na pekaře. Syn koláře, Johann Georg Heller, se vyučil papírníkem a syn pekaře, Ambrosius Heller, šel do učení na řezníka. Johann Georg Ringelhan, jehož poznámka napřed označovala jako kovářského učně se specializací na výrobu ostruh a později jako provaznického učně, pocházel z rodiny podruha, jemuž poddanské seznamy žádné řemeslo nepřipisují. Stejně tak budoucí písař Hans Christoph Förster se narodil venkovskému domkáři, který žádnou řemeslnickou živnost neprovozoval.

Ještě častějším než pobyt v učení byl u chlapců ve věku 10-14 let pobyt na studiích; ve sledovaných letech nalezneme 8 studentů, přičemž v roce 1715 jde o jeden případ (1,6 % mužů tohoto věku), v roce 1719 o dva případy (2,7 % mužů tohoto věku), v roce 1723 rovněž o dva případy (2,7 % mužů tohoto věku) a v roce 1728 dokonce o tři (3,7 % mužů tohoto věku). Možnost studovat dostávali jen mimořádně nadaní poddanští synové, jejichž talentu si často již v dětství všimli místní kantor nebo farář a upozornili na ně správce panství. Vrchnost pak uvolnila takové hochy pro studium s vyhlídkou na to, že po čase posílí řady místního úřednictva nebo vstoupí do duchovenské služby. Chlapci navštěvovali školy obvykle v dosti vzdálených centrech vzdělanosti, mezi nimiž se často i přesouvali (jako místo studií je udávana nejčastěji Praha a Lehnice, dále Olomouc, Slaný, Jičín a Uherské Hradiště, kde se vyskytovaly jezuitské koleje). Např. Simon Christoph Hausschildt ze Žandova studoval od svých 14 let: v letech 1719-1720 „zu Radisch/ Hradischt", od roku 1722 pak „zu Ulmitz". U synka vrchnostenského domkáře z Horní Police, Johanna Franze Antona Berntha, najdeme k roku 1723 poznámku „gehet in die Schul", v letech 1724-1725 seznamy specifikují, že studuje v slezské Lehnici („zu Liegnitz") a od roku 1727 až do konce pozorování uvádějí, že „studirt zu Schlan".

Tito chlapci setrvali na studiích většinou řadu let. Ti, kteří začali studovat po roce 1718, se studiu věnovali ještě na konci pozorování v roce 1729. Jedině u žandovského Lorenze Josepha Nabichta, který zahájil studia ve svých 14 letech v roce 1715, zachytíme i ukončení vzdělávání v roce 1725 a následné vykročení na dráhu duchovního. Poznámky v tomto případě většinou neudávají, kde mladík studoval, s výjimkou roku 1719, kdy je upřesněno „studirt in Prag"; možná strávil v Praze celou dobu studií. Že jeho vzdělávání mělo povahu průpravy pro kněžskou dráhu, poprvé naznačuje poznámka v seznamu z roku 1723: podle ní byl Lorenz Joseph toho roku propuštěn z poddanství k výkonu duchovenské služby, ovšem jeho výhost byl podmíněn dokončením studií a přijetím kněžského svěcení. Podmínka byla splněna o dva roky později, kdy mladý kněz odsloužil 10.června 1725 svou první mši, a dotyčný byl vyřazen z evidence poddanských seznamů.[516]

[516] 1723: „Ist zum Geistl. Stand freyloss gelassen worden d.15.8bris 1723 Bleibt so lang Einzuschreiben Bis diese Geistl.worden; 1724: „hat den Wegloss zum Geistl. Stand, inzwischen aber biss zu Vollziehung wird er

O studia v pravém slova smyslu se patrně nejednalo pouze u Hanse Christopha Rotha, u něhož se v roce 1723, kdy mu bylo právě 10 let, objevuje poznámka „gehet in die Schul". Zmínka o škole se však objevuje výhradně k tomuto roku a i další okolnosti naznačují, že u Hanse Christopha nešlo o studium stejného druhu jako u ostatních chlapců z naší skupinky. Hansův otec totiž působil od roku 1720 v Praze jako kočí a jeho manželka i děti byly podle všeho spolu s ním. Chlapec tedy patrně neopustil rodičovskou domácnost, jen za svého pobytu v Praze navštěvoval po nějakou dobu školu.

Poznámka o docházce do školy se ale ku podivu týká i jedné z dívek ve věku 10-14 let: v roce 1723 ji nalezneme u 12-leté Magdaleny Weissheit, dcery ovdovělé podruhyně ze Žandova („gehet in die Schul"). Stejná poznámka se ale vztahuje i na Magdalenina osmiletého bratra Mathese a obou dětí se týká právě jen v tomto roce, takže žádné dalekosáhlé závěry činit nelze.

Mezi dívkami tohoto věku se v roce 1723 a 1728 vyskytují i takové, které jsou mimo místo registrace z důvodu potulky. Jedná se o sestry Beyerlingovy, které se od roku 1722 pohybovaly neznámo kde spolu se svými rodiči: u hlavy rodiny, Johanna Georga Beyerlinga, žandovského podruha, najdeme od roku 1722 poznámku, že se i se ženou a třemi dcerami zmizel kdesi v Praze, později pouze poznámku, že se celá rodina potuluje.[517] Tato situace trvá ještě v roce 1729, kdy končí pozorování. V roce 1723 věkově spadaly do intervalu 10-14 let Beyerlingovy dcery Anna Maria a Anna Dorothea, o pět let později Anna Elisabeth, které bylo v roce 1723 osm let. Ani v tomto případě se zjevně nejedná o odloučení dívek od rodičů.

Nezdá se, že by se děti vyskytovaly nějak masově v odloučení od svých rodičů. Pokud nebyly v místě registrace přítomny děti před 10. rokem věku, prakticky vždy se jednalo o to, že mimo bydliště pobývali oba rodiče a své děti měli s sebou. U dětí ve věku 10-14 let vedle takových případů zaznamenáme i situace, kdy bylo dítě odloučeno od rodičů, ale vesměs jde o chlapce, kteří pobývali v učení nebo na studiích. Nakolik můžeme o službě vypovídat, lze ji zaznamenat v jednom, nejvýše ve dvou případech dětí do 15 let, přičemž u jednoho hocha odchod z domova souvisel spíše s úmrtím obou biologických rodičů než s jejich vůlí.

Jestliže poddanské seznamy nepotvrzují, že by rodiče měly sklon zbavovat se vlastních dětí a posílat je co nejdříve z domu, v úvahu přichází ještě představa, že takové jednání mohlo být spojeno s nevlastními rodiči – výše uvedený případ Adalbertha Rittera by to mohl naznačovat. V podmínkách vysoké úmrtnosti nebylo ničím mimořádným, když člověk přišel o jednoho z rodičů nebo dokonce o oba ještě během dětství: mezi osobami, zachycenými v průběhu let 1710-1729 hornopolickými poddanskými seznamy v dětském věku, přišlo ještě před dosažením 15. narozenin 113 o svého otce, 95 o matku a dalších 13 dokonce o oba rodiče. Lidé, kteří ovdověli relativně mladí, zvláště pokud pečovali o nedospělé děti, měli sklon najít si poměrně záhy nového partnera. A tak stav, kdy dítě vyrůstalo v péči macechy popř. otčíma, nebyl žádnou vzácností.

V kohortě 43 jedinců, kteří se narodili v žandovských, hornopolických, dolnopolických a stoupenských poddanských rodinách v roce 1714 a poprvé byli v poddanských seznamech registrováni v roce 1715, narazíme situaci, kdy dítěti zemřel otec nebo matka, u každé čtvrté až páté osoby. Pokud odhlédneme od těch, kteří zemřeli v útlém dětství (14 osob ze sledované skupiny, tj. 32,6 %, zemřelo ve věku do 5 let), osiření v dětství ze strany alespoň jednoho rodiče se týkalo bezmála každého třetího. Z 28 osob, které se prokazatelně dožily dospělosti,

---

eingeschrieben"; 1725: „hatt den Wegloss zum Geistlichen Stand, Inzwischen aber bies zu Vollziehung dessen, wierd Er eingeschrieben. Anno 1725 d.10 Juni hatt erlbter? die Erste Heyl.Mess gelessen" (+ škrtnut)

[517] 1722: „Vagirt, ist mit sein Weib und Kindern in Prag gelossen"; 1723: „Vagirt, ist mit sein Weib und Kinder In Prag"; 1724: „Vagirt mit Sambt Weib und Kinder"; 1725, 1727, 1728: „Vagirt sambt Weib und Kinder".

šest přišlo o otce a další tři o matku ještě před 15. rokem věku. Ovšem nový sňatek uzavřel ovdovělý rodič jen ve čtyřech případech: ve dvou případech dítě získalo macechu, ve dvou otčíma.

Jacobu Wernerovi, selskému synkovi ze Stoupna, zemřela jeho matka Anna, když mu bylo 9 let, přesně 7.10.1723. Jeho otec Christoph čekal právě rok, než se znovu oženil: 8.10.1724 vstoupil do manželství s 37-letou Dorotheou z ploskovického panství, která se tímto ocitla v roli selky a náhradní matky početného Christophova potomstva. Z devíti dětí, jež mu zanechala zesnulá Anna, však už jen čtyři (včetně Jakoba) byly mladší 15 let. Další dvě děti ve věku 15-19 let také pobývaly doma, ale nejstarší tři, všechny starší 20 let, se již osamostatnily: dvacetiletý Mathes sloužil popř. se zaučoval u obročního v Míkovicích („bey H.Kornschreiber zu Mickowitz"), 23-letý Hans se živil jako sládek („ein Möltzer") a 22-letá Dorothea se - patrně právě v souvislosti s matčinou smrtí a příchodem druhé otcovy manželky - provdala („Bezahlet 1724 und geheurathet").

Maria Elisabeth, dcerka dalšího stoupenského sedláka, Tobiase Webera, přišla o matku rovněž v 9 letech, tedy rovněž v roce 1723 (matrika datuje pohřeb 44-leté Dorothey Weber k 26.4.1723). Spolu s ní osiřely dvě starší sestry ve věku 18 a 14 let a mladší bratr ve věku necelých 7 let. Sedlák Weber neotálel a již v září toho roku přivedl do domu novou hospodyni, 29-letou Annu Marii z blízkého Jezvé.

Ani v jednom případě nedošlo k tomu, že by po příchodu hospodářovy druhé ženy došlo k odchodu části starších dětí z domu; jedinou výjimkou byl sňatek nejstarší sestry Jakoba Wernera, k němuž dalo otcovo nové partnerství možná bezprostřední impuls, nicméně ani on nebyl důsledkem toho, že by dospělá dcera s macechou nevycházela.

Obecně se má za to, že vdovy vstupovaly do nových manželství relativně řidčeji než vdovci a s delší časovou prodlevou po smrti předešlého manžela. V našem malém vzorku se však znovu provdala polovina všech ovdovělých matek a to poměrně brzy po ovdovění (ale přece jen ne dříve než po roce): z 6 zaznamenaných případů, kdy ovdověla matka některé ze sledovaných osob, se znovu provdaly tři z těchto vdov. A všechny tak učinily do dvou let od smrti partnera. Otec Alexandera Wiessnera ze Žandova byl z poddanských seznamů vyřazen z důvodu úmrtí v roce 1715, kdy jeho nejmladšímu synovi bylo kolem 1 roku. Nového partnera matky Cathariny, Johanna Franze Offendorfa, papírníka a držitele zahradnické usedlosti v Dolní Polici, musel proto vnímat jako skutečného otce. Ten vlastní děti neměl a v roce 1717 se ve svých 34 letech ženil poprvé, proto i on mohl k čtyřem manželčiným dětem přilnout. Mohla by tomu nasvědčovat i okolnost, že Alexander se v budoucnu stal papírníkem stejně jako jeho otčím a podle všeho se řemeslu vyučil právě u nevlastního otce. Dolnopolickou usedlost patrně opustil až jako 23-letý v roce 1737, kdy se vydal na vandr.

Johann Jacob Wiessner, synek jiného žandovského souseda, ztratil otce v roce 1727 (pohřeb se konal 11.9.1727), kdy mu bylo 13 let. V roce 1729 se matka Maria Elisabeth znovu provdala za o rok mladšího a dosud svobodného Johanna Georga Lauba a Johannu Jacobovi a jeho osmi sourozencům ve věku od 2 do 16 let tak přivedla nevlastního otce (dva nejstarší bratři však už byli z domu: jeden studoval v Lehnici, druhý se živil jako řeznický tovaryš). V době matčina druhého sňatku dosáhl chlapec 15 let a právě od toho roku je veden jako řeznický tovaryš. To samo o sobě nemuselo nutně znamenat odchod z domova (na vandr se podle poznámky vypravil až v roce 1734), ale protože ani u jeho biologického otce, ani u otčíma nenajdeme zmínku o tom, že by vykonávali řeznické řemeslo, je pravděpodobné, že sloužil jako tovaryš u některého řeznického mistra v Žandově a že fakticky rodičovskou domácnost opustil.

Maria Franciska Sönel ztratila otce, žandovského zahradníka, ve svých 4 letech. Matka Anna Maria se v roce 1720 provdala za svobodného Hanse Jakoba Wiessnera, ale zda její nový partner přistoupil k vzniklému závazku odpovědně, je otázkou. Již od roku 1722 je veden jako tulák a zdá se, že matka vychovávala své čtyři potomky z prvního manželství

fakticky sama. Zdá se, že Maria Franciska odešla z domova až někdy kolem dvacítky, kdy rok sloužila na panském.

Žádný zvýšený tlak na předčasný odchod dětí z domova, tedy nelze vypozorovat ani v domácnostech, v nichž jednoho z rodičů nahrazoval dětem nepříbuzný člověk. Ani podrobný pohled na životní osudy dětí, které vychovával nevlastní rodič, nedávají důvod pro to, abychom mohly hovořit o „postrkovanosti" některého ze sledovaných dětí. K podobnému závěru dospívá pro vestfálskou farnost Belm i J.Schlumbohm: alespoň jednoho nevlastního rodiče mělo na 8 % dětí, narozených ve farnosti a zachycených obyvatelským seznamem z roku 1858 (s věkem dětí podíl polovičních nebo úplných sirotků přirozeně stoupal, takže zatímco mezi dětmi do 5 let bychom našli 3 % takto postižených dětí, ve věkové kategorii 5-9 let se to týkalo už 7 % dětí, ve skupině 10-14-letých 13 %). Přesto, poukazuje autor, nelze hovořit o tom, že by nevlastní rodiče měli sklon dostat děti z domova co nejdřív, pokud byly v domě platné jako pracovní síla.[518]

4.2 Dospívání a mládí

Tímto velmi nejednoznačným termínem mám na mysli věk od 15 do 24 let, pro který byla charakteristická pohlavní zralost a zároveň setrvání ve stavu svobodných. Spodní hranici takto vymezeného intervalu představuje demograficky uznávaná hranice mezi dětstvím a dospělostí ve smyslu získání reprodukčních schopností (jakkoliv byl a je tento předěl u každého individua situován do rozdílného věku a jakkoliv je na místě hovořit spíše o dlouhodobějším přechodu než o předělu). Horní hranice je dána vymezením pětiletého věkového intervalu 20-24 let, v rámci něhož byla na Hornopolicku ve sledované době většina osob ještě svobodná: zdejší průměrný sňatkový věk byl u mužů situován až do věkové skupiny 25-29 let (26,8 let) a u žen ležel až na samém horním okraji intervalu 20-24 let (24,7 let). Sňatky, ke kterým došlo v letech 1709-1729, byly sice z velké části uzavřeny před 25. rokem věku (u ženichů z 30,8 %, u nevěst dokonce z 58,8 %)[519], nicméně většina osob ve věku 20-24 let zůstávala svobodná (kolem 90 % mužů a 70 % žen).[520]

Z pohledu jednotlivců tuto životní etapu ukončil vstup do manželství, pokud k němu došlo do 30. roku věku. U „kvantitativních" sond, v rámci kterých jen v omezené míře přihlížím k životním osudům jednotlivců, budu tedy brát v potaz všechny osoby, spadající do věkových kategorií 15-19 a 20-24 let; u „kvalitativní" sondy (sledování kohorty narozených v roce 1714 v poddanských seznamech) budu chápat jako konec fáze mládí vstup do manželství popř. dosažení 30. roku věku.

S opuštěním dětského věku souviselo v tradiční evropské společnosti i nahlížení jedince jako plně práce schopného. Právě pro věk mezi 15. a 25. rokem života je typický pobyt ve

[518] J.Schlumbohm, c.d., s. 299-302.

[519] V letech 1710-1729 bylo možné mezi poddanským obyvatelstvem Žandova, Horní Police, Dolní Police a Stoupna napočítat 97 případů, kdy do manželství poprvé vstoupila žena, a 120 případů, kdy do manželství poprvé vstoupil muž: z 97 novomanželek 10 uzavřelo sňatek ve věku 15-19 let a 47 ve věku 20-24 let; ze 120 novomanželů se 4 oženili ve věku 15-19 let a 33 ve věku 20-24 let (podrobněji v kapitole Sňatečnost).

[520] V jednotlivých letech periody 1710-1729 byl podíl ženatých ve věkové skupině 20-24-letých mužů minimálně 85 % (rok 1710) a maximálně 95 % (rok 1721), podíl vdaných ve věkové skupině 20-24-letých žen pak minimálně 50,7 % (rok 1725; zcela výjimečné: druhá nejnižší hodnota z roku 1716 je 64 %) a maximálně 83,1 % (rok 1722).

službě nejrůznějšího druhu (jako služebnictvo lze z tohoto hlediska nahlížet i učedníky a tovaryše).[521] Tak jako kritérium reprodukčních schopností nelze na rovině individuální vždy vztáhnout právě k 15. roku, tím méně je možné nahlížet 15. rok věku jako životní mezník, který dovolil zapojit dospívajícího do pracovních činností. Jednak platí, že i docela malé děti podle svých možností pomáhaly v domácnosti, na dvoře či na polích svým rodičům a že míra pracovního vytížení s přibývajícím věkem dítěte zcela přirozeně narůstala, takže vstup do služby pro mladého člověka rozhodně neznamenal první setkání s pravidelnými pracovními povinnostmi. Jednak stran všeobecného nahlížení dospívajících jako práce způsobilých nehrálo roli dosažení nějakého konkrétního věku, ale spíše plnohodnotné zapojení do církevního života, které bylo v našich poměrech spojeno s první zpovědí a přijímáním. J.Schlumbohm ukazuje, že již v 18. století hrála u luteránského obyvatelstva farnosti Belm úlohu zásadního životního mezníku konfirmace, která se podle ustavení osnabrückého konsistoria z roku 1788 měla odehrávat ve 14 letech (výjimky, kdy dospívající přistoupil ke konfirmaci dříve, byly nečetné a představovaly uspíšení celé věci nejvýše o několik měsíců). Do té doby mělo dítě navštěvovat školu a teprve po dosažení 14. roku věku a prodělání konfirmace bylo nahlíženo jako plně způsobilé pracovat; ve službě se prakticky nevyskytovaly osoby mladší 14 let. Obdobný význam jako konfirmace pro evangelíky mělo pro katolickou menšinu první přijímání. I když v porovnání s luteránskou konfirmací nebyla ještě v první polovině 19. století věková hranice první zpovědi tak ostře určena, i v tomto případě byl nahlížen církevní obřad jako přechodový rituál, který ukončoval školní docházku a otvíral životní fázi, spojenou s plným pracovním vytížením doma nebo u cizích.[522]

I pro Osnabrücko ovšem platí, že ještě v první polovině 18. století nebyla dětská etapa života zřejmě tak silně institucionalizována a že přechody nebyly tak striktně vázány na konkrétní věk. Pro Habsburskou monarchii a tedy i české země by bylo možné povědět totéž.[523] Nižší míra standardizace etapy dětství v první polovici 18. století byla dána tím, že ještě neexistovala všeobecná školní docházka a že věk první zpovědi byl sice doporučen, nikoliv však předepsán, takže v praxi určoval vhodný okamžik tohoto aktu v jednom každém případě místní duchovní správce.

---

[521] Na problémy s vymezením čeledi poukázal ve své studii E.Maur: upozornil, že v raném novověku nebyly jako čeleď chápany jen nekvalifikované nebo málo kvalifikované pracovní síly integrované do rodinné domácnosti zaměstnavatele, jak se to zažilo v 19.století, ale rovněž kvalifikovaní pracovníci, jejichž pracovní poměr měl dlouhodobý charakter založený na smlouvě se zaměstnavatelem (jednalo se o různé řemeslníky jako byli např. kováři, sládci či zahradníci, kteří působili ve službách vrchnosti a žili na zámku nebo v budovách k zámku příslušejícím, ale také o vrchnostenské úředníky, vychovatele šlechtických dětí, zámecké kaplany apod.). Tento typ služebnictva byl integrován do „domu" svého zaměstnavatele podstatně volněji než čeleď ve vlastním slova smyslu, mohl bydlet i ve vlastních domech či být šlechtického původu a běžně byl ženatý a sám zaměstnával čeleď a služebnictvo pro vlastní potřeby. Zvláštní skupinu mezi čeledí tvořili pak tovaryši (byli kvalifikovaní a mistr od nich neměl požadovat jinou než kvalifikovanou práci, navíc se na ně vztahovala i pravomoc příslušného řemeslnického cechu) a učni, i když mnohé rysy je mezi čeleď řadily (byli dlouhodoběji integrováni do rodiny zaměstnavatele, nebyli zpravidla ženatí a v případě učňů byl mistr odpovědný nejen za jejich profesní průpravu, ale též za jejich výchovu). Srov. Eduard Maur, Čeleď a tovaryši v Čechách v soupisu podle víry z roku 1651, Historická demografie 23, Praha 1999, s. 85-136.

[522] J.Schlumbohm, c.d., s. 324-336. Osnabrücký školní řád z roku 1818 hovoří v této věci jasně: „Žádné dítě před dosažením 14 let a před podstoupením konfirmace či večeře Páně nesmí nastoupit do služby nebo do učení, ledaže by si hospodář či mistr vzali na zodpovědnost, že bude dítě po předepsanou dobu posíláno do školy." (s.329-330).

[523] První přijímání jako všeobecně respektovanou hranici pracovní způsobilosti konstatuje pro Rakousko obzvláště v 18. a na počátku 19. století Michael Mitterauer, Sozialgeschichte der Jungend, Franfurkt a.M. 1986, s. 278.

Jakkoliv představovalo první přijímání na individuální rovině už v prvních desetiletích 18. století nepochybný mezník, zjistit, kdy se u konkrétních osob odehrálo a nakolik v jednotlivých případech skutečně platilo jako hranice mezi dětstvím, stráveným pod ochranou rodičů, a dospělostí, spojenou s pravidelným pracovním vytížením (nezřídka mimo domov), je dnes prakticky nemožné. Proto se 15. rok věku jeví jako vhodné dělítko mezi dětstvím a mládím, už proto, že v tomto věku drtivá většina osob měla první zpověď již za sebou a platila za plně pracovně způsobilou.

4.2.1 Služba

Pro životní etapu dospívání a mládí byla charakteristická vysoká mobilita, jdoucí ruku v ruce s pobytem mimo rodičovskou domácnost, často i s pobytem mimo bydliště, mimo rodnou farnost či dokonce mimo panství. Tato distance od rodičovské domácnosti mohla připadat na vrub studia či narukování k vojsku, ale především byla spojena se službou: v případě venkovské mládeže šlo nejčastěji o čelední službu, v případě městského mužského dorostu také o pobyt v učení u řemeslnického mistra či o tovaryšskou práci pro cechovního řemeslníka.

Praxe najímání dospívajících coby pracovní síly do hospodářství či do dílny představovala podle dnes převládajícího názoru charakteristický rys rodinného utváření v severozápadní a střední Evropě, který vedl historiky v 80. letech k zavedení termínu „life-cycle servant".[524] V duchu tohoto konceptu je čelední služba nahlížena jako dočasná etapa lidského života v tradiční evropské společnosti, vázáná na mládí (je důsledně ukončena vstupem do manželství) a příznačná pro všechny sociální vrstvy bez rozdílu. Čeleď je v tomto případě nahlížena jako věková skupina a bývají zdůrazňovány zejména výchovné aspekty čelední služby: sloužící (čeledín, děvečka, učeň popř. i tovaryš) je integrován do domácnosti svého zaměstnavatele na způsob vlastního hospodářova dítěte, podléhá otcovským pravomocím svého zaměstnavatele a je z hospodářovy strany vystaven soustavnému výchovnému formování (vštípení pracovních a sociálních dovedností a návyků, vedení k mravnosti a zbožnosti).[525] Tento koncept čelední služby se opírá o zjištění, že v severozápadní a střední Evropě prošla ve svém mládí službou asi polovina všech dospělých a že průběžně se služba týkala asi desetiny populace.[526] Vyvstává tak obraz čilé výměny mladých lidí mezi rodinami ve všech vrstvách společnosti.[527]

---

[524] John Hajnal, Two Kinds of Pre-industrial Household Formation System, in: R.Wall (ed.), Family Forms in Historic Europe, Cambridge 1983. Samotný termín „life-cycle servant" se poprvé objevuje u Petera Lasletta, Family and Household as Work Group and Kin Group: Areas of Traditional Europe Compared, in: R.Wall (ed.), Family Forms in Historic Europe, Cambridge 1983.

[525] Výchovnou roli čelední služby zdůraznil zejména Michael Mitterauer, Gesindedienst und Jungendphase im europäischen Vergleich, Geschichte und Gesellschaft 1, 1985, s.177-204; týž, Lebensformen und Lebensverhältnisse ländlicher Unterschichten, in: týž, Familie und Arbeitsteilung. Historischvergleichende Studien. Wien – Köln – Weimar 1992, s. 33-57; pro prostředí cechovního řemeslnictva vyzdvihuje stejný aspekt postavení učedníků v domácnosti mistra Peter Laslett, The World We Have Lost, London 1971. Nejnověji se toto pojetí objevuje ve sborníku k dějinám služby a služebnictva: srov. Antoinette Fauve-Chamoux (ed.), Domestic Service and the Formation of the European Identity. Understanding the Globalisation of Domestic Work, 16-21th centuries, Bern – Berlin – Bruxelles - Franfurkt a.M. - New York – Oxford - Wien 2004.

[526] André Burguière, Christiane Klapisch-Zuber – Martine Segalen – Françoise Zonabend, Geschichte der Familie, Band 3: Neuzeit, s. 47-54.

[527] Pro raněnovověkou Anglii srov. Ann Kussmaul, Servants in husbandry in early modern England, Cambridge 1981, s. 9n. nebo již Lawrence Stone, The family, sex and marriage in England 1500-1800, London 1977, s. 27n.

Nepopíratelný výchovný rozměr čelední služby vede k zamyšlení, kde se brala potřeba rodičů přenášet svou výchovnou a socializující péči na cizí dorost, jakmile jejich vlastní děti vyrostly. A.Burguière soudí, že ve společnosti zřejmě převládala představa, že pro období praktického a sociálního učení je žádoucí a potřebný delší pobyt mimo rodinu: odloučením se od rodiny si dospívající osvojovali schopnost vyrovnat se s frustracemi a vyzbrojovali se tak proti nástrahám života. K tomu přistupovalo přesvědčení, že po letech, strávených pod ochrannými křídly matky, která má sklon dítě hýčkat, je třeba vystavit dítě přísnějšímu výchovnému vlivu, majícímu povahu drezury. Nebylo představitelné, že by bez ní mohl z dítěte vyrůst počestný, pracovitý, poslušný a zbožný člověk. Tato drezura byla v dobových představách záležitostí mužskou, byla věcí nesmlouvavé autority až brutality. Teoreticky ji mohl vůči dětem uplatňovat i vlastní otec, soudilo se ovšem, že v jeho případě by mohla potřebnou přísnost otupovat náklonnost k vlastním potomkům, a proto je bezpečnější přenechat tuto fázi výchovy cizí autoritě, která otcovské city vůči dotyčným dětem nechová. Toto pojetí výchovy mělo svůj původ v pesimistickém pohledu na přirozenost člověka, vyplývajícím z učení o prvotním hříchu. Netřeba zdůrazňovat, že daleko silnější než v katolictví byla představa o hříšné povaze lidstva u protestantů, zejména u anglických puritánů.[528]

Pohled na službu jako přechodnou životní etapu, vázanou na určitý věk, není však v sociálním dějepise jediný možný. Vedle něj narazíme i na chápání sloužících jako sociální vrstvy, která ve společenské hierarchii zaujímala jednu z nejnižších příček. Z této perspektivy je čeleď nahlížena jako venkovská nebo městská chudina, v lepším případě jako vrstva námezdně pracujících. Toto pojetí bylo typické zejména pro marxisticky orientované dějepisectví, které u nás a v dalších socialistických zemích pochopitelně dominovalo v 50.-80.letech,[529] které však nacházelo významný ohlas i v západoevropských zemích, zejména v 60.letech.[530] Můžeme se s ním setkat ovšem i v nejnovější české produkci.[531]

I v rámci pojetí čeledě jako určité věkové skupiny je však možné položit si otázku, zda do služby skutečně odcházely děti ze všech sociálních vrstev anebo zda se služba týkala jen dětí nemajetných rodičů. V literatuře existuje k tomuto bodu řada kontroversních názorů: např. pro raněnovověkou Anglii se setkáme jak s výše presentovanou představou, že se odchod do služby týkal dětí ze všech sociálních vrstev a že v Anglii prakticky všechny domácnosti, kromě těch úplně nejchudších, najímaly čeleď (viz pozn.29), tak s představou, že chudé rodiny nabízely své děti jako pracovní sílu bohatším rodinám. Na základě této představy jsou

---

[528] A.Burguière, c.d., s. 50.

[529] Z české produkce srov. např. Alois Míka, Poddaný lid v Čechách v první polovině 16. století, Praha 1960, s. 150-159 nebo Josef Macek, Jagellonský věk v českých zemích 3. Města, Praha 1998, s. 106-119.

[530] Např. Lawrence Stone, Social Mobility in Europe 1500-1700, Past and Present 33, 1966, s. 16-55; Erich Maschke, Die Unterschichten der Mittelalterichen Städte Deutschlands, in: E.Maschke – J.Sydow (eds.), Gesellschaftliche Unterschichten in südwestdeutschen Städten, Stuttgart 1967, s. 1-74; Ahasver Brandt, Die gesellschftliche Struktur des spätmittelalterichen Lübeck, in: Untersuchungen zur gesellschaftlichen Struktur der mittelalterichen Städte in Europa. Reichenau-Vorträge 1963-64, Konstanz – Stuttgart 1966, s. 215-239. Z mladších německých historiků lze toto pojetí nalézt u např. Hans-Ulrich Wehler, Deutsche Gesellschaftsgeschichte, Bd.1: Vom Feudalismus des Alten Reiches bis zur Defensiven Modernisierung der Reformäre 1700-1815, München 1987, s.193-198; Claus Kappl, Die Not der kleinen Leute. Der Alltag der Armen im 18. Jahrhundert im Spigel der Bamberger Malefizakten, kap. Gesinde, Bamberg 1984; Rainer Schröder, Das Gesinde war immer frech und unverschämt. Gesinde und Gesinderecht vornehmlich im 18. Jahrhundert, Franfurkt a.M. 1992 (citováno dle Renate Dürr, Mägde in der Stadt. Das Beispiel Schwäbisch Hall in der Frühen Neuzeit, Franfurkt – New York 1995, pozn. 88 a 89 v kap.1)

[531] Srov. Daniela Tinková, Člověk na okraji společnosti, in: V. Bůžek – P. Král (edd.), Člověk českého raného novověku, Praha 2007, s. 190-215. Autorka zde charakterizuje čeleď jako významnou složku vesnické chudiny (s. 195).

činěny závěry o specifičnosti anglických poměrů, které již od počátku raného novověku, ba dokonce od pozdního středověku, vykazují rysy moderní, na kapitalistických vztazích založené společnosti. V tomto smyslu je pak anglická společnost kladena do protikladu k soudobým selským společnostem v jiných (kontinentálních) oblastech Evropy.[532] Vůči takové interpretaci ale vznáší námitky J.Schlumbohm, který se jinak s představou, že služba měla také silný sociální aspekt, ztotožňuje. Pro vestfálskou farnost Belm ukazuje, že čeleď zaměstnávaly hlavně velké selské statky a že většina rodin, z nichž se čeleď rekrutovala, patřila k dolním venkovským vrstvám. A vezmeme-li v potaz zároveň zjištění, že v Belmu až na vzácné výjimky nechodili sloužit dědicové gruntů (na rozdíl od Anglie, kde třídní povahu služby oslabovala skutečnost, že čelední službu vykonávali i děti z usedlých rodin a budoucí dědicové usedlostí), museli bychom poměry v Belmu chápat jako modernější a „kapitalističtější" než v samotné Anglii.[533]

Oba zmíněné pohledy na čelední službu, jak podotýká Eduard Maur, nepochybně odrážejí podstatné rysy čeledního poměru a žádný z nich nelze přehlížet.[534] E.Maur upozorňuje spolu s dalšími autory na ambivalentní postavení čeledi v domě hospodáře, které mělo svou stránku právní (ošetření vztahu mezi čeledí a hospodáři prostřednictvím právních předpisů, které vymezovaly zejména povinnosti čeládky) i praktickou (místo čeledě u hospodářova stolu, vyjadřující její podřízenost, nebo zasedací pořádek v kostele, který odděloval čeládku od usedlých rodin). Chápání čelední služby jako dočasné a pro určitý věk charakteristické životní fáze, která má ovšem vedle výchovného i zřetelný sociální aspekt, projevující se především postavením služebnictva uvnitř „celého domu", je z hlediska vývoje dějepisectví pojetím nejnovějším a znamená zpětné vnesení sociálního pohledu do vnímání čeledě jako věkové skupiny.[535]

Nakolik se byla čeleď v určité době a v určitém regionu rozšířená, záviselo na mnoha faktorech. Kromě toho, že výskyt čeledě v domě a míra jejího zastoupení v domácnosti se různila v závislosti na typu a skladbě domácnosti, na sociální příslušnosti hospodáře či na typu sídla (venkov – město), ukazuje se, že zastoupení čeledě v domě a ve společnosti bylo pod silným vlivem místních přírodně-hospodářských podmínek: Michael Mitterauer hovoří v této souvislosti o tzv. ekotypech, jež byly charakteristické určitou orientací místní ekonomiky a zároveň způsobem, jakým místní ekonomika pokrývala potřebu pracovní síly. V některých ekotypech, zejména v oblastech s převahou dobytkářství, byla využívána hlavně pracovní síla nekvalifikované a v domě svého zaměstnavatele soustavně přítomné čeledě. Ve vinařských oblastech byla naproti tomu čeleď zastoupena jen málo, neboť pro práci na vinicích, vyžadující jemnost, přesnost a obratnost, byli jako nádeníci najímáni lépe motivovaní podruzi.[536]

---

[532] Alan Macfarlane, The Origin of English individualism. The family, property and social transition, Oxford 1978, s.76.

[533] Jürgen Schlumbohm, Lebensläufe, Familien, Höfe. Die Bauern und Heuerleute des Osnabrückischen Kirchspiels Belm in proto-industrieller Zeit, 1650-1860. Götingen 1994, s. 362-363.

[534] Eduard Maur, Čeleď a tovaryši v Čechách v soupisu podle víry z roku 1651, Historická demografie 23, Praha 1999, s. 85-136.

[535] Renate Dürr, Mägde in der Stadt. Das Beispiel Schwabisch Hall in der frühen Neuzeit, Franfurkt a.M. – New York 1995, s. 23n.

[536] Michael Mitterauer, Formen ländlicher Familienwirtschaft. Historische Ökotypen und familiale Arbeitsorganisation im österreichischen Raum, in: J.Ehmer – M.Mitterauer, Familienstruktur und Arbeitsorganisation in ländlichen Gesellschaften, Wien – Köln – Graz 1986, s. 185-323.

V zemích střední a východní Evropy byla situace v raném novověku navíc zkomplikována prosazením dědičného (tělesného) poddanství a rozšířením vrchnostenského režijního hospodaření. Propojení těchto dvou jevů dalo vzniknout instituci tzv. povinných let, která se v jiných oblastech Evropy nevyskytovala. Vrchnosti si nárokovaly pracovní sílu poddanských dětí, které povolávaly k dvouleté až tříleté službě do panských podniků, nejčastěji na panské dvory. Tato praxe vznikla z původního dohledu vrchností nad poddanskými sirotky: již v dobách předbělohorských měly osiřelé poddanské děti povinnost dostavit se jednou ročně před panské úředníky a v případě vrchnostenské vůle poskytnout svou pracovní sílu. Od druhé poloviny 17. století začaly vrchnosti uplatňovat tento nárok i na děti žijících poddaných a tak se zde vytvořil specifický typ čeledi, který sice rovněž pobíral obvyklou mzdu, ale v jehož pracovním nasazení byl jistý prvek nátlaku a přinucení, jakkoliv měli poddaní možnost se penězi nebo robotami z této povinnosti vykoupit.[537]

Pro panství Horní Police zůstáváme při studiu čelední služby v období raného novověku odkázáni zejména na poddanské seznamy. Soupis podle víry z roku 1651, který je pro jiné oblasti Čech cenným zdrojem informací o tehdejším zastoupení služebnictva v populaci, o rozložení čeledě mezi jednotlivé domácnosti či o věkové a pohlavní struktuře osob v čeledním postavení, není pro hornopolické panství, stejně jako pro většinu panství Kraje litoměřického, k dispozici. V agendě vrchnostenské kanceláře jsou dochovány pro některé roky seznamy osob z řad poddanské mládeže, která sloužila popř. měla sloužit na některých z vrchnostenských dvorů toskánského dominia. Na základě těchto seznamů si ovšem lze učinit jistou představu pouze o panské službě, nikoliv o službě u poddaných hospodářů.

Samotné poddanské seznamy systematičtěji evidují rovněž jen službu na panském, jejíž absolvování (nebo alternativně finanční vyrovnání) představovalo patrně podmínku pro udělení souhlasu se sňatkem. Služba jiného druhu je v seznamech podchycena, zdá se, nesoustavně a mezerovitě; písař ji zaznamenal v případě, kdy dotyčná osoba sloužila mimo panství, a všímal si, zda se tak děje se souhlasem vrchnosti či bez něj. Poznámky v seznamech nás občas informují i o službě v rámci panství, která se děje pro některého úředníka („beym Ambtschreiber", „bey Herrn Hilbert"), místního duchovního („dint beym H.Erzdechant") či významnější personu v místní společenské hierarchii („beym Cantor", „dint in der Schule", „dint beym Nieder Politzer Richter", „dint beym Politzer Jäger"). Občas se také u některého z žandovských chlapců setkáme s poznámkou o službě na venkově, která svědčí o tom, že sloužit na venkovském gruntě nebylo v případě maloměstské mládeže tak úplně obvyklé („dint bey Tobias Schieffner zu Nieder Politz", „dint bey Hanss Werner in Nieder Politz"). Ale je zřejmé, že běžná služba pro poddaného hospodáře, která se odehrávala na panství, pořizovatelům seznamů z větší části unikala resp. nebyla pro ně hodna zaznamenání. Je třeba mít na paměti, že tato skutečnost může presentovaná zjištění do určité míry zkreslovat, neboť mnohé poddanské děti, u nichž seznam v určitém roce neuvádí žádnou poznámku a my je díky tomu nahlížíme jako doma přítomné, mohly ve skutečnosti někde v sousedství sloužit.

V řadě případů je na základě dobové poznámky obtížné rozhodnout, zda se skutečně jedná o službu, jaké povahy byla a do jakého roku byla situována. Obtíže plynou zejména z volného zaměňování výrazů „dienen" a „verdienen": můžeme sice konstatovat jistou tendenci k diferencovanému užití těchto sloves - první z výrazů je spíše užíván v souvislosti se službou na panských dvorech a druhý spíše v souvislosti se službou na poddanském, která byla motivována čistě jen vyhlídkou na výdělek a nikoliv povinností – ale spolehnout se na to rozhodně nelze („2 Jahr in Mhoff Wolfersdorf gedint", ale „2 Jahr in Mhoff Politz bey der Schwein verdinet"). Pokud tedy narazíme na poznámku „hat 1 Jahr gedint", je tím míněna služba u poddaného nebo na panském? Mám za to, že poznámky o službě, obsahující údaj o

[537] Kamil Krofta, Dějiny selského stavu, Praha 1949, s. 200-203.

délce trvání služby, se týkají spíše panské služby. Je to patrné zejména tehdy, když se poznámka o službě v délce jednoho roku, dvou let, ale také půl roku, jeden a půl roku či tři čtvrti roku po několik let opakuje (často do doby než dotyčná osoba vstoupila do manželství). Druhá obtíž je spojena se shodným tvarem prezentu a příčestí minulého slovesa „verdienen": často se ocitáme v rozpacích, zda poznámka „verdint" konstatuje aktuální stav nebo je odkazem na to, že dotyčná osoba někdy v minulosti sloužila. Např. u Anny Wiessner, dcery domkáře z Horní Police, najdeme v roce 1718 poznámku „hat 1 Jahr gedint", v letech 1719 a 1720 „hat 2 Jahr gedint", v roce 1722 „verdint" a v letech 1723, 1724 a 1725 „hat verdinet". Celkem oprávněně se můžeme domnívat, že dotyčná absolvovala v letech 1718 a 1719 (popř. v letech 1717 a 1718, pokud bychom počítali s roční latencí zápisu) službu na panském. Ale pro další roky je už situace nejistá. Anna mohla v roce 1722-25 sloužit na poddanském gruntu, ale stejně tak mohla sloužit jen v roce 1722 a poznámky z let 1723-25 jen odkazují na panskou službu, kterou již absolvovala. Pokud by „verdint" z roku 1722 bylo jen příčestí minulé (vynechání pomocného slovesa „haben" popř. „sein" při konstatování minulosti je v poznámkách dosti obvyklé: např. „2 Jahr gedint", „in Krieg gegangen"), mohla by být i tohoroční poznámka pouhým odkazem na službu na panském z předešlých let a Anna by pak na poddanském nikdy nesloužila.

Mezi jednoznačnými poznámkami typu „1/2 Jahr in Mhoff Politz gedint" (půlroční služba na panském dvoře) a „verdint mit Consens pro 1722" (služba mimo panství s vrchnostenským souhlasem) nebo „dint bey Ritschel" (služba pro hornopolického domkáře George Ritzschela) tak leží celá škála poznámek, které zcela jednoznačné nejsou a které bylo nutné interpretovat s přihlédnutím k předešlým i budoucím osudům dotyčné osoby a s přihlédnutím ke zvyklostem písaře, který seznam pro daný rok vyhotovil.

Za zmínku ještě stojí poměrně často se vyskytující případy služby na zámku v Zákupech nebo v některých dalších vrchnostenských objektech (polický pivovar), u úředníků vrchnostenské správy či společensky výše postavených osob jak na panství, tak mimo ně (ne vždy je v poznámce explicitně uvedeno, že poddaný u dotyčné osoby slouží – „zu Ploschkowitz bey H. Kornschreiber", „Anietz bey H. P.Schessig in Rumburg"- ale poznámky tohoto typu jsem až na výjimky[538] interpretovala jako službu). Tento typ služby by snad bylo možné posoudit jako specifickou zámeckou službu,[539] ovšem v mnoha ohledech se tito mladí poddaní od zámeckého služebnictva odlišovali: především jejich služba byla jen krátkodobá a odehrávala se důsledně ve věku, kdy byla služba u poddanské mládeže obvyklá. Např. Dorothea Patzner, dcera domkáře z Horní Police, pobývala „zu Reichstadt in Schloss" jen v letech 1722-23, kdy jí bylo 19 resp.20 let, a v dalších letech se již vyskytovala doma; služba Christopha Weissheita ze Žandova ve vinných sklepech zákupského zámku („in Hoffkeller in Reichstadt") se odehrála v letech 1711 až 1713 mezi jeho 16. a 18. rokem věku, v roce 1715 již pobýval doma („zu Haus"). Podle všeho však rozhodně nešlo o alternativu za povinná léta na panském dvoře. Dcera vrchnostenského domkáře z Horní Police, Maria Elisabeth Zencker, sloužila v letech 1719-1722 v Zákupech (u jistého pana Hilberta, patrně vysokého úředníka, později přímo na zámku) a přesto je v roce 1722 k jejímu jménu připojena poznámka „Rest die Hoffdinst". Službu tohoto druhu jsem tedy pokládala soukromou a dobrovolnou záležitost dotyčných, podobně jako tomu bylo u klasické čelední služby, i když samozřejmě pracovní náplň byla v těchto případech podle všeho dosti odlišná.

[538] Např. poznámka „zu Neustädtel beym Cantor" (1711) u Wentzela Grötschela ze Žandova by bylo možné zpětně vyhodnotit nikoliv jako službu, ale jako svého druhu učení, neboť dotyčný od roku 1713 sám působil jako učitel v Mukařově („Schulmeister zu Muncker").Na druhou stranu pobyt u kantora v Jezvé, jakkoliv Wentzelovi posloužil k načerpání znalostí a zkušeností, byl nepochybně spojen i s prací pro onoho kantora a jeho domácnost, takže chápat pobyt v Jezvé jako službu není nijak od věci.

[539] Srov. E. Maur, Čeleď a tovaryši...., s. 92-93.

Dříve než přistoupíme k podrobnějšímu pohledu na věkovou skupinu 15-24 let a míru využití její pracovní síly v rámci čelední služby, pokusím se na základě srovnání s jinými, geograficky blízkými regiony postihnout, jaká část sloužících osob mohla evidenci poddanských seznamů unikat a do jaké míry byla přece jen zachycena běžná služba u poddaných hospodářů. Prvotním vodítkem budiž prostý podíl osob v služebném postavení, který máme díky četným zpracováním Soupisu podle víry k dispozici pro řadu českých panství k roku 1651. Zjištěné hodnoty ve své studii přehledně shrnuje Eduard Maur: ukazuje, že zastoupení čeledi se na českých panstvích pohybovalo v průměru kolem 11 % s tím, že v oblastech protoindustriálního charakteru na severu Čech bylo nižší (p.Liberec – 7,5 %, p.Frýdlant – 6,7 %), v některých jihočeských regionech naopak vyšší (zejména p.Vyšší Brod – 20 %). V městském prostředí podíl služebnictva činil v průměru 10 %, ovšem v rezidenčních městech typu Český Krumlov, kde byly přítomny vysoké počty zámeckého služebnictva a personálu, se mohl vyšplhat přes 16 %, naproti tomu na panstvích se zřetelnou orientací na domácká textilní řemesla činil pouhých 4-5 %. Pokud mezi služebnictvo zahrneme i učně, tovaryše popř. námezdně pracující ženy (např. přadleny), stoupne podíl této složky městské populace v průměru na 15 %, místy se však mohl blížit až čtvrtině obyvatelstva (Český Krumlov – 24,4 %).[540] V tomto ohledu se české poměry blíží situaci v Anglii v letech 1754-1821, kde čeleď tvořila asi 14 % populace, ale již poněkud zaostávají za poměry v Irsku k roku 1729 či v Dánsku na sklonku 18.století. Tam služebné osoby představovaly asi 17 resp. 18 % obyvatelstva. Naproti tomu v některých jihofrancouzských regionech, kde byly běžné složitější rodinné struktury, dosahovaly podíly čeledi daleko nižšího hodnot než v Čechách: v Montplaisant (Périnierte) k roku 1778 šlo jen o 5,8 %, v Provence k roku 1770 o 5,7 %.[541]

Co do geografické polohy i přírodně-ekonomických podmínek má k panství Horní Police relativně blízko p.Frýdlant a p.Liberec, i když tato panství měla daleko vyhraněnější protoindustriální ráz. Patrně nejblíže (charakterem i vzdáleností) má Hornopolicko k p.Děčín, kde podíl čeledě na celku populace představoval 11,2 % (10,4 % mužů a 12 % žen).[542] Ve vybraných letech periody 1710-1729 činil na panství Horní Police podíl osob, které podle poznámek v poddanských seznamech sloužily, asi 4 % (1711 – 4,2 %, 1715 – 3,5 %, 1719 – 4,2 %, 1723 – 3,8 %, 1728 – 2,9 %). Přitom podíly sloužících žen jsou ve všech případech o něco vyšší (1711 – 6,6 %, 1715 – 5,1 %, 1719 – 5,4 %, 1723 – 4,7 %, 1728 – 4 %) než podíly mužů ve službě (1711 – 2,2 %, 1715 – 2 %, 1719 – 3 %, 1723 – 2,9 %, 1728 – 1,7 %). Ani tehdy, zahrneme-li mezi služebnictvo učně a tovaryše, nepřekročí zastoupení služebných osob v populaci 8 % a většinou se pohybuje kolem 6 % (1711 – 7,5 %, 1715 – 5,2 %, 1719 – 6,1 %, 1723 – 6 %, 1728 – 5,6 %). V porovnání s děčínským panstvím se tedy podíl pramenně podchyceného služebnictva jeví jako poloviční, podíl sloužících mezi hornopolickými muži je v porovnání s Děčínskem asi jen čtvrtinový.

Všimneme-li věkové struktury osob, jimž poznámky v poddanských seznamech připisují službu, ukazuje se, že sloužící muži se z více než tří čtvrtin pohybovali pod věkovou hranicí 30 let (77,8 %), a jestliže zohledníme i tovaryše, kteří byli mladší 30 let z 89 %, a zejména učně, kteří do kategorie do 30 let spadali bez výjimky, činí zastoupení osob do 30 let mezi sloužícími muži 87,7 %. U žen je situace trochu jiná. Podíl osob starších 30 let je mezi

[540] Srov. E.Maur, Čeleď a tovaryši...., s. 111 (tab. 4) a 133 (tab. 8).

[541] André Burguière, Christiane Klapisch-Zuber – Martine Segalen – Françoise Zonabend, Geschichte der Familie, Band 3: Neuzeit, s. 54.

[542] Srov. Markéta Seligová, Demografické, rodinné a sociální poměry na panství Děčín v polovině 17.století, diplomová práce na Pedagogické fakultě University J.E.Purkyně, Ústí nad Labem 1994, kap. 6.

ženským služebnictvem vysoký, pohybuje se kolem 40-50 % a ve dvou letech je dokonce nadpoloviční (1711 – 37,5 %, 1715 – 51,6 %, 1719 – 51,3 %, 1723 – 44,2 %, 1728 – 45,2 %). V porovnání s panstvím Děčín k roku 1651, kde byla čeleď jen z 6 % starší 30 let (mezi sloužícími muži bylo osob nad 30 let 2,8 %, mezi sloužícími ženami 9,8 %), jde o rozdíl do očí bijící, ovšem musíme mít na paměti, že údaje čerpáme pro obě panství z pramenů rozdílné povahy. Soupis podle víry evidoval všechno aktuálně přítomné obyvatelstvo, bez ohledu na jeho poddanskou příslušnost na panství, a měl sklon připisovat statut čeledě i malým sirotkům, kteří plnohodnotnou pracovní sílou být nemohli. Navíc vznikl v poválečných podmínkách, kdy hospodářské i populační poměry nebyly ještě v normálu. Nicméně z porovnání děčínských a hornopolických hodnot vyplývá, že patrně právě v kategorii do 30 let není na Policku podchycena významná část čeledě.

Jak velká je tato skupina, kterou poddanské seznamy ignorují? Hrubý odhad bychom mohli postavit na analogii s děčínským panstvím: pokud na Děčínsku odhlédneme od čeledě mladší 15 let, pod jejíž fasádou se často skrývají osiřelé děti, které v pravém slova smyslu ještě sloužit nemohly, činí podíl mužské čeledě do 30 let 95 % a podíl ženské čeledě do 30 let 87,7 %, úhrnem je tedy služebnictva ve věku 15-29 let 91 %. V případě hornopolického vzorku máme oprávněnou pochybnost, zda je čeleď mladší 30 let zachycena v seznamech v úplnosti, ale pro starší čeleď bychom už mohli předpokládat, že je evidována spolehlivěji. U těchto starších sloužících už totiž často nešlo o krátkodobou práci pro některého hospodáře ze sousedství, ale o dlouhodobý či dokonce trvalý způsob obživy, který vrchnostenští úředníci měli sklon poznamenávat. Je těžké postihnout velmi obtížně definovatelný okamžik, kdy se v případě konkrétního jedince z dočasné služby, vyplňující dobu před vstupem do manželství, stává trvalý životní úděl, kdy se vyhlídky dotyčného na sňatek a založení vlastní domácnosti minimalizují. V každém případě překročením třicítky se již člověk ocital ve věku, který významně překračoval průměrný sňatkový věk a kdy již většina vrstevníků byla vdaná resp. ženatá. Na Děčínsku zachytil Soupis podle víry mezi mužskou populací starší 30 let 0,9 % sloužících a mezi ženskou populací starší 30 let 3,3 % sloužících, úhrnem jde tedy o 2,1 % obyvatelstva ve věku nad 30 let. Na Hornopolicku se v jednotlivých sledovaných letech pohyboval podíl služebnictva v populaci nad 30 let kolem 4 %, aniž by v této věci hrálo významnější roli zahrnutí učňů a tovaryšů mezi služebnictvo. Žen ve službě bylo po 30. roce věku kolem 6 % (1711 – 5,9 %, 1715 – 6,4 %, 1719 – 6,7 %, 1723 – 5,3 %, 1728 – 4,4 %), mužů pak kolem 1,5 % (nepočítáme-li učně a tovaryše, byly podíly sloužících ve věkové skupině nad 30 let roku 1711 – 0,5 %, 1715 – 1,3 %, 1719 – 2,3 %, 1723 – 1,5 % a 1728 – 1,4 %, započítáme-li je, podíly se zvýší jen v posledních dvou letech a to až na 4,1 %).[543] Je patrné, že v porovnání s panstvím Děčín jsou podíly sloužících v populaci nad 30 let dvounásobné a to jak v případě obou pohlaví jednotlivě, tak úhrnem. Z toho by se dalo velmi opatrně dedukovat, že starší čeleď je v poddanských seznamech snad opravdu zachycena vcelku spolehlivě.

Jestliže se tedy v případě hornopolického vzorku spolehneme na to, že starší čeleď, tj. čeleď nad 30 let, je již zachycena v úplnosti (což je samo o sobě pochopitelně jen hypotetický předpoklad) a její počet budeme analogicky k Děčínsku pokládat za určitou část veškeré čeledě (5 % v případě mužského služebnictva, 12,3 % v případě ženského služebnictva, 9 % v případě všech sloužících bez ohledu na pohlaví), ukazuje se následující: v případě mužů jsou sloužící (zahrnuti i učni a tovaryši) mladší 30 let v poddanských seznamech zachyceni v průměru ze 40 %, v případě žen pak asi ze 17 %. Odhlédneme-li od rozdílů mezi pohlavími

[543] V letech 1711, 1715 a 1719 se v evidenci nevyskytl žádný učeň ani tovaryš starší 30 let. Určitou roli začínají tovaryši nad 30 let hrát až v roce 1723 (3 tovaryši zvýší zastoupení sloužících mezi muži nad 30 let z 1,5 % na 2,6 %) a zejména v roce 1728, kdy tovaryši počet sloužících mužů po třicítce ztrojnásobí (bez nich je činil podíl sloužících 1,4 %, s nimi 4,1 %).

a předpokládáme-li, že zastoupení služebnictva v populaci nad 30 let je 9 %, hypoteticky unikají evidenci zhruba tři čtvrtiny čeládky mladší 30 let (1711 – 53,2 %, 1715 – 75,7 %, 1719 – 76,1 %, 1723 – 72,1 %, 1728 – 77,2 %).

Jak jsem k uvedeným hodnotám dospěla se pokusím vysvětlit na příkladu: k roku 1723 je v našem vzorku evidováno 7 mužů starších 30 let ve službě; tito muži představují 14 % pramenem evidovaných sloužících mužů v daném roce, ale pokud se budeme chtít dobrat přibližného počtu mužů, kteří mohli ve skutečnosti sloužit, ale seznamy jejich službu ignorují, uplatníme hypotetický předpoklad, že by měli tvořit jen 5 % mužského služebnictva. Za těchto okolností by mělo být ve službě ještě 133 osob mladších 30 let. V porovnání s podchycenými 43 čeledíny, učedníky a tovaryši mladšími 30 let tedy seznam hypoteticky neeviduje pobyt ve službě u 90 osob a zachycuje jen 32,3 % mužského služebnictva do 30 let.

V jednotlivých letech se při tom uvedenou metodou dobereme velmi rozdílných výsledků, zejména u mužů: u mužské populace od roku 1711 k roku 1728 předpokládaný podíl nepodchyceného služebnictva roste (k roku 1715 by mělo být v kategorii do 30 let zachyceno 57,9 % skutečně sloužících, k roku 1719 pak 42,1 % skutečně sloužících, k roku 1723 32,3 % skutečně sloužících a k roku 1728 již jen 18,9 % skutečně sloužících)[544], u ženské populace do 30 let naopak mírně klesá (hypoteticky je v této věkové skupině zaznamenáno jen 12,2 % ženského služebnictva k roku 1711, 13,2 % k roku 1715 a 1719, 17,8 % k roku 1723 a 17 % k roku 1728). Vzhledem k poměrně malým výkyvům u výsledků pro ženské služebnictvo se zdá, že sloužící ženy byly v poddanských seznamech po celou dobu pozorování zachyceny se zhruba stejnou mírou spolehlivosti, která by se dala charakterizovat tak, že pozornosti poddanských seznamů unikalo kolem tří čtvrtin děveček mladších 30 let. U mužské populace se naopak zdá, že kvalita, s jakou byla evidována čelední služba u poddaných, se během sledovaného období měnila. Ačkoliv předložené hodnoty mohou svést k závěru, že se zhoršovala (podíl neevidovaných sloužících před 30. rokem věku hypoteticky rok od roku roste), pravdou spíše bude, že se zvyšovala, zejména právě u staršího služebnictva. Malé objemy služebnictva staršího 30 let zejména v letech 1711 a 1715 (2 resp. 3 osoby), ale vlastně i v roce 1719 a 1723 (5 resp. 7 osob) stojí za relativně optimistickým hodnocením evidence čeledě do 30 let. Zde je spíše na místě přiznat, že předpoklad o spolehlivém zachycení služebnictva ve věku nad 30 let poněkud selhává.

Výpočty pro obě pohlaví dohromady vedou k představě, že mezi sloužícími mladšími 30 let chybí v jednotlivých letech kolem tří čtvrtin osob (1711 – 53,2 %, 1715 – 75,7 %, 1719 – 76,1 %, 1723 – 72,1 %, 1728 – 77,2 %). Toto procento se ovšem zdá být velmi vysoké, mezi lidmi ve věku do 30 let by muselo navíc sloužit 100-200 osob ve srovnání s evidovanými sloužícími: k roku 1711 by podle propočtu mělo sloužit 171 osob do 30 let, ve službě je však evidováno jen 80 osob mladších třiceti let a chybí tedy 91 osob. K roku 1715 seznam registruje 49 sloužících do 30 let, výpočet však ukazuje až na 202 osob; 153 osob tak mezi služebnictvem do 30 let chybí. V dalších letech má podle propočtu počet sloužících ve věku do 30 let dosahovat 243 (1719) resp. 222 (1723) resp. 263 (1728) osob, takže by v této skupině mělo hypoteticky chybět 185 resp. 160 resp. 203 osob. To jsou ale na vzorek populace, s nímž pracujeme, počty neúměrně vysoké, neboť by znamenaly, že ve službě by se musela nacházet asi čtvrtina osob ve věku 0-29 let (1711 – 20,6 %, 1715 – 24,8 %, 1719 –

[544] K roku 1711 je podíl mužské čeládky mladší 30 let (96,5 %) dokonce vyšší než hypotetických 95 %, což by bylo samozřejmě pošetilé interpretovat tak, že jsou zde podchyceni někteří sloužící „navíc", takoví, kteří ve skutečnosti nesloužili. Pravděpodobnější je výklad opačný, totiž že nekvalitně je zachyceno především služebnictvo starší 30 let. Ve skutečnosti jde jen o 2 osoby z 209 mužů starších 30 let, což naznačuje, že zde není zaznamenána zejména řada tovaryšů, kteří se v pozdějších letech podílejí na počtu služebnictva staršího 30 let velmi významně (v roce 1728 tvoří tovaryši tři čtvrtiny všech sloužících po 30. roce věku). V případě mužů toto zjištění poněkud zpochybňuje předpoklad, že starší čeleď je zachycena již vcelku spolehlivě. Ale naštěstí se zdá, že jen pro rok 1711 a že s každým dalším rokem je podchycení čeledínů nad 30 let spolehlivější.

29,3 %, 1723 – 25,9 %, 1728 – 28,7 %) resp. 50-60 % osob ve věku 15-29 let (1711 – 47,5 %, 1715 – 52,2 %, 1719 – 61,8 %, 1723 – 55,5 %, 1728 – 62,9 %) a to by bylo příliš i na západoevropské regiony, kde byly v raném novověku zjištěny nejvyšší podíly služebnictva mezi mladými lidmi (ve vestfálské farnosti Belm sloužilo k roku 1858 37,9 % mužů ve věku 15-29 let a rovná třetina žen stejného stáří[545]).

Tato metoda pro odhad chybějícího počtu čeledě není tedy dostatečně spolehlivá; ve hře je totiž příliš nejistých faktorů a těžko určit, do jaké míry každý z nich zkresluje výsledek: problematický je, jak již bylo naznačeno, nejspíše sám předpoklad, že služebnictvo starší 30 let by mohlo být v poddanských seznamech evidováno natolik spolehlivě, že bychom od něj mohli odvinout další propočty. Vedle toho je samozřejmě otázka, nakolik kvalitně je tato kategorie zachycena v Soupisu podle víry na panství děčínském, protože i tam mohla řada starších sloužících evidenci unikat v důsledku své mobility. Pokusme se ale vrátit k otázce kvality evidence ještě jednou a to už v souvislosti s věkovou skupinou 15-24 let.

Vyjdeme-li z poznámek v poddanských seznamech, byl na Hornopolicku v jednotlivých letech periody 1710-1729 celkový podíl sloužících ve věkové skupině 15-24 let poměrně nízký, v porovnání s vestfálskou farností Belm v polovině 19.století jen asi třetinový (tab. IV.1).[546] I tehdy, pokud mezi čeleď zahrneme i učně a tovaryše, nepřekročilo její zastoupení 16 % (s výjimkou roku 1711, kdy mezi 15-24letými sloužila čtvrtina – 25,2 % - osob, hlavně díky nebývalému podílu učňů): v roce 1715 činí 13,0 %, v roce 1719 14,2 %, v roce 1723 14,2 % a v roce 1728 15,6 %). Zajímavé jsou však na první pohled rozdíly mezi muži a ženami: zatímco podíl děveček na ženském obyvatelstvu ve věku 15-24 let se pohybuje konstantně kolem 10 %, přičemž děvečky tvoří v kategorii 15-19 let kolem 5 % žen a v kategorii 20-24 let kolem 15 % žen,[547] u mužů je výsledek závislý na tom, zda mezi služebnictvo zahrneme učně a tovaryše. Bez nich kolísá podíl sloužících na věkové skupině 15-24 let mezi 3-8 % s tím, že poměrem 1:3 převažují mezi pacholky osoby ve věku 20-24 let.[548] Pokud učně a tovaryše mezi čeleď započítáme, podíl sloužících mezi mladými muži ve věku 15-24 let se v jednotlivých letech vyšplhá přibližně na 20 % a početně začnou muži ve službě dvoj- až trojnásobně převažovat nad děvečkami. Dominance skupiny 20-24-letých mezi sloužícími muži se v tomto případě sníží na necelý dvojnásobek, neboť mezi učedníky výrazně převládají chlapci ve věku 15-19 let.

Vcelku srovnatelné zastoupení pacholků (bez učňů a tovaryšů) a děveček v této věkové skupině a zřetelná převaha čeledě nad 20 let (interval 20-24 let je asi třikrát početnější než interval 15-19 let) nás znovu upozorňuje na to, že v případě mladých lidí byla na Hornopolicku evidována nejspíš převážně panská služba, do níž byli povoláváni až všestranně vyspělí jedinci. Jak už bylo řečeno, mnohé poznámky jsou v tomto ohledu velmi

---

[545] Srov. J.Schlumbohm, Lebenslaufe...., s. 339, tab. 5.11.

[546] Srov. J.Schlumbohm, Lebenslaufe...., s. 337n., tab. 5.11 + pozn. 98. Na základě censu z roku 1858 se podíl čeledě ve věkové kategorii 15-24 let pohybuje kolem 40 % s tím, že nejsou patrné žádné rozdíly mezi pohlavími. Na sklonku 18.století bylo v Belmu zastoupení čeledě mezi osobami tohoto věku ještě vyšší: mezi svobodnými osobami staršími 15 let bylo 61,3 % ve službě a jen třetina dětí pobývala doma.

[547] Ve věkové skupině 15-19 let sloužilo 10 % žen (1711), 5,7 % žen (1715), 2,8 % žen (1719), 4,1 % žen (1723) a 6,2 % žen (1728). Ve věkové skupině 20-24 let činil podíl sloužících mezi ženami 16,4 % (1711), 14,3 % (1715), 14,3 % (1719), 13,8 % (1723) a 12,5 % (1728).

[548] Ve věkové skupině 15-19 let sloužily 3,1 % mužů (1711), 1,4 % mužů (1715), 6,8 % mužů (1719), 2,7 % mužů (1723) a 2,8 % mužů (1728). Ve věkové skupině 20-24 let činil podíl sloužících mezi muži 11,6 % (1711), 5,2 % (1715), 10 % (1719), 14,5 % (1723) a 2,7 % (1728).

nejednoznačné a nedovolují s jistotou rozhodnout, zda šlo v daném případě o službu na vrchnostenském dvoře nebo u poddaného sedláka. Pokusila jsem se však bez nároku na nespornost interpretace tyto dvě kategorie odlišit: mezi panskou službu jsem vedle jednoznačných případů (poznámky typu „hat 2 Jahr im Mhoff Wolfersdorff gedint") zahrnula i takové, kdy poznámka explicitně neuvádí, že služba proběhla na vrchnostenském dvoře, ale udává délku trvání služby, což mám za příznak toho, že je řeč spíše o povinných letech („1/2 Jahr gedint"). Ostatní případy jsem vytřídila do druhé kategorie: šlo jednak o poznámky, udávající místo pobytu dotyčné osoby, ale nikoliv účel pobytu (např.„zu Reichstadt beym Keller Mathes"), jednak o poznámky hovořící bez dalšího o tom, že dotyčný vydělává („verdint"). Mezi těmito případy se samozřejmě může také občas skrývat služba pro vrchnost, ale přesnější rozlišení pramen neumožnil.

Mezi všemi 64 případy 15-24letých dívek ve službě v letech 1711, 1715, 1719, 1723 a 1728 skoro ze tří čtvrtin převažují dívky po dvacítce (46 osob). Roztřídíme-li všechny sloužící ženy podle výše uvedených kritérií na děvečky na panském a děvečky na poddanském, děvečky na panském mezi nimi převažují poměrem 3:2 (z 64 případů jsem 38 posoudila jako děvečky na vrchnostenském dvoře, zbylých 26 jako děvečky v soukromé službě). V rámci panských děveček je pak jen každá pátá mladší 20 let, většina (30 z 38) spadá do věkové kategorie 20-24 let. Mezi služebnými u poddaných hospodářů je podíl dívek ve věku 15-19 let vyšší a činí asi 38 %.

V pěti sledovaných letech lze v poddanských seznamech napočítat 41 mužů ve věku 15-24 let, jimž poznámka připisuje službu. Na 70 % (29 osob) 15-24letých pacholků spadá, do kategorie nad 20 let; rozložení služebnictva z hlediska věku je tedy v této skupině podobné jako u žen. Panskou službu je možné připsat polovině čeledínů (20 osob), přičemž tři čtvrtiny těchto vrchnostenských pacholků spadají do věkové skupiny 20-24 let. Druhá polovina (21 osob) sloužila podle všeho na poddanských gruntech a poměr mezi 15-19letými a 20-24letými pacholky byl v jejím rámci o něco vyrovnanější než mezi panskou mužskou čeládkou: dva ze tří mužů byly starší 20 let.

Podíl panské a poddanské čeledě je u žen méně vyrovnaný (3:2) než u mužů (1:1), ale oběma pohlavím je společné to, že mezi oběma typy čeledě převládají osoby nad 20 let; u panské čeládky je to ze tří čtvrtin, u poddanské čeládky ze dvou třetin. To by znovu potvrzovalo, že běžná služba na poddanských gruntech, která se děla v rámci panství, poddanské seznamy většinou neevidovaly: ta by totiž pravděpodobně podíly služebnictva do 20 let mezi čeládkou zvýšila.

Nakolik se v případě hornopolického vzorku jedná o panskou službu (mezi případy domněle poddanské služby se mohla octnou i osoba, která ve skutečnosti pracovala na panském, protože poznámky, na jejichž základě bylo nemožné rozhodnout, zda šlo o ten či onen typ služby, jsem měla sklon interpretovat jako službu poddanskou) by mohlo naznačit i porovnání s věkovou a pohlavní strukturou dvorské čeledě na panství Děčín. Na Děčínsku k roku 1651 sloužilo na panských dvorech 5,7 % osob ve věku 15-24 let (7,2 % mužů a 4,7 % žen toho věku). Poměr pohlaví byl velmi vyrovnaný (46 mužů na 42 žen) a vcelku vyrovnaný byl i poměr mezi lidmi do 20 let a čeládkou nad 20 let; ku podivu mírně převažovaly jedinci mladší 20 let (48 osob z 88).[549] Na panství Horní Police byl zaznamenaný podíl služebnictva (a to i bez započítání učedníků a tovaryšů) na sledované věkové skupině přece jen v průměru asi o tři procenta vyšší, což by se dalo vyložit tak, že na Policku byla skutečně vedle panské služby alespoň z části zachycena i služba na poddanském. Ale speciálně v případě mužů se děčínské hodnoty, udávající podíl 15-24letých osob sloužících na dvorech, a polické hodnoty, udávající podíl mužů ve službě vůbec, velmi blíží. Na Děčínsku se ani nepotvrzuje, že by mezi panskou

[549] M.Seligová, Demografické, rodinné a sociální poměry..., kap. 6.

čeládkou měli být více zastoupeni mladí lidé nad 20 let, ale je obtížné posoudit, jakou roli v tomto bodě hrála rozdílná demografická situace po skončení třicetileté války a v první čtvrtině 18. století.

Specifické postavení mezi čeledí měli, jak už bylo naznačeno, učni a tovaryši. S běžnou čeledí je spojovala skutečnost, že s mistrem vstupovali do časově omezeného smluvního vztahu a po dobu jeho trvání byli integrováni do rodiny svého zaměstnavatele a podléhali mistrově pravomoci. Učedníci, v jejichž případě šlo prvotně o osvojení si určitého řemesla, byli podrobeni i mravní a náboženské výchově ze strany mistra a jejich zaměstnavatel měl právo požadovat po nich jakékoliv úsluhy, nejen práce související s výkonem řemesla. Tovaryši byli naproti tomu včleněni do mistrovi domácnosti přece jen volněji a vedle toho byli podřízeni i místní cechovní organizaci. Mistr směl po tovaryši vyžadovat jen kvalifikovanou řemeslnickou práci.

Míra integrace do řemeslníkovi domácnosti korespondovala i s věkem učňů a tovaryšů. Učedníci byli mladí chlapci, většinou ve věku 15-19 let, ale nezřídka i mladší 15 let. Pobyt v učení pro ně, jakožto převážně městský dorost, představoval v jistém smyslu alternativu za čelední službu. Tovaryši měli učednická léta již za sebou a připravovali si pozici na zřízení nebo převzetí dílny a vzestup v rámci cechu. Jejich věk zpravidla už překračoval dvacítku (nebo se pohyboval těsně před ní) a někteří byli daleko starší, neboť se jim po dlouhá léta nenaskytla šance vstoupit mezi mistry (tzv. věční tovaryši).

Ve zkoumaném vzorku z Hornopolicka jsou obě sociální kategorie dosti hojně zastoupeny, neboť v jednotlivých letech zhruba polovinu sledované populace představuje obyvatelstvo Žandova. Právě v prostředí městečka nacházeli učni a tovaryši uplatnění a zároveň se převážně z jeho obyvatelstva rekrutovali; do učení mohl sice odejít i syn z venkovské rolnické rodiny, ale v českých poměrech potřeboval k takovému kroku povolení vrchnosti, která poměrně nerada nechávala hochy z venkova sbíhat od zemědělství k řemeslu.

V jednotlivých letech označují poddanské seznamy jako učedníka nebo tovaryše každého 20. až 30. jedince v mužské populaci čtyř sledovaných lokalit[550] s tím, že těžiště těchto osob bylo ve věkové kategorii 15-30 let. Ze 162 případů učně nebo tovaryše, s nimiž se setkáváme v poddanských seznamech v letech 1711, 1715, 1719, 1723 a 1728, patřilo 145 (89,5 %) právě do této věkové skupiny. Učedníků je při tom v našem vzorku poloviční počet (55 případů) ve srovnání s tovaryši. Ze dvou třetin spadali do věkové kategorie 15-19 let (36 případů), necelá pětina byla ve věku 20-24 let (10 případů) a každý desátý se věkově pohyboval pod hranicí 15 let (6 případů). Jen tři osoby, kterým poznámka připisuje statut učně, překročily 25. rok věku, ale žádný z nich nebyl starší 30 let. Případů, kdy byla určitá osoba seznamem označena jako tovaryš, bychom v pěti sledovaných letech napočítali 107. Z větší poloviny se jednalo o mladíky ve věku 20-24 let (59 případů), z jedné čtvrtiny pak o muže ve věku 25-29 let (27 případů). Jen desetina (10 případů) těchto mužů byla v době, kdy je seznam označuje jako tovaryše, mladší 20 let (většinou jim ale bylo 19 nebo 18 let, vůbec nejmladší tovaryš byl šestnáctiletý) a jen desetina naopak starší 30 let (nejstaršímu tovaryši však nebylo více než 38 let).

Z věkové struktury učňů a tovaryšů je patrné, že většina těchto osob náležela právě do věkové kategorie 15-24 let. Nejsilněji obsazenou věkovou skupinou byla kategorie 20-24-letých (spadalo do ni 42,6 % všech případů) a druhou nejsilnější kategorie 15-19-letých učňů a tovaryšů (spadalo do ní 28,4 % všech případů). Při tom 86 % případů v intervalu 20-24 let představovali tovaryši a 78 % případů v intervalu 15-19 let naopak učedníci.

Podobně jako u čeledě v užším smyslu jsou i počty tovaryšů a učňů v jednotlivých letech do značné míry závislé na interpretaci poznámek v poddanských seznamech, které nemusí být

[550] Podíl učedníků a tovaryšů na veškeré mužské populaci Žandova, Horní Police, Dolní Police a Stoupna činil 6,5 % v roce 1711, 3,3 % v roce 1715, 3,8 % v roce 1719, 4,3 % v roce 1723 a 5,6 % v roce 1728.

vždy úplně jednoznačné. S nejednoznačnostmi se však v případě učňů a tovaryšů setkáváme v menší míře než u čeládky. Poznámky, které přímo hovoří o učení, se vyskytují poměrně zřídka (např. „lehrnet d.Leinweber handwerckh zu Sandau", „lehrnet mit hochsten Consens dem Binder handwerckh zu Bustier"). Častěji byla skutečnost, že dotyčný pobývá v učení, zaznamenána poznámkou typu „wird ein Schneider", „wird ein Becker", „wird mit Consens ein Tischler". V některých případech však byla poznámka interpretována jako pobyt v učení až s ohledem na další osudy dotyčného: např. Johann Joseph Oppelt ze zahradnické usedlosti v Horní Polici byl podle poznámky v roce 1712 „zu Bustierad bey H.Ambtschreiber", v letech 1713-1715 „zu Buschtierad" a v roce 1716 „zu Buschtierad beym Kornschreiber". Poznámky, které by bylo možné vyložit také jako čelední službu, jsem se rozhodla interpretovat jako pobyt v učení jen s ohledem na to, že dotyčný od roku 1717 sám vykonával profesi písaře. Podobně Jacob Werner z Horní Police se v letech 1710-1712 vyskytoval „beym Goldschmidt". Protože od roku 1713 je sám veden jako zlatník, bylo možné vyložit poznámky z předchozích let jako pobyt u mistra.

Jako tovaryše jsem chápala ty muže, u nichž v daném roce přímo figuroval – vedle zmínky o příslušném řemesle – i jeden z výrazů, označujících tovaryše (Gesell, Pursch, Knecht) – např. „Wagner Gesell", „ein Meltzer Pursch", „Schuhknecht" – nebo ty, kteří podle poznámky vandrovali, aniž by bylo přímo uvedeno, že jde o tovaryše („ein Saihler wandert") popř. aniž by bylo uvedeno, jaké řemeslo vykonávají („wandert", auf der Wanderschaft"). Jako vandrovní jsem posuzovala i ty tovaryše, kteří se vyskytovali mimo své bydliště (např. „ein Möltzer Gesell arbeith zu Ploschkowitz"). Vandrování trvalo často řadu let (a v mnoha případech zůstal tovaryš mimo dominium trvale, neboť se mu poštěstilo někde za hranicemi panství najít dobrou partii, usadit se a založit si vlastní živnost - např. hornopolický domkářský synek Joseph Neyman vandroval jako punčochář již od roku 1710, v roce 1717 se nechal zaměstnat ve Cvikově a ještě téhož roku poznámka uvádí „geheurathet nach Zwickau") a tak bylo v jednotlivých letech možné posoudit jako vandrovního tovaryše i osoby, které by se výhradně na základě tohoroční poznámky jako tovaryši nejevili. Např. u Hanse Georga Neymana z Horní Police uvádí poznámka z roku 1715 „ein Binder zu Reichstadt"; těžko bychom ho mohli odlišit od bednáře trvale usazeného a zavedeného v Zákupech, kdybychom nevěděli, že v seznamech z let předchozích a následujících je Hans Georg evidován jako tovaryš v Zákupech jen dočasně zaměstnaný (1713: „wandert zu Reichstadt ein Binder Gesell", 1716: „Binder Gesell", 1717: „wandert ein Binder").

Skupina učedníků a skupina tovaryšů se z velké části personálně prostupuje. Ti, co v jednom ze sledovaných let vystupují v poddanském seznamu jako učedníci, jsou o pět let později často vedeni již jako tovaryši. V předchozích řádcích byla řeč o 115 případech 15-24letých učedníků a tovaryšů, které bylo možné v pěti vybraných letech v Žandově, Horní Polici, Dolní Polici a Stoupně napočítat. Počet případů ovšem není roven počtu osob, které tyto případy tvoří: ve skutečnosti jde o 91 mladíků, kteří defilují v seznamech a v jednom nebo více letech, které jsem zvolila pro podrobnější sondu, se ocitají v pozici učedníka nebo tovaryše.[551] Buď se setkáváme se situací, že určitý mladík je v jednom z vybraných let veden jako učeň nebo tovaryš a po pěti letech se ve stejném postavení nachází opět. Častější je tato situace u tovaryšů (6 případů) než u učňů (2 případy). Anebo nacházíme jednu a tutéž osobu v určitém roce v postavení učně a v sondě následující v pozici tovaryše: z 15 učňů, kterým bylo v roce 1711 mezi 15 a 19 roky, vystupuje k roku 1715 šest v pozici tovaryše ve věku 20-

[551] Kombinace čelední služby a pobytu v učení je vzácná a v mém vzorku se týkala jen Hanse Georga Patzelta ze Žandova, který podle poznámky z roku 1722 sloužil v Žandově („dint zu Sandau"), podle poznámky z roku 1723 v Dolní Polici („dint zu Nieder Politz") a až v letech 1724-1727 se vyučil s vrchnostenským souhlasem v Praze na sládka („lehrnet mit höchsten Consens der Meltzer handwerckh in Prag"); od roku 1728 pak jako tovaryš vandroval („ein Meltzer Pursch wandert").

24 let. V roce 1715 se totéž týká tří učňů z pěti, v roce 1719 pěti učňů z šesti a v roce 1723 dvou učňů z pěti. Z perspektivy tovaryšů viděno: 6 z 13 tovaryšů ve věku 20-24 let, které nacházíme v seznamu z roku 1715, pobývalo v roce 1711, kdy spadali do věkového intervalu 15-19 let, v učení. V roce 1719 najdeme mezi osmi tovaryši ve věku 20-24 let tři muže, kteří o pět let dříve pobývali jako 15-19letí v učení. V roce 1723 pak se jedná o pět tovaryšů z osmi, u nichž bychom v předešlé sondě dohledali učednickou minulost a v roce 1728 o dva z osmnácti. Tato čísla pochopitelně samy o sobě o ničem nevypovídají, protože mezi jednotlivými sondami nám může řada případů tohoto druhu uniknout; pouze ilustrují prostupnost mezi učedníky a tovaryši.

Zatímco mezi mužským služebnictvem v užším slova smyslu naprosto převažují mladíci z venkovských lokalit (z více než 80 %) a i z malého Stoupna nebo Dolní Police jich pochází více nežli ze samotného Žandova (u některých ze šesti Žandovanů navíc patrně nešlo o typickou čelední službu: dva z mladíků sloužili v zámeckých sklepích v Zákupech, jeden u kantora v Mukařově), mezi učedníky a tovaryši je situace opačná. Výrazně mezi nimi převládají osoby žandovského původu, mezi učedníky téměř ze dvou třetin a mezi tovaryši dokonce z tří čtvrtin. Hornopoličtí učni představují asi čtvrtinu všech sledovaných učedníků, původ ze Stoupna lze zjistit jen u čtyřech a původ z Dolní Police jen u dvou učňů. Ve skupině tovaryšů ve věku 15-24 let z let 1711, 1715, 1719, 1723 a 1728 lze vedle 46 mladíků ze Žandova napočítat ještě 15 z Horní Police a po jednom z Dolní Police a ze Stoupna. Je zjevné, že řemeslo bylo záležitostí zejména mužů z městečka. Učňů a tovaryšů, kteří pocházeli z Horní Police, lokality jen o málo menší (co do počtu evidovaného poddanského obyvatelstva) nežli Žandov, bylo přibližně třikrát méně než učňů a tovaryšů žandovského původu.

Disproporce mezi počty na jedné straně sloužících a na druhé straně řemeslu se věnujících mladíků ze Žandova souvisela i s tím, že se u žandovské mládeže v menší míře setkáváme s poznámkou, že sloužila na vrchnostenských dvorech. Snad městské rodiny svůj dorost častěji z povinných let vykupovaly. U dětí z rodin cechovních řemeslníků se navíc občas dočteme „sind Hoffdinst frey".

U ženské populace ve věku 15-24 let nenacházíme - na rozdíl od mužů - vedle služby na panském či služby u poddaných hospodářů (popř. v úřednických domácnostech nebo na zámku) jiné alternativy typu učení či tovaryšské služby a situace je proto o něco jednodušší. Službu připisují poddanské seznamy v jednotlivých sledovaných letech zhruba desetině žen mezi 15. a 24.rokem věku (1711 – 9,8 %, 1715 – 8,7 %, 1719 – 8,2 %, 1723 – 9,2 %, 1728 – 13,7 %). Celkem můžeme v rámci našich pěti sond napočítat na 64 případů sloužících žen tohoto věku.V okamžiku, kdy jejich pobyt ve službě zkoumáme, bylo těmto ženám skoro ze tří čtvrtin nad 20 let (46 případů spadalo do věkové skupiny 20-24 let a jen 18 případů do skupiny 15-19 let). Poměrem 3 : 2 převažují případy služby na panském (38 případů) nad případy dobrovolné služby u poddaných hospodářů nebo jiných soukromých osob - úředníků, duchovních apod. (26 případů). U panských děveček je přitom převaha žen nad 20 let ještě výraznější (jen jedna z pěti děveček na panském byla mladší 20 let) než u děveček na poddanském (ženy ve věku 20-24 let zde tvoří necelé dvě třetiny sloužících).

Podobně jako u mužské čeládky není ani u žen počet zaznamenaných případů služby v letech 1711, 1715, 1719, 1723 a 1728 totožný s počtem osob, jimž poznámka v dotyčných letech připisuje službu. Fakticky se jedná o 58 žen, z nichž šest se vyskytuje mezi děvečkami ve dvou po sobě jdoucích sondách, jednou v kategorii 15-19letých a podruhé v kategorii 20-24letých žen. U řady z nich nelze při pohledu na jejich osudy v průběhu celého dvacetiletého pozorování říci, že by absolvovaly jen povinnou službu na vrchnostenském dvoře anebo že by jen soukromě sloužily: 12 z 58 žen stihlo podle všeho projít oběma typy služby,[552] přičemž

[552] Např. chalupnická dcerka Dora Wentzel z Horní Police se pobývala ve službě již na začátku pozorování v roce 1710, kdy jí bylo 19 let. Jednalo se tehdy o vrchnostenskou kanceláří povolenou službu u sedláka

ani u ostatních není rozhodně vyloučeno, že prošly i panskou a poddanskou službou. Kromě toho, že poddanská služba nemusí být v jejich případě zachycena, nám může uniknout i proto, že máme před očima jen dvacetiletý výsek z života dotyčných žen, a zejména ty ženy, které se ve službě ocitly jako 15-24leté až v roce 1723 nebo 1728, mohly i po ukončení pozorování v roce 1729 dále sloužit. Naopak ty, které se v našem zorném poli ocitají již v roce 1711, mohly mít již určitý čas ve službě za sebou. Navíc si při užití této metody (sondy pro vybrané roky) vůbec nevšímáme těch osob, které nesloužily přímo ve sledovaných letech, ale mohly samozřejmě sloužit kdykoliv mezi tím. Proto je počet žen, jež prošly jak povinnými léty, tak službou u poddaných hospodářů, jen ilustrativní, stejně tak jako počet žen, které se po službě (kterou prodělaly v některém z vybraných roků) provdaly.

Z 58 zachycených žen se do roku 1729 stačilo provdat 35 s tím, že u žen, které sloužily roku 1728 je přirozeně jen malá šance, že jejich eventuální sňatek ještě stihneme zaznamenat. V žádném případě tedy nelze vyvodit, že zbytek žen do manželství nevstoupil. Výstižnější bude podívat se z tohoto hlediska na skupinu žen, sloužících v jednom konkrétním roce, nejlépe z první polovice sledovaného dvacetiletí. Např. v roce 1715 připisuje seznam pobyt ve službě 11 ženám ve věku 15-24 let, přičemž v dalších letech se až na jednu všechny provdaly (Anna Dorothea Palme z Horní Police, přestože již v roce 1718 složila finanční náhradu za povinná léta, byla ještě v roce 1729, kdy jí bylo 31 let, svobodná).

Co se původu týče, ženy, které můžeme zaznamenat v pěti vybraných letech ve službě, pocházely převážně z venkovských lokalit: nejčastěji z Horní Police (26) a dále ze Stoupna (6) a Dolní Police (5). Žandov byl podle evidence poddanských seznamů bydlištěm 21 žen z této skupiny, což je méně, než bychom vzhledem k počtu obyvatel této lokality čekali. Přesto v porovnání s čeledíny (nepočítaje v to učně a tovaryše) bylo zastoupení osob žandovského původu mezi děvečkami výraznější.

Pokud jsme si vědomi, že poddanské seznamy zaznamenávají běžnou službu u poddaných hospodářů jen velmi nedůsledně a že případy podchycené služby se týkají z větší části povinných let, nemůžeme očekávat, že se rozborem sociální příslušnosti služebnictva dobereme nějakého závěru o sociální podmíněnosti služby. Sloužit na vrchnostenské dvory odcházela mládež na základě pokynu panských úředníků a nijak se v té věci neodrážela potřeba výdělku těchto osob. Nejvýše by bylo možné si představovat, že děti ze sociálně výše situovaných rodin měly větší možnosti vykoupit se z panské služby a tudíž se fyzicky ocitaly v tomto postavení řidčeji.

Zda je tato dedukce oprávněná zjistíme odlišením služby panské a poddanské a pohledem na sociální status osob, jimž seznamy připisují jeden či druhý typ služby. Ze všech 64 případů sloužících žen, které jsme mohli zachytit v letech 1711, 1715, 1719, 1723 a 1728, se skoro dvě třetiny podle všeho týkají panské služby. Mezi těmito 39 případy jsou poměrně málo zastoupeny dívky, které se nacházely v postavení podružských dcer: z venkova nenajdeme ve službě vůbec žádnou dceru z podružské rodiny či rodiny vrchnostenského domkáře, pouze pět dívek ze Žandova bylo v době služby evidováno v oddíle podruhů a neusedlých. Zastoupení usedlých vrstev je mezi děvečkami naprosto proporční: 14 sloužících dívek pocházelo ze žandovských usedlých rodin, 6 dívek ze selských rodin, 3 ze zahradnických a 11 z domkářských. U ženského služebnictva se tedy předpoklad, že by se potomci měšťanů či sedláků mohli ve větší míře ze služby na vrchnostenském vykupovat, nijak nenaplňuje. U 21

v Kamenickém Šenově, která trvala do roku 1713 (1710: „dint zu Stein Schönau mit Consens", 1711: „dint zu Schönau bey Hans Georg Palme mit Consens 1712", 1712: „dint mit Consens 1713 zu Schönau beym Pauer"). Další zprávu o službě máme v případě Dory až z roku 1716, kdy jako 25-letá absolvovala roční službu na vrchnostenském statku a za další rok panské služby složila finanční náhradu (1716: „hat 1 Jahr gedint, 1 Jahr bezahlt"). Na stavu věcí se nic nezměnilo až do roku 1719, kdy se ve svých 28 letech provdala. Ilustrativní je, že kolem dvacítky trávila Dora čas v poddanské službě a teprve nedlouho před sňatkem odbyla alespoň část požadovaných povinných let, patrně z toho důvodu, aby ke sňatku získala vůbec vrchnostenské svolení.

případů pacholků, kteří v pěti vybraných letech vykonávali panskou službu, je situace poněkud jiná: nenajdeme mezi nimi ani jednoho mládence z městečka a to ani z usedlé ani z podružské rodiny. Všichni panští čeledíni pocházeli z venkovských lokalit a vzhledem k početnosti jednotlivých sociálních vrstev spíše ze sociálně výše postavených rodin: v 7 případech se jednalo o selské syny, ve dvou o zahradnické a shodně šesti případy byla zastoupena domkářská vrstva i podružská vrstva. U mužů se tedy stran absolvování povinných let jeví jako zásadnější protiklad mezi městečkem a venkovem než mezi jednotlivými společenskými skupinami.

Velmi mezerovitě zachycená dobrovolná služba na poddanských gruntech, v úřednických domácnostech či v panských zařízeních či sídlech sice nedovoluje vyvozovat nějaké zásadnější závěry, ale 25 případů ženské a 20 případů mužské služby tohoto druhu, s nimiž jsme se v našich sondách setkali, mohou alespoň naznačit jisté tendence. U ženského služebnictva byla situace taková, že čtyři z pěti děveček pocházely z nižších venkovských vrstev: nejčastěji z rodin domkářů (8 případů), dále pak z malých zahradnických usedlostí (5 případů), z vrchnostenských domků (3 případy) a podružských rodin (4 případy). Pouze jedna dívka sloužící na poddanském byla selskou dcerou a 4 děvečky evidoval poddanský seznam v době jejich služby v žandovských usedlých domácnostech. Pro venkovské prostředí by tedy, zdá se, mohlo platit, že sloužit odcházely spíše dívky z nižších, neselských vrstev. Ve městečku se naopak služba vždy týkala dívek z usedlých rodin.

Soukromě sloužící mládenci ve věku 15-24 let pocházeli z jedné třetiny ze Žandova a z dvou třetin z venkovských lokalit. Mezi čeledíny původem z městečka bylo 6 osob z usedlých rodin a jedna z podružské rodiny. Venkovští pacholci byli v době své služby nejčastěji evidováni v oddíle podruhů (7 případů), ve třech případech se jednalo o syny domkářů a v dalších třech o syny selské. Nakolik náš miniaturní vzorek dovoluje jakési zobecnění, lze i v případě mužů říci, že se služba týkala spíše venkovských neselských vrstev a ve městečku skoro výhradně usedlé vrstvy.

Fenomén služby není spojen jen s otázkou rozšířenosti tohoto jevu v raném novověku, tj. s otázkou, jaká část populace službou během svého života prošla nebo jaký díl populace se v určitém okamžiku ve službě vyskytoval, popř. s otázkou sociální podmíněnosti vstupu do služby; historikova zvídavost směřuje i k dalším okolnostem vstupu do služby, pobytu ve službě či ukončení služby. Je možné se např. ptát, nakolik byl vstup do služby motivován významnými změnami v životě mladého člověka, jakou byla např. ztráta jednoho či obou rodičů, zda v této věci hrál nějakou roli sňatek ovdovělého rodiče s novým partnerem. Můžeme sledovat, jak dlouho vlastně služba obvykle trvala, v jakém věku se nejčastěji do služby vstupovalo a jakém věku bylo obvyklé ze služby odejít. Co bylo příčinou odchodu ze služby mohou naznačit následné osudy osob, které službu ukončily: vstoupily do manželství a založily vlastní domácnost nebo se po službě vracejí ke svým rodičům?

Hornopolické poddanské seznamy nám mohou na některé z těchto otázek nabídnout odpovědi. Jejich vypovídací hodnota je však, což je nutné mít na paměti, omezena již mnohokrát připomenutou okolností, že služba na poddanských gruntech je v seznamech podchycena jen velmi mezerovitě a že většinou máme co dělat se službou na vrchnostenských dvorech, přičemž oba typy služby nelze na základě samotných poznámek v seznamech často vůbec odlišit. V níže uvedených výsledcích se tedy budou promítat jak okolnosti povinné panské služby, tak okolnosti dobrovolné poddanské služby, což je vzhledem k odlišné povaze těchto dvou typů služby dosti problematické. Předkládám tedy tato zjištění spíše s ohledem na to, že určitým způsobem dokreslují ráz životního cyklu než že by vypovídaly o samotném charakteru služby.

Posbírané údaje jsou výsledkem elektronického zpracování dat pro veškeré poddanské obyvatelstvo Žandova, obou Polic a Stoupna pro celé zkoumané období let 1710-1729,

nikoliv tedy již sond pro vybrané roky této periody. Týkají se jednak věku, ve kterém byla služba zahájena resp. ukončena, a s tím související délky služby, jednak situace sloužících osob krátce před samotným pobytem ve službě a krátce po něm. Ve snaze eliminovat vlivy, jež by konečný výsledek zkreslovaly, nebyly u některých z těchto výstupů vzaty v potaz úplně všechny případy služby, které bylo možné v poddanských seznamech během sledovaného dvacetiletí zaznamenat. U vyhodnocení věku vstupu do služby jsem zohlednila pouze ty případy, kdy byla služba prokazatelně zahájena až během sledovaného dvacetiletí (vypuštěny byly tedy případy osob, které se ve službě vyskytovaly už v prvním roce pozorování, protože u nich pochopitelně nevíme, jak dlouho před tím službu zahájily). U vyhodnocení věku odchodu ze služby jsem naopak vzala v potaz pouze případy, kdy byla služba zjevně ukončena ještě před rokem 1729, a nepočítala jsem s těmi, kteří se ve službě vyskytovali ještě v posledním roce sledovaného dvacetiletí, protože nevíme, jak dlouho po roce 1729 ještě sloužili. Pro výpočet délky služby jsem pak vyloučila všechny, jejichž služba nezačala a zároveň neskončila uvnitř sledované periody, ale zároveň jsem zahrnula i ty případy, u nichž sice nevíme, v jaké době se služba odehrála, ale díky poznámce víme, jak dlouho trvala (poznámka uvádí, že někdy v minulosti dotyčná osoba po jistou dobu sloužila –např. „hat 1 Jahr gedint" - ale služba se zjevně odehrála před začátkem sledovaného dvacetiletí anebo není vůbec zřejmé kdy proběhla). U výstupů, sledujících stav jeden až dva roky před službou resp. jeden až tři roky po službě, jsem prověřovala všechny případy služby, které se během pozorování vyskytly. V předložených údajích není rozlišována služba na vrchnostenském a služba na poddanských gruntech a nejsou do nich zahrnuti učedníci a tovaryši.

V letech 1710-1729 bylo možné v celé sledované populaci zaznamenat na 196 případů vstupu do služby (tab. IV.2 a,b) s tím, že převážná většina z nich (84 %) připadá na věk mezi 16. a 25. rokem věku. To zpětně potvrzuje, že služba byla skutečně charakteristická právě pro věkový interval 15-24 let. Vůbec nejčastěji nastupovali mladí lidé do služby v 21 letech (27 případů), ale lze říci, že typické bylo začít sloužit mezi 19. a 23. rokem věku (16 osob začalo sloužit ve věku 19 let, 22 osob ve věku 20 let, dalších 22 osob ve věku 22 let a 18 osob ve věku 23 let). Právě v tomto věku dosahuje podíl osob, které podle poddanských seznamů zahájily službu kolem 3-5 %. Průměrný věk vstupu do služby kolem 21 let je na evropské poměry pozdní, ale samozřejmě souvisí s tím, že většina podchycených případů se týká služby na panském, pro níž byl příznačný vyšší věk.

Před 16. rokem věku vstoupilo do služby jen 12 jedinců, přičemž polovině z nich bylo 15 nebo 14 let a až na dvě osoby byli všichni starší 10 let. U jednoho pětiletého a jednoho sedmiletého dítěte je pak otázka, zda je poznámku u nich uvedenou adekvátní interpretovat jako službu (oba případy byly popsány v předešlém textu). Naopak po 26. roce věku nastoupilo do služby už jen 19 osob: 12 z nich bylo mladších 30 let a jen 7 spadalo do věkové skupiny nad 30 let. Těmto několika jedincům, jimž poznámky připisují vstup do služby až po třicítce, je společné, že jejich služba nebyla povinnou službou na vrchnostenském, ale že se jednalo o službu pro soukromé osoby (patrně ne nutně poddané hospodáře), která byla pro dotyčné přinejmenším dočasně zdrojem obživy.[553] Některé z těchto osob si již v předchozích

[553] Wentzel Raudnitzky z Horní Police (nar.1684) sloužil v letech 1716-1717, krátce před tím, než se oženil, „bey Tribsch Bauer"; Helena Marx ze Žandova (nar. 1681) pobývala v letech 1713-1715 „zu Sandau beym Richter" a v roce 1717 „beym Ferdinand zu Sandau"; Dorothea Wentzel z Dolní Police (nar. 1695) sloužila v roce 1728 u písaře v Hanspachu („dienet mit Consens bey H. Würthschafft Schreiber in Hanspach"); u Wentzela Linerta ze Stoupna (nar. 1683) najdeme v letech 1718 a 1719 poznámku „verdint", ve skutečnosti pravděpodobně sloužil jen do svého sňatku 22.1.1719; Jacob Wiessner z Horní Police (nar. 1687) pobýval – pravděpodobně z důvodů pracovních – v letech 1716-1717 „beym Nieder Politzer Richter"; Anna Maria Marx ze Žandova (nar. 1675) sloužila v roce 1715 ve Valteřicích („dint zu Waltersdorff"); u Elisabeth Tille z Dolní Police (nar. 1671) je poprvé uvedena poznámka „verdint" v roce 1711 a po té se každoročně opakuje (do roku 1720 je upřesněno, že slouží v Litoměřicích, v následujících letech už seznamy o místě služby mlčí).

letech (často ještě před začátkem našeho pozorování) povinná léta odbyly, vyplatily se z nich anebo od nich byly osvobozeny.[554] Vesměs jde o osoby v postavení podruhů nebo podružských dětí, jeden muž pocházel z rodiny domkáře a jeden ze selského gruntu. Vzhledem k tomu, že těmto lidem bylo již na začátku pozorování často kolem třiceti i více, nelze samozřejmě s jistotou tvrdit, že zaznamenaná služba je jejich první službou. Dokonce je pravděpodobnější, jako u dolnopolické podruhyně Elisabeth Tille, že nikoliv: u Elisabeth je služba poprvé zmíněna k roku 1711, kdy jí bylo 40 let, a poznámka „verdint" se pak u jejího jména opakuje až do roku 1729. Patrně si však vydělávala od mládí, již dlouho před založením prvního poddanského seznamu pro Horní Polici, který u ní zkrátka službu ignoroval. Proto i tyto řídké případy pozdního vstupu do služby nijak neoslabují představu, že sloužit začínalo krátce po 20. roce věku.

Vedle sociálních okolností můžeme uvažovat i další motivy, které v případě jednotlivců vedly k odchodu do služby popř. vstup do služby uspíšily. Takovým podnětem mohla být smrt jednoho z rodičů, patrně především otce. Nejen proto, že ovdovělý rodič si mohl záhy přivést nového partnera, jehož vztahy s dospívajícími dětmi v domě nemusely být vždy růžové (sonda do životních osudů osob narozených v roce 1714 v předešlém textu ovšem nic takového nenaznačila), ale zejména proto, že smrtí hospodáře se mohly rozpadnout dosavadní jistoty a vyschnout zdroje obživy.

Pokud vezmeme v potaz všechny případy vstupu do služby, které se odehrály během sledovaného dvacetiletí, a zaměříme se na to, zda v tomtéž roce, kdy je dotyčná osoba poprvé evidována ve službě, resp. rok před tím nezemřel jeden z jejích rodičů, najdeme několik takových případů. Pokud k oběma událostem (jak smrti rodiče, tak vstupu do služby) došlo v tomtéž roce, nevíme sice jistě, zda smrt rodiče skutečně předcházela vstup do služby nebo zda tomu nebylo naopak. A i když smrt rodiče nepochybně vstup do služby předchází, protože je v seznamech zaznamenána o rok dříve, nemáme samosebou žádný důkaz, že při vstupu do služby sehrála ztráta rodiče nějakou roli. Ale i tak bude zajímavé zjistit, jak často se lze s takovými situacemi setkat.

Smrt otce stála na počátku služby ve 14 případech, z nichž v pěti připadá smrt otce na týž rok, kdy služba začala, a v devíti na rok předchozí. Ze všech osob, které mezi léty 1710-1729 začaly sloužit, potkala ztráta rodiče 2,3 % (týž rok) resp. 4,2 % (předchozí rok) osob. Matka zemřela 8 lidem, kteří krátce na to začali sloužit, a její smrt ve všech případech připadá na rok předcházející prvnímu roku služby. Čerství sirotci ze strany matky v tomto případě představují 4,1 % ze všech osob, kteří vstoupily do služby.

V některých z těchto případů následovala po úmrtí rodiče služba na vrchnostenském, ale tehdy se jeví souvislost mezi oběma událostmi jako velmi volná a neprůkazná: např. Anna Flögel, dcerka domkáře ze Stoupna, přišla o otce v únoru 1715[555] (vyřazen z registrace byl v roce 1716), ale povinná léta na volfartickém dvoře konstatuje až poznámka z roku 1717 („hat 1 Jahr zu Wolfersdorf beym Gansen"). I kdybychom uvažovali, že služba reálně proběhla v roce 1716, stále je vzhledem k otcově smrti latence, s níž začala sloužit, asi roční.

Více případů se týká služby u poddaných hospodářů; v některých se vstup do služby také nejeví jako zcela bezprostřední reakce na úmrtí rodiče, v jiných by se skutečně dalo uvažovat o tom, že smrt rodiče mohla zafungovat jako podnět ke vstupu do služby. Např. dvojčata,

[554] U sester Marxových ze Žandova, Heleny a Anny Marie, uvádějí seznamy od roku 1718 „hoffdinst frey"; Jakub Wiessner z Horní Police zjevně absolvoval službu na panském již před rokem 1710, neboť hned první seznam z dochované řady v jeho případě konstatuje, že „hat 2 Jahr zu Kosomin gedint"; Dorothea Wentzel z Dolní Police se z povinných let vyplatila v roce 1718 („bezahlt 1718").

[555] V matrice evidován k 25.2.1715 (7/1715) pohřeb Wentzela Flögela, chalupníka ve Stoupně (věk 50 let a 20 týdnů). SOA Litoměřice, matrika L 44/3, farnost Horní Police.

sestry Maria Rosina a Hellena Oppeltovi, dcery hornopolického zahradníka Vallentina Oppelta, ztratily otce 27.9.1720 jako patnáctileté. Ve službě je pak zachytil seznam pro rok 1722, ale mohli bychom uvažovat i o tom, sloužily již v předešlém roce, pro nějž se poddanský seznam nedochoval. U obou se poznámka „verdint" opakuje až do jejich sňatku, ke kterému došlo v případě Helleny 9.9.1725 a v případě Anny Rosiny 21.1.1728.

Narazíme i na případ, kdy mladý člověk ztratil krátce po sobě oba rodiče. Rodiče Anny Genoveny Merttin ze Žandova byly z evidence vyřazeni z důvodu smrti v roce 1715 (matriční index situuje smrt otce až do roku 1716, matriční záznam o pohřbu matky se nenašel). V té době bylo dívce podle poddanských seznamů pouhých 11 let, měla ještě dva mladší sourozence a o pět let staršího bratra. Sourozenci Merttinovi jsou pak i v dalších letech evidováni v domě rodičů v Žandově jako „Weyl. Johann Georg Merttins Weyssen", ovšem ne všichni se doma zdržovali: starší Annin bratr je hned v roce 1716 veden jako tovaryš na vandru, Annu Genovenu pak jako 13letou zachycuje seznam pro rok 1717 „bey Schaffer". U šafáře sloužila až do roku 1719, od roku 1720 pobývala v Praze, většinou u jistého pana Künela, prokurátora („beym H.Künl in Prag", „haltet sich bey H.Procurator Künhl in Prag auf"). V praze se pak údajně i provdala (1727: „soll zu Prag ein Soldat verheurathet haben"). V tomto případě svědčí pobyt u cizích lidí již v podstatě dětském věku o tom, že odchod z domova se smrtí rodičů jistě souvisel. Ale je otázka do jaké míry je oprávněné interpretovat jej jako službu; snad Anna Genovena nacházela v cizí domácnosti především zaopatření.

Pro 257 osob z našeho souboru máme k dispozici údaj o délce trvání služby (tab. IV.3). Buď tento údaj vyplývá z životních osudů těchto osob v průběhu sledovaného dvacetiletí 1709-1729 (během této doby dotyční zahájili a ukončili službu) anebo poddanské seznamy explicitně uvádějí, jak dlouho jistá osoba sloužila, aniž bychom dokázali tuto službu situovat do konkrétního roku (obvykle k ní došlo před pořízením prvního poddanského seznamu). Údaje o délce služby získaný druhou z uvedených cest se však s největší pravděpodobností týká povinných let na vrchnostenských dvorech, zatímco údaje získané první cestou mohou vypovídat jak o panské službě, tak o službě na poddanských gruntech. V případě, že někdo absolvoval oba typy služby, jsou počítána všechna léta strávená ve službě. Toto nerozlišení povinné služby na panském a dobrovolné služby u poddaných hospodářů nebo vrchnostenských úředníků není samozřejmě příliš šťastné, ale bohužel, pramen nám neumožnil v mnoha případech určit, o jaký typ služby šlo. Pro účely studia životního cyklu však poznatek tohoto typu může mít určitou vypovídací hodnotu.

Druhým problémem je, že služba nemusela vždy proběhnout kontinuálně: není žádnou vzácností, že podle poznámek byl mladý člověk nějakou dobu ve službě, po té dva tři roky seznamy službu nezmiňují, takže nezbývá předpokládat, že dotyčný pobýval doma, ovšem po této pauze se poznámka o službě znovu objeví. V těchto případech nevíme, zda přestávka ve službě byla faktická anebo zda ve skutečnosti jen písař opomněl službu zmínit. Někdy však jistotu, že k takové několikaleté přestávce mezi dvěma pobyty ve službě skutečně došlo, neboť úředník u dotyčné osoby výslovně zmínil, že se vyskytuje doma („zu Haus"). Ať už pobyt doma jen předpokládáme nebo ho máme potvrzený, údaj o délce služby zahrnuje všechen čas strávený ve službě.

Průměrně strávil každý z oněch 257 poddaných ve službě něco málo přes 3 roky, ovšem rozdíly mezi jednotlivci jsou velké: dvě třetiny osob sloužily nejvýše dva roky (3 osoby 6 měsíců, 88 osob 12 měsíců, 2 osoby 15 měsíců, 6 osob 18 měsíců a 72 osoby 24 měsíců), dalších 28 osob sloužilo více než dva, ale ne více než tři roky (1 osoba 24 měsíců, 1 osoba 30 měsíců, 2 osoby 33 měsíců a 24 osob 36 měsíců).[556] Služba delší než 3 roky se týkala 58 osob,

[556] Jemnější rozlišování částí roku ve službě vyplývá z poznámek typu „1 ½ Jahr gedint", „hat ¼ Jahr gedint und ¾ Jah bezahl" apod.

přičemž v 16 případech pobyt ve službě nepřesáhl 5 let (13 osob sloužilo 4 roky, 3 osoby 5 let) a v dalších 21 případech trvala služba více než 5, maximálně však 10 let (8 osob sloužilo 6 let, 4 osoby 7 let, 3 osoby 8 let, 4 osoby 9 let, 2 osoby 10 let).

U 21 osob bylo možné zaznamenat službu delší než 10 let. Tito déle sloužící byli jen ze čtvrtiny muži (5 osob), převážně se jednalo o ženy (16 osob). Pocházeli v drtivé většině z venkovských sídel (ze Žandova byli jen 2 osoby) a to stejným dílem ze všech tří (7 osob bylo registrováno v Horní Polici, 6 ve Stoupně a 6 v Dolní Polici). Vzhledem k počtu obyvatel v těchto lokalitách lze říci, že modelově tito lidé (hlavně ženy) pocházeli z menších vesnic. Co do sociální příslušnosti se jednalo hlavně o příslušníky podružských vrstev, přesněji řečeno o osoby, které byly ve sledovaném dvacetiletí evidováni jako podruzi či podružské děti (11 osob). Usedlé vrstvy v této skupině zastupují zejména potomci domkářů (5 osob, z toho dvě sestoupily v průběhu sledovaného období mezi podruhy); ze zahradnické rodiny pocházely pouze dvě sloužící (z toho jedna se v průběhu pozorování přesunula mezi podruhy), ze selské rodiny pak jeden muž, který byl v seznamech přeregistrován do oddílu podruhů a neusedlých v souvislosti s převzetím rodného gruntu jeho bratrem.

Často patrně šlo o lidi, kteří ve skutečnosti pracovali pro cizí ještě delší dobu, než by se mohlo zdát z dostupných poznámek, a jejichž služba přesahovala sledované dvacetiletí. Nasnadě je to zvláště u osob, kteří se již na začátku pozorování věkově pohybovaly kolem třicítky nebo byly ještě starší; první poddanský seznam v jejich případě službu nezaznamenal a proto se při počítačovém vyhodnocení jeví jako ti, kdo zahájily službu až v průběhu sledované periody. Pro tyto jedince byla služba často v podstatě doživotním údělem, nikdy nezaložili rodinu a zemřeli jako svobodní. I v našem časovém výseku můžeme sledovat některé osoby z tohoto okruhu jen až do konce života. Takovým případem je Maria Ziegerickh, dcera podruha z Horní Police, Anna Maria Linert, dcera domkáře ze Stoupna, a Maria Reychelt, dcera domkáře z Dolní Police: prvně jmenovanou zastihujeme již v roce 1710 jako 30letou ve službě (seznam udává věk 27 let, podle matriky však byla Maria o 3 roky starší[557]) a poznámka „verdint" se u ní opakuje až do roku 1724, kdy je v seznamu škrtnuta a označena křížkem. Dle matriky zemřela jako svobodná 22.2.1723 ve věku 43 let.[558] Anně Marii Linert bylo v roce 1710, kdy podle seznamu sloužila u písaře v Buštěhradě („beym Ambtschreiber zu Buschtierad verdint"), již 37 let. V následujících letech se u jejího jména opakovaně setkáváme s poznámkou „verdint" (již bez upřesnění, kde sloužila) a v roce 1727 byla jako zemřelá z evidence vyřazena.[559] Také Maria Reichelt pobývala již v roce 1710 jako 30letá ve službě („verdint"). Na věci se nic nezměnilo až do roku 1720, kdy je v registrech zapsána naposledy. Za jejím vyřazení z evidence stojí smrt, která ji zastihla jako čtyřicetiletou (podle matriky jí bylo 43 let) v srpnu 1720.[560]

Jinak však tyto osoby rok 1729 přežily a ve většině případů si vydělávaly na živobytí ve službě až do konce pozorování. Např. Elisabeth Tille, evidovaná v oddíle vdov a sirotků v Dolní Polici, sloužila prakticky po celé sledované období: v letech 1711-20 v Litoměřicích

[557] Podle matričního zápisu se Maria, dcera Valtina Zierickа a jeho ženy Elisabeth, narodila 24.1.1680 (jako kmotra je uvedena Maria, žena Christopha Wernera z Horní Police). Srov. SOA Litoměřice, matrika L 44/2, farnost Horní Police.

[558] V matrice L 44/3 evidováno k 22.2.1723 úmrtí Marie, dcery zesnulého Valtina Zügenrückha, podruha v Ober Politz, věk 43 let (6/1723).

[559] V matrice registrováno k 4.2.1726 úmrtí Anny Marie, dcery zesnulého Christopha Lienertha, někdejšího chalupníka ve Stauppen, věk 52 let (3/1726). SOA Litoměřice, matrika L 44/3, farnost Horní Police.

[560] V matrice nacházíme k 20.8.1720 záznam o pohřbu Marie, dcery Tobiase Reichelta, někdejšího chalupníka v Nieder Politz (věk 43 let). SOA Litoměřice, matrika L 44/3, farnost Horní Police.

(„verdint zu Leitmeritz"), v pozdějších letech nebylo místo služby písařem specifikováno („verdint"). V roce 1729, kdy jí seznam připisuje věk 58 let, stále ještě pracovala. Některým snad bylo dopřáno, aby v pokročilejším věku, který již bránil v plném pracovním nasazení, našli zázemí u zajištěného příbuzného. To byl patrně případ Marie Palme, podruhyně z Horní Police: po celou dobu pozorování pobývala v Pohořanech na Litoměřicku a většinu let si vydělávala na živobytí prací - minimálně několik let u své sestry, která se patrně kdysi do Pohořan provdala. Do roku 1726 poznámky důsledně opakují výraz „verdint", ale od roku 1727 už pouze konstatují, že se v Pohořanech u sestry zdržuje.[561] Tehdy 60leté ženě (dle seznamu jí v roce 1727 bylo 57 let, ve skutečnosti ale o tři roky víc)[562] patrně už ubývalo sil a léta služby u sestry jí alespoň vynesla klidné zabezpečení na stáří.

Doživotní celibát však nebyl osudem zdaleka všech. Z 21 osob, které v letech 1710-1729 pobývaly ve službě déle než deset let, vstoupilo 5 prokazatelně do manželství ještě před rokem 1729 (4 ženy a jeden muž). U těch, které bychom i na konci pozorování mohli označit jako relativně mladé, se samozřejmě nedá vyloučit, že později ještě vstoupili do manželství, ale někteří byli již ve věku, kdy šance na sňatek byla už jen mizivá. Nicméně představa, že po třicítce šance na sňatek rychle klesaly, je v kontextu této skupiny poněkud lichá: nejen, že všichni, kteří vstoupili do manželství, tak učinili ve věku, který minimálně o deset let převyšoval průměrný sňatkový věk polické populace (dvěma „nejmladším" nevěstám bylo 34 let), ale mezi těmito déle sloužícími poddanými, speciálně mezi ženami, najdeme i případy velmi pozdního vstupu do manželství ve věku, který je z hlediska demografického postreprodukční. Elisabeth Wentzel, podruhyně ze Stoupna, pobývala již na počátku sledovaného období, kdy jí seznam připisuje věk 29 let, ve službě. V letech 1710-1712 sloužila v Ploskovicích, později není v seznamech místo služby uvedeno. V roce 1722, kdy dosáhla věku 48 let, byla náhle z evidence vyřazena s poznámkou „nach Schiedlitz geheurathet 1722". Elisabeth Ziegerickh, podruhyně z Horní Police, sloužila rovněž plynule od roku 1710. Dne 24.4.1729 se jako téměř 51letá (seznam udává věk 49 let, ve skutečnosti bylo Elisabeth o rok více)[563] provdala za polického podruha Tobiase Hackela.

Věk odchodu ze služby (tab. IV.4 a,b) se vzhledem k průměrné délce služby pohybuje v průměru kolem 24,5 roku. Nejčastěji se ukončení služby odehrálo v 22. nebo 23. roce věku (23 resp. 20 případů); frekventovaný je v tomto ohledu obecně interval 18-25 let (18 let – 10 případů, 19 let - 14 případů, 20 let – 11 případů, 21 let – 17 případů, 24 let – 17 případů, 25 let – 12 případů), kdy lze pro jednotlivé roky věku napočítat více něž deset případů. V tomto věkovém intervalu se odehrály skoro dvě třetiny všech posuzovaných odchodů ze služby (celkem 199 případů).

Zatímco mezi osobami mladšími 18 let najdeme jen 13 případů odchodu ze služby (polovina z nich – 6 případů - se při tom odehrála v 17 letech), ve věku nad 26 let odešlo ze služby na 62 lidí. Rovná polovina z nich ještě nepřekročila třicítku, druhá polovina se však pohybovala ve věku 30-55 let. S rostoucím věkem pochopitelně počet případů tohoto druhu

[561] 1710: „zu Pohorzan bey der Schwester verdint"; 1711: „zu Pohorzan und verdint 2 Jahren"; 1712: „verdint, 2 Jahr zu Pohorzan"; 1713-1715: „verdint ist zu Pohorzan"; 1716: „verdint zu Pohorzan"; 1717: „verdint zu Pohorzan bey der Schwester"; 1718: „verdint"; 1719: „verdint ist zu Pohorzan"; 1720: „verdint zu Pohorzan"; 1722-25: „verdint ist zu Pohorzan"; 1727-28: „ist zu Pohorzan"; 1729: „haltet sich zu Pohorzan bey der Schwester auf".

[562] V matrice byl nalezen záznam o křtu Marie, dcery Christopha Palmeho z Horní Police a jeho ženy Elisabeth, k 30.10.1667 (12/1667). SOA Litoměřice, matrika L 44/2, farnost Horní Police.

[563] V matrice evidován křest dcery Valtina Ziegerickha z Horní Police a jeho ženy Elisabeth k 28.6.1678 (12/1678). SOA Litoměřice, matrika L 44/2, farnost Horní Police.

klesá: do 35 let opustilo službu 15 osob z této skupiny, do 40 let další 4, do 45 let dalších 6. Po 45. roce věku ukončilo službu ještě 6 jedinců, nejstarší tak učinil v 55 letech.

Podívejme se podrobněji na 16 osob, které ukončily službu ve věku, překračujícím 35 let. Jednalo se v drtivé většině o ženy, muži mezi nimi byli jen tři. Hornopolický Jacob Wiessner pocházel ze selské rodiny, po 2 povinných letech na kozomínském dvoře, které absolvoval před rokem 1710, sloužil v letech 1715-17 a později ještě v roce 1722; v posledním roce služby získal v 35 letech výhost a z polického panství odešel, snad proto, že si za hranicemi dominia našel nevěstu. Wentzel Linert z rodiny domkáře ze Stoupna sloužil necelé dva roky a službu ukončil ve věku 36 let kvůli vstupu do manželství 22.ledna 1719. Podruh ze Stoupna Adam Weber sloužil naproti tomu kontinuálně od počátku pozorování až do roku 1725. V posledním roce služby pobýval v Častolovicích (Schasslowitz) na sousedním českokamenické panství a ve farnosti Kamenický Šenov si našel nevěstu (pocházela z Kehartic), s níž se oženil 27.3.1726 ve svých 41 letech. Všichni tři muži z této skupinky tedy nejspíš ukončili službu z důvodu vstupu do manželství a jejich věk ani v jednom případě nijak dramaticky nepřekročil třicítku.

Ženy, které ukončily službu až po 35. roce věku, byly většinou evidovány jako podruhyně, jen tři byly vedeny mezi usedlými, v rodinách domkářů (dvě z těchto domkářských dcer však byly v průběhu služby také přeregistrovány mezi neusedlé). Všechny pocházely z venkova (9 z Horní Police, 3 ze Stoupna a 1 z Dolní Police). Co bylo ve skutečnosti příčinou jejich odchodu ze služby v tak pozdním věku?

Při hledání odpovědi na tuto otázku se ukáže, že v řadě případů o odchod ze služby, který by byl důsledkem vědomého rozhodnutí, nešlo. U čtyř z těchto žen byla příčinou ukončení služby smrt; např. Maria Reychelt z Dolní Police sloužila podle seznamů kontinuálně od roku 1710 do roku 1720 a patrně by sloužila nadále, kdyby jí v jejích 40 letech nezastihla v srpnu 1720 smrt.[564] V jiných případech se může jednat jen o to, nakolik adekvátně byla interpretována poznámka v poddanském seznamu: např. Sabina Eckertin, podruhyně z Horní Police si podle poznámek z let 1710-1712 vydělávala „v Čechách" („verdint in Böhmen"), od roku 1713, kdy dosáhla věku 46 let, je však vedena pouze „zu Podleschin". Poznámky po roce 1713 tedy explicitně neudávají, že Sabina v Podlešíně sloužila. I u dalších žen, které po léta pobývaly ve službě, je situace taková, že se v poznámkách náhle přestane o službě mluvit. Tento „odchod ze služby" je tedy pouze předpokládaný, vyvozujeme ho z okolnosti, že poznámky službu nezmiňují. U osob tohoto věku by snad přicházelo v úvahu, že se jim v době, kdy fyzických sil již začalo ubývat, podařilo uchýlit někam do podruží, snad u svého dosavadního zaměstnavatele. Ale tato případná změna sociálního statusu neproběhla patrně nijak jednorázově. Spíše se dá předpokládat, že se postupně snižoval objem práce, který byl na dotyčné vyžadován a že postupně se z osoby, která na gruntu za mzdu pracuje, stala osoba, která na statku dle svých sil vypomáhá a zejména zde nachází přístřeší a stravu. To mohl být případ zmíněné Sabiny Eckertin nebo např.Anny Elisabeth Lössel ze Stoupna (do roku 1712 evidována jako domkářská dcera, následně registrována v oddíle podruhů). Od roku 1715 se u Anny Elisabeth vyskytuje každoročně poznámka „verdint" (pro léta 1717-18 je upřesněno „verdint zu Politz"), ale v roce 1729 náhle zmíňka o službě chybí. V té době bylo dotyčné podle poddanského seznamu 51 let.

O záměrném odchodu ze služby můžeme hovořit v případě čtyř žen, které se obratem provdaly. Zdaleka ne všechny patřily k těm, kteří ukončili službu do 40 let: dvěma sice bylo v té době před čtyřicítkou, ale další dosáhla 41 let a té nejstarší bylo dokonce 51 let. Všechny čtyři ženy při tom sloužily dlouhodobě a jejich věk, vysoce překračující obvyklý sňatkový věk, skýtal už jen nepatrné vyhlídky na vstup do manželství a na jiný osud než život v trvalém

[564] V matrice evidován k 20.8.1720 pohřeb Marie, dcera Tobiase Reichelta, bývalého chalupníka v Nieder Politz, (věk 43 let). SOA Litoměřice, matrika L 44/3, farnost Horní Police.

celibátu. Elisabeth Hackel z Horní Police se v roce 1710 vyskytovala „beym Pilbauer", od roku 1711 poznámky uvádějí „verdint". V roce 1720 se jako 36letá provdala do Podlešína, nicméně ženich pocházel podle matriky z blízké Radče, kde prokazatelně sloužila přinejmenším v letech 1715-17. Elisabeth Wentzel z rodiny hornopolického domkaře absolvovala někdy před rokem 1710 dvouletou panskou službu na volfartickém dvoře a od roku 1716 sloužila soukromě, u poddaných hospodářů.[565] Sérii let ve službě přerušila až svatba s Fridrichem Schultzem, který do Horní Police přišel ze statků ženského kláštera Marienthal v Horní Lužici. K uzavření manželství došlo 13.10.1723, kdy bylo nevěstě 39 let. Elisabeth Wentzel z Horní Police sloužila po celou dobu pozorovnání až do roku 1722, kdy se jako 41letá provdala do Žitenic. Se svým partnerem se seznámila patrně během své služby na panství Ploskovice („verdint zu Plosskowitz"), která se podle seznamů odehrála v letech 1710-1712. Konečně Elisabeth Ziegerickh z Horní Police se provdala 21.5.1729, kdy jí bylo podle seznamu 49, ve skutečnosti však bezmála 51 let (dle matriky se narodila 28.6.1678). Do té doby se objevuje u jejího jména v poddanských seznamech lakonické „verdint".

Zdá se tedy, že u žen, které přestaly sloužit v relativně pozdním věku, bylo zhruba stejnou měrou pravděpodobné, že za ukončením jejich služby stojí smrt, svatba či postupné zanechání nebo významné utlumení pracovních aktivit bez toho, že by se cokoliv změnilo na jejich rodinném stavu. Rozhodně nelze říci, že by osudem všech, kteří ze služby neodešly do 30-35 let byl definitivní celibát.

Průměrný věk odchodu ze služby pozoruhodně odpovídá zjištěnému průměrnému sňatkovému věku žen. Sám o sobě sice zahrnuje jak údaje pro ženy i pro muže, ale zkušenost se skladbou čeledě v pěti vybraných letech nám dovoluje předpokládat, že ženské služebnictvo ve sledované skupině dosti výrazně převládalo. Tato shoda může vyvolávat představu, že většina osob (přinejmenším žen), které ukončily službu, vstoupila krátce po té do manželství.

Ve skutečnosti se však skoro 2/3 všech navrátilců ze služby vrátilo – alespoň na čas – ke svým rodičům. Ze 199 osob, které ukončily službu, se v roce následujícím po ukončení služby 123 ocitlo v postavení synů či dcer u svých rodičů: 91 žen z této skupiny představuje 64,5 % všech službu podstoupivších žen a 32 mužů z této skupiny 60,4 % všech mužů, jež prošli službou.

Pokud sledujeme osudy službu ukončivších osob v nejbližších třech letech po opuštění služby, ukazuje se, že vstup do manželství mohl být důvodem pro odchod ze služby nejvýše u čtvrtiny žen a třetiny mužů. Do jednoho roku po té, co je seznamy evidují ještě ve službě, se oženilo 18,9 % mužů (10 osob) a provdalo 14,2 % žen (20 osob). Ženy, které se takto bezprostředně po odchodu ze služby provdaly, byly vesměs mladé resp. ve věku, který odpovídal průměrnému sňatkovému věku: v době vstupu do manželství bylo větší polovině z nich 20-24 let. Tři však dosáhly již 25-29 let, čtyři 30-34 let, jedna 35-39 let a jedna dokonce 51 let (posledně jmenované případy byly popsány v předešlém textu). Muži, kteří se obratem po zanechání služby oženili, byli spíše starší: polovině z nich bylo mezi 30 a 34 lety a další dva spadali do věkové kategorie 35-44 let. Jen tři byli mladší 30 let a z toho jen jeden patřil do skupiny 20-24letých. Věk osob, které bezprostředně po odchodu ze služby vstoupily do manželství, by tak mohl naznačovat, že u žen byla vhodná příležitost k uzavření sňatku skutečným důvodem k zanechání služby častěji než u mužů; muži spíše ve službě vyčkávali, až se jim šance na sňatek naskytne.

Do dvou let po ukončení služby pak vstoupilo do manželství dalších 5 mužů (9,4 % ze všech mužů, co sloužili) a 9 žen (6,4 % ze všech žen, co sloužily). Zatím co s alespoň ročním odstupem od služby se ženili spíše muži mladší (3 spadali do věkové skupiny 20-24 let, 2 do

[565] Služba na cizím gruntě nemusela patrně vždy znamenat trvalý pobyt u svého zaměstnavatele, zejména tehdy, když se statek nacházel v místě bydliště sloužícího: svědčila by pro to poznámka u Elisabeth z roku 1717, podle které zároveň vydělávala i pobývala doma: „verdint, zu Haus".

věkové skupiny 25-29 let), u žen už tak zřetelnou převahu nevěst do 25 let nenajdeme. Přesto lze říci, že drtivá většina žen, jež uzavřely sňatek druhý rok po odchodu ze služby, se provdala do 30 let (čtyři ve věku 20-24 let, čtyři ve věku 25-29 let a jedna ve věku 30-34 let).

Situace u žen, které vstoupily do manželství až třetí rok po službě, je obdobná jako u těch, co tak učinily druhý rok po zanechání služby: 8 případů (5,7 % ze všech žen, co sloužily) z této skupiny je v podstatě rovnoměrně rozloženo do věkových intervalů 20-24 (4 osoby) a 25-29 let (3 osoby), jen jedna z těchto žen krátce přesáhla třicítku. Muži, kteří odložili sňatek až na třetí rok po odchodu ze služby, najdeme v našem vzorku jen tři (5,7 % ze všech mužů, co sloužili), všichni byli starší 20, ale mladší 30 let.

Je samozřejmě otázka, zda v případech, kdy se sňatek odehrál druhý a zejména třetí rok po odchodu ze služby, lze vůbec spatřovat mezi oběma událostmi nějakou příčinnou souvislost. Ani u sňatků do roka po zanechání služby tuto jistotu nemáme, ale taková souvislost je pravděpodobnější, neboť do manželství vstoupil do jednoho roku po službě dvojnásobný počet osob než druhý rok po službě. U okruhu osob, který realizoval sňatek bezprostředně po službě, jistá tendence patrná je: ženy věkově odpovídají průměrné nevěstě na Hornopolicku při prvním vstupu do manželství, muži však svým věkem průměrný sňatkový věk výrazně překračují.

Z osob, které do tří let po službě vstoupily do manželství, se jen třetina dostala do postavení usedlých hospodářů resp. manželek usedlých hospodářů. Větší šance na založení vlastní usedlé domácnosti měli v tomto případě muži: 8 z 18 figuruje v seznamech po službě v pozici hlavy usedlé domácnosti (15,1 % všech mužů, co sloužili), pokud vezmeme v potaz jen ty případy, kdy bylo manželství uzavřeno do jednoho roku po odchodu ze služby, jde o 6 mužů z 10 (11,3 % všech mužů, co sloužili). Asi z poloviny byli tito muži ve věku, který vcelku odpovídal průměrnému sňatkovému věku (jeden spadal do kategorie 20-24 let, dva do kategorie 25-29 let), z poloviny však byli výrazně starší (jeden spadal do kategorie 30-34 let, dva do kategorie 35-39 let). Porovnáním s věkem mužů, kteří po službě vstoupili do manželství, se ukazuje, že muži do 30 let odcházeli ze služby a ženili se obvykle v souvislosti se získáním gruntu, zatímco starší ženiši vstupovali do manželství bez perspektivy souběžného převzetí hospodářství.

U žen byly vyhlídky na sňatek, který by jim vynesl statut usedlé hospodyně, výrazně nižší: vezmeme-li v úvahu všechny, které se provdaly do tří let po odchodu ze služby, jen čtvrtina z nich začala po svatbě hospodařit na vlastním (10 z 37). Pokud přihlédneme jen k ženám, vstoupivším do manželství do jednoho roku po ukončení služby, jednalo se dokonce jen o každou pátou (4 z 20). Do roku po odchodu ze služby se tedy provdala a získala usedlost jen 2,9 % žen, které prošly službou.

Ženy měly tedy přibližně stejné vyhlídky na sňatek po ukončení služby jako muži a vdávaly se většinou dokonce podstatně mladší (věk větší části z nich odpovídal průměrnému sňatkovému věku). Ovšem muži, především ti mladší, kteří se po službě oženili, získávali zároveň i usedlost, na které začali hospodařit. Většina žen, kterým se bezprostředně po službě podařilo vdát (resp. které odešly ze služby kvůli sňatku), se však ocitala spolu s partnerem v pozici podružského páru, jenž přinejmenším nějakou dobu musel vyčkat, než se dostal mezi usedlé. S tímto závěrem koresponduje i zjištění, že ze všech osob, jimž seznamy po ukončení služby připisují statut podruhů (80 osob, z toho 23 mužů a 57 žen), bylo 82,5 % takových, co měli statut neusedlého i před službou a v průběhu služby (20 mužů a 46 žen), ale 17,5 % se dostalo do podružského postavení nově (3 muži a 11 žen).

4.2.2 Alternativy k pobytu ve službě

Po tomto rozsáhlejším exkursu, týkajícím se okolností spojených se službou, se vraťme k věkové skupině 15-24 let, jejímž prostřednictvím se pokoušíme podrobněji nahlédnout životní fázi dospívání a mládí. Služba totiž nebyla jedinou alternativou k pobytu doma u rodičů.

Alternativní modely mládí se rýsují přirozeně hlavně u mužů, u mladých žen se vedle služby setkáme s jiným důvodem pro pobyt mimo domov jen ojediněle. V pěti vybraných letech periody 1710-1729 narazíme jen na 11 případů žen ve věku 15-24 let, které se zdržovaly mimo panství, a 2 případy žen, jež se podle seznamů potulovaly. V jednotlivých sledovaných letech představují tyto osoby 0,8 – 4,2 % žen dané věkové skupiny a postupně jejich podíl narůstal. V roce 1711 se nesetkáme s žádným takovým případem, v roce 1715 s jedním (0,8 % žen ve věku 15-24 let), v roce 1719 se dvěma (1,5 %), v roce 1723 se čtyřmi (2,9 %) a v roce 1728 seznam podchycuje čtyři ženy (4,2 %) pobývající za hranicemi polického panství a dvě ženy na potulce. Dvě ženy se v tomto výčtu objevují dvakrát, poprvé v roce 1723, kdy se věkově spadaly do kategorie 15-19 let, podruhé v roce 1728, kdy byly o pět let starší.

Pobyt mimo panství mohl být a patrně také často byl spojen se službou, ovšem seznamy o službě explicitně nemluví a ani z kontextu předešlých a následujících osudů těchto žen se nedá usoudit, že o službu šlo. Proto tyto případy z opatrnosti charakterizuji jako pobyt mimo panství. Např. Maria Elisabeth Nabicht ze Žandova pobývala v letech 1718-1719 „zu Podsedlitz", Anna Maria Kroloph rovněž ze Žandova strávila pět let od roku 1712 „zu Brandeyss"; u obou mladých žen je oprávněná úvaha, že se v místě svého dočasného pobytu živily prací.

V jiných případech však pobyt mimo panství spíše předpokládáme a to ze zcela jiných důvodů. Jednalo se o manželky mužů, o nichž z poznámek víme, že se zdržovaly mimo panství a provozovaly tam nějakou živnost. Je prakticky nemožné s jistotou zjistit, zda žena pobývala spolu s manželem za hranicemi panství anebo zda zůstala – ať už sama nebo s dětmi – doma a vyčkávala mužova návratu. Poznámku o pobytu mimo panství najdeme v těchto situacích obvykle jen u hlavy rodiny a u ostatních rodinných příslušníků chybí upřesnění, zda dočasně odešli spolu s hospodářem nebo zůstali v místě registrace. Pro prvně jmenovanou variantu hovoří okolnost, že máme co dělat s mladým manželským párem, často ještě bezdětným, který se mohl vzít krátce před mužovým odchodem z panství nebo dokonce během jeho pobytu mimo dominium. Interpretovat provozování živnosti mužem kdesi za hranicemi panství jako dočasný pobyt celé rodiny mimo bydliště mám za oprávněné i v těch případech, kdy tento stav byl dlouhodobý a kdy nešlo o pouhý rok nebo dva. Příkladem budiž případ Anny Veroniky Merttin, roz. Hänschke ze Žandova. V roce 1727 se provdala za žandovského Johanna Georga Merttina, který však přinejmenším od roku 1722 působil jako učitel v Libochovanech („Schulmeyster zu Liebochowan"). Nový manželský pár je v poddanských seznamech od roku 1727 evidován v oddíle podruhů a neusedlých v Žandově, nicméně Johann Georg až do roku 1729 zastával místo libochovanského učitele. V tomto případě je patrně oprávněný předpoklad, že novomanželka následovala svého muže do místa jeho působiště. Podobným případem byla i Margaretha Patzner, která přibyla do polických seznamů v roce 1722 v souvislosti se sňatkem z Wentzelem Patznerem z Horní Police. Novomanželé a posléze i jejich děti však patrně od počátku pobývali ve Svádově na Ústecku, odkud Margaretha pocházela: Wentzel tam doputoval jako vandrovní tovaryš nejpozději roku 1720 a 17.11.1722 se oženil s Margarethou, dcerou zdejšího učitele Jäckela.[566] Po formální

[566] Sňatek Wentzela Patznera, syna Christopha Antona Patznera z Politz, a Anny Margarethy, dcery George Antona Jäckela, učitele (Schulmeister) ve Schwaden je evidován v matrice farnosti Svádov k 17.11.1722 (svědci Andreas Stoy z Waltirsche + Jacob Matzner ze Schwaden). SOA Litoměřice, matrika 159/10, farnost Svádov.

stránce se Margaretha měla patrně stát poddanou polické vrchnosti (snad proto byla do hornopolických poddanských seznamů vůbec zapsána), ale fyzicky rodina pobývala nadále ve Svádově a také úřední propuštění Margarethy z dosavadního poddanského svazku poněkud vázlo (v letech 1722-25 se u ní opakovaně objevuje poznámka „so von Ambt Schwaden anhers noch nicht übergeben worden"). Ačkoliv Margarethu a také její a Wentzelovi potomky lze po roce 1725 pokládat za polické poddané, tato rodina se nejspíš do roku 1729 na Hornopolickém panství vůbec neobjevila. U Wentzela totiž nadále figuruje poznámka „Becker zu Schwaden" a není důvod si představovat, že by Margaretha odešla bez manžela do Horní Police (páru se ostatně postupem času narodily přinejmenším tři děti, které byly do poddanských seznamů zanášeny s mírným zpožděním a jejichž křest v polické matrice zaznamenán není; to svědčí o skutečném místě pobytu tohoto páru více než výmluvně).

Tyto případy vdaných žen pobývajících s manželi mimo panství, byť věkově spadají do sledované kategorie 15-24 let, však už nepatří do okruhu osob, které chceme sledovat. Mezi mladými svobodnými ženami pobývajícími mimo panství bychom našli v zásadě takové, které odešly z domova za prací (i když z poznámek není vždy zcela zřejmé, že sloužily, dá se to předpokládat), nebo ty, které se zdržovaly za hranicemi panství spolu se svými rodiči. Služba se za pobytem mimo panství skrývá např. v případě Anny Genoveny Merttin ze Žandova. V roce 1715 osiřela, když jí zemřeli krátce po sobě oba rodiče. S bratrem Antonem pak byla v seznamech nadále vedena v domě po rodičích, ovšem záhy se začala životem protloukat jako děvečka (např. „beym Schaffer"). V roce 1720 ji poznámka poprvé situuje do Prahy, kde se její bratr živil jako tovaryš; v dalších letech (až do roku 1727, kdy se tamtéž údajně provdala za jakéhosi vojáka) pobývala podle poznámek v pražské domácnosti jistého prokurátora Kühnela („beym Herrn Künhl zu Prag", „haltet sich bey H.Procurator Künhl in Prag auf"), nejspíše za účelem služby. Naopak z ochranných křídel rodičů se za svého pobytu mimo panství mohla těšit Catharina Roth ze Žandova. Její otec se dlouhodobě (podle poznámek přinejmenším od roku 1711) živil v Praze jako kočí a spolu s ním tam od roku 1720 pobývala i Catharinina matka. Catharina přišla za rodiči do Prahy v roce 1722 a zdržela se tam, zdá se, do roku 1725. Je dosti pravděpodobné, že i ona musela vydělávat a přispívat k chodu domácnosti, ale její situace byla určitě jiná než v případě dívky, která se ocitla ve velkoměstě sama, bez rodinného zázemí.

Postavení dvou dívek, vedených v roce 1728 jako tulačky, se od výše popsaného případu patrně nijak zásadně nelišilo. Sestry Beyerlingovy, sedmnáctiletá Anna Maria a patnáctiletá Anna Dora, se „toulaly" spolu se svými rodiči a dalšími sourozenci. Potulka v tomto případě obnášela nejspíše to, že rodina odešla z panství bez vrchnostenského svolení a že panští úředníci ztratili přehled, kde se vyskytuje. Patrně se pouze vědělo, že podruh Beyerlig se zdržuje s ženou a dětmi kdesi v Praze (od roku 1722 se u hlavy rodiny objevuje poznámka „Vagirt, ist mit sein Weib und Kindern in Prag gelossen"). I v tomto případě se musela rodina nějak živit a lze tušit, že i dvě odrostlejší dívky přispívaly do rodinného rozpočtu svým výdělkem.

Podrobnější pohled na osoby ženského pohlaví, které se nezdržovaly ani doma, ale poznámky je výslovně nesituují ani do služby, ukázal, že ve skutečnosti o žádnou skupinku s alternativním životním během nešlo: svobodné dívky ve věku 15-24 let buď pobývaly mimo domov spolu s rodiči anebo samy, ale pak se patrně živily prací a dalo by se o nich mluvit jako o služebnictvu.

Vojenská služba

U mužské populace mezi 15. a 24. rokem věku nacházíme již skutečné alternativy vůči pobytu doma či ve službě: jsou jimi především vojenská služba a studium.

I když je vojenská služba charakteristická hlavně pro věkovou kategorii mezi 30-45 roky (srov. tabulky IV.5, IV.6), významně zastoupena je už u mládenců do 25 let. V pěti vybraných

letech periody 1710-1729 se setkáváme u 1,5 - 4,8 % mužů ve věku 15-24 let s poznámkami typu „Soldat", „Recrout" nebo „in Krieg", přičemž v drtivé většině jde o muže nad 20 let (mladší 20 let jsou mezi vojáky jen dva mládenci ze Žandova: jeden v roce 1719, druhý v roce 1723; mezi muži ve věku 15-19 let představují v těchto letech mizivých 1,4 resp. 1,3 %). Podíl osob sloužících ve vojsku je tak mezi muži ve věku 20-24 let již poměrně výrazný a v roce 1728 se blíží až k jedné desetině (1711 – 8,7 %, 1715 – 7,8 %, 1719 – 1,7 %, 1723 – 4,8 %, 1728 – 9,5 %).

Celkem máme z těchto let k dispozici 25 případů vojenské služby, kterou realizovalo 24 mužů ve věku 15-24 let (Adalbert Ritter ze Žandova nastoupil k vojsku jako 17letý v roce 1723 a o pět let později znovu figuroval mezi vojáky, tentokrát jako příslušník věkové skupiny 20-24 let). Jako místo původu jsou mezi muži sloužícími ve vojsku zastoupeny úměrně své lidnatosti všechny čtyři sledované lokality: ze Žandova pocházelo 12, z Horní Police 8, ze Stoupna 3 a z Dolní Police 2 mládenci z této skupiny. Mezi Žandovany byli podobnou měrou zastoupeni synové z usedlých rodin (7 mužů) i osoby registrované v oddíle podruhů a neusedlých (5 mužů); v rámci venkovských lokalit se rekrutovali vojáci do 25 let převážně z nižších sociálních vrstev: z 13 venkovských mládenců seznamy 10 situují v roce, kdy je evidujeme u vojska, mezi neusedlé, jeden mladík pak pocházel z rodiny nájemce dominikálního domku. Pouze ve dvou případech by se dalo hovořit o příslušnosti k vyšším venkovským vrstvám (jeden z vojáků byl selským synem, další pocházel z rodiny velkozahradníka).

Až na jednu výjimku byli všichni tito muži svobodní. Případ Georga Röllicha, syna zahradníka z Dolní Police, je zvláštní zejména proto, že se dotyčný neoženil během vojenské služby, jak bychom snad spíše očekávali, ale že narukoval až krátce po té, co se oženil. V roce 1727 je z rodičovské domácnosti vyškrnut a nově se objevuje v oddíle podruhů s manželkou Rosinou. Hned v následujícím roce však u Georga nacházíme poznámku „in Krig unter den Prinz Emanuel", která se opakuje ještě v posledním roce pozorování. Jednomu z těchto mužů, Sigismundu Weissheitovi ze Žandova, se naopak podařilo vojenskou službu po třech letech opustit a oženit se: jako „Soldat" je uváděn v letech 1722-25, ovšem v roce 1725 seznam podotýká, že se toho roku přiženil do Volfartic.

Jestliže sledujeme osudy těchto mužů po celé dvacetiletí, ukazuje se, že pro řadu z nich byla služba ve vojsku dlouhodobým či doživotním osudem. Jako vojáci jsou vedeni dlouhá léta, někteří asi i v době, kdy už nebyli mezi živými, neboť zpráva o smrti poddaného mohla na panství doputovat až se značným prodlením a často patrně vůbec (vrchnostenští úředníci v některých případech tyto dlouhodobě nepřítomné vojáky, o nichž nebylo celé roky žádných zpráv, z poddanských registrů vyřazovali). Dlouhodobý ráz vojenské služby je patrný hlavně u mužů, které seznamy vedou jako vojáky již v roce 1711 a 1715. Všichni podle poznámek sloužili ve vojsku bez jakékoliv přestávky ještě v roce 1729, nejvýše byl jejich pobyt u vojska opisován v průběhu času různými výrazy. Např. Paul Renner z Horní Police byl v letech 1710-1712 evidován jako „ein Soldat zu Tetschen", od roku 1713 až do konce pozorování pak u něj seznamy uvádějí „in Krieg". V některých případech se výrazy „in Krieg" a „Soldat" pravidelně střídají, ale vystihují stále tutéž skutečnost: že dotyčný slouží kdesi mimo domov ve vojsku.

Z 12 mužů, kterým jako 20-24letým seznamy připisují buď v roce 1711 nebo v roce 1715 pobyt u vojska, se podařilo v rámci armády udělat kariéru jen Peteru Pitzschmannovi ze Žandova. V roce 1711, kdy mu bylo 22 let, sloužil u vojska v Praze („zu Prag ein Soldat"), ale již podle prvního poddanského seznamu pro Žandov z roku 1709 se vyskytoval „in Krig". Až do roku 1716 probíhala jeho vojenská služba v Praze, v letech 1717-1725 se u jeho jména setkáváme s obecným „in Krig". V roce 1727 však seznam upřesňuje „soll unter der Alttaunisch Regiment Leuthnant sein" a v roce následujícím ve svých 39 letech získal Peter od polické vrchnosti za astronomických 150 zlatých výhost („hatt den freyen Weglass d.5th

Marti 1728 erhalten und hier Vor 150 fl. Bezahlet").[567] Patrně si to jako vojenský velitel mohl dovolit. Propuštění z poddanství však v tomto případě patrně neznamenalo únik z vojenského prostředí, spíše tomuto muži otvíralo nové možnosti v kariérním postupu v rámci armády.

U mladších mužů, kteří narukovali před 25. rokem věku až v roce 1719, 1723 nebo 1728, pobýval u vojska relativně krátce kromě již zmíněného Sigismunda Weissheita jen Anton Roth, a to v letech 1722-23 („in Krieg"). Od roku 1724 působil jako lokaj u jistého hraběte v Praze („Anietz Loquey bey einem Graffen in Prag") a roku 1728 si zakoupil výhost.[568]

Je otázka, nakolik bylo v jednotlivých případech rozhodnutí narukovat k vojsku výsledkem svobodného rozhodnutí. Nejspíš vůbec se o dobrovolnosti nedá mluvit u těch, co jsou označeni jako rekruti: tito mládenci měli patrně jiné plány do života, před vstupem do armády se učili nějakému řemeslu resp. ho již vykonávali anebo dokonce studovali. O jejich službě patrně rozhodla vrchnostenská kancelář spolu s kompetentním vojenským úřadem. Např. Johann Georg Oppelt z Horní Police se ještě v roce 1711 učil kovářskému řemeslu, ale od roku 1712 je až do konce pozorování veden jako rekrut. Johann Georg Knechtel ze Žandova, do roku 1712 kovář, je v letech 1713-20 veden jako rekrut a od roku 1722 až do roku 1729 pak jako voják. Christoph Pflegel z Horní Police se živil jako řezač skla (Glass Schneider) než byl roku 1722 odveden. Georg Heuman z Horní Police dokonce v roce 1710 a pak v letech 1713-1715 studoval, v roce 1719 byl nicméně odveden.

V těch případech, kdy je dotyčný poddaný opatřen pouze poznámkou „Soldat" nebo „in Krig" lze míru dobrovolnosti vstupu do armády jen těžko posoudit. Tito vojáci patrně nevstoupili do vojska v důsledku nějakého vnějšího tlaku, ale přiměla je k tomu spíše sociální situace či mizivé vyhlídky na zakoupení nějakého domu či usedlosti a založení vlastní rodiny. Zmínku o dobrovolném vstupu do armády nám seznamy poskytují pouze v případě Hanse Christopha Schieffnera, syna dolnopolického sedláka. Poznámka z roku 1728 nás informuje, že „Anno 1727 freywillig In Krig Unter die Emanielisch gangen".

Studium

Studium bylo na rozdíl od služby ve vojsku, která byla záležitosti hlavně mužů starších 25 let, doménou věku mezi 15. a 24. rokem a spíše okrajově se týkalo osob mladších nebo starších (v roce 1711 a 1715 spadali do této věkové kategorie všichni podchycení studující, v roce 1719 čtyři ze sedmi, v roce 1723 pět z devíti a v roce 1728 deset z třinácti). Odchod na studia nebyl samozřejmě výhradně projevem vůle dotyčného hocha nebo jeho rodičů; hlavní slovo měla v této věci vrchnost, která v zásadě měla zájem na vzdělání vybraných poddaných pouze tehdy, pokud vystudovaní muži zůstali později na panství, nejlépe ve službách samotné vrchnosti popř. jako místní duchovní. V některých případech bylo dokonce udělení výhostu, nutného pro výkon povolání vystudovaného, podmíněno setrváním na panství. Např. Franz Anton Blumtritt z Horní Police byl po létech studií, strávených ve slezské Lehnici (1720-25) a v Praze (1727-29), propuštěn 7.10.1729 z poddanství, ovšem pod podmínkou, že nadále zůstane na panství („hat d.7th Xber 1729 den freyen Weglass zum weltgeistliches Stand mit den Claushula wan er Beständig bleibt erhalten, ausser desen Er Nicht giltig").

[567] Propuštění z poddanství potvrzeno i zápisem v knize zhostů: „Johann Peter Pitschman aus dem Stattl Sandau Leutenant unter den Alt Taunischen Reg., hat den freyen weglass und vor dieselbe 150 fl. bezahlen müssen, aller G-gst.erhalten d.5ten Marty Anno 1728"; SOA Litoměřice, pob. Děčín, fond Velkostatek Horní Police, Povolení sňatků, zhosty, inv.č. 365, kart. 76.

[568] Poddanský seznam z roku 1728 uvádí: „Loquey bey H.Goltzsch, hatt den weglass erhalten d.12th April 1728 und Er Vor bezahlet 50 fl."; zápis podobného znění lze najít i v agendě zhostů: „Anton Joseph Roth auss der Stattl Sandau hat den freyen weglass erhalten d.12th April 1728 und hier Vor bezahlet 50 fl.". SOA Litoměřice, pob. Děčín, fond Velkostatek Horní Police, Povolení sňatků, zhosty, inv.č. 365, kart. 76.

Jen ojediněle poddanské seznamy referují o orientaci studia, ta ale někdy vyplývá z dalších osudů dotyčných mužů, pokud se rozvinuly ještě v průběhu sledovaného období (např. u tří studujících je jisté, že později byli propuštěni z poddanství k duchovenské službě, jeden ze studentů je později označen jako „Inschinier Leutenant". Mládenci, kteří jsou jako studenti zachyceni až v druhé polovině sledovaného období, studia do roku 1729 zpravidla ještě nedokončili a proto jejich studijní zaměření můžeme jen těžko posoudit. Do určité míry však o něm může vypovídat i místo studia: do Olomouce, Litoměřic či Lehnice odešel chlapec z polického panství nejspíše na jezuitské gymnasium, v Praze nebo Vídni se však nabízely širší možnosti. Vedle těchto lokalit se pak jako s místem studií setkáme u zkoumaného okruhu studentů ještě s Uherským Hradištěm (Hradischt), Slaným (Schlan), Teplou (Töpel) a Zahání (Sagau).[569] V některých případech šlo o gymnasiální studia, jindy už o studium fakulty, obvykle u jedné a téže osoby na sebe nižší a vyšší studium navazovalo. Proto tito chlapci pobývali na studiích dlouhou řádku let a během té doby také měnili místo studií (např. Johann Andreas Blumtritt, starší bratr výše zmíněného Franze Antona Blumtritta, studoval zpočátku, v letech 1713-16, v Teplé, po té od roku 1717 v Praze dokud nedostal 8.10.1725 výhost k duchovenské službě).

Počty studujících mládenců tohoto věku vykazují v průběhu pěti sledovaných let rostoucí tendenci: v roce 1711 seznam zaznamenal jen jednoho studenta a to právě ve věkové skupině 15-24 let, v roce 1715 byly na studiích vedeni dva muži, oba ve sledovaném věku, v roce 1719 spadali do kategorie 15-24 let již 4 studenti, o pět let později 5 studentů a v roce 1728 napočítáme dokonce 10 studentů daného věku. Celkem se v těchto vybraných letech setkáme v pozici studenta s 15 mladými muži, neboť mnozí figurují v našem přehledu ve dvou po sobě jdoucích letech, jednou jako příslušní k věkové kategorii 15-19 let, podruhé jako 20-24letí.

Co se původu týče, osm z patnácti podchycených studentů příslušelo do Horní Police, šest do Žandova a jeden do Stoupna. Mezi mladíky z Horní Police měly své zastoupení všechny sociální vrstvy kromě selské (tři studenti pocházeli z rodiny vrchnostenského domkáře, dva z rodiny zahradníka, dva z rodiny domkáře a jeden z rodiny podružské), student ze Stoupna byl pro změnu selským synem. Studující ze Žandova byli bez výjimky vedeni jako synové z usedlých rodin. Pestrost sociálního původu naznačuje, že při výběru poddanských chlapců pro studium byly rozhodující talent a píle, jímž na sebe hoch upozornil faráře nebo panského úředníka, a že společenské postavení rodiny nehrálo v této věci roli.

Vedle služby ve vojsku a pobytu na studiích se v každém ze sledovaných roků setkáme i s menší či větší skupinkou mladých mužů, kteří pobývali mimo panství a to z důvodů, které poznámka nesděluje, nebo z důvodu výkonu živnosti. Lze předpokládat, že za některými z těchto pobytů za hranicemi dominia se ve skutečnosti skrývá služba a že mnohé z řemeslníků, kteří pracovali mimo panství, by bylo žádoucí ztotožnit s tovaryši. Avšak v tomto okruhu se vyskytují i profese, v souvislosti s nimiž lze o tovaryších hovořit jen stěží (písaři, kantoři, vychovatelé). I v případě rukodělných řemesel však z poznámky není vždy patrné, zda dotyčný řemeslník je tovaryšem či mistrem. Např. Johann Franz Nabicht ze Žandova je v roce 1709 uváděn jako sládek, v letech 1711-12 jako vandrující sládek („Meltzer wandert"), v letech 1713-16 jako sládek v Praze („Meltzer in Prag") a v letech 1717-1718, krátce před tím než v roce 1718 získal výhost, jako sládkovský tovaryš v Praze („Meltzer Gesell in Prag"). Pravděpodobně mistrem nebyl a celou dobu pracoval v postavení tovaryše, ale tuto interpretaci poznámek z let 1713-16 umožňují teprve poznámky z let 1717-18.

[569] Velmi pozoruhodné je, že jako místo studií je dosti často uváděna slezská Lehnice (vedle Prahy jde o vůbec nejfrekventovanější místo studií): u sledované skupinky 15 studentů zmíněna u čtyř osob, zejména na sklonku sledovaného období. Podrobněji se tímto tématem zabývám v rámci dílčí studie, srov. Markéta Seligová, Luteránský element v životním běhu hornopolických poddaných. Na okraj studia tajného nekatolictví v době předtoleranční, in: Lidé města 3/2005, č.17, 2007, s. 63-83.

Takovýchto nejistých nebo nezřetelných případů, které jsem měla za vhodné vyčlenit jako případy pobytu mimo panství resp. provozování živnosti mimo panství (mimo panství mohlo znamenat nejen jinde v českých zemích, ale i v cizině či neznámo kde), najdeme mezi muži ve věku 15-24 let v pěti vybraných letech 22, z toho 3 v roce 1711, 6 v roce 1715, 7 v roce 1719, 4 v roce 1723 a 2 v roce 1728. Mladých mužů v této situaci napočítáme v pěti sledovaných letech 19, neboť tři z nich se objevují ve dvou po sobě následujících letech, nejdříve jako chlapci do 20 let, následně jako mladíci mezi 20. a 24. rokem věku.

Z těchto 19 osob u větší poloviny byla uvedena živnost, u menší poloviny poznámky poskytly pouze informaci, že dotyční pobývají mimo panství, ale neuvedly účel tohoto pobytu. Mládenci z první skupiny pocházeli zejména ze Žandova (5 osob) a Stoupna (4 osoby), pouze jeden byl z Horní Police. U druhé skupinky bylo naopak šest osob z devíti původem z Horní Police, tři pak ze Žandova. Úhrnem tedy pocházelo po osmi mužích ze Žandova a Horní Police a čtyři ze Stoupna. Z hlediska sociálního původu je skladba této skupiny pestrá: mezi muži ze Žandova poměrem 6:2 převažují synové z usedlých rodin nad podruhy, mezi muži z Police a Stoupna najdeme 4 neusedlé, 2 z vrchnostenských domků, po jednom synovy ze selské a zahradnické rodiny a 3 domkářské syny.

S jedinou výjimkou byli všichni tito muži svobodní, což v případě řemeslníků svědčí pro to, že se jednalo spíše o tovaryše než o zavedené mistry. Ve stavu manželském se nacházel jen Anton Franz Renner z Horní Police: od počátku pozorování působil jako učitel (Schulmeister) v Hosslitz; v roce 1711, kdy mu bylo 19 let, byl ještě svobodný a nacházel se v postavení domkářského syna, zatímco v roce 1715 byl již spolu s manželkou evidován v oddíle podruhů. Zdá se, že všichni se vypravili do světa sami, bez příbuzných, jen 15letý Hans Christoph Roth pobýval v roce 1728 v Praze zjevně se svými rodiči.

Akční rádius byl poměrně široký, od sousedních nebo nepříliš vzdálených severočeských panství (Kamenický Šenov, Benešov nad Ploučnicí, Cvikov), přes poněkud odlehlejší Doksy, Ploskovice, Býčkovice či Rumburk, již dosti vzdálené středočeské statky kněžny toskánské (Podlešín, Zvoleněves) a Prahu až po vzdálená místa v jiných částech monarchie (Slezsko, Vídeň). Skladba živností, které se v této souvislosti v seznamech objevují, zahrnuje jak běžná dřevozpracující řemesla, které bylo možné vykonávat v domácí dílně (soustružník, truhlář), tak řemesla speciální, jež bylo možné provozovat jen v rámci většího podniku v majetku vrchnosti popř. obce (papírník, sládek). Zejména zde však nacházíme vysoký podíl povolání, spojených nikoliv s fyzickým, nýbrž intelektuálním výkonem (písař, preceptor, učitel). Např. Johann Georg Merttin ze Žandova působil od 18 let jako vychovatel (Preceptor), napřed v letech 1716-17 v Tschecha, v letech 1718-20 pak ve Cvikově. Počínaje rokem 1722 je v seznamech veden jako učitel v Libochovanech. Johann Christoph Förster ze Stoupna pobýval již před 15. rokem věku „beym Ambtschreiber", kde si patrně osvojoval písařské dovednosti. Krátce pak se zdržoval v Sukoradech, v roce 1715 jej seznam uvádí jako písaře v Praze a v roce 1716 jako písaře ve Stráži (Warttenberg). V pozdějších letech se pak coby písař dostal ještě kamsi za Vídeň a nakonec do Uher, kde působil v rámci armády.

Podíváme-li se na otázky spojené s dospíváním a mládím prostřednictvím skupiny poddaných narozených v roce 1714, máme k dispozici osudy 28 jedinců, kteří přežili dětství. Jak již bylo řečeno v úvodu pojednání o životních cyklech, za předěl mezi mládím a středním věkem budeme považovat buď vstup do manželství anebo 30. rok věku, jestliže do té doby ke sňatku nedošlo. Žádná ze sledovaných 28 osob prokazatelně nezemřela před 30. rokem věku, ale 6 jedinců se vytratilo z evidence poddaných ještě za svobodna a před dosažením třicítky. Důvodem bylo nejčastěji propuštění dotyčného z poddanství, ale v jednom případě šlo o vyřazení z register bez uvedení důvodu, přičemž ani v matrice, ani v agendě zhostů a povolení sňatků se nepodařilo dohledat, zda byla 26letá Anna Maria Elisabeth Patzner ve skutečnosti propuštěna, zemřela nebo uzavřela sňatek v rámci panství.

U svobodných propuštěnců do 30 let stál za vyvázáním se z poddanského svazku sňatek s cizopanskou osobou (3 ženy), přesídlení na jiné panství spolu s rodiči a sourozenci (1 muž) resp. vykročení na kněžskou dráhu (1 muž). S neukončenou fází mládí tak máme co do činění pouze ve dvou případech: v případě již zmíněné Anny Marie Patzner a Hanse Wenzela Wiessnera, který byl ve svých 27 letech propuštěn spolu s rodiči a dalšími sourozenci na panství Kácov. Propuštění z poddanství za účelem vstupu do manželství na jiném panství stejně tak kněžské vysvěcení lze považovat za ukončení etapy mládí. Alternativu ke vstupu do manželství resp. k přijetí kněžského svěcení jakožto okamžiku, který v tradiční společnosti ukončoval etapu mládí, představoval porod nemanželského dítěte. I tato událost vřazovala dotyčnou ženu do konkrétní sociální pozice a uzavírala před ní pole širších možností, které mladí lidé měli k dispozici.

Z 26 osob, u nichž přehlédneme celou fázi mládí, tj. fázi života před vstupem do manželství (resp. před porodem nemanželského dítěte resp. před přijetím kněžského svěcení) nebo před 30. rokem věku (pokud do té doby k sňatku nedošlo), představovali muži a ženy rovnou polovinu. Bezmála dvě třetiny těchto osob stačily před třicítkou vstoupit do manželství (9 žen a 7 mužů), přičemž až na zmíněné tři ženy zůstali všichni sledovaní jedinci i nadále v evidenci poddanských seznamů. Ženy se provdaly nejčastěji mezi 21. a 24. rokem věku (dvě v 21 letech, dvě v 22 letech, dvě v 23 letech, jedna v 24 letech), dvě pak uzavřely sňatek až krátce před třicítkou (v 28 resp. 29 letech). U sedmi mužů z této skupinky se sňatek odehrál v průměru o něco později, ale jeden z mužů vstoupil do manželství již jako 20letý.[570] Dva se pak oženili ve 24, jeden v 25 letech. Zbývající tři tak učinili krátce před 30. narozeninami, v 28 (1 případ) resp. 29 (2 případy) letech.

Pokud se podíváme na to, co předcházelo vstupu do manželství, zjistíme, že z devíti žen pouze tři absolvovaly panskou službu (ve všech třech případech se jednalo o službu jednoletou), dvě se ze služby vyplatily („hoffjahre bezahlt") a jedna byla od povinných let osvobozena („hoffdinst frey"). U tří zbývajících se v poddanských seznamech nenašla žádná zmínka o panské službě. Kromě toho ani v jednom případě se nesetkáme s poznámkou, která by ukazovala na službu na poddanské usedlosti, což ovšem nemusí – vzhledem k povaze poddanských seznamů – znamenat, že ani jedna z těchto devíti žen před sňatkem nesloužila.

U mužů, kteří se před třicítkou oženili, nejen že nenalezneme poznámku o službě u poddaného hospodáře, ale marně bychom hledali i zmínku o vrchnostenské službě. Pouze jeden z mládenců, původem ze zahradnické usedlosti v Horní Polici, se z povinných let vyplatil. Naproti tomu čtyři mládenci se před svatbou vyučili řemeslu resp. řemeslo provozovali: Anton Söhnel ze Žandova se vyučil ševcem a od roku 1735 byl veden jako „Schuhknecht" (poslední dva roky před svatbou jako „Schuhknecht zu Haus"), Hans Anton Weber ze Žandova byl od svých 21 let (8 let před sňatkem) označován již rovnou jako tkadlec resp. tkalcovský tovaryš („Leinweber Gesell") a přinejmenším v letech 1739 a 1740 pracoval doma. Hans Georg Heller ze Žandova se od svých 17 let učil na ševce, od 22 let je veden jako tovaryš a poslední tři roky před sňatkem jako tovaryš na vandru. Podobně Hans Caspar Reichelt (původem z Dolní Police, ale od svých 13 let spolu s rodiči v Žandově) se dle poznámek od 18 let učil na pekaře a od 20 let se živil jako pekařský tovaryš (v letech 1734-35 vandroval). Nejmladší ženich z naší skupinky ku podivu před sňatkem studoval: v letech 1729-31 pobýval dle poznámek na studiích ve Slezsku – Bílé Vodě a Nise („studirt in

[570] Johann Anton Ritzschel ze Žandova se oženil v červnu 1734 s Dorotheou Wentzel, dcerou domkáře z Dolní Police, v době sňatku dcery již zesnulého. Motivem k tak časné ženitbě podle všeho nebyla vyhlídka na převzetí gruntu, neboť mladý pár se po sňatku ocitl v pozici podruhů a v podruží byl Johann Anton spolu se svými rodinnými příslušníky poddanskými seznamy evidován až do své smrti v roce 1772. Nezdá se ani, že mladíka nutila k sňatku okolnost, že by na cestě bylo dítě (i když zde nezbývá, než se opřít o pouze o matriční index, jehož spolehlivost je podstatně nižší než u samotné matriky): prvního potomka tohoto páru zachycují seznamy až v roce 1737, podle matričního indexu byla dcera Anna Dorothea pokřtěna v roce 1736. Určitě tedy nemohla být počata před sňatkem.

Pohlen", „studirt zu Weysswasser in Schlessien", „studirt zu Neis in Schlessien"). Počínaje rokem 1732 však u něj nenajdeme o studiích žádnou zmínku, roku 1734 se pak oženil. Zjevně se vrátil ze Slezska domů a vydal se po jiné životní dráze než jakou mu mělo připravit studium daleko od domova. Po svatbě se živil jako bednář a zakrátko získal statut mistra.

Tuto životní etapu ukončili jinak než vstupem do manželství jednak dvě ženy, které jako svobodné otěhotněly, jednak muž, který po dlouhých letech studia vstoupil do kláštera. Dorothea Rödel, dcera domkáře ze Stoupna, přivedla nemanželského syna Antona na svět v červnu 1739 (pokřtěn byl 9.6.) jako 25-letá. Dítě sice za necelé dva měsíce zemřelo (pohřeb je v matrice datován 23.7.1739), to však nic neměnilo na tom, že napříště byla Dorothea vedena jako nepočestná a důsledně evidována v oddíle podruhů (i když fakticky žila nejspíš nadále v rodném domku spolu s ovdovělou matkou a dvěma svobodnými sourozenci). Změna sociálního statusu a stigma poběhlice v případě této mladé ženy zřetelně uzavřely fázi mládí. Před svým pokleskem Dorothea podle všeho nesloužila ani na panském, ani na poddanském, neboť jí v tom bránila jakási nedostatečnost zraku: poznámky na ni upozorňují v letech 1737-1739, tedy v době kdy Dorothea vzhledem k věku představovala potencionální pracovní sílu pro vrchnostenské podniky („siehet übel", „blöd auf die Augen").

Naproti tomu druhá hříšnice z našeho souboru, Anna Veronica Pompe, dcera žandovského zedníka a podruha, stačila před svým pokleskem projít jak službou na vrchnostenském, tak službou u poddaného hospodáře. V roce 1737 pobývala se souhlasem vrchnostenské kanceláře ve službě v Mistrovicích na panství Kamenice („dint mit Cons. zu Meystersdorff"), v roce 1738 nebo 1739 pak strávila jeden rok ve službě na panském dvoře („1 Jahr gedint"). Patrně v roce 1742 porodila nemanželského syna Antona (matriční index jeho křest nezmiňuje). Poddanské seznamy ho prvně evidují v roce 1743, přičemž matka i její nemanželské dítě jsou vedeni v žandovském oddíle podruhů nadále pohromadě s Veroničinou rodinou. Dítě bylo naživu sice déle než v předešlém případě, nicméně útlé dětství nepřežilo: v roce 1744 je chlapec z evidence vyřazen z důvodu úmrtí. V tomtéž roce Anna Veronika získala vrchnostenský souhlas se sňatkem a provdala se za Johanna Christopha Elsassera z Dittersbachu v sousedním Sasku. Kvůli chybějící matrice neznáme, bohužel, souslednost těchto událostí a nevíme, zda právě smrt nemanželského dítěte umožnila Anně Veronice provdat se anebo její synek zemřel až po sňatku (v tomto případě by se dalo uvažovat o tom, že sňatek byl dodatečnou legitimizací dítěte a že ženich byl biologickým otcem).

V případě Hanse Wentzela Sönela ze Žandova lze spatřovat okamžik uzavření etapy mládí v přijetí církevní řehole, k čemuž definitivně došlo podle všeho v roce 1742. Již jako 11-letý započal svá studia, která jej pravděpodobně orientovala tímto směrem: v letech 1725-28 studoval ve slezské Lehnici, na to navázalo studium v Litoměřicích (v obou městech fungovala jezuitská kolej) a od roku 1735 v Praze. Právě v Praze patrně padlo ze strany Hanse Wentzela rozhodnutí vstoupit do premonstrátského řádu. Vrchnost se postavila k této záležitosti souhlasně a již v roce 1736 vystavila mladíkovi výhostní list, který měl nabýt platnosti v okamžiku, kdy Hans Wentzel vstoupí k premonstrátům („Hat OP unterthäniges Suppliciken unter dato Reichstadt den 6 April 1736 den freyen Weglas mit den Clauhsula wan er selbten in den Heyl. Canonischen Premonstratenser Orden verbleibt übernomen"). Zdá se, že od roku 1736 do 1742, kdy byl z poddanských seznamů definitivně vyškrtnut, prodělával dotyčný noviciát, během něhož pokračoval v teologických studiích (v těchto letech se u něj opakuje poznámka „studirt" a v drobných obměnách také „hat das Lossbrief ad casum intrande Religion hinter sich"). V jistém smyslu by se hledaný konec mládí dal položit již do roku 1736, kdy mu byl vystaven výhost a kdy vykročil na zvolenou cestu. Ale k definitivnímu přijetí řeholních slibů došlo zřejmě až po šesti letech a teprve tím okamžikem se před ním zcela uzavřely jiné možnosti. Tehdy bylo Hansi Wentzelovi 28 let.

Vedle osob, které ukončily etapu mládí vstupem do manželství, a osob, pro něž tato životní fáze skončila mimomanželským mateřstvím či vstupem do církevního řádu, se v našem vzorku 26 osob setkáme s významnou skupinou jedinců, v jejichž případě představuje konec mládí až dosažení 30. roku věku. Jedná se o všechny ty, kteří se do třiceti nestačili oženit resp. vdát, ale zároveň pro ně tato možnost zůstala nadále otevřená. Charakteristické je, že jsou v poddanských seznamech stále vedeni při svých rodičích a zachovávají si statut synů resp. dcer.

Takto se odvíjel osud 7 osob, tj. více než čtvrtiny zkoumaných (26,9 %); najdeme mezi nimi 2 ženy (15,4 % ze sledovaných 13 žen) a zejména 5 mužů (38,5 % ze sledovaných 13 mužů). Ukazuje se, že tyto osoby překročením třicítky neztratily šanci na vstup do manželství, ale sňatek, pokud k němu došlo, již většinou nevykazuje „normální" parametry: buď byl – tak jako v případě jedné z žen - uzavřen s vdovcem a vrhl dotyčnou okamžitě do situace, kdy musela převzít péči o zavedenou domácnost a několik cizích dětí, anebo se odehrál – tak jako v případě dvou mužů - v dosti pozdním věku (46 resp. 54 let).

Žádná osoba z této skupiny nevstoupila do manželství v horizontu několika málo let po dosažení třicítky. V úvahu to přichází pouze Marie Magdaleny Herman z Horní Police, která byla z evidence vyřazena v roce 1747 s lakonickou poznámkou „Cons. zu bez."; vrchnostenský souhlas se mohl týkat i sňatku, ovšem místní matrika o něm nic neví a také výhostní list nalezen nebyl. Nicméně pokud by šlo o souhlas se sňatkem, vdávala by se Maria Magdalena v 32 letech, tedy nijak dlouho po třicítce.

Druhá ze sledovaných žen a jeden z mužů ještě stačili uzavřít sňatek před 40. rokem věku. Anna Elisabeth Gromann ze Žandova se v roce 1753 provdala jako 39-letá za vdovce Johanna Christopha Knorra. Ženich byl o téměř 10 let mladší než nevěsta a nový sňatek uzavřel ještě v tomtéž roce, kdy jeho první manželka Catharina zemřela. Vedl ho k tomu patrně zejména praktický ohled: nebožka mu totiž po sobě zanechala čtyři malé děti, od osmileté Marie Magdaleny až po ani ne roční Marii Elisabeth. Přivést dětem náhradní matku bylo tedy nutné, zároveň Johann Christoph patrně nebyl nijak atraktivní ženich, neboť nebyl zakoupen v žádném ze žandovských domů a jako podruh se živil nádeničinou. Proto při výběru nevěsty vzal za vděk i postarší Annou Elisabeth. Pár měl společně pouze jediné dítě, syna, který se narodil zhruba tři roky po svatbě (v roce 1756).

Franz Anton Wentzel ze Žandova pobýval již od svých 19 let mimo panství a postupně si budoval kariéru vrchnostenského úředníka. Oženil se ve věku kolem 37 let, v době působení na panství Červený Újezd na středočeských toskánských statcích.[571]

Jak už bylo řečeno, dva ze sledovaných mužů se oženili ve věku, který o více než 20 let převyšoval průměrný sňatkový věk mužské populace. Simon Christoph Gromann ze Žandova tak učinil až po padesátce, někdy kolem roku 1767 za svého dlouholetého pobytu ve Vídni. Na panství mohla samozřejmě zpráva o jeho sňatku dorazit se značným zpožděním, to však nic nemění na skutečnosti, že do manželství vstoupil dotyčný velmi pozdě. Antoni Strobauch z Horní Police se jako 46letý oženil v listopadu 1760 Marií Elisabeth, 40letou vdovou po Tobiasi Fischerovi z Krompachu. Svatba se odehrála v Krompachu, kde Anton krátce působil jako sládek.[572]

---

[571] Poddanské seznamy poznamenávají k roku 1752, kdy mu bylo 38 let, „schon verheirathet", ale jeho manželka popř. děti v seznamu zapsáni nejsou; až v roce 1760 je k němu znenadání připsána sedmiletá dcera Catharina, což by mohlo nasvědčovat tomu, že ovdověl.

[572] Záznam o sňatku mládence Antona Strobaucha, sládka v Mikovicích (Münckowitz) a Marie Elisabethy, vdovy po zesnulém Tobiasi Fiescherovi z Krompachu (Krombach), dne 27.11.1760 v matrice farnosti Mařenice. SOA Litoměřice, farnost Mařenice, matrika 107/3. Antonova manželka byla zaregistrována v polických poddanských seznamech z poznámkou, že jde o svobodnou osobu a že případní mužští potomci tohoto páru budou poddanými polické vrchnosti, zatímco dcery si mají zachovat právní status matky („ Freye Person wovon

V případě dalšího z mužů nemáme jistotu, zda nakonec do manželství vstoupil či nikoliv, protože po dlouhodobém pobytu mimo panství získal v roce 1760 výhost a z evidence poddaných byl vyřazen. Alexander Wiessner, původem ze Žandova, ale od raného dětství pobývající v Dolní Polici, kam se jeho ovdovělá matka provdala za papírníka Johanna Franze Offendorfa, se mimo bydliště vyskytoval nejpozději od roku 1737. Osvojil si – patrně pod vedením svého otčíma – papírenské řemeslo a od roku 1735 byl v seznamech evidován jako tovaryš („Papiermacher Gesell"). Od roku 1737 vandroval, na vandru se vyskytoval i v době, kdy překročil třicítku. Později se trvale usadil na panství Kácov („Papiermacher zu Katzow" od roku 1747), kam ho nakonec polická vrchnost propustila. Až do udělení výhostu je v seznamech veden jako svobodný syn nebožtíka Alexandra Wiessnera a pokud se později na p.Kácov oženil, učinil tak – podobně jako dva již zmínění muži - ve věku, který o více než 20 let převyšoval průměrný sňatkový věk mužů na Policku. Ačkoliv jej tedy nemůžeme s jistotou označit jako osobu trvale svobodnou, je jisté, že mimo manželství zůstal přinejmenším do 47 let, kdy z našeho zorného pole trvale mizí.

Poslední z pětice mužů, kteří se do třiceti neoženili, zemřel prokazatelně jako svobodný ve věku 44 let. Johann Jacob Wiessner ze Žandova se povětšinou živil jako řezník v lokalitách více či méně vzdálených od Žandova a až do své smrti v roce 1759 byl registrován v pozici syna v početné domácnosti své postupně třikrát provdané matky, jejího manžela a mnoha svých vlastních i nevlastních sourozenců.[573]

Pokud se na tuto skupinku osob, které překročily třicítku jako svobodné, podíváme z hlediska jejich výskytu ve službě, lze konstatovat, že u žádného z mužů poznámky v poddanských seznamech nezmiňují ani službu u soukromníka, ani službu na panském dvoře, na druhou stranu prakticky všichni si do třicítky osvojili nějaké řemeslo a živili se jako tovaryši službou u mistra: Simon Christoph Gromann byl od 19 let veden jako ševcovský tovaryš, do 24 let pracoval patrně v Žandově, po té se vypravil na vandr, který jej natrvalo odvedl z domova. Alexander Wiessner byl registrován jako papírnický tovaryš od svých 21 let; na vandr se vypravil jako 23letý, aby se z něj na rodné panství vlastně už nikdy trvale nevrátil. Anton Strobauch se podle register mezi svým 20. a 22. rokem věku vyučil sládkem a po učednických letech byl veden jako tovaryš. Na vandr se vydal jako 27letý a podle všeho už také zůstal trvale mimo panství. Johann Jacob Wiessner byl pořizovateli poddanských seznamů označen jako řeznický tovaryš již v 15 letech, na vandr se pustil ve dvaceti. Kolem třicítky (v letech 1743-45) byl souběžně veden jako řeznický tovaryš a voják; patrně dočasně vyměnil řeznickou zástěru za uniformu a narukoval, později pak opět vykonával výhradně řeznické řemeslo, většinou mimo Žandov.

Zvláštním případem byl Franz Anton Wentzel, který se neživil rukodělnou prací jako ostatní, ale postupně si budoval kariéru panského úředníka. I pro něj však bylo jeho povolání zdrojem obživy, i on musel prodělat svého druhu učednická léta a i jeho odvedla jeho profese z domova. Za dobu učení lze považovat léta 1733-37, kdy postupně pobýval u obročního v Buštěhradě a u důchodního v Zákupech. Od roku 1738 byl pak již sám veden jako písař, před třicítkou působil v Kozomíně a nejspíš už i v Zákupech (1742-44 „Oberambts Schreiber"), kde se prokazatelně zdržoval po roce 1745.

---

die erzeugte Kinder Männlich unterthänig, weiblich aber frey gemäss gnädigst. Ertheilte..") Manželům Strobachovým se však podle všeho žádné děti nenarodily.

[573] Jeho otec Jacob Wiessner zemřel v září 1723, když bylo Johannu Jacobovi 13 let. Po 17 letech manželství po sobě zanechal devět potomků a 35letou vdovu. Ovdovělá Maria Elisabeth se do dvou let znovu provdala za Johanna Georga Laubeho, muže o tři roky mladšího, nicméně do tří let jí osud manžela znovu vzal. Tentokrát si našla nového partnera v podstatě obratem: Franz Anton Püsche byl pro změnu o 11 let mladší a Maria Elisabeth mu mezi svým 40. a 46. rokem věku porodila postupně ještě čtyři děti. Matka i druhý otčím Johanna Jacoba přežili.

Obě ženy, které překročily třicítku jako svobodné, jednak absolvovaly na vrchnostenském dvoře povinná léta (ve věku mezi 20 a 25 roky), jednak si později vydělávaly na živobytí ve službě. V obou případech můžeme mezi oběma typy služby zaznamenat několikaletou prodlevu, která by mohla naznačovat, že služba na panském dvoře byla ze strany dívek chápána jako důležitý předpoklad pro bezproblémové získání vrchnostenského souhlasu se sňatkem a že se obecně mělo za vhodné, aby po jejím absolvování zůstala dotyčná doma při rodičích, dokud se nenajde vhodný ženich. Nicméně když se pobyt doma neúnosně protahoval a příležitost ke sňatku se stále neobjevovala, bylo žádoucí, aby se mladá žena postavila na vlastní nohy a začala si vydělávat.

Maria Magdalena Herman z rodiny hornopolického domkáře strávila ve službě na panském dvoře v Kozomíně dva roky a to v letech 1734-35, kdy dosáhla věku 20 resp.21 let. Poznámka, která situuje mladou ženu do služby u soukromníka („verdint"), se objevuje až od roku 1738 a v dalších letech se pravidelně opakuje. Ve službě zastihneme Marii Magdalenu i na prahu čtvrtého desetiletí života. Tato situace trvala až do roku 1747, kdy byla z poddanské evidence vyřazena s poznámkou, že získala souhlas (patrně se sňatkem, ale doložit to nelze).

Anna Elisabeth Groman z usedlé žandovské rodiny absolvovala roční službu na panském z části v roce 1738, zčásti pak v roce 1739, tedy krátce před 25. rokem věku. Živit se vlastní prací pak začala až kolem třicítky, v roce 1745 („verdint"). Sloužila nejspíš přímo ve městečku, alespoň poznámka z roku 1750 upřesňuje „beym Sandauer Herrnswirth". Až poslední dva tři roky před sňatkem v roce 1753 pobývala u ovdovělé matky („bey der Mutter"). Matka s dcerou byly zapsány v oddíle podruhů, ale dle poznámky z roku 1753 lze usuzovat, že bydleli u ženatého syna resp. bratra Ignáce, který se po smrti otce ujal gruntu v Žandově.

Je tedy patrné, že osoby, které nevstoupily do manželství ve věku pro tento krok obvyklém, nemohly zůstat trvale u rodičů, ale musely si zabezpečit obživu vlastními silami. V našem miniaturním vzorku se ukazuje, že u mužů plnilo tuto roli vesměs řemeslo, kterému se vyučili již kolem dvacítky. Po vyučení začali sloužit jako tovaryši v dílně mistra a většina z nich se pustila na vandr ještě dlouho před třicítkou. Ve srovnání s muži, kteří se také věnovali řemeslu a kteří se oženili ve věku do třiceti let, se životní běh pěti sledovaných mužů nijak zásadně neodlišuje. Platí jen, že dotyční si životní partnerku během tovaryšské služby či vandru nenašli (z důvodů, které jsou pro nás nedostupné) a sňatek oproti běžné mužské populaci významně odsunuli popř. ho vůbec nerealizovali. Příznačné je, že většina – díky tomu, že podle seznamů tito muži po dlouhá léta vandrovali – získala punc „věčných tovaryšů" a fakticky se na panství nezdržovala.

U žen se zdá, že odklad sňatku sehrál stran vstupu do dlouhodobější služby přece jen svou roli. Po ukončení panské služby se patrně očekávalo, že se v dohledné době ukáže nějaká vhodná partie a dívka se provdá. Pokud se tato očekávání stále nenaplňovalo, blízkému okolí mladé ženy (a možná i jí samé) „došla trpělivost" a byla dotlačena k tomu, aby si živobytí zajistila vlastními silami. Nakolik můžeme usuzovat na základě osudů dvou žen, zdá se, že služba byla tomto případě alternativou vstupu do manželství.

4.3 Dospělost

V sociálním smyslu lze za dospělost považovat stav, kdy se jedinec plně začlenil do společenské struktury a zaujal zřetelnou pozici v sociální hierarchii. V tradiční společnosti se očekávalo, že jedinec dříve nebo později získá jasně definovaný společenský status, obsadí popř. si vytvoří „niku": toto společenské ukotvení bylo obvykle spojeno se získáním nějaké usedlosti (dědictvím, sňatkem či v daleko menší míře koupí) nebo s převzetím živnosti a obvykle šlo ruku v ruce se vstupem do manželství. Sňatek a obsazení niky (zaujmutí jisté sociální pozice) se do značné míry podmiňovaly, jak ve smyslu, že na uzavření sňatku bylo možné pomýšlet teprve tehdy, když měl člověk niku zajištěnu (bylo dohodnuto či naplánováno její brzké převzetí, náhlá smrt blízké osoby či podobné okolnosti znenadání niku uvolnily, dostatečné úspory konečně umožnily jednat o koupi nějaké usedlosti apod.), tak ve smyslu, že vstup do manželství byl chápán jako nezbytná součást celého aktu nebo byl dokonce vysloveně deklarován jako podmínka, za jaké možno usedlost převzít a niku obsadit.[574] Přesvědčení, že plnohodnotným hospodářem či mistrem může být pouze ženatý muž, souvisela nejen s praktickými ohledy (jen obsazení všech domácnostních pozic může zabezpečit bezproblémový chod hospodářství a jen z legitimního partnerství může vzejít další dědic statku), ale i s dobovým pojetím počestnosti (svobodná osoba byla z principu podezřelá, protože nebylo zřejmé, jak řeší své sexuální potřeby).

Pro sociální dospělost coby obsazení určitého místa ve společenském rozvrhu byla tedy příznačná ztráta nebo spíše výrazné zredukování pole, v rámci něhož se mohl dosud svobodný a dosud jen volně a nepřesně sociálně začleněný jedinec pohybovat a volit. Jestliže do toho okamžiku měl mladý člověk do jisté míry volnost fyzického pohybu (za účelem služby, učení, vandru či studií mohl dočasně opustit nejen rodné stavení a vesnici, ale se souhlasem vrchnosti též dominium či dokonce zemi) i volnost v překračování sociálních mantinelů (podružský syn mohl dočasně sloužit v prostředí panského sídla, chlapec z venkovského domku se mohl učit řemeslu v městské domácnosti cechovního mistra, selské dítě se mohlo ocitnout ve službě na zahradnické usedlosti; mladí lidé se stýkali napříč sociálním spektrem a ze strany obce, vrchnosti i duchovních správců jim byly tolerovány různé excesy a jednání, které by si později dovolit nemohli), po zaujetí jasně definovaného sociálního postavení přestaly být tyto širší možnosti aktuální, s dosaženým postavením přijímal dotyčný i jistou sociální roli (ve smyslu „persony" C.G. Junga). Tato „persona" určovala okruh osob, s nimiž je vhodné a potřebné se stýkat, a naopak zapovídala nebo omezovala kontakty s lidmi, stojícími na výrazně jiné příčce společenské hierarchie, nebo s lidmi infamizovanými, kdy pouhý letmý styk s takovými individui mohl ohrozit dobrou pověst dotyčného.[575] Od společensky jasně zařazeného jedince se v konkrétních situacích očekával jistý způsob sociálního jednání, který odpovídal jeho sociální pozici. Spolu se vstupem do manželství padla samozřejmě i možnost výběru partnera.

---

[574] Tvrzení, že ke sňatku bylo možné přistoupit teprve tehdy, když člověk získal ve společnosti takové postavení, které mu dovolilo samostatně uživit rodinu, má v teoriích o demograficko-hospodářských systémech preindustriální Evropy zásadní význam. Toto tvrzení se objevuje jak v rigidních teoriích Ipsena a Mackenrotha o v zásadě pevném a neměnném počtu usedlostí, tak ve flexibilnějším modelu Wrigleyho a Schofielda, který předpokládal alespoň v anglických poměrech větší otevřenost a mobilitu. Srov. Gunther Ipsen, Bevölkerungslehre, in: Handwörterbuch des Grenz- und Auslanddeutschtums, Band 1, Breslau 1933, s. 425-463; Gerhard Mackenroth, Bevölkerungslehre. Theorie, Soziologie uns Statistik der Bevölkerung, Berlin 1953; Roger Schofield – E. A. Wrigley, The population history of England, 1541-1871. A reconstruction. Cambridge 1989.

[575] Srov. Richard van Dülmen, Bezectní lidé. O katech, děvkách a mlynářích. Nepočestnost a sociální izolace v raném novověku, Praha 2003.

Nutno zdůraznit, že toto citelné zredukování možností volby nebylo pociťováno jako zkrácení individuální svobody, jak by se to snad mohlo jevit z dnešní perspektivy, ale bylo naopak kýženým dosažením odpovídajícího (vzhledem k sociálnímu původu) sociálního statusu, jenž s sebou přinášelo respekt a přiměřenou dávku úcty ze stany ostatních a sebevědomí a určitý pocit jistoty a zabezpečení vůči sobě sama. Ve stavovské společnosti, stratifikované v principu podle vztahu lidí k půdě (neusedlí, bez jakéhokoliv vztahu k půdě a odkázaní na příjmy z námezdní práce, stáli na nejnižších společenských příčkách; alodiální vlastnictví pozemků naopak skýtalo vedle společenské vážnosti i politická práva), bylo tedy převzetí poddanské nemovitosti metou, které ovšem zdaleka ne všichni dosáhli.

Osob, jež se narodily v rodinách usedlých hospodářů, ale samy se nikdy nedopracovaly k vlastní usedlosti, nebylo na venkově právě málo. Že se do takové situace dostane, hrozilo vlastně každému z dětí hospodáře, s nímž nebylo počítáno jako s dědicem statku. Jeho další osud byl nejistý a vše záviselo na tom, zda se dotyčnému podaří najít partnera, který sám dědicem nemovitosti byl, popř. koupit grunt od cizího poddaného. A obojího bylo lze dosáhnout pouze za předpokladu, že tento nedědící potomek disponoval slušným věnem či jiným finančním obnosem. Prostředky, které by z něj činili atraktivní partii nebo solventního kupce, neměla většina mladých lidí z usedlých rodin k dispozici hned, když dospěla, neboť málokterý statek si mohl dovolit uvolnit často nemalé prostředky hned v okamžiku, kdy se některý ze synů nebo některá z dcer rozhodli pro osamostatnění. Většinou bylo nutné vzít v úvahu reálné možnosti hospodářství a nároky vůči rodnému gruntu uplatnit ve vhodném okamžiku. Mladí lidé, pro něž nebylo doma pracovní uplatnění, mezitím odcházeli za prací jinam.

Ačkoliv se hospodáři obvykle snažili své potomky zabezpečit a - pokud to situace na gruntě jen trochu umožňovala - vybavit děti, jimž se naskytla šance na výhodný, tj. stavovsky rovný sňatek, přiměřeným věnem, řada mladých lidí byla okolnostmi nucena sňatek a obsazení niky přinejmenším nějakou dobu odkládat. V určitém věku, pokud se stále ještě nenaskytla příležitost ke sňatku se sociálně rovnocenným partnerem, museli zejména synové a dcery ze selských vrstev zvážit, zda budou nadále vyčkávat a podstupovat tak zvyšující se riziko, že zůstanou trvale svobodní, anebo zda vezmou za vděk partnerem domkářského či podružského původu a upřednostní tak sociální pokles před celibátem.[576] Heterogamní sňatek, byť mohl někdy znamenat i sociální vzestup, vedl ve většině případů k zařazení do nižší sociální vrstvy a často byl spojen i s rezignací na obsazení pozice mezi usedlými.[577] Mnoho nových

[576] Pro české prostředí podrobněji analyzovala okolnosti, provázející výběr partnera ze strany mladých lidí z usedlých rodin, Alice Klášterská na panství Šťáhlavy. Ukazuje, že dědici usedlostí si nejčastěji volili partnera ze stejné popř. vyšší sociální vrstvy (v jejich případě se jednalo vlastně o nutnost), zatímco u jejich sourozenců byl vstup do manželství jednak odkládán, jednak v souvislosti s ním dosti běžně docházelo k sociálnímu propadu (častější byla tato situace u bratrů dědiců než u sester dědiců). Srov. Alice Klášterská, Výběr partnera a sňatkový věk dědiců venkovských usedlostí na Šťáhlavsku a jejich sourozenců v 18. a na počátku 19.století, Historická demografie 22, Praha 1998, s. 145-168.

[577] J.Schlumbohm pro vestfálskou farnost Belm doložil, že sestup na společenském žebříčku v souvislosti se sňatkem byl ve venkovském prostředí naprosto běžnou záležitostí, narozdíl od sociálního vzestupu. Ze selských synů, kteří se ve farnosti v letech 1771-1860 oženili, jich čtvrtina zaujala po sňatku nižší sociální pozici ve srovnání se svým původem a každý pátý až šestý selský syn se dokonce propadl mezi bezzemky. U synů drobných hospodářů se pokles mezi podruhy týkal dokonce třetiny ženichů, zatímco vzestup do selské vrstvy lze zaznamenat jen u 4,1 % mužů z rodin drobných hospodářů. Naproti tomu ženiši podružského původu zůstali i po svatbě v drtivé většině případů podruhy (92,2 %). U žen byl sociální propad v souvislosti se sňatkem ještě daleko běžnějším jevem: selských dcer se týkal téměř z poloviny, přičemž skoro třetina z nich se po svatbě ocitla mezi bezzemky (29,8 %). Stejně tak polovina dcer drobných hospodářů (52,3 %) se po sňatku dostala do postavení podruhyně (naproti tomu jen 5,8 % dcer z této vrstvy se provdalo na selský statek). Dcery z rodin bezzemků si zpravidla sňatkem nijak nevylepšily své sociální postavení, devět z deseti jich zůstalo podruhyněmi. Srov. Jürgen Schlumbohm, Lebenslaufe..., Göttingen 1994, s. 370-378, tab. 6.01d, 6.02d.

manželských párů se tak přinejmenším dočasně ocitalo v podružském postavení a bylo odsouzeno k dalšímu vyčkávání na příležitost proniknout mezi usedlé.

V celé věci mohly určitou roli hrát peníze, které si mladí vydělali během služby, ale spíše jen u chudších vrstev. Mzda čeledínů a děveček nebyla totiž nijak vysoká, důležitější roli hrálo materiální zaopatření mladého člověka odměnou za práci na hospodářství. Nicméně např. dívky z domkářských či podružských vrstev si i z takového nevelkého příjmu mohli za několik let služby naspořit skromné věno, které mohlo být zajímavé pro dědice menší usedlosti nebo některého z nedědících selských synů. Děti sedláků či zahradníků, v jejichž případě se očekával podstatně vyšší vklad do nově založené domácnosti, se touto cestou sotva mohly dobrat odpovídajícího věna a byly z větší části odkázány na finanční a materiální výbavu, kterou pro ně uvolnila rodná usedlost.

Mnozí lidé se však životního zvratu v podobě sňatku (ať už sociálně rovného či nerovného) vůbec nedočkali: ve službě setrvali až do pokročilého středního věku a – když měli štěstí - na stará kolena se jich ujal některý ze zakoupených příbuzných, který jim za přiměřenou výpomoc v domě umožnil strávit podzim života v relativním poklidu. Tyto osoby pak byly bez ohledu na věk stále chápany jako synové resp. dcery (ačkoliv se obvykle doma nezdržovaly) a v tomto závislém postavení registrovány dobovými prameny církevními i patrimoniálními do doby, než zemřeli oba rodiče. Pak získávaly statut sirotků, popř. podruhů.

Jestliže tedy souvisí vstup mezi plnohodnotné dospělé se sňatkem potažmo s obsazením pevné sociální pozice, jedná se z principu o životní předěl, který je nutné pro každé individuum stanovit zvlášť. Ve snaze zobecnit osudy poddaného venkovského obyvatelstva v raném novověku a zrekonstruovat obvyklé životní běhy můžeme však hranici mezi mládím a dospělostí položit s přihlédnutím k průměrnému sňatkovému věku kamsi k 25. roku věku: v předešlé podkapitole jsme fázi mládí vymezili věkovým intervalem 15-24 let, neboť v tomto věku byla naprostá většina mužů i žen dosud svobodná. Pro skupinu 25-29letých je pak již příznačné, že nadpoloviční většina už sňatek uzavřela (tabulky IV.7a, IV.7b, IV.7c, IV.7d, VI.7e). Rozhodně to platilo pro ženy toho věku, z nichž byla větší polovina až zhruba dvě třetiny již ve stavu manželském. V případě mužské populace to však již tak bezvýhradně neplatí a situace se různí podle jednotlivých regionů: lze říci, že většina mužů se ženila právě ve věku mezi 25-29 roky, takže v úhrnu mohla zůstávat převaha mužů toho věku stále ještě svobodná (na Policku tomu tak bylo). Rozhodná většina mužů byla zpravidla ženatá až ve věkovém intervalu 30-34 let. Nicméně s ohledem na to, že průměrný sňatkový věk mužů ležel obvykle někde uprostřed věkového intervalu 25-29 let (na Policku 26,8 let), je zobecnění pro celou populaci, spočívající v zahrnutí věkové skupiny 25-29 let již do kategorie dospělých, myslitelné. V rovině individuální je jako hledaný zlom chápán sňatek, ovšem u jedinců, kteří před třicítkou do manželství nevstoupili, je jako vstup do dospělosti pracovně nahlíženo dosažení 30. roku věku. I zde jde samozřejmě o jisté zploštění, vyplývající z nutného přihlížení jak k biologickým, tak k sociálním aspektům, protože ze sociálního hlediska tito lidé plně dospělí nebyli.

Horní hranici kategorie dospělých by z mnoha rozumných důvodu nemuselo být účelné stanovovat, ale v této analýze tak přece jen učiním: půjde mi při tom hlavně o to, všimnout si odděleně starších a starých lidí a prozkoumat jejich postavení ve sledované společnosti. Ze sociálního hlediska lze chápat jako starého takového člověka, který odstoupil z čela hospodářství a přesunul se na výměnek či do podruží, jinými slovy opustil získanou sociální pozici a uprázdnil onu niku svému nástupci. Je však zřejmé, že tento životní zlom nebyl v poddanské společnosti synchronizován k nějakému konkrétnímu věku a snad ještě více než obsazení niky závisel na mnoha okolnostech individuálních (zdravotní stav, elán a chuť hospodařit, dosavadní úspěchy či neúspěchy při vedení gruntu apod.) a rodinných (vztahy v rodině, věk dětí a přítomnost dětí doma, tlak dědiců na dědické vypořádání apod.). Kromě

toho je toto kritérium použitelné pouze u usedlé populace, nikoliv u podružské. Proto si i v tomto případě vypomůžeme hlediskem demografickým a spodní hranici stáří položíme k 50. roku věku; o věk, ve kterém se definitivně vytrácejí reprodukční schopnosti, jde samozřejmě pouze u žen, u mužů takové meze určit nelze, nicméně tak jako u hranice mezi dětstvím a mládím lze i zde respektovat Sundbärgovo členění populace.

a/ Mužská populace

Ve čtyřech sledovaných lokalitách na panství Horní Police zůstávala v jednotlivých letech periody 1710-1729 větší polovina až dvě třetiny mužů ve věku 25-29 let stále ještě mimo manželství. Svobodní tvořili v této věkové skupině 60,3 % v roce 1715, 69,3 % v roce 1719, 59,3 % v roce 1723 a 50,8 % v roce 1728. Jen k roku 1711 byl poměr mezi svobodnými a ženatými 25-29letými muži obrácený a na svobodné připadlo jen 37,5 %, zatímco na ženaté 62,5 %. Při tom vždy 80-90 % všech svobodných mužů ve věku 25-29 let bylo poddanskými seznamy registrováno v postavení synů (ať už usedlých nebo podružských)[578], takže alespoň jeden z jejich rodičů byl ještě naživu (nemuselo se přirozeně jednat nutně o biologické rodiče dotyčných, nýbrž o osoby, které vůči nim byly v postavení rodičů).[579] Zbytek připadal na svobodné muže, kteří již rodiče neměli a byli sami nebo spolu se svými sourozenci evidováni v oddíle podruhů a neusedlých coby sirotci.

Ve věkové skupině 30-34 let představovali svobodní stále ještě třetinu až dvě pětiny všech mužů (40 % v roce 1711, 29,4 % v roce 1715, 41,1 % v roce 1719, 42,2 % v roce 1723, 34 % v roce 1728). S rostoucím věkem se jejich podíl v mužské populaci sice dále snižoval, ovšem ještě mezi muži ve věku 50-54 let nebyl nijak zanedbatelný a pohyboval se kolem čtvrtiny. Úhrnem byl v mužské populaci starší třiceti let přibližně každý pátý muž svobodný (v roce 1711 činil podíl svobodných v této věkové skupině 16,3 %, v roce 1715 pak 16,9 %, v roce 1719 20,5 %, v roce 1723 24,8 % a v roce 1728 24,3 %). Tito svobodní muži pak měli z 55-60 % statut synů, což svědčí o tom, že přinejmenším formálně byli nahlíženi jako sociálně nedospělí a podřízení dosud žijícímu rodiči. Běžně se jednalo i o muže starší 40 let, zejména v podružské vrstvě, i když v kategorii nad 50 let se setkáváme již spíše jen s jednotlivci, kterým poddanské seznamy připisují statut syna – to je dáno přirozeně klesající pravděpodobností, že ve vyšším věku bude naživu alespoň jeden rodič.

Právě tyto svobodné osoby se v mužské populaci starší 25 resp. 30 let jeví jako neobyčejně mobilní, na rozdíl od jejich ženatých a společensky vesměs ukotvených vrstevníků, kteří opouštěli své bydliště jen naprosto ojediněle, zvláště pokud byli usedlými držiteli nějaké nemovitosti. Málokterý z postarších synů se zdržoval doma, většinou si obstarával živobytí mimo své bydliště, často i mimo panství.

Velmi silnou skupinou zdržující se zpravidla mimo panství byly osoby sloužící ve vojsku. Určitá část mladých mužů se podle poddanských seznamů zdržovala na vojně již před 25. rokem věku, ale až na dvě výjimky nebyli tito muži nikdy mladší 20 let. Ve věkové skupině 20-24 let tvořili v některých letech až 8-9 %. Ale drtivá většina mužů, kteří se propůjčili vojenské službě, byla starší 25 let: dá se říci, že těžiště měli právě ve věkovém intervalu 25-49 let, kam spadalo ve vybraných letech obvykle kolem tří čtvrtin vojáků. Podíl jednotlivých

[578] Jestliže ve věkové skupině do 25 let v polické populaci přinejmenším troj- až čtyřnásobně převažují synové z rodin usedlých, ve věkové skupině 25-29 let přestává být nepoměr mezi usedlými a podružskými syny tak dramatický (usedlí synové převažují poměrem 10 ku 7 v roce 1711, 16 ku 12 v roce 1715, 32 ku 13 v roce 1719, 24 ku 7 v roce 1723 a 20 ku 9 v roce 1728). Ve věku mezi 30 a 34 roky je počet obou skupin zhruba vyrovnaný a po 35. roce věku začnou naopak převažovat podružští synové.

[579] Ze všech svobodných mužů ve věku 25-29 let se v postavení syna nacházelo 81% mládenců k roku 1711, 80% k roku 1715, 86,5% k roku 1719, 88,6% k roku 1723 a 90,6% k roku 1728.

věkových skupin uvnitř tohoto intervalu nebyl v průběhu sledovaného dvacetiletí konstantní a lze zaznamenat jistou tendenci ke „stárnutí" vojáků, spočívající v tom, že v první polovině pozorování se tito muži koncentrovali spíše v kategorii 25-39 let, zatímco v druhé polovině v kategorii 35-49 let (tab. IV.5). Přechod je ovšem plynulý a zdá se, že odráží určitým způsobem poptávku po vojácích ze stany státu: protože většina mužů, kteří se jednou dali na vojnu, zůstala ve vojenské službě dlouhá léta, v našem případě až do konce pozorování, defiluje před námi zhruba stejný okruh osob, který se postupně přesouvá do vyšších věkových kategorií. Početní síla mladších osob mezi vojáky k roku 1711 je patrně odrazem politicky vzrušeného prvního desetiletí 18. století, kdy proběhly války o španělské dědictví. Naproti tomu po roce 1720 byla již situace konsolidovaná a mezi vojáky se objevuje poměrně málo přírůstků z řad mladších mužů.[580] Celkově tvořily osoby sloužící ve vojsku 13-18 % mužů ve věku 25-49 let.

Vojáci byli prakticky bez výjimky svobodní muži, kteří buď byli vedeni od začátku pozorování jako synové či sirotci v oddíle podruhů nebo pocházeli z usedlých rodin, ale nebyli určeni za dědice gruntu a jako takoví byli v průběhu sledovaného dvacetiletí často převedeni do oddílu podruhů (obvykle v okamžiku, kdy jejich sourozenec převzal rodičovskou usedlost). Početně bylo nejvíce vojáků ve věku 25-49 let ze Žandova, ale právě zastoupení Žandovanů mezi vojáky nejvíce podléhalo výkyvům (v roce 1711 jich bylo 13, v roce 1719 22, v roce 1728 opět již „jen" 15). Počty mužů ze zbylých tří lokalit se v čase skoro neměnily: z Horní Police bylo na vojně konstantně 9-10 mužů sledovaného věku, z Dolní Police 2-3 muži a ze Stoupna 6-8 mužů. Vzhledem k počtu obyvatel v jednotlivých lokalitách bylo mezi vojáky pozoruhodně mnoho mládenců ze Stoupna: uvedených 6-8 osob představovalo 4-5 % tamního poddanského obyvatelstva, zatímco v ostatních lokalitách se podíl ve vojsku sloužících pohyboval spíše kolem 2-3 %, v Dolní Polici dokonce spíše kolem 1,5 % (tab. IV.6).

Již bylo podotknuto, že typickým rysem pobytu na vojně byla jeho dlouhodobost: u většiny vojáků pramen zachycuje vstup do vojenské služby mezi dvacítkou a třicítkou (u některých z nich je před odchodem k vojsku zaznamenána služba, pobyt v učení, vandr, potulka či dokonce studium), ale jen ojediněle se setkáme s tím, že by některý z vojáků po čase službu opustil a vrátil se k civilnímu životu. Ve shromážděném souboru lze zaznamenat pouze dva případy tohoto druhu: prvním z nich byl Valtin Reychenbach z Horní Police, který pobýval na vojně patrně už nějaký čas před začátkem pozorování. Již k roku 1710 byl veden jako „ein Corporal, freywillig vor andere", v dalších letech pak jako „Soldat". V roce 1718 se u jeho osoby náhle objevuje poznámka „alter Soldat zu Haus" (v té době mu podle seznamu bylo 38, ve skutečnosti 40 let).[581] Avšak zanedlouho, již v březnu 1719, Valentin zemřel, takže se zdá se, že vojenskou službu neopustil kvůli touze začít nový život, nýbrž kvůli nějakému vážnému zranění nebo onemocnění.[582]

---

[580] Pokud sledujeme podíl vojáků na jednotlivých věkových kategoriích, bezkonkurenčně největší byl v roce 1711 ve skupině 30-34letých. Tehdy tvořili vojáci mezi muži tohoto věku plnou třetinu (34,3 %). O pět let později byl pro srovnání podíl vojáků na této věkové skupině sotva poloviční (15,7 %), v roce 1728 pak dokonce jen 7,5 %. V důsledku dlouhodobého pobytu na vojně se tato silná skupina mužů z roku 1711 v dalších letech postupně přesouvala do vyšších věkových skupin, ale prakticky až roku 1723, kdy se v intervalu do 50 let objevuje naposledy (tehdy bylo těmto mužům 45-49 let), představovala mezi vojáky nejsilnější skupinu: v roce 1715 bylo na vojně 27,3 % všech 35-39letých mužů, v roce 1719 23,3 % všech 40-45letých mužů a v roce 1723 20 % všech 45-49letých mužů. Teprve v roce 1723 tuto skupinu nepatrně předčili podílem na své věkové kategorii vojáci ve věku 40-44 let (21,1 %).

[581] V matrice evidován křest Valentina, syna Christopha Reichenbacha z Horní Police a jeho ženy Marie, k 24.3.1678. SOA Litoměřice, farnost Horní Police, matrika L 44/2.

[582] V matrice je evidováno úmrtí Valtina Reichenbacha, bývalého císařského kaprála a mušketýra, k 13.3.1719 (věk 44 let). SOA Litoměřice, farnost Horní Police, matrika L 44/3.

Až druhý z mužů, který se z vojny vrátil domů, se obrátil k poklidnému životu a dokonce se ještě oženil: Jacob Wöhle ze Žandova byl před vstupem do armády v roce 1714 evidován jako podruh a živil se tkaním („Weber zu Haus"). V 25 letech narukoval a u vojska zůstal přinejmenším do roku 1721 (1714-16 „Soldat zu Prag", 1717-1720 „in Krig"). Od roku 1722 jej však poddanské seznamy opět vedou jako tkalce. V letech 1722-25 provozoval tkalcovské řemeslo v Kravařích na sousedním panství Stvolínky („Weber ist zu Kraber"), později už poznámky místo pobytu neupřesňují. Ale s ohledem na to, že mu byl na sklonku roku 1728 udělen výhost na panství Stvolínky („Anno 1728 den 31th Xbris Nacher Druhmb Verweglasset worden"), je možné, že po návratu z vojny žil v Kravařích již trvale. Výhost získal v souvislosti se sňatkem: měsíc po odchodu z hornopolického panství se jako 41-letý oženil s Annou Marií Steltzigin z Kravař (30.1.1729).[583]

Osud Jacoba Wöhla však představuje vzácnou výjimku. Setkáme se i s případem, kdy osoba dlouhodobě pobývající v armádě, získala nakonec výhost, ale vykoupení z poddanství tu nebylo motivováno ani tak návratem k civilnímu životu, jako slibnou kariérou ve vojenských strukturách: Petr Pitzschman ze Žandova byl evidován jako nepřítomný voják již od roku 1709, ale na rozdíl od ostatních se mu podařilo vypracovat se na pozici velitele regimentu. Jako takový si mohl dovolit vykoupit se k 5.3.1728 z poddanství za nemalý obnos 150 zlatých („Unter den Alttaunisch Reg. Leithnant. Hat den freyen Weglass 5th Marti 1728 erhalten und hier vor 150 fl. bezahlen"). Jeho další osudy sice neznáme, ale je pravděpodobné, že v kariéře u vojska spíše pokračoval.

Většina těchto mužů však byla vedena jako vojáci průběžně až do konce pozorování, často jen proto, že o nich nebylo žádných zpráv. Jen občas se donesla na panství nějaká neověřená informace („soll zu Prag ein Soldat sein", „in den frembd in Krig, soll Tod sein", „In Krig, soll in Ungarn geheurathet haben"), ale o osudu převážné většiny těchto mužů se nevědělo. Nepřekvapí proto, že poměrně málokdy je někdo z vojáků vyřazen z evidence z důvodu úmrtí (úřední potvrzení o smrti polického poddaného patrně doputovalo na panství jen zřídka, spíše se písař rozhodl k vyřazení určitého jedince z register z důvodu dlouhodobé nepřítomnosti a všeobecného přesvědčení, že dotyčný již nežije). Lze se setkat i s praxí, kdy voják z register zmizí z roku na rok a bez udání důvodu: obvykle k tomu došlo v situaci, kdy ze seznamu byla vyřazena poslední osoba, na kterou byl dlouhodobě nepřítomný muž příbuzensky nějak vázán: např. Valtin Sönel ze Žandova, který narukoval k vojsku dlouho před začátkem našeho pozorování (v roce 1711 poznámka udává „ist vors 21 Jahren ein Soldat in Schlessien worden"), byl z evidence vyřazen až v roce 1726 v souvislosti s úmrtím jeho nevlastní matky, při níž byl dlouhodobě veden jako syn. Vyškrtnutí poslední příbuzné se jevilo jako vhodná příležitost vypustit z register i tuto „mrtvou duši".

Ve skutečnosti tedy před námi defiluje zhruba stejný okruh osob, posilovaný novými přírůstky z řad mladých mužů: z 38 vojáků ve věku 25-49 let, zachycených seznamem k roku 1715, sloužily plné dvě třetiny ve vojsku již v roce 1711, přičemž zbylou třetinu v drtivé většině představují muži ve věku 25-29 let, kteří před pěti lety do této věkové kategorie ještě nemohli patřit. Z mužů nad 30 let jde pouze o tři jedince, z nichž u každého je vcelku pravděpodobné, že ve vojsku sloužil již v roce 1711 (např. u Hanse Georga Marxe z Horní Police je v roce 1710 a 1711 poznámka „in Krig oder wandert", vyjadřující písařovu pochybnost, čím se s tento poddaný ve skutečnosti zabýval; od roku 1712 už poznámka jednoznačně udává „in Krig"). Podobné je to i v dalších letech: když pomineme kategorii 25-29 let, pouze jeden muž ve věku 31 let se objevuje mezi vojáky nově a to v roce 1723.

Zajímavým rysem této skupiny mužů je hojný výskyt sourozeneckých dvojic či trojic. Zdá se, že na vojnu se poměrně často dávali společně dva i více bratrů, popř. že vzor staršího sourozence nezřídka pohnul mladšího bratra k tomu, aby obživu hledal rovněž u armády.

---

[583] SOA Litoměřice, farnost Kravaře, matrika 81/3.

Např. v roce 1711 figurují mezi vojáky bratři Georg a Elias Lösselovi ze Stoupna, Valentin a Tobias Söhnelovi ze Žandova, Jacob a Elias Handtischovi ze Stoupna a dokonce trojice bratrů Reichenbachových z Horní Police, Hans, Valentin a Mathes. V pozdějších letech se mezi vojáky objeví např. bratři Müllerovi ze Žandova – Georg, Wentzel a Christoph – a další sourozenecké dvojice.

Část hornopolických mužů mezi 25. a 50. rokem věku stále ještě sloužila, a to buď jako čeledíni na venkovských usedlostech, nebo jako tovaryši v dílnách řemeslnických mistrů. Podíl sloužících mezi muži ve věku 25-49 let činil v jednotlivých letech 2,6 – 9,8 % (2,6 % v roce 1711, 5,2 % v roce 1715, 8,4 % v roce 1719, 9,8 % v roce 1723 a 9,5 % v roce 1728). Nutno upřesnit, že v řadách sloužících najdeme především mladší muže ve věku 25-29, popř. 30-34 let; muži starší 40 let jsou v pozici čeledínů či tovaryšů jen ojediněle. Ve věkové skupině 25-29letých mužů však sloužil přibližně každý šestý, v jednom z vybraných roků bezmála každý čtvrtý.[584]

Na základě poznámek v poddanských seznamech není vždy možné jednoznačně rozlišit, o jaký druh služby se v jednotlivých případech jednalo, a proto se jeví účelnější sloužící čeledíny a tovaryše chápat jako jednu kategorii: spojuje je především podřízenost zaměstnavateli a po dobu jejich služby i příslušnost ke stavu svobodných (mnozí z nich se později oženili, ale službu ukončili vždy před vstupem do manželství, často bezprostředně před ním a ve zjevné souvislosti s ním). Mnoho sloužících se fyzicky nevyskytovalo v místě registrace a často ani na panství (zejména mnozí z tovaryšů, i když místo jejich služby seznam neuvádí, se doma nezdržovali, nýbrž vandrovali).

Nelze sice říci, že by pacholci byli výhradně z venkovských lokalit, zatímco tovaryši výhradně z městečka: mezi sloužícími najdeme i tři muže žandovského původu a mezi tovaryši i řadu mužů z Horní Police (vzácněji už z Dolní Police a Stoupna). Nicméně pacholci starší 25 let jsou hlavně z malých venkovských lokalit a z Horní Police, zatímco v řadách tovaryšů převažují Žandované, i když muži z Horní Police jsou mezi nimi také významně zastoupeni.

V případě sloužících se lze domnívat, že zpravidla pracovali jako pacholci u některého poddaného hospodáře, ale doložit to nelze, protože u většiny z nich seznamy uvádějí jen stručné „verdint". Někteří si ovšem odbývali povinnou službu na panském dvoře a v některých případech šlo o specifický typ služby pro vrchnost („im Hoffkeller zu Reichstadt") nebo osobní službu pro nějakého šlechtice („Loquey bey Graffen Goltzsch in Prag") – tato specifická služba se týkala dvou ze tří mládenců ze Žandova, zařazených mezi sloužící, což zpětně přece jen dovoluje nahlížet čelední službu jako něco, co bylo příznačné spíše pro venkovany. Ovšem žádné závěry v tomto ohledu není možné vyvodit, neboť netušíme, v jaké míře zůstala nezaznamenána běžná služba u poddaných hospodářů v místě bydliště nebo v sousední lokalitě.

Muži v blíže nespecifikované službě resp. ve službě, která patrně nesouvisela s výkonem řemesla, představovali v jednotlivých letech 3-4 % mužské populace ve věku 25-49 let. Většinou spadali do kategorie do 30 let, ale v některých letech není zastoupení staršího služebnictva vůbec nízké a setkáme se zde i s muži po 40. roce věku (v roce 1711 ze čtyř čeledínů ve věku 25-49 let byli tři ve věku do 30 let, v roce 1715 z osmi pět, v roce 1719 z devíti tři, v roce 1723 z devíti pět a v roce 1728 z osmi pět). Jistá část těchto mužů sloužila dlouhodobě a mezi čeledíny figuruje v jednotlivých sondách opakovaně. Např. selský syn ze Stoupna George Blumbtritt sloužil od začátku pozorování v roce 1710, kdy mu bylo 22 let, až do konce pozorování v roce 1729, kdy dosáhl 41 let (v poznámkách se opakuje stručné „verdint", jen v letech 1717-18 seznamy upřesňují „verdint zu Mladey"). Ze skupinky mužů,

[584] 1711 – 7,1 %; 1715 – 13,8 %; 1719 – 17,3 %; 1723 – 23,7 %; 1728 – 19,0 %;

jež po 25. roce věku figurovali v jednom z vybraných roků ve službě, sloužili ještě na konci pozorování vedle zmíněného George Blumbtritta další čtyři muži, kteří již výrazněji překročili 30. rok věku (v roce 1729 jim bylo 41 resp. 37 resp. 37 resp. 33 let).

Ovšem v poměrně velké míře se muži, kteří ještě před třicítkou sloužili, později ženili a někteří se ještě během pozorování ujali gruntu. Uveďme si příklady z počátku sledovaného období, neboť v těchto případech můžeme přehlédnout životní osudy osob až do jejich středního věku.

Ze tří mužů, zachycených ve službě ve věku 25-29 let seznamem z roku 1711, vstoupili do manželství všichni: Hans Georg Blumbtritt, selský syn ze Stoupna, který nebyl dědicem rodného gruntu, se v roce 1719 oženil s vdovou po zesnulém sedláku Riehlovi z Bělé a tak si sňatkem zabezpečil sociální postavení, odpovídající jeho původu. Adam Weber, který - stejně jako Hans Georg Blumbtritt - pocházel ze selské usedlosti ze Stoupna, jejímž dědicem se ovšem nestal, setrval ve službě až do bezmála 40 let. V březnu 1726 se v Šenově oženil a spolu s manželkou se usadil v rodném Stoupně jako podruh. Hans Georg Hannel ze Stoupna, syn domkáře, získal v roce 1715 výhost na panství Kamenice a 4.listopadu téhož roku se ve farnosti Kamenický Šenov oženil. Nevěstu si patrně vyhlédl během své služby v Šenově před rokem 1712.

Z pěti mužů, kteří sloužili v roce 1715 jako 25-29letí, v dalších letech jeden zemřel, jeden z panství odešel, jeden setrval ve službě až do roku 1729 a dva se prokazatelně oženili: Hans Christoph Reichelt z Dolní Police se 29.6.1723 oženil s místní dívkou z domkářských vrstev a ujal se rodné chalupy; Johann Ritzschel, syn sedláka z Horní Police, který nebyl stanoven dědicem, se oženil 5.10.1721 s dcerou místního sedláka, ale po sňatku zaujal postavení podruha.

Muži ve věku 25-49 let v postavení tovaryšů se v místě bydliště v drtivé většině případů nezdržovali. V letech 1711, 1715, 1719, 1723 a 1728 můžeme napočítat 47 případů, kdy muži v tomto věku pracovali jako tovaryši, přičemž ve 37 případech pobývali podle poznámky mimo panství (např. „Meltzer Gesell arbeithet in Katzow", „Tischler Gesell zu Prag") anebo vandrovali. V 9 případech není o místě pobytu ani o vandru zmínka (např. „Schmidt Knecht"), což ještě nevylučuje, že pobývali mimo místo regisrace. Pouze u jednoho z tovaryšů je uvedeno, že pracoval doma („Schmidt Gesell zu Haus").

Tovaryši ve sledované věkové kategorii byli většinou mladí muži do třiceti let, osoby starší třiceti let lze mezi nimi najít až v druhé polovině sledovaného období, tedy v roce 1723 a 1728 (v roce 1728 překročilo třicítku dokonce 10 ze 17 tovaryšů ve věku 25-49 let). Nejde ovšem o nějakou zásadní změnu věkové skladby tovaryšů, jako spíše o postupné zpřesňování evidence. Navíc ráz poznámek v poddanských seznamech nám za časté nedovoluje s určitostí rozhodnout, kdy dotyční statut tovaryšů ztrácejí: pokud je někdo výslovně označen jako tovaryš („Schmidt Knecht", „Tischler Gesell", „Mühl Pursch" apod.) popř. pokud je u někoho poznamenáno, že vandruje („Wagner wandert", „Fleischhacker wandert"), lze dotyčného s čistým svědomím chápat jako tovaryše. Ovšem v některých letech je u těchto mužů uvedena pouze profese, což by mohlo vést k závěru, že dotyční již jako tovaryši nesloužili, nýbrž získali vlastní dílnu. To však ve většině případů neplatí, neboť v dalších letech je většina z nich opět označena jako tovaryši popř. se u nich objevuje zmínka o vandru (např. u Andrease Rennera z Horní Police seznamy uvádějí v roce 1710 „Bittner", v roce 1713 „ein Binder Gesell", v letech 1716-18 opět „Binder", v roce 1719 „Binder Gesell", v roce 1720 „Binder" a v letech 1725-29 „Binder in Politz"). Jako spolehlivější vodítko v tomto směru může posloužit okolnost, zda se dotyční oženili: pokud ne, lze je patrně nadále považovat za tovaryše.

I když je nutné poznámky v prameni často interpretovat s ohledem na předešlé a následující osudy dotyčných osob, zdá se, že významné části tovaryšů z věkové kategorie nad 25 let se

podařilo zaujmout prestižnější sociální pozici, tj. usadit se a oženit se, ještě před třicítkou. Tito muži ve věku 25-29 let byli vedeni jako tovaryši v jednom z vybraných roků, ale o pět let později již statut tovaryše podle všeho neměli. Např. z devíti mužů ve věku 25-29 let, kteří byli zaměstnáni jako tovaryši v roce 1723, jich po pěti letech tři stále ještě sloužili, šest již nikoliv. Z těchto šesti ovšem dva v mezidobí zemřeli, zbylí čtyři pak získali výhost (nejspíše v souvislosti se sňatkem a trvalým zakotvením na jiném panství) popř. se oženili a usadili v místě bydliště. Např. Heinrich Grohman ze Žandova se v letech 1711-12, kdy mu bylo 18-19 let, učil hrnčířskému řemeslu, od roku 1713 byl pak veden již jako hrnčíř resp. hrnčířský tovaryš, který se zpravidla doma nezdržoval (v letech 1715-16 a pak 1718-22 seznamy u jeho jména uvádějí „Töpfer wandert", v roce 1717 doplňují i Heinrichovo působiště: „Töpfer Gesell in Prag"). Jako 29letý byl 24.7.1722 vrchností propuštěn do Šachova na sousední panství z důvodu sňatku.

Okruh těch, kteří setrvali v postavení tovaryše ještě dlouho po třicítce, není však ve skutečnosti o nic menší než skupina mladých mužů, kteří se ještě kolem třicítky ze závislého postavení vymanili a obvykle vstoupili do manželství. Pokud jde o celou populaci čtyř sledovaných lokalit hornopolického panství, nelze toto tvrzení zcela přesvědčivě kvantifikovat, neboť pozorování je ukončeno k roku 1729, kdy do věku kolem 40 let dospívají teprve ti, kteří do věkové skupiny 25-29 let náleželi v prvních letech pozorování. Nicméně můžeme ho ilustrovat např. pohledem na další osudy 10 mužů, jež se nacházeli v pozici 25-29letých tovaryšů v roce 1719. Z nich dva se prokazatelně oženili kolem třicítky (oba si našli nevěsty a usadili se mimo panství, přičemž jeden získal v souvislosti se sňatkem výhost, druhý přes dlouhodobou nepřítomnost na panství zůstal nadále polickým poddaným a až do roku 1729 byl evidován v poddanských seznamech), další dva byli po třicítce (v 31 resp. 34 letech) propuštěni z poddanství a trvale se usadili mimo panství (nejspíš se v této souvislosti rovněž oženili, ale doklad pro to schází). Jeden muž z této skupiny zemřel v 29 letech za svobodna jako bednářský tovaryš, ale zbývajících pět mužů se až do konce pozorování neoženilo a podle všeho setrvalo v postavení tovaryše: dva se v roce 1729 vyskytovali na vandru, u dalších dvou je jisté, že si až do roku 1729 podrželi pozici tovaryše, ale zda vandrovali nebo kde byli zaměstnáni, poznámky nesdělují („Schuhknecht" resp. „ein Meltzer Pursch"). Poslední svobodný muž z této pětice v posledních pěti letech před koncem pozorování veden jako bednář v Polici, odkud zároveň pocházel; před rokem 1725 byl střídavě uváděn jako „Binder" a „Binder Gesell" bez upřesnění místa pobytu. Je tedy otázkou, zda jej lze i po roce 1725 pokládat za tovaryše, i když do manželství ani do konce pozorování nevstoupil.

Muže pracující jako tovaryši v závislém postavení na mistrovi lze někdy jen obtížně odlišit od mužů, kteří provozovali svou živnost nezávisle mimo své bydliště. Takových osob však patrně nebylo v mužské populaci ve věku 25-49 let právě zanedbatelné množství. Jako rozhodující kritérium, přiřazující určitého muže buď mezi tovaryše nebo nezávislé řemeslníky, jsem ve sporných případech chápala rodinný stav dotyčného: pokud byl již ženatý, vyčlenila jsem jej do zvláštní kategorie „živnost jinde".

Tito ženatí muži, provozující svou živnost dlouhodobě mimo místo registrace, nebyli vždy v pravém slova smyslu řemeslníci: vedle skutečných řemeslníků (řemenář, sládek, švec, kolář apod.) se mezi nimi vyskytují v hojné míře i profese, které nebyly založeny na manuální práci a produkci určitého výrobku, ale které by bylo vhodnější vřadit do kategorie služeb (kočí) či intelektuálních povolání (vychovatel, písař, kantor, varhaník). Okolnost, že se v drtivé většině případů jedná o ženaté muže, dovoluje předpokládat, že tito jedinci byli již sociálně v podstatě

ukotvení, jen výlučnost jejich profese či zvláštní příležitost způsobily, že živnost neprovozovali doma, v místě registrace.[585]

Většinou je sporné, zda spolu s hlavou rodiny pobývali mimo bydliště i rodinní příslušníci. V případě dlouhodobější nepřítomnosti je to dosti pravděpodobné, nicméně poznámky v seznamech tuto záležitost osvětlují jen ojediněle. Např. Anton Franz Renner, syn domkáře z Horní Police, se živil jako učitel ještě před sňatkem v roce 1712 (1710 „Schulmeister zu Tichlowitz", 1711 „Schulmeister zu Höfflitz"). Protože v polické matrice záznam o sňatku chybí, je pravděpodobné, že jeho nevěsta pocházela z jeho tehdejšího působiště a že do manželství vstoupil také tam. V lokalitě Höfflitz působil až do roku 1720, po té v lokalitách Rudewitz a Rossowitz, než byl v roce 1728 spolu s manželkou a nejstarším synem propuštěn z poddanského poměru a odešel na děčínské panství.[586] Poddanské seznamy u manželů Rennerových postupně zaznamenaly čtyři děti, avšak polická matrika neeviduje křest žádného z nich. To by svědčilo pro to, že celá rodina pobývala mimo panství. Anton Franz nicméně kontakty s místní vrchnostenskou kanceláří trvale udržoval, neboť ta mu téměř každoročně (někdy na období delší než rok) vystavovala písemný souhlas s pobytem mimo panství.

Vzhledem k tomu, že se jednalo o ženaté muže, nespadali většinově, jako tomu bylo v případě tovaryšů resp. sloužících vůbec, mezi mladší jedince před třicítkou popř. krátce po třicítce, nýbrž rovnoměrně pokrývali všechny věkové skupiny v rámci kategorie 25-49 let. Jejich podíl na mužské populaci tohoto věku se v jednotlivých letech pohyboval kolem 3 %, jen v roce 1728 byl téměř dvojnásobný (1711 – 2,7 %, 1715 – 2,9 %, 1719 – 3 %, 1723 – 2,9 % a 1728 – 5,7 %).

Vedle živnostníků a sloužících se mimo domov nacházela i hrstka mužů, kteří se potulovali, šli žebrotou popř. o jejichž místě pobytu se nic bližšího nevědělo. V jednotlivých letech se jednalo o jednoho až tři jedince a jejich podíl na mužské populaci ve věku 25-49 let se pohyboval v rozmezí 0,4-1,2 %. V některých případech šlo jen o to, že vrchnostenská kancelář neměla věrohodné zprávy o tom, kde dotyčný v daném okamžiku pobýval nebo čím se zabýval („in Krig oder wandert"), jindy byl však dotyčný výslovně označen jako tulák („vagirt"). Jména některých se v jednotlivých sondách opakují, což ukazuje na dlouhodobost jejich potulky.

Mezi tuláky najdeme podruhy, ale zdaleka ne vždy se v této situaci nacházeli jen jedinci z řad neusedlého obyvatelstva. Ve dvou případech máme co dělat s muži, které poddanské seznamy evidují jako usedlé: George Störzel z Horní Police byl domkářem a z domova odešel patrně až po tom, co mu zemřela žena. V první poddanském seznamu z roku 1710 je již veden jako nepřítomný („er vagirt in der frembd herumb."), doma ovšem zanechal dvě nedospělé děti, syna Franze, tehdy 11letého a dceru Annu Marii, tehdy 9letou. Je otázka, kdo děti za otcovy nepřítomnosti zaopatřoval. George je evidován jako tulák ještě v roce 1711 a 1712, od roku 1713 až do konce pozorování je pak veden jako voják („in Krig" nebo „Soldat"). Jeho

[585] Svobodní jsou v této skupině pouze dva písaři, které by při nejlepší vůli nebylo možné chápat jako tovaryše. Selský syn Hans Christoph Gürttler ze Stoupna se živil jako písař již v roce 1710: v prvních dvou letech pozorování byl veden jako písař u účetního, což by napovídalo, že se ještě zdržoval na panství. V roce 1715 jej již poznámka situuje do Stráže („Schreiber zu Wartenberg"). Později povýšil na obročního, ale to už patrně mimo panství. V roce 1722, kdy získal výhost, působil „zu Clössel?". Hans Christoph Förster, syn domkáře ze Stoupna, si základní písařské dovednosti patrně osvojil také v polické vrchnostenské kanceláři (1710-12 „beym Ambtschreiber"), od roku 1713 však již měnil působiště za hranicemi panství a posléze si vybudoval úspěšnou úřednickou kariéru u armády. Po roce 1712 se postupně vyskytoval v Sukoradech, Praze, Stráži, „za Vídní" („hinter Wien") a nakonec přímo v Uhrách. Tam se v rámci pluku prince Fridricha Wittenberského vypracoval od prostého písaře přes zásobovače („Quartier Meister") až na pobočníka velitele („Regiment Adjuntant").

[586] Poznámka v seznamu k roku 1728 říká: „Ist d.10th Mai 1728 Nacher Tetschen Graff tunisch Sambt Weib und der Sohn Antoni Überlassen worden"; v knize zhostů nalezen přípis "Bensen Thunisch hat empfangen Anton Renner und Magdalena d.Weib, Antoni der Alter Sohn Seindt d.10th May 1728 Verlassen worden"

děti mezitím dospěly, syn se v roce 1725 oženil a dcera v témže roce porodila nemanželské dítě.

Johann Jacob Wiessner ze Žandova pocházel z usedlé rodiny a před sňatkem se živil doma jako švec. V roce 1720 se oženil s 31letou vdovou po žandovském zahradníkovi a stal se hlavou usedlé domácnosti. Ovšem s rolí počestného manžela a otčíma čtyř malých dětí se patrně příliš nesžil, neboť hned v roce 1722 je veden na potulce a na věci se nic nezmění až do roku 1729. Nic nenaznačuje, že by se rodina toulala spolu s ním, takže je dost dobře možné, že manželství bylo uzavřeno jen na oko anebo že jej z domova vyhnaly zásadní manželské neshody.

Mezi muži po 25. roce věku nalezneme na potulce i dva ženaté podruhy. Zedník Christoph Regenermel z Horní Police se již v roce 1710 při manželce a dětech nezdržoval a poznámka vysvětluje, že utekl od ženy („von Weib entloffen"). Vzhledem k tomu, že jeho nejmladší dceři bylo právě rok a půl, musel rodinu opustit nedlouho před tím; s odkazem na poznámku se můžeme domnívat, že se tak stalo kvůli nějakým vážným manželským neshodám. V roce 1711 měl údajně složit jako voják („soll zu Prag ein Soldat sein"), ale od roku 1712 se již poznámky zmiňují o potulce („vagirt", v roce 1713 „entwichen"). Naproti tomu truhlář Johann Christoph Beyerling ze Žandova se od roku 1722 potuloval s celou rodinou. Zpočátku existovalo na panství jakési povědomí o tom, že se rodina zdržuje kdesi v Praze („vagirt, ist mit sein Weib und Kindern in Prag geloffen"), po roce 1724 už patrně vrchnostenští úředníci neměli žádnou představu, kde se Beyerlingovi vyskytují („vagirt sambt Weib und Kinder").

V případě těchto vcelku ojedinělých případů tuláků se tedy prakticky vždy jednalo o muže, kteří si určitou sociální pozici v dosavadním životě vybudovali (oženili se a živili se provozováním nějakého řemesla), ale patrně v důsledku jistých změn v jejich životě, o nichž pochopitelně mnoho nevíme, ale které se u tří z těchto mužů zdají být povahy rodinné, tuto sociální pozici opustili či ztratili.

Můžeme tedy shrnout, že mezi dospělými muži se čtvrtina až bezmála třetina jedinců vyskytovala mimo bydliště a že většina z těchto nepřítomných mužů byla svobodná (zejména osoby v postavení služebném, tovaryši a vojáci). Zatímco čeledíni a tovaryši se rekrutovali spíše z řad mladších mužů do 30 popř. 35 let a asi poloviče z nich se podařilo založit rodinu, vojáci byli stejnou měrou i z vyšších věkových skupin, většina z nich sloužila ve vojsku dlouhodobě a do manželství patrně nikdy nevstoupila. Někteří z těchto v místě bydliště nepřítomných mužů ve věku 25-49 let byli ovšem i ženatí. Jednalo se o skupinu živnostníků a zaměstnanců, kteří našli pracovní uplatnění, často dlouhodobé, mimo panství (zůstávali však při tom polickými poddanými), nebo o nepatrnou skupinku mužů, jenž pravděpodobně z důvodů osobních opustili již zajištěnou sociální pozici a bez vrchnostenského konsensu se zdržovali mimo panství; kontury mezi těmito dvěma typy jsou v někdy neostré. V těchto případech pak málokdy s jistotou víme, zda se pobyt mimo místo registrace týkal i rodinných příslušníků těchto mužů.

Nicméně převážná většina dospělé mužské populace pobývala doma – alespoň tak se situace jeví ve světle poddanských seznamů. V jednotlivých letech se podíl mužů ve věku 25-49 let, přítomných v místě registrace, pohybuje mezi dvěma třetinami až téměř třemi čtvrtinami.[587] V této věkové kategorii bylo při tom kolem dvou třetin mužů ženatých popř. ovdovělých (vdovců bylo proporčně málo, v jednotlivých letech se jednalo o dvě až šest osob). Neznamená to sice, že by všichni dospělí, doma přítomní muži byli ženatí, ale pobyt doma a příslušnost ke stavu ženatých byly typické, tak jako byl pro svobodné muže mezi 25. a 49. rokem věku typický pobyt mimo bydliště.

[587] Podíl doma přítomných mezi muži ve věku 25-49 let činil 74,3 % v roce 171, 73,2 % v roce 1715, 68,8 % v roce 1719, 67,8 % v roce 1723 a 69 % v roce 1728.

Abychom se byli schopni vyslovit k druhému z diskutovaných bodů, tj. k otázce, nakolik byl vstup do manželství spojen v poddanském prostředí s obsazením niky („místa", sociálně plnohodnotné pozice), bude třeba obrátit pozornost ke skupince jedinců, narozených v roce 1714 a v poddanských seznamech poprvé evidovaných v roce 1715. U těchto osob, jejichž životní osudy jsme sledovali po celou dobu jejich výskytu v poddanských seznamech, máme možnost ověřit, jaké byly okolnosti sňatku s ohledem na sociální poměry a momentální rodinnou konstelaci a jak se novomanželé začlenili do stávajících společenských struktur: můžeme posoudit, zda byl vstup do manželství provázen bezprostředním vřazením nového manželského páru do vrstvy usedlého obyvatelstva anebo zda pro novomanžele obnášel propad mezi neusedlé. Jestliže se mladý pár uchýlil po svatbě do podruží, jednalo se pouze o dočasnou záležitost či rodina setrvala v podružském postavení dlouhodobě? Zaměření na uvedené otázky nám umožní posoudit, nakolik byl vstup do manželství v tradiční společnosti skutečně spojen s převzetím gruntu (dílny, živnosti) popř. nakolik se mladému páru otvíraly jisté možnosti prosperovat i v podružském postavení.

Z původního počtu 24 mužů, kteří byli coby děti ve věku kolem 1 roku poprvé evidováni v poddanském seznamu pro rok 1715, můžeme naznačené otázky sledovat u rovné poloviček: 10 jedinců totiž zemřelo, aniž by se dožilo dospělosti, jeden muž se ve věku 27 let odstěhoval mimo panství ještě jako svobodný a jeden z mužů se po dlouholetých studiích vydal ve věku 27 let na dráhu duchovního, čímž se možnosti založit rodinu definitivně vzdal. Ze zbývajících 12 mužů uzavřelo 7 sňatek před dosažením 30. roku věku, ale pět bylo v okamžiku svých 30. narozenin stále ještě svobodných. Později se tři s největší pravděpodobností ještě oženili (v některých případech víme o sňatku jen z poznámky v poddanských seznamech; protože dotyční vstoupili do manželství mimo farnost i mimo panství, jejich manželky v poddanské evidenci nefigurují a k dispozici většinou není ani matriční záznam o sňatku), jeden po letitém pobytu mimo panství získal ve věku 46 let výhost, přičemž v té době byl stále ještě svobodný, a jen jeden zemřel prokazatelně za svobodna ve věku 44 let.

Případy mužů, kteří se oženili až hluboko po třicítce, jsou pro naše účely použitelné jen ve velmi omezené míře: jejich sociální status na hornopolickém panství v době uzavření sňatku byl čistě formální záležitostí, vypovídal spíše o postavení jejich rodinných příslušníků (rodičů či sourozenců), kteří v místě registrace fyzicky pobývali a při nichž byli dotyční muži evidováni. Fakticky si ale budovali samostatně kariéru daleko od domova (jako ševcovský mistr, sládek resp. úředník) a jejich sociální postavení a prestiž v místě jejich působnosti nijak nekorespondovala s jejich formální pozicí podruha na panství.

Simon Christoph Gromann ze Žandova byl z rodiny usedlé, v městečku zakoupené. Manželský pár jeho rodičů byl sice do roku 1720 registrován v oddíle podruhů a neusedlých, ale k roku 1720 se otec Simona Christopha dostal do čela usedlé domácnosti, kterou dosud vedla jeho ovdovělá matka, Simonova babička; ta se spolu se čtyřmi dosud svobodnými potomky přesunula do podruží a Simonův otec se – již jako řadu let ženatý muž – ujal rodného domu. Od roku 1738 nebyl Simon Christoph fakticky na panství přítomen, neboť se coby ševcovský tovaryš vypravil na vandr. Nejpozději v roce 1742 zakotvil ve Vídni, kde se postupně zavedl a otevřel si již jako mistr ševcovskou dílnu (patrně kolem 1752, protože toho roku je v poddanské evidenci naposledy uveden jako „Schuhknecht" a v dalších letech jej pak poznámky již důsledně označují „Schuhmacher" popř. „Schuster"). Ve Vídni se podle poznámek také oženil: poprvé se o tom zmiňuje poddanský seznam z roku 1768, kdy dosáhl už 54 let („in Wien verheurathet"), ale samozřejmě není vyloučeno, že do manželství vstoupil o pár let dříve, jen se tato zpráva nedonesla dříve k vrchnostenským úředníkům. Podle všech kritérií tradiční společnosti byl tedy Simon Christoph v životě úspěšný, podařilo se mu zavést si prosperující živnost (dokonce v srdci monarchie, kde jistě konkurence nebyla malá) a založit rodinu. Nicméně na rodném panství získal v roce 1767 statut podruha v souvislosti odstoupením jeho ovdovělého otce z čela domácnosti. Vedení domácnosti se ujal Simonův

mladší bratr Johann Adalbert, v té době již řadu let ženatý, a téměř 80letý otec Caspar Gromann, při kterém byl Simon nadále veden jako syn, se uchýlil do podruží. Agilní stařec pak podle všeho odešel za starším synem do Vídně a tam nejspíš - vzhledem k tomu, že je nadále důsledně označován jako švec - vypomáhal v synově dílně. Ve Vídni podle poznámek kolem roku 1775 jako 83letý zemřel. Co je však podstatné, oba muži byli v oddíle podruhů vedeni jako vdovec se synem přes svou nepřítomnost na panství a bez ohledu na skutečné sociální postavení Simona Christopha.

Podobně je tomu u Franze Antona Wentzela z Horní Police: až na první 2 roky života, kdy byl spolu s rodiči registrován v oddíle podruhů, prožil celé dětství a mládí v jedné z hornopolických chalup (v roce 1717 jí jeho otec převzal od svého tchána, dosavadního držitele George Pompa). Na panství se ovšem nezdržoval od svých 19 let, kdy začal sbírat písařské dovednosti a zkušenosti v kancelářích po celém toskánském dominiu (Buštěhrad, Kozomín, Zákupy, Červený Újezd).[588] Patrně kolem roku 1748 začal působit jako obroční v Červeném Újezdě na středočeských državách knížat toskánských a snad někdy v té době se oženil (poznámka z roku 1752 uvádí „schon verheurathet"). Jeho manželka a potomci však s jedinou výjimkou do poddanských seznamů zapsáni nebyli a on sám je nadále veden spolu se dvěma sourozenci jako syn polického domkáře. V roce 1753 odstoupil jeho ovdovělý otec z vedení usedlosti a do čela domácnosti se dostal otcův zeť Joseph Blumbtritt (dcera Maria Elisabeth se za něj provdala v říjnu 1746); odstoupivší hospodář se uchýlil do podruží, kam ho formálně následovali i jeho dva synové a dcera. Žádné z dětí se ovšem doma nezdržovalo: Franzův bratr Johann Joseph pobýval „bey H. Schabestian Jantsch" (snad se jednalo o nějakého úředníka, u něhož se zaučoval, neboť později Johann působil také jako písař) a sestra Anna Rosina „bey H.Bruder" (žila tedy spolu s Franzem v Červeném Újezdě). Na celé věci nic nezměnila ani smrt 71letého otce v září 1753, pouze pozůstalé děti byly označeny jako sirotci. Až do vyškrtnutí obou bratrů z poddanské evidence (sestra se v říjnu 1762 jako 38letá provdala mimo panství) je situace stejná, až na to, že k Franzovi byla v roce 1760 připsána sedmiletá dcera Catharina (zpětně to potvrzuje jeho příslušnost ke stavu manželskému, ovšem proč bylo právě toto dítě a právě v tomto okamžiku na Policku zaregistrováno, je otázka). Vyřazení Franze Antona a jeho dcery z evidence v roce 1764 není v poddanském seznamu nijak vysvětleno, ale pravděpodobně získal dotyčný výhost. Posledních deset let měl však statut podruha, přestože ve skutečnosti stál v sociální hierarchii raněnovověké venkovské společnosti na poměrně vysoké příčce a prestižní postavení vrchnostenského úředníka spolu s dobrými příjmy mu samozřejmě umožnily založit rodinu.

Z Horní Police pocházel i poslední z trojice těchto pozdních ženichů, Anton Strochach. I jeho rodiče byli v době Antonova narození a několik následujících let, řazeni mezi podruhy. V roce 1723, když Antonovi bylo 9 let, převzal otec rodnou chalupu a jeho ovdovělá matka, Antova babička, se spolu se dvěma dcerami přesunula do podruží. Statut domkářského syna si pak Anton udržel až do roku 1756, kdy se do čela usedlosti dostal Antonův mladší bratr Johann Christoph, tou dobou už pět let ženatý. Anton spolu s rodiči a sestrou Annou Marií byli převedeni do oddílu podruhů. Doma se však od svých 20 let zdržoval Anton spíše výjimečně: v letech 1734-35 se učil v Míkovicích na sládka a od té doby byl evidován jako sládkovský tovaryš. Krátce po vyučení snad pobýval doma nebo alespoň poznámky neuvádí, že by tomu tak nebylo, ale v roce 1741 se vypravil na vandr a do Police se v podstatě již natrvalo nevrátil. Z poznámek víme, že působil krátce v nedalekém Jezvé (1751), později v Ploskovicích, v letech 1756-60 v Krompachu, pak v Míkovicích a opět v Ploskovicích. Až

[588] Kromě intelektuálních předpokladů mohlo při výběru úřednické profese hrát svou roli duchovní příbuzenství s vrchnostenským písařem: jeho kmotrem byl panský kancelarista Johann Christoph Jatius, působící v době Franzova narození v polické kanceláři („Gesell Johann Christoph Jatius, Hochfürstliche Cantzeley Schreiber in Politz" - srov. SOA Litoměřice, farnost Horní Police, matrika L 44/3, záznam 32 z roku 1714 v matrice křtěnců).

do roku 1761 byl veden jako podružský syn, ale v roce 1762 byl náhle zapsán v oddíle podruhů pro Horní Polici nikoliv spolu s ovdovělým otcem a sestrou, ale spolu s manželkou Marií Elisabeth. Ke sňatku došlo v listopadu 1760, kdy 46letý Anton vykonával povolání sládka v Míkovicích, a nevěstou byla 40letá vdova po správci z Krompachu.[589] V tomto případě byla tedy novomanželka do polického poddanského seznamu zapsána, přestože v souvislosti se svatbou statut poddané nezískala (je uváděna jako „freye Person") a přestože pár na Policku ani po svatbě nepobýval. Anton zemřel v březnu 1771 na panství Ploskovice, kde v té době působil jako sládek.[590] Na rodném panství byl však až do smrti veden jako podruh.

Případy těchto tří mužů sice samy o sobě nemohou posloužit k zodpovězení otázky, zda sňatek bezprostředně souvisel s obsazením niky, ale za povšimnutí stojí načrtnuté okolnosti převzetí gruntů jejich rodiči resp. sourozenci: u Simona Christopha Gromana se jak jeho otec, tak později jeho bratr dostali do čela hospodářství až jako ženatí muži s několika potomky, po letech strávených spolu s rodinou podruží; u Franze Antona Wentzela si jak otec, tak později jeho švagr také po svatbě počkali několik let, než mohli stanout v čele hospodářství, a jejich rodiny mezi tím pobývaly v podruží (v obou případech se chalupa dědila v ženské linii: otec převzal chalupu od tchána až 11 let a švagr Blumbtritt 7 let po sňatku); u Antona Strobacha platí rovněž, že jeho otec musel čekat na dědictví ještě dlouho po vstupu do manželství (až do září roku 1722, kdy zemřel jeho otec - tehdy byl Antonův otec již nějakých 20 let ženatý, alespoň soudě podle věku nejstaršího z dětí); když přebíral chalupu Antonův bratr, byl již také nějakou dobu ženatý.

U těchto rodinných příslušníků jsme tedy ve všech případech svědky praxe, že mladí muži vstupovali do manželství bez toho, že by zároveň přebírali dědictví, a řadu let vyčkávali spolu s rodinou v podruží, než se vytvořila situace vhodná k převzetí gruntu. Jde ovšem výhradně o ty, kteří nakonec v čele gruntu stanuli. Podívejme se však, zda mezi ostatními muži, narozenými v roce 1714, najdeme případy jedinců, kteří nejen že po svatbě skončili mezi podruhy, ale zároveň v podruží setrvali doživotně. Naproti tomu bude i zajímavé, pokud bychom se mezi mladšími ženichy setkali častěji s praxí, kdy sňatek byl bezprostředně provázen získáním „niky".

Jak už bylo řečeno, z 12 sledovaných mužů se 7 oženilo před třicítkou: nejmladšímu ženichovi bylo v době sňatku 19 let, čtyři se při vstupu do manželství pohybovali kolem 25. roku věku a dvěma již táhlo na třicítku (Hans Heinrich Förster se ženil dokonce pouhých 18 dní před 30. narozeninami).

Dalo by se usuzovat, že velmi časný sňatek jednoho z mužů souvisel s tím, že se mu naskytla nenadálá příležitost obsadit uvolněnou niku, ale nebylo tomu tak. Hans Anton Ritzschel ze Žandova vyrůstal v usedlé domácnosti; v době jeho narození měli rodiče sice statut podruhů, ale v roce 1717 jeho otec zdědil ve městečku rodný dům (otcova ovdovělá matka a svobodný bratr se v souvislosti s tím přemístili do podruží). Hans Anton se oženil nebývale mlád: v červnu 1734 si vzal o osmnáct let starší Dorotheu, osiřelou dceru dolnopolického domkáře Wentzela. Antonův sňatek je překvapivý i v kontextu jeho dosavadního studia ve Slezsku, které poddanské seznamy situují do let 1729-31. Zdá se, že kolem roku 1732 se Hans Anton vrátil domů, ale místo úřednické či kněžské dráhy se krátce po návratu oženil. Srozumitelný by tento se krok jevil tehdy, pokud by věkově nerovný pár převzal v souvislosti se sňatkem chalupu, odkud nevěsta pocházela. Ale nestalo se tak a

[589] SOA Litoměřice, farnost Mařenice, matrika 107/3: sňatek mládence Antona Strobacha, sládka v Míkovicích, a paní Marie Elisabeth, vdovy po Tobiasi Fiescherovi z Krompachu, 27.11.1760.

[590] SOA Litoměřice, farnost Býčkovice, matrika 18/7: pohřeb Antona Strobacha, „zythepha Seu Praxator", z Ploskovic č.1, 56 let, 4.3.1771.

novomanželé byli zaevidováni v žandovském oddíle podruhů; mezi podruhy byla rodina Hanse Antona Ritzschela vedena až do roku 1773, kdy byli Hans Anton i jeho manželka označeni jako zemřelí.

Manželé Ritzschelovi vychovali dvě dcery, které se postupně (1761 resp. 1764) provdaly a odešly od rodičů. Obživu rodiny zabezpečoval Hans výkonem bednářského řemesla, v rámci kterého jen těžko mohl zúročit své někdejší studium (v roce 1738 byl poprvé uveden jako bednářský tovaryš a zároveň poznámka zmiňuje, že 29.12.1737 získal souhlas „zur Meisterwerdung"; počínaje rokem 1739 je v seznamech označován jako „Binder" popř. „zünfftig Binder"). Je jisté, že v letech 1745-55 pobýval - neznámo, zda sám nebo spolu s rodinou – ve Stoupně a zjevně se i tam živil bednářstvím („zünfftig Binder haltet sich zu Stauppen auff"). Nicméně v poddanských registrech figuruje neustále v žandovském oddíle podruhů. Povětšinou nemáme zpráv o tom, u koho v podruží se Ritzschelovi vyskytovali; tuto informaci nabízí až poddanský seznam z roku 1771. Tehdy žili v domě č.124, jehož držitelem byl 28letý Johann Anton Weber, svobodný muž, který však nejspíš v Žandově ani nepobýval: podle poznámky se v Horní Polici živil jako tkadlec. Nezdá se, že by mezi držitelem domu a jeho podruhy byla nějaká přízeň (starší dcera se provdala do Mimoně za jistého Thuma , mladší dcera zůstala sice po svatbě v Žandově, ale její manželem byl Franz Heinrich Ritter). Manželé Ritzschelovi byli z evidence shodně vyřazeni v roce 1773 z důvodu úmrtí: zatímco pro skon 77leté manželky je k dispozici doklad v místní matrice,[591] pro samotného Hanse Antona nikoliv a je myslitelné, že ve skutečnosti nezemřel (bylo mu teprve 57 let) a ze seznamu byl vyškrtnut jen omylem.

Jestliže se tedy nepotvrdil logický předpoklad, že by sňatek ve věku výrazně nižším, než byl průměrný sňatkový věk hornopolických mužů, měl být tím spíše spojen se získáním usedlé pozice, a naopak se ukázalo, že nebývale mladý ženich setrval spolu s rodinou v podruží doživotně, bude zajímavé zjistit, jak tomu bylo u mužů, kteří vstupovali do manželství kolem 25 let, kdy už to bylo obvyklejší (průměrný sňatkový věk na panství činil 26,7 let). Ocitli se po svatbě dočasně v podruží anebo se okamžitě stávají hospodáři?

Nejmladší ženich z této skupinky byl Hans Caspar Reichelt, který se oženil ve věku 24 let. Dotyčný pocházel z Dolní Police, kde se narodil podružskému manželskému páru; až v roce 1727 se rodina Reichelova náhle ocitla v žandovském oddíle usedlých, kde pod číslem 17 vystřídala svobodného a bezdětného, 47letého mydláře Mathese Gromana. Nic nenaznačuje, že by mydlář Groman byl s Reicheltovými nějak příbuzný, takže se zdá, že se Casparovým rodičům po letech strávených v podruží podařilo koupit v Žandově dům. V letech 1732-33 se Caspar vyučil pekařem (patrně přímo v Žandově) a následně dva roky vandoval. Od roku 1736 byl podle všeho opět přítomen v Žandově a v roce 1738 se oženil s dcerou místního koláře a lesníka Eliase Albrechta. Mladý pár byl bezprostředně po sňatku zaregistrován v oddíle podruhů a na věci se nic nezměnilo příštích deset let, během nichž se rodina v seznamech vyskytovala. Po roce 1750 ji však hledáme v seznamech marně a je otázkou, co se s ní stalo. Prvotní dojem, že se Reicheltovi nejspíše odstěhovali, slábne spolu s vynořováním skrovných pramenných stop po Casparovi Reicheltovi a jeho rodině i v dalších letech,[592] takže se nakonec spíše jeví pravděpodobnějším vysvětlení, že rodina byl

[591] SOA Litoměřice, farnost Žandov, matrika L 187/1: 28.5.1772 pohřbena Anna Dorothea, manželka Antona Ritzschela, podruha v Žandově č.31, věk 77 let. Soudě dle formulace, byl Hans Anton v té době ještě rozhodně naživu.

[592] V indexu matriky L 187/1 se i po roce 1748, kdy je rodina naposledy prokazatelně uvedena v seznamu, vyskytují křty dětí s příjmením Reichelt, jednak v roce 1749 (dítě Johann Michel), jednak v roce 1752 dítě Maria Theresia. Protože se však vlastní žandovská matrika pro toto období nedochovala, nelze spolehlivě doložit, že otcem těchto dětí je „náš" Caspar Reichelt. V poddanském seznamu z roku 1771 však byli v oddíle podruhů nalezeni bratr a sestra, kteří jsou označeni jako sirotci po Kašparu Reicheltovi: jedná se o Johanna Josepha ve věku 29 ¾ let a Marii Theresii ve věku 24 ¾ let. První dítě odpovídá věkem i jménem potomku Hanse Caspara,

nedopatření popř. z nějakých neznámých důvodů vyřazena z evidence, ale v městečku žila i nadále. V každém případě minimálně deset let po sňatku se pár manželů Reicheltových stále nacházel v podruží a o nějakém rychlém obsazení usedlé pozice brzy po svatbě hovořit nemůžeme.

Anton Söhnel a Jacob Werner se oženili ve věku 25 let. Anton Söhnel ze Žandova se narodil jako první dítě manželů Söhnelových, kteří se vzali v roce 1713. Antonovi rodiče byli krátce po sňatku vedeni mezi neusedlými, ale již seznam z roku 1715 je deklaruje jako usedlou domácnost v domě, kde dosud hospodařili otcovi rodiče; ti byli ve stejném okamžiku zapsáni mezi podruhy. Anton tak až do sňatku v roce 1739 vyrůstal v usedlé rodině. Jeho manželkou se stala Apollonia, dcera z usedlé žandovské rodiny. Mladý pár se bezprostředně po svatbě ujal nevěstina rodného domu, přičemž Apollonina ovdovělá matka a dva nedospělí bratři získali statut podruhů. Anton s rodinou hospodařili v domě trvale (manželčiny bratři tedy zjevně pozbyli dalších nároků na rodičovskou usedlost) až do Antonovy smrti 7.10.1777. V okamžiku Antonovy smrti pobýval nejstarší syn Johann Christoph (29 let) v Kamenickém Šenově jako truhlářský tovaryš, syn Adalberth (22 let) se patrně přímo v Žandově učil na kováře a doma se vyskytovala dcera Anna Theresia (27 let) a nejmladší Johann Wentzel (19). Otcova smrt vyvolala rychlé řešení rodinné situace: v domě zůstala prakticky jen vdova s nejmladším synem, s nímž se počítalo jako s dědicem, a ostatní děti byly bezprostředně po otcově skonu zaopatřeny sňatkem. Dcera Anna Theresia vstoupila 16.11.1777 ve svazek manželský s žandovským mládencem Antonem Ritzschelem a přivdala se tak do domu č.85, syn Adalberth si hned následující den (17.11.1777) vzal Rosinu, dceru žandovského souseda Johanna Heinricha Krolopa, a vyženil s ní dům č.67. Oba sňatky nejspíše byly již delší dobu předjednány, ale jejich návaznost na hospodářovu smrt dává tušit, že skon hospodáře dal celou věc do pohybu a určil rodinné strategii jasné časové kontury.

Jacob Werner ze Stoupna vyrůstal coby syn sedláka Christopha Wernera na statku. O rok starší Dorotheu pojal za manželku 20.1.1739, půl roku před svými 25. narozeninami. Nevěsta pocházela z ploskovického panství a byla dcerou domkáře Langera z Myštic. Není žádných zpráv, že by sám Jacob pobýval před rokem 1739 ve službě na panství Ploskovice, takže je možné, že naopak Dorothea sloužila na Policku, možná přímo ve Stoupně nebo dokonce přímo na Wernerově statku, a tak se mladí lidé seznámili. Bezprostředním důvodem vstupu do manželství mohl být snoubenčin požehnaný stav: vdávala se již ve vysokém stupni těhotenství, neboť necelý měsíc po svatbě (15.2.1739) se páru narodila dcerka. V tomto případě se tedy sňatek nezdá být výsledkem nějaké promyšlené rodinné strategie, spíše řešením nastalé situace. Přestože se mladý pár objevuje v evidenci poddanského seznamu z roku 1740 v jedné ze stoupenských chalup, pravděpodobnější je, že po sňatku získal podružský statut: v matričním záznamu o křtu dcery je Jacob uveden jako podruh ve Stoupně (Hausmann). Ať tomu bylo krátce po sňatku tak či onak, situace se pro manžele Wernerovi radikálně změnila hned v následujícím roce po svatbě: 13.7.1740 zemřel ve věku 71 let Jacobův otec, dosavadní hospodář na statku, a Jacob se ujal rodného gruntu. Vdova po starém sedlákovi, Jacobova nevlastní matka Dorothea, se spolu se třemi dětmi přesunula do podruží. I samo obsazení niky relativně krátce po sňatku bylo tedy v Jacobově případě spíše důsledkem náhlé otcovy smrti než aktem, který by přímo souvisel s jeho vstupem do manželství. Pár byl nicméně zajištěn a získal tu nejlepší sociální pozici, jaká přicházela

---

který se narodil v roce 1747 a v rodině byl nově zapsán v roce 1748, kdy se s Reicheltovými setkáváme naposledy. Druhé dítě by pak odpovídalo oné Marii Theresii, jejíž křest zachycuje matriční index k roku 1752 a u níž jsme dosud postrádali důkaz, že jejím otcem je sledovaný Caspar Reichelt. Zápis v seznamu z roku 1771 tedy zpětně potvrzuje, že rodina žila v městečku i v 50. letech. Do roviny jistoty se dostává tento závěr spolu s okolností, že v indexu zemřelých je k roku 1759 registrován Johann Caspar Reichelt ze Žandova, věk 45 let. Je tedy zřejmé, že Reicheltovi žili v Žandově kontinuálně a je dosti pravděpodobné, že na jejich postavení podruhů se až do smrti Hanse Caspara nic nezměnilo.

v úvahu. Ale do rodinného života zasáhl náhle neblaze osud a Jacob ve věku nedožitých 31 let zemřel (6.5.1745). Zanechal po sobě vdovu a dvě žijící děti (celkově se páru narodily čtyři potomci), ovšem chod hospodářství si nutně žádal mužskou ruku. Proto se ovdovělá selka čtyři měsíce po manželově smrti znovu provdala (19.9.1745) a přivedla na usedlost nového hospodáře, Wentzela Gubanecka. Prozatímní hospodář v každém případě získal: sám pocházel z chalupy v lokalitě Lodey(?), a ačkoliv musel akceptovat přednostní dědické právo partnerčiných potomků z prvního manželství (naživu byl čtyřletý syn Johann Jacob a roční dcera Anna Dora), měl před sebou - vzhledem k věku nevlastních dětí - perspektivu přinejmenším dvaceti let suverénního postavení a nezávislého vedení statku.

Jen o málo starší než dva výše jmenovaní byl při vstupu do manželství Hans Georg Heller ze Žandova. Rodiče Hanse Georga byli v době chlapcova narození vedeni mezi usedlými. Jeho otec sice kolem roku 1721 zemřel, ale vedení domácnosti zůstalo až do Georgovy svatby v roce 1741 v rukou ovdovělé matky. Hans Georg, vyučený švec, se osamostatnil jako poslední z dětí ve věku 26 let; před tím se provdala jeho sestra Anna Maria (1734) i bratr Anton (1739). Podle všeho se tedy jako s dědicem nemovitosti počítalo právě s Hansem Georgem. Bezprostředně po sňatku s Annou Dorotheou, dcerou žandovského souseda Kecka, byl ovšem mladý pár poznámkou situován mezi usedlé jako domácnost č.64 („dieser ist bereits künfftig Unter die Burgersch. Nr.64 verschr."): domácnost ovdovělé matky však byla vedena pod číslem 76, což nasvědčuje tomu, že dotyčný se usadil v jiném domě než rodném. V souvislosti s převodem novomanželů do domácnosti č.64 stopa mladého manželského páru, bohužel, mizí. Od následujícího roku je pod tímto číslem sice zapsán Hans Georg Heller s manželkou Annou Dorotheou, ale zjevně se jedná o jmenovce sledovaného páru. Tito manželé Hellerovi jsou o něco starší (mužovi je k roku 1742 33 let, zatímco „našemu" Hansi Georgovi by mělo být 27 let; žena je uvedena jako 32letá, přičemž manželce sledovaného Hanse Georga by mělo být ve stejném okamžiku 24 let) a především jsou u nich zapsány dvě děti ve věku 7 ¼ a 2 ¾ roku. Patrně došlo k mylnému ztotožnění těchto dvou párů a k naší smůle tato okolnost fakticky vyřadila z evidence ten pár, který bychom rádi pozorovali i nadále. V indexu místní matriky se v dalších letech běžně objevují křty dětí s příjmením Heller, dokonce je místy upřesněno, že otcem je Hans Georg, ale vzhledem ke zmíněné shodě jmen nelze rozhodnout, zda šlo o děti starších nebo mladších manželů Hellerových. Jistotu získáváme až v roce 1763, k němuž jsou dochované nejstarší úplné matriční zápisy pro farnost Žandov: k 3.10.1763 je zde zachycen křest Adalberta Wentzela Daniela, syna žandovského měšťana a ševce Hanse Georga Hellera a jeho ženy Dorothey, rozené Keckin. Pár tedy minulých dvacet let přežil pohromadě a Dorothea - naštěstí pro nás - i přes svůj relativně pozdní věk (v té době jí bylo už okolo 45 let) ještě rodila. Co je však pro nás nejpodstatnější, je sociální statut manželů: na základě uvedeného matričního zápisu se zdá, že nejen, že se hned po sňatku zařadili mezi usedlé, ale toto postavení si nejspíš kontinuálně udrželi po celý produktivní věk.

Ve věku asi o dva roky převyšujícím průměrný sňatkový věk mužů na Policku se oženil ještě Žandovan Hans Anton Merttin a Hans Heinrich Förster z Horní Police. Prvně jmenovaný se narodil v usedlé rodině, ale jeho rodiče již v roce 1720 ztratili statut usedlých a byli přeregistrováni do oddílu podruhů, kde je nacházíme až do synovy svatby. Otec Hanse Antona se živil jako pláteník a také sám Hans Anton je od roku 1734 v seznamech uváděn jako pláteník. Řemeslo si patrně osvojil doma, u otce. Po otcově smrti v roce 1739 nejspíše zajišťoval živobytí pro ovdovělou matku a dva nedospělé sourozence, ale v roce 1743 zemřela i jeho matka a Hansi Antonovi se zároveň naskytla příležitost k výhodnému sňatku: oženil se s Annou Marií, dcerou souseda Mathese Patzelta, tou dobou už zesnulého. Anton se tak přiženil do domu, kde do té doby žila jeho nastávající spolu s ovdovělou matkou. Anna Maria však v tomtéž roce zemřela a Hans Anton si do domu přivedl novou manželku, Katharinu Janel z Merboltic. Až do roku 1779 pár hospodařil v domě, který kdysi Hans Anton vyženil a

až v roce 1780 podstoupil hospodářství svému jedinému potomku, dceři Anně Francisce (ta se v roce 1777 provdala za pláteníka Josepha Wünsche a spolu s manželem pak v domě žila v podřízeném postavení). Jako výměnkář žil Hans Anton s rodinou své dcery až do své smrti v prosinci 1790, přičemž se na stará kolena do třetice oženil po té, co březnu 1785 ztratil svou dlouholetou družku Katharinu (jeho třetí manželka Rosina byla o 30 let mladší). Hans Anton je tedy případem, kdy se podružský syn dostal sňatkem mezi usedlé a svou niku opustil až v pokročilém věku, když se rozhodl přenechat vedení domácnosti mladší generaci a v klidu dožít na výměnku.

Hans Heinrich Förster pocházel ze zahradnické rodiny v Horní Polici. Jeho otec zdědil zahradnickou usedlost od svého otce a Heinrich na ní žil spolu s rodiči a sourozenci až do roku 1744, kdy vstoupil do manželství. Měl pět sourozenců a vyhlídky, že by zdědil rodičovský grunt byly patrně mizivé. Ale krátce před 30. narozeninami se mu naskytla příležitost k výhodnému sňatku: oženil se s Annou Marií, mladou vdovou po valtеřickém zahradníku Michaelu Wernerovi, a sňatek mu tak umožnil zachovat si příslušnost k sociální vrstvě, k jaké náleželi jeho rodiče. Hans Heinrich se tedy ujal gruntu, na kterém mu předešlý hospodář zanechal vedle ženy i tři děti ve věku 9 ¼, 7 a 1 ½ roku. Rodina se postupně rozrostla o Heinrichovi vlastní děti a pár spolu žil až do roku 1775, kdy Anna Maria ve věku 62 let zemřela. Hans Heinrich pak ještě pár let hospodařil jako vdovec, ale v roce 1783 předal grunt manželskému páru své vlastní dcery Marie Elisabeth (tři nevlastní dcery, které by jako potomci původního hospodáře měli mít v nástupnictví přednost, se postupně provdaly a patrně se vzdaly dalších dědických nároků na otcovský grunt). Za Johanna Georga Kulicka ze sousedního novozámeckého panství se dcera provdala již v červnu 1777 a patrně po sňatku dočasně odešla z panství („den 17 May der Herrschaft Neuschloss Interim Nach. Überlassen werden welche dem Joh. Georg Kulik geehlichet"). Sám Hans Heinrich byl v souvislosti s předáním usedlosti zeti zaevidován v podruží (spolu s další dcerou a jejím nemanželským dítětem), ale poměrně krátce na to zemřel ve věku 70 let (8.5.1784).

Muži ze sledovaného souboru, kteří vstoupili do manželství před 30. rokem věku, tedy většinou zaujali pozici v rámci usedlé společnosti v souvislosti se sňatkem nebo v brzké době po něm. Zajímavé je, že pro dva muže, jenž se oženili jako nejmladší (ve věku 19 resp. 24 let), to neplatilo a právě tito nejmladší ženiši se po svatbě na dlouhou dobu ocitli v postavení podruhů (jeden doživotně, druhý přinejmenším na 10 let). Pět mužů, kteří se oženili ve věku, blížícím se průměrnému sňatkovému věku, však obvykle usedlost brzy po sňatku získali. Pouze v jednom případě šlo ale o rodnou usedlost, zděděnou po otci, a v tomto případě je navíc pravděpodobné, že krátký odstup mezi sňatkem a převzetím gruntu spíše ovlivnila náhoda (náhlá otcova smrt) než cokoliv jiného. Dotyčný Werner by však nejspíš otcovský statek převzal dříve nebo později stejně, jen by patrně s rodinou setrval delší dobu v postavení podruha, nebýt otcova skonu hned rok po synově svatbě. V dalších čtyřech případech se mladé páry po sňatku ujaly nemovitostí, vůči nimž buď neměly podle všeho žádných dědických nároků (anebo se tuto souvislost nepodařilo odhalit) anebo – a to vůbec nejčastěji – je získaly z titulu dědických práv manželky. Matrilinearita v převodu usedlostí se tedy u této skupinky mužů jeví principem dosti typickým a bude zajímavé zjistit, zda ve stejné míře budeme setkávat se stejným mechanismem i z pohledu žen narozených v roce 1714.

b/ Ženská populace

Mobilita ženské populace ve věkovém intervalu 25-49 let byla na Policku 10. a 20.let 18. století v porovnání s muži podstatně nižší. Převážná většina žen byla vdaná a pobývala doma. Až na nepatrné výjimky můžeme spojit výskyt mimo bydliště se svobodnými ženami, kterých v ženské populaci tohoto věku bylo stabilně kolem 29 %.[593] Neznamená to ovšem, že většina neprovdaných žen se doma nevyskytovala: naopak, i většinu svobodných evidují poddanské seznamy doma (resp. nenaznačují, že by doma být neměly). Poznámku o pobytu mimo domov najdeme zhruba jen u pětiny až čtvrtiny svobodných žen této věkové kategorie a vesměs je důvodem jejich absence v místě bydliště služba.

Musíme samozřejmě připustit, že ve skutečnosti mohlo sloužit více těchto neprovdaných dospělých žen a že poddanské seznamy mohly ve velké míře ignorovat službu v sousedství nebo ve vedlejší vesnici. Doložit však můžeme službu nebo pobyt v jiné lokalitě, který patrně obnášel službu, u 13,1 % žen ve věku 25-49 v roce 1711, u 10 % v roce 1715, u 11,4 % v roce 1719, u 7,7 % v roce 1723 a 4,1 % v roce 1728. Podobně jako pro sloužící populaci do 25 let i pro tyto ženy platí, že služba u nich zaznamenaná se povětšinou týkala buď povinných let („hat 1 Jahr gedint"), popř. jiné služby v rámci vrchnostenských podniků („verdint, zu Reichstadt in der Haus Weisserey"), anebo služby mimo panství, která patrně vyžadovala vrchnostenský souhlas („verdint und ist bey H. Kornschreiber in Tetschen", „verdint zu Leithmeritz"). Ovšem u části sloužících žen se poznámky omezují na lakonické „verdint" bez toho, že by specifikovaly kde či pro koho dotyčná slouží.

Zdaleka neplatí, že by ve službě pobývaly jen ženy mladšího věku, tj. do 30 nebo 35 let, a starších žen z této skupiny se služba týkala jen okrajově: sloužící ženy vesměs rovnoměrně pokrývají celý věkový interval 25-49 let (např. v roce 1719 z 26 sloužících žen spadá šest do věkové kategorie 25-29 let, čtyři do kategorie 30-34 let, sedm do kategorie 35-39 let, tři do kategorie 40-44 let a konečně šest do skupiny 45-49letých žen), což už samo o sobě naznačuje, že pro určitou skupinu žen byla služba dlouhodobou potažmo doživotní záležitostí (výstižně to ilustruje i fakt, že všech 16 žen ve věku 35-49 let, které poddanské seznamy evidují ve službě v již zmíněném roce 1719, sloužilo už v roce 1711).

Celou věc dokreslí pohled na další osudy 27 žen, které byly coby 25-49leté zachyceny ve službě v roce 1711: šest se jich později prokazatelně provdalo a sňatek se patrně týkal i jedné, která získala výhost; jedna z žen z evidence vymizela bez toho, že by bylo jasné, co se s ní stalo. Proti těmto sedmi resp. osmi, které vstoupily (ve dvou případech možná vstoupily) do manželství, je ovšem větší skupina žen, jež sňatek nejspíše nikdy neuzavřely, a většina z nich do pozdního věku pracovala u cizích: čtyři ženy zastihla po roce 1711 ve službě smrt a dalších 11 sloužilo ještě na konci pozorování v roce 1729. U zbývajících čtyř se zmínka o službě v průběhu sledovaného dvacetiletí přestane objevovat, ale tyto ženy jsou až do roku 1729, kdy se věkově pohybují kolem 50-60 let, svobodné a se statutem podruha popř. sirotka pobývají buď v místě registrace anebo i mimo panství (např. u sestry v Pohořanech nebo v Podlešíně).

Vedle skupiny svobodných žen po 25. roce věku, které sloužily nebo nejspíše sloužily, narazíme v jednotlivých letech i na nepočetné případy vdaných žen, které patrně pobývaly mimo panství spolu se svými manžely. Nejčastěji se s nimi setkáme v roce 1728, kdy lze pobyt mimo panství připsat pěti provdaným ženám ve věku 25-49 let, ale i tehdy představují tyto případy necelé dvě procenta ze všech žen tohoto věku. Navíc nutno říci, že poddanský seznam většinou explicitně nezmiňuje, že dotyčná žena pobývá se svým manželem, ale z určitých okolností na to můžeme pouze usuzovat (manžel se zdržuje mimo panství dlouhodobě, jeho žena nepochází z panství Horní Police a pár se vzal v cizí farnosti; u

[593] V lokalitách Žandov, Horní Police, Dolní Police a Stoupno činil podíl svobodných mezi ženami ve věku 25-49 let 28,2 % v roce 1711, 30,9 % v roce 1715, 29,3 % v roce 1719 a 29 % v roce 1723 i v roce 1728.

manželky a dětí se nevyskytují poznámky, které by protiřečily představě, že se celá rodina zdržuje mimo bydliště). Jeden případ za všechny: v roce 1727 je v seznamu poddaných pro Horní Polici nově zaregistrována 41letá Maria Elisabeth, coby manželka polického podruha Christopha Ritzschela. Její manžel se však nějakou dobu před rokem 1727 a rozhodně i po něm zdržoval na panství Ploskovice a samotný sňatek byl uzavřen 3.9.1726 na ploskovickém panství (farnost Býčkovice): z matričního zápisu se dozvídáme, že Maria Elisabeth byla vdovou po ploskovickém sládkovi Janoschkowetzovi. Podle všeho se pár poznal mimo panství, vzal se mimo panství a následně i žil mimo panství a Maria Elisabeth se snad ani nikdy fyzicky v Horní Polici nevyskytla (je vůbec otázka, zda se někdy stala polickou poddanou). Zápis v poddanském seznamu tedy bylo nutné interpretovat jako pobyt Marie Elisabeth mimo panství spolu s manželem.

Ještě se sluší upozornit na malou skupinku žen sledovaného věku, které se podle poznámek potulovaly, šly žebrotou anebo se zdržovaly neznámo kde. Jedná se např. o tři sestry Rennerovy z Dolní Police, které jsou od roku 1711 až do konce pozorování vedeny jako žebračky („gehen betteln"); vedle nich se v jednotlivých letech jedná o pár dalších, vesměs svobodných žen, které se toulají („vagirt", „ist entwicheln"). Často přípis v poddanském seznamu naznačuje spíše pochybnost písaře stran místa pobytu dotyčné, než že by se jednalo o tulačku v pravém slova smyslu („verdint und vagirt") – tyto případy by snad bylo možné chápat i jako službu. V této skupině najdeme ovšem i vdanou ženu, která se potuluje spolu s manželem i dětmi, a vdovu, která na potulce nemanželsky otěhotněla. Každopádně tyto případy představují v jednotlivých letech jen kolem 2 % všech žen ve věku 25-49 let: nejvíce jich lze napočítat v roce 1728, kdy 8 žen na potulce představuje 3 % ženské populace tohoto věku.

Pohled na skupinku 14 žen, které se narodily v roce 1714 a přežily dětský věk, nám může, podobně jako u mužů, zprostředkovat představu, nakolik byl na Policku v první polovině 18. století vstup do manželství spojen s obsazením usedlé pozice (místa, niky).

U žen by snad s ohledem na dědickou praxi, která dávala přednost mužským dědicům, bylo možné předpokládat, že v souvislosti se sňatkem spíše odejdou z domova a přivdají se na cizí usedlost než že by přivedly svého partnera do rodného domu. Ovšem předání gruntu v ženské linii nebylo v tomto evropském prostoru žádnou vzácností: dědické právo žen nebylo omezeno, jen se v rámci právních řádů i dědické praxe preferoval mužský dědic. Ve vestfálské farnosti Belm dědily v letech 1650-1860 ve čtvrtině případů dvůr dcery, ale, jak konstatuje J.Schlumbohm, většinou v situaci, kdy na usedlosti nebyl k dispozici mužský dědic. Přesto při sledování jednotlivých rodinných strategií je patrné, že na některých dvorech docházelo k předání majetku dceři opakovaně, takže se nezdá, že by šlo výhradně o nouzové řešení. Snad můžeme v této souvislosti hovořit o speciálních dědických pravidlech jednotlivých dvorů, které se při zběžném pohledu jeví jako odchylky od všeobecných, právně zakotvených pravidel.[594] V této souvislosti tedy stojí za povšimnutí nejen to, zda se žena v souvislosti se sňatkem stala hospodyní, ale také zda převzala usedlost svých rodičů, anebo se přivdala do manželova domu.

Do 30 let se stačilo provdat 9 ze sledovaných 14 žen. Většina z nich se v době sňatku věkově pohybovala mezi 21. a 24. rokem věku (připomeňme, že průměrný sňatkový věk na Policku činil v 10. a 20. letech 18.století 24,7 let), jen dvě byly o něco starší (27 resp. 29 let). Tři nejmladší nevěsty z této skupiny, které se vstupovaly do manželství jako 21leté, se provdaly mimo panství a v souvislosti se sňatkem byly vyřazeny z poddanské evidence. V jejich případě tak můžeme jen stěží posoudit, zda se po sňatku ocitly v podruží, anebo spolu s partnerem převzaly nějakou živnost. Všechny tři pocházely ze Žandova. Anna Veronika

[594] Srov. Jürgen Schlumbohm, Lebensläufe, Familien, Höfe, Götingen 1994, s. 379-411, zejména 400-408.

Heller se narodila v usedlé domácnosti, ale v souvislosti s odchodem rodiny na kácovské panství, kde si Veroničin otec kolem roku 1732 zprovoznil pekařskou živnost, byli všichni převedeni do oddílu podruhů. V době Veroničina sňatku tedy byli rodiče nevěsty formálně podruhy, ale jejich společenské postavení na panství Kácov se patrně nijak nelišilo od postavení, které zaujímali předtím v Žandově. Anna Veronika se provdala podle poznámky v poddanských seznamech v roce 1735 přímo na panství Kácov. Z jakých sociálních vrstev pocházel její partner a zda se sňatkem nepropadla mezi neusedlé, z dostupných pramenů nevyplývá. Anna Dorothea Werner se naproti tomu narodila v době, kdy její rodiče zaujímali podružské postavení. Až čtyři roky po té a po třinácti letech manželství se rodičům podařilo získat jako dědictví otcův rodný dům: tehdy zemřel otcův otec a pozůstalá vdova s dcerou se stáhly do podruží. V roce 1735, kdy získala výhost do Mistrovic (nejspíše z důvodu sňatku), tak měla Anna Dorothea statut usedlé dcery. Jistotu, že důvodem propuštění z poddanství byl vstup do manželství, ovšem nemáme, neboť matrika z první poloviny 18. století se pro tuto lokalitu nedochovala. Tím méně víme, zda ji její snoubenec bezprostředně po sňatku uvedl do usedlé domácnosti. Poslední z této trojice nejmladších nevěst, Anna Franciska Hänschke, vyrůstala od narození v usedlé rodině. Ve věku 6 let jí však zemřel otec a domácnost až do Franciskyny svatby v roce 1735 vedla ovdovělá matka. V tomto případě máme k dispozici matriční záznam o sňatku Anna Francisky s Johanem Georgem Pohlem, sládkem ze Zákup, neboť pár byl oddán v Žandově. Po sňatku však Francisca z městečka odešla a pravděpodobně následovala svého muže do Zákup. Jakou sociální pozici tam zaujala není známo, manželství se sládkem v knížecím rezidenčním městě, patrně vrchnostenským zaměstnancem, k žádnému společenskému poklesu nejspíše nevedlo.

Na pevnější půdě se ocitáme při pohledu na další ženy z této skupiny nevěst: jejich vstup do manželství nebyl provázen získáním výhostu a odchodem z panství a tak jsme schopni sledovat další osudy těchto manželských párů.

Anna Sussanna byla nemanželskou dcerou Cathariny Söhnel ze Žandova. Její matka pocházela z usedlé rodiny, ale v souvislosti se svým pokleskem byla i s nemanželskou dcerkou převedena do oddílu podruhů. Pro Annu Sussannu nebyl nemanželský původ překážkou ke sňatku: 17.6.1737 se jako 23letá provdala za Franze Antona Jantsche, syna měšťana a kováře z Jablonného. Na rozdíl od výše zmíněných případů zůstal mladý pár v poddán polické vrchnosti a z toho titulu byl v příštích desetiletích evidován v poddanských seznamech (napřed v žandovském oddíle podruhů, od roku 1745 v jedné z hornopolických chalup) a to i přesto, že většinou nebyl přítomen. Franz Anton se živil jako vychovatel resp. kantor v lokalitách více či méně vzdálených od místa jejich registrace a rodina podle všeho pobývala s ním. Bezprostředně po svatbě (a možná už před ní) působil jako preceptor v Zákupech, od roku 1740 po více než deset let jako kantor v nedaleké Malé Bukovině, která byla součástí žandovské farnosti. V roce 1752 se stal na dlouhá léta kantorem ve Cvikově a to, že manželka byla trvale s ním, nejlépe dosvědčuje okolnost, že křty dětí tohoto páru jsou zaznamenány ve cvikovské matrice. Anna Sussanna setrvala ve Cvikově i po manželově smrti v březnu 1773 (ve Cvikově se v lednu 1777 provdala i jedna z dcer), ačkoliv byla stále vedena v domácnosti č.7 v Horní Polici. Teprve k roku 1780 byla převedena spolu s dvěma dosud svobodnými dětmi do oddílu podruhů a místo nich byl v domě uveden jako hospodář jistý Johann Georg Watzek (zdá se, že s Jantschovými nebyl nijak spřízněn, a nemovitost patrně zakoupil). V souvislosti s převodem ovdovělé Anny Sussannny do oddílu podruhů se její stopy v pramenech ztrácejí: mizí z poddanské evidence a záznam o ní nebyl nalezen ani v polické, ani ve cvikovské matrice zemřelých. V tomto případě je rovněž těžké uvažovat o obsazení niky v souvislosti se sňatkem. Anna Sussanna si coby nemanželská dcera, evidovaná mezi podruhy, sňatkem určitě polepšila; pár byl sice zpočátku také uváděn mezi podruhy, ale po osmi letech byly zaregistrováni v polické chalupě a na věci se dalších 35 let nic nezměnilo. Rodina sice v Horní Polici fakticky nepobývala, ale těžko posoudit, zda bylo sociální

postavení rodiny kantora horší nebo lepší než postavení domkáře a zda jej lze posoudit jako svého druhu niku.

V dalším případě sice sledovaná žena ihned po svatbě usedlou pozici nepochybně zaujala, ale jejím partnerem nebyl svobodný muž, nýbrž vdovec se zavedenou domácností, což není situace, která by nám umožnila najít odpověď na otázku, zda byl u mladých lidí vstup do manželství provázen získáním usedlosti. Anna Veronika Krolop ze Žandova strávila prvních šest let života spolu s rodiči v podruží. Až seznam z roku 1720 uvádí rodinu mezi usedlými; zdá se, že se Krolopovi usadili v novém domě (seznam je uvádí mezi dvěma domácnostmi, které v seznamu z předešlého roku figurovaly za sebou). Ovšem tento stav netrval dlouho a po třech letech, v roce 1723, je na stejném místě v seznamu uvedena rodina o generaci mladšího Johanna Heinricha Krolopa. Šlo o Veroničina ženatého bratra, jemuž se zřejmě otec ve svých 61 letech rozhodl dům předat. V souvislosti s tím se Anna Veronika se svými stárnoucími rodiči ocitla opět v podruží (otec pak roku 1727 zemřel). V roce 1736 se provdala za 41letého vdovce Johanna Christopha Hauschildta z domu č.11 v Žandově (jeho manželka zemřela v předešlém roce). Ve svých 22 letech tak vyvdala čtyři děti ve věku 4 až 14 let a stala se hospodyní v zaběhlé domácnosti. V manželství se jí pak postupně narodilo pět vlastních dětí a s manželem prožila téměř 40 let společného života, než Johann Christoph v září 1775 opustil tento svět. Anna Veronika pak vedla domácnost coby vdova až do své smrti v dubnu 1787 (pohřbena byla 7.4.). Na jejím postavení usedlé hospodyně se během celé doby manželství a vdovství nic nezměnilo, přestože v domě spolu s ní – nejspíše už od roku 1768 – žila provdaná dcera s rodinou: poddanský seznam z roku 1771, který situuje přítomné podruhy do jednotlivých usedlostí, uvádí v domě manželů Hauschildtových manželský pár Fabiana Sebastiana Hanschkeho, kterého si dcera Anna Barbara vzala v říjnu 1768. Anna Veronika nepodstoupila svému zeti hospodářství ani po té, co ovdověla, a mladý pár musel v podruží vyčkávat dalších 12 let, než Anna Veronika ve věku 73 let zemřela.

Případy dalších čtyř žen, které se provdaly před třicítkou, už plně umožňují posoudit, zda získání usedlosti těsně souviselo se vstupem do manželství anebo zda následovalo – pokud vůbec – s jistým časovým zpožděním: manželské páry tří z těchto žen bezprostředně po sňatku převzaly grunt, přičemž ve dvou případech šlo o dědictví z manželovy strany, v jednom o rodný grunt nevěsty. Jeden z párů se naproti tomu dočasně ocitl v podružském postavení, ale do dvou let se zakoupil v jednom žandovském domě.

Anna Maria se narodila v Dolní Polici manželům Wiessnerovým, kteří podle poddanských seznamů měli tou dobou statut podruhů. Teprve v roce 1734, 22 let po svatbě, se otec Anny Marie stal hospodářem na rodné domkářské usedlosti, když se jeho stařičký otec stáhl do podruží. Anna Maria se provdala pár let na to, 26.1.1738. Za ženu si ji vybral dědic selské usedlosti v Bělé, Mathes Riedel. V tomto případě se obě události ukázkově podmiňovaly: Mathesův otec byl již 22 let po smrti (zemřel necelé dva roky po Mathesově narození) a hospodářství prozatímně vedl druhý manžel Mathesovy matky Evy, za něhož se vdova provdala v roce 1719. Nelze posoudit, zda vůle dědice statku oženit se vedla k vznesení jeho nároku na dědictví anebo zda dohoda uvnitř rodiny převést grunt na dědice podnítila Mathese k hledání nevěsty. V každém případě se mladý pár v témže roce, kdy uzavřel sňatek, ujal i hospodářství a Mathesova matka Eva se spolu s druhým manželem a svobodnými dětmi z prvního i druhého manželství uchýlili do podruží. Anna Maria strávila v manželství a v postavení selky rovných dvacet let, než v březnu 1758 ve věku 44 let zemřela (pohřbena 14.3.). Ovdovělý sedlák Riedel se asi půl roku po smrti své družky znovu oženil.

Podobnou bezprostřední souvislost mezi sňatkem a obsazením niky můžeme pozorovat i u Anny Dorothey Kriesche ze Stoupna. Tato domkářská dcera si jako 28letá vzala 3.2.1743 domkářského syna Josepha Riedela z Bělé (zjevně příbuzného výše zmíněného selského syna Mathesa Riedela). Snoubenci se bezprostředně po svatbě ujali Josephovy rodné chalupy, zatímco se ženichova ovdovělá matka spolu se svobodnou dcerou stáhly do podruží. I v tomto

případě leželo mezi smrtí hospodáře a převzetím usedlosti ze strany dědice několik let, během nichž stála v čele domácnosti dědicova ovdovělá matka: v době otcovy smrti (17.6.1736) bylo Josephovi pouhých 16 let a bylo prakticky nezbytné, aby za něj grunt prozatímně spravovala matka. Opět si můžeme položit otázku, zda dohoda o dědickém vypořádání (usiloval o ně zejména 23letý Joseph nebo ovdovělá matka, která konečně chtěla převést odpovědnost za vedení hospodářství na dospělého syna?) uspíšila sňatek nebo zda Josephova vůle vstoupit do manželství podnítila předání gruntu dědicovi. Manželé Riedelovi stáli v čele domkářské domácnosti do roku 1754, kdy usedlost prodali Antonu Wernerovi, synovi toho času již zemřelého sedláka Christopha Wernera ze Stoupna, který byl manželům Riedelovým svědkem na svatbě. Anton Werner byl již od listopadu 1750 ženatý, ale jako synovi, který nebyl určen za dědice Wernerova statku, mu nezbylo než hledat „místo" vlastními silami. Starší přátelské vztahy (a možná i jistá příbuzenská pouta) mezi rodinou Wernerovou a Riedelovou patrně vedly k dohodě o prodeji chalupy Antonovi. Manželé Riedelovi včetně tří nedospělých dětí získali statut podruhů. Sociální postavení rodiny se pak opět změnilo v roce 1764, kdy byli Riedelovi nově zaregistrováni v chalupě č.12 ve Stoupně, na místo dosavadního držitele, 29letého Franze Antona Kriescheho, u něhož naopak poznámka toho roku upřesňuje, že spolu se ženou patří mezi podruhy. V květnu 1768 pak Joseph Riedel zemřel (pohřben 18.5.) a Anna Maria stanula jako vdova v čele hospodářství. V té době při ní byly evidovány čtyři děti (tři synové ve věku 15, 18 a 21 let a 24letá dcera Anna Maria). Poddanský seznam z roku 1772 dále napovídá, že v chalupě žila také 63letá Anna Maria Riedlin, svobodná sestra Josepha Riedela a tudíž švagrová Anny Dorothey. Anna Dorothea setrvala v čele domácnosti až do své smrti v říjnu 1773 (pohřbena 16.10.). Dědicem gruntu byl již dříve ustanoven nejmladší syn Johann Christoph (explicitně byl jako dědic označen seznamem z roku 1771); v okamžiku matčiny smrti mu bylo čerstvě 20 let, takže se teoreticky mohl ujmout gruntu. Jeden ze starších synů, Johann Georg, se nedlouho před matčinou smrtí a ještě jako svobodný zakoupil ve Valteřicích v čísle 24.

Vedle dvou uvedených případů, kdy mladý pár převzal krátce po svatbě manželovo dědictví, můžeme nyní postavit případ, kdy obsazení niky také těsně souviselo se sňatkem, ale kdy snoubenci získali usedlost po rodičích nevěsty. Maria Elisabeth Weber se narodila v rodině sedláka ve Stoupně. Matka jí v devíti letech zemřela a Maria Elisabeth pak vyrůstala nejen mezi vlastními, ale též nevlastními sourozenci, kteří vzešli z otcových dvou následných manželství (1723 a 1734). Osud Marie Elisabeth nabral rychlý spád, když její otec Tobias v únoru 1742 ve věku 65 let zemřel (pohřben 16.2.1742): přesně 4 měsíce po otcově smrti (16.6.1742) vstoupila tehdy 28letá Maria Elisabeth do manželství Johannem Christophem Rennerem, selským synem z Dolní Police, a novomanželé se ujali hospodářství na Weberově statku. Třetí žena zesnulého sedláka a nevlastní matka Marie Elisabeth se spolu se všemi nedospělými dětmi nebožtíka uchýlila do podruží. Mezi potomky Tobiase Webera byl v tomto okamžiku i 17letý syn, ovšem Marie Elisabeth dostala jako dítě z Tobiasova prvního manželství přednost před synem z druhého manželství. Manželé Rennerovi přivedli na svět pouze jedno dítě, které přežilo první rok života, ovšem i ono ve věku 3 ½ roku zemřelo. Když potom září 1754 zemřel ve věku 38 let sám hospodář (pohřben 11.9.1754), stala se z Marie Elisabeth bezdětná vdova. Nejspíše za pomoci všech obyvatel statku (většinou nevlastních sourozenců) vedla hospodářství i nadále a to do roku 1761, kdy statek předala své mladší sestře a jejímu manželovi a uchýlila se na výměnek. Sestra Catharina byla posledním dítětem Tobiase Webera z jeho prvního manželství, které ještě nebylo zajištěné: provdala se 4.5.1761 ve věku 32 let za Johanna Georga Schränckera, 37letého domkářského syna z Brenné, a krátce po té pár převzal Weberovu usedlost. Samotná Maria Elisabeth dožila na výměnku v rodném domě a zemřela ve věku 61 let v listopadu 1775 (pohřbena 15.11.1775).

Poslední ze skupinky žen, které se provdaly do třiceti let věku, je Maria Franciska Söhnel ze Žandova. Pocházela z usedlé žandovské rodiny a od čtyř let vyrůstala bez otce (ovdovělá

matka se sice nedlouho po manželově smrti znovu provdala, ale její nový partner byl záhy označen jako tulák a v Žandově se podle všeho nezdržoval). V roce 1738 se Maria Franciska provdala za žandovského mládence Petera Grohmanna: pár byl následně zapsán do oddílu podruhů, ale již seznam z roku 1740 situoval mladou rodinu do domu č.27. Je otázka, zda v tomto případě vůbec došlo ke krátkému pobytu novomanželů v podruží; praxe pořizovatelů poddanských seznamů byla na Policku taková, že všichni snoubenci, kteří od sepsání předešlého seznamu vstoupili do manželství, byli škrtnuti v pozici synů a dcer a společně zapsáni jako pár na konci oddílu podruhů. Je myslitelné, že fakticky se o podruhy nejednalo, zvláště pokud byli manželé hned v následujícím roce uvedeni jako usedlá domácnost. V případě manželů Grohmannových však platí, že v oddíle podruhů byli evidováni ještě v roce 1739, a až v roce 1740 se u Petera objevila poznámka „Schuhmacher Künfftig unter die Burger Nr.27". O krátkém podružském intermezzu tedy v jejich případě uvažovat můžeme.

Manželství bylo postupně obdařeno šesti dětmi, z nichž přežilo pět. Krutě však do osudu této rodiny zasáhl rok 1758, kdy tři její příslušníky zastihla smrt: zemřely dvě nejstarší děti – téměř dvacetiletý syn Johann Peter a šestnáctiletá dcera Anna Maria – a především hlava rodiny, švec Peter Grohmann. Vnucuje se vysvětlení, že si svou daň vybrala nějaká infekční choroba. Ovdovělá Maria Franciska tak zůstala v domě sama spolu se dvěma nejmladšími dětmi ve věku 12 a 7 let (patnáctiletý Johann Anton se tou dobou doma nevyskytoval, již více než dva roky studoval „zu Presslau"). Hlavou domácnosti zůstala vdova Grohmannová dalších 17 let. Seznam z roku 1771 evidující podruhy tam, kde žili, ukázal, že v domě vedle vdovy bydlel – patrně hned od uzavření manželství 15.11.1768 - ještě manželský pár ševce Wentzela Josepha Söhnela a jeho ženy Veroniky. Jednalo se o zetě a provdanou dceru ovdovělé hospodyně, kteří ovšem dům později nezískali.[595] V roce 1775 byl v domě uveden nový držitel, podle všeho s vdovou Grohmannovou nijak příbuzný, jemuž Marie Franciska hospodářství prodala a v domě zaujala postavení podruhyně. Pozoruhodné je, že nový hospodář byl svobodný, teprve 23letý Anton Just, který se oženil více než dva roky po získání domu (21.10.1777) – ukazuje to, že sňatek nemusel časově těsně navazovat na získání usedlé pozice, ale dokonce se za ním mohl nezanedbatelně zpožďovat. Podle poznámek pobývala Marie Franciska v letech 1780-85 u ženatého syna ve Vídni. V roce 1786 však byla opět přítomna v Žandově a pobývala ve stejném domě, kde před lety sama hospodařila. Nic na tom nezměnila ani změna držitele domu: v roce 1787 prodal dosavadní držitel Just nemovitost Johannu Josephu Försterovi. Bydliště změnila věkovitá Marie Franciska až někdy v roce 1793, kdy ji pod svou střechu přijali nejbližší příbuzní, žijící v Žandově. Jednalo se o Johanna Christopha Söhnela a jeho manželku Annu Dorotheu, kteří spolu se sedmi dětmi ve věku od 3 do 17 let žili v domě č.19. Tito manželé Söhnelovi byli synovec a neteř staré vdovy: Johann Christoph byl synem Franciskyna bratra Antona a Anna Dorothea pro změnu Franciskyna bratra Johanna Christopha.[596] Důvodem, proč se Marie Francisky po letech strávených pod jednou střechou s nepříbuznými lidmi ujali příbuzní, byla patrně její sešlost a vetché zdraví:

[595] Shodné příjmení Marie Francisky za svobodna a jejího zetě nebyla v tomto případě náhodná: Wentzel Joseph byl synovcem Marie Francisky a jeho manželka Veronika byla zároveň jeho sestřenicí. Jak zaznamenává matrika oddaných, snoubencům musel být udělen biskupský dispens se sňatkem („nach erhaltenen hohen Bischoffl. Dispensation beide in 4-ten Glied der Bluthfreundschaft"). SOA Litoměřice, farnost Žandov, matrika L 187/1, fol. 547.

[596] Opět se tedy v rodině Söhnelových, z níž sledovaná žena pocházela, setkáme se sňatkem poměrně blízce příbuzných osob: i v tomto případě jde o manželství mezi bratrancem a sestřenicí (podobně jako v případě manželství Franciskyny dcery Veroniky s bratrancem Wentzelem Josephem – viz pozn.96). Sňatek byl uzavřen 8.11.1773, ale před tím pár musel kvůli příbuzenství ve 4.stupni požádat litoměřického biskupa o dispens. Srov. SOA Litoměřice, farnost Žandov, matrika L 187/1, fol. 562.

brzy na to, 22.2.1793, vdova Grohmannová ve věku 79 let zemřela. Matrikář uvedl jako příčinu smrti vetchost a stáří („am Abweichen und Alterswegen").[597]

Zaměříme-li pozornost na ženy, které byly ve třiceti letech ještě svobodné, je jasné, že otázku po spojitosti sňatku s převzetím usedlosti lze klást jen vůči těm, které nakonec do manželství vstoupily.

Zcela jistě zůstala mimo tuto kategorii domkářská dcera Dorothea Riedel ze Stoupna, která ve věku kolem 25 let přivedla na svět nemanželského syna a později se již - přestože dítě za 6 týdnů po porodu zemřelo - neprovdala. Patrně v té věci sehrál svou roli i fyzický handicap („blöd auf die Augen"). Žena získala v souvislosti se svým nemanželským mateřstvím statut podruhyně a podle seznamů žila na usedlosti svého bratra v Bělé. Zemřela jako 36letá v listopadu 1750 (pohřbena 3.11.1750).

Posoudit tuto otázku nemůže ani v případě podružské dcery ze Žandova, Anny Marie Elisabeth Patzner. Dotyčná byla v roce 1740 bez bližšího vysvětlení vyškrtnuta z poddanské evidence a v dostupných pramenech se nepodařilo najít vysvětlení, co bylo důvodem tohoto kroku, zda smrt či odchod z panství za účelem sňatku. U této ženy se patrně vyhlídky na sňatek rýsovaly už o čtyři roky dříve a podle všeho jí byl dokonce v té době udělen i výhost, aby mohla odejít za svým snoubencem na panství Sloup. Ale její nastávající podle poznámky z roku 1736 narukoval dobrovolně k vojsku, takže ze svatby sešlo a Anna Maria Elisabeth byla vrácena zpátky na polické panství.[598] Ještě v roce 1739 byla vedena „beym Vatter", ale v následujícím roce byla z poddanské registrace vyřazena. Snad se tentokrát úspěšně provdala, ale i pokud by tomu tak bylo, stejně bychom nevěděli, kam a do jakého sociálního postavení.

Na podobné potíže narazíme u Marie Magdaleny Herrman z Horní Police. Tato domkářská dcera získala v roce 1747 po řadě roků strávených ve službě vrchnostenský souhlas a byla vyškrtnuta z evidence poddanských seznamů. Ovšem není jisté, zda se jednalo o souhlas se sňatkem. Ačkoliv je toto vysvětlení nejpravděpodobnější, i v tomto případě nám chybí informace, za koho a kam se 33letá Maria Magdalena provdala.

Anna Veronika Pompe vstoupila do manželství zcela určitě, ale několik let po svatbě panství spolu s manželem opustila. O jejím společenském postavení si tak můžeme udělat představu jen pro první tři roky manželství; v dalších letech byla sice s mužem na Policku evidována, ale poněvadž se pár v místě registrace fakticky nevyskytoval, o jeho skutečné sociální pozici prakticky nic nevíme. Sňatku této dcery žandovského zedníka a podruha předcházel porod nemanželského syna Antona někdy v roce 1742 (matriční záznam chybí). Dítě bylo v poddanských seznamech zachyceno v roce 1743 jako roční, ale rok na to bylo vyškrtnuto a označeno jako zemřelé. Zároveň Anna Veronika získala v červenci 1744 vrchnostenský souhlas se sňatkem a v žandovském kostele sv.Bartoloměje byla oddána s papírníkem Johannem Christophem Elsasserem ze saského Dittersbachu (můžeme se jen dohadovat, zda šlo o biologického otce nemanželského Antona anebo zda šlo o nápadníka, který se pro Annu Veroniku rozhodl až po smrti jejího synka). Pár byl poddanskými seznamy zaregistrován v žandovském oddíle podruhů a neusedlých a mezi podruhy byl veden až do roku 1786, kdy byli oba manželé vyškrtnuti a označeni symbolem křížku. Je však sporné, nakolik byla důvodem vyřazení obou manželů Elsasserových z evidence skutečně smrt a nakolik šlo jen o úřední akt, který plynul z dlouhodobé absence zpráv o nepřítomném páru. Nejpozději v roce 1748 totiž Elsasserovi odešli do Saska, odkud Johann Christoph pocházel,

[597] SOA Litoměřice, farnost Žandov, matrika L 187/10;

[598] „Wahr d.2. 7ber nach Pürgstein verweglasset, weil Ihr liebste Joseph piltz den weglas nich ausgelöst, sondern freywillig zu Kamnitz ein Recrout worden, mithin ist das weglaswird nacher Reichstadt geschickt und diese eine hissige Unterthanin bleiben."

konkrétně do lužické lokality Postowitz (lze patrně identifikovat s dnešním Gross-Postwitz poblíž Budyšína). V každém případě sňatek podružské dcery ze Žandova s lužickým papírníkem nebyl spojen se zakoupením nějaké nemovitosti na Policku a se vzestupem mezi usedlé; ještě tři roky po svatbě byl pár veden jako podružský. Johann Christoph byl nejspíše zaměstnán ve vrchnostenské papírně a příjem z výkonu papírenského řemesla mu umožňoval manželku uživit.

Získání usedlosti v souvislosti se sňatkem se netýkalo ani Anny Elisabeth Gromann ze Žandova. V době jejího narození měli rodiče statut podruhů a teprve v roce 1718, devět let po svatbě, převzal dívčin otec rodnou usedlost (jeho ovdovělá matka a svobodní sourozenci se v souvislosti s tím dostali do pozice podruhů). Než se Anna Elisabeth stačila provdat, došlo ještě k jedné změně v sociálním postavení rodičů: v roce 1744 předal otec dům synovi Ignatzovi, který se v březnu toho roku oženil, takže zbytek rodiny získal podružský statut. V roce 1753 se Anna Elisabeth jako 39letá provdala za vdovce Johanna Knorra, jehož první manželka zemřela krátce před tím a zanechala mu čtyři děti ve věku 8 až ¼ roku. Vdovec Knorr ovšem nebyl v Žandově zakoupen a živil se jako nádeník (Taglöhner) resp. ovčácký pacholek (Hammelknecht, Meisterknecht) v místech více či méně vzdálených od Žandova (Šachov, Konojedy, Dolní Chobolice). Do oddílu usedlých byla rodina zapsána až v roce 1765, kdy se Knorrovi zakoupili v domě č.118, ovšem čtyři roky na to figurují v seznamu opět mezi podruhy. Místo nich byl v roce 1769 v témže domě zapsán Anton Girzick s manželkou Annou Dorotheou, kteří uzavřeli sňatek 8.2.1768 a ziskem domu si zajistili kýženou sociální pozici. V této věci je patrně směrodatné, že Anna Dorothea Girzick byla dcerou Antona Gromana, bratra sledované Anny Elisabeth, a tedy Elisabetina neteř. Seznam z roku 1771 ukázal, že Knorrovi (fakticky jen Anna Elisabeth s nejmladším synem Hansem Christophem, ostatní členové rodiny se zdržovali mimo Žandov) žili po té v podruží v domě č.97, což byl dům rodiny Gromanových, ve kterém Anna Elisabeth nejspíš vyrůstala. V roce 1771 byla jeho držitelkou vdova po Ignatzi Gromanovi, bratru Anny Elisabeth, který dům převzal roku 1744. Vedle dvou švagrových a jejich svobodných dětí s nimi žily pod jednou střechou ještě dva mladé manželské páry: jednak pár 21letého Ignatze Gromana, syna zesnulého držitele (Ignatz byl označen jako dědic nemovitosti), jednak pár 24letého Johanna Wentzela Knorra, nevlastního syna Anny Elisabeth. Popsaná rodinná konstelace i podstoupení domu provdané neteři jsou nepochybně velmi zajímavé doklady solidarity, která se v rámci širší rodiny táhla napříč generacemi. Anna Elisabeth zemřela 7.9.1773 ve věku 59 let a její manžel Johann Knorr se pak do pěti měsíců znovu oženil.

Ze 14 žen, které v rámci sledovaného souboru osob dosáhly dospělosti, se jich 10 zcela jistě provdalo a další tři se pravděpodobně také provdaly, ale jejich vstup do manželství nelze doložit (v určitém okamžiku byly vyškrtnuty z poddanské evidence, buď bez jakéhokoliv upřesnění nebo s poznámkou, že získaly výhost, ale o sňatku se poddanské seznamy explicitně nezmiňují). Pouze jediná zůstala prokazatelně až do své časné smrti svobodná, ovšem společensky stigmatizovaná nemanželským mateřstvím. Přesto se okruh těch, jejichž životní osudy nám umožňují sledovat souvislost mezi sňatkem a získáním niky, scvrkává na osm, neboť několik nevěst bezprostředně po svatbě odešlo z panství, popř. i samotný sňatek uzavřelo mimo panství a o jejich následném sociálním postavení nemáme zpráv. Mezi těmito osmi případy jsou navíc dva, ve kterých manželské páry fakticky v místě registrace nepobývaly a to buď hned od svatby nebo relativně krátce po ní (poddanské seznamy jim připisují určitý sociální statut, kterému jejich skutečná společenská pozice v místě pobytu nemusela odpovídat).

Zbývajících šest případů již souběžnost sňatku a získání nemovitosti umožňuje posoudit. Dvě z těchto žen se ovšem neprovdaly za svobodné muže, ale za vdovce, což byla poněkud jiná situace. Pozici hospodyně v usedlé domácnosti si tak zajistila jen jedna, druhá žila

s manželem poměrně dlouhou dobu po svatbě v podruží a až po 12 letech se pár zakoupil v jednom z žandovských domů (o toto postavení pak navíc zakrátko přišel).

Lze říci, že čtyři ženy, které si vzali svobodné mládence, nabyly v souvislosti se sňatkem určitou nemovitost. V jednom případě zisku niky patrně předcházel krátký pobyt v podruží, ale v dalších třech případech je souvislost mezi sňatkem a převzetím usedlosti naprosto zjevná: ve dvou případech začali novomanželé hospodařit na mužově dědictví, v jednom případě na statku z manželčiny strany. Ovšem když přihlédneme i k situaci v generaci rodičů těchto žen, vidíme, že otcové těchto žen se sami ujímali rodných usedlostí či se zakupovali na jiné nemovitosti nezřídka až řadu let po svatbě. Podobnou tendenci bylo možné zaznamenat i u sledovaných mužů, což dovoluje konstatovat: ačkoliv se setkáme i s páry, které po svatbě trvale nebo dlouhodobě zakotvily v podruží, většina manželských párů se dříve nebo později po vstupu do manželství do usedlé pozice dostala. Nicméně v dobré polovině případů nedošlo k obsazení niky souběžně se sňatkem, takže manželské páry často řadu let vyčkávaly v podružském postavení na sociální vzestup. Zdá se, že většinou se jednalo o páry, s nimiž se předem počítalo jako s dědici usedlosti. Ověřit tuto tezi v dostupných pramenech ovšem nelze, protože polické poddanské seznamy až na jedinou výjimku neuvádějí, u koho podruzi žili.

4.4 Stáří, odchod na odpočinek

Morální a materiální závazky hospodáře vůči rodině, obci, vrchnosti a státu, které vyžadovaly, aby usedlost přiměřeně prosperovala, uživila osazenstvo domu, vytvářela určité finanční rezervy pro případ nouze či náhlých vydání (věno dětí) a zároveň byla schopna odvádět berně, platy do vrchnostenské pokladny a poplatky církvi i postupně splácet dědické podíly či jiné dlužné částky a materiálně zabezpečit výměnkáře, kladly na osobu v čele gruntu vysoké fyzické i psychické nároky. Vytížení a odpovědnost hospodáře vyžadovaly na této pozici člověka při plné tělesné a duševní síle, organizačně schopného, zdatného. Bylo tedy jen přirozené, že v situaci, kdy sil ubývalo a zvládání každodenního náporu bylo čím dál obtížnější, hospodáři tuto pozici opouštěli a uchylovali se výměnek. Výměnkáři se sice v mnoha případech snažili podle svých možností na gruntu nadále vypomáhat, ale jejich výpomoc se mohla přizpůsobit jejich chuti či nechuti do určitých činností či jejich zdravotnímu stavu. V každém případě se zbavili odpovědnosti za chod usedlosti, ale zároveň přirozeně ztratili pravomoc rozhodovat, i když jejich zkušenosti mohly být ze strany nástupců ceněny a brány v potaz.

Přirozený rodinný cyklus – pokud nebyl přerušen předčasnou smrtí hospodáře – směřoval podle všeobecně sdílených představ k odchodu stárnoucí generace na výměnek.[599] Mohlo se jednat o celý manželský pár vysloužilého hospodáře, ovdovělého hospodáře popř. vdovu po zesnulém hospodáři, která předala usedlost dospělému dědici.[600] Ovšem výměnek si mohly dovolit vydržovat jen velké usedlosti, v případě drobnějších usedlostí či domků bez půdy si odstupující hospodář sotva mohl činit nárok na smluvně zajištěné doživotní materiální

[599] K instituci výměnku srov. Alice Klášterská, Forma sociálního zabezpečení na vesnici v 18. a první polovině 19. století (Výměnek v pozemkových knihách vesnice Lhůty u Šťáhlav), Historická demografie 21, Praha 1997, s. 95 – 132;

[600] K rodinnému cyklu venkovských vrstev srov. Josef Petráň (ed.), Dějiny hmotné kultury II/1, Praha 1995, s. 164-168.

zabezpečení. I v městském prostředí byla situace poněkud jiná: práce v dílně, která spíše než na fyzickou zdatnost kladla nároky na zručnost, umožňovala řemeslníkům provozovat živnost prakticky až do konce života, takže otázka zabezpečení starých osob zde nebyla tak tíživá.[601] V neselských vrstvách obyvatelstva nebyli sice staří zajištěni smluvně, jako tomu bylo na velkých gruntech, ale podobně jako u sedláků bylo i v prostředí zahradníků, domkářů či měšťanů zabezpečení vysloužilých hospodářů a stárnoucích vdov na bedrech rodiny popř. širšího okruhu příbuzných. Takové zabezpečení pochopitelně spočívalo nejvýše v poskytnutí střechy nad hlavou a prosté stravy, často za předpokladu, že starý člověk, jak jen to půjde, přiloží v domě ruku k dílu.

Při vysoké úmrtnosti, která byla charakteristická pro starý demografický režim, se ve skutečnosti stáří v podobě stavu nemohoucnosti, neduživosti a závislosti na druhých dožívali jen nemnozí: R. van Dülmen uvádí, že reálnou šanci „zestárnout" měla ve skutečnosti pouze pětina všech lidí.[602] Hranice stáří nebyla v raném novověku nijak úředně stanovena, za starého člověka byl pokládán ten, kdo se jako starý cítil a vykazoval některé vnější znaky stáří (šedivé vlasy, shrbenost, tělesná chatrnost).[603] Nicméně v souvislosti s předáním gruntu mladší generaci bývá často zmiňován 50. rok věku.[604] Nakolik byl pocit stáří subjektivní záležitostí a nakolik v praxi docházelo k převedení usedlosti na mladší generaci v rozmanitém věku, lze pracovně chápat jako hranici stáří 50 let, což je v souladu i s hranicí stáří tak, jak ji chápou demografové. Lze pak sledovat, v jaké míře se takového věku lidé dožívali a zda svou pozici v čele domácnosti – pokud jí vůbec v dosavadním životě dosáhli - drželi i po 50. roce věku.

Sledujeme-li věkovou strukturu zemřelých prostřednictvím poddanských seznamů, nutno mít na paměti, že registry poddaných vůbec nezachytily většinu dětí, které zemřely v kojeneckém věku. V principu nám tedy uniká přibližně 20-22 % zemřelých. Přesto nám může věk osob, vyřazených v letech 1710-1729 z evidence z důvodu úmrtí, mnohé napovědět. Ve sledovaném období bylo ze seznamů z důvodu smrti vyškrtnuto 252 osob mužského a 250 osob ženského pohlaví: zemřelí muži byli z 36,5 % starší 50 let (92 osob) a mezi vyřazenými ženami bylo dokonce 106, tj. 42,4 %, takových, které již přestoupily padesátku. Celkově tedy byly dvě z pěti osob, vyškrtnutých z poddanských seznamů z důvodu úmrtí, starší 50 let. Většina z těchto osob zemřela do 70 let, 75. rok věku překročilo pouze 17 mužů a 10 žen z tohoto okruhu, úhrnem tedy 5,3 % všech poddaných, vyřazených z důvodu úmrtí.

Ani ve sledované skupině 43 hornopolických poddaných, narozených v roce 1714, nebyli zahrnuti všichni, kteří se narodili v roce 1714, nýbrž jen ti, kteří přežili kritické první měsíce života a byli zaregistrováni poddanským seznamem pro rok 1715. Z nich ovšem zemřela ještě více než třetina osob (15 jedinců, tj. 34,9 %) v dětském věku. Ve věku do 50 let pak zastihla smrt prokazatelně další čtyři osoby, u dalších devíti však tuto otázku nemůžeme zodpovědět, neboť někdy mezi 20. a 50. rokem věku opustily panství a byly vyřazeny z poddanské evidence. Zbývajících 14 osob (32,6 %) pak podle všeho zemřelo až po padesátce, ve třech případech však šlo o lidi v místě bydliště dlouhodobě nepřítomné a je otázka, nakolik jejich vyřazení resp. vymizení z evidence odráží jejich úmrtí (u dvou se patrně jednalo spíše o vypuštění ze seznamů, u jedné ženy bylo jako důvod vyřazení uvedeno úmrtí, ačkoliv můžeme pochybovat, zda měl vrchnostenský úředník k dispozici skutečně věrohodné zprávy

[601] Richard van Dülmen, Kultura a každodenní život v raném novověku (16.-18.století). Dům a jeho lidé (I.), Praha 1999, s.207-214.

[602] R. van Dülmen, c.d., s. 216.

[603] Peter Borscheid, Geschichte des Alters. 16.-18. Jahrhundert, Münster 1987, s. 151.

[604] R. van Dülmen, c.d., s. 210.

o její smrti).[605] V jednom případě se sledovaný jedinec i s manželkou jakýmsi nedopatřením vytratil z poddanské evidence, přestože podle určitých známek žila rodina v místě bydliště i nadále (v matrice byl zaznamenán křest jeho potomka v roce 1763, kdy mu bylo 49 let, takže v 50 letech byl nejspíše ještě naživu). Když vezmeme v potaz pouze případy, kdy je úmrtí po padesátce naprosto jisté a většinou i ověřené matrikou, ztenčí se okruh těch, kteří se dožili stáří, na 10 osob, tedy necelou čtvrtinu původního počtu sledovaných. Stejnou měrou jsou v této skupince zastoupeni muži i ženy. Z žen tři zemřeli kolem šedesátky (59, 59, 61 let), dvě až po sedmdesátce (73,79); u mužů byla situace podobná, když tři zastihla smrt rovněž kolem šedesátky (56, 59, 63 let) a dva v okamžiku smrti již překročili 70. rok věku (70, 76 let). Přihlédneme-li i ke třem nejistým případům (viz výše), v nichž k vyřazení z evidence došlo v době, kdy dotyčným bylo 74 resp. 66 resp. 72 let, zdá se, že na Policku byly v 18. století šance na „zestárnutí" o něco příznivější, než konstatuje R. van Dülmen. Závěry jsou ovšem činěny pouze na základě studia malého skupiny osob.

U populace, která již překročila padesátku, můžeme předpokládat již velmi nízkou mobilitu: mimo bydliště se nejspíše nacházely pouze ty osoby, které pobývaly za hranicemi panství již ve středním, popř. mladém věku a jen vzácně se setkáme se situací, kdy člověk opustil domov až na stará kolena. V předešlém výkladu, týkajícím se skupiny osob narozených v roce 1714, jsme ovšem mohli zaznamenat dva případy, kdy se někdo v relativně pokročilém věku vypravil za potomkem do Vídně a nějakou dobu u něj pobýval: Maria Franciska Grohmann odešla za synem do srdce monarchie někdy v roce 1779 či 1780, kdy už jí bylo bezmála 65 let; otec Simona Christopha Gromanna Hans Caspar dokonce přibyl za synem do Vídně jako více než 80letý stařec. Ve Vídni také po přibližně třech letech zemřel, zatímco Maria Franciska se po šesti letech vídeňského pobytu vrátila zpátky do Žandova a tam dožila jako podruhyně. I když podobné situace nebyly asi nijak běžné, přesto ukazují, že i staří lidé mohli náhle opustit domov a zdržovat se mimo bydliště.

Při pohledu na poddanskou populaci Žandova, Stoupna, Horní a Dolní Police v 10. a 20. letech 18. století lze rok co rok zaznamenat několik lidí starších 50 let, kteří se zdržovali mimo bydliště. Jejich počet má od roku 1710 do roku 1729 jasnou tendenci stoupat, což je však spíše než co jiného důsledek zkvalitňující se poddanské evidence: v místě registrace nebylo v roce 1711 přítomno 6 mužů a 1 žena starší 50 let (3,9 % populace nad 50 let), v roce 1715 jde o 5 mužů a 1 ženu nad 50 let (3,6 % populace nad 50 let), v roce 1719 o 8 mužů a 3 ženy (5,6 % populace nad 50 let), v roce 1723 o 9 mužů a 9 žen (10,3 % populace nad 50 let) a konečně v roce 1728 napočítáme 17 mužů a 16 žen ve věku nad 50 let, kteří se z nějakého důvodu nezdržují doma (17 % populace nad 50 let). Podíl žen starších 50 let nevyskytujících se v místě bydliště byl zejména v letech 1711 a 1715, ale ještě i v roce 1719 velmi nízký, dalo by se říci zanedbatelný (1 % resp. 1,1 % resp. 3 %), zatímco podíl nepřítomných mužů starších padesáti let se ve stejné době pohyboval kolem 7 % (7,4 % v roce 1711, 5,9 % v roce 1715 a 8,3 % v roce 1719). Ve 20. letech se však již podíl nepřítomných starých žen a nepřítomných starých mužů vyrovnal: mimo bydliště se k roku 1723 vyskytovalo 10 % žen a 10,7 % mužů starších 50 let, k roku 1728 činil podíl fyzicky nepřítomných 16,2 % v ženské populaci nad 50 let a 17,9 % v mužské populaci nad 50 let.

Nutno říci, že nepřítomné staré muže představovali především vojáci, kteří se na panství nevyskytovali dlouhá léta a v řadě případů již patrně nebyli ani mezi živými. Většinou byli

[605] Anna Veronika Pompe, provdaná Elsasser, pobývala spolu se svým manželem od roku 1748 v sousedním Sasku. Z poddanských seznamů byla ona i její muž vyškrtnuti v roce 1786 a oba byli označeni symbolem křížku. Zemřeli však oba manželé v tomto nebo předchozím roce? Stejně tak mohlo jít o to, že na Policko doputovala zpráva, že manželé Elsasserovi jsou oba již po smrti, přičemž zemřít mohli již před lety, anebo se písař rozhodl vyřadit tyto dvě osoby jako mrtvé duše.

tito muži v určitém okamžiku vyřazeni z evidence s odůvodněním, že jsou po smrti, ale je otázka, nakolik měl písař skutečně spolehlivé informace o jejich skonu. Např. Martin Reichelt z Dolní Police, u nějž poznámky v letech 1710-12 uvádějí „ist vor viellen Jahren in Krieg", byl v roce 1713 jako 70letý vyškrtnut ze seznamů a označen symbolem křížku. Někteří byly jako nepřítomní vedeni po celé sledované dvacetiletí, i když někdy měl úředník pochybnost, zda jsou ještě naživu, jako např. u Gottfrieda Hellera ze Žandova: u vojska prodléval již dlouhá desetiletí[606] a patrně o něm nebylo na panství žádných zpráv, protože v letech 1727-29 písař k jeho jménu poznamenal „Soldat soll todt sein", byť v evidenci figuruje až do konce pozorování. Lze zaznamenat jediný případ, kdy se muž po desítkách let strávených na vojně navrátil na stará kolena domů: Christian Pitzschmann ze Žandova začal sloužit u vojska patrně již začátkem 80. let 17. století (poznámka z roku 1715 u něj uvádí: „vor 33 Jahren ein Soldat"), ale v roce 1716 o něm seznam hovoří jako navrátilci („jetzt zu Hauss"). I podle poznámek v dalších letech pobýval Christian doma, v roce 1729 je označen jako „alter Soldat". Patřil tedy k těm nemnohým, kterým se podařilo vrátit se po letech vojenské služby domů a dožít zde v poklidu (podle matriky zemřel Christian Pitzschmann jako 70letý v roce 1729).

Vyšší podíl mužů mezi osobami staršími 50 let, které nepobývaly v místě bydliště, nesvědčí tedy ani tak o vyšší mobilitě starých mužů jako o tom, že mezi muži bylo více takových případů, kdy někdo v mládí odešel z domova bez toho, že by ztratil statut poddaného, a na panství se již nevrátil. Kromě zmíněných starých vojáků totiž nacházíme v populaci nad 50 let jen ojediněle nějakého muže mimo bydliště. Např. v roce 1719 se jednalo o dva ženaté muže, kteří podle všeho pobývali za hranicemi panství spolu se svou rodinou: George Roth ze Žandova se živil v Praze jako kočí a Tobias Renner z Horní Police působil jako varhaník a kantor v Mimoni. V obou případech odešli dotyční z panství již ve věku kolem 40 let a v 50 letech se stále ještě zdržovali za hranicemi dominia a v tomto smyslu jde o podobné případy jako již zmínění vojáci: neukazují na mobilitu starších osob, ale na dlouhodobý pobyt mimo panství, který započal již v mladším věku dané osoby.

Jedině u Mathese Grohmanna ze Žandova by se dalo uvažovat o odchodu z domova až ve věku kolem 50 let. Mathes, přestože se v roce 1711 jako 33letý odloučil od rodičů a založil si vlastní usedlou domácnost, se do pokročilého věku neoženil. V městečku se živil jako mydlář než v roce 1727, kdy dosáhl 49 let, odešel do Dubé; patrně i tam provozoval dále mydlářskou živnost („Seiffensieder, haltet sich zu Dauba auff").

Za povšimnutí stojí ještě případ George Blumbtrieta, selského syna ze Stoupna, který v roce 1728, kdy již překročil padesátku, stále ještě sloužil. Mezi muži jde o jediný případ služby po 50. roce věku. Ovšem zda Georg sloužil za hranicemi panství či jen mimo bydliště, nevíme, neboť od roku 1719 se v jeho případě poznámka omezuje na lakonické „verdint". Pro léta 1717-18 však místo, kde dotyčný sloužil, známe: jednalo se o lokalitu Mladé na ploskovickém panství („dint zu Mladey") a je možné, že Georg sloužil mimo panství i v dalších letech.

Mezi ženami nacházíme daleko více těch, které sloužily i po padesátce, ale až v seznamech z 20.let. V letech 1711, 1715 a 1719 neoznačují poznámky žádnou z žen starších 50 let jako služebnou či děvečku, setkáme se jen s ojedinělými případy starých žen, které se nevyskytovaly v místě bydliště: v roce 1711-12 pobývala bezmála 70letá vdova Maria Zwochin ze Žandova „zu Slatin beym Schuhmacher", v roce 1716-25 se vdova Helena Wiessnerin z Horní Police zdržovala „zu Plosskowitz beym Meltzer" (v roce 1716 dosáhla 53 let a v Ploskovicích později ve věku 64 let zemřela) a v letech 1717-20 se vdova Dora Hellerin ze Žandova vyskytovala v Chomutově („zu Comottau"), přičemž v té době se věkově pohybovala kolem 65 let. Tyto staré vdovy v místě svého pobytu sotva sloužily, alespoň ne

[606] Poznámka z roku 1713 dokonce uvádí, že je vojákem již 36 let, ovšem tento údaj patrně není příliš spolehlivý; je-li věrohodně zaznamenán Gottfriedův věk, pak by musel narukovat již ve věku kolem 16-17 let.

v běžném slova smyslu; spíše je pravděpodobné, že jim nějací příbuzní poskytli útočiště a střechu nad hlavou.

Zajímavý případ dočasného pobytu staré osoby mimo bydliště představuje Sybilla Palmin, vdova z Horní Police: od začátku pozorování v roce 1710 až do roku 1722, kdy dosáhla 61 let, tato žena patrně Polici neopustila (v letech 1718-20 je u ní dokonce výslovně uvedeno „zu Politz"). Po té však po dva roky pobývala v lokalitě Eisenberg „beym Richter". Od roku 1724 až do konce pozorování se pak opět vyskytovala v Horní Polici a pobývala v chalupě George Fiedlera („zu Haus bey Georg Fiedler"), s jehož manželkou byla patrně nějak příbuzná (žena George Fiedlera se za svobodna jmenovala rovněž Palme, ale určitě nebyla Sybillinou dcerou). Proč stará žena odešla na dobu dvou let z domova a co ji přivedlo právě do Eisenbergu? Snad byla s místním rychtářem v jakémsi příbuzenském vztahu a jeho rodina jí nabídla dočasné útočiště. To by ukazovalo na praxi, kdy staří lidé (pokud nešlo o zajištěné výměnkáře) byli odkázáni na solidaritu širšího příbuzenstva, které se postupně střídalo v roli jejich živitelů.[607]

Ve zmíněných případech máme nejspíše co dělat se skutečnou mobilitou starých osob, protože sledované ženy od svého ovdovění až do odchodu z panství pobývaly podle všeho doma. V jiných případech ovšem výskyt staré ženy mimo bydliště plynule navazoval na její dlouhodobý pobyt za hranicemi panství. Např. Sabina Eckertin z Horní Police na začátku sledovaného dvacetiletí ještě sloužila („verdint in Böhmen"), ale od roku 1713, kdy překročila 45 let, už poznámky o službě nehovoří, pouze upřesňují, že se Sabina vyskytuje v Podlešíně. Patrně v místě, kde před tím sloužila, zakotvila jako podruhyně, které hospodář za výpomoc na statku poskytl stravu a přístřeší.

Takový byl patrně osud i mnoha dalších žen, které se neprovdaly a do pokročilého věku se živily službou. Pokud se poznámky neomezují na lakonické „verdint", které nám samozřejmě neumožňuje rozhodnout, zda žena sloužila v místě bydliště či v nějaké vzdálené lokalitě mimo dominium, jsme často svědky lze říci kočovného života některých osob, které i po 50. roce věku v poměrně krátkých intervalech měnily působiště a táhly za prací od jednoho místa k druhému. Např. Dorothea Marx z Horní Police byla ve službě již na začátku pozorování, kdy jí táhlo již na čtyřicítku. V roce 1710 sloužila u obročního v Ploskovicích, rok na to v Litoměřicích. V letech 1712-13 ji zastihneme opět v Ploskovicích s tím, že pouze pro rok 1712 seznam výslovně uvádí „beym Kornschreiber". Rok 1715 strávila výjimečně doma v Polici („zu Politz"), v letech 1717-22 pobývala však opět v Ploskovicích. Pro léta 1723-25 ji seznamy zachycují ve službě u obročního v Míkovicích („zu Mickowitz beym Kornschreiber"), ale v roce 1727 měla být údajně zpátky v Polici, kde pracovala na pile („auf der Politzer Brethmühl"). Poslední dva roky sledovaného dvacetiletí , kdy dosáhla už 55 let, ji zastihneme opět mimo Polici: sloužila v lokalitě Chlumín, opět u obročního („zu Klumin bey H. Kornschreiber").

Sondy do poměrů v poddanské populaci Žandova, Horní Police, Dolní Police a Stoupna během sledovaného dvacetiletí 1710-1729 nám umožnily zjistit, nakolik bylo obvyklé, že se lidé starší 50 let nezdržovali v lokalitě, kam příslušeli, a nakolik se za takovými případy skutečně skrývala mobilita starých osob nebo zda se spíše jednalo o dlouhodobý výskyt mimo bydliště, který se datoval již od mladého či středního věku dotyčných. Metoda sledování osudů určitého okruhu osob po celou dobu jejich výskytu v poddanských seznamech nám však nabízí možnost hledat odpovědi i na další otázky, které si lze v souvislosti s životními cykly venkovského obyvatelstva v době předprůmyslové klást. Mám na mysli zejména tendence v předávání nemovitosti mladší generaci. Měli držitelé usedlostí sklon setrvat v čele hospodářství až do pozdního stáří a grunt podstoupit dědicům až v situaci, kdy zdraví a

[607] R.van Dülmen, c.d., s. 211. Autor konstatuje, že příslušníci nižších venkovských vrstev byli zpravidla ve stáří trpěni na některém hospodářství nebo byli dokonce posíláni od domu k domu.

fyzické síly nedovolovaly řešit věc jinak? Anebo v určitém věku ochotně předali usedlost dědici s perspektivou zaslouženého odpočinku ve stáří? Lišily se v tomto ohledu poměry u sedláků, které vysloužilým hospodářům zpravidla umožňovaly využít výměnek, od poměrů u nižších venkovských vrstev? A jak se do celé věci promítla eventuální ztráta partnera? Uspíšilo ovdovění odchod z čela hospodářství? Zejména v posledně jmenovaném bodě bychom mohli očekávat rozdíly v situaci mužů-vdovců a žen-vdov, ale je takový předpoklad oprávněný?

Při pohledu na minulou společnost je potíž v tom, že zpravidla neznáme motivy a okolnosti vedoucí k určitému sociálnímu jednání, jež je pramenně postižitelné: nevíme, zda hospodář, který již kolem padesátky předal usedlost dědici, tak činil z touhy po klidu a odpočinku, z důvodu únavy a nechuti dále hospodařit, kvůli nátlaku dědiců či pro vleklou chorobu, bránící mu starat se o grunt. Naproti tomu hospodář, který takový krok neudělal a v čele gruntu stál až do pozdního stáří, nemusel být v té věci veden jen snahou podržet si autoritu v domě co nejdéle, ale k setrvání pozici hospodáře ho mohly nutit jisté, dnes sotva zjistitelné okolnosti, jako např. absence vhodného nástupce. Dnešní badatel může zjistit, zda byly naživu hospodářovy dospělé děti, dokonce i to, zda byly přítomny doma, ale z dochovaných pramenů už nemusí zjistit jejich případnou nezpůsobilost – zdravotní, duševní a už vůbec ne charakterovou – k řízení hospodářství. Nezbývá než postihnout četnost jednotlivých případů a nejfrekventovanější situace chápat jako typické. Takový přístup by si však vynucoval podstatně větší vzorek než ten, jímž disponuji. Předloženou mikroanalýzu je tedy nutné chápat spíše jako presentaci několika konkrétních osudů, u nichž lze jen stěží odpovědně rozhodnout, zda jsou typické či mimořádné. Malý okruh sledovaný osob se zpěčuje statistickému vyhodnocení. Nicméně určité shodné rysy předložených případů by mohly přece jen odhalit jisté tendence v dobové sociální praxi, jakkoliv každý obecnější závěr musí být činěn s největší opatrností.

Skupina narozených v roce 1714 se s postupujícím věkem pochopitelně plynule zmenšovala, takže z původního počtu 43 osob, které byly do poddanské evidence zavedeny v roce 1715, se jich kolem 50. roku věku vyskytovalo v poddanských seznamech již jen 14, tedy třetina. Již bylo řečeno, že 15 jedinců z původního počtu se vůbec nedožilo dospělosti a zemřelo většinou v útlém věku kolem jednoho dvou let. Další třetina tedy z poddanských register vymizela v průběhu dospělosti.

Především 8 osob (3 muži a 5 žen) bylo propuštěno z poddanství ještě za svobodna: ženy prokazatelně nebo alespoň pravděpodobně kvůli sňatku s cizopanským poddaným; z mužů jeden odešel z panství spolu s rodiči, druhý získal výhost jako mladík kvůli povolání kněze a třetí byl propuštěn sice jako svobodný, ale až ve středním věku (46 let) a po dlouhodobém pobytu mimo panství.

Kromě toho dva muži vymizeli ze seznamů v podstatě administrativním nedopatřením: seznamy je od určitého momentu neuvádějí, přestože v místě bydliště žili i v dalších letech. V jednom případě vznikla chyba při převodu čerstvě ženatého muže z oddílu podruhů mezi usedlé, když byl dotyčný omylem ztotožněn se svým o pár let starším jmenovcem; v Žandově však pár žil i v dalších letech, o čemž svědčí nalezený matriční záznam o křtu jejich syna z roku 1763, kdy sledovaný muž dosáhl již 49 let.[608] Matrika jej sice označuje jako usedlého měšťana a řemeslnického mistra, ale o jeho dalších osudech po 50. roce věku nic nevíme. V druhém případě se rovněž jednalo o ženatého muže, který byl spolu s rodinou naposledy registrován v seznamu pro rok 1748. V dalších letech již rodinu tohoto muže seznamy

[608] SOA Litoměřice, farnost Žandov, matrika L 187/1, zápis z 3.10.1763 (odpovídá i křestní a rodné jméno matky). Matriky křtěnců pro farnost Žandov vedeny právě od roku 1763, do té doby je k dispozici pouze index nedochované starší matriky.

neuvádějí, přestože i v tomto případě se oprávněně můžeme domnívat, že v Žandově žila i v dalších letech: v matrice se objevují křty dětí tohoto páru. Tento muž se však patrně 50. roku věku nedožil a podle matriky zemřel jako 45letý v roce 1759.[609]

Pět osob během dospělosti, ale před 50. rokem věku zemřelo. Vedle výše zmíněného muže se jednalo o další dvě osoby mužského pohlaví: jeden muž zemřel jako svobodný ve věku 45 let a druhý jako ženatý ve věku 31 let. Vedle toho zastihla smrt před dovršením 50. roku věku dvě ženy, z nichž jedna byla v době smrti vdaná (44 let) a druhá svobodná (36 let).

Ve věku 50 let tedy můžeme v poddanských registrech zaznamenat z původního okruhu osob jen 14 jedinců, přičemž z poloviny šlo o muže a z poloviny o ženy. Ovšem zkoumání praxe při předání majetku potomkům vylučuje z naší analýzy dalších pět osob (tři muže a dvě ženy), které sice byly v poddanských seznamech evidovány, ale fakticky se v místě registrace nezdržovaly. V těchto případech sociální statut, jaký těmto lidem popř. jejich rodinám připisují poddanské seznamy, nemusí korespondovat se skutečným společenským postavením v místě výskytu. A také rodinné poměry těchto osob mohou být zachyceny jen neúplně, přibližně (např. co se počtu dětí v rodině týče) a se značnou časovou prodlevou ve srovnání se skutečností (uzavření sňatku, ovdovění, smrt sledované osoby).

Tito nepřítomní byli od určitého okamžiku evidováni v oddíle podruhů a neusedlých, ale tato změna měla vždy povahu čistě administrativního překvalifikování jejich statutu, které souviselo s přeřazením osoby nebo osob, při nichž byli dosud v seznamech zapsáni (rodičů, popř. sourozenců), mezi podruhy. Nijak to nesvědčilo o změně jejich společenského postavení v jejich působišti. Proto nelze ani posoudit, nakolik se měnil jejich skutečný sociální statut po 50. roce věku. U některých z těchto nepřítomných osob se do způsobu jejich evidence nijak nepromítla ani okolnost, že vstoupily do manželství: jedná se o ty případy, kdy dotyčný poddaný odešel z panství ještě za svobodna a sňatek uzavřel za své nepřítomnosti. Poddanské seznamy jej pak nadále evidují v pozici dítěte u žijícího rodiče a jen z poznámky se dozvíme, že dotyčný se oženil (ostatně vrchnostenský úředník se tuto skutečnost dozvěděl patrně jen zprostředkovaně a nejspíše se značným zpožděním, navíc o snoubence nebylo nejspíše nic známo a ze sňatku pro ní neplynuly nijaké závazky k polické vrchnosti). To byl případ Simona Christopha Gromanna ze Žandova, který panství opustil již jako 24letý mladík. Po letech vandrování se usadil ve Vídni, kde provozoval ševcovinu a také se oženil (poprvé poznámka hovoří o tom, že je ženatý, v roce 1768, ale do manželství mohl ve skutečnosti vstoupit mnohem dříve). Mezi podruhy byl v poddanské evidenci převeden v roce 1767 v souvislosti s tím, že se jeho 75letý otec rozhodl stáhnout se do podruží a předat majetek svému synovi, Simonově mladšímu bratrovi, který byl v té době již přes 20 let ženatý. Nepřítomný syn byl pak spolu s otcem převeden do oddílu podruhů; tam byl registrován až do roku 1788 (po otcově smrti v roce 1775 už jen jako jednotlivec s poznámkou „nach Seel. Caspar Gromann"), kdy byl propuštěn („Weck zu lassen"). O jeho vídeňské rodině ze seznamů nic nevíme a nelze ani příliš usuzovat na jeho sociální status ve Vídni; nevíme, zda si ve městě koupil nemovitost a zařídil živnost anebo se protloukal jako tovaryš po cizích dílnách. Do roku 1763 u něj seznamy uvádějí pouze stručné „Schuhmacher (Schuster) in Wien", pak asi jedno desetiletí o způsobu obživy mlčí (upřesňují pouze, že se Simon Christoph nachází ve Vídni), aby pak mezi léty 1775 a 1786 označily Simona Christopha jako tenoristu (sic!) ve Vídni („Tenorist in Wien"). Je možné, aby se muž mezi 60. a 70. rokem věku živil profesionálně zpěvem? Kdo jej zaměstnával? Uvedené poznámky spíše podněcují naši fantazii než aby nám přiblížily faktický sociální a rodinný statut dotyčného.

U dalších dvou nepřítomných mužů alespoň máme celkem jasnou představu, že byli vrchnostenskými zaměstnanci, ale jejich rodinné poměry jsou poddanskými seznamy zachyceny jen v náznaku. Franz Anton Wentzel z Horní Police opustil panství – podobně jako

[609] SOA Litoměřice, farnost Žandov, matrika L 187/1, index zemřelých.

výše zmíněný Gromann – již v mladí: v devatenácti letech byl jako talentovaný mladík poslán k obročnímu do Buštěhradu, aby vstřebal základní úřednické znalosti a dovednosti, a od 22 let působil již jako samostatný písař. Od roku 1748 působil sám jako obroční v Červeném Újezdě na středočeských doménách toskánského rodu a zde také uzavřel sňatek (poznámka z roku 1752 uvádí „schon verheurathet"). O jeho rodině ovšem dlouho nic bližšího nevíme, neboť seznamy vedou Franze Antona i nadále při jeho ovdovělém otci, po otcově smrti v září 1753[610] pak spolu s dvěma sourozenci v oddíle sirotků (mladší bratr rovněž působil jako písař a v Polici se nevyskytoval, svobodná sestra Anna Rosina většinou pobývala u bratra a provdala se až krátce před čtyřicítkou). Až v roce 1760 byla v polických seznamech náhle zaregistrována Franzova 7letá dcerka Catharina. Jaký byl pro to důvod, když ostatní rodinní příslušníci (manželka popř. další děti) evidováni nikdy nebyli a sama Catharina se na Policku nejspíše fyzicky nikdy nevyskytovala? Patrně si na ni polická vrchnost činila nárok jako na svou poddanou. Pravě když Franz Anton dosáhl 50 let, byl spolu s dcerkou z poddanské evidence vyřazen: podle všeho získal po letech nepřítomnosti výhost.

I třetí z nepřítomných mužů se mimo panství oženil, jeho žena však byla po sňatku – na rozdíl od předešlých dvou případů – do poddanských seznamů zavedena. Ovšem děti, pokud pár nějaké měl, zaregistrovány nebyly. Anton Strobauch z Horní Police se oženil až v 46 letech a jeho snoubenka, vdova z Krompachu, v té době také už překročila čtyřicítku; vzhledem k věku snoubenců je tedy možné, že žádné děti na svět nepřivedli. Protože ale manželé Strobauchovi společně v Horní Polici nikdy fakticky nepobývali, je stejně tak možné, že děti tohoto páru nebyly polickými seznamy podchyceny. Anton odešel z panství nejspíše někdy v 26-27 letech, když se coby sládek vypravil na vandr. Jeho odchod z panství snad nebyl zcela definitivní a trvalý, neboť některá léta strávil dotyčný podle poznámek doma (např. 1755 „Möltzer Pursch zu Haus"). Ale pro většinu roků poznámky udávají, že je na vandru, anebo přímo upřesňují lokalitu, kde působil (Clonitz?, Jezvé, Ploskovice, Krompach, Míkovice). Je zjevné, že byl zaměstnáván v panských pivovarech a střechu nad hlavou mu patrně poskytovala sama vrchnost – buď přímo v pivovaře popř. v zámeckém traktu obývaném vrchnostenskými zaměstnanci, anebo v nějakém vrchnostenském domku. Tyto poměry nijak nesouvisely s tím, jaký statut Antonovi připisovaly poddanské seznamy: do roku 1755 byl veden jako domkářský syn při otci; v roce 1756 se rodné chalupy ujal Antonův mladší bratr Johann Christoph, v té době již pět let ženatý. Antonovi rodiče (otci bylo v té době již 75 let, matce 73 let) byli v souvislosti s tím převedeni do oddílu podruhů a spolu s nimi se tam ocitl i Anton a jeho svobodná sestra. Až v roce 1762 byl registrován na jiném místě v oddíle podruhů než jeho ovdovělý otec (matka zemřela v roce 1757) a svobodná sestra. Tehdy k němu byla připsána jeho manželka Maria Elisabeth, zpočátku bez udání věku, což nejlépe svědčí o její faktické nepřítomnosti na panství (věk byl u ní upřesněn až v seznamu pro rok 1765). Anton zemřel relativně záhy, již v březnu 1771 ve věku nedožitých 57 let. Zemřel a pochován byl v Ploskovicích, kde v posledních letech působil jako panský sládek.

Životní běhy těchto mužů nám tedy z důvodu jejich nepřítomnosti v místě, kam poddansky příslušeli, nemohou posloužit pro analýzu dědické praxe na Policku, ale můžeme si povšimnout okolností, za jakých odstoupili z čela hospodářství jejich rodiče. Dědicem rodičovské usedlosti se však nestal žádný ze sledovaných mužů, ale jejich sourozenec (ve dvou případech bratr, v jednom sestra). Dědicové byli v době převzetí majetku vždy už několik let v manželství a doposud patrně vyčkávali se svými rodinami v podruží. Bratr Antona Strobaucha, Johann Christoph, byl v době převzetí rodné chalupy ženat již bezmála 5 let; sestra Franze Antona Wentzela, Maria, byla v momentě převedení usedlosti provdána za

[610] Franzův otec Christoph Wentzel podstoupil krátce před smrtí (17.9.1753) ve svých 70 letech chalupu v Horní Polici svému zeti Josephu Blumbtrittovi, který se s jeho dcerou Marií Elisabeth oženil 2.10.1746; pár pravděpodobně žil do té doby u starého Wentzela v podruží.

Josepha Blumbtritta, nového držitele chalupy, již více než 6 let. Bratr Simona Christopha Gromanna, Johann Adalbert, získal od otce dům v Žandově dokonce až 23 let po vstupu do manželství.

Pro žádného z odstupujících hospodářů tak zájem potencionálního dědice vstoupit do manželství nebyl impulsem k převedení gruntu na potomka. Při tom všichni dosáhli v době, kdy opouštěli pozici hospodáře, relativně pokročilého věku: jednomu bylo krátce před sedmdesátkou, dvěma dalším dokonce 75 let. Dalším společným jmenovatem všech tří případů bylo, že odstupující hospodáři byli již vdovci, a někteří dokonce dosti čerství vdovci, takže by se dalo usuzovat, že rezignace na statut hospodáře mohla souviset se ztrátou životní družky. Nejmarkantnější je těsná souslednost obou událostí u Strobauchů: manželka starého Strobaucha a matka sledovaného Antona, Veronika, zemřela ve věku 75 let v dubnu 1756 (pohřbena 16.4.1756) a v tomtéž roce došlo ke změně na postu hospodáře. Elisabeth, 66letá manželka starého domkáře Wentzela, byla v seznamech označena jako zemřelá v roce 1750 a vdovec Christoph Wentzel se vzdal polické chalupy ve prospěch svého zetě v roce 1752. Casper, otec Simona Christopha a Johanna Adalberta Gromannových, ztratil svou manželku Benignu v srpnu 1763 (pohřbena 31.8.1763), když jí bylo 76 let. Do podruží se pak stáhnul někdy v roce 1766, neboť k roku následujícímu je uveden jako nový držitel domu jeho syn. Až na Christopha Wentzela, který krátce po předání hospodářství zemřel (pohřben 17.9.1753), žili tito vysloužilí hospodáři v podruží ještě dlouhá léta, takže patrně nebyli v době předání statku nějak vážně nemocní či fyzicky zdevastovaní (jak víme, starý Gromann dokonce podnikl cestu za synem až do Vídně).

V těchto třech případech se tak podle všeho nesetkáváme s odstoupením hospodářů z důvodu sňatku příštího dědice (a zároveň tedy ani s odkládáním vstupu do manželství ze strany dědiců do okamžiku, až budou mít jistotu převzetí usedlosti) – ostatně nejedná se o příslušníky selských vrstev, takže dědic nemusel být předem ani striktně stanoven a spíše se zdá, že hospodář setrval v čele hospodářství, dokud uznal za vhodné, a pak volil svého nástupce mezi potomky, kteří byli v daném okamžiku k dispozici. Jako určitý impuls k stáhnutí se do ústraní se jeví ovdovění hospodářů, i když v jednom z případů mohl hrát roli i špatný zdravotní stav.

Obě v seznamech registrované, nicméně fakticky nepřítomné ženy odešly z místa registrace potažmo z panství až po svém sňatku, takže pro naše účely nejsou využitelné ani jejich vlastní osudy (stejně jako u tří shora zmíněných mužů i zde platí, že o jejich skutečném sociálním postavení a rodinných poměrech mnoho nevíme), ani situace v jejich původních rodinách, neboť ta v souvislosti s jejich sňatkem mizí z našeho zorného pole. To platí především o Anně Veronice Pompe, provdané Elsasser. V roce 1744, kdy se provdala za Johanna Christiana Elsassera ze Saska, žili ještě oba její rodiče a při nich byly v oddíle podruhů zapsáni další čtyři Veroničiny sourozenci v dospělém věku. Rodina Pompeova byla však již od narození Anny Veroniky evidována v oddíle podruhů a není pravděpodobné, že by se na jejím sociálním postavení po dceřině svatbě ještě něco změnilo (otci bylo v té době již 70 let, matce 65 let): v tomto případě tedy k žádnému převodu majetku na dědice dojít nemohlo. Sama Anna Veronika byla spolu s manželem hned od počátku registrována rovněž mezi podruhy a na věci se pochopitelně nic nezměnilo ani s odchodem manželského páru do saské Lužice. Není však vyloučeno, že se v Sasku mohla rodina zakoupit a nabýt tak vyššího společenského postavení, ale na její sociální statut na Policku to žádný vliv nemělo. Nejistotu máme i stran rodinných poměrů: pár byl až do vyřazení z evidence veden jako bezdětný, ale rozhodně nemůžeme vyloučit, že se mu v Lužici nějaké děti narodily. Vyškrtnutí obou manželů v roce 1786, je v seznamu zdůvodněno jejich úmrtím, ale spíše se zdá, že šlo o administrativní opatření, kterým byly registry zbavovány mrtvých duší, tj. nezvěstných osob, o nichž dlouhé roky nebylo žádných zpráv.

Poněkud v jiné situaci se ocitáme v případě Anny Sussany Söhnel, provdané Jantsch. I u ní sice platí, že situace její původní rodiny pro nás není z hlediska studia okolností, za jakých bylo předáno hospodářství další generaci, zajímavá (v tomto případě známe pouze matku, neboť Sussana se narodila jako nemanželská, a její matka byla od narození až do sňatku své dcery v roce 1737 registrována jako podruhyně). Ale na rozdíl od výše zmíněné ženy se podařilo velmi přesně zmapovat rodinné poměry provdané Anny Sussany. Děti manželů Jantschových byly sice – zejména z počátku - do poddanských seznamů zapisovány v nepravidelných dávkách, nikoliv průběžně; ale nakonec vcelku spolehlivě, jak se podařilo ověřit v matrikách z kolatur, kde Franz Anton Jantsch působil jako kantor a kde celá rodina pobývala (v letech 1740-51 Malá Bukovina a od roku 1752 Cvikov): v těchto matrikách jsou dobře zachyceny jak křty, tak i případné pohřby Jantschových dětí, ve Cvikovské matrice pak později i jejich sňatky. Manželé Jantschovi byli po svatbě vedeni v žandovském oddíle podruhů a v případě tohoto páru je zvláštní zejména to, že přes trvalou nepřítomnost na panství se Jantschovi v roce 1744 zakoupili v jedné z hornopolických chalup a statut usedlých si zachovali po celou dobu trvání manželství. Jako usedlá byla pak registrována Anna Sussana i po smrti svého manžela v březnu 1773, přestože spolu s dvěma svobodnými dětmi nadále žila ve Cvikově. Až v roce 1780 byla vdova s dvěma dospělými svobodnými dětmi převedena do oddílu vdov a sirotků (jako nový držitel byl v domě zapsán jistý Johann Georg Watzek, který s Jantschovými patrně nijak příbuzný nebyl) a v souvislosti s tím se ztratila z evidence.

Pro detailnější analýzu máme tedy nyní k dispozici osudy devíti osob (čtyř mužů a pěti žen), které můžeme v poddanských seznamech sledovat i po 50. roce věku a pro něž zároveň platí, že pobývaly v místě registrace, takže jejich sociální statut zrcadlí jejich skutečné postavení v poddanské společnosti. Uvidíme, zda charakteristiky, které jsme konstatovali pro převody majetku na mladší generaci ve třech výše zmíněných případech (v rodinách tří, v místě registrace nepřítomných mužů), shledáme i zde.

Osudy tří mužů byly svázany s prostředím poddanského městečka, pouze jedna ze sledovaných osob mužského pohlaví representuje prostředí venkovských poddaných, živících se převážně zemědělstvím. Žandovan Hanss Anton Ritzschel uzavřel sňatek velmi časně, již ve dvaceti letech, a to s ženou o řadu let starší. K získání nemovitosti v městečku mu však sňatek zjevně nijak nepomohl, neboť celý zbytek života prožil spolu s rodinou v podružském postavení. Poddanské seznamy evidují bednáře Ritzschela, jeho ženu a dvě dcery (narozeny 1736 a 1739) trvale v oddíle podruhů a neusedlých. V matričním zápisu o sňatku jeho mladší dcery z 21.2.1764 je uváděn jako bednářský mistr v Žandově, žádná zmínka o tom, že by patřil mezi měšťany (sousedy). Seznam z roku 1771 ukázal, že manželé Ritzschelovi (obě dcery se do té doby provdaly) žili v domě tkalce Johanna Antona Webera (28), který byl svobodný a podle všeho se fakticky vyskytoval v Horní Polici (poznámka u něj uvádí „Weber in Politz"); možná tedy dům užívali sami. V roce 1773 jsou oba manželé v seznamu škrtnuti a označeni jako zemřelí, nicméně ve skutečnosti zemřela nejspíše pouze 77letá manželka sledovaného muže (podle matriky pohřbena 28.5.1772) a sám Johann Anton, v té době stár 57 let, žil v městečku nadále. Na základě matriky se zdá, že se asi půl roku po smrti své první partnerky znovu oženil (1.2.1773 si vzal o 40 let mladší svobodnou dívku a 27.12. téhož roku se páru narodil první potomek). I když po roce 1773 se již nepodařilo J.A.Ritzschela v poddanské evidenci najít, na jeho postastavení podruha se patrně nic nezměnilo.

Zbývací dva muži, kteří žili v Žandově, však - na rozdíl od Hanse Antona Ritzschela - po svatbě usedlou pozici zaujali a situaci kolem převodu majetku lze jejich prostřednictvím sledovat. Hanss Anton Merttin vyženil v roce 1743 dům v Žandově a nemovitost zůstala v jeho rukou i přesto, že jeho manželka krátce po svatbě zemřela. Hanss Anton brzy na to uzavřel nový sňatek a s druhou manželkou prožil v postavení usedlého páru bezmála 40 let. V roce 1780, kdy dosáhl již 66 let, předal majetek zeti, pláteníku Josephu Wünschovi, který se

s jeho jedinou dcerou Annou Franciskou oženil 21.5.1776. V podruží u vdané dcery strávil ještě deset let života, přičemž po smrti své druhé ženy (16.3.1785) se stačil ve věku 71 let ještě jednou oženit. Za ženu pojal 26.9.1785 čtyřicetiletou, dosud svobodnou Rosinu Hockauf. Zemřel jako 76letý 11.12.1790.

Třetí ze Žandovanů, Antoni Söhnel, rovněž dům ve městečku vyženil. V roce 1739 pojal za manželku 20letou Apoloniu Grötschel, jejíž ovdovělá matka mu podstoupila nemovitost č.62 a sama se spolu se dvěma nedospělými syny stáhla do podruží. Anton se vyučil ševcem, ale po svatbě je v seznamech uváděn jako „Bauer", „Bespanter Bauer" popř. „Bauer und Burger", což hezky ilustruje agrární ráz městečka. Seznam z roku 1771 neuvádí v domě žádné podruhy; ovšem v říjnu 1773 se oženil Antonův nejstarší syn, a protože byli novomanželé po svatbě zapsáni mezi podruhy, je možné, že žili pod jednou střechou s ženichovými rodiči. Anton stál v čele usedlosti až do své smrti v říjnu 1777 (pohřben 7.10.1777) a na rozdíl od dvou výše zmíněných případů svou manželku nepřežil. Matrika zemřelých mu připisuje věk 65 let, ve skutečnosti skonal ve věku 63 let. Po jeho smrti stanula v čele domácnosti Antonova ovdovělá manželka, protože syn Johann Wentzel, který byl ustanoven za dědice, dosáhl v té době sotva 20 let. Krátce po otcově smrti však vstoupily do manželství dvě starší Antonovy děti, 22letý syn Adalberth (17.11.1777), a později ještě 28letá dcera Anna Maria (16.11.1778). Oba potomci odešli po svatbě do domu svého partnera, nicméně se zdá, že jistou souvislost s otcovou smrtí tyto sňatky mohou mít.

Poslední ze sledovaných mužů nežil, jak už bylo řečeno, v městečku Žandově, nýbrž na venkově. Hans Heinrich Förster z hornopolické zahradnické usedlosti se jako 30letý oženil s vdovou po hospodáři z Valteřic a do klína mu spadla větší zahradnická usedlost. Vedle tří nevlastních dcer do rodiny postupně přibylo pět Heinrichových vlastních dětí, z nichž dětství přežily tři dcery. V září 1775 Hans Heinrich v 61 letech ovdověl (manželka Anna Maria pohřbena 6.9.1775), znovu se však již neoženil. Hospodářství vedl až do roku 1783, kdy jako 69letý uvolnil pozici hospodáře svému zeti Johannu Georgu Kulickovi, který se s jeho vlastní dcerou Marií Elisabeth oženil 15.6.1777. Zdá se však, že manželé Kulickovi nevyčkávali na příležitost převzít usedlost na valteřické zahradě v pozici podruhů. Po sňatku podle všeho odešli na sousední novozámecké panství, z něhož ženich pocházel, a do Valteřic se vrátili až v souvislosti s převzetím hospodářství. V té době žily s Hansem Heinrichem pouze dvě dcery, 35letá svobodná Anna Elisabeth a 32letá ovdovělá Veronica spolu se sedmiletou dcerkou (dítě měla za svobodna, ale necelé tři roky po narození nemanželské dcery se provdala za vojáka Mathiase Lause[611]; do tří let po sňatku však její manžel přišel oživot, patrně při plnění vojenských povinností). Povolání provdané dcery do Valteřic a převedení gruntu na zetě tak patrně nebylo důsledkem tlaku manželů Kulickových na starého hospodáře, ale spíše špatného zdravotního stavu samotného Hanse Heinricha. Po předání majetku se spolu se dvěma nezaopatřenými dcerami sice stáhnul do podruží na gruntě, kde dosud hospodařil, ale zaslouženého odpočinku si příliš dlouho neužil. Zemřel v květnu 1784 (pohřben 8.5.1784) ve věku rovných 70 let.

V tomto případě může vyvstat otázka, proč byla při předání hospodářství dána přednost Heinrichově vlastní dceři a nikoliv některé z dcer po původním hospodáři Michaelu Wernerovi, jež by měly mít teoreticky vyšší nároky na dědictví než potomci vdovy Wernerové z druhého manželství. Nejstarší z Heinrichových nevlastních dcer, Anna Dorothea, se 11.8.1765 provdala jako 30letá za ovdovělého domkáře z Valteřic a sňatkem tak získala usedlou pozici. Druhá z nevlastních dcer, 29letá Anna Maria, nedlouho před tím putovala místo k oltáři do hrobu: zemřela na sklonku května 1765 (pohřbena 1.6.1765). Nejmladší z vyženěných dcer, Rosina, se od roku 1764 zdržovala ve službě (mimo jiné i u Tobiase Förstera v Horní Polici, otčímova bratra, který mezitím začal na Försterově polické

[611] V matrice oddaných uveden jako „miles gregarius de Legione Caesareo Regia Rochensi, centuria Fleisner". Srov. SOA Litoměřice, farnost Horní Police, matrika L 44/4, zápis z 27.9.1779.

zahradě hospodařit). V lednu 1770 uzavřela sňatek se selským synkem Andeasem Krombholtzem (první dítě se páru narodilo již v květnu téhož roku) a pár byl zapsán do valteřického oddílu podruhů. Pokud by byl tento pár v podružské pozici i v době předání zahrady, bylo by s podivem, kdyby grunt nepadl do jeho rukou. Sociální statut manželů Krombholtzových jsem v poddanských seznamech po sňatku již nesledovala, avšak nedlouho před převedením usedlosti na Heinrichova zetě Kulicka byl Andreas Krombholtz v matrice uveden jako „casarius" a situován do Valteřic, č.29. Zdá se tedy, že v době změny na postu hospodáře na valteřické zahradě obývali Krombholtzovi domek v sousedství (Försterova zahrada je v pramenech označována jako dům č.28) a do celé věci již nemohli nebo nechtěli zasáhnout.

Pro analýzu okolností při předání majetku máme tedy k dispozici příklady tří mužů, kteří dosáhli po sňatku usedlé pozice a v získané nice setrvali až do stáří. Nápadné je, že všichni tři se do domu, kde později hospodařili, přiženili. Jeden z mužů v postavení hlavy domácnosti ve svých 63 letech zemřel a je vcelku pravděpodobné, že kdyby k tomu nedošlo, ještě nějakou dobu by v domě hospodařil, patrně do doby, než by dědic usedlosti dosáhl poněkud vyšší ho věku (v době otcovi smrti mu bylo sotva 20 let). Ostatní sledovaní muži totiž uvolnili pozici hospodáře až po 65. roce věku (jeden v 66 a druhý v 69 letech). V těchto dvou případech se opakovalo předání rodinného majetku v ženské linii: oba vysložilí hospodáři postoupili dům manželovi své dcery. Nikoliv však bezprostředně po sňatku, nýbrž po 4 resp. 6 letech. Dlužno ovšem dodat že ani v jednom z těchto případů nebyl mužský dědic k dispozici.
Jestliže se ve třech výše analyzovaných případech (převody majetku v rodinách tří, na panství nepřítomných mužů) zdálo, že by odstoupení hospodářů mohlo souviset se ztrátou manželky, nyní se nic takového neukazuje. U dvou mužů z naší skupinky, kteří ovdověli, nevykazuje odstoupení z čela gruntu žádnou těsnější časovou souvislost se smrtí jejich manželky: jeden ovdověl ještě jako hospodář a odstoupil až osm let po té, druhý ovdověl až po pět let po převodu majetku na zetě. Za povšimnutí stojí i to, že ze tří vdovců v našem vzorečku (počítán i bednář Ritzschel, který po sňatku usedlé pozice nedosáhl) se dva na stará kolena ještě oženili a to velmi brzy po smrti své předešlé manželky, navíc se svobodnou ženou o více než jednu generaci mladší. Při tom nešlo o nutné obsazení pozice hospodyně, neboť ani jeden z těchto pozdních ženichů nebyl v pozici hospodáře: první již odstoupil, druhý hospodářem nikdy nebyl.

Z pěti žen, které v poddanských seznamech máme možnost sledovat i po 50. roce věku a které byly v místě registrace skutečně přítomné, žily tři ve městečku Žandově a dvě na venkově, obě shodou okolností ve Stoupně. V prostředí městečka všechny ženy prošly usedlou pozicí, ale pouze jedna ze sledovaných žen setrvala kontinuálně v postavení usedlé hospodyně od sňatku až do své smrti: Anna Veronika Hausschildt, rozená Kroloph, se provdala ve 22 letech za usedlého 41letého vdovce Johanna Christopha Hausschildta a obsadila tak pozici hospodyně v zavedené domácnosti se čtyřmi nedospělými dětmi.V manželství se Veronice narodilo postupně šest dětí, z nichž dětství přežilo pět. Dva nevlastní synové odešli z domu poměrně záhy po Veroničině vstupu do rodiny (nejstarší syn po letech vadrování vstoupil ke kapucínům v Krakově, druhý chlapec se vypravil v roce 1741 do Polska studovat, později se stal hobojistou ve Varšavě a postupně udělal kariéru u tělesné gardy; při Anně Veronice byl evidován až do její smrti, nicméně z Varšavy se do Žandova už nevrátil). Zbylé dvě nevlastní děti vstoupily do manželství v roce 1753 a odešly z domu. Nejstarší syn z Veroničiných vlastních dětí odešel kolem dvacítky za bratrem do Varšavy, čtyři děti pak v průběhu 60. let vstoupily do manželství.[612] Seznam z roku 1771 ukázal, že v domě žila

[612] Pozoruhodné je, že všechny děti (dva synové a dvě dcery) pojaly za manžela či manželku mládence či dívku s příjmením Hantschke, podle všeho příslušníky širšího rodinného klanu. Podrobné matriční záznamy o sňatku

spolu s rodiči jedna z provdaných dcer a sice nejmladší z Hausschildtových dětí, Anna Barbara (manžela Fabiana Sebastina Hantschkeho si vzala 11.10.1768). Přestože Johannu Christophu Hausschildtovi bylo v té době již 76 let a samotné Veronice táhlo na šedesátku, manželé podle všeho nepomýšleli na převedení domu na mladý pár v podruží, neboť pozice hospodáře zbavila Johanna Christopha až smrt v září 1775 (pohřben 22.9.1775). Ani vdovství však nepřimělo Veroniku k odchodu z čela domácnosti: jako vdova vedla dům až do své smrti v dubnu 1787 (pohřbena 7.4.1787) – tehdy dosáhla 73 let. Máme zprávy i o podruzích v domě nedlouho před Veroničiným skonem, z roku 1785 a 1786. Nejedná se už o žádné s provdaných či ženatých dětí, ale o rodiny, které s Annou Veronikou nebyly příbuzné, alespoň ne nějak blízce: v roce 1785 seznam eviduje v poruží Johanna Josepha Hoffmanna (49) s rodinou a v následujícím roce žila v domě rodina ševce Josepha Selbsta (41).

Brzy po sňatku obsadila niku i Maria Franciska Gromann, rozená Sönel. S manželem Johannem Peterem Gromannem byla po svatbě přechodně zapsána v oddíle podruhů, ale do dvou let byli manželé převedeni mezi usedlé, když se zakoupili v domě po rodině Antona Rittera, která se odstěhovala do Buštěhradu. V roce 1758 Marie Franciska jako 44letá ztratila naráz manžela a dvě nejstarší děti, možná v důsledku nějaké nakažlivé nemoci. Přežily tři potomci, z nichž 15letý Johann Anton pobýval na studiích („Studirt zu Presslau"); fakticky tedy v domě zůstala se dvěma nejmladšími dětmi ve věku 11 a 6 let. Syn Johann Joseph odešel z domova studovat do Slezska již jako 11letý v roce 1764 (později pobýval ve Vídni a v roce 1782 byl propuštěn z poddanství), dcera Anna Veronika se 15.11.1768 provdala za ševce Wentzela Josepha Söhnela, příbuzného z matčiny strany (ke sňatku bylo třeba biskupského dispensu kvůli pokrevnímu příbuzenství ve 4. stupni). Pár se podle všeho usadil v domě nevěstiny matky, kde jej registruje seznam z roku 1771: Franciskyn zeť se mohl ujmout ševcovské živnosti po zesnulém manželovi. Po 17 letech v pozici hospodyně – vdovy se Marie Franciska jako 61letá přesunula v roce 1775 do podruží. Držitelem domu se však nestal její zeť Söhnel – rodina dcery se snad mezi tím zakoupila jinde – ale svobodný mládenec Anton Just, syn vdovy z čísla 137. Nový držitel domu se oženil až v říjnu 1777. Maria Franciska zůstala v podruží u Justů až do roku 1780, kdy odešla za nejmladším synem do Vídně. Po pěti šesti letech se však do Žandova jako 72letá ještě vrátila a opět našla střechu nad hlavou v domě, kde po léta hospodařila a který měl stále v držení Anton Just. Následujícího roku jej prodal zámečníkovi Johannu Josephu Försterovi, ale do postavení Marie Francisky coby podruhyně v domě se to nijak nepromítlo. Až jako 78-letá opustila „svůj" dům a uchýlila se ke svým příbuzným, manželům Söhnelovým, do domu č.19. Nedlouho po tom, v únoru 1793, tento svět opustila (pohřbena 22.2.1793). Důvodem přesunu k příbuzným tak mohla být zchátralost a špatný zdravotní stav (matrika uvádí jako příčinu úmrtí „Am Abweichen und Alterswegen"), neboť od neteře a synovce se mohla nadít lepšího zaopatření a péče.

---

jsou k dispozici pouze pro dva z těchto párů a z nich je patrné, že nevěstou syna Johanna Heinricha se stala Therisie, dcera žandovského měšťana a perníkáře Wilhelma Hantschky, a ženichem dcery Anny Barbary se stal Fabian Sebastian, syn žandovského měšťana a kuchaře Fabiana Hantschky. Partneři dětí Hauschildtových tedy nebyli dětmi jednoho manželského párů, ale blízká přízenská vazba mezi nimi asi byla. Oba zmíněné páry navíc musely obdržet biskuský dispens pro sňatek osob ve třetím stupni pokrevního příbuzenství. Věc je jasná, podíváme-li se na rodné příjmení Veroničiny matky Rosiny: než si v roce 1689 vzala Veroničina otce Wentzela Krolopha, jmenovala se Hantschke. Otcové dvou dětí Hantschkeových, které si vzaly její potomky, byli nejspíše Veroničinými bratranci. Vícečetné sňatky Veroničiných dětí se vzdálenými bratranci a sestřenicemi z matčiny strany jsou více než pozoruhodné, ale se stejným fenoménem jsme se mohli setkat i v případě rodiny Marie Francisky Söhnel, provdané Grohmann: i její dcera se provdala za bratrance z matčiny strany a sama Marie Franciska žila na stará kolena u manželů Söhnelových, což byly děti jejích dvou bratrů, které se vzaly. Zřejmě sňatky mezi příbuznými nebyly v prostředí malého městečka, jakým byl Žandov, ničím mimořádným. V případě sňatků dětí Hausschildtových s příslušníky klanu Häntschke se dokonce zdá, že šlo o programovou záležitost, upevňující určité rodinné aliance.

Poslední z obyvatelek městečka, Annu Elisabeth Knorr, rozenou Gromann, spojují se dvěma zmíněnými ženami některé podobnosti: s Annou Veronikou Hausschildt okolnost, že se provdala za vdovce a vyvdala tak čtyři děti ve věku od několika měsíců po 8 let. Její muž však nepatřil mezi usedlé a živil se jako nádeník resp. pacholek v lokalitách více či méně blízkých Žandovu („Hamlknecht", „Meister Knecht"). Sňatkem si tak Anna Elisabeth mezi usedlé nepomohla (vzhledem k tomu, že se vdávala až v 39 letech, lze předpokládat, že příležitostí ke sňatku nebylo nepřeberné množství a že nezbylo než vzít za vděk neusedlým vdovcem) a na obsazení niky musela čekat 12 let. V roce 1765, když bylo Anně Elisabeth již 51 let, se rodina zakoupila a byla byla přeregistrována do oddílu usedlých obyvatel. Ale tento stav netrval dlouho a v roce 1769 je v domě uveden již nový držitel, Anton Girzick, s tím, že Knorrovi se stáhli do podruží. Anton Girzick byl vlastně příbuzným Anny Elisabeth, neboť krátce před převzetím domu se oženil s její neteří Annou Dorotheou, která byla dcerou Elisabetina zesnulého bratra Franze Antona Gromanna (sňatek uzavřen 8.2.1768). Tato okolnost jistě hrála při transferu majetku podstatnou roli. Odstoupení z pozice usedlé hospodyně tak spojuje Annu Elisabeth s druhou z výše zmíněných žen, Marií Franceskou Gromann. Rozdíl je ovšem v tom, že Marie Franceska rezignovala na post hospodyně až mnoho let po tom, co stála v čele domácnosti jako vdova, zatímco Anna Elisabeth tak učinila jako vdaná ve prospěch své neteře. Seznam z roku 1771, systematicky přiřazující podruhy k usedlostem, na kterých pobývali, ukázal, že manželé Knorrovi žili toho času v podruží v domě, v němž Anna Elisabeth vyrůstala a který v roce 1744 převzal od rodičů její ženatý bratr Ignatius. Ten však v roce 1771 nebyl naživu a v čele domácnosti stála jeho ovdovělá manželka a tedy švagrová Anny Elisabeth. U manželů Knorrových pobýval fakticky jen 14letý syn Hans Christoph, dvě dcery nádeníka Knorra z prvního manželství sloužily. V domě se však vyskytoval i 24letý Knorrův vlastní a Elisabetin nevlastní syn Johann Wentzel spolu s novopečenou manželkou. Anna Elisabeth zemřela v září 1773 ve věku 59 let (pohřbena 7.9.1773) a její manžel se zakrátko znovu oženil s 29letou Annou Dorotheou Hegenbarth (sňatek uzavřen 3.2.1774). Rychlý sňatek ovdovělého nádeníka Knorra potvzuje spolu případy dvou výše zmíněných mužů, kteří se také oženili brzy po smrti manželky, že sňatky vdovců byly běžné i ve vysokém věku a zdaleka ne vždy souvisely s nutností obsadit pozici hospodyně v domě. Naproti tomu ženy z naší skupinky se po ztrátě partnera již znovu neprovdaly, přestože byly v okamžiku ovdovění spíše mladší než sledovaní muži (vdově Hausschildtové bylo 61, vdově Gromannové dokonce jen 44 let). Totéž platí i o dvou venkovankách, o nichž bude řeč v následujících odstavcích: i ony ovdověly (jedna v 55, druhá ve 40 letech) a vdovami zůstaly až do smrti.

Anna Dorothea Riedel, rozená Kriesche, se jako 29letá přivdala do chalupy svého manžela Josepha Riedela, který grunt v této souvislosti převzal od své ovdovělé matky. Přibližně deset let po získání chalupy se však situace mění a na hospodářství se zakupuje Anton Werner, syn stoupenského sedláka (v té době byl již dobré tři roky ženatý – s dcerou domkáře Hannela se oženil v listopadu 1750 – nicméně se nezdá, že by on nebo jeho žena byli v příbuzenském svazku s manželi Riedelovými). Po přechodném pobytu v podruží se však rodině Riedelově znovu podařilo dostat mezi usedlé, když se v roce 1765 zakoupili v jiné z chalup v osadě Bělá. Tu do té doby držel Franz Antoni Kriesche, bratranec sledované Anny Dorothey (jejich otcové byli bratři), takže se zdá, že šlo o usedlost tradovanou v rodině Kriescheově. V květnu 1768 však Joseph Riedel zemřel (pohřben 18.5.1768) a Anna Dorothea v necelých 54 letech ovdověla; na gruntě jí však po té pomáhali 25letá dcera a tři synové ve věku 16 až 22 let, kteří se zdržovali doma (jeden ze synů byl vyučeným ševcem a později se zakoupil ve Valteřicích). Podle seznamu z roku 1771 při nich na výměnku žila i 63letá Anna Maria Riedel, manželova svobodná sestra a tedy švagrová Anny Dorothey. Anna Dorothea setrvala v čele usedlosti až do své smrti v říjnu 1773 (pohřbena 16.10.1773 ve věku 59 let). V té době dědic chalupy a nejmladší syn, Johann Christoph, dosáhl 19 let.

Selské prostředí v našem vzorku representuje Maria Elisabeth Renner, rozená Weber. Po smrti svého otce, stoupenského sedláka Tobiase Webera v únoru 1742 se provdala za Johanna Christopha Rennera, selského synka z Dolní Police, a přivedla tak na statek nového hospodáře (sňatek uzavřen 16.6.1742). Její nevlastní matka a sourozenci z otcova druhého a třetího manželství se přesunuli do podruží. Páru se narodil jen jediný potomek, který ovšem ve věku 4 let zemřel. Když pak Maria Elisabeth v březnu 1751 ovdověla – tehdy jí nebylo ani 37 let – zůstala fakticky bezdětná. Lze ovšem předpokládat, že na usedlosti vypomáhali Elisabetiny svobodní sourozenci, žijící zde v podruží. Pozici hospodyně Maria Elisabeth uvolnila v roce 1762, kdy se jako 48letá přesunula na výměnek a rodinný majetek přenechala své mladší sestře a jejímu muži (Catharina Weber si vzala Johanna Georga Schränckera, domkářského syna z Brenné, 4.5.1761, z čehož lze usuzovat, že Maria Elisabeth vyčkávala s odchodem na výměnek do okamžiku, než se sestra provdá a v rodině tak bude k dispozici mužský adept na pozici hospodáře). Výměnek na rodné usedlosti užívala jako bezdětná vdova až do své smrti v listopadu 1775 (pochována byla 15.11.1775 ve věku 61 let).

Lze konstatovat, že ani v případě sledovaných žen neplatí, že by ovdovění bylo impulsem k odchodu z čela usedlosti. Až na Annu Elisabeth Knorr, která svého muže nepřežila a usedlou pozici opustila ještě jako vdaná, všechny ženy ztratily manžela v době, kdy zaujímaly postavení hospodyně. Žádná z těchto žen se sice znovu neprovdala – a to ani tehdy, když se jednalo o mladé vdovy kolem 40 let – ale zároveň ani v souvislosti se ztrátou partnera neuvolnila pozici hlavy domácnosti. V případě, kdy dotyčná neměla k dispozici dospělého dědice, je to pochopitelné (A.D.Riedel), ale setkáme se nejednou s tím, že potomci v době matčina ovdovění byli již dospělí, někdy měli už i vlastní rodinu a dokonce žili v podruží u ovdovělé matky (M.F.Gromann, A.V. Hausschildt). Dvě z těchto žen setrvaly v čele domu až do své smrti v 59 resp. v 73 letech, dvě se stáhly do podruží 17 resp. 8 let po manželově smrti. Z těchto dvou, které předaly hospodářství ještě za svého života, pouze jedna tradovala usedlost v rámci rodiny, nikoliv však do rukou vlastního potomka (žádný nebyl k dispozici), nýbrž provdané sestry resp. švagra. Druhá prodala dům podle všeho nepříbuznému, ale dlouho pak v tomtéž domě pobývala coby podruhyně.

Je však nutno připustit, že nikdy nebudeme schopni posoudit motivy, které ženy vedly k setrvání v čele domácnosti nebo naopak k uvolnění pozice hospodyně. Příkladem možnosti zcela rozdílně interpretovat takové jednání může být případ posledně zmiňované Marie Elisabeth Renner: po smrti manžela setrvala v čele usedlosti ještě 8 let, ačkoliv neměla z manželství žádné děti, kvůli jejichž nedospělosti by mohla s odchodem do podruží otálet. Výše uvedený výklad, že vlastně čekala, až v rodině bude k dispozici dospělý muž, který by mohl pozici sedláka obsadit (což se stalo teprve sňatkem její mladší sestry), je jeden z možných. Stejně tak ale mohlo platit, že sestra Catharina odkládala vstup do manželství až do okamžiku, než se Maria Elisabeth uvolí předat grunt: v době svatby jí táhlo již na 32 let, ženichovi bylo 37 let. Kdyby šlo jen o absenci vhodného muže pro pozici hospodáře, mohla se sestra Catharina vdát o řadu let dříve.

A tak u těchto postarších vdov nemůžeme jako motiv pro setrvání v čele hospodářství vyloučit ani sebevědomí, hrdost a tvrdošíjné úsilí setrvat v již jednou obsazené nice; již nemuselo jít výlučně o snahu zajistit chod gruntu do doby, než bude majetek předán dědici, ale snad i o zachování dosažené pozice pro sebe samu, kvůli vlastní sociální prestiži.

Tabulka IV.1:
Služebnictvo ve věku 15-24 let a jeho podíl v rámci této věkové skupiny

Rok	Čeleď						Učni		Tovaryši		Sloužící úhrnem					
	muži	% A	ženy	% B	celkem	% C	muži	% A	muži	% A	muži	% A	ženy	% B	celkem	% C
1711	10	7,5	14	9,8	24	9,6	20	15	17	12,8	47	35,3	14	9,8	61	24,4
1715	5	3,3	12	8,7	17	6,3	6	4	13	8,7	24	16	12	8,7	36	13,4
1719	11	8,2	11	8,2	22	8,2	7	5,3	9	6,8	27	20,3	11	8,2	38	14,2
1723	11	8	11	9,2	22	8	6	4,4	10	7,3	27	19,7	11	9,2	38	13,8
1728	4	2,7	16	13,7	20	6,9	7	4,8	13	8,9	31	21,2	16	13,7	47	16,3

Vysvětlivky:
% A - podíl v rámci mužské populace ve věku 15-24 let
% B - podíl v rámci ženské populace ve věku 15-24 let
% C - podíl v rámci vší populace ve věku 15-24 let

Tabulka IV.2a:
Věk vstupu do služby v Žandově, Horní Polici, Dolní Polici a Stoupně v letech 1710-1729 (pro věk.skupiny)

věk	počet	(%)
(5-9)	2	1
(10-14)	7	3,5
(15-19)	56	28,9
(20-24)	104	52,5
(25-29)	20	10,1
(30-34)	3	1,5
(35-39)	2	1
(40-44)	4	2
celkem	198	100

Tabulka IV.2b:
Věk vstupu do služby v Žandově, Horní Polici, Dolní Polici a Stoupně v letech 1710-1729 (pro jednotlivé roky věku)

věk	počet	% A	% B
5	1	0,5	0,1
6			
7	1	0,5	0,2
8			
9			
10			
11	1	0,5	0,1
12	2	1	0,3
13	1	0,5	0,2
14	3	1,5	0,5
15	3	1,5	0,5
16	11	5,6	2
17	15	7,6	2,7
18	11	5,6	2
19	16	8,1	2,9
20	22	11,1	3,9
21	27	13,6	5
22	22	11,1	4,1
23	18	9,1	3,4
24	15	7,6	2,9
25	8	4	1,6
26	3	1,5	0,6
27	4	2	0,8
28	2	1	0,4
29	3	1,5	0,6
30	1	0,5	0,2
31			
32	2	1	0,5
33			
34			
35	2	1	0,5
36			
37			
38			
39			
40	2	1	0,6
41			
42			
43			
44	2	1	0,6
celkem	198	100	

Vysvětlivky:
% A - podíl z osob, jejichž vstup do služby byl zaznamenán
% B - podíl ze všech osob daného věku

Tabulka IV.3:
Trvání služby v Žandově, Horní Polici, Dolní Polici a Stoupně v letech 1710-29 (roky)

trvání služby	počet osob	(%)
0,25-0,75	3	1,2
1	88	34,2
1,25-1,75	8	3,1
2	72	28
2,25-2,75	4	1,6
3	24	9,3
3,25-3,75	1	0,4
4	12	4,7
5	3	1,2
6	8	3,1
7	4	1,6
8	4	1,6
9	3	1,2
10	3	1,2
11	5	1,9
12	5	1,9
13	3	1,2
14		
15	2	0,8
16		
17	3	1,2
18		
19	2	1,2
celkem	257	100

Tabulka IV.4a:
Věk odchodu ze služby v Žandově, Horní Polici, Dolní Polici a Stoupně v letech 1710-1729 (pro věk.skupiny)

věk	počet	(%)
(5-9)	1	0,5
(10-14)	4	2
(15-19)	32	16,1
(20-24)	88	44,3
(25-29)	43	21,6
(30-34)	15	7,5
(35-39)	4	2
(40-44)	6	3
(45-49)	3	1,5
(50-54)	2	1
(55-59)	1	0,5
celkem	199	100

Tabulka IV.4b:
Věk odchodu ze služby v Žandově, Horní Polici, Dolní Polici a Stoupně v letech 1710-1729 (pro jednotlivé roky věku)

věk	počet	% A	% B
7	1	0,5	0,2
8			
9			
10			
11			
12	2	1	0,3
13	1	0,5	0,2
14	1	0,5	0,2
15	1	0,5	0,2
16	1	0,5	0,2
17	6	3	1,1
18	10	5	1,8
19	14	7	2,5
20	11	5,5	2
21	17	8,5	3,1
22	23	11,5	4,3
23	20	10	3,8
24	17	8,5	3,3
25	12	6	2,4
26	9	4,5	1,8
27	8	4	1,6
28	4	2	0,8
29	10	5	2,1
30	3	1,5	0,7
31	2	1	0,4
32	7	3,5	1,6
33			
34	3	1,5	0,7
35	1	0,5	0,2
36	3	1,5	0,8
37			
38			
39			
40	2	1	0,6
41	4	2	1,2
42			
43			
44			
45	2	1	0,7
46			
47			
48	1	0,5	0,4
49			
50	1	0,5	0,4
51			
52	1	0,5	0,5
53			
54			
55	1	0,5	0,5
celkem	199	100	

Vysvětlivky:
% A - podíl z osob, jejichž odchod ze služby byl zaznamenán
% B - podíl ze všech osob daného věku

Tabulka IV.5:
Podíl ve vojsku sloužících osob na jednotlivých věkových kategoriích mužské populace v lokalitách Žandov, Horní Police, Dolní Police a Stoupno ve vybraných letech (v procentech).

věk.skupina	1711	1715	1719	1723	1728
(25-29)	12	17,2	13,3	5,1	3,2
(30-34)	34,3	15,7	19,6	15,6	7,5
(35-39)	22,3	27,3	19,6	18,5	16,9
(40-44)	18,9	20	23,3	21,1	20
(45-49)		12,5	16	20	21,1
Celkem	17,1	18,2	17,7	15,1	12,9

Tabulka IV.6:
Podíl osob sloužících ve vojsku ve věku 25-49 let na počtu poddanského obyvatelstva lokalit Žandov, Horní Police, Dolní Police a Stoupno ve vybraných letech

lokalita	1711	1715	1719	1723	1728
Žandov	2,3	3,3	3,7	2,6	2,1
Horní Police	2,6	2,2	2,7	2,2	2
Dolní Police	1,4	1,4	1,3	2	1,8
Stoupno	4,3	4,4	5,1	4,7	3,9

Tabulka IV.7a:
Rodinný stav poddanské populace v Žandově, Horní Polici, Dolní Polici a Stupně podle pohlaví a věku, 1711

věková	Muži									Ženy								
skupina	svob.	(%)	ženatí	(%)	vdovci	(%)	neuv.	(%)	celkem	svob.	(%)	vdané	(%)	vdovy	(%)	neuv.	(%)	celkem
(0-4)	99	100	0	0	0	0	0	0	99	83	100	0	0	0	0	0	0	83
(5-9)	70	100	0	0	0	0	0	0	70	70	100	0	0	0	0	0	0	70
(10-14)	75	100	0	0	0	0	0	0	75	73	100	0	0	0	0	0	0	74
(15-19)	63	98,4	1	1,6	0	0	0	0	64	47	94	3	6	0	0	0	0	50
(20-24)	64	92,8	5	7,2	0	0	0	0	69	48	71,6	19	28,4	0	0	0	0	66
(25-29)	21	37,5	35	62,5	0	0	0	0	56	27	50	26	48,1	1	1,9	0	0	54
(30-34)	14	40	20	57,1	1	2,9	0	0	35	9	17,3	41	78,8	2	3,8	0	0	52
(35-39)	7	22,6	23	74,2	1	3,2	0	0	31	13	33,3	24	61,5	2	5,1	0	0	39
(40-44)	9	24,3	28	75,7	0	0	0	0	37	7	18,9	28	75,7	2	5,4	0	0	37
(45-49)	0	0	25	100	0	0	0	0	25	2	8,3	13	54,2	7	29,2	2	8,3	24
(50-54)	2	11,8	14	82,4	0	0	1	5,9	17	0	0	17	65,4	8	30,8	1	3,8	26
(55-59)	0	0	21	91,3	1	4,3	1	4,3	23	1	2,7	18	48,6	15	40,5	3	8,1	37
(60-64)	1	4,5	19	86,4	1	4,5	1	4,5	22	0	0	9	42,9	12	57,1	0	0	21
(65-69)	1	9,1	8	72,7	2	18,2	0	0	11	0	0	2	25	6	75	0	0	8
(70-74)	0	0	3	75	1	25	0	0	4	0	0	0	0	2	100	0	0	2
(75-79)	0	0	2	66,7	0	0	1	33,3	3	1	20	1	20	3	60	0	0	5
(80-84)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	50	1	50	2
(85-89)	0	0	0	0	1	100	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
celkem	426	66,4	204	31,8	8	1,2	4	0,6	642	381	58,6	201	30,9	61	9,4	7	1,1	650

Pozn.: Procento udává vždy podíl v rámci dané věkové skupiny a příslušného pohlaví

Tabulka IV.7b:
Rodinný stav poddanské populace v Žandově, Horní Polici, Dolní Polici a Stupně podle pohlaví a věku, 1715

věková	Muži									Ženy								
skupina	svob.	(%)	ženatí	(%)	vdovci	(%)	neuv.	(%)	celkem	svob.	(%)	vdané	(%)	vdovy	(%)	neuv.	(%)	celkem
(0-4)	71	100	0	0	0	0	0	0	71	64	100	0	0	0	0	0	0	64
(5-9)	88	100	0	0	0	0	0	0	88	77	100	0	0	0	0	0	0	77
(10-14)	63	100	0	0	0	0	0	0	63	65	100	0	0	0	0	0	0	65
(15-19)	73	100	0	0	0	0	0	0	73	67	94,4	4	5,6	0	0	0	0	71
(20-24)	68	88,3	9	11,7	0	0	0	0	77	34	70,8	14	29,2	0	0	0	0	48
(25-29)	35	60,3	23	39,7	0	0	0	0	58	27	45	33	55	0	0	0	0	60
(30-34)	15	29,4	35	68,6	1	2	0	0	51	20	35,1	37	64,9	0	0	0	0	57
(35-39)	11	33,3	20	60,6	2	6,1	0	0	33	7	15,6	34	75,6	4	8,9	0	0	45
(40-44)	6	17,1	28	80	1	2,9	0	0	35	13	36,1	20	55,6	3	8,3	0	0	36
(45-49)	5	15,6	27	84,4	0	0	0	0	32	4	12,5	23	71,9	5	15,6	0	0	32
(50-54)	1	3,8	23	88,5	1	3,8	1	3,8	26	1	4,2	13	54,2	8	33,3	2	8,3	24
(55-59)	1	9,1	10	90,9	0	0	0	0	11	0	0	13	48,1	12	44,4	2	7,4	27
(60-64)	0	0	20	83,3	3	12,5	1	4,2	24	0	0	15	55,6	10	37	2	7,4	27
(65-69)	1	7,1	12	85,7	0	0	1	7,1	14	0	0	5	41,7	7	58,3	0	0	12
(70-74)	0	0	5	71,4	2	28,6	0	0	7	0	0	0	0	2	100	0	0	2
(75-79)	0	0	1	100	0	0	0	0	1	0	0	0	0	1	100	0	0	1
(80-84)	0	0	0	0	1	50	1	50	2	1	50	0	0	1	50	0	0	2
celkem	438	65,8	213	32	11	1,6	4	0,6	666	380	58,5	211	32,5	53	8,1	6	0,9	650

Pozn.: Procento udává vždy podíl v rámci dané věkové skupiny a příslušného pohlaví

Tabulka IV.7c:
Rodinný stav poddanské populace v Žandově, Horní Polici, Dolní Polici a Stupně podle pohlaví a věku, 1719

věková	Muži									Ženy								
skupina	svob.	(%)	ženatí	(%)	vdovci	(%)	neuv.	(%)	celkem	svob.	(%)	vdané	(%)	vdovy	(%)	neuv.	(%)	celkem
(0-4)	70	100	0	0	0	0	0	0	70	72	100	0	0	0	0	0	0	72
(5-9)	79	100	0	0	0	0	0	0	79	63	100	0	0	0	0	0	0	63
(10-14)	74	100	0	0	0	0	0	0	74	77	100	0	0	0	0	0	0	77
(15-19)	72	98,6	1	1,4	0	0	0	0	73	71	100	0	0	0	0	0	0	71
(20-24)	55	91,7	5	8,3	0	0	0	0	60	47	74,6	16	25,4	0	0	0	0	63
(25-29)	52	69,3	23	30,7	0	0	0	0	75	16	31,4	34	66,7	1	2	0	0	51
(30-34)	23	41,1	33	58,9	0	0	0	0	56	18	35,3	30	58,8	3	5,9	0	0	51
(35-39)	12	23,5	38	74,5	1	2	0	0	51	15	28,3	37	69,8	1	1,9	0	0	53
(40-44)	8	26,7	20	66,7	2	6,7	0	0	30	7	15,6	36	80	2	4,4	0	0	45
(45-49)	4	16	20	80	1	4	0	0	25	11	37,9	15	51,7	3	10,3	0	0	29
(50-54)	4	13,3	25	83,3	1	3,3	0	0	30	2	6,5	21	67,7	8	25,8	0	0	31
(55-59)	1	4,8	18	85,7	1	4,8	1	4,8	21	1	5,9	7	41,2	7	41,2	2	11,8	17
(60-64)	1	7,7	12	92,3	0	0	0	0	13	0	0	12	42,9	14	50	2	7,1	28
(65-69)	0	0	13	72,2	4	22,2	1	5,6	18	0	0	8	42,1	11	57,9	0	0	19
(70-74)	0	0	12	100	0	0	0	0	12	0	0	1	12,5	7	87,5	0	0	8
(75-79)	0	0	1	100	0	0	0	0	1	0	0	0	0	1	100	0	0	1
(80-84)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	100	0	0	1
(85-89)	0	0	0	0	1	100	0	0	1	1	100	0	0	0	0	0	0	1
celkem	455	66	221	32,1	11	1,6	2	0,3	689	401	58,9	217	31,9	59	8,6	4	0,6	681

Pozn.: Procento udává vždy podíl v rámci dané věkové skupiny a příslušného pohlaví

Tabulka IV.7d:
Rodinný stav poddanské populace v Žandově, Horní Polici, Dolní Polici a Stupně podle pohlaví a věku, 1723

věková	Muži									Ženy								
skupina	svob.	(%)	ženatí	(%)	vdovci	(%)	neuv.	(%)	celkem	svob.	(%)	vdané	(%)	vdovy	(%)	neuv.	(%)	celkem
(0-4)	71	100	0	0	0	0	0	0	71	82	100	0	0	0	0	0	0	82
(5-9)	83	100	0	0	0	0	0	0	83	83	100	0	0	0	0	0	0	83
(10-14)	73	100	0	0	0	0	0	0	73	65	100	0	0	0	0	0	0	65
(15-19)	75	100	0	0	0	0	0	0	75	74	100	0	0	0	0	0	0	74
(20-24)	57	91,9	5	8,1	0	0	0	0	62	51	78,5	14	21,5	0	0	0	0	65
(25-29)	35	59,3	24	40,7	0	0	0	0	59	30	46,2	35	53,8	0	0	0	0	65
(30-34)	27	42,2	37	57,8	0	0	0	0	64	10	21,3	36	76,6	1	2,1	0	0	47
(35-39)	17	31,5	37	68,5	0	0	0	0	54	17	33,3	30	58,8	4	7,8	0	0	51
(40-44)	8	21,1	27	71,1	3	7,9	0	0	38	6	13,3	34	75,6	5	11,1	0	0	45
(45-49)	7	23,3	20	66,7	3	10	0	0	30	9	22,5	24	60	7	17,5	0	0	40
(50-54)	6	26,1	16	69,6	1	4,3	0	0	23	10	33,3	17	56,7	3	10	0	0	30
(55-59)	0	0	17	89,5	2	10,5	0	0	19	1	4,3	10	43,5	12	52,2	0	0	23
(60-64)	1	5,9	12	70,6	3	17,6	1	5,9	17	1	6,2	5	31,2	8	50	2	12,5	16
(65-69)	1	12,5	5	62,5	2	25	0	0	8	0	0	5	26,3	12	63,2	2	10,5	19
(70-74)	0	0	11	78,6	3	21,4	0	0	14	0	0	4	36,4	7	63,6	0	0	11
(75-79)	0	0	3	100	0	0	0	0	3	0	0	0	0	2	100	0	0	2
celkem	461	66,5	214	30,9	17	2,5	1	0,1	693	439	61,1	214	29,8	61	8,5	4	0,6	718

Pozn.: Procento udává vždy podíl v rámci dané věkové skupiny a příslušného pohlaví

Tabulka IV.7e:
Rodinný stav poddanské populace v Žandově, Horní Polici, Dolní Polici a Stupně podle pohlaví a věku, 1728

věková	Muži									Ženy								
skupina	svob.	(%)	ženatí	(%)	vdovci	(%)	neuv.	(%)	celkem	svob.	(%)	vdané	(%)	vdovy	(%)	neuv.	(%)	celkem
(0-4)	83	100	0	0	0	0	0	0	83	90	100	0	0	0	0	0	0	90
(5-9)	83	100	0	0	0	0	0	0	83	82	100	0	0	0	0	0	0	82
(10-14)	81	100	0	0	0	0	0	0	81	80	100	0	0	0	0	0	0	80
(15-19)	72	100	0	0	0	0	0	0	72	65	100	0	0	0	0	0	0	65
(20-24)	64	86,5	10	13,5	0	0	0	0	74	57	71,2	23	28,8	0	0	0	0	80
(25-29)	32	50,8	31	49,2	0	0	0	0	63	33	51,6	31	48,4	0	0	0	0	64
(30-34)	18	34	34	64,2	1	1,9	0	0	53	18	26,9	45	67,2	4	6	0	0	67
(35-39)	19	32,2	40	67,8	0	0	0	0	59	7	15,6	36	80	2	4,4	0	0	45
(40-44)	13	26	37	74	0	0	0	0	50	16	30,2	29	54,7	8	15,1	0	0	53
(45-49)	8	21,1	28	73,7	2	5,3	0	0	38	4	10	29	72,5	7	17,5	0	0	40
(50-54)	6	20,7	20	69	3	10,3	0	0	29	8	21,6	18	48,6	11	29,7	0	0	37
(55-59)	6	27,3	14	63,6	2	9,1	0	0	22	10	38,5	14	53,8	2	7,7	0	0	26
(60-64)	0	0	12	80	3	20	0	0	15	1	5,3	8	42,1	10	52,6	0	0	19
(65-69)	1	7,7	6	46,2	5	38,5	1	7,7	13	1	9,1	3	27,3	6	54,5	1	9,1	11
(70-74)	1	16,7	4	66,7	1	16,7	0	0	6	0	0	2	16,7	9	75	1	8,3	12
(75-79)	0	0	3	33,3	6	66,7	0	0	9	0	0	0	0	4	100	0	0	4
(80-84)	0	0	1	50	1	50	0	0	2	0	0	0	0	1	100	0	0	1
celkem	487	64,8	240	31,9	24	3,2	1	0,1	752	472	60,8	238	30,7	64	8,2	2	0,3	776

Pozn.: Procento udává vždy podíl v rámci dané věkové skupiny a příslušného pohlaví

'. Závěr

Předloženou práci by bylo možné ve stručnosti charakterizovat jako studii o poddanském byvatelstvu nevelkého severočeského panství v první polovině 18. století. Poměrně velký rostor byl věnován sledování demografických charakteristik polické populace, zvláštní důraz yl pak položen na výzkum životních cyklů a na rozbor forem rodinného soužití. Zjištěné daje byly porovnány se závěry studií z jiných českých či evropských regionů, aby se tak kázalo, nakolik situace na Hornopolicku zapadá do obrazu demografických a rodinných oměrů v tradičních evropských společnostech či nakolik se jim vymyká.

Záměrem práce bylo konfrontovat polické poměry s obecnějšími teoriemi o souvislostech ıezi sociálně-ekonomickými jevy na straně jedné a konkrétními projevy demografického a ɔciálního jednání na straně druhé; jinými slovy šlo o to zjistit, nakolik demografické harakteristiky, formy soužití a životní cykly na panství Horní Police odpovídají ředpokládanému modelu demografického chování a s ním souvisejícímu většinovému typu omácnosti v oblastech s významným zastoupením domáckého řemesla (Medickova rotoindustrializační teorie). Záměrem bylo rovněž zjistit, zda stále ještě zažitá představa o mezeném pohybu poddaných v době pobělohorské, která souvisí s utužením poddanství ěhem 17. století, má na Hornopolicku určité opodstatnění.

Práce byla založena především na analýze dosud málo využívaného typu pramene, vzešlého činnosti vrchnostenských kanceláří v 17. a 18. století, tzv. poddanských seznamů. Jejich eriodický ráz umožnil sledovat průběh života jednotlivých poddaných a na základě toho se okusit rekonstruovat životní cykly, charakteristické pro poddanské obyvatelstvo Policka a becněji pak pro poddanské obyvatelstvo českých protoindustriálních oblastí v době mezi končením třicetileté války v roce 1648 a zrušením nevolnictví v roce 1781. Obecnější latnost zde učiněných závěrů bude samozřejmě nutné ověřit dalšími výzkumy pro jiné české :giony, k nimž, jak doufám, by mohla tato práce dát impuls; podobně zaměřené studie u nás rozatím chybějí. Poddanských seznamů jsem však využila nejen ke studiu života běhů vidovaných osob, ale poměrně netradičně i pro sledování celé řady demografických kazatelů, z nichž některé jsem paralelně propočítávala i na základě matrik. Srovnáním emografických charakteristik získaných z poddanských seznamů se stejnými ukazateli, yplývajícími z matrik, jsem se zároveň pokusila systematičtěji ověřit použitelnost tohoto ypu pramene pro demografickou analýzu a přispět tak k častějšímu využívání tohoto typu ramene buď v kombinaci s matrikami nebo dokonce i na místo matrik v situaci, kdy se ıatriky jakožto klíčový pramen demografické statistiky nedochovaly.

Co do využití všech dostupných pramenů si předložená práce rozhodně nečiní nárok na plnost: nevyužita zůstala celá řada zajímavých písemností patrimoniální správy (především genda vrchnostenského soudu), které jen okrajově souvisely se sledovanými otázkami. I dyž by jejich analýza byla zajímavým doplňkem obrazu života venkovské poddanské polečnosti, pro účely této práce bylo nutné přistoupit k určitému omezení pramenné ákladny. Obraz polického poddanského obyvatelstva tak není zcela komplexní a yčerpávající, ale zdůrazňuje určité aspekty života poddaných.

V rovině metodologické jsem se inspirovala především postupy historicko-demografickými, naha v co největší míře vytěžit polické poddanské seznamy mě však často vedla k hledání ových postupů a metod, které by bylo možné uplatnit právě na tento typ pramene. Při studiu ivotních cyklů jsem pak uplatnila antropologické metody založené na mikroanalýze a ledování životních osudů konkrétních osob.

Předpokládaný protoindustriální ráz panství Horní Police se podařilo vcelku spolehlivě oložit rozborem údajů Berní ruly a Tereziánského katastru. Oba katastry ukazují na panství

převahu drobné držby půdy. Podle Berní ruly obhospodařovala v polovině 17. století třetina, po započítání nádeníků na obci dokonce větší polovina všech hospodářů do 5 strychů půdy, z části (zejména se to týká zmíněných nádeníků na obci) se jednalo o úplné bezzemky. Trend k posilování nejnižších sociálních vrstev bez půdy nebo jen s nepatrnou výměrou dotvrzuje pohled do Tereziánského katastru, kde do této kategorie patřily již více než dvě třetiny registrovaných hospodářů. Podstatná část poddanského obyvatelstva tak nebyla co do výroby potravin soběstačná a musela nacházet zdroj obživy v mimozemědělských činnostech. Protože však ani jeden z katastrů jmenovitě neuvádí větší počet provozovatelů řemesel a živností, které by byly pro protoindustriální regiony typické (přadlák, tkadlec, plátenník apod.), lze usuzovat, že na Hornopolicku plnilo domácké textilnictví spíše roli významného přivýdělku vedle zemědělství či jiných ekonomických aktivit než že by představovalo jediný zdroj obživy resp. že se jím mohly zabývat neusedlé vrstvy obyvatelstva, které v katastrech nejsou zachyceny. Poukazují na to tzv. dobrá zdání v Berní rule (u řady venkovských lokalit podtrhují význam přadláctví, zpracovaní lnu či tkaní) a tzv. adminicula v Tereziánském katastru (adminiculum „předení" bylo přiděleno většině lokalit na panství s důrazem na vysokou výnosnost této činnosti).

Typologicky však hornopolické panství nepatřilo k regionům, kde by ekonomické aktivity obyvatelstva spočívaly ryze v provozování domáckého řemesla resp. v kombinaci domáckého řemesla a zemědělství: důležitou roli zde hrál rovněž chov hovězího dobytka. V Berní rule se jeví zejména počty krav v majetku zdejších poddaných tak vysoké, že tím Hornopolicko dostihovalo či dokonce předstihovalo tehdejší nejvyspělejší dobytkářské oblasti (Vyšebrodsko) a zcela se vymykalo srovnání s dalšími severočeskými protoindustriálními regiony. Tereziánský katastr již konkrétní počty dobytka neuvádí, že však chov hovězího hrál stále důležitou roli, je patrné z přidělení adminicula pro chov dobytka většině lokalit na panství.

Okolnost, že v ekonomice panství hrálo vedle rolnictví a domáckého textilnictví důležitou roli i dobytkářství, je třeba zdůraznit s ohledem na teorie, podle nichž je charakter hospodářství jedním z významných faktorů, ovlivňujících jednak demografické chování obyvatelstva, jednak ráz a skladbu domácností i sociální složení celé venkovské společnosti. Medickova protoindustrializační teorie spojuje oblasti charakterizované domáckou textilní produkcí s lepší dostupností sňatku, tj. nižším sňatkovým věkem, nižší mírou definitivního celibátu a vyšší mírou sňatečnosti.[613] Šance na vstup do manželství není tak silně jako v agrárních oblastech podmíněna dostupností půdy, protože mladá rodina mohla najít zdroj pravidelného příjmu v domáckém řemesle. V těchto regionech měl být silně rozšířen neolokalismus, který spočíval ve vytváření nových domácností ze strany velké většiny nově konstituovaných manželských párů. Typologicky zde tedy měly převažovat jednoduché rodinné domácnosti bez služebnictva, neboť domácké řemeslo, které bylo výhradním či převažujícím zdrojem obživy, provozovali rodinní příslušníci a další pracovní síla nebyla zapotřebí. Z hlediska sociální skladby měly tedy v těchto oblastech soustavně posilovat nejnižší společenské vrstvy (domkáři), jejichž domácnosti byly vybaveny jen nepatrnou výměrou půdy nebo byly zcela bez půdy.

M. Mitterauer poukazuje na souvislost mezi sociální skladbou obyvatelstva určitého regionu a tzv. ekotypem[614]: konstatuje, že pro oblasti s převahou domácké výroby jsou typické vcelku

[613] Peter Kriedte – Hans Medick – Jürgen Schlumbohm, Industrialisierung vor der Industrialisierung.Gewerbliche Warenproduktion auf dem Land in der Formationsperiode des Kapitalismus, Göttingen 1977.

[614] Michael Mitterauer, Formen ländlicher Familienwirtschaft. Historische Ökotypen und familiale Arbeitsorganisation im österreichischen Raum, in: J.Ehmer – M.Mitterauer (Hg.), Familienstruktur und Arbeitsorganisation in ländlichen Gesellschaften, Wien – Köln – Graz 1986, s.230-240.

nízké podíly čeledi ve společnosti, neboť potřeba pracovní síly je v rámci domácké produkce pokrývána převážně ze strany rodinných příslušníků. Stejně tak zde nenacházíme ani větší zastoupení podruhů, protože nižší míra provázanosti vstupu do manželství s držbou půdy posiluje sklon k vznikání domácností bez půdy nebo jen s minimální výměrou půdy. Tyto domácnosti pak fungují obvykle zcela samostatně, v domcích na dominikální či obecní půdě.

Ovšem oblasti s významnou rolí dobytkářství by měly podle téže teorie vykazovat poněkud odlišný způsob pokrývání potřeby pracovní síly a tedy i sociální skladbu: charakteristické měly být vysoké podíly čeledě, jejíž v podstatě celoroční působnost na usedlostech zajišťovala pravidelnou a dostatečnou péči o dobytek. Na Hornopolicku tak nacházíme jakýsi smíšený ekotyp, v rámci něhož hraje významnou roli jak domácká protoindustrie, tak dobytkářství. Vyplývá z toho, že při utváření domácností a při sociální strukturaci populace by proti sobě měly působit dvě tendence: jedna by měla posilovat zastoupení služebnictva v populaci a vést k vznikání složitějších domácností, druhá by měla vést k relativně nízkému podílu čeledě i podruhů ve společnosti a podporovat vznik jednoduchých rodinných domácností.

Míra dostupnosti sňatku na Policku byla ověřena studiem sňatkového věku, míry sňatečnosti, podílu svobodných osob v dospělé populaci, šance ovdovělých osob na nový sňatek či role ilegitimity ve společnosti a porovnáním těchto ukazatelů s údaji z jiných českých a evropských regionů.

Míra sňatečnosti se na Policku jeví s průměrně 8-9 sňatky na 1000 obyvatel za rok jako relativně vysoká (v populačně příznivých letech bylo dokonce uzavíráno spíše 10-11 sňatků na 1000 obyvatel za rok). Přesto byla sňatečnost v některých středočeských regionech shledána pro raný novověk ještě o něco vyšší. Hodnota propočítaná pro farnost Horní Police na základě matriky v podstatě odpovídá celozemskému průměru, takže se nezdá, že by na sledovaném panství byla míra sňatečnosti vyšší než v regionech orientovaných spíše agrárně. Studie, zabývající se populačními poměry před polovinou 18. století, však dospívají k hodnotám hrubé míry sňatečnosti jen vzácně, protože údaj o počtu obyvatel jednotlivých farností není dostupný. K dispozici je tak jen poměrně málo srovnávacích dat.

Představu o dostupnosti sňatku jsem se pokusila doplnit i údajem o tom, kolik nových manželských párů se objevilo v poddanské evidenci za jeden rok. Tento ukazatel reflektuje celou problematiku z poněkud jiného úhlu: nesleduje, kolik sňatků bylo ve sledované populaci uzavřeno, nýbrž kolik nových párů se v některé ze sledovaných lokalit po sňatku usadilo a bylo zavedeno do register. Touto cestou lze dospět k 6-7 novým manželským párům na 1000 registrovaných poddaných za rok. Tento údaj je o něco nižší než hodnota tradičně pojaté a z matrik zjištěné sňatečnosti a, protože vlastně odráží něco jiného, je s hrubou mírou sňatečnosti jen s výhradami srovnatelný. Spíše se v práci nabízí jako zajímavá možnost posoudit poměry ve sňatečnosti prostřednictvím jiného pramene než matrik a jiné metody. Snad dokonce tento ukazatel vypovídá o poměrech na panství více než obvyklá míra sňatečnosti – ta je založena na propočtech, zahrnujících i manželské páry, které ve farnosti po svatbě nesetrvaly a dokonce nemusely do farnosti patřit ani svým původem.

Vstup do manželství se na Policku na první pohled nijak časný nejeví: v případě žen činil průměrný sňatkový věk téměř 25 let (24,7), muži se ženili v průměru ještě o dva roky starší (26,7 let). Nevěsty a ženiši mladší 20 let byli poměrně vzácní, ale ve věku 20-24 let vstoupila do manželství polovina všech nevěst a třetina všech ženichů. Objem sňatků pak zůstával i u starších osob poměrně vysoký: zejména u mužské populace platí, že většina sňatků byla uzavřena až po 25. roce věku (45,2 % ženichů bylo v okamžiku vstupu do manželství 25-29 let a ještě 15,1 % se oženilo mezi 30.a 35. rokem věku), ženy se pak ještě ze třetiny provdaly

ve věku 25-29 let. U žen tedy dochází nejčastěji ke vstupu do manželství ve věkovém intervalu 20-24 let (nejfrekventovanější je v tomto smyslu 22. rok věku) a u mužů ve věkovém intervalu 25-29 let (nejfrekventovanější je však úsek 23-27 let), jak je tomu i jinde ve střední Evropě; nicméně konfrontace zjištěných hodnot s údaji z jiných českých a evropských oblastí ukazuje, že zatímco polické ženy se vdávaly přibližně stejně staré jako jejich vrstevnice z jiných, a to i agrárních regionů, v případě polických mužů se dá skutečně hovořit o relativně nízkém sňatkovém věku a to jak v kontextu střední a západní Evropy, tak i v kontextu českém. Ještě o něco nižší průměrný sňatkový věk mužů vykazuje příznačně nedaleký protoindustriální Jablonec nad Nisou (25,9), ale dostupné údaje z jiných českých regionů poukazují spíše na pozdější vstup mužů do manželství. Sňatkový věk mužů by tak vcelku nahrával představě, že v oblasti Policka coby regionu protoindustriálního charakteru sňatek skutečně lépe dostupný.

Většina sňatků odehrávala mezi svobodnými snoubenci: stejně jako jinde zde tři čtvrtiny až čtyři pětiny osob vstupují do manželství poprvé. Ale pro posouzení problematiky dostupnosti sňatku je relevantní i otázka, nakolik se otvíraly šance na nový sňatek i ovdovělým osobám. Na Policku se v roli ženicha objevuje z 18,7 % vdovec a v roli nevěsty z 5,8 % vdova: už z tohoto zjištění je patrné, že - podobně jako v jiných regionech střední a západní Evropy – výrazně častěji uzavírají nové sňatky ovdovělí muži než ovdovělé ženy. Z 147 manželství, která ve čtyř sledovaných lokalitách hornopolického panství během let 1710-1729 zanikla v důsledku smrti jednoho z partnerů, byla v 82 případech pozůstalou žena. Ovšem jen 13 z těchto ovdovělých žen (15,9 %) uzavřelo následně nový sňatek. To zřetelně kontrastuje se skutečností, že z 65 pozůstalých mužů se znovu oženila nadpoloviční většina (37, tj. 56,9 %).

Nakolik lze však hovořit o nízké šanci vdov na další sňatek, je otázkou: případy několika žen, jejichž osudy jsme sledovaly až do jejich smrti, ukazují, že ty, které ovdověly coby hospodyně, se znovu již neprovdaly, i když v čele domácnosti setrvaly ještě řadu let po ztrátě partnera. Sociální pozice by jim měla šance na sňatek otvírat, přesto setrvaly ve vdovství. Faktem je, že většinou se jednalo o ženy v postreprodukčním věku, pro něž z dobového hlediska již nebylo vhodné, aby znovu vstupovaly do manželství. Nicméně selka, která ovdověla v 36 letech a které věk nijak nebránil ve vstupu do manželství, další sňatek rovněž neuzavřela a setrvala včele hospodářství jako vdova. To by mohlo naznačovat, že vstup do manželství byl pro vdovy jen jednou z alternativ, patrně nikoliv nejpřitažlivější: snad pro mnohé z nich bylo lákavé využít vdovství k získání a udržení suverénního, mužské autoritě nepodléhajícího postavení.

Pokud se vdova provdala, byla vcelku stejná pravděpodobnost, že si vezme svobodného muže, jako že si vezme vdovce. Zda zvolila muže svobodného nebo ovdovělého nesouviselo příliš s věkem, spíše se sociálním postavením: ovdovělé selky se vdávaly za svobodné muže, ovdovělé podruhyně spíše za vdovce, ovšem tito nebyli o mnoho starší než svobodní ženiši sociálně výše situovaných vdov (v průměru jim bylo kolem 40 let).

Vdovci se ženili z 81,1 % se svobodnými dívkami, ty byly ovšem v průměru o pět let starší než dívky, které vstupovaly do manželství se svobodnými mládenci. Již zmíněná vysoká pravděpodobnost nového sňatku byla u vdovců ve významné korelaci s věkem: ti, co přišli o partnerku před 50. rokem věku, se znovu oženili ze čtyř pětin (79,3 %), ti, co ovdověli po 50. roce věku již jen z jedné třetiny (38,9 %); i tak byla pravděpodobnost, že manželství uzavře starý vdovec mnohem větší než že se provdá mladší vdova. Zároveň platí, že vdovci se ženili zpravidla bezprostředně po smrti své předešlé manželky: dvě třetiny z nich uzavřeli sňatek do roka. U žen byl odstup mezi ztrátou partnera a novým sňatkem v průměru delší.

Co se týče definitivního celibátu, zastoupení svobodných mužů ve věku 45-49 let se na Policku jeví podstatně vyšší než jinde v Čechách, v případě žen je pak podíl svobodných v tomto věku zhruba srovnatelný s jinými českými regiony. Toto zjištění by poněkud

relativizovalo představu o vcelku dobré dostupnosti sňatku na Policku, ovšem zde musíme mít znovu na paměti, že pracujeme s populací poddansky příslušející na panství, ale nikoliv vždy fyzicky přítomnou. Jak ukázalo studium životních osudů polických poddaných, pro řadu mužů bylo typické, že jako svobodní ve věku mezi 20 a 30 roky odešli z domova a pak se dlouhá léta, často – jako v případě vojáků - trvale, zdržovali mimo panství. Zda skutečně zůstali svobodní anebo jen byli registrováni jako svobodní, s jistotou nevíme, v každém případě tolik postarších svobodných osob z řad poddaných, kolik bylo evidováno v poddanských seznamech, na panství ve skutečnosti zdaleka nežilo.

Pokud sledujeme rodinný stav zemřelých, zjišťujeme, že mezi nebožtíky staršími 15 let byl přibližně každý pátý svobodný (17,7 %). Zatímco ovšem mezi zemřelými ženami staršími 15 let bylo svobodných 13,2 %, mezi muži byl mládencem skoro každý čtvrtý (22,3 %). Při podobnějším pohledu je však zřejmé, že svobodní muži umírali hlavně v mladším věku. Vezmeme-li tedy v potaz jen zemřelé nad 30 let, jeví se zastoupení svobodných mužů a svobodných žen jako naprosto vyrovnané (9 resp. 9,2 %). Dalo by se tedy shrnout, že muži i ženy byli definitivním celibátem postiženi prakticky stejně, mimo to se nezdá, že by na Policku bylo zastoupení trvale svobodných v populaci nižší než jinde.

Míra dostupnosti sňatku by se měla podle všeho zrcadlit i v rozšíření ilegitimity: dobrá dostupnost sňatku i pro nižší sociální vrstvy a neusedlé by měla eliminovat výskyt ilegitimity v populaci a naopak. Rozborem matričních údajů lze zjistit, že nemanželské porody byly na Policku vcelku řídkým jevem. Jen 1,5 % dětí se ve farnosti Horní Police narodilo neprovdané ženě, což ji řadí mezi české regiony s nízkou mírou ilegitimity. Vedle toho si je však třeba povšimnout, zda nízký počet nemanželských dětí není provázen vyšším podílem předmanželských koncepcí, jako tomu bylo např. v protoindustriálním Jablonci n.N. Na Policku byl podíl předmanželských početí ve sledované době poměrně vysoký (13,7 %), což řadí panství Horní Police po bok zmíněnému Jablonci. Hypoteticky tak můžeme soudit, že v regionech s podobnou ekonomickou orientací jako byl Jablonec nebo Horní Police bylo možné realizovat sňatek v krátké době po té, co se ukázalo, že je dítě na cestě - tak, aby se narodilo již jako manželské – což může poukazovat na dobrou dostupnost sňatku a jeho slabší vazbu na držbu půdy. Naprostá většina porodů i koncepcí se sice odehrávala uvnitř manželství a v tomto smyslu poměry na Policku plně zapadají do rámce demografického chování evropských populací v době předprůmyslové, ale pokud bychom vzali v potaz pouze první porody čerstvě sezdaných párů, zastoupení předmanželských koncepcí by se jevilo jako významné.

Zároveň bychom si mohli položit otázku, zda hrstka polických nemanželských dětí nebyla jen důsledkem toho, že některé páry z různých důvodů nestačily uzavřít sňatek ještě před narozením dítěte, že ale ve skutečnosti oba partneři měli zájem na trvání vztahu a legitimizaci potomka a vzali se, jakmile jim to situace umožnila. Studium dalších životních osudů žen, které prodělaly nemanželský porod (šlo jak o svobodné, tak o vdovy), takovou hypotézu nijak nepotvrzuje a spíše ukazuje na to, že mimomanželské otěhotnění bylo v řadě případů skutečně důsledkem nehody nebo ne dosti ctnostného života zmíněných žen – řada z nich totiž porodila nemanželské dítě opakovaně. Prakticky žádná se v krátké době po porodu neprovdala a to ani tehdy, když její nemanželské dítě zemřelo. S poměrně velkým časovým odstupem dvě ze svobodných matek do manželství vstoupily, ale nic nenasvědčuje tomu, že by ženichem měl být biologický otec jejich nemanželské ratolesti. Většina těchto žen se pak již nikdy neprovdala. Lze usuzovat, že na nich ulpělo stigma hanby a jistého společenského opovržení, neboť v poddanských seznamech byly opakovaně a dlouhá léta po svém poklesku označovány jako poběhlice.

Máme-li tedy shrnout, dostupnost sňatku na panství Horní Police se podle zmíněných ukazatelů jeví jako poměrně dobrá, ale nezdá se, že by bylo možné hovořit v kategoriích „mimořádně dobrá" či „výjimečně dobrá". Na poněkud lepší dostupnost sňatku než v agrárních regionech by ukazoval průměrný sňatkový věk mužů, nízká míra ilegitimity a zároveň poměrně vysoký podíl předmanželských koncepcí. Jinými ukazateli (sňatkový věk žen, míra sňatečnosti či podíl trvale svobodných osob v populaci) však Policko ve srovnání s dalšími českými regiony nijak nevybočuje a vykazuje střední či průměrné hodnoty. Nicméně žádný parametr nenaznačuje problematickou či ztíženou dostupnost sňatku, takže situaci na Policku by bylo možné z tohoto hlediska označit jako vcelku příznivou.

Druhou podstatnou otázkou je, nakolik se na panství Horní Police relativně dobrá dostupnost sňatku promítla do forem rodinného soužití resp. typů domácností. V poddanských seznamech byly evidované osoby registrovány v přirozených rodinných jednotkách, tj. v rámci užších rodin, složených zpravidla z rodičů a dětí; povšechný pohled tedy vnucuje představu, že zde drtivě převládaly jednoduché rodinné domácnosti. Ovšem v oddíle podruhů bylo vedle manželských párů možno najít řadu osob evidovaných samostatně nebo společně se sourozenci. Bylo by naivní domnívat se, že tito podruzi tvořili ve všech případech samostatné domácnosti; zejména v případě jednotlivců je spíše na místě představa, že tito lidé byli začleněni do domácnosti držitele usedlosti resp. domu. V případě polických seznamů však vyvstává zásadní problém: poznámky nepřiřazují neusedlé k hospodářům, v jejichž domě dotyční podruzi žili, takže na rekonstrukci složení jednotlivých domácností nelze zpravidla pomýšlet. Tuto rekonstrukci umožňuje v dlouhé řadě hornopolických manšaftsbuchů až seznam z roku 1771, který z části eviduje podruhy přímo v domácnostech hospodářů a z části (v případě podruhů registrovaných v oddíle neusedlých) spojuje podruhy s určitými grunty poznámkou. Takový typ zápisu, který byl podle všeho iniciován nařízením o zavedení domovních čísel, již umožňuje rekonstruovat osazenstvo jednotlivých domů. Spíše než ke vzhledu domácnosti tedy dospíváme k uskupení osob, jež žily na určité usedlosti, pod autoritou určitého hospodáře, neboť informací o tom, zda někteří podruzi nevytvářeli v domě samostatnou domácnost, se nám nedostává. Stejně tak je jisté, že naší pozornosti z principu unikají lidé, kteří nebyli poddanými polické vrchnosti, nicméně na panství se delší či kratší dobu zdržovali. Takových osob mohlo být nezanedbatelné množství zejména mezi čeledí. Uskupení, která jsme na základě seznamu z roku 1771 schopni zrekonstruovat, tak představují osazenstvo jednotlivých hospodářství z řad místních poddaných. Nelze však pustit ze zřetele, že v domě mohli nad to žít i osoby svobodné či cizopanští poddaní, o nichž, bohužel, nevíme.

Dalším problémem při studiu domácností na Hornopolicku byla skutečnost, že nemálo evidovaných poddaných, které poznámky situovaly do určitého domu, na panství ve skutečnosti nepobývalo. To si vynutilo rozlišit v rámci analýzy jednak „reálné domácnosti" (tj. domácnosti, do nichž jsou zahrnuty pouze osoby, které sem podle poznámek příslušely a zároveň byly v místě registrace přítomny), jednak „evidenční domácnosti" (tj. domácnosti, do nichž jsou zahrnuti všichni, kdo sem podle poznámek příslušeli, bez ohledu na to, zda jsou či nejsou doma přítomni). Zajímavým zjištěním pak bylo, nakolik se skladba domácností liší, jestliže sledujeme domácnosti z hlediska administrativní příslušnosti na straně jedné a jestliže zvolíme hledisko fyzické přítomnosti na straně druhé.

Ani v jednom případě se situace na Policku nejeví tak, že by převaha jednoduchých rodinných forem byla drtivá; naopak, zastoupení složitějších forem domácností je velmi významné a dosahuje téměř poloviního podílu. Pokud pracujeme s evidenčními domácnostmi, v 52,3 % případů se v domě vyskytovala pouze nukleární rodina. Většinou šlo o manželský pár (zpravidla s dětmi), ale každá desátá domácnost z tohoto okruhu byla tvořena vdovou s dětmi. Ve zbývajících 47,7 % případů však žili v domě vedle usedlého rodinného

jádra i podruzi. Podružskou část domu představovali v 56 případech jednotlivci (většinou ve stejném věku jako hospodář nebo o generaci starší), v 70 případech pak byli podruzi seskupeni do rodinných jader. Z hlediska Laslettovy typologie, která byla v práci coby nástroj popisu užita, tedy téměř polovinu všech evidenčních domácností představovaly rozšířené nebo složené domácnosti. V městečku Žandově byly velmi četné složené domácnosti: tvořily téměř třetinu všech evidenčních domácností. Mezi neusedlými rodinnými jádry, která byla v žandovských domech registrována, nalezneme ve stejné míře taková, jež byla generačně rovna hospodářově rodině (domácnost typu 5c), taková, jež byla o generaci starší (domácnost typu 5a), a taková, jež byla naopak o generaci mladší (domácnost typu 5b) ve srovnání s rodinou držitele domu. Naproti tomu ve třech venkovských lokalitách, které jsem z hlediska skladby domácnosti analyzovala, převládají v podruží spíše jednotlivci: rozšířené domácnosti zde tvoří čtvrtinu až třetinu. Jde zejména o osoby ve stejném věku jako hospodář (domácnostní typ 4c), významný je i výskyt jedinců o generaci starších než hospodář (domácnostní typ 4a). Pokud se na venkově vyskytnou pod jednou střechou dvě rodinná jádra, je neusedlé rodinné jádro většinou o generaci starší než držitel domu (domácnost typu 5a).

Z hlediska evidenčního se tedy ve městečku ve srovnání s venkovem rýsuje poněkud silnější tendence k soužití více rodinných jader v jednom domě (nemáme, bohužel, šanci zjistit, zda tato rodinná jádra vytvářela fakticky spíše samostatné domácnosti nebo zda tvořila jednu společnou domácnost ve smyslu společného stolování).

Zohledníme-li reálnou přítomnost evidovaných osob, situace se sice nezmění nijak dramaticky, ovšem k očividným změnám ve skladbě domácností dojde. Zjednodušeně se dá říci, že naroste objem rozšířených domácností na úkor jak jednoduchých, tak složených. V Žandově se takto podíl rozšířených domácností zvýší na téměř čtvrtinu (22,4 %), v Horní Polici na téměř třetinu (30,4 %) a v Dolní Polici dokonce na nadpoloviční většinu (55,5 %). Nejčetnější je za těchto okolností typ 4a, kdy koresidující jednotlivci byli o generaci starší než držitel domu.

Pro jemnější analýzu a pro posouzení role příbuzenských vazeb při utváření domácností, se jevilo jako účelné rozlišit, jaký charakter má v jednotlivých případech usedlá část domu. Usedlé jádro v domě tvořil ve většině případů manželský pár. V Žandově představují domácnosti v čele s manželským párem čtyři pětiny všech domácností. Z evidenčního hlediska se ve větší polovině z nich (54,5 %) nevyskytují žádní další spolubydlící, v menší polovině z nich pak koresidenti evidováni jsou: v každé šesté žandovské domácnosti v čele s manželským párem (15,8 %) seznamy evidují v pozici podruhů výhradně jednotlivce (poměrem 11:7 převažují domácnosti s nepříbuznými jedinci v podruží nad domácnostmi s příbuznými jedinci v podruží) a v každé čtvrté jsou registrovaní spolubydlící seskupeni alespoň do jednoho rodinného jádra (24,8 %). Toto rodinné jádro je ve městečku spíše příbuzné s rodinou hospodáře (19 případů) než nepříbuzné (12 případů) a v některých případech jsou tu v podruží vedle rodinného jádra evidováni i další jednotlivci.

Pokud zohledníme reálný výskyt evidovaných osob v místě bydliště, podíl případů, kdy spolu s manželským párem hospodáře žádné další osoby nežijí, v Žandově mírně klesne (48,5 %). Naopak mírně vzroste zastoupení domů, ve kterých vedle manželského páru držitele žije další rodinné jádro (opět se většinou – v poměru 17:11 - jedná o příbuzné rodinné jádro), a ještě výrazněji vzroste zastoupení domů v čele s manželským párem, kde koresidenty představují jednotlivci a to zejména nepříbuzní (20 případů - proti tomu stojí 11 domácností v čele s manželským párem, kde žijí příbuzní jednotlivci).

Pokud tedy sledujeme aspekt příbuznosti koresidentů s hlavou domácnosti, v Žandově se ukazuje tendence k soužití ženatého hospodáře s příbuzným rodinným jádrem resp. nepříbuznými jednotlivci.

Ve třech venkovských lokalitách představují domácnosti, jejichž usedlé jádro representuje manželský pár, dokonce kolem 85 %. I na venkově platí, že podruzi jsou evidováni zhruba

v poloviče těchto domácností. V nevelké Dolní Polici jsou co do příbuznosti podruhů s hospodářem poměry podobné jako v Žandově: v tamních domácnostech jsou evidována spíše příbuzná rodinná jádra nežli příbuzní jednotlivci (v poměru 6:2). Ovšem z hlediska reálného výskytu osob je situace opačná a příbuzní jednotlivci v domech převažují poměrem 5:3 nad příbuznými rodinnými jádry. Takové poměry najdeme i v dalších dvou venkovských lokalitách, v Horní Polici a ve Stoupně, kde na usedlostech příbuzní jednotlivci v podruží výrazně převládají nad příbuznými rodinnými jádry, a to jak z evidenčního, tak reálného hlediska. V malém Stoupně nalezneme v domech evidováno šest samotných příbuzných koresidentů oproti dvěma příbuzným jádrům v podruží. Ve velké Horní Polici napočítáme jen 10 domácností s příbuznými rodinnými jádry v podruží, ale 20 domácností s příbuznými jednotlivci v podruží, přičemž v některých domech se vyskytuje těchto příbuzných jednotlivců i více – celkem se jedná o 29 osob, většinou ve věku hospodáře, což by ukazovalo na svobodné sourozence hospodáře popř. hospodyně. Z hlediska reálného výskytu osob v místě registrace se však počet příbuzných jedinců v podruží sníží – naznačuje to, že tito svobodní sourozenci často nebyli v domě přítomni – a naopak významně vzroste počet nepříbuzných koresidentů (v 13 domech se vyskytovalo 19 takových osob) buď ve věku hospodáře nebo o generaci mladší. Podle všeho by se mohlo jednat o sloužící.

Vedle manželského páru tvořilo usedlou část domácnosti relativně často i uskupení vdovy s dětmi. V průměru se jedná jen o zhruba každou devátou domácnost, ale ostatní varianty (vdovec s dětmi, jednotlivec, sourozenecká skupina, komplexní rodina) jsou ještě podstatně řidším jevem. V 17 žandovských domech v čele s vdovou (13,6 %) žili ve dvou třetinách případů další spolubydlící. Jednalo se buď o rodinná jádra, většinou příbuzná s hospodyní, anebo ještě častěji o postarší osamělé ženy. Podobná situace je i ve Stoupně a Dolní Polici, kde vždy dvě domácnosti vedené vdovou (v Dolní Polici představují 7,4 % a ve Stoupně 10,5 % všech domácností) zahrnují většinou i další spolubydlící a to modelově starší, příbuzné i nepříbuzné ženy. Poněkud jinak to vypadá v Horní Polici, kde se ve 12 domácnostech v čele s ovdovělou ženou (13 % všech tamních domácností) obvykle žádní koresidenti nevyskytují, pouze ve třech případech narazíme na nepříbuzné jednotlivce.

Výše uvedené dovoluje načrtnout hypotézu, že vdovy v čele domácností měly větší sklon poskytovat útočiště starším osamělým ženám (ať už svobodným nebo vdovám) než ženatí muži v pozici hospodáře. Postarší samotná žena žila v každé třetí domácnosti vedené vdovou, kdežto z domácností vedených ženatým mužem zahrnovala starší nepříbuznou ženu nebo nepříbuznou vdovu s dětmi jen každá osmnáctá (13 případů). Snad by se na základě toho dalo usuzovat na jistou solidaritu ovdovělých hospodyň se ženami postiženými rovněž ztrátou partnera anebo absencí příbuzných, kteří by jim poskytli přístřeší.

Zcela výjimečným jevem je komplexní rodina coby usedlé jádro domu, ale vzhledem k tomu, že by výskyt takového uskupení mohl svádět k představě o nekonsekventnosti „západních" principů při utváření rodiny na Policku, stojí dva zjištěné případy za bližší komentář (viz přílohu). Jeden z nich nalezneme v Žandově (č.97), druhý v Horní Polici (č.10): u obou těchto domácností je otázka, nakolik se jednalo skutečně o specifické útvary a nakolik šlo jen o neobvyklý způsob evidence, který mohl být důsledkem tohoročních změn v rodinných poměrech (sňatek potomka). Pravděpodobnější se zdá, že v těchto dvou případech seznam z roku 1771 pouze zachytil určitou přechodnou fázi rodinného cyklu: v čele obou domácností stojí vdova, jejíž potomek si toho roku přivedl do domu partnera. To by samo o sobě zpochybňovalo úvahu o možných prvcích východní rodiny na severu Čech. Dvě nalezené domácnosti s komplexní rodinou jakožto usedlou součástí nejsou ani v dalších bodech v rozporu se západoevropskými principy rodinného utváření: dvě rodinná jádra jsou v obou případech uspořádána lineárně, takže typologicky by se dalo hovořit o kmenové rodině, v čele domácnosti kromě toho stojí vdova a rodina se neodvíjí důsledně patrilineárně (v případě polické kmenové rodiny je mladším rodinným jádrem manželský pár dcery

ovdovělé hospodyně; v případě žandovské kmenové rodiny zase platí, že v podruží je navíc přítomen manželský pár sestry zesnulého hospodáře, tj. švagrové stávající hospodyně).

Celkově lze říci, že ve zkoumaných lokalitách se (vedle domácností zcela bez podruhů) vyskytovaly spíše domácnosti s podruhy výhradně příbuznými s hospodářem než domácnosti s podruhy výhradně nepříbuznými s pánem domu. Z evidenčního hlediska se výhradně příbuzní podruzi vyskytovaly v 27,7 % domácností, výhradně nepříbuzní pak ve 14,8 % domácností. Pokud přihlédneme k fyzické přítomnosti evidovaných osob, poměry se poněkud vyrovnají, i když převaha domácností s podruhy výhradně příbuznými (24,7 %) nad domácnostmi s podruhy výhradně nepříbuznými (19,4 %) stále trvá. Vedle toho se v našem vzorku vyskytovaly i domácnosti s koresidenty jak příbuznými, tak nepříbuznými: z evidenčního hlediska bylo takových domácností 5,3 %, z reálného hlediska 7,6 %. Ačkoliv se tedy mnozí příbuzní hospodáře, kteří byli v jeho domě registrováni, doma nezdržovali, stále se příbuzenství ukazuje jako významný princip při utváření domácností s podruhy: ve třetině všech domácností žili spolubydlící příbuzní s užší rodinou hospodáře.

Zajímavě se celá věc ukazuje ze zorného úhlu samotných podruhů. 110 neusedlých žilo v domácnosti vedené nepříbuznou osobou: 65 z nich figurovalo v domě jako jednotlivci a netvořilo podružská rodinná jádra, 45 z nich se naopak seskupovalo do rodinných jader. Mezi jednotlivci v domech nepříbuzných hospodářů najdeme na jedné straně ovdovělé osoby (hlavně ženy) kolem padesátky či nad 50 let (11 případů) a ženské sirotky starší padesáti let (5 případů), na straně druhé mladší svobodné osoby do 40 let (47 případů). Podle všeho by se v případě mladších svobodných jedinců mohlo jednat o sloužící, ale sám pramen je takto neoznačuje. Mezi rodinnými jádry, která najdeme v domech s nimi nepříbuzných hospodářů, se často objevují vdovy s dětmi (7 případů) nebo starší manželské páry bez dětí (5 případů). Jen ve čtyřech případech se setkáme s manželským párem s dětmi, ale tyto páry jsou také spíše staršího či středního věku; na vysloveně mladý pár v této skupině nenarazíme.

Naproti tomu 149 osob žilo v domácnostech, v jejichž čele stála příbuzná osoba (v drtivé většině případů ženatý muž). Na rozdíl od shora analyzované skupiny nepříbuzných podruhů tito s hospodářem příbuzní koresidenti vytvářeli povětšinou rodinná jádra (týkalo se to 103 osob) a jen třetina z nich figurovala v domě v pozici jednotlivce (46 osob). Nejzřetelněji se tento princip uplatňoval, jak již bylo řečeno, v Žandově. Ve venkovských lokalitách je tomu spíše naopak, tj. podružská rodinná jádra (8 případů) jsou v domech příbuzných hospodářů daleko řidším jevem než podruzi-jednotlivci (26 případů). Ale v úhrnu vystoupí vzhledem k velikosti zkoumaných lokalit do popředí žandovské poměry.

Sledujeme-li podrobněji povahu příbuzenství mezi hospodářem a podružskými koresidenty, ukazuje se, nejčastěji se jednalo o příbuzné ze strany samotného hospodáře. 65 osob příbuzných ze strany hospodáře bylo v místě registrace přítomno, za povšimnutí pak stojí, že vedle toho seznam eviduje dalších 23 příbuzných hospodáře, kteří se ovšem doma nevyskytovali (šlo beze zbytku o svobodné sourozenci hospodáře). Zmíněných 65 přítomných osob z části tvořilo rodinná jádra (39 jedinců) – jednalo se o manželský pár hospodářových rodičů (7 případů) resp. ovdovělou hospodářovu matku se svobodnými dětmi (3 případy) resp. hospodářova bratra s rodinou (3 případy). Z části však rodinná jádra nevytvářely a v domě se vyskytují jako jednotlivci (26 jedinců) – jednalo se o sourozence hospodáře, spíše sestru (11 případů) než bratra (5 případů) resp. ovdovělého rodiče hospodáře, spíše matku (10 případů) než otce (3 případy). Po jednom případě je ve zkoumaném vzorku zastoupen i strýc a teta hospodáře.

Bezmála stejně početní jsou v podruží i příbuzní ze strany hospodyně: celkem lze napočítat 49 takových osob. Dvě třetiny z nich (33 osob) jsou součástmi neusedlých rodinných jader, která představují předně rodiče hospodyně (5 případů) a vedle toho i ovdovělá matka

hospodyně se svobodnými dětmi (1 případ). Třetina koresidentů příbuzných s hospodyní rodinné jádro nevytváří, jedná se o jednotlivce – jednoho z ovdovělých rodičů hospodyně, častěji matku (4 případy) než otce (1 případ) resp. sourozence hospodyně (v osmi případech sestru a v jednom bratra).

Třetím typem příbuzných koresidentů jsou příbuzní hospodáře i hospodyně - ženatí synové a vdané dcery držitele domu spolu se svými partnery, popř. dětmi. V rámci 12 takových podružských rodin lze napočítat 35 osob, přičemž dvě třetiny z těchto rodin ženatých či vdaných dětí hospodáře žijících při rodičích, je evidováno v městečku Žandově: zajímavým zjištěním je, že jde většinou o rodiny vdaných dcer (8 případů), méně pak už o rodiny ženatých synů (4 případy). To by poukazovalo na relativně silnou tendenci k odvíjení domácností v ženské linii.

Pokud bychom měli shrnout: v Žandově je patrný jistý sklon k tomu, aby děti z usedlých rodin zůstaly v podřízeném postavení vůči svým rodičům i po té, co vstoupily do manželství a založily rodinu, tedy sklon ke vzniku kmenových rodin. Ovšem ze zjištěných osmi případů tohoto druhu šlo jen ve třech o rodinu ženatého syna, převahu měly rodiny vdaných dcer. Ve městečku se setkáme dvakrát častěji než na venkově se soužitím dvou rodinných jader z téže generace pod jednou střechou, přičemž tři taková uskupení v Žandově by bylo možné označit jako joint-family (na venkově se žádný takový útvar nevyskytuje). Podruzi příbuzní s hospodářem žili v Žandově převážně ve formě rodinných jader, podruzi nepříbuzní s hospodářem naopak jako jednotlivci.

Na venkově žili podruzi u příbuzných hospodářů spíše jako jednotlivci (jednalo se hlavně o svobodné sestry a ovdovělé matky hospodáře i hospodyně) a u nepříbuzných hospodářů ještě výrazněji jako jednotlivci (jednalo se hlavně mladé svobodné lidi, s největší pravděpodobností čeleď).

Rozborem rodinné konstelace v těch případech, kdy v podruží žil ženatý či vdaný potomek hospodáře se svou rodinou, lze posoudit šance těchto mladých rodin na budoucí převzetí gruntu a prostřednictvím toho načrtnout některé tendence, uplatňující se v rodinném cyklu. Jde jen o prvotní přiblížení problému, neboť solidní analýza by vyžadovala studium dobových pozemkových knih.

Rodina potomka stávajícího hospodáře se vyskytovala v 17 z 263 (6,5 %) registrovaných domů. V 6 případech se jednalo o rodinu hospodářova ženatého syna, v 11 případech o rodinu hospodářovy vdané dcery. Z ženatých synů byli tři výslovně uvedeni jako dědici – tyto tři domácnosti nesou všechny znaky kmenové rodiny, kdy se sňatek a založení rodiny na rodné usedlosti týkaly pouze toho ze synů, který byl určen za dědice, a ženatý dědic pak nějakou dobu vyčkával v podřízeném postavení do doby, než se bude moci postavit do čela hospodářství. Ve zbývajících třech domech, kde byl evidován ženatý syn, situace již tak jednoznačná není: ve dvou případech byl dokonce oním ženatým synem syn nejstarší, doma však byli zároveň přítomni i jeho mladší bratři, mezi nimiž bychom měli teoreticky - s ohledem na dobovou dědickou praxi - hledat budoucího dědice. V úvahu tedy přicházejí dvě možná vysvětlení: buď v těchto případech nebyl respektován obyčej, že hospodářství přechází na nejmladšího syna, anebo neplatí, že jen u dědice přicházelo v úvahu, aby si přivedl nevěstu do domu rodičů. Jistě je možné také vysvětlení, že u sociálně nižších venkovských vrstev se dědic předem nestanovoval a situace se v případě úmrtí hlavy rodiny řešila spíše na základě momentální situace a možností, jaksi živelně. Ale příklad žandovského domu č.25 (viz přílohu), kde pod jednou střechou žili vedle manželského páru hospodáře rodiny ženatého syna i vdané dcery a zároveň dosud svobodný syn, který byl výslovně uveden jako dědic, naznačuje, že soužití manželských párů dvou (či více) sourozenců pod jednou střechou bylo možné, i když v praxi velmi vzácné.

V případě provdané dcery v podruží bylo zajímavé zjistit, zda vedle této dcery byli v domě přítomny další hospodářovy děti a zda tedy lze o manželském páru hospodářovy dcery uvažovat jako o budoucích držitelích nemovitosti. Z 11 domácností tohoto druhu byla vdaná dcera v pěti případech buď jediným dítětem hospodáře, které bylo v domě evidováno, anebo měla jen sestry (v těchto třech případech byla provdána vždy ta nejmladší dcera). V dalších třech případech byl sice v domě evidován i hospodářův svobodný syn, ten ale nebyl v místě bydliště dlouhodobě přítomen. Ve většině případů tedy lze uvažovat, že příchod zetě do domu byl umožněn absencí resp. nepřítomností mužského dědice v domě a že manželský pár dcery aspiroval na převzetí gruntu. Ale ve zbývajících třech domácnostech s vdanou dcerou v podruží byl v domě přítomen i svobodný syn hospodáře. Zda se v těchto případech se zetěm počítalo jako s budoucím hospodářem, je otázka.

Tento drobný exkurs ukázal, že přítomnost manželského páru hospodářova potomka v domě patrně nemusela znamenat, že tento pár v budoucnu rodinný majetek převezme: to poněkud relativizuje představu, že sourozenci dědice, pokud vstoupili do manželství, zakládali domácnost důsledně mimo rodný dům.

S ohledem na zřetelnou převahu vdaných dcer v podruží nad ženatými syny si možno klást otázku, zda v praxi skutečně tak často přecházel dům na dceru. Pro srovnání: ve vestfálském Belmu docházelo k převedení majetku na dceru ve více než čtvrtině případů, i když J.Schlumbohm upozorňuje, že jen v necelých 7 % případů byla při předání majetku i alternativa v podobě přítomného syna (většinou byla k dispozici jako dědička jen dcera, protože synové se hospodáři buď vůbec nenarodili, do okamžiku převodu nemovitosti nezůstal žádný naživu anebo se doma žádný nevyskytoval a nebylo o něm zpráv).[615]
Na základě poddanských seznamů můžeme na tuto skutečnost usuzovat jen nepřímo: budeme-li hypoteticky předpokládat, že rodiče žijící v podruží u jednoho ze svých dětí jsou předešlými držiteli nemovitosti, kterou tomuto potomkovi předali, můžeme si všímat, jak často se v podruží vyskytují rodiče hospodáře a jak často rodiče hospodyně. Zejména v případě manželských párů můžeme usuzovat, že jde skutečně o vysloužilé hospodáře; u jednoho ovdovělého rodiče už je tento předpoklad poněkud diskutabilní, neboť v úvahu přichází i vysvětlení, že např. hospodyně k sobě vzala ovdovělou matku, ačkoliv samotná usedlost patřila manželově rodině.

Za tohoto hypotetického předpokladu se skutečně zdá, že tradování majetku rodiny v ženské linii nebylo na Policku nijak řídkým jevem. Ze všech 40 případů, kdy v domě žil alespoň jeden rodič hospodáře nebo hospodyně představují rodiče hospodyně třetinu (13 případů). V pěti případech jde o manželský pár rodičů hospodyně, v jednom případě o jejího ovdovělého otce a v sedmi případech o její ovdovělou matku. Rodiče ze strany hospodáře jsou však přece jen v převaze: vyskytují se v 27 domácnostech, z toho v sedmi v podobě manželského páru, v pěti v osobě ovdovělého otce a v patnácti v osobě ovdovělé matky.

Rekonstrukce životních cyklů hornopolických poddaných měla na cíli odhalit míru prostorové i sociální mobility v poddanské společnosti a případnou vazbu této mobility na určité věkové kategorie; pro mladší věkové kategorie jsem se snažila zjistit, jakého okruhu osob se týkala služba, v jakém věku ji mládež absolvovala, jaké okolnosti provázely vstup do služby a jaké ukončení služebního poměru; pozornost byla věnována i souvislosti mezi sňatkem a získáním nezávislého postavení v podobě nemovitosti či jiné živnosti. U starších osob jsem si všímala, nakolik setrvaly v sociálním postavení, jehož nabyly v souvislosti se vstupem do manželství a nakolik bylo běžné během života sociální pozici i několikrát změnit (ať už ve smyslu sociálního vzestupu či poklesu). Sledovala jsem rovněž, jaké okolnosti

[615] Jürgen Schlumbohm, Lebensläufe, Familien, Höfe. Die Bauern und Heuerleute des Osnabrückischen Kirchspiels Belm in proto-industrieller Zeit, 1650-1860, Göttingen 1994, s. 400n.

provázely předání rodinného majetku mladší generaci, zda měl tento krok nějakou souvislost s dosažením určitého věku, ovdověním či sňatkem některého z potomků.

Uvedené otázky jsem zkoumala jednak na vzorku poddanského obyvatelstva čtyř vybraných lokalit hornopolického panství v letech 1709-1729, jednak na kohortě osob narozených v roce 1714 a následně v roce 1715 nově zaregistrovaných do poddanských seznamů. Prvně uvedený postup umožnil sledovat na statisticky významném okruhu osob místo pobytu a dále otázky související se službou; druhá metoda, kdy jsem podstatně menší skupinu osob sledovala od narození až do vymizení z poddanských register (v důsledku smrti nebo odchodu z panství), dovolil v jednotlivých případech blíže zkoumat okolnosti sňatku, získání „niky", změny sociální pozice i okolnosti odstoupení z čela domácnosti.

Studium životních cyklů na základě dochovaných poddanských seznamů bylo v našem případě limitováno okolností, že službu, která se odehrávala u poddaných hospodářů uvnitř panství, vrchnostenští úředníci podle všeho nezaznamenávali systematicky, spíše jejich pozornosti unikala. Služba seznamy podchycená byla z větší části službou na panském či službou za hranicemi panství. To bylo nutné mít při studiu věku vstupu do služby, délky trvání služby a dalších okolností služby soustavně na paměti.

Služba se v jednotlivých letech sledovaného dvacetiletí týkala zhruba 15 % osob ve věku mezi 15 a 24 roky: v případě žen se jednalo přibližně o každou desátou osobu, přičemž většina ze sloužících žen se věkově pohybovala mezi 20 a 25 roky; v případě mužů byl podíl sloužících značně závislý na tom, zda jsme mezi služebnictvo zahrnuli i učně a tovaryše. Bez nich činil podíl pacholků na věkové kategorii 15-24 let jen 3 až 8 % a tři čtvrtiny sloužících z této skupiny byly starší 20 let. S učni a tovaryši se okruh mužského služebnictva významně rozrostl a rovněž omládl: mezi muži ve věku 15-24 let bychom pak našli kolem 20 % služebnictva, přičemž polovina spadala do kategorie do 20 let (hlavně učni) a polovina do kategorie nad 20 let (tovaryši a ostatní sloužící).

Ve studiích, zabývajících se fenoménem služby v raném novověku, se v souvislosti s diskusemi o charakteru služby věnuje velká pozornost jejím sociálním aspektům. Přestože bylo řečeno, že v polických seznamech byla zachycena podle všeho převážně panská služba, která měla poněkud jiný ráz a sociální aspekty v podstatě neodrážela, pokusila jsem se podle určitých kritérií odlišit případy vynucené služby na panských dvorech a případy dobrovolné služby u poddaných hospodářů nebo u osob s významnějším postavením v rámci obecní, vrchnostenské či církevní správy. Pak se skutečně ukazuje, že mezi těmi, co sloužili na panském, byly proporčně zastoupeny všechny venkovské sociální vrstvy. Děvečky sloužící na panských dvorech pocházely navíc stejnou měrou z venkova jako z prostředí městečka (to neplatí u pacholků: ti byli výhradně venkovského původu, mládenec ze Žandova mezi nimi nebyl ani jeden). Naproti tomu u čeládky sloužící na poddanském či - obecněji řečeno – dobrovolně je určitá sociální podmíněnost služby zřejmá. Venkovské dívky pocházely převážně z rodin domkářů, malých zahradníků či podruhů, jen jedna z rodiny selské. Také pachoici venkovského původu se rekrutovali zejména z řad podružských, popř. domkářských synů. Poněkud jinak tomu bylo u žandovské mládeže: dívky ze Žandova sloužili poměrně zřídka, ale pokud ano, pocházely vždy z usedlých rodin, nikdy z rodin podružských. Častěji zastihneme v tomto typu služby žandovské synky, ovšem i oni pocházeli výhradně z usedlých vrstev.

Do služby (poddanskými seznamy zachycené) se na Policku vstupovalo v průměru v 21 letech – tento dosti pozdní věk vstupu do služby zpětně potvrzuje, že pozornost písařů byla skutečně upřena zejména na panskou službu, kterou tradičně vykonávali mladí lidé kolem dvaceti let. Typické je zahájení služby v rozmezí 19. a 23. roku věku. V souvislosti s tezí o možné vazbě mezi odchodem dospívajících do služby na straně jedné a smrtí jednoho z rodičů a příchodem nového partnera ovdovělého rodiče do domu na straně druhé jsem zkoumala i otázku, nakolik vstup dítěte do služby skutečně bezprostředně následoval po smrti jednoho

z manželů v čele domácnosti. O takové souvislosti lze hovořit spíše v případě úmrtí otce, jež předcházelo vstup do služby u 7 % sloužících, než v případě smrti matky, k níž došlo poměrně krátce před vstupem do služby ve 4 % případů.

Ve službě poddanská mládež pobývala v průměru něco přes tři roky: dvě třetiny sloužících ovšem strávily ve službě maximálně 2 roky a naproti tomu určitý okruh služebnictva trávil ve službě podstatně delší dobu, každá 12.osoba více než 10 let. V případě těchto dlouhodobě sloužících šlo ze tří čtvrtin o ženy venkovského původu, převážně z podružských nebo domkářských vrstev. Některé z nic zůstávaly ještě dlouho po 40. roce věku svobodné, definitivní celibát však nepostihl zdaleka všechny – asi čtvrtina těchto žen se nakonec provdala, i když většinou dlouho po třicítce, někdy i nedlouho před 50. rokem věku.

Ze služby se odcházelo průměrně ve věku 24,5 roku, nejčastěji pak ve věku 22 nebo 23 let. Téměř čtvrtina sloužících však ukončila službu až po 30. roce věku, z toho 16 osob až po 35. roce věku. Mezi těmito 16 osobami byli jen 3 muži (všichni ukončili službu kvůli sňatku, který krátce na to uzavřeli), převážně se jednalo o ženy: o záměrném ukončení služby se dá hovořit jen u čtyř, které se krátce na to provdaly, jinak tyto ženy ve službě buď zemřely nebo poznámky přestaly v jejich případě službu zmiňovat.

Většina sloužících (64,5 % žen a 60,4 % mužů) se po službě vrátila na čas k rodičům. Zdá se, že vstup do manželství byl bezprostředním důvodem odchodu ze služby nejvýše u čtvrtiny žen a třetiny mužů. Do jednoho roku po ukončení služby se vstoupilo do manželství 14,2 % žen (vesměs ve věku 20-24 let, ale některé byly i starší) a 18,9 % mužů (jen tři z nich byli mladší 30 let, většina spadala do věkové skupiny 30-34 let a významně tak překračovala průměrný sňatkový věk polických mužů). Na základě těchto zjištění by bylo možné uzavřít, že u žen byla vhodná příležitost ke sňatku důvodem odchodu z krátkodobé služby častěji než u mužů, kteří podle všeho ve službě spíše delší dobu vyčkávali, až se jim šance na sňatek naskytne. Dokresluje to i údaj o sňatcích, které se odehrály s poněkud delším časovým odstupem po ukončení služby než v horizontu týdnů či několika měsíců a obnášely tak mezi službou a svatbou intermezzo v podobě pobytu u rodičů: ne dříve než rok, ale ne později než dva roky po odchodu ze služby se provdalo dalších 6,4 % žen a 9,4 % mužů. Tyto nevěsty byly již o něco starší než ty, které se vdávaly bezprostředně po zanechání služby, ale většině z nich bylo přece jen do 30 let. Ženiši byli naopak mladší než ti z předešlé skupiny.

Ze všech, kteří do tří let po službě vstoupili do manželství, jen třetina založila usedlou domácnost a dosáhla tak nezávislého postavení. Větší pravděpodobnost měli v tomto směru muži: téměř polovina z těch, kteří se do tří let po ukončení služby oženili (tj. 15,1 % ze všech mužů, co sloužili), získala v souvislosti se sňatkem nějakou nemovitost. Z poloviny se jednalo o muže ve věku, který odpovídal průměrnému sňatkovému věku mužů na Policku, z poloviny pak o muže starší. U žen, které se do tří let po ukončení služby provdaly, platilo jen ve čtvrtině případů, že by se po svatbě staly hospodyněmi v rámci usedlé domácnosti (ty, co se provdaly do roka po službě, neměly šanci na statut hospodyně o nic větší, spíše naopak: usedlou domácnost založilo jen 20 % z nich). Dalo by se tedy uzavřít, že ženy měly zhruba stejné vyhlídky na sňatek po ukončení služby jako muži a vdávaly se dokonce v podstatně mladším věku než jejich mužští protějšci, ale muži v této souvislosti častěji obsazovali niku, zatímco ženy se po sňatku dostávaly častěji do podruží.

Etapa mládí se vyznačovala vysokou mírou mobility. Pokud sledujeme příčiny vyřazení jednotlivých osob z evidence poddanských seznamů, zjišťujeme, že pro věkovou kategorii mezi 20 a 30 roky je typické získávání výhostů a odchod z panství, zatímco pro ostatní věkové skupiny je příznačné spíše úmrtí jejich příslušníků (děti do 10 let a osoby nad 60 let) anebo malý objem jak přírůstků, tak úbytků (zejména střední věk). Touto metodou samozřejmě postihneme jen případy trvalého odchodu z panství, provázené vrchnostenským souhlasem, ale i ony se týkají hlavně osob mezi 20. a 30. rokem věku. Stejnou zkušenost získáme i tehdy, pokud u registrovaných poddaných sledujeme místo výskytu. Mimo bydliště

se vyskytují v největší míře právě osoby mezi 20 a 30 roky, přičemž fyzicky nepřítomno v místě registrace je už nemálo příslušníků věkové skupiny 15-19 let a ještě v kategorii 30-34 let se mnoho osob nezdržovalo doma. A to je ještě třeba vzít v potaz okolnost, že si poddanské seznamy příliš nevšímají dočasného pobytu sice mimo domov, ale stále na území panství (služba v sousední vesnici): k němu mohlo docházet podstatně běžněji, než jak to zmiňují polické seznamy.

Vůči službě (ať už v podobě čelední služby u některého z poddaných hospodářů, služby na vrchnostenském dvoře, služby na zámku či v domácnosti např. panského úředníka anebo v podobě učení či tovaryšské služby u mistra) existovaly v raném novověku i jisté alternativy, z nichž nejrozšířenější byl pobyt u vojska. Týkal se pochopitelně výhradně mužů a byl vlastně také svého druhu službou. I k vojsku nastupovaly sledované osoby často již po 20., zejména ale po 25. roce věku, ovšem ve srovnání s ostatními typy služby se služba v armádě jeví v drtivé většině případů jako dlouhodobá a ve světle poddanských seznamů málokdy jednoznačně ukončená záležitost: z mužů, které seznamy zachytily jako vojáky v roce 1711 a 1715, byli všichni vedeni jako vojáci i v posledním roce pozorování, tj. v roce 1729. Velké procento sloužících v armádě bylo uváděno s označením „Soldat" dlouhá léta a nakonec bylo ze seznamů vyřazeno s odkazem na údajné úmrtí nebo proto, že v evidenci již nefigurovaly osoby, spolu s nimiž byli tito vojáci v seznamech zapsáni (jakožto jejich synové či sourozenci). Dlouhodobost vojenské služby je tak v mnohých případech spíše důsledkem toho, že na panství nebylo o dotyčných žádných zpráv a nevědělo se, že již např. nejsou mezi živými. K vojsku se dávali jak mládenci z venkova, tak z městečka s tím, že vojáci žandovského původu se rekrutovaly ze všech sociálních vrstev, zatímco vojáci venkovského původu pocházeli spíše z těch nižších.

Charakterizujeme-li etapu mládí zvýšenou prostorovou mobilitou, lze pracovně pokládat za předěl mezi mládím a dospělostí, vyznačující se sociální a prostorovou zakotveností, věk kolem 30 let. Většina poddaných do tohoto věku stačila uzavřít sňatek, který byl dobově většinou spojen s dosažením jisté sociální pozice a suverenity, i když stále zůstávalo nemálo osob svobodných. Ale příznačné je, že mobilita byla ve věkové skupině nad 25 let vázána především na tyto svobodné (a to zejména muže, svobodné ženy v tomto věku pobývaly ze tří čtvrtin doma), zatímco ženatí a vdané se vyskytovaly až na vzácné výjimky doma. Občas narazíme i na ženaté muže, kteří pobývali mimo místo registrace s odkazem na to, že v místě pobytu vykonávají svou profesi (obvykle „nevýrobní" živnost typu kantor, písař, kočí). Lze předpokládat, že mimo bydliště pobývali i se svou manželkou popř. dětmi, i když to ve většině případů seznamy explicitně nesdělují. V jednotlivých letech bylo ovšem takových případů mezi muži ve věku 25-49 let jen kolem 3 %.

Klíčovou otázkou, která v souvislosti s dosažením dospělosti (ve smyslu plnohodnotného a uznávaného zařazení do místní sociální struktury) vyvstává, je spojitost mezi obsazením „niky" a sňatkem. Výrazem „nika" bývá historiky označován majetek, z jehož užívání plynul více méně pravidelný příjem, dovolující pomýšlet na založení samostatné domácnosti (nejčastěji měl podobu usedlosti s pozemky či městského domu s řemeslnickou dílnou). Obecně se má za to, že poddanému se otvírala cesta ke sňatku, jestliže se mu zároveň naskytla příležitost niku (sociální pozici) obsadit nebo měl jakožto dědic získání takové niky v budoucnu zajištěnu. Má pozornost se tedy obrátila k otázce, zda měl v případě polických poddaných sňatek skutečně těsnou časovou souvislost s převzetím nemovitosti nebo zda bylo obvyklé vstupovat do manželství nezávisle na získání usedlé sociální pozice.

V oblastech se zvýšeným podílem domáckého řemesla by měl vznik mladých manželských párů teoreticky vést spíše ke vzniku nových domácností, ovšem je otázkou, zda domácností zcela suverénních, situovaných do samostatného stavení (chalupy s nepatrnou výměrou půdy či zcela bez půdy) anebo domácností v rámci stávajících domů a usedlostí, jejichž suverenita

byla omezena podřízeností hospodáři. Prvně jmenovaná alternativa by se měla postupem času projevit v nárůstu počtu drobných usedlostí, jejichž osazenstvo muselo z větší části ne-li zcela provozovat nezemědělskou výrobní činnost. Pokud by platila spíše druhá z jmenovaných možností, počet usedlostí by měl zůstávat víceméně konstantní a spolu s nárůstem obyvatelstva by mělo docházet k zvyšování zastoupení podruhů v populaci.

Na panství Horní Police lze podle všeho uvažovat o obou řešeních. Z poddanského seznamu z roku 1771 sice vyplývá spíše skladba jednotlivých domů než domácností a není z něj zřejmé, nakolik podruzi příslušející do jednotlivých domů tvořili samostatné podružské poddomácnosti a nakolik byli spíše integrováni do domácnosti samotného hospodáře. Ale pokud chápeme osazenstvo domu jako domácnost (což je jistě svým způsobem extrémní interpretace pramene), nacházíme v pozici sekundárních rodinných jader řadu mladších manželských párů, poměrně často příbuzných s hlavou domácnosti. S takovou situací se setkáváme zejména v městečku Žandově, v menší míře pak ve venkovských lokalitách, kde na usedlostech žili vedle užší rodiny hospodáře spíše jednotlivci.

Populační tlak, který se v důsledku jisté eliminace demografických krizí vytvářel v průběhu 18. století (výrazněji v jeho druhé polovině), se zde však nepochybně projevil i nárůstem počtu domů. Nepatrný nárůst můžeme zaznamenat již v průběhu podrobněji sledovaného dvacetiletí, kdy se mírně zvýšil počet domů ve městečku (z 86 v roce 1711 na 91 v roce 1729) a počet chalup v rámci tří venkovských lokalit (z 49 v roce 1711 na 52 v roce 1729). Počet větších venkovských usedlostí (selských a zahradnických) zůstal prakticky nezměněn (přibyla pouze jedna zahradnická usedlost v Dolní Polici). Po dalších 42 letech je již nárůst počtu domů markantní a to v Žandově a zejména v Horní Polici. V roce 1771 sice již seznam nedělí usedlé podle příslušnosti k obvyklým sociálním kategoriím a pročíslování seznamu se týká domů resp. parcel, což navyšuje celkový počet usedlostí o budovy, sloužící zdejší obecní, církevní či vrchnostenské správě (škola, pivovar, fara, arciděkanství apod.), ale i tak je základní trend nepopiratelný: v Žandově se počet domů zvýšil o polovinu (z 91 na 138, tj. o 51,6 %) a v Horní Polici se téměř zdvojnásobil (z 8 selských statků, 12 zahradnických usedlostí a 28 chalup, tj. celkem 48 domů, na 91, tj. o 89,6 %). Naproti tomu ve dvou menších venkovských lokalitách, ve Stoupně a Dolní Polici, se počet domů zvýšil jen mírně (o 15,8 % resp. 12,5 %). Zmnožení domů souviselo podle všeho souviselo s populační dynamikou jednotlivých lokalit: počet evidovaných poddaných byl v Dolní Polici v roce 1771 jen o 12 osob vyšší než v roce 1729, kdy v dotyčné lokalitě seznam registroval 168 osob (nárůst o 6,7 %); ve Stoupně (včetně Bělé) pak lze v porovnání s rokem 1729 napočítat k roku 1771 dokonce o 19 příslušejících poddaných méně (ze 152 spadl počet evidovaných na 123, tj. o 15,4 %). Oproti tomu v Horní Polici vzrostl mezi roky 1729 a 1771 počet evidovaných poddaných z 495 osob na 563 (tj. o 13,7 %) a v Žandově dokonce z 705 osob na 879 (tj. o 24,7 %). Větší lokality se tak zjevně rozvíjely rychlejším tempem s tím, že v Žandově se přece jen domů přibývalo o něco pomaleji ve srovnání s dynamikou populačního růstu a více osob tam přebývalo v podruží, zatímco v Horní Polici počet domů narůstal rychlostí, která ještě předstihovala dynamiku růstu populace.

Otázku souběžnosti sňatku a převzetí nemovitosti jsem se pokusila zodpovědět prostřednictvím rozboru životních osudů skupiny osob, které se narodily v roce 1714, v poddanské evidenci se nově objevily v roce následujícím. V okamžiku ukončení etapy mládí a vstupu do dospělosti, za nějž jsem pro účely této práce pokládala sňatek nebo dosažení věkového limitu 30 let (ale v ojedinělých případech také alternativně ukončení studií a přijetí kněžského svěcení resp. mimomanželské mateřství), tvořilo tuto skupinu z původního počtu 43 osob již jen 26 jedinců, kteří přežili etapu dětství a mládí a zároveň setrvali ve vrchnostenské evidenci, tj. neztratili poddanskou příslušnost na hornopolické panství.

Bezmála dvě třetiny osob ze sledované kohorty (9 žen a 7 mužů) vstoupily před dosažením 30. roku věku do manželství; větší třetina na do té doby sňatek neuzavřela, z toho tři osoby

ztratily perspektivu „standardního" životního cyklu jednak nastoupením dráhy duchovního (1 muž), jednak mimomanželským otěhotněním (2 ženy). Čtvrtina z původního počtu 26 osob (5 mužů a 2 ženy) tedy zůstávala ve 30 letech stále svobodná, ale šanci na sňatek rozhodně ještě neztrácela: později většina z těchto jedinců do manželství vstoupila, i když se ve většině případů jednalo o dosti pozdní sňatky.[616]

Z devíti žen, které se do 30 let provdaly, čtyři odešly bezprostředně po sňatku nebo v souvislosti se sňatkem mimo panství, takže jejich sociální postavení po svatbě neznáme a nemůžeme posoudit, zda v souvislosti se vstupem do manželství získaly nemovitost či se s manželem uchýlily do podruží. Jedna žena se provdala za vdovce a zaujala místo zemřelé hospodyně v zavedené domácnosti s dětmi – jde tedy o případ, který se rovněž nehodí pro posouzení otázky souběžnosti sňatku a obsazení niky. K dispozici tak máme případy čtyř žen, jež se provdali za svobodného muže: tři páry bezprostředně po sňatku převzaly hospodářství (ve dvou případech šlo o nemovitost snoubencovy rodiny, v jednom případě o dům ze strany snoubenčiny rodiny), jeden pár se po svatbě ocitl v podružském postavení, ale do dvou let se zakoupil.

Ani osudy mužů, kteří se před dosažením 30. roku věku oženili, povětšinou nenarušují představu o souvislosti sňatku s obsazením niky v předprůmyslové společnosti. Ze sedmi sledovaných mužů pět zaujalo usedlé postavení souběžně se sňatkem anebo relativně krátce po něm (překvapivě pouze v jednom případě zdědil muž dům po zemřelém otci, jinak se tyto páry usadily spíše v domech po nevěstiných rodičích popř. na nemovitostech zakoupených). Ovšem v případě dvou nejmladších ženichů to neplatí: muž, který se oženil jako 19letý, se s manželkou usadil po svatbě trvale v podruží, a další, 24letý ženich strávil po svatbě spolu se ženou v podružském postavení minimálně deset let. Jak vidno, za ojedinělými případy časných sňatků polických mužů nestály vyhlídky na obsazení niky.

Zkoumaný vzorek obyvatelstva ukazuje, že na Policku se lze setkat i s páry, které po sňatku dlouhodobě či dokonce trvale pobývaly v podruží, přesto však většina manželských párů po svatbě dříve nebo později nemovitost získala. Ovšem asi v polovině případů nedošlo k obsazení niky souběžně se sňatkem a páry někdy krátce, někdy však i řadu let vyčkávaly v podruží, než se jim podařilo usadit se na vlastním.

Etapa stáří, podobně jako ve většině případů fáze dospělosti, se vyznačovala usazeností a vcelku zanedbatelnou mobilitou. Případy výskytu mimo bydliště se u poddanské populace starší 50 let týkají v podstatě jen osob, které v místě bydliště nepobývaly již dlouhou dobu, často již od mládí (vojáci resp. živnostníci, vykonávající své povolání mimo panství). U postarších žen přece jen občas narazíme na případ náhlého odchodu z místa registrace: lze mít za to, že pro část starších osob, patrně spíše ovdovělých žen, bylo charakteristické, že v podruží u svých příbuzných setrvaly jen dočasně a po určité době se přesouvaly k jiným příbuzným (např. k jinému ze svých zaopatřených dětí). Tento jev (rozhodně ne zcela všeobecně rozšířený) lze nahlížet i v souvislosti s tezí, že staří lidé byli u příbuzných spíše trpěni a často posíláni od jedněch k druhým.[617]

Z hlediska studia životních cyklů se jevilo jako zajímavé prozkoumat okolnosti předání majetku mladší generaci. Docházelo k odstoupení z čela hospodářství v nějakém obvyklém věku s tím, že následně dožívali tito vysloužilci v podruží, anebo měli držitelé nemovitostí

[616] Jen jedna z žen se provdala krátce po třicítce, v ostatních případech se sňatky odehrávaly poměrně s velkým odstupem od této věkové hranice: druhá žena z této skupiny a jeden z mužů uzavřeli sňatek před čtyřicítkou, dva muži pak dlouho po čtyřicítce, spíše k padesátce. Další z mužů odešel jako 47letý svobodný mládenec z panství, přičemž není vyloučeno, že se později ještě oženil. Pouze jeden muž z této skupiny prokazatelně zemřel jako svobodný ve věku 46 let.

[617] R. van Dülmen, Kultura a každodenní život v raném novověku I. Dům a jeho lidé, Praha 1999, s. 207-214.

sklon podržet si autoritu v domě co nejdéle, pokud možno až do smrti? Měla na odchod z čela gruntu vliv smrt partnera a nacházíme v tomto směru nějaké rozdíly mezi muži a ženami?

Podle všeho měli na Policku hospodáři sklon opouštět své postavení co nejpozději. Pokud nestáli v čele domácnosti až do smrti, odhodlávali se k odchodu na odpočinek až v relativně vysokém věku, kdy jejich děti byly často již dlouhá léta ženaté či vdané. U některých mužů se zdá, že za jejich odstoupením z čela domácnosti stálo úmrtí manželky, u jiných se však taková souvislost neukazuje. Muži se ovšem ve většině případů po ztrátě partnerky znovu oženili a to i ve vysokém věku a i tehdy, pokud mezi tím zaujali podružské postavení. Novou manželku si zpravidla našli krátce po smrti té předešlé. Naproti tomu ženy ze sledované skupiny se, pokud ovdověly, ani v jednom případě znovu neprovdaly, a to ani tehdy, pokud byly ještě relativně mladé a zaujímaly pozici hospodyně. Pro tyto vdovy však nebylo ovdovění impulsem k odchodu z čela domácnosti. V čele hospodářství stály jako vdovy ještě dlouhá léta (přestože v některých případech žila v domě i rodina jejich potomka) popř. až do smrti. Pouze jedna z žen předala usedlost v rámci rodiny, ovšem nikoliv svému dospělému dítěti, nýbrž vdané sestře. Obvyklejší bylo, že dům končil v rukou cizího kupce.

Setrvání v čele domácností do pozdního věku může svědčit o tom, že hornopoličtí hospodáři nebyli vystaveni příliš velkému tlaku na to, aby své postavení opustili ve prospěch vlastních dospělých dětí, a zároveň o tom, že pro mladé lidi se na panství otvíraly jisté perspektivy usadit se v nově zbudovaném domku, který sice nebyl valně vybavena půdou, ale bylo myslitelné uživit se pod jeho krovy řemeslem. Taková situace by osoby vstupující do manželství zbavovala potřeby vytvářet na rodiče tlak, aby jim uvolnili pozici v čele gruntu. Protože však mladých rodin, příbuzných s držitelem domu, bylo ve zkoumaných lokalitách (především v Žandově) nemálo, je možné, že část mladých párů i přes to, že se po svatbě ocitly v podružském postavení, neměla potřebu drát se do čela domácnosti proto, že i podruží skýtalo solidní příležitost zajistit si pravidelný příjem prostřednictvím provozování domáckého řemesla.

Seznam literatury

Philippe **Ariès**, L´Enfant et la vie familiale sous l´Ancien Régime, Paris 1960.

Jean-Pierre **Bardet** - Alain **Bideau**, in: Jacques Dupâquier (ed.), Histoire de la population francaise, Paris 1988, sv.2, s.367.

Jean-Pierre **Bardet** – Jacques **Dupâquier** (ed.), Histoire des populations de l'Europe, Paris 1998.

Jean-Pierre **Bardet** – Scarlett **Beauvalet**, L´histoire à l´épreuve des ses sources: le remariages à Paris au XVIIIe siècle, in: Christophe Duhamelle – Jürgen Schlumbohm (edd.), Eheschliessungen im Europa des 18. und 19. Jahrhunderts. Muster und Strategie. Göttingen 2003, s. 341-358.

Peter **Becker**, Leben und Lieben in einem kalten Land. Sexualität im Spannungsfeld von Ökonomie und Demographie. Franfurkt a.M. – New York 1990.

Pavel **Bělina** – Jiří **Kaše** – Jan P. **Kučera**, Velké dějiny zemí Koruny české, svazek X. (1740-1792), Praha – Litomyšl 2001.

Jana **Beránková**, Demografický vývoj města Kouřimi v letech 1650-1850, Historická demografie 18, Praha 1994, s. 69-104.

Yves **Blayo** – Louis **Henry**, Données démographiques sur la Bretagne et l´Anjou de 1740 à 1829, Annales de démographie historique 1967, s. 91-171.

Peter **Borscheid**, Geschichte des Alters. 16.-18. Jahrhundert, in: H. J. Teuteberg – P. Borscheid (ed.), Studien zur Geschichte des Alltags, Bd.7, Münster 1987.

Petra **Brabcová**, Plodnost vdaných žen ve vesnici Komín v první polovině 18. století, Demografie 39, 1997, s.101-109.

Ahasver **Brandt**, Die gesellschftliche Struktur des spätmittelalterichen Lübeck, in: Untersuchungen zur gesellschaftlichen Struktur der mittelalterichen Städte in Europa. Reichenau-Vorträge 1963-64, Konstanz – Stuttgart 1966, s. 215-239.

Otto **Brunner**, Das „ganze Haus" und die alteeuropäische Ökonomik, in: Neue Wege der Verfassungs- und Sozialgeschichte, 2.vyd., Göttingen 1968, s.103 – 127.

Susanna **Burghartz**, Jungfräulichkeit oder Reinheit? Zur Änderung von Argumentationsmuster vor dem Basler Ehegericht im 16. und 17.Jahrhundert, in: R. van Dülmen (ed.), Dynamik der Tradition. Studien zur historischen Kulturforschung IV., Franfurkt a.M. 1992.

André **Burguière** – François **Lebrun**, Der Priester, der Fürst und die Familie, in: A.Burguière – Ch.Klapisch-Zuber – M.Segalen – F.Zonabend (Hg.), Geschichte der Familie, sv. 3 (Neuzeit), Kapitel 2, Frankfurkt a.M. 1997, s. 119 -194.

Markus **Cerman** - Sheilagh C. **Ogilvie** (ed.), European proto-industrialization, Cambridge 1996.

Markus **Cerman** – Eduard **Maur**, Proměny vesnických sociálních struktur v Čechách 1650-1750, Český časopis historický 4, Praha 2000, s.737 – 774.

Markus **Cerman** – Eduard **Maur** – Hermann **Zeitlhofer**, Wirtschaft, Sozialstruktur und Besitztransfer in frühneuzeitlichen gutsherrschaftlichen Gesellschaften in vergleichender Perspektive: Ergebnisse des Projekts „Soziale Strukturen in Böhmen", in: M. Cerman – H. Zeitlhofer (Hg.), Soziale Strukturen in Böhmen. Ein regionaler Vergleich von Wirtschaft und Gesellschaft in Gutsherrschaften, 16.-19. Jahrhundert, Wien – München 2002, s. 262 – 285.

Markus **Cerman** – Dana **Štefanová**, Wirtschaft und Sozialstruktur in den Herrschaften Frýdlant und Liberec, 1590-1750, in: Markus Cerman – Hermann Zeitlhofer (Hg.), Soziale Strukturen in Böhmen.Ein Regionaler Vergleich von Wirtschaft und Gesellschaft in Gutsherrschaften, 16.-19.Jahrhundert, Wien – München 2002.

Eliška **Čáňová**, Prameny pro demografickou statistiku v archivu pražského arcibiskupství , Historická demografie 4, Praha 1970, s. 23-28.

Eliška **Čáňová**, K problematice studia zpovědních seznamů arcibiskupství pražského jako pramene pro demografickou statistiku, Historická demografie 5, Praha 1971, s. 47-60.

Eliška **Čáňová,** Nejstarší zpovědní seznamy arcidiecéze pražské jako pramen pro demografickou statistiku, Historická demografie 6, Praha 1972, s. 59-77.

Eliška **Čáňová**, Population of the Třeboň dominium (An analysis of the List of Subjects of 1586), Historická demografie 13, Praha 1989, s.32-58.

Eliška **Čáňová**, Složení domácností v Čechách v roce 1651, Historická demografie 16, Praha 1992, s. 63-66.

Eliška **Čáňová** – Pavla **Horská**, Obyvatelstvo obce Břevnova v církevních pramenech z let 1652 ař 1800, in: Acta Universitatis Carolinae, Phil.et Hist. 3, Studia historica VIII, 1972, s. 81-100.

Jaroslav **Čechura**, Broumovsko 17. století – neznámá kapitola evropské protoindustrie, in: Historický obzor 6, Praha 1995, s. 223 – 228.

Jaroslav **Čechura**, Broumovsko 1615-1754: nový rozměr evropské protoindustrie, in: Časopis Národního muzea 164, 1995, s. 61-88.

Jaroslav **Čechura**, Broumovská rebelie, Praha 1997.

Lloyd **deMause**, Evolution der Kindheit, in: L.deMause (Hg.), Hört ihr die Kinder. Eine psychogenetische Geschichte der Kindheit, Franfurkt a.M. 1977, s. 12-111.

Raymond **Deniel** – Louis **Henry**, La population d´un village du Nord de la France Sainghin-en-Mélantois, de 1665 à 1851, Population 4, s. 572.

Lumír **Dokoupil** - Ludmila **Fialová** - Eduard **Maur** - Ludmila **Nesládková**, Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18.století, Praha 1999.

Lumír **Dokoupil** – Ludmila **Nesládková**, Charakteristické rysy vývoje úmrtnosti obyvatelstva českých zemí v 19.století, Historická demografie 12, Praha 1987, s. 193-216.

Gert **Dressel**, Historische Anthropologie. Eine Einführung, Wien – Köln – Graz 1996, s.84-95, 102-108.

Karel **Dudáček** – Ludmila **Fialová** – Pavla **Horská** – Marie **Répásová**, Miloš Sládek, On using the 1661-1839 lists of subjects of the Třeboň dominion to study the age structure of the population, Historická demografie 13, Praha 1989, s.59-124.

Christophe **Duhamelle** – Jürgen **Schlumbohm**, Anleitung: Von „europäischen Heiratmuster" zu Strategien der Heiratscliessung, in: Ch.Duhamelle – J.Schlumbohm (Hg.), Eheschliessungen im Europa des 18. und 19. Jahrhundert. Muster und Straterien, Göttingen 2003.

Richard **van Dülmen**, Frauen vor Gericht. Kindsmord in der frühen Neuzeit, Frankfurt 1990.

Richard **van Dülmen**, Gesellschaft der frühen Neuzeit: Kulturelles Handeln und sozialer Prozess, Wien – Köln – Weimar 1993, s.19-20.

Richard **van Dülmen**, Historická antropologie. Vývoj, problémy, úkoly. Praha 2002, s.44-46.

Richard **van Dülmen**, Bezectní lidé. O katech, děvkách a mlynářích. Nepočestnost a sociální izolace v raném novověku, Praha 2003.

Richard **van Dülmen**, Kultura a každodenní život v ranném novověku I. (16.-18.století): Dům a jeho lidé, Praha 1999 (originální vydání Richard van Dülmen, Kultur und Alltag in der Frühen Neuzeit, Bd.1: Das Haus und seine Menschen 16.-18. Jahrhundert, München 1990)

Richard **van Dülmen**, Fest der Liebe. Heirat und Ehe in der früher Neuzeit, in: R.van Dülmen (ed.), Armut, Liebe, Ehre. Studien zur historischen Kulturforschung, Franfurkt 1988.

Jacques **Dupâquier**, Pour la démographie historique, Paris 1984.

Émile **Durkheim**, Lecons de sociologie physique des moeurs et du droit, Paris 1950.

Renate **Dürr**, Mägde in der Stadt. Das Beispiel Schwäbisch Hall in der Frühen Neuzeit, Franfurkt a.M. – New York, 1995.

Ladislav **Dušek**, Obyvatelstvo města Budyně nad Ohří v letech 1701-1850, in: Ústecký sborník historický 1985, s.143-239.

Ladislav **Dušek** –Ludmila **Fialová**, Age structure of the population of Česká Kamenice in 1670-1750, Historická demografie 13, Praha 1989, s.125-160.

Sabina **Dušková**, Demografický vývoj Ústí nad Labem v 19. století, Historická demografie 24, Praha 2000, s. 109-162.

Josef **Ehmer**, Heiratsverhalten, Sozialstruktur, ökonomischer Wandel. England und Mitteleuropa in der Formationsperiode des Kapitalismus (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft 92), Göttingen 1991.

Norbert **Elias**, O procesu civilizace I. Sociogenetické a psychogenetické studie. Proměny chování světských horních vrstev na Západě. Praha 2006 (původní vydání: Über der Prozeß der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen. Erste Band.: Wandlungen des Verhaltens in den weltlichen Oberschichten, Frankfurt a.M. 1976)

Norbert **Elias**, O procesu civilizace II. Sociogenetické a psychogenetické studie. Proměny společnosti. Nástin teorie civilizace. Praha 2007.

Edith **Ennenová**, Ženy ve středověku, Praha 2001.

Antoinette **Fauve-Chamoux**, K historii vdov, Historická demografie 23, Praha 1999, s. 15-28.

Antoinette **Fauve-Chamoux** (ed.), Domestic Service and the Formation of the European Identity. Understanding the Globalisation of Domestic Work, 16-21th centuries, Bern – Berlin – Bruxelles - Franfurkt a.M. - New York – Oxford - Wien 2004.

Ludmila **Fialová**, Vývoj sňatečnosti a plodnosti obyvatelstva českých zemí v 19. století, Historická demografie 12, Praha 1987, s. 207-224.

Ludmila **Fialová** – Walburga **Wowková**, Plodnost vdaných žen v Jablonci nad Nisou do roku 1800, Demografie. Revue pro výzkum populačního vývoje, roč. 34, 1992, s. 223-234.

Ludmila **Fialová** – Pavla **Horská** – Milan **Kučera** – Eduard **Maur** – Jiří **Musil** – Milan **Stloukal**, Dějiny obyvatelstva českých zemí, Praha 1996.

Michele **Fleury** – Louis **Henry**, Des registres paroissiaux à l'histoire de la population: manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état civil ancien, Paris 1956.

Michele **Fleury** – Louis **Henry**, Nouveau manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état civil ancien, Paris 1965.

David **Gaunt**, Pre-Industrial Economy and Population Structure: The Elements of Variance in Early Modern Sweden, in: Scandinavian Journal of History 2, 1977, s. 183-210.

Clifford **Geertz**, Interpretace kultur, Praha 2000.

Andreas **Gestrich**, Geschichte der Famile, Neuzeit, in: A.Gestrich – J.U.Krause - M.Mitterauer, Geschichte der Familie, Stuttgart 2003.

Jack **Goody**, Inheritance, property and women: some comparative considerations, in: Jack Goody – Joan Thirsk – Edward Palmer Thompson (edd.), Family and Inheritance: Rural Society in Western Europe 1200-1800, Cambridge 1976, s. 10-36.

Jack **Goody**, Die Entwicklung von Ehe und Familie in Europa, Berlin 1986.

Jack **Goody**, Proměny rodiny v evropské historii, Praha 2006.

Pierre **Goubert**, Beauvais et le Beauvaises de 1600 à 1730, Paris 1958.

Josef **Grulich** – Herman **Zeitlhofer**, Migrace jihočeského obyvatelstva v období před třicetiletou válkou a po jejím ukončení, Historická demografie 22, Praha 1998, s. 79 – 105.

Josef **Grulich** – Hermann **Zeitlhofer**, Struktura jihočeských venkovských domácností v 16. a 17.století (Příspěvek k dějinám sociální každodennosti poddaných v období ranného novověku), Historická demografie 23, Praha 1999, s.31-84.

Josef **Grulich**, Lebensläufe von Untertanen in Südböhmen im 17. und 18. Jahrhundert (am Beispiel der Herrschaft Chýnov), in: M. Cerman – H. Zeitlhofer (Hg.), Soziale Strukturen in Böhmen. Ein regionaler Vergleich von Wirtschaft und Gesellschaft in Gutsherrschaften, 16.-19. Jahrhundert, Wien – München 2002, s. 192-205.

Josef **Grulich**, Sňatkové migrace na jihu Čech (1750-1824), in: E.Maur – J.Grulich (edd.), Dějiny migrací v českých zemích v novověku, Historická demografie 30, Suplement, Praha 2006, s. 19-72.

Pierre **Guillaume-Poussou**, Démographie historique, Paris 1970.

Rebekka **Habermas** – Niels **Minkmar**, Einleitung, in: R.Habermas – N.Minkmar (eds.), Das Schwein des Häuptlinks. Sechs Aufsätze zur Historische Anthropologie, Berlin 1992, s.7-19.

John **Hajnal**, European marriage patterns in perspective, in: D.V.Glass – D.E.C.Eversley (eds.), Population in history, 1969;

John **Hajnal**, Two Kinds of Pre-industrial Household Formation System, in: R.Wall (ed.), Family Forms in Historic Europe, Cambridge 1983.

Louis **Henry**, Techniques d´analyse en démographie historique, Paris 1980, s.159-162.

Louis **Henry** – Jacques **Houdaille**, Célibat at âge au mariage aux 18e et 19e siècles en France, 1.díl, in: Population 33, 1978, s. 43-84.

Louis **Henry**, Aspects divers de la fécondité des populations humaines, in: Revue des questions scientifiques, roč. 65, sv. 123, s. 360-381.

Louis **Henry**, La fécondité naturelle. Observation – théorie – résultats, in: Population 16, 1961, s. 625-636.

Louis **Henry** – Alain **Blum**, Techniques d´analyse en démographie historique, Paris 1988.

Pavla **Horská**, Metody současné historické demografie pro analýzu archivních pramenů, Archiv český 26, 1976, s.140 - 148.

Pavla **Horská**, K otázce vlivu nemanželských porodů na vývoj plodnosti z hlediska historické demografie, Demografie 22, 1980, s. 343-350.

Pavla **Horská**, Rodinné strategie ve vesnici Záblatí na třeboňském panství (1661-1820), Historická demografie 17, Praha 1993, s.131-149.

Pavla **Horská** – Milan **Kučera** - Eduard **Maur** – Milan **Stloukal**, Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy, Praha 1990.

Jan **Horský** – Markéta **Seligová**, Rodina našich předků, Praha 1997.

Jan **Horský** – Eduard **Maur**, Rodina, rodinné struktury a typologie rodin v české historiografii, Historická demografie 17, Praha 1993, s. 7-35.

Jan **Horský** – Zdeněk R. **Nešpor**, Historická antropologie? Metodologické problémy a paradoxy na pomezí dějepisectví, sociologie a sociální antropologie, Kuděj. Časopis pro kulturní dějiny, 1/2004, s. 61-81;

Jan **Horský** –Miloš **Sládek**, Rodinné, sociální a demografické poměry v poddanských vsích na panstvích Třeboň v letech 1586 a 1651, Historická demografie 17, Praha 1993, s.71-110.

Emil **Hradecký**, Tereziánský katastr. Rozbor fondu, Sborník archivních prací VI/1, Praha 1956, s.105-135.

Aleš **Chalupa**, Venkovské obyvatelstvo v Čechách v Tereziánských katastrech (1700-1750), Sborník národního muzea v Praze, Historie, svazek XXIII, č.4-5, s.197-378.

Georg G. **Iggers**, Dějepisectví ve 20.století, Praha 2002, s.115-117.

Arthur E. **Imhof**, Unterschiedliche Säugligssterblichkeit in Deutschland, 18. bis 20. Jahrhundert – warum?, in: Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft 7, 1981, s.343-382.

Arthur E. **Imhof**, Die verlorenen Welten. Alltagsbewältigung durch unsere Vorfahren und weshalb wir uns heute so schwer damit tun, München 1984.

Arthur E. **Imhof**, Lebenserwartungen in Deutschland vom 17. bis 19. Jahrhundert, Weinheim 1990.

Gunther **Ipsen**, Bevölkerungslehre, in: Handwörterbuch des Grenz- und Auslanddeutschtums, Band 1, Breslau 1933, s. 425-463.

Jaroslava **Kalserová**, Populační vývoj jihočeské vesnice v 17. st. a v první polovině 18. st., Historická demografie 1, Praha 1967, s. 28-34.

Claus **Kappl**, Die Not der kleinen Leute. Der Alltag der Armen im 18. Jahrhundert im Spigel der Bamberger Malefizakten, Bamberg 1984.

Ludmila **Kárníková**, Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754-1914, Praha 1965.

Alice **Klášterská**, Forma sociálního zabezpečení na vesnici v 18. a první polovině 19. století (Výměnek v pozemkových knihách vesnice Lhůty u Šťáhlav), Historická demografie 21, Praha 1997, s. 95 – 132;

Alice **Klášterská**, Výběr partnera a sňatkový věk dědiců venkovských usedlostí na Šťáhlavsku a jejich sourozenců v 18. a na počátku 19. století, Historická demografie 22, Praha 1998, s.145-168.

Arnošt **Klíma**, Manufakturní období v Čechách, Praha 1955.

John E. **Knodel**, Demographic transitions in German villages, in: A.J. Coale – S. Cotts Watkins (ed.), The Decline of Fertility in Europe, Princeton 1986.

John E. **Knodel**, Demographic behavior in the past. A study of fourteen German village populations in the 18th and 19th centuries (Cambridge studies in population, economy and society in past time 6), Cambridge 1988.

Martin **Kohli**, Die Institucionalisierung des Lebenslaufs. Historische Befunde und theoretische Argumente, in: Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie 37, 1985, s.1-29.

Miloslav **Košťál** – Hana **Košťálová** - Jana **Pšeničková** – Helena **Smíšková**, Inventář velkostatku Horní Police 1551-1888 (1902), Děčín 1964.

Peter **Kriedte** – Hans **Medick** – Jürgen **Schlumbohm**, Industrialisierung vor der Industrialisierung. Gewerbliche Warenproduktion auf dem Land in der Formationsperiode des Kapitalismus, Göttigen 1977.

Peter **Kriedte** – Hans **Medick** – Jürgen **Schlumbohm**, Sozialgeschichte in der Erweiterung – Proto-Indistrialisierung in der Verengung? Demographie, Sozialstruktur, moderne Hausindustrie: eine Zwischenbilanz der Proto-Industrialisierungs-Forschung I, II, Geschichte und Gesellschaft 18, 1992, s.70 – 87, 231 – 255.

Kamil **Krofta,** Dějiny selského stavu, Praha 1949.

Josef **Křivka**, Význam poddanských seznamů pro demografické bádání, Historická demografie 4, Praha 1970, s.50-58.

Karel **Kuča**, Města a městečka v Čechách,na Moravě a ve Slezsku, II.díl, Praha 1997.

Ann **Kussmaul**, Servants in husbandry in early modern England, Cambridge 1981.

Peter **Laslett**, The world we have lost, London 1965.

Peter **Laslett**, The comparative history of household and family, Cambridge 1971.

Peter **Laslett**, Introduction: The history of the family, in: P. Laslett – R. Wall (edd.), Household and family in past time, Cambridge – London – New York – Melbourne 1972, s. 1-89.

Peter **Laslett**, Mean household size in England since the sixteenth century, in: P.Laslett – R.Wall (eds.), Household and family in past time, Cambridge – London – New York - Melbourne 1972, s. 125-158.

Peter **Laslett**, Long term trends in bastardy in England, in: Family life and illicite love in earlier generations, Cambridge 1977.

Peter **Laslett**, Introduction: comparing illegitimacy over time and between cultures, in: P.Laslett – K.Oosterveen – R.M.Smith (eds.), Bastardy and its comparative history, London 1980, s.1-64.

Peter **Laslett**, Family and household as work group and kin group: areas of traditional Europe compared, in: R.Wall – J. Robin – P. Laslett (edd.), Family forms in historic Europe, Cambridge 1983, s. 513-563.

Milena **Lenderová** - Karel **Rýdl**, Radostné dětství? Dítě v Čechách devatenáctého století, Praha – Litomyšl 2006.

Giovani **Levi**, On Microhistory, in: Peter Burke (ed.), New Perspectives of Historical Writing, Oxford 1991, s.93-113.

Giovanni **Levi** (Hg.), Geschichte der Jungend. I. Von Antike bis zum Absolutismus, Franfurkt a.M. 1996; II. Von der Aufklärung bis zur Gegenwart, Franfurkt a.M. 1997.

Massimo **Livi Bacci**, Populace v evropské historii, Praha 2003.

Jan **Lucassen** – Leo **Lucassen** (edd.), Migration, Migration History, History, Old Paradigms and New Perspectives, Bern ad. 1997.

Alan **Macfarlane**, The Origin of English individualism. The family, property and social transition, Oxford 1978.

Gerhard **Mackenroth**, Bevölkerungslehre. Theorie, Soziologie und Statistik der Bevölkerung, Berlin 1953.

Thomas Robert **Malthus**, An Essay on the Principle of Population (A View of its Past and Present Effects on Human Happiness, 3. vyd., London 1803.

Jochen **Martin**, Der Wandel des Beständigen. Die Überlegungen zu einer historischen Anthropologie, in: Freiburger Universitätsblätter 126, 1994, s.35-46.

Zdeněk **Martínek**, Etnografický atlas Čech, Moravy a Slezska III. Řemeslná, domácká a manufakturní výroba a obchod v Čechách v letech 1752-1756 (Eds.: Josef Vařeka – Lydia Petráňová), Praha 2000.

Erich **Maschke**, Die Unterschichten der Mittelalterichen Städte Deutschlands, in: E.Maschke – J.Sydow (eds.), Gesellschaftliche Unterschichten in südwestdeutschen Städten, Stuttgart 1967, s. 1-74.

Eduard **Maur**, Na okraj francouzských metod historickodemografického bádání, Historická demografie 2, 1968, s.72 – 83.

ıard **Maur**, Církevní soupisy obyvatel v katolické a protestantské Evropě, Historická ıografie 4, Praha 1970, s. 4-18.

ıard **Maur**, Problémy demografické struktury Čech v polovině 17.století, Československý opis historický 19, Praha 1971, s.839-870.

ıard **Maur**, J. A. Komenský o populačních problémech, in: Demografie, ročník XIII, 971, s. 1-10.

ıard **Maur**, Populační vývoj českých komorních panství po válce třicetileté, Acta iversitatis Carolinae – phil.et hist. 3, Studia historica VIII, Praha 1972, s.9-80.

ıard **Maur**, Vývoj matričního zápisu v Čechách, Historická demografie 6, Praha 1972,)-58.

ıard **Maur**, Základy historické demografie, Praha 1978.

ıard **Maur**, Velikost českých městských obcí podle Tereziánského katastru (Edice istických dat), Historická demografie 19, Praha 1995, s. 169-204.

ıard **Maur**, Čeleď a tovaryši v Čechách v soupisu podle víry z roku 1651, Historická nografie 23, Praha 1999, s. 85-136.

ıard **Maur**, Gutsherrschaft und „zweite Leibeigenschaft" in Böhmen. Studien zur rtschafts-, Sozial- und Bevölkerungsgeschichte (14.-18. Jahrhundert). Sozial- und tschaftshistorische Studien 26, Wien – München 2001.

ıard **Maur**, Počátky demografického přechodu v Evropě, in: Svatava Raková – Christian ıuesne (vyd.), Jakou Evropu ohlašovala bitva u Slavkova?, Praha 2006, s. 125-137.

ıard **Maur**, Problémy studia migrací v českých zemích v raném novověku, in: E.Maur – rulich (edd.), Dějiny migrací v českých zemích v novověku, Historická demografie 30, ɔlement, Praha 2006, s. 7-18.

ns **Medick**, „Missionare im Ruderboot"? Ethnologische Erkenntnisweisen als rausforderung an die Sozialgeschichte, in: Alf Lüdke (Hg.), Alltagsgeschichte. Zur konstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen, Frankfurt a.M. – New York 39, s.48-84.

ns **Medick**, Entlegene Geschichte? Sozialgeschichte und Mikro-Historie im Blickfeld der lturanthropologie, in: Soziale Welt. Zeitschrift für sozialwissenschaftliche Forschung und xis VI, 1992, s.167-178.

nss **Medick**, Weben und Überleben in Laichingen: 1650-1900. Lokalgeschichte als gemeine Geschichte, Göttingen 1996.

roslava **Melkesová**, Adhiberi solent, qui compatres vocantur. Kmotrovství ve venkovském střední raného novověku na základě výzkumu chýnovské farnosti, Historická demografie Praha 2003, s.63-122.

Franklin F. **Mendels**, Industrialization and Population Pressure in Eighteenth-Century Flanders. A Thesis submittel in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy (Economics), New York 1981.

Franklin F. **Mendels**, Proto-industrialization: Theory and Reality. General Report, in: Eight International Economic History Congress Budapest 1982 – A „Themes", Budapest 1982.

Alois **Míka**, Poddaný lid v Čechách v první polovině 16. století, Praha 1960.

Michael **Mitterauer** – Reinhard **Sieder**, Vom Patriarchat zur Partnerschaft. Zum Strukturwandel der Familie, München 1977.

Michael **Mitterauer**, Ledige Mütter. Zur Geschichte illegitimer Geburten in Europa, München 1983.

Michael **Mitterauer**, Gesindedienst und Jungendphase im europäischen Vergleich, Geschichte und Gesellschaft 1, 1985, s.177-204.

Michael **Mitterauer**, Illegitimität in Europa. Historische Bedingungen in Familienverfassung, Wertsystem und Arbeitsorganisation, in: E.W.Müller (Hg.), Geschlechtsreife und Legitimation zur Zeugung, Freiburg 1985, s.551 – 682.

Michael **Mitterauer**, Sozialgeschichte der Jungend, Franfurkt a.M. 1986.

Michael **Mitterauer**, Formen ländlicher Familienwirtschaft. Historische Ökotypen und familiale Arbeitsorganisation im österreichischen Raum, in: J.Ehmer – M.Mitterauer (Hg.), Familienstruktur und Arbeitsorganisation in ländlichen Gesellschaften, Wien – Köln – Graz 1986, s.230-240.

Michael **Mitterauer**, Historisch-anthropologische Familienforschung. Fragestellungen und Zugangsweisen, Wien – Köln – Graz 1990.

Michael **Mitterauer**, Familie und Arbeitsteilung. Historisch vergleichende Studien, Wien – Köln - Weimar 1992.

Michael **Mitterauer**, „Als Adam grub und Eva spann...". Geschlechtsspezifische Arbeitsteilung in vorindustrieller Zeit, in: B. Bolognese-Leuchtenmüller – M. Mitterauer (eds.), Frauen-Arbeitswelten. Zur historischen Genese gegenwärtiger Probleme, Wien 1993, s. 17 – 42.

Petr **Mužík**, Obyvatelstvo města Domažlic v letech 1651-1830, Sborník archivních prací 26, 1986, s. 103-207.

Milan **Myška**, Proto-industrializace (Čtvrtstoletá bilance jednoho historiografického paradigmatu), Český časopis historický 4, Praha 1994.

Milan **Myška**, Proto-industrialisierung in Böhmen, Mähren und Schlesien, in: Markus Cerman – Sheilagh C. Ogilvie (Hg.), Protoindustrialisierung in Europa. Industrielle Produktion vor dem Fabrikszeitalter, Beiträge zur historischen Sozialkunde, Beiheft 5, Wien 1994, s.177-191.

Karel **Novotný**, K problematice vytváření manufakturního dělnictva v českých zemích, Československý časopis historický 25, 1977, s. 383-407.

Sheilagh C. **Ogilvie**, Proto-industrialization in Europe, in: Continuity and change 8, 1993, s.169-175.

Sheilagh C. **Ogilvie** – Jeremy **Edwards**, Ženy a „druhé nevolnictví" v Čechách na požátku novověku, Historická demografie 22, Praha 1998, s.5-49.

Jochen **Oltmer** – Michael **Schubert**, Migration und Integration in Europa seit der frühen Neuzeit. Eine Bibliographie zur historischen Migrationsforschung, Osnabrück 2005.

Talcott **Parsons**, The Structure of Social Action, New York 1937.

Zdeněk **Pavlík** – Jitka **Rychtaříková** – Alena **Šubrtová**, Základy demografie, Praha 1986.

Josef **Pekař**, Kniha o Kosti. Kus české historie, Praha 1970.

Josef **Pekař**, České katastry 1654-1789 se zvláštním zřetelem k dějinám hospodářským a ústavním, Praha 1932.

Josef **Petráň**, Pohyb poddanského obyvatelstva a jeho osobní právní vztahy v době předbělohorské, ČsČH 5, Praha 1957, s. 52-53 a s. 444-445.

Josef **Petráň**, Poddaný lid na prahu třicetileté války, Praha 1964.

Josef **Petráň**, Ceny obilí a tržní okruhy v Čechách v 18. a počátkem 19.století, Acta universitatis Carolinae – philosophica et historica 3, Studia historica XVII, 1977, s. 9-49.

Josef **Petráň** – Lydia **Petráňová**, Životní cyklus, rodina, domácnost, in: J.Petráň (ed.), Dějiny hmotné kultury II/1, oddíl IV, Praha 1995.

Ulrich **Pfister**, Die Zürcher Fabriques. Protoindustrielles Wachstum vom 16. bis 18.Jahrhunderts, Zürich 1992.

Otto **Placht**, Lidnatost a společenská skladba českého státu v 16.-18.století, Praha 1957.

Jana **Pražáková**, La reconstruktion des familles et les registres des serfs, Historická demografie 13, Praha 1989, s.25-31.

Vladimír **Procházka**, Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. století, Praha 1963.

David W. **Sabean**, Property, production and family in Neckarhausen, 1700-1870, Cambridge 1990.

David W. **Sabean**, Kinship in Neckarhausen, 1700-1870, Cambridge 1998.

Iva **Sedláčková**, Struktura obyvatelstva podle rodinného stavu v polovině 17. století ve vybraných panstvích Loketského kraje (Příspěvek ke studiu typů rodinného utváření), Historická demografie 19, Praha 1995, s. 39-58.

Markéta **Seligová**, Příspěvek ke studiu rodinných struktur v Čechách v polovině 17. století (panství Děčín – sonda), Historická demografie 17, Praha 1993, s. 111-130.

Markéta **Seligová**, Demografické, rodinné a sociální poměry na panství Děčín v polovině 17.století (nepublikovaná diplomová práce), Ústí nad Labem 1994.

Markéta **Seligová**, Obyvatelstvo děčínského panství v polovině 17. století podle věku a rodinného stavu, Historická demografie 19, Praha 1995, s.23-38.

Markéta **Seligová**, Luteránský element v životním běhu hornopolických poddaných. Na okraj studia tajného nekatolictví v době předtoleranční, in: Lidé města 3/2005, č.17, 2007, s. 63-83.

Jaroslaus **Schaller**, Topographie des Königreichs Böhmen, V. Leutmeritzer Kreis, Prag-Wien 1787.

Norbert **Schindler**, Widerspenstige Leute. Studien zur Volkskultur in der frühen Neuzeit, Franfurkt a.M. 1992.

Jürgen **Schlumbohm**, Lebensläufe, Familien , Höfe. Die Bauern und Heuerleute des osnabrückischen Kirchspiels Belm in der protoindustriellen Zeit, 1650-1860, Göttingen 1994.

Rainer **Schröder**, Das Gesinde war immer frech und unverschämt. Gesinde und Gesinderecht vornehmlich im 18. Jahrhundert, Franfurkt a.M. 1992.

Roger **Schofield** – Edward A. **Wrigley**, The population history of England, 1541-1871. A reconstruction. Cambridge 1989.

Edward **Shorter**, The Making of Modern Family, New York 1975.

Edward **Shorter**, Die grosse Umwältzung in den Mutter-Kind-Beziehungen vom 18. bis zum 20. Jahrhundert, in: J.Martin – A.Nitschke (Hg.), Zur Sozialgeschichte der Kindheit, Freiburg – München 1986, s. 503-524.

Helena **Smíšková**, Přehled soupisů poddaných ve fondech pobočky Státního oblastního archivu v Děčíně, Historická demografie 19, Praha 1995, s.7-22.

Richard M. **Smith**, Some reflections on the evidence for the origin of the „European marriage pattern" in England, in: C.Harris (ed.), The Sociology of the Family, Keele 1979.

Johann Gottfried **Sommer**, Böhmen, Leitmeritzer Kreis, Prag 1833.

Rolf **Sprandel**, Die Diskriminierung der unehelichen Kinder im Mittelalter, in: J.Martin – A.Nitschke (Hg.), Zur Sozialgeschichte der Kindheit, Freiburg – München 1986, s.487-502.

Lawrence **Stone**, Social Mobility in Europe 1500-1700, Past and Present 33, 1966, s. 16-55.

vrence **Stone**, The family, sex and marriage in England 1500-1800, London 1977.

ıa **Štefanová**, K aspektům role příbuzenských vztahů a majetkových transakcí. Situace na llantském panství v letech 1558 – 1750, Historická demografie 22, Praha 1998, s. 107-144.

Šubrt, Civilizační teorie Norberta Eliase, Praha 1996.

:na **Šubrtová**, Kontracepce, aborty a infanticidia v pramenech k předstatistickému období , :torická demografie 15, Praha 1991, s. 9-46.

ton **Tantner**, Ordnung der Häuser, Beschreibung der Seelen – Hausnummerierung und :lenkonskription in der Habsburgermonarchie, Innsbruck – Wien – Bozen 2006.

ton **Tantner**, Durch die böhmischen Dörfer. Die Seelenkonskription und usnummerierung von 1770 in Böhmen, Mähren und Schlesien, in: Historická demografie Praha 2006, s. 5-30.

niela **Tinková**, Předcházet či trestat? Problém infanticidia v osvícenské společnosti, Český opis historický 1/2003, s.27-76.

niela **Tinková**, Ilegitimita a „nová ekonomie života" v osvícenské Habsburské monarchii.)blém svobodných matek a nemanželských dětí mezi sociální kontrolou a sociální péčí na .hu občanské společnosti, Historická demografie 27, Praha 2003.

:ef **Tlapák**, K některým otázkám poddanské nezákupní držby v Čechách v 16.-17. století, Právně historické studie 19, Praha 1975, s.177-209.

:dinand **Tönnies**, Gemeinschaft und Gesellschaft: Grundbegriffe der reinen Sociologie, rlin 1912.

ırie **Tošnerová**, Obyvatelstvo města Berouna na konci 18. století, Historická demografie , Praha 2002, s. 63-80.

ırie **Tošnerová**, Obyvatelstvo města Berouna v polovině 17. století, Historická demografie , Praha 1997, s. 73-91.

:ef **Válka**, Druhé nevolnictví a původní akumulace v 16. století, in: Československý :opis historický 6, Praha 1958, s. 316-324.

:ef **Válka**, K otázce práva v postavení poddaných, in: Sborník prací filosofické fakulty nënské university XI, C 9, Brno 1962, s. 51-66.

ice **Velková**, Výzkum sociální mobility na příkladu generace narozené v letech 1791 – 00 na panství Šťáhlavy, Historická demografie 27, Praha 2003, s. 173-224.

ice **Velková**, Nemanželské děti ve venkovské společnosti na přelomu 18. a 19. století, in: Jiránek – J.Kubeš (vyd.), Dítě a dětství napříč staletími, Sborník vědeckých prací iiverzity Pardubice, série C, Fakulta humanitních studií, Supplementum 5, Pardubice 2003, 205-227.

Alice **Velková**, Vývoj sociálních a demografických struktur české vesnice v 18. a 1. polovině 19. století, disertační práce, Universita Karlova v Praze, Filosofická fakulta, Praha 2004.

Alice **Velková**, Migrace a životní cyklus venkovského obyvatelstva na Šťáhlavsku v letech 1750-1850, in: E.Maur – J.Grulich (edd.), Dějiny migrací v českých zemích v novověku, Historická demografie 30, Suplement, Praha 2006, s. 73-98.

Břetislav a Marie **Vojtíškovi**, Lidové bydlení v severních Čechách, in: M.Vojtíšková (vyd.), Sborník příspěvků k době poddanského povstání roku 1680 v severních Čechách, Praha 1980, s. 163-193.

Miloslav **Volf**, Hospodářský a sociální obraz Litoměřického kraje podle Berní ruly, in: Sborník archivních prací 18, 1968, s. 142-236.

Hans-Ulrich **Wehler**, Deutsche Gesellschaftsgeschichte, Bd.1: Vom Feudalismus des Alten Reiches bis zur Defensiven Modernisierung der Reformäre 1700-1815, München 1987.

Christopher **Wilson**, Natural fertility in pre-industrial England, 1600-1799, in: Population studies 38, 1984, s.225-240.

Eduard A. **Wrigley**, Marriage, Fertility and Population Growth in Eighteenth-Century England, in: R.B. Outhwaite (ed.), Marriage and Society. Studies in the Social History of Marriage, London 1981, s. 137-185.

Hermann **Zeitlhofer**, Eine Diskusion des Modells der „ökonomischen Nischen" am Beispiel der südböhmischen Pharre Kapličky, in: Ch.Duhamelle – J.Schlumbohm (Hg.), Eheschliessungen im Europa des 18. und 19. Jahrhundert. Muster und Straterien, Göttingen 2003, s.35-63.

Seznam pramenů

Editované prameny

Aleš **Chalupa** – Marie **Lišková** – Josef **Nuhlíček** – František **Rajtoral** (vyd.), Tereziánský katastr český, sv. 1, Rustikál (kraje A-CH), Praha 1964.

Aleš **Chalupa** – Marie **Lišková** – Josef **Nuhlíček** – František **Rajtoral** (vyd.), Tereziánský katastr český, sv. 2, Rustikál (kraje K-Z), Praha 1966.

Pavla **Burdová** – Dagmar **Culková** – Eliška **Čáňová** – Marie **Lišková** – František **Rajtoral** (vyd.), Tereziánský katastr český, sv. 3, Dominikál, Praha 1970.

Karel **Doskočil**, Berní rula 2, Popis Čech roku 1654, Praha 1953-54

Josef **Kalousek** (vyd.), Řády selské a instrukce hospodářské, Archiv český 23, 1906; Archiv český 24, 1908.

Josef V. **Šimák** (vyd.), Zpovědní seznamy arcidiecéze pražské z r. 1671 – 1725, I-III/3, Praha 1909-1938.

Needitované prameny

Státní oblastní archiv Litoměřice, pobočka Děčín

Poddanské seznamy 1709-1794, fond Velkostatek Horní Police, spisy Publicum do r. 1799, oddíl Politicum stricte I (agenda Soupisy poddaných), sign. I/1-85, inv.č. 364, kart.č. 57-75.

Povolení k sňatku, zhosty (1694 – 1775), fond velkostatku Horní Police, spisy Publicum do r. 1799, oddíl Politicum stricte II (agenda Povolení k sňatku a zhosty), inv.č. 365, sign. II/ 1-37, kart.76 + sign. II/38-53, kart.č. 77.

Urbář z r. 1664, fond Velkostatek Horní Police,spisy Publicum do r. 1799, oddíl Politicum stricte III (agenda Politicum stricte), inv.č.366, sign.III/ 1-49, kart.č. 81.

Státní oblastní archiv Litoměřice

Matriky pro katolické farnosti:
Horní Police - L 44/1 (n. 1623-1656, o. 1652-1656, z. 1623-1653),2 (n.o. 1657-1690, z. 1672-1690),3 (n.o.z. 1691-1731),4 (n.o.z.1738-1784).
Žandov – L 187/1 (n.o.z. 1763-1786 + index n.o. 1683-1763, index z. 1716-1762)
Benešov - 3/8 (o.1703-1738)
Býčkovice - L 18/4 (o.1688-1711), 5 (o.1712-1740)
Cvikov - L 14/5 (o.1707-1720), 6 (o.1721-32), 9 (n.o.z. 1749-54), 10 (n.o.z. 1755-61), 11 (n.o.z. 1762-1768)
Děčín - 28/13 (o.1659-1758)

Doksy - L 27/7 (o.1711-1759)
Česká Kamenice - L 17/6 (o.1697-1714)
Holany - L 42/1 (o.1672-1736)
Horní Jiřetín - 47/2 (o.1685-1729)
Horní Libchava - L 43/1 (o.1691-1739)
Horní Prysk - L 45/2 (o.1707-1763)
Jezvé - L 59/2 (o.1683-1759)
Kamenický Šenov - L 67/2 (o.1671-1714), 6 (o.1715-1771)
Kehartice - L 68/1 (o.1707-1747)
Kravaře - 81/3 (o.1683-1735)
Liběšice - 92/1 (o.1683-1746)
Malá Bukovina - 103/1 (n.o.1723-1759)
Markvartice - 106/2 (o.1707-1731)
Mimoň - L 101/7 (o.1688-1711), 8 (o.1712-1742)
Sloup - L 143/3 (o.1692-1718), 4 (o.1719-1741)
Stvolínky - L 157/2 (o.1683-1742)
Svádov - 159/9 (o.1684-1711), 10 (o.1712-1752)
Úštěk - L 175/2 (o.1709-23)
Valkeřice - 176/2 (o.1675-1760)
Verneřice - 179/2 (o.1684-1765)
Zákupy - L 185/2 (o. 1692-1739)
Zubrnice - 187/1 (o.1723-62)

Státní ústřední archiv v Praze

Berní rula (1654), Litoměřicko, inv.č.16, fol. 698-771.

Tereziánský katastr 1713-1790, přípravný materiál, statek Žandov a Police, inv.č. 1798, sign. 30, kart.č. 534.

Seznam tabulek

Tabulka I.1: Rozdíly mezi věkem osob uvedeným v letech 1709-1729 v matrice zemřelých L 44/3 a věkem týchž osob podle poddanských seznamů.

Tabulka I.2: Celkový výsevek podle sociálních kategorií v jednotlivých lokalitách na panství Horní Police, 1654

Tabulka I.3a: Stavy chovaného zvířectva v jednotlivých lokalitách p.Horní Police, 1654

Tabulka I.3b: Stavy chovaného zvířectva u kategorie sedláků v jednotlivých lokalitách na p.Horní Police, 1654

Tabulka I.3c: Stavy chovaného zvířectva u kategorie chalupníků v jednotlivých lokalitách na p.Horní Police, 1654

Tabulka I.3d: Stavy chovaného zvířectva u kategorie zahradníků v jednotlivých lokalitách na p.Horní Police, 1654

Tabulka I.3e: Stavy chovaného zvířectva u kategorie nádeníků na obci v jednotlivých lokalitách na p.Horní Police, 1654

Tabulka I.4: Rozdělení poddanských usedlostí v jednotlivých lokalitách podle celkového výsevku, 1713-26

Tabulka I.5: Rozdělení poddanských usedlostí v jednotlivých lokalitách podle aktivního výsevku, 1713-26

Tabulka I.6: Rozdělení poddanských usedlostí podle sociálních kategorií na panství Liberec a v Čechách

Tabulka I.7: Rozdělení poddanských usedlostí podle celkového výsevku na panství Frýdlant, panství Liberec a v Čechách (%)

Tabulka II.1: Bilance mezi počtem narozených a počtem zemřelých, vitální index, přirozený přírůstek a konstruovaný počet duší ve farnosti Horní Police v jednotlivých letech periody 1709-1729

Tabulka II.2: Poměr pohlaví (sex ratio) podle věku (počet mužů připadajících na 100 žen)

Tabulka II.3a: Věková a pohlavní struktura obyvatelstva Žandova, Horní Police, Dolní Police a Stoupna evidovaného v poddanském seznamu pro rok 1710

Tabulka II.3b: Věková a pohlavní struktura obyvatelstva Žandova, Horní Police, Dolní Police a Stoupna evidovaného v poddanském seznamu k roku 1715

Tabulka II.3c: Věková a pohlavní struktura obyvatelstva Žandova, Horní Police, Dolní Police a Stoupna evidovaného v poddanském seznamu k roku 1720

Tabulka II.3d: Věková a pohlavní struktura obyvatelstva Žandova, Horní Police, Dolní Police a Stoupna evidovaného v poddanském seznamu k roku 1725

Tabulka II.4: Počty osob v jednotlivých generacích v letech 1710, 1715, 1720 a 1725 (lokality Žandov, Horní Police, Dolní Police, Stoupno)

Tabulka II.5a: Důvody vyřazení osob z evidence poddanských seznamů v letech 1710-1715 podle věku (lokality Žandov, Horní Police, Dolní Police, Stoupno)

Tabulka II.5b: Důvody vyřazení osob z evidence poddanských seznamů v letech 1715-1720 podle věku (lokality Žandov, Horní Police, Dolní Police, Stoupno)

Tabulka II.5c: Důvody vyřazení osob z evidence poddanských seznamů v letech 1720-1725 podle věku (lokality Žandov, Horní Police, Dolní Police, Stoupno)

Tabulka II.5d: Důvody vyřazení osob z evidence poddanských seznamů v letech 1710-1725 podle věku (lokality Žandov, Horní Police, Dolní Police, Stoupno)

Tabulka II.6: Vyřazení osob z evidence poddanských seznamů z důvodu úmrtí v letech 1710-1725 (lokality Žandov, Horní Police, Dolní Police, Stoupno)

Tabulka II.7: Sňatečnost ve farnosti Horní Police v letech 1710-1729 (na 1000 obyvatel)

Tabulka II.8: Sňatkový věk osob, které evidovány poddanskými seznamy v letech 1709-1729 v lokalitách Žandov, Horní Police, Dolní Police a Stoupno (podle věkových skupin)

Tabulka II.9: Sňatkový věk osob evidovaných poddanskými seznamy v letech 1709-1729 v lokalitách Žandov, Horní Police, Dolní Police a Stoupno

Tabulka II.10: Věkové rozdíly mezi manžely v lokalitách Žandov, Horní Police, Dolní Police a Stoupno v letech 1709-1729 (podle poddanských seznamů)

Tabulka II.11: Podíl svobodných osob ve věku nad 45 let evidovaných poddanskými seznamy v lokalitách Žandov, Horní Police, Dolní Police a Stoupno

Tabulka II.12: Podíly osob nezjištěného rodinného stavu ve věku nad 45 let v Žandově, Horní Polici, Dolní Polici a Stoupně v letech 1710-1729

Tabulka II.13: Podíly svobodných osob ve věku 45-49 let v Žandově, Horní Polici, Dolní Polici a Stoupně v letech 1710-1729

Tabulka II.14: Specifická manželská plodnost na panství Horní Police v pětiletých periodách (na 1000 žen)

Tabulka II.15: Specifická manželská plodnost ve vybraných českých a evropských regionech

Tabulka II.16: Specifická manželská plodnost na panství Horní Police v jednotlivých letech (na 1000 žen)

Tabulka III.1: Evidenční domácnosti v Žandově, Horní Polici, Dolní Polici a ve Stoupně podle Laslettovy typologie; do posuzovaných uskupení byli vedle usedlého jádra zahrnuti jak příbuzní, tak nepříbuzní spolubydlící, 1771

Tabulka III.2: Reálné domácnosti v Žandově, Horní Polici, Dolní Polici a ve Stoupně podle Laslettovy typologie; do posuzovaných uskupení byli vedle usedlého jádra zahrnuti jak příbuzní, tak nepříbuzní spolubydlící z okruhu místních poddaných, 1771

Tabulka III.3: Evidenční domácnosti v Žandově, Horní Polici, Dolní Polici a ve Stoupně podle Laslettovy typologie; z posuzovaných uskupení vyloučeni nepříbuzní spolubydlící, 1771

Tabulka III.4: Reálné domácnosti v Žandově, Horní Polici, Dolní Polici a ve Stoupně podle Laslettovy typologie; z posuzovaných uskupení vyloučeni nepříbuzní spolubydlící, 1771

Tabulka III.5: Domácnosti podle Laslettovy typologie v Žandově, Horní Polici, Dolní Polici a ve Stoupně, v nichž byli vedle usedlého jádra evidováni výhradně příbuzní spolubydlící, 1771

Tabulka III.6: Domácnosti v Žandově, Horní Polici, Dolní Polici a ve Stoupně podle Laslettovy typologie, v nichž vedle usedlého jádra reálně žili výhradně příbuzní spolubydlící z okruhu místních poddaných, 1771

Tabulka III.7: Domácnosti podle Laslettovy typologie v Žandově, Horní Polici, Dolní Polici a ve Stoupně, v nichž byli vedle usedlého jádra evidováni výhradně nepříbuzní spolubydlící, 1771

Tabulka III.8: Domácnosti podle Laslettovy typologie v Žandově, Horní Polici, Dolní Polici a ve Stoupně, v nichž vedle usedlého jádra reálně pobývali výhradně nepříbuzní spolubydlící z okruhu místních poddaných, 1771

Tabulka III.9: Domácnosti podle Laslettovy typologie v Žandově, Horní Polici, Dolní Polici a ve Stoupně, v nichž byli vedle usedlého jádra evidováni jak příbuzní, tak nepříbuzní spolubydlící (obojí do domácností zahrnuti), 1771

Tabulka III.10: Domácnosti podle Laslettovy typologie v Žandově, Horní Polici, Dolní Polici a ve Stoupně, v nichž vedle usedlého jádra reálně žili jak příbuzní, tak nepříbuzní spolubydlící z okruhu místních poddaných (obojí do domácností zahrnuti), 1771

Tabulka III.11: Domácnosti podle Laslettovy typologie v Žandově, Horní Polici, Dolní Polici a Stoupně, v niž vedle usedlého jádra nebyli evidováni žádní podruzi, 1771

Tabulka III.12: Domácnosti podle Laslettovy typologie v Žandově, Horní Polici, Dolní Polici a Stoupně, v niž vedle usedlého jádra reálně nežili žádní podruzi z okruhu místních poddaných, 1771

Tabulka IV.1: Služebnictvo ve věku 15-24 let a jeho podíl v rámci této věkové skupiny

Tabulka IV.2a: Věk vstupu do služby v Žandově, Horní Polici, Dolní Polici a Stoupně v letech 1710-1729 (pro věk.skupiny)

Tabulka IV.2b: Věk vstupu do služby v Žandově, Horní Polici, Dolní Polici a Stoupně v letech 1710-1729 (pro jednotlivé roky věku)

Tabulka IV.3: Trvání služby v Žandově, Horní Polici, Dolní Polici a Stoupně v letech 1710-29 (roky)

Tabulka IV.4a: Věk odchodu ze služby v Žandově, Horní Polici, Dolní Polici a Stoupně v letech 1710-1729 (pro věk.skupiny)

Tabulka IV.4b: Věk odchodu ze služby v Žandově, Horní Polici, Dolní Polici a Stoupně v letech 1710-1729 (pro jednotlivé roky věku)

Tabulka IV.5: Podíl ve vojsku sloužících osob na jednotlivých věkových kategoriích mužské populace v lokalitách Žandov, Horní Police, Dolní Police a Stoupno ve vybraných letech (%)

Tabulka IV.6: Podíl osob sloužících ve vojsku ve věku 25-49 let na počtu poddanského obyvatelstva lokalit Žandov, Horní Police, Dolní Police a Stoupno ve vybraných letech (%)

Tabulka IV.7a: Rodinný stav podle pohlaví a věku v Žandově, Horní Polici, Dolní Polici a Stoupně (1711)

Tabulka IV.7b: Rodinný stav podle pohlaví a věku v Žandově, Horní Polici, Dolní Polici a Stoupně (1715)

Tabulka IV.7c: Rodinný stav podle pohlaví a věku v Žandově, Horní Polici, Dolní Polici a Stoupně (1719)

Tabulka IV.7d: Rodinný stav podle pohlaví a věku v Žandově, Horní Polici, Dolní Polici a Stoupně (1723)

Tabulka IV.7e: Rodinný stav podle pohlaví a věku v Žandově, Horní Polici, Dolní Polici a Stoupně (1728)

Seznam příloh

1. Mapa Hornopolická (1:50.000)

2. Rozsah panství Horní Police na základě Berní ruly resp. Tereziánského katastru a rozsah farností Horní Police a Žandov k roku 1713

3. Schéma domácnosti č.35 v Horní Polici (1771): ukázka příbuzenských vazeb mezi příslušníky domácnosti – evidováni v domě jsou osoby červeně označené

4. Schéma domácnosti č. 97 v Žandově (1771): ukázka domácnosti, v níž je jako usedlé jádro evidována komplexní rodina – doma přítomny jsou osoby zeleně označené

5. Schéma domácnosti č.10 v Horní Polici (1771): ukázka domácnosti, v níž je jako usedlé jádro evidována komplexní rodina – doma přítomny jsou osoby zeleně označené

6. Schéma domácnosti č.25 v Žandově (1771): případ soužití manželského páru hospodáře s rodinou ženatého syna a rodinou vdané dcery za současné přítomnosti svobodného nejmladšího syna hospodáře

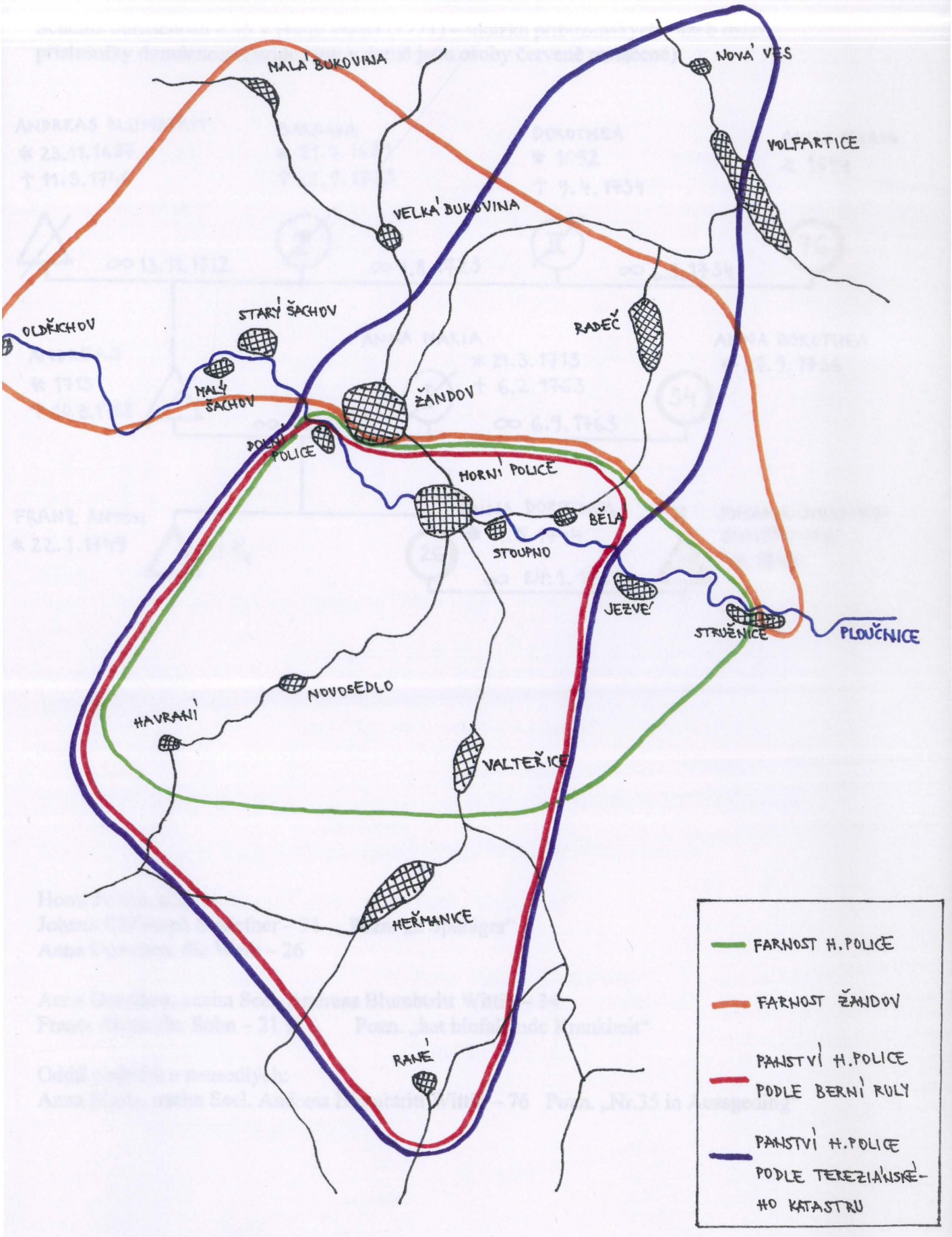
7. Fase udávající v Žandově celkové počty řemeslníků a počty řemeslníků, schopných své řemeslo provozovat, 1713-26 (přípravný materiál k Tereziánskému katastru, SÚA Praha, statek Žandov a Police, inv.č.1798, sign. 30, kart.č.534)

Příloha č.1:
Mapa Hornopolicka (1 : 50 000)



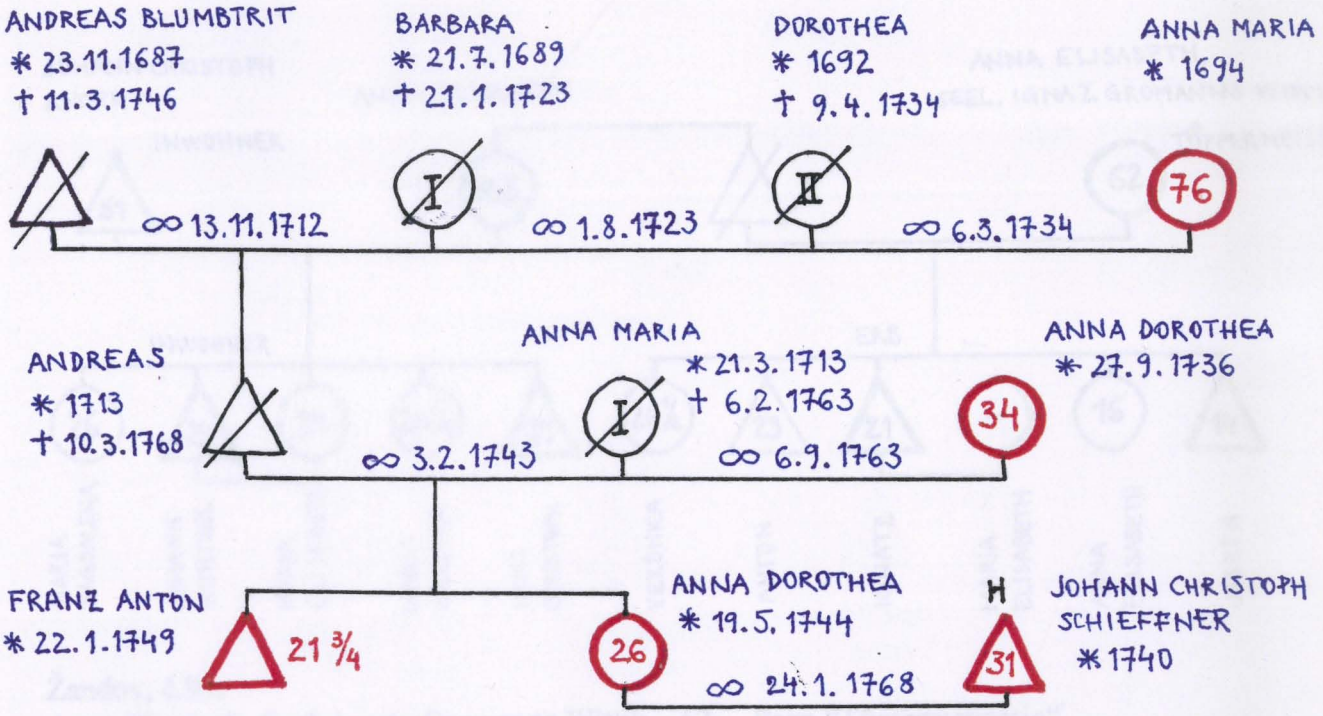
Příloha č.2:

Územní rozsah panství Horní Police podle Berní ruly resp. Tereziánského katastru a územní rozsah farností Horní Police a Žandov k roku 1713



Příloha č.3:

Schéma domácnosti č.35 v Horní Polici (1771) – ukázka příbuzenských vazeb mezi příslušníky domácnosti (evidovány v domě jsou osoby červeně označené)



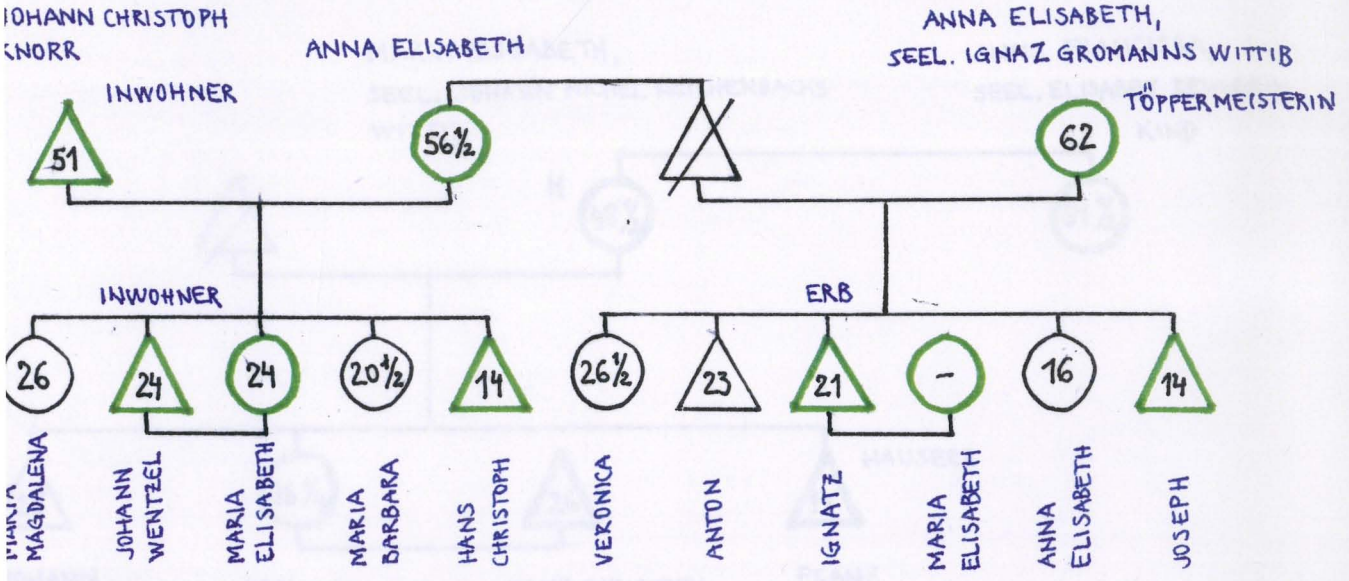
Horní Police, č.36:
Johann Christoph Schiefner – 31 Pozn. „2 Späniger"
Anna Dorothea, die Weib – 26

Anna Dorothea, nachn Seel. Andreas Blumbtritt Wittib – 34
Frantz Anton der Sohn – 21 ¾ Pozn. „hat hinfallende Krankheit"

Oddíl podruhů a neusedlých:
Anna Maria, nachn Seel. Andreas Blumbtritt Wittib – 76 Pozn. „Nr.35 in Aussgeding"

Příloha č.4:

Schéma domácnosti č. 97 v Žandově (1771) - ukázka domácnosti, v níž je jako usedlé jádro vidována komplexní rodina (doma přítomny jsou osoby zeleně označené)



Žandov, č.97:
Anna Elisabeth, Seel. Ignatz Gromanns Wittib – 62 Pozn.“Töpfermeisterin“
Kinder
Veronica – 26 ½ Pozn.“geheurathet einen Soldaten Von Kollowratischen Inf.“
Anton – 23 (škrt) Pozn.“wandert als Töpfer Gesell, ut Nro.129 geheurathet“
Ignatz, Erb – 21 (škrt) Pozn.“Schneider Meyster d.8 9ber zur heurat“
Anna Elisabeth – 16 Pozn.“dint zu Neustadtl Consertirt“
Joseph – 14 Pozn.“bey der Mutter“

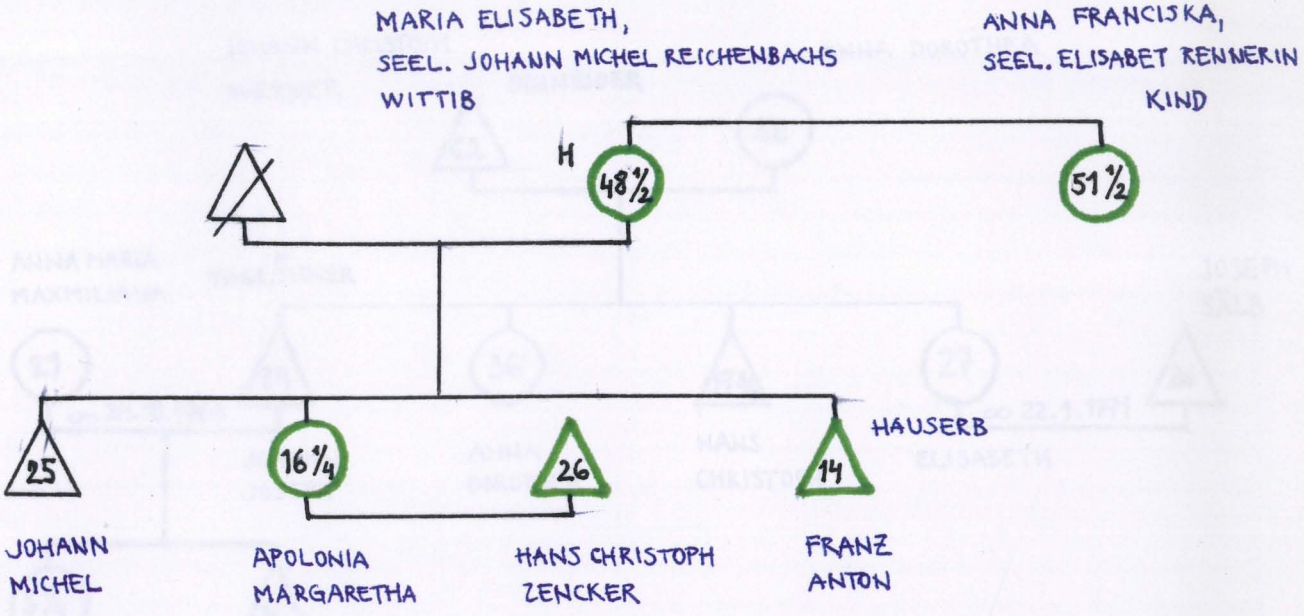
Ignatz Grohmann – 21 Pozn.“heyrathet die Maria Elisabeth des Heinrich Kaulfuss aus Allersdorf“
Maria Elisabeth die Weib - věk neuveden Pozn.“wieder zurick gegangen“

Inwohner Johann Christoph Knorr – 51 Pozn.“Taglöhner“
Anna Elisabeth die Weib – 56 ½
Kinder
Maria Magdalena – 26 Pozn.“dint in Wolfersdorf“
Johann Wentzel – 24 (škrt) Pozn.“stehet untern beschrieben“
Maria Barbara – 20 ½ Pozn.“In Nro.93“
Hans Christoph – 14 Pozn.“beym Vatter“

Inwohner Johann Wentzel – 24
Maria Elisabeth die Weib – 24

Příloha č.5:

Schéma domácnosti č.10 v Horní Polici (1771) - ukázka domácnosti, v níž je jako usedlé jádro evidována komplexní rodina (doma přítomny jsou osoby zeleně označené)



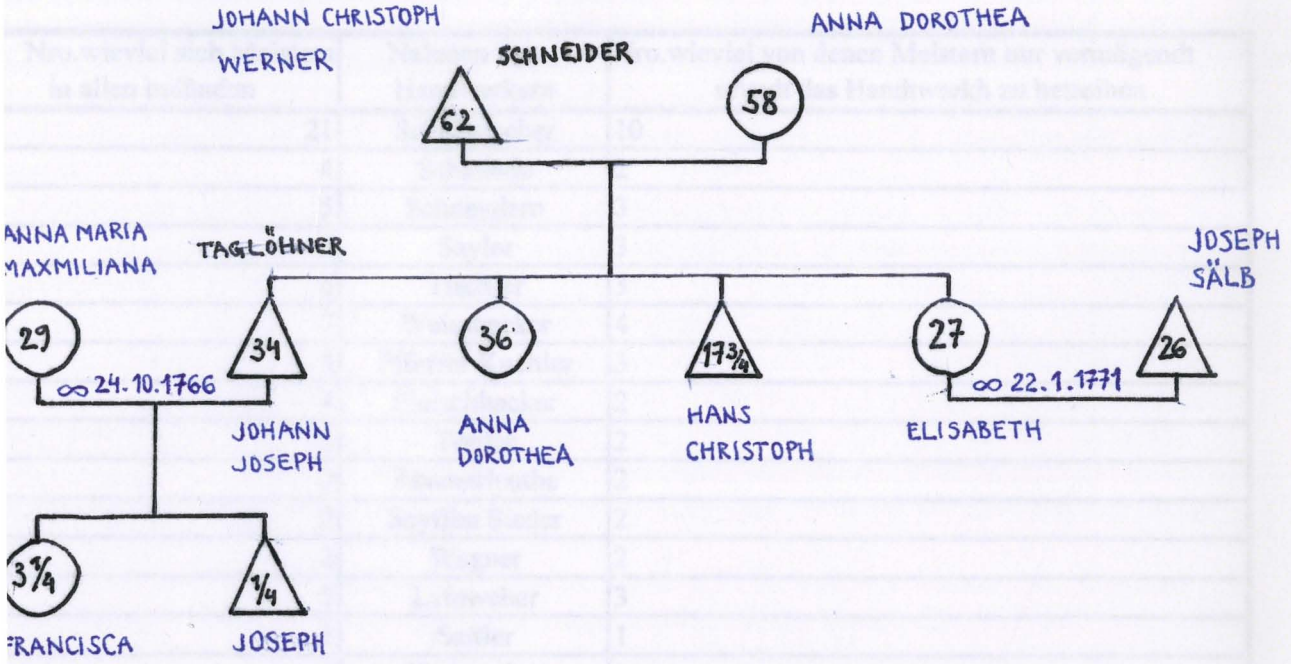
Horní Police, č.10:
Maria Elisabeth, Seel.Johann Michel Reichenbachs Wittib – 48 ½
Kinder
Johann Michel – 25 Pozn.“In Antwerben“
Apolonia Margareta – 16 ¼ (škrt) Pozn.“d.18 May geheurathet den Johann Chr. Zencker“
Franz Anton – 14 ½ Pozn.“Hausserb, zahlt vor 2 Hoff Jahr 5 Fl.“

Hans Christoph Zencker – 26
Apolonia Margaretha das Weib – 16 ¼

Oddíl podruhů a neusedlých:
Anna Franciska, Seel. Elisabeth Rennerin Kind – 51 ½

Příloha č.6:

Schéma domácnosti č.25 v Žandově (1771) - případ soužití manželského páru hospodáře s rodinou ženatého syna a rodinou vdané dcery za současné přítomnosti svobodného nejmladšího syna hospodáře



Žandov, č.25:

Johann Christoph Wernner – 62 Pozn.“Schneyder Meyster“
Anna Dorothea, das Weib – 58
Kinder
Anna Dorothea – 36 Pozn.“dint in 132“
Hans Christoph – 17 ¾ Pozn.“beym Vatter“

Inwohnere
Johann Joseph Werrner – 34 Pozn.“Taglohner“
Anna Maria Maxmilliana, das Weib – 29
Francisca, das Kind – 3 ¼
Joseph – ¼

Oddíl podruhů a neusedlých:
Joseph Sälb – 26 Pozn.“in Nro.25 zu Hause“
Elisabeth, das Weib – 27

íloha č.7: Fase udávající v Žandově celkové počty řemeslníků a počty řemeslníků, schopných ; řemeslo provozovat, 1713-26 (přípravný materiál k Tereziánskému katastru, SÚA Praha, tek Žandov a Police, inv.č.1798, sign. 30, kart.č.534)

ren bey gleich gedachter Königl.Stadt befündtlichen zunfftmässiger Handtwerkern. n Kramern und Handelsleuthen befündet sich allhier Niemandt.

Nro.wieviel sich Meisters in allen befünden	Nahmen deren Handwerkern	Nro.wieviel von denen Meistern nur vermögendt seyndt das Handtwerkh zu betreiben
21	Schuhmacher	10
4	Schmiede	2
5	Schneydern	3
5	Sayler	3
6	Tischler	3
7	Weissbecker	4
5	Pffeffer Kuchler	3
4	Fleischhacker	2
3	Töpfer	2
2	Zimmerleuthe	2
2	Seyffen Sieder	2
2	Wagner	2
5	Leinweber	3
1	Sattler	1
1	Huttmacher	1
1	Kirschner	1
1	Schlosser	1
1	Stricker	1
1	Strumpfwürker	1
1	Schwartz Färber	1
umma deren Handtwerkern		48

Abstrakt

Práce se zabývá studiem ekonomických, demografických a sociálních podmínek života poddaných na severočeském panství Horní Police v 18. století. Sleduje, do jaké míry se na životních osudech jednotlivců podílely faktory vůlí člověka neovlivnitelné a nakolik existoval v podmínkách raněnovověké poddanské společnosti prostor pro svobodné rozhodování. Práce je založena na předpokladu, že i přes pestrou škálu individuálních osudů prostých aktérů dějin lze vysledovat pro jednotlivé sociální vrstvy genderově podmíněné typické průběhy života, tzv. životní cykly. Pramenně se práce opírá především o hornopolické poddanské seznamy, jejichž v podstatě souvislá řada začíná rokem 1709. Tento klíčový pramen pro studium jak životních cyklů, tak celé řady demografických ukazatelů, byl doplňován rozborem dalších materiálů vzešlých z činnosti vrchnostenské kanceláře, státních katastrů a zejména církevních matrik.

Velký prostor je v práci věnován výzkumu okolností, které podstatně ovlivňovaly životní osudy jedinců: hospodářských poměrů v regionu, závislých se ve sledované době především na přírodních a klimatických podmínkách, demografických poměrů, které zejména v otázce dostupnosti sňatku byly významně provázány s ekonomickými podmínkami, sociální skladby sledované populace a role dostupnosti půdy při utváření osudů lidí a v neposlední řadě i forem domácností. Prostřednictvím výzkumu těchto okolností se práce snaží dospět k charakteristice životních cyklů jakožto modelových průběhů života poddaných, žijících v určitém sociálně-hospodářském, právním a rodinném kontextu a posoudit, nakolik se v individuálních životních osudech mohla uplatnit náhoda či svobodná volba, jež činily běh života určité osoby atypickým.

Jako podstatný se pro ráz životních cyklů na Hornopolicku jeví protoindustriální charakter regionu, který se projevoval v naprosté převaze drobné držby půdy a v důležité roli domáckého řemesla jako formy mimozemedělského přivýdělku. Šance na sňatek lze mít na panství Horní Police za poměrně dobré: na poněkud lepší dostupnost sňatku než v agrárních regionech by ukazoval relativně nízký průměrný sňatkový věk mužů, nízká míra ilegitimity a zároveň poměrně vysoký podíl předmanželských koncepcí. Jinými ukazateli (sňatkový věk žen, míra sňatečnosti či podíl trvale svobodných osob v populaci) však Policko ve srovnání s dalšími českými regiony nijak nevybočuje a vykazuje střední či průměrné hodnoty. Nicméně žádný parametr nenaznačuje problematickou či ztíženou dostupnost sňatku, takže situaci na Policku by bylo možné z tohoto hlediska označit jako vcelku příznivou.

Rekonstrukce domácností na základě seznamu z roku 1771 ukázala, že zastoupení složitějších forem domácností (rozšířených a zejména složených) je na Hornopolicku poměrně významné a dosahuje téměř polovičního podílu. V městečku Žandově byly dosti četné složené domácnosti: tvořily téměř třetinu všech domácností. Naproti tomu ve třech venkovských lokalitách, které jsem z hlediska skladby domácnosti analyzovala, převládají v podruží spíše jednotlivci: rozšířené domácnosti zde tvoří čtvrtinu až třetinu.

Z hlediska příbuznosti koresidentů s hlavou domácnosti se v Žandově ukazuje tendence k soužití ženatého hospodáře s příbuzným rodinným jádrem (zejména s rodinou provdané dcery nebo ženatého syna) resp. s nepříbuznými jednotlivci. Ve venkovských lokalitách je v domácnostech evidováno relativně více příbuzných jednotlivců, ti se ovšem často fakticky doma nevyskytují. Naopak zde fakticky žije řada jednotlivců s hospodářem nepříbuzných, podle všeho čeleď. Zjištěné řídké případy domácností, tvořených dvěma příbuznými rodinnými jádry, uspořádanými v laterální linii (typ joint-family), se jeví jako uskupení momentální a dočasná. Podruzi, u nichž bylo zjištěno příbuzenství s rodinou hospodáře, jsou - pokud odhlédneme od rodin ženatých resp. provdaných potomků - nejčastěji pokrevními příbuznými hospodáře, ale skoro ve stejné míře žijí v domech i pokrevní příbuzní hospodyně.

Rekonstrukce životních cyklů hornopolických poddaných odhalila poměrně vysokou míru prostorové mobility, která byla vázána hlavně na věkovou skupinu 15-24 popř. 15-29 let. Tato mobilita souvisela s rozmanitými typy služby (čelední služba, povinná služba na panském, učení řemeslu, tovaryšská služba, vojenská služba), do níž poddanská mládež před sňatkem běžně vstupovala. I přestože hornopolické seznamy zachycují podle všeho službu na poddanských usedlostech velmi nedůsledně, vyskytuje se v jednotlivých letech ve službě kolem 15 % osob ve věku 15-24 let. Zatímco na panských dvorech sloužila mládež prakticky ze všech sociálních vrstev, dobrovolná služba u poddaných nebo soukromých osob vykazuje jistou sociální podmíněnost.

Jen čtvrtina až třetina sloužících vstoupila krátce po ukončení služby do manželství, většina osob se po službě vracela přinejmenším na čas do rodičovského domu. Ti, co nedlouho po službě uzavřeli sňatek pak jen v menší míře získali nezávislé postavení v podobě vlastní nemovitosti a spíše se ocitali v podružském postavení.

V populaci starší 30 let mobilita ustává: většina poddaných stačila do třiceti uzavřít sňatek a sociálně a prostorově zakotvit. V souvislosti se vstupem do manželství se těší pozornosti zejména otázka, zda byl tento krok nutně provázen získáním usedlé sociální pozice („niky"). Osudy vybraného okruhu jedinců ukazují, že na Policku se sice lze setkat i s páry, které po sňatku dlouhodobě či dokonce trvale pobývaly v podruží, přesto však většina manželských párů po svatbě dříve nebo později nemovitost získala. Ovšem asi v polovině případů nedošlo k obsazení niky souběžně se sňatkem a páry někdy krátce, někdy však i řadu let vyčkávaly v podruží, než se jim podařilo usadit se na vlastním.

Studium okolností, za jakých býval předán majetek mladší generaci, ukázal na Policku sklon hospodářů opouštět své postavení co nejpozději. Pokud nestáli v čele domácnosti až do smrti, odhodlávali se k odchodu na odpočinek až v relativně vysokém věku, kdy jejich děti byly často již dlouhá léta ženaté či vdané. U některých mužů se zdá, že za jejich odstoupením z čela domácnosti stálo úmrtí manželky, u jiných se však taková souvislost neukazuje. Muži se ovšem ve většině případů po ztrátě partnerky znovu oženili a to i ve vysokém věku a i tehdy, pokud mezi tím zaujali podružské postavení. Naproti tomu ženy se, pokud ovdověly, ani v jednom ze sledovaných případů znovu neprovdaly, a to ani tehdy, pokud byly ještě relativně mladé a zaujímaly pozici hospodyně. Pro tyto vdovy však nebylo ovdovění impulsem k odchodu z čela domácnosti. V čele hospodářství stály jako vdovy ještě dlouhá léta (přestože v některých případech žila v domě i rodina jejich potomka) popř. až do smrti. Pouze jedna z žen předala usedlost v rámci rodiny, ovšem nikoliv svému dospělému dítěti, nýbrž vdané sestře. Obvyklejší bylo, že dům končil v rukou cizího kupce.

Setrvání v čele domácností do pozdního věku může svědčit o tom, že hornopoličtí hospodáři nebyli vystaveni příliš velkému tlaku na to, aby své postavení opustili ve prospěch vlastních dospělých dětí, a zároveň o tom, že pro mladé lidi se na panství otvíraly jisté perspektivy usadit se v nové zbudované chalupě, která sice nebyla valně vybavena půdou, ale bylo myslitelné uživit se pod jejími krovy řemeslem. Taková situace by osoby vstupující do manželství zbavovala potřeby vytvářet na rodiče tlak, aby jim uvolnili pozici v čele gruntu. Protože však mladých rodin, příbuzných s držitelem domu, bylo ve zkoumaných lokalitách především v Žandově) nemálo, je možné, že část mladých párů i přes to, že se po svatbě ocitly v podružském postavení, neměla potřebu drát se do čela domácnosti proto, že i podruží skýtalo solidní příležitost zajistit si pravidelný příjem prostřednictvím provozování domáckého řemesla.

Abstract

The work is dealing with serfs´ economic, demographic and social conditions on the North Bohemian estate of Horní Police in the 18th century. It seeks to examine to what extent factors independent of will of man took share in career of individuals and to what degree the scope for free serf decision-making was available in the early modern society. The work is based on the fact that it is possible to trace back the so called life cycles of particular social strata conditioned by gender in spite of a broad range of ordinary people´s individual fates. The work keeps to serfs´ lists of Horní Police which have been handed down in a coherent number since 1709. This source of key importance for the study both of life cycles and of a number of demographic indicators has been complemented by the analysis of further materials which arose from activities of the manorial court, from land and particularly church registers. A great attention has been paid to the research of circumstances which considerably influenced career of the individuals: of the economic situation in the region strongly depended on natural and climatic conditions, of demographic indicators closely connected with economic conditions, particularly in the question of marriage availability, of the structure of the population and of land availability. The study of these circumstances makes possible to define life cycles as serfs´ pattern courses of life in a certain social-economic, legal and family context and to judge to what extent random or free choice might be of use in the individual life fates which make a certain person´s course of life atypical. A proto-industrial character of the region of Horní Police proved to be of relevant influence on the nature of life cycles. It was marked by the absolute superiority of small landholding and by the major role of the homecraft as a form of extra non-agricultural earnings. Chances to be married on the estate of Horní Police may be viewed as quite good: a relatively low mean age of male marriages, a low level of illegitimacy and at the same time a relatively large share of pre-marital conceptions might bear witness to better marriage availability there than in the agrarian regions. The estate of Horní Police does not differ, however, from the other Czech regions in the light of other indicators (age of female marriages, marriage rate or share of the permanent singles in the population) and records mean or average values. Nevertheless, any parameter does not indicate problematic or hindered marriage availability. In this regard it is possible to describe the situation on the estate of Horní Police as quite favourable.The household reconstruction on the basis of the list from 1771 pointed out that a number of more complicated (extended and multiple) household forms was considerable in the region of Horní Police and that it reached up to a half-share. In the market-town of Žandov there were numerous multiple households which represented almost a third of all households. On the other hand, in three rural communes analyzed from the view of the household structure individuals rather dominate in position of landless lodgers: extended households represent a quarter to a third here. From the view of coresidents´ relationship with a head of household a tendency to common life of a married householder with a related family nucleus (particularly with a family of a married daughter or son) or with unrelated persons is sure obvious. In the rural communes households attest more related individuals who are not, however, at home in fact. On the contrary, a number of unrelated individuals, presumably of farm servants, lived with a householder here. Finding rare household cases with two related family nuclei ordered in lateral line (joint-family) seem to be momentary (casual) and temporary groupings. If we do not question families of married descendants it is evident that landless lodgers by which relationship with a householder family had been found out were most frequently kin to householder or housewife. Life cycles reconstruction of the serfs from Horní Police identified a relatively high rate of space mobility limited mainly to the age group of 15-24 or 15-29 years. This mobility was connected with various types of duties and services (servant´s, serf

and journeyman´s duties, apprenticeship, active service) which serf youth commonly took before wedding. Even in spite of the fact that duties on the serf farmsteads are documented very inconsistently in the lists of Horní Police about 15 per cent of persons between the ages of 15 and 24 years occur in service every year. While youth serving on the manorial courts came from almost all social strata a voluntary service with serf or private persons was socially conditioned. Just a quarter to a third of servants wedded having finished their service, most people were coming back parental home at least for a short time. Those who had wedded not long after their service rarely won free in the form of their own real property, they rather fell in position of landless lodgers. Mobility ceased in the population older than thirty years: most serfs have been wedded and settled by thirty. In connection with wedding great attention has been paid to the question whether this step needs must have gone along with a settled social position gain. Fates of chosen individuals from the region of Horní Police show that it was possible to meet couples which stayed in long-term or even permanent position of landless lodgers, most wedded pairs still acquired their real property sooner or later after wedding. However, in about half of cases a settled social position was not gained at the same time with wedding and couples were waiting in position of landless lodgers, sometimes shortly, but sometimes even a number of years till they succeeded to take up their own residence. The study of circumstances under which property was transferred to younger generation pointed at the householders´ tendency to be leaving their position as late as possible. Unless they headed households until their death they were taking a resolve to retire as late as the great age when their children have often been married for long years. Reason for the resignation of the household head seemed to be death of some men´s wives, other men do not, however, prove such a connection. Men mostly got remarried after loss of their wife, even in the great age as well as in position of landless lodgers. On the contrary, wives having become widowed did not get remarried in any of studied cases, even having filled the role of housewife or been in the relatively young age. Becoming widowed was not, however, stimulus for these widows to leave a household head. They headed households as widows still for long years (in spite of the fact that in some cases even a family of their descendant lived in the house), eventually until their death. Just one woman transferred farmstead in the framework of her family, not, however, to her adult child but to her married sister. It was more usual that the house went into the hands of somebody else. Continuance in housekeeping until the late age may bear evidence of the fact that the housekeepers of Horní Police were not exposed to such a big stress to leave their position in favour of their adult children and at the same time of that young people had certain prospects to take up their residence at a new built cottage that has not yet been invested with attic but it was possible to earn living under its roof. Such a situation would acquit persons entering the estate of matrimony of the need to put pressure upon parents to vacate position at the head of farmland. Nevertheless, since in the studied communes (particularly in Žandov) there was not a few young families relative to the housekeeper it is possible that a part of young pairs, even if they have fallen in position of landless lodgers after wedding, was not in need of clamouring for the head of household because even the position of landless lodger offered a solid opportunity to ensure a regular income through the homecraft practice.

HISTORICKÝ KABINET
FILOZOFICKÁ FAKULTA